A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

FRISS ISTVÁN, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK,
SZABÓ IMRE

SZERKESZTI

MÁTRAI LÁSZLÓ

XIII. KÖTET 1–2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1963

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai

FRISS ISTVÁN, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., SZÉCHENYI RKP. 3.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelenik meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Széchenyi rakpart 3.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 „n"-enként 400,— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra" Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Ethnographica*
3. *Acta Historiae Artium*
4. *Acta Historica*
5. *Acta Juridica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Ethnographica szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet. V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Művészettörténeti Intézet. V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Uri u. 51—53

Acta Juridica szerkesztősége: Budapest V., Szemere u. 10.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

FRISS ISTVÁN, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI

MÁTRAI LÁSZLÓ

XIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

TARTALOMJEGYZÉK

Ember Győző: A Habsburg abszolutizmus osztálypolitikája Magyarországon az 1760-as években 1

Pach Zsigmond Pál: Kilenced és földesúri dézsma a XVII. századi Magyarországon 47

Eörsi Gyula: Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai; differenciálódás és integrálódás a szocialista jogrendszerben 71

A filozófia néhány kérdése a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Kongresszusának fényében 123

A magyar történettudomány időszerű kérdései a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Kongresszusa fényében 135

Molnár Erik: A XXII. kongresszus és a szocialista hazafiság 135

R. Várkonyi Ágnes: A nemzet fogalma a feudalizmusban 143

Lackó Miklós—Ránki György: A legújabbkori történetírás néhány problémája a XXII. kongresszus után 155

Vass Henrik: A párttörténetírás néhány elvi kérdése 167

Pamlényi Ervin: A marxista forráskritika néhány kérdése 179

Domé Mária: Nemzetközi termelőszövetkezeti jogi konferencia Budapesten 189

Szigeti József: Beszámoló a X. Nemzetközi Tudománytörténeti Kongresszusról és a Nemzetközi Szociológiai Társaság (IAS) V. Világkongresszusáról 205

Krónika 211

Mátrai László: A társadalomtudományi alkotómunka új feladatai 251

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya Vezetőségének beszámolója kibővített Osztályülésen (1963. április 11.) 263

A hazafias-nemzeti ideológiáról. *Molnár Erik* előadásának vitája az Akadémia 1963. évi nagygyűlésén 303

A gazdaság szerkezetének és vezetésének kérdései a szocialista alkotmányokban. *Kovács István* előadása és vitája az Akadémia 1963. évi nagygyűlésén 345

Castiglione László: A magyar régészettudomány időszerű elméleti és módszertani problémái 375

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának kibővített osztályülése (1964. április 15.) 389

Kretzoi Miklós—Vértes László: A vértesszőllősi alsópaleolit őstelep 421

Peschka Vilmos: A magyar állam- és jogtudományok és a társadalmi gyakorlat (vitaülés) 429

Soproni Sándor: A Tabula Imperii Romani budapesti konferenciája 443

Pécsi Márton: A Nemzetközi Földrajzi Unió két bizottsági ülése Magyarországon 445

Enyedi György: A Nemzetközi Földrajzi Unió Földhasznosítási Bizottságának ülése Magyarországon 451

Schweitzer Iván: Sóky Dezső: A nemzeti jövedelem nemzetközi összemérésének főbb problémái 457

Radnóti Éva: A keresletvizsgálat néhány módszertani kérdése (könyvismertetés) 463

D-né Nagy Katalin: Ila Bálint — Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona 467

TARTALOMJEGYZÉK

Ember Győző: A Habsburg abszolutizmus osztálypolitikája Magyarországon az 1760-as években 1

Pach Zsigmond Pál: Kilenced és földesúri dézsma a XVII. századi Magyarországon 47

Eörsi Gyula: Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai; differenciálódás és integrálódás a szocialista jogrendszerben 71

A filozófia néhány kérdése a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Kongresszusának fényében 123

A magyar történettudomány időszerű kérdései a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Kongresszusa fényében 135
Molnár Erik: A XXII. kongresszus és a szocialista hazafiság 135
R. Várkonyi Ágnes: A nemzet fogalma a feudalizmusban 143
Lackó Miklós—Ránki György: A legújabbkori történetírás néhány problémája a XXII. kongresszus után 155
Vass Henrik: A párttörténetírás néhány elvi kérdése 167

Pamlényi Ervin: A marxista forráskritika néhány kérdése 179

Domé Mária: Nemzetközi termelőszövetkezeti jogi konferencia Budapesten 189

Szigeti József: Beszámoló a X. Nemzetközi Tudománytörténeti Kongresszusról és a Nemzetközi Szociológiai Társaság (IAS) V. Világkongresszusáról 205

Krónika 211

СОДЕРЖАНИЕ

Дьёзё Эмбер: Классовая политика Габсбургского абсолютизма в Венгрии в 1760-х годах 1

Жигмонд Пал Пах: Нона и оброк в Венгрии в XVII-ом веке 47

Дьюла Эрши: Отрасли права собственников и коллективов; дифференциация в социалистической правовой системе. 71

Некоторые вопросы философии в свете XXII. Съезда КПС 123

Актхальные вопросы венгерской науки истории в свете XXII. Съезда КПС 135

Эрик Мольнар: XXII, съезд и социалистического патриотизма 135

Агнеш Р. Варкони: Понятие нации при феодализме 143

Миклош Ласко ш Дьёрдь Ранки: Некоторые вопросы новейшей историографии после XXII. Съезда 155

Хенрик Ваш: Некоторые принципиальные вопросы партийной историографии 167

Эрвин Памлени: Некоторые вопросы марксистского источниковедения 179

Мария Доме: Международная конференпия в Будапеште по вопросам колхозного права 189

Йожер Сигети: Отчёт о X-ом Международном Конгрессе Истории Наук и о V-ом Мировом Конгрессе Международного Общества Социологии 205

Хроника 211

SOMMAIRE

Győző Ember : La politique de classe de l'absolutisme des Habsbourg en Hongrie vers 1760 1

Zsigmond Pál Pach : Le neuvième et la dîme ségneuriale en Hongrie au XVIIe siècle.... 47

Gyula Eörsi : Branches du droit des propriétaires et des collectives; différenciation et intégration dans le système juridique socialiste..... 71

Quelques problèmes de la philosophie à la lumière du XXIIe Congrès du Parti Communiste de l'U.R.S.S. 123

Problèmes actuels de l'histoire hongroise à la lumière du XXIIe Congrès du Parti Communiste de l'U.R.S.S. 135

Erik Molnár : Le XXIIe Congrès et le patriotisme socialiste..... 135

Ágnes R. Várkonyi : Le concept de la nation à l'âge du féodalisme..... 143

Miklós Lackó—György Ránki : Quelques problèmes de l'historiographie moderne après le XXIIe Congrès 155

Henrik Vass : Quelques problèmes de principe de l'histoire du parti..... 167

Ervin Pamlényi : Quelques problèmes de la critique marxiste des sources historiques 179

Mária Domé : Conférence internationale du droit des coopératives de production agricole à Budapest 189

József Szigeti : Compte rendu sur le Xe Congrès international de l'histoire des sciences et sur le Ve Congrès mondial de la Société internationale de Sociologie (IAS)..... 205

Chronique 211

INHALT

Győző Ember : Die Klassenpolitik des Absolutismus der Habsburger in Ungarn in den 1760-er Jahren. 1

Zsigmond Pál Pach : Das Neuntel und der gutherrliche Zehnt im Ungarn des XVII. Jahrhunderts 47

Gyula Eörsi : Rechtszweige der Eigentümer und der Kollektiven; Differenzierung und Integrierung im sozialistischen Rechtssystem 71

Einige Fragen der Philosophie im Lichte des XXII. Parteitages der Kommunistischen Partei der Sowjetunion 123

Zeitgemässe Probleme der ungarischen Geschichtswissenschaft im Lichte des XXII. Parteitages der Kommunistischen Partei der Sowjetunion..... 135

Erik Molnár : Der XXII. Parteitag und der socialitische Patriotismus 135

Ágnes R. Várkonyi : Der Begriff der Nation in Feudalismus..... 143

Miklós Lackó—György Ránki : Einige Probleme der modernen Geschichtschreibung nach dem XXII. Parteitag 155

Henrik Vass : Einige prinzipielle Fragen der Parteigeschichte..... 167

Ervin Pamlényi : Einige Probleme der marxistischen Kritik der Geschichtsquellen 179

Mária Domé : Internationale Konferenz für Recht der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften in Budapest 189

József Szigeti : Bericht über den X. Internationalen Kongress für Wissenschaftsgeschichte und über den V. Weltkongress der Internationalen Gesellschaft für Soziologie.... 205

Chronik 211

A HABSBURG ABSZOLUTIZMUS OSZTÁLYPOLITIKÁJA MAGYARORSZÁGON AZ 1760-AS ÉVEKBEN*

EMBER GYŐZŐ

Az abszolút monarchia történetének a kérdései az utóbbi években a hazai és a nemzetközi történészek érdeklődésének az előterébe kerültek. Legyen elég ennek igazolására az 1955. évi római és az 1960. évi stockholmi nemzetközi történész kongresszuson elhangzott előadásokra hivatkozni, továbbá arra a háromnapos vitára, amelyet ezekről a kérdésekről Akadémiánk Történettudományi Intézete a múlt év végén és ennek az évnek az elején rendezett.[1]

Anélkül, hogy e tanácskozások és viták, nemkülönben a gazdag történelmi irodalom legújabb eredményeit akár a legösszefoglalóbban ismertetni megkísérlenők, két tanulságot levonhatunk belőlük. Az egyik az, hogy a marxista történészek sokkal többoldalúan és mélyrehatóbban vizsgálják az abszolutizmus problémáit, mint ahogyan a polgári történészek teszik. Ez utóbbiak kutatásainak az eredményeit sem becsülhetjük le, teljes tisztánlátáshoz azonban a marxista történetszemlélet segít. A másik tanulságot abban állapíthatjuk meg, hogy az abszolút monarchia történetének általános, annak minden szakaszára minden országban egyaránt érvényes törvényszerűségeit akarva meghatározni, csak egy-két — bár alapvető — tétel leszögezéséhez juthatunk el, annak feudális jellegéről, az osztályharccal való összefüggéséről. Olyan törvényszerűségek ezek, amelyek nemcsak a feudalizmus utolsó szakaszának az államformájára,

* *Ember Győző* itt közölt írása 1962. december 3-án tartott akadémiai székfoglaló előadásának tanulmánnyá átdolgozott és kiegészített anyaga. (A Magyar Tudományos Akadémia 1961. évi közgyűlésén *Ember Győzőt*, az Országos Levéltár főigazgatóját, levelezőtagot, az Akadémia rendes tagjává választotta.) — Szerk.

[1] L. elsősorban *Fritz Hartung* és *Roland Mousnier* referátumát: Quelques problèmes concernant la monarchie absolue. (Comitato Internazionale di Scienze Storiche. X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Relazioni. Vol. IV. Firenze, 1955. 1—55. l.) — Hartung és Mousnier referátumát, valamint más polgári munkákat behatóan ismertet és egyben bírál is A. D. Ljublinszkaja: A legújabb burzsoá felfogás az abszolút monarchiáról című tanulmányában. (A tanulmányt magyarra fordították. Az eredeti szöveg a Kritika novejsej burzsuaznoj isztoriografii, Trudi Leningradszkogo Otgyelenija Insztyituta Isztorii, vip. 3. című kötetben jelent meg, Moszkva—Leningrád, 1961.) — A magyarországi vitát *R. Várkonyi Ágnes* ismertette: Vita az abszolutizmus kérdéseiről. Történelmi Szemle. 1962. évi (V. évf.) 1. szám. 89—101. l. — A vitán elhangzott felszólalások közül a jelentősebbeket közölte a Történelmi Szemle 1962. évi (V. évf.) 2. száma. 285—302. l. — Bár korábbi kérdésekkel foglalkozik, az abszolút monarchia szempontjából is figyelemre méltó *Elekes Lajos :* Rendiség és központosítás a feudális államokban c. könyve. Bp. 1962. L. különösen 56—57, 119—121. l.

az abszolutizmusra érvényesek, hanem korábbi feudális államformákra is, az abszolút monarchia jellemzésére tehát önmagukban elégtelenek.

Az abszolutizmus történetének sajátosabb törvényszerűségeihez — a történelem többi fejlődéstörvényéhez hasonlóan — könnyebb és főleg megbízhatóbb úton jutunk el akkor, ha azt — az általános fejlődést is mindenkor szem előtt tartva — egyes szakaszaiban a különböző országokban külön-külön vizsgáljuk. Az abszolút monarchia fejlődése a különböző országokban sok tekintetben eltérő vonásokat mutat, s eltérő a fejlődés egyes szakaszainak számos vonása is, ennek ellenére meg lehet állapítani olyan törvényszerűségeket, amelyek vagy valamely ország abszolutizmusának minden szakaszára, vagy pedig az abszolút monarchia valamely szakaszára minden országban jellemzőek. Az ilyenek az abszolutizmus történetének a sajátos törvényszerűségei. Ezek megállapításához azonban arra van szükség, hogy az abszolút monarchia fejlődésének egyes szakaszait a különböző országokban ismerjük.

Egy készülő munkámban a magyarországi abszolutizmusnak azt a szakaszát vizsgálom, amely Mária Terézia uralkodásának második fèlére, még pontosabban elhatárolva az 1760-as évekre esett. Előadásomban pedig a nagyobb témának egy részkérdésével kívánok foglalkozni, amely — úgy gondolom — a legalkalmasabb arra, hogy a magyarországi abszolutizmus eme szakaszának sajátosságait, más szakaszokra, esetleg más országokra is jellemző törvényszerűségeit megvilágítsa, ugyanakkor pedig rámutasson azokra a jellegzetességeire is, amelyek csak itt és csak ebben a szakaszban voltak meg. Előadásomnak tárgya a Habsburg abszolutizmus osztálypolitikája Magyarországon az 1760-as években.

*

Elöljáróban a témaválasztással kapcsolatos két kérdést kell felvetni.

Az egyik az, hogy beszélhetünk-e magyarországi abszolutizmusról, a Habsburgok abszolút monarchiáját magyarországi abszolutizmusnak nevezhetjük-e? E kérdés felvetését az indokolja, hogy van olyan nézet, amely szerint „Kelet-Európa egyes országaiban — magyaroknál, lengyeleknél — nem fejlődött ki az abszolutizmus."[2] Úgy vélem, hogy Magyarország államformája a feudalizmus késői századaiban az abszolút monarchia lévén, magyarországi abszolutizmusról beszélhetünk, annak ellenére, hogy az uralkodó idegen volt, s az államhatalom egyéb jelentős szervei is idegenek voltak. Ez a körülmény döntően határozta meg az abszolút monarchia fejlődését Magyarországon, nem indokolja azonban, hogy a Habsburgok magyarországi államszervezetét, amely összefüggött ugyan birodalmuk központi államapparátusával, különállását azonban megőrizte, magyarországi abszolutizmusnak ne nevezhetnők. Legalább annyira különbözött ez a magyarországi Habsburg

[2] *Elekes Lajos :* Az európai feudális államok központosításának néhány kérdéséről. Történelmi Szemle. 1959. 280. l.

abszolutizmus a Habsburgok más országaiban kialakult abszolút monarchiától, mint amennyire egyezett vele.

A másik kérdés, amit a témaválasztással kapcsolatban elöljáróban kívánok felvetni, úgy hangzik, hogy vajon az 1760-as évek külön szakaszát jelentike a magyarországi abszolutizmus történetének? A válasz erre a kérdésre attól függ, hogy az abszolút monarchia fejlődésének történetét milyen alapon periodizáljuk, milyen szempontok szerint osztjuk szakaszokra.

Az abszolutizmus történetének periodizációjánál véleményem szerint 3 főszempontot érvényesíthetünk. Az első: történt-e változás az államhatalom birtoklása, az uralkodó osztályon belüli hatalmi helyzet terén. A második: történt-e változás az államhatalmi szervezetben. A harmadik: történt-e változás az államhatalom politikájában, akár annak célkitűzésében, akár módszereiben.

Azt, hogy 1761-ben új szakasz kezdődött a magyarországi abszolutizmus történetében, határozottan állíthatjuk. Az uralkodó osztályon belüli hatalmi helyzet ugyan ekkor még nem változott, az államtanács (Staatsrat) felállítása azonban az uralkodó mellett ebben az évben döntő változást jelentett mind az államhatalmi szervezetben, mindpedig az államhatalom politikájában, nemcsak Magyarországon — bár elsősorban ott —, hanem az egész Habsburg birodalomban. Ez a változás utóbb az uralkodó osztályon belüli hatalmi helyzet alakulására is éreztette hatását Magyarországon, az uralkodó hatalmát jelentékenyen megerősítette a rendekkel szemben.

Nem tudjuk ilyen határozottan megmondani azt, hogy a magyarországi abszolutizmus történetének 1761-ben kezdődő szakasza meddig tartott. Az kétségtelen, hogy 1780-ban, II. József trónraléptével új szakasz kezdődött. Az azonban még további vizsgálatra szorul, hogy a Habsburg abszolút monarchia magyarországi politikájában az 1760-as évek végén és az 1770-es évek elején bekövetkezett módosulás, amit az eddigi kutatás a gazdaságpolitikában megállapított,[3] vajon más területeken is kimutatható-e, s tekinthető-e olyan mérvűnek, ami indokolná, hogy Mária Terézia uralkodásának utolsó tizedét, az 1770-es éveket a magyarországi abszolutizmus történetében külön szakasznak minősítsük. Az a forrásanyag, amelynek alapján ezt a kérdést a legkönnyebben és a legbiztosabban eldönteni lehetne, az államtanács iratai, sajnos, ma már nem állanak rendelkezésre.

*

Az 1761-ben megszervezett államtanácsnak döntő szerepe volt Mária Terézia uralkodásának második felében a Habsburg abszolút monarchia fejlődé-

Eckhart Ferenc : A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922. 106. l. — Eckhart Mária Terézia személyes politikájának a megváltoztatásáról ír, ami szerinte egy 1770-ben készült emlékiratnak volt a következménye. — Véleményem szerint Mária Terézia politikáját az államtanács nézetének a módosulása változtatta meg, ami Borié Egyed államtanácsos kiválásával hozható kapcsolatba. Erre egyébként Eckhart is utal. l. m. 113. l.

sében mind Magyarországon, mind pedig a birodalom örökös tartományaiban. Az a változás, amely a Habsburg abszolutizmus politikájában az 1760-as évekkel bekövetkezett, az úgynevezett „felvilágosult" abszolutizmus kibontakozása, az államtanács tevékenységével függött össze. Anélkül, hogy akár magának az uralkodónőnek, aki igen tevékenyen vett részt birodalma kormányzásában, nemcsak a nagy fontosságú, hanem a kisebb jelentőségű ügyeknek az intézésében is, akár pedig a többi kormányszervnek a jelentőségét kisebbíteni akarnók, meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a Habsburg abszolutizmus magyarországi politikáját, így osztálypolitikáját is, az 1760-as években, nemcsak irányelveiben, hanem legkisebb részleteiben is az államtanács határozta meg.

Ez a megállapítás minden valószínűség szerint helytálló az örökös tartományokra és az 1770-as évekre vonatkozóan is, kutatásaim azonban, amelyeknek eredményeire mind készülő munkámban, mind pedig ebben az előadásban támaszkodom, a Habsburg abszolút monarchiának csak magyarországi politikájára és csak az 1760-as évekre korlátozódtak. E kutatások még akkor folytak, amikor az államtanács iratai megvoltak. Folytatni őket annak idején nem volt lehetőségem, 1945-ben pedig ez a lehetőség mindenki számára megszűnt.

A következőkben a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikáját az e politikát megszabó államtanács iratai alapján ismertetem. Ezeket az iratokat az államtanács tagjai írták, véleményt mondtak, javaslatot tettek bennük az uralkodó számára a birodalom — benne Magyarország — kormányzásának legkülönbözőbb kérdéseiről. Az uralkodón és saját magukon kívül más nem olvasta ezeket a véleményeket, javaslatokat. Ha az uralkodó elfogadta őket — és rendszerint ez volt az eset —, a végrehajtásra illetékes hatóságok és hivatalok mint uralkodói döntésekről értesültek róluk, nem pedig mint államtanácsi határozatokról. Semmi okuk sem volt tehát az államtanácsosoknak arra, hogy nézeteiket ne a legőszintébben tárják fel vótumaikban, s nekünk sincsen rá okunk, hogy őszinteségükben kételkedjünk.

*

Az állam — amint azt Engels megállapította — „rendszerint ... az uralkodó osztály állama".[4] Előfordul azonban — írta Engels —, hogy „az államhatalom mint látszólagos közvetítő pillanatnyilag bizonyos önállóságra tesz szert",[5] azaz látszólag az osztályok fölé emelkedik. Egyik például erre Engels a XVII—XVIII. század abszolút monarchiáját említette, — mégpedig

[4] *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx—Engels: Válogatott művek. II. k. Bp. 1949.316. l.
[5] Uo.

nyilván a franciaországit — mint amely „a nemességet és a polgárságot tartotta egyensúlyban".[6]

Az abszolút monarchiának az az elmélete, amely az uralkodói hatalmat az osztályok fölé helyezte, valamint az a törekvése, hogy az osztályokat neki alárendelje, az 1760-as évek magyarországi Habsburg abszolutizmusát is jellemezte. Más kérdés természetesen, hogy ezt a törekvést hogyan tudta érvényenyesíteni, az elméletet miként valósította meg. És további más kérdés, hogy ekkor és itt milyen osztályok egyensúlyban tartásáról volt vagy lehetett szó.

A magyarországi Habsburg abszolutizmus államelméletét az 1760-as években leghívebben nem irodalmi alkotások tükrözik, hanem azok a rövid megjegyzések, amelyekkel az államminiszterek az uralkodó számára készített vótumaikat indokolták.

Az uralkodói hatalmat nem Isten kegyelméből származtatták, nem is a néptől, hanem önmagából, saját lényegéből, rendeltetéséből. Az uralkodónak az a rendeltetése, — így foglalható össze ez az elmélet — hogy alattvalóinak a jólétét szolgálja.[7] Ugyanez az állam célja is: polgárai javát hivatott biztosítani. Uralkodó és állam, uralkodói hatalom és államhatalom a legszorosabban összefonódnak egymással. Az uralkodó rendeltetésének az állam révén tesz eleget, az állam célja az uralkodón keresztül valósul meg.

Hasonlóképpen szoros a kapcsolat uralkodó és alattvalói, állam és polgárai között. Az uralkodó java azonos alattvalói jólétével,[8] az állam érdeke egyezik a polgárokéval.[9]

Az állam és az uralkodó hatalmának rendeltetése e hatalom korlátait is megszabja, csak az állampolgárok, az alattvalók javára szabad azt felhasználni.[10] Nem Isten parancsai, nem az uralkodó lelkiismerete, hanem a közjó, az államot alkotó közösség érdeke, a bonum commune,[11] das allgemeine Wohl[12] határozza meg, hogy mit tehet és mit nem az uralkodó.

[6] Uo. — Az államhatalom önállóságának látszólagos és átmeneti voltáról az abszolút monarchia korszakában írt Marx és Engels röviden a Német ideológiában. Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 3. k. Bp. 1960. 180. l. — Marx az abszolút monarchiát átmeneti időszaknak mondotta, „amikor a régi feudális rendek hanyatlásnak indulnak és a középkori polgári rend modern burzsoá osztállyá alakul, de a küzdő felek egyike sem kerekedett még felül a másikon." Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 4. k. Bp. 1959. 334. l. —

[7] Az uralkodó kötelessége — írta Borié államtanácsos — umb mit dem ewigen Wohl das zeitliche Wohl dessen Volcks und mit dessen Wohl jenes des Staats zu verbinden. Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatsrat (a következőkben: SR), 253/1765.

[8] Az uralkodó, — írta Borié — dessen Reichthumb in dem Reichthumb seiner Unterthanen, und dessen Wohl in der ihrem Wohl allein bestehet. SR, 1369/1763. — Des Königs und des Staats Wohl gründet sich allein in dem Wohl des Unterthanen. SR, 2153/1767.

[9] Die Wohlfarth des Staats — hangoztatta Borié — nicht anderst, als auf die Wohlfarth deren Unterthanen begründet werden möge. SR, 614/1762.

[10] Ich betrachte, — olvashatjuk Borié egyik vótumában — dass der Gewalt eines Königs nur zum Besten des Landes geeygnet ist, und von einem guten König zu keinem anderen Ende kann gebrauchet werden. SR, 3157/1766.

[11] SR, 1903/1761, 2884/1761.

[12] SR, 2410/1765.

Minthogy pedig annak eldöntése, hogy mi az, ami a köz javát, a közösség érdekét szolgálja, csak az uralkodótól függött, az uralkodói és a vele azonos államhatalom elméletileg korlátlanul érvényesült, abszolút monarchia volt. De más az elmélet és más a gyakorlat, amelynek során megvalósul.

*

Az abszolút monarchiának a közösség javára alapozott államelmélete az uralkodói és a vele azonosított államhatalmat a társadalmi osztályoktól függetlenítette, a társadalom fölé helyezte, mégpedig olyan magas szintre, ahonnan tekintve az osztályok közötti különbségek elmosódtak, az uralkodó alattvalói és az állam polgárai egyenlővé váltak. Ez az államszemlélet korát megelőzte, a feudális társadalmi viszonyokon túlra mutatott.

A valóságban az abszolút monarchia feudális társadalmi viszonyok között kialakult államforma volt, olyan társadalomnak az államformája, amelyben ellentétes érdekű osztályok harcoltak egymással, olyan osztályok, amelyek közül az egyik elnyomó volt, a többi elnyomott.

Az elnyomó osztály uralkodott a többi fölött, részese volt az uralkodói, az államhatalomnak.

Amikor az uralkodó, aki maga is az elnyomó osztályból emelkedett ki, hatalmát — államelméletének megfelelően — az egész társadalom, annak valamennyi osztálya fölé törekedett kiterjeszteni és korlátlanná tenni, e törekvésében szembekerült az államhatalom részesével, az uralkodó osztállyal. Az államhatalomért meg kellett mérkőznie az uralkodó osztállyal.

A Habsburg abszolutizmus ezt a harcot a birodalom különböző országaiban nem egy időben és nem azonos eredménnyel vívta meg. Az ún. örökös tartományokban az 1760-as évekre már eldőlt a küzdelem, mégpedig az uralkodó javára. Magyarországon más volt a helyzet. A döntő harc uralkodó és uralkodó osztály között itt ekkor kezdődött, hogy azután II. József uralkodása idején érje el tetőfokát.

A magyarországi Habsburg abszolutizmus története 1761-ben kezdődő szakaszának alapjellegét az uralkodó és a magyar uralkodóosztály közötti harc kiéleződése határozta meg. Az uralkodó arra törekedett, hogy a magyar uralkodó osztályt az államhatalomból kiszorítsa, hogy uralkodói hatalmát korlátlanná tegye. A magyar uralkodó osztály pedig mindent elkövetett, hogy az uralkodónak ezt a törekvését meghiúsítsa.

*

A harc kiéleződése a Habsburg uralkodó és a magyar uralkodó osztály között az 1760-as években annak a következménye volt, hogy Magyarország ekkor az uralkodói politika előterébe került. E politika irányítói, az osztrák államtanács tagjai Mária Terézia uralkodásának első két évtizedéből, külö-

nösen pedig a hétéves háború eredménytelenségéből azt a következtetést vonták le — és nem alaptalanul —, hogy a Habsburg birodalom nagyhatalmi állását Európában csak akkor tarthatja meg, illetve szerezheti vissza, ha Magyarországra támaszkodik, ha kihasználja azokat a lehetőségeket, amelyekkel Magyarország rendelkezik. „Egyedül Magyarország adhatja — írta Borié államtanácsos egyik vótumában — az osztrák monarchia számára azt az erőt, amelynek révén minden más államot fölül tud múlni."[13]

A Habsburg abszolutizmus politikájának irányítói nemcsak felismerték Magyarország jelentőségét az osztrák monarchia számára, hanem egyben azt is megállapították, hogy az ország gazdasága elmaradott, és hogy ennek az elmaradottságnak az elavult alkotmány a legfőbb oka. A magyarországi politika legfőbb céljaként az alkotmány megváltoztatását tűzték ki.

A magyar alkotmány, amely ellen a Habsburg abszolutizmus az 1760-as években támadást indított, lényegében a rendi jogokat és kiváltságokat jelentette, a magyar uralkodó osztálynak a hatalmi helyzetét biztosította, egyrészt az uralkodóval, másrészt a többi társadalmi osztállyal szemben. A Habsburg abszolutizmus, amikor a magyar alkotmány megváltoztatása érdekében a magyar uralkodó osztály ellen a harcot felvette, ennek hatalmi helyzetét nemcsak az uralkodóval szemben akarta megváltoztatni, hanem a többi társadalmi osztállyal szemben is.

Az osztrák államtanácsnak az a megállapítása, hogy Magyarország gazdasági elmaradottságának az elavult alkotmány a legfőbb oka, lényegében azt jelentette, hogy a gazdasági fejlődést a társadalmi viszonyok akadályozzák, hogy az uralkodó osztály jogai és kiváltságai az ország erőforrásainak a kiaknázását gátolják. Ezt a gátat akarta a Habsburg abszolutizmus az 1760-as években megdönteni.

A magyar alkotmány elavultságát a Habsburg uralkodói politika elsősorban abban látta, hogy a magyar uralkodó osztály nemcsak személyében volt mentes az állami adó alól, hanem jogai és kiváltságai a nemesi birtok adómentességét is biztosították. Kétségtelen, hogy a nemesség bevonása a közteherviselésbe az állami adójövedelmet növelte volna, hogy az adónak a nemesi birtokhoz kötése az adórendszert szilárdabb alapokra helyezte volna, mindez azonban még nem jelentette volna azt, hogy a gazdasági fejlődés útjából az alkotmány által támasztott, az uralkodó osztály jogaiból és kiváltságaiból származó minden akadály elhárult. A Habsburg abszolutizmus ennyivel nem is elégedett volna meg, ezen túlmenő céljai is voltak.

Az osztrák államtanács tagjai a magyar alkotmány további, a nemes és a nemesi föld adómentességénél nem kisebb jelentőségű, káros következményét abban látták, hogy a nemesnek biztosította a jogát a jobbágy

[13] Ungarn . . . allein vermögend ist, die österreichische Monarchie in die alle andere Staaten überwiegende Macht zu sezen. SR, 166/1767. — Hasonló megnyilatkozásokat l. SR, 1903/1761, 2404/1767, 2715/1767, 1593/1768.

kizsákmányolására, a földesúrnak járó jobbágyszolgáltatások tetszése szerinti megszabására. Az uralkodói politika legelső céljául azt tűzte ki, hogy a jobbágy földesúri túlterhelését megakadályozza.

Vitathatatlan, hogy a Habsburg abszolutizmust jobbágyvédő politikájában elsősorban az a szempont vezette, hogy a földesúri túlterhelés megakadályozásával az állami adóteher növelését biztosítsa. Leegyszerűsítenők azonban a kérdést, ha csak ebben látnók e politika célját. Az abszolút monarchia nemcsak azért akart jómódú alattvalókat, hogy több adót fizessenek, hanem azért is, hogy többet fogyasszanak és termeljenek, ezáltal is erősítsék az államot, amelynek hatalma polgárainak a jólététől függ.

Számos egyéb olyan következménye is volt a magyar alkotmánynak, a magyar nemesség kiváltságos helyzetének, ami az osztrák államtanács megítélése szerint a gazdasági élet — a bányászat, a kereskedelem, a közlekedés stb. — fejlődését nehezítette. És nem vitathatjuk, hogy az államtanács helyesen ítélt, amikor a magyar alkotmánynak az elavultságára, zavarosságára, a haladást fékező és gátló hatására rámutatott.[14] Kétségtelen, hogy amikor a Habsburg abszolutizmus az 1760-as években a magyar uralkodó osztállyal szembekerült, a gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjából haladóbb álláspontot képviselt, időszerűbb nézetet vallott, mint a jogaikhoz és kiváltságaikhoz ragaszkodó rendek.

*

Ennek ellenére nem könnyű a történész dolga, amikor az egymással szembenálló két fél, a Habsburg abszolutizmus és a magyar nemesség fölött ítéletet kell mondania. Nem könnyű azért, mert a magyar nemesség jogaihoz és kiváltságaihoz idegen uralkodóval szemben ragaszkodott, olyan uralkodóval szemben, aki egyben más országoknak is ura volt.

Ez a körülmény döntően befolyásolta a Habsburg abszolutizmus magyarországi politikáját, nemcsak az 1760-as években, hanem történetének korábbi és későbbi szakaszaiban is. És döntő súllyal esik latba e politika, nem különben a vele szembenálló magyar nemesség álláspontjának az elbírálásánál is.

Az abszolút monarchiák történetének vizsgálatánál különbséget kell tenni a nemzeti és az idegen abszolutizmusok között. Magyarországon az abszolút monarchia nem nemzeti, hanem idegen abszolutizmus volt. Ezt a

[14] Die unglückseelige Verfassung des Königreichs Hungarn, — olvashatjuk Stupan államtanácsos egyik vótumában — oder viel mehr der National Geist, und ein blindes Verlangen, die alten Rechte und Gewohnheiten beyzubehalten, verhindern die besten Einrichtungen, welche nicht allein zum Nutzen des Souverain, oder des Universi, sondern auch zur Wohlfahrt des Landes selbsten, vorgenohmen werden könnten. SR, 2884/1761. — Das ungarische Recht — írta Borié — kein Recht ist, sondern gedrehet werden kann, wie man will. SR, 2401/1763.

tényt történészeink az abszolutizmus kérdéseiről rendezett vitájukon nem méltatták kellő figyelemre, pedig az abszolút monarchia eme válfajának a vizsgálatával elsősorban nekünk kell foglalkoznunk.

A Habsburg abszolutizmus egész politikáját, magyarországi politikáját is az egész birodalom érdeke irányította. Ennek a birodalomnak Magyarország csak egyik országa volt, amelynek érdeke nem mindig egyezett az egész birodalomnak és gyakran nem egyezett a többi országnak, az úgynevezett örökös tartományoknak az érdekével. Amikor a Habsburg monarchiának magyarországi politikáját a történelem mérlegére tesszük, nem írhatjuk a rovására, ha azt állapítjuk meg, hogy nem vette figyelembe a különleges magyar érdeket, amikor az az egész birodalom érdekével nem volt összeegyeztethető. De joggal marasztaljuk el azért, ha a magyar érdeket elhanyagolta olyan esetben is, amikor az az egész birodalom érdekével nem ellenkezett, csupán az örökös tartományoknak az érdekét sértette.

Sajnos, a magyarországi Habsburg abszolutizmusra általában az volt jellemző, hogy az örökös tartományokat Magyarországgal szemben előnyben részesítette, még akkor is, ha az egész birodalom érdeke ezt nem kívánta meg. Még az 1760-as évekről is ezt állapíthatjuk meg, pedig ebben az időszakban viszonylagos jóindulatot, megértést tapasztalunk a Habsburg politika irányítói részéről Magyarországgal szemben.

A Habsburg abszolutizmus az 1760-as években sokat tett Magyarország anyagi és szellemi felemelkedése érdekében. Magyarországi politikájának azonban árnyoldala is volt, nem tett mindent meg, amit az egész birodalom érdekének a sérelme nélkül megtehetett volna, nem tette meg azért, mert az örökös tartományoknak kedvezett. Kaunitz államminiszter egyik vótumában leszögezte, hogy az uralkodó ugyan közös anyja valamennyi országának és tartományának, mégis különbséget tesz közöttük aszerint, hogy anyai gondoskodását milyen mértékben érdemlik meg. Az örökös tartományok jobban megérdemelték az anyai gondoskodást, mint Magyarország, amelynek nemessége nem volt hajlandó az egész birodalom érdekét figyelembe venni, nem volt hajlandó alkalmazkodni azokhoz a viszonyokhoz, amelyek az örökös tartományokban kialakultak, nem volt hajlandó saját és az ország kiváltságos, az egész birodalométól eltérő helyzetén változtatni. Amíg ezt meg nem teszi, nem érdemli meg, hogy országa az örökös tartományokkal azonos elbírálásban, hasonló uralkodói támogatásban részesüljön.

A Habsburg politika legfőbb célja Magyarországgal szemben kezdettől fogva mindvégig az volt, hogy az országot birodalmukba beolvasszák, hogy a különbséget a magyarországi és az örökös tartományokbeli viszonyok között megszüntessék, hogy birodalmuk részeinek az uniója ne csak az uralkodó azonosságát jelentse, ne csupán perszonális jellegű, hanem egyben reális legyen. Ez a törekvés a magyar állam önállóságát veszélyeztette, a magyar nemzeti fejlődést akadályozta.

A Habsburg abszolút monarchia eme politikájával szemben a magyar uralkodó osztály, a nemesség vette fel a harcot. E harcban legerősebb fegyvere a magyar alkotmány volt, erre támaszkodva igyekezett a Habsburgok beolvasztó törekvését meghiúsítani.

A magyar alkotmány azonban — mint már említettem — lényegében a nemesi jogokat és kiváltságokat jelentette. A magyar uralkodó osztály amikor az állami önállóságért harcolva az alkotmányt védte, egyben a nemesi jogok és kiváltságok fenntartásáért is küzdött. A Habsburg abszolutizmus pedig amikor a magyar alkotmányt támadta, nemcsak a nemesi jogokat és kiváltságokat igyekezett felszámolni, hanem az ország állami önállóságát is.

A Habsburg politikának azt a törekvését, amely Magyarország beolvasztására, az állami önállóság felszámolására irányult, Magyarország szempontjából károsnak kell ítélnünk, még akkor is, ha elismerjük, hogy az egész birodalom szemszögéből más megítélés alá esik ez a politika. Azt a törekvését viszont a Habsburg abszolutizmusnak, amely a nemesi jogok és kiváltságok felszámolását tűzte ki céljául, a gazdasági és társadalmi haladást szolgálónak kell tekintenünk.

Hasonlóképpen foglalhatunk állást a magyar uralkodó osztálynak a Habsburg abszolút monarchia elleni küzdelme értékelésénél. Indokolt volt ez a küzdelem, amennyiben az állami önállóságot védte, a beolvasztást akadályozta, káros volt, amennyiben az elavult jogokhoz és kiváltságokhoz ragaszkodott és ezáltal a gazdasági és társadalmi haladás fékje lett.

Marxista történetírásunk — úgy vélem — túljutott már azon a kezdetleges fokon, amikor a múlt eseményeinek, irányzatainak és személyiségeinek az értékelésénél csak kétfajta osztályzatot ismert, s vagy pozitívnak, vagy negatívnak minősített. És amikor valamiben pozitívumot és negatívumot egyaránt talált, akkor ezeket mérlegre tette, s aszerint, hogy melyiket találta súlyosabbnak, mondta ki általánosító ítéletét.

Helytelen lenne úgy feltenni a kérdést, hogy a Habsburg abszolutizmus és a magyar nemesség küzdelmében melyik fél volt a pozitív és melyik a negatív hős? Erre a kérdésre még akkor sem tudnánk válaszolni, ha előzőleg megpróbálnók eldönteni azt az ugyancsak értelmetlen, mert megválaszolhatatlan kérdést, hogy a haladás szempontjából mi volt a lényegesebb: az állami önállóság, vagy pedig a nemesi jogok és kiváltságok felszámolása. Mindkettő lényeges volt. A Habsburg abszolutizmus beolvasztó politikáját nem menti, hogy egyben a nemesi jogok és kiváltságok ellen is fordult. És a magyar nemesség ragaszkodását jogaihoz és kiváltságaihoz nem igazolja, hogy egyben az állami önállóságot is védte.

A Habsburg abszolutizmus magyarországi politikájában az 1760-as években ugyanúgy voltak pozitív és negatív elemek, mint a magyar uralkodó osztály ellene folytatott küzdelmében. A történetírásnak nem az a feladata,

hogy akár az egyik, akár a másik fél hibáját elkendőzze, vagy igazát felnagyítsa, hanem az, hogy olyannak mutassa meg, amilyen ténylegesen volt.

*

A támadás, amit a Habsburg abszolutizmus az osztrák államtanács irányításával az 1760-as években a magyar uralkodó osztály, az alkotmány, a nemesi jogok és kiváltságok ellen indított, nem volt olyan nyílt és általános, mint ahogyan húsz év elteltével II. József támadott. A végső cél azonos volt: az uralkodói és a vele elméletileg azonosított államhatalom teljesen abszolúttá tétele, az uralkodó osztály kiszorítása az államkormányzatból, a nemesi jogok és kiváltságok felszámolása. A cél felé megtett lépések azonban még bizonytalanok és óvatosak voltak, az alkalmazott eszközök szelídebbek és tapintatosabbak, mint II. József erélyes intézkedései, aki határozottan fogott hozzá azoknak az elhatározásoknak a megvalósításához, amelyek még anyja uralkodásának az idejében érlelődtek meg benne, nem utolsó sorban éppen az államtanács hatására, amelynek munkájában kezdettől fogva részt vett.

Közkeletű megállapítása történetírásunknak, hogy a magyar uralkodóosztály a Rákóczi szabadságharc leverése után behódolt a Habsburg hatalomnak, annak ellenében, hogy nemesi jogait és kiváltságait megtarthatta. Kevéssé méltatta azonban figyelemre történetírásunk azt a körülményt, hogy a magyar uralkodóosztály a szatmári békekötés után nemcsak jogait és kiváltságait tartotta meg, hanem az államhatalom gyakorlásában is jelentős szerephez jutott, mind a törvényhozásban, mind pedig a kormányzatban és a közigazgatásban. Ez a szerep ellenkezett az abszolút monarchia államelméletével. Az 1760-as években az uralkodó az államtanács sugalmazására megkísérelte, hogy a magyar uralkodóosztályt mind a törvényhozásban, mind pedig a kormányzatban és a közigazgatásban háttérbe szorítsa. Könnyebben megtehette ezt a törvényhozásban.

A Habsburg monarchia belpolitikáját 1761 óta irányító államtanács kezdettől fogva bizalmatlan volt a magyarországi országgyűlésekkel szemben. A tapasztalat azt mutatja, — írta Kaunitz államminiszter egyik 1761-es vótumában — hogy az országgyűlés az uralkodó számára hátrányos, ezért a leggondosabban kerülni kell.[15] Elsősorban a magyarországi országgyűlésre vonatkozott ez a megállapítás, de az erdélyi országgyűlésben sem bízott az államtanács,[16] annak ellenére, hogy az erdélyi rendek általában sokkal kisebb ellenállást fejtettek ki az uralkodóval szemben, mint a magyarországiak.

E bizalmatlanság ellenére az uralkodó az 1760-as évek közepén kísérletet tett arra, hogy bizonyos reformokat törvényhozási úton léptessen életbe, országgyűlésre hívta össze a magyarországi rendeket.

Az 1764/65-ben tartott magyarországi országgyűlés az uralkodó szempontjából teljes kudarcot hozott. A magyar rendek nem voltak hajlandóak

[15] SR, 1903/1761.
[16] SR, 1194/1761.

az uralkodó által előterjesztett javaslatokat megszavazni, sőt, olyan magatartást tanúsítottak, amely az államtanácsot a legmélyebben felháborította. A magyar rendek — írta Borié — sérelmeiket és követeléseiket olyan féktelenül pimasz hangnemben fogalmazták meg, amely nemcsak sérti az uralkodó tekintélyét, hanem semmibe is veszi azt, s a főhatalmat elvitatja az uralkodótól.[17] Olyan méretet öltött — olvashatjuk egy másik vótumában — a rendek korlátot nem ismerő gőgje, mintha minden tőlük függene és az uralkodó tetteit fölülbírálhatnák.[18]

Ez az országgyűlés élesen rávilágított arra, hogy a Habsburg abszolutizmus és a magyar uralkodó osztály államszemlélete között milyen mély, milyen áthidalhatatlan szakadék tátongott. Az államtanács tudni sem akart róla, hogy az államhatalomnak a rendek is részesei, hogy uralkodó és rendek között valamiféle coimperium létezhetnék.[19] Tagadta, hogy a rendeknek a törvényhozásban más szerepük lenne, mint hogy véleményüket az uralkodó felszólítására nyilvánítják. Az már az uralkodótól függ, hogy ezt a véleményt figyelembe veszi-e, avagy nem.[20] Úgy gondolták az államtanács tagjai, hogy a XVIII. századi monarchiában az uralkodó hatalma épp olyan korlátlan kell, hogy legyen, mint amilyen a magyar királyoké az Árpádok idejében volt.

A rendek álláspontját, amely szerint ők is részesei az államhatalomnak, amely dualista álláspont volt, jellemző módon republikánus nézetnek tartotta az államtanács. Ugyanakkor nacionalistának is nevezte ezt a nézetet. Ki kell irtani a magyar nemességből — írta Stupan államtanácsos — a republikánus szabadságra való törekvés oly nagyon ártalmas nacionalista szellemét.[21] A nacionalizmus vádja méltán érte a magyar rendeket, amennyiben ezt az 1760-as években vádnak lehet tekinteni. Republikánusnak azonban csak annyiban tekinthető a magyar rendi álláspont, amennyiben az uralkodói hatalom abszolút voltát tagadta. Egyebekben az uralkodó alattvalóinak, az állam polgárainak egyenlőségét valló abszolutista államszemlélet közelebb állott a republikánizmushoz, mint a nemesi jogaikat és kiváltságaikat védelmező rendeké.

[17] Seynd die Gravamina und Postulata Statuum in denen wesentlichen Stucken allenthalben so beschaffen und mit einer solchen zaumlosen Frechheit verfasset, dass dieselbe die königliche Authoritat auf das Empfindlichste nicht allein angreifen, sondern diese gleichsam zernichten und dagegen den obristen Gewalt denen Standen zulegen wollen. SR, 1461/1764.

[60] Die ungarischen Stände ... zu einem solchen Stolz und Licentiosität ervachsen, dass sie vermeinen, als ob alles von ihrem Willen abhange, und sie ... auch die Handlungen des Königs ihrer Beurtheilung unterwerfen, somit das wesentliche eines obristen Gewalts sich zueygnen könnten. SR, 2688/1764.

[19] Uo.

[20] Ein König in Hungarn — írta Borié — zwar super legibus condendis die Meinung seiner Standen vernehmen muss, nach der Vernehmung aber auch gegen ihr Einrathen die Decision geben und darnach die Inarticulation befehlen kann. SR, 181/1765.

[21] Eben so erwünschlich wäre es, wenn dem hungarischen Adel durch ein wohl verfasstes ins publicum universale et particulare Hungariae die waren principia status beygebracht, und der so schädliche Nationalgeist einer praetendierenden republicanischen Freyheit ausgerottet würde. SR, 538/1765.

Mária Terézia és tanácsosai azután az 1764/65-ös országgyűlés tapasztalataiból azt a következtetést vonták le, hogy a rendeket többé nem hívták össze, hanem teljesen rátértek a rendeleti úton való kormányzásnak már korábban is járt útjára. II. József, aki figyelemmel kísérte a fejleményeket, uralkodása idején még csak kísérletet sem tett az országgyűléssel.

*

A magyar uralkodó osztályt azonban nem túl érzékenyen érintette az a tény, hogy ezután hosszú ideig nem volt lehetősége az uralkodói javaslatok elutasítására, a maga sérelmeinek és kívánságainak előterjesztésére. Hiszen már korábban hozzászokhatott ahhoz, hogy országgyűlések ritkán vannak, s azoktól különösebb eredményt ő sem várhat. Hatalmi érvényesülésének igazi területe nem az országgyűlések padsorai, hanem az államkormányzat és a közigazgatás hivatalai voltak.

Az abszolút monarchiák történetével foglalkozó bőséges irodalom méltán hangsúlyozza azt a szerepet, amit a hivatalszervezet az abszolutizmus szolgálatában betölt. Az uralkodói hadsereg mellett az uralkodói hivatalszervezetet tartja az abszolút monarchiák legerősebb hatalmi eszközének. Ez a megállapítás általánosságban a magyarországi abszolutizmusra is érvényes, de — véleményem szerint — nem olyan mértékben, mint egyéb abszolút monarchiák esetében.

Magyarországon az államkormányzat és a közigazgatás hivatalszervezetéről az 1760-as években határozottan állíthatjuk, hogy legalább olyan, ha nem nagyobb mértékben volt az uralkodó osztály hatalmi eszköze, mint az uralkodóé.

Érvényes ez a megállapítás nemcsak a közigazgatás legjelentősebb középfokú szerveire, a vármegyékre, amelyeknek ellenzéki beállítottsága az uralkodói hatalommal szemben közismert, hanem a felsőfokú kormányhatóságokra is, amelyekről a köztudat azt tartja, hogy az abszolutizmus megbízható kiszolgálói voltak.

E hiedelemnek az az alapja, hogy a központi — udvari és országos — kormányhatóságok tisztviselőit az uralkodó nevezte ki, azok tehát tőle függtek. Számos kérdésben valóban engedelmes eszközei voltak ezek a kormányszervek az uralkodói akaratnak. Amikor azonban a döntő kérdés került szóba, az alkotmánynak, a nemesi jogoknak és kiváltságoknak a kérdése, kiderült, hogy a kormányhatóságok tisztviselői nemcsak királyi hivatalnokok, hanem magyar nemesek is, sőt, inkább magyar nemesek, mint királyi hivatalnokok. A nemzetükhöz és az osztályukhoz fűződő szálak erősebbeknek bizonyultak, mint a szolgálat kötelékei.

Nem felesleges hangsúlyozni, hogy az érdekek, amelyek a királyi hivatalnokokat szembeállították az uralkodói akarattal, kettős jellegűek: nemze-

tiek és nemesiek voltak. Ez adja meg ugyanis a kulcsot magatartásuk megértéséhez és megítéléséhez. Más elbírálás alá esik ellenállásuk az idegen uralkodóval szemben, ha a nemzeti függetlenség, az állami önállóság védelmében cselekedtek, és másként minősül fellépésük, ha a nemesi jogokat és kiváltságokat védték. Előfordult természetesen, hogy egyszerre mindkettőt tették.

A magyar központi kormányhatóságok közül az uralkodóhoz legközelebb a két udvari kancellária: a magyar és az erdélyi állott. Az államigazgatásban nekik volt a legjelentősebb szerepük. Bécsben működtek, tisztviselőik olyan személyek közül kerültek ki, akikben leginkább bízott az uralkodó.

Ennek ellenére az 1760-as években a Habsburg birodalom belpolitikáját irányító osztrák államtanács nem volt megelégedve e két udvari hatóság működésével. Az erdélyi udvari kancellária ellen is volt panasza,[22] de sokkal többször kifogásolta a magyar udvari kancellária tevékenységét.

A fő kifogás ugyanaz volt, mint az országgyűléssel és általában a magyar nemességgel szemben: nacionalista[23] és republikánus szellem[24], udvarellenesség, az uralkodói szándék meghiúsítása.[25]

Mindjárt az államtanács megalakulása után a magyar udvari kancellária megbízást kapott arra, hogy dolgozzon ki egy rendszert Magyarország viszonyainak a megjavítására és terjessze azt részletekben elő. A kancellária a megbízatást nem teljesítette, s amikor 1762-ben felelősségre vonták, különböző kifogásokra hivatkozott. Magatartásának azután az lett a következménye, hogy az uralkodó gróf Pálffy Miklós kancellárt leváltotta és több kancelláriai tanácsost is menesztett.

Gróf Esterházy Ferenc lett az új magyar kancellár, új tanácsosok kerültek az elbocsátottak helyére, de a kancellária szelleme a régi maradt, magatartása az uralkodói politikával szemben nem változott. Az államtanács tagjai ismételten kifejezték elégedetlenségüket ezzel a magatartással. A sok eset közül legyen elég csak egyre hivatkozni.

1762 végén felmerült az a gondolat, hogy a magyarországi rendek járuljanak hozzá a magyarországi erődök megerősítésének a költségeihez. A magyar udvari kancellária az alkotmányra hivatkozva a rendek rendkívüli tehervállalása ellen foglalt állást. Borié államtanácsos így nyilatkozott a kancellária magatartásáról: „Nagyon elszomorító dolog, hogy a magyar kancellária a mostani igen nagy szükségben is, amikor magának Magyarországnak a fennmaradásáról, az ország egész lakosságának a biztonságáról van szó, az ismert

[22] SR, 2962/1768.

[23] Borié államtanácsos azért javasolta báró Balassa Ferenc kinevezését a magyar udvari kancelláriához, darmit dem daselbsten praevalirenden Nationalismo das Gegenwicht zum Nuzen des Staats gesetzt würde. SR, 91/1762.

[24] SR, 762/1768. — Ugyancsak republikánus principiumot állapított meg Borié államtanácsos az erdélyi udvari kancelláriánál. Mich haltet davon nicht ab das dermahlige republicanische Principium der Canzley, dass nemblich Ihre Mayestät sine concursu et consensu statuum ein neues Gesatz nicht errichten könnten. SR, 2962/1768.

[25] SR, 2069/1761.

szólamot üti meg a magyar szabadságnak a sérelméről, és azt állítja, hogy az országtól most sem lehet semmit sem követelni. Ha így beszélne egy egyszerű magyar ember, aki szabadságát helytelenül értelmezi és pillanatnyi egyéni érdekét többre becsüli, mint az ország javát, mint saját valódi hasznát, akinek fogalma sincsen arról, hogy az állam egyik tagjának milyen kötelességei vannak az állammal szemben, aki vak tudatlansággal nőtt fel, — azon nem lehetne megütközni. Az azonban teljesen érthetetlen előttem, hogy a kancellárnak és az egész kancelláriának a szájából kell ilyen beszédet hallani, akiknek az a kötelességük, hogy az állam javáról gondoskodjanak, hogy a lakosság hibáit kijavítsák, hogy megértessék vele, hogy a szabadságról vallott hamis nézetéből romlása és pusztulása származik. Annál is érthetetlenebb, mert a kancellária tisztviselői mind az uralkodó hivatalnokai."[26]

Ha a magyar udvari kancelláriáról ilyen volt az államtanács véleménye, — és nézete az 1760-as évek végére sem változott meg[27] — nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a többi magyar kormányhatóságban sem bízott. Az erdélyi udvari kancelláriát ugyancsak republikánus szelleműnek tartotta,[28] a magyar helytartótanácsot nem különben.[29] Az erdélyi gubernium hűségében éppúgy kételkedett,[30] mint a magyar kamaráéban.[31] Gróf Grassalkovics Antalban, a magyar kamara elnökében sem bízott jobban, mint Pálffy és Esterházy kancellárokban.[32] Gróf Batthyány Lajos nádort és gróf Batthyány Ádám tárnokmestert egyaránt az udvar szándékainak az ellenzői közé számította.[33]

És mit várhatott a középfokú közigazgatás legfontosabb szerveitől, a vármegyéktől, ha a királyi dikasztériumokban ilyen volt a helyzet? Hiszen a vármegyékben csak a főispánokat nevezte ki az uralkodó, a többi tisztviselőt a nemesség választotta. És a főispánoktól sem várta, hogy célkitűzéseit inkább elfogadják, mint a központi hatóságok vezetői.[34]

A Habsburg abszolutizmus az 1760-as években tisztában volt a megyerendszer jelentőségével. Világosan látta, hogy politikájának sikerét nem remélheti mindaddig, amíg a megyei alkotmányt meg nem változtatja.[35]

Mit tett a bécsi udvar annak érdekében, hogy az államkormányzatban és a közigazgatásban a magyar uralkodóosztállyal szemben az uralkodói

[26] SR, 531/1763.
[27] SR, 762/1768.
[28] SR, 2962/1768.
[29] Die dermahligen Normal Principia des Consilii Locumtenentialis zu Pressburg nicht allein sehr republicanisch seynd . . . írta Borié államtanácsos egyik vótumában. SR. 2010/1767.
[30] SR, 1194/1761.
[31] SR, 1668/1761, 3348/1761.
[32] SR, 3085/1762, 3874/1762.
[33] SR, 432/1765, 355/1765.
[34] SR, 559/1766.
[35] Bey der jetztmahligen Verfassung deren ungarischen Comitaten man im mindesten nicht gesicheret seye, ob und in wie weith deren jeder denen königlichen Gebotten das gehorige Genügen leiste, oder nicht — írta Borié államtanácsos. SR, 2404/1767.

hatalomnak nagyobb befolyást biztosítson, hogy a magyar nemességet visszaszorítsa?

Egyik eszköze az volt, hogy a magyar központi hatóságokhoz, elsősorban a kancelláriákhoz, a helytartótanácshoz és a magyar kamarához, de a többi dikasztériumhoz is, nem különben a főispáni tisztségekbe is, olyan magyarokat nevezett ki, akikben megbízott. Ezeknek a száma viszonylag kevés volt. Nemcsak ezért, hanem azért is, mert a németesítés egyik fő célja volt politikájának, német tisztviselőket nevezett ki a királyi hivatalokba, főleg a kincstári igazgatás állásaiba.[36] Szóba került a magyar közigazgatásnak, elsősorban a megyerendszernek a gyökeres reformja is,[37] ezt azután — nem különben az egész államkormányzat átszervezését — II. József hajtotta végre. Más vonatkozásban is II. József számos intézkedéseinek a gyökerei az 1760-as évekre nyúlnak vissza, az ő idejében tetté ért szándékok ösztönzői ez évek államminiszterei és államtanácsosai voltak, akik a maguk idejét még nem látták elérkezettnek arra, hogy olyan eréllyel lépjenek fel, mint húsz évvel későbben tanítványuk tette.

Kénytelen-kelletlen belenyugodtak abba, hogy a magyar nemesség az államkormányzatban és a közigazgatásban, nem különben a jogszolgáltatásban korábbi szerepének jelentős hányadát továbbra is megtartsa, és csak lassan, lépésről-lépésre szoruljon háttérbe az uralkodói hatalommal szemben. A törvényhozásból könnyen ki lehetett zárni a rendeket, az uralkodó egyszerűen nem hívta össze az országgyűlést. Az államigazgatásból nem bocsáthatta el a magyar nemeseket, csak fokozatosan cserélhette ki őket olyanokkal, részben ugyancsak magyar nemesekkel, akiknek államszemlélete már azonos volt az abszolutista államelmélettel.

A magyar nemesség államszemléletének a megváltoztatására, megfelelő oktatás révén, igen nagy súlyt helyezett a Habsburg abszolutizmus az 1760-as években. A jogtudomány különböző ágazatainak, valamint a kamarai és a közigazgatási tudományoknak az oktatásától várt elsősorban sikert.[38] Bécsi ösztöndíjakat biztosított fiatal magyar főiskolások számára, akiktől azt remélte, hogy tanulmányaik befejeztével különböző hivatalokba kerülve a tisztviselők rendi gondolkodásmódját meg fogják változtatni.[39]

A nemesi gárdától is azt várta az uralkodó, hogy a bécsi évek után hazájukba visszatérő nemesek másképpen gondolkodnak és cselekszenek majd, mint a világ fejlődésétől elmaradott osztálytársaik.

*

[36] SR, 1194/1761, 1302/1761, 1955/1761, 1668/1761, 3348/1761, 2884/1764, 2946/1767.
[37] SR, 2404/1767.
[38] SR, 608/1765.
[39] SR, 66/1766, 1310/1766.

A ráció felvilágosodásában erősen bízott az 1760-as évek Habsburg abszolutizmusa, amikor a magyar nemesség befolyásának korlátozására törekedett, de azért más, közvetlenebbül ható eszközöket sem hanyagolt el. Arra természetesen nem gondolhatott, hogy a nemességet, a nemesi kiváltságokat megszüntesse, bár a legszívesebben ezt tette volna. Azt azonban célul tűzte ki, hogy a nemesség száma ne növekedjék, hanem csökkenjék.[40]

Ezt a célt szolgálták a nemességigazolások, amelyek azonban nem vezettek a várt eredményre. Borié államtanácsos 1766-ban mint nagy bajt állapította meg, hogy a nemesség száma állandóan növekszik.[41] Részletes javaslatot készített ennek a bajnak a megszüntetésére. A nemességigazolást szigorítani akarta. Hat évi határidőt kívánt szabni az igazolásra, amit díjhoz kötött volna. Javaslata értelmében a nemes elvesztette volna nemességét, ha jogaival és kiváltságaival 20 éven át nem élt, továbbá ha paraszt módjára földet művelt, vagy ipari és kereskedelmi foglalkozása volt. Egyedül a nagykereskedés lett volna összeférhető a nemesi jogokkal és kiváltságokkal. A legfontosabbnak azonban azt tartotta Borié, hogy a nemesség- és a birtokadományozás terén történjék változás.[42]

Helytelennek tartotta azt a gyakorlatot, hogy Magyarországon nemcsak a király adományozhatott birtokot és vele együtt nemességet, hanem bizonyos korlátok között a nádor is, sőt a főpapok is adhattak praedialistáiknak adómentes földeket. Ezek a nádori és főpapi adományok azonban eltörpültek a királyi adományok mellett.

Az uralkodónak azt a jogát, hogy a birtokot és a nemességet ő adományozza, továbbá azt a joggyakorlatot, hogy a kihalt nemesi családok birtokai a koronára háramlanak és azokkal a király rendelkezik, tartotta az államtanács, és elsősorban Borié államtanácsos annak az eszköznek, amelynek segítségével a magyar nemesség gazdasági alapját meg lehet rendíteni.

Többféle változatban merült fel az a gondolat, hogy az adományozás és a háramlás jogát a nemesség ellen kellene felhasználni.

A legegyszerűbb megoldásnak az mutatkozott, hogy az uralkodó az adományozást szüntesse meg, s a koronára háramló birtokokat tartsa kincstári kezelésben. Ennek a megoldásnak azonban nemcsak az mondott ellent, hogy a törvények az uralkodót kötelezték arra, hogy a koronára háramlott birtokokat újra eladományozza, — ezen még túltette volna magát a királynő — hanem ellene szólott az is, hogy a kincstárnak a birtokadományokból jelentős jövedelme volt, amiről lemondani nehezen tudott volna, nem is akart.

Egy másik megoldás az lett volna, hogy az uralkodó az adományozás előtt, amíg még kincstári kezelésben vannak, változtassa meg a birtokok

[40] SR, 529/1762.
[41] A magyarországi nemes családok száma Borié szerint ekkor 32 000 volt. SR, 2750/1766.
[42] Uo.

jogviszonyait, s kötelezze az adományosokat, hogy a megváltoztatott jogviszonyokat elfogadják.

A birtokjogi viszonyok megváltoztatásának mikéntjére vonatkozólag ugyancsak többféle elgondolással találkozunk. Az 1760-as évek elején az államtanács még úgy vélte, hogy egyszerre több változtatást is végre lehet hajtani. Először is az állami adót a földhöz kell kötni, ami a nemesi adómentesség csorbítását jelenti majd. Azután a jobbágybirtokot örökölhetővé kell tenni, ami a nemesi birtokjogon fog csorbát ejteni és megakadályozza a jobbágykézen levő földeknek a kisajátítását. Végül a jobbágy szolgáltatásait kell olyan mértékben megállapítani, amely megmaradását és gyarapodását, nem utolsó sorban pedig adózóképességét biztosítja.[43]

Az 1760-as évek közepére, amikor az államtanács már reálisabban számolt a magyarországi lehetőségekkel, módosult az eredeti elgondolás. Az adó földhöz kötéséről, a jobbágybirtok örökölhetővé tételéről ekkor már nem volt szó. Továbbra is szerepelt azonban a jobbágy szolgáltatásainak a méltányos megállapítása. A birtokadományozás előtt — írta Borié államtanácsos — urbáriumot kell készíteni, ebben a birtok jobbágyainak jogait és kötelességeit pontosan megállapítani és kizárni a lehetőségét annak, hogy a földesúr a jobbágyokat túlterhelhesse, földjüket kisajátíthassa. Biztositani kell továbbá az adománylevélben az uralkodói jogok sérthetetlenségét.[44]

Ezt az elgondolást általánosítva, valamennyi birtokra kiterjesztve valósították meg Mária Terézia uralkodásának egyik legnagyobb jelentőségű cselekedetét, a magyarországi úrbérrendezést.

Erdélyben, ahol a rendiség jóval gyengébb volt, az államtanács még 1765-ben is olyan feltételekhez kívánta kötni a birtokadományozást, amelyek a nemességnek részbeni megadóztatását jelentették volna. Ilyen feltétel lett volna, hogy a korábbi katonai szolgálat megváltása fejében jövedelmének egy tizedét fizesse az adományos. Köteles legyen továbbá a vámok fizetésére, és ha városban lakik, a polgárokhoz hasonlóan viselje a terheket. A jobbágybirtokot ne sajátíthassa ki, a jobbágy halála esetén újra jobbágynak adja azt, az átmeneti időben pedig fizessen adót a birtok után.[45]

Ezek az elgondolások, amelyek a birtokadományok feltételekhez kötésére vonatkoztak, a gyakorlatban éppoly kevéssé voltak megvalósíthatók, mint az a javaslat, hogy az uralkodó vagy egyáltalában ne, vagy csak nemeseknek adományozzon birtokot. A magyar törvények ugyanúgy tiltották az adomány feltételekhez kötését, mint ahogyan kötelezték az uralkodót, hogy újra eladományozza a koronára háramló birtokot.

[43] Az adományozás kérdésével foglalkozó vótumok közül a legfontosabbak: SR, 321/1761, 1350/1761, 1903/1761, 2884/1761, 529/1762, 1397/1762, 2603/1762, 3085/1762, 4105/1762 1593/1763.

[44] SR, 934/1765.

[45] SR, 2485/1765.

A törvényeken még csak túltette volna magát valamilyen módon a Habsburg abszolutizmus, bár az 1760-as években alapelve volt, hogy formailag lehetőleg tiszteletben tartsa azokat.[46] Nem a törvénytiszteleten múlt az államtanácsban felmerült, a birtokadományozással kapcsolatos elgondolások kudarca, hanem egyszerűen azon, hogy az állandó pénzzavarokkal küszködő kincstár nem tudta nélkülözni a birtokadományokból származó jövedelmet, még átmenetileg sem, még a jövőbeni nagyobb haszon reményében sem.

Ha nem is valósultak meg, tanulságosak ezek az elgondolások, mert azt mutatják, hogy a Habsburg abszolutizmus az 1760-as években a magyar nemességet nemcsak a törvényhozásból, a kormányzatból és a közigazgatásból akarta kiszorítani, hanem gazdasági alapját, a birtokviszonyokat is lazítani törekedett.

*

Általánosan elterjedt nézete történetírásunknak, hogy a magyar nemesség rétegei közül a főnemesség volt az, amely az uralkodónak leginkább behódolt, a Habsburg abszolutizmus célkitűzéséhez legjobban alkalmazkodott.[47] Az 1760-as években nem ez volt a helyzet.

Az osztrák államtanács úgy látta, — és nem helytelenül — hogy az uralkodói politika ellenzéke elsősorban a főnemesség. Vonatkozott ez a megállapítása a törvényhozásra és a kormányzatra egyaránt.

A felső tábla — írta Borié államtanácsos egyik vótumában, az 1764/65-i országgyűléssel kapcsolatban — csak látszatra áll az udvar pártján. Lényegében ő irányítja az alsó táblát, ő sugalmazza annak ellenzéki megnyilatkozásait.[48] Gróf Esterházy Ferenc magyar kancellár úgy tüntette fel, mintha 1764/65-ben az egész országgyűlés ellenezte volna az úrbérügy országgyűlési szabályozását. Báró Koller Ferenc személynöknek, az udvar egyik magyar bizalmasának az volt a véleménye, hogy csak a főnemesség akadályozta meg az úrbérügy országgyűlési szabályozását.[49]

Amikor 1768-ban a magyar helytartótanács reformjáról tárgyaltak az udvarban, Borié államtanácsos a reform egyik célját abban jelölte meg, hogy e kormányszerven belül a főúri tanácsosok befolyását csökkentsék, s növeljék a köznemesi tanácsosokét, mert a köznemeseket könnyebb az udvar szándékainak megfelelően irányítani.[50]

[46] SR, 2356/1761, 3564/1761.

[47] Mária Terézia idejére vonatkozólag l. Magyarország története. Egyetemi tankönyv. II. k. Bp, 1962. „A világi főnemesség is (a főpapság mellett) mind készebb eszközévé válik a Habsburg gyarmatpolitikának. Behódolása alapot ad arra, hogy" stb. stb. 502. l.

[48] Es ist auch bekannt, dass die obere Tafel, welche dem Schein nach mehrerentheils für den Hof geneigt zu seyn bezeuget, die untere Tafel regiret, und ihr die contradictiones an die Hande giebet. SR, 3090/1764. L. még SR, 1461/1764.

[49] SR, 617/1765.

[50] Die nobiles seynd fortan ehender nach denen Absichten des Hofs zu leithen. SR, 2907/1768.

A megyéknél is inkább bízott az államtanács abban, hogy a kisnemességet nyerheti meg, mint a nagybirtokosokban.[51]

Mindez azt bizonyítja, hogy az 1760-as években a nemesi ellenállást a Habsburg abszolutizmussal szemben a magyar főnemesség vezette, az udvar harca elsősorban a főurak és a főúri befolyás ellen irányult. Nem jelenti ez azt, hogy a magyar főnemességet az érdek számos más szála ne fűzte volna az uralkodóhoz és annak udvarához. Az alkotmány, a nemesi jogok és kiváltságok kérdésében azonban éles ellentét volt az abszolút monarchia és a magyar főurak között. Tévednénk tehát akkor, ha az 1760-as évek magyar főnemességét ugyanolyan, vagy akárcsak hasonló módon tartanánk aulikusnak, mint ahogyan XIX. századi utódaik voltak.

*

Felmerül ezek után a kérdés, hogy egyáltalában volt-e a Habsburg abszolutizmusnak valamilyen támasza a magyar uralkodóosztályban? A főnemességben, láttuk, nem bízott. Nem találtuk nyomát annak, hogy a köznemesség megnyerésére irányuló szándéka tettekben is megnyilvánult, s valamilyen eredményre vezetett volna. Az országgyűlés, a kormányhatóságok, a megyék — mind sokkal inkább az uralkodó osztály oldalán állottak, annak a hatalmi eszközei voltak, mintsem az uralkodóé.

Azt sem mondhatjuk, hogy valamelyik nemzetiségre kívánt vagy tudott volna támaszkodni a Habsburg abszolutizmus a magyar uralkodó osztállyal szemben. Egyedül az erdélyi szászokról lehetett volna szó, akik németek voltak, s elsősorban ezért, de több más szempontból is élvezték a bécsi kormánykörök rokonszenvét. Viszont protestánsok voltak, ami szembeállította őket az udvar erős katolikus irányzatú politikájával. A döntő ellentétet azonban a Habsburg abszolutizmus és az erdélyi szász nemzet között az jelentette, hogy míg az uralkodó a nemesi jogok és kiváltságok felszámolására, vagy legalábbis csorbítására törekedett, addig az erdélyi szászok szándéka arra irányult, hogy ilyen jogoknak és kiváltságoknak ők maguk is részesei legyenek.[52]

Különben is, az udvar általánosan alkalmazott divide et impera uralkodási elve Erdélyben azt kívánta meg, hogy az itteni három nemzetet szembeállítsa egymással, ne pedig — közös jogok és kiváltságok révén — összetartásukat erősítse.[53]

A Habsburg abszolutizmus az 1760-as években teljes bizalommal a magyar uralkodó osztálynak egyetlen rétegére sem támaszkodhatott. Az ural-

[51] SR, 1903/1761.
[52] SR, 1644/1761.
[53] SR, 2617/1761.

kodó osztálynak csupán egyes tagjaira számíthatott, akiket célitűzése számára megnyert, az államkormányzat különböző területein mint tisztviselőket alkalmazott, érdemeiknek megfelelően bőkezűen jutalmazva őket.

Egy kézen fel lehet sorolni az udvar magyar bizalmasait, olyan kevesen voltak. Csak röviden vázolom, hogy milyen tisztségekben szolgálva álltak tanácsaikkal az uralkodó rendelkezésére.

Festetics Pál korábban Sopron megye alispánja és országgyűlési követe volt. 1756-ban került az udvarba, mint a bányászati és pénzverési kollégium tanácsosa. 1758-ban a magyar udvari kancelláriához helyezték, 1762-ben a bécsi udvari kamara tanácsosa lett. 1772-ben a magyar kamara alelnökévé és helytartótanácsossá nevezte ki az uralkodó. Ugyanebben az évben kapta a grófi rangot. Az 1760-as években ő volt az udvar legtöbbre becsült és legtöbbször meghallgatott magyar tanácsadója. József mint társuralkodó 1771-ben felvetette azt a gondolatot, hogy az államtanács tagjává nevezzék ki. Széchenyi Istvánnak nagyapja volt.[54]

Báró Balassa Ferenc 1756 és 1785 között helytartótanácsi tanácsos volt. 1762-ben Szerém megye főispánjává nevezte ki az uralkodó. Később megkapta a grófi rangot, a tartományi biztosság igazgatója, a magyar kamara alelnöke, koronaőr, dalmát-horvát-szlavón bán lett. Az államtanács tagjai gyakran kértek tőle véleményt és dicsérték javaslatait. Borié államtanácsos azt emelte ki vele kapcsolatban, hogy mentes a magyarországi előítéletektől — azaz a nemesi nézetektől — és hogy a királyi jogok érvényesítésén fáradozik.[55] Kaunitz államminiszter azt becsülte benne, hogy a magyarországi hibákat felfedi. Ilyen emberekre van most nagy szükség — írta —, hogy a magyar alkotmányt alaposan megismerhessük és javíthassunk rajta.[56]

Báró Koller Ferenc az 1760-as években a magyar udvari kancellária és a gazdasági főigazgatóság tanácsosa volt. Később az illír udvari bizottság és az egészségügyi udvari bizottság elnöke lett. Egyik javaslatáról Kaunitz államminiszter azt jegyezte meg, hogy nem sok ilyen kerül az uralkodó elé a királyi jogok érvényesítésére.[57]

Cothmann Antal az 1760-as évek elején magyar kamarai tanácsos volt. 1766-ban már báró, a helytartótanács, majd rövidesen a magyar udvari kancellária tanácsosa. Kaunitz államminiszter Cothmann javaslatait megbízhatóknak és óvatosaknak ítélte. Kívánatos lenne — írta — hogy több ilyen

[54] Rövid életrajzát megírta *Szabó Dezső* : A herceg Festetics család története. Bp. 1928.

[55] Und was das meiste ist, so ist er von denen dasigen Landesvorurtheilen ganz abgekommen, und dagegen für die Emporbringung deren königlichen Rechten beeyfert. SR, 91/1762.

[56] Die ihme bekannten hungarischen Gebrechen freymüthig entdecket. Solche Leute sind dermahlen höchst nöthig, um der hungarischen Verfassung und deren möglichen Hülfsmitteln auf den Grund zu sehen. SR, 1908/1761.

[57] SR, 412/1762.

emberünk legyen, akik ismerik a magyar ügyeket, akik révén az ország alkotmányát alaposan megismerhetnők.[58]

A magyarországi főispánok közül Mármarosban Apponyi György volt az, aki az udvar célkitűzéseit tüzön-vizen át meg akarta valósítani, akinek emiatt állandó összeütközései voltak a megye nemességével.[59]

Az erdélyi államférfiak közül gróf Bethlen Gábor udvari kancellárról viszonylag jó véleménye volt az udvarnak.[60] Utóda 1765-ben báró Bruckenthal Sámuel lett, aki korábban tartományi kancellár volt. Róla megoszlott az államtanács véleménye, mégis az udvar legbefolyásosabb erdélyi hívei közé számított.[61] Báró Buccow Adolf katonai parancsnok, majd egyben kormányzó is volt Erdélyben az 1760-as évek elején. Az udvar célkitűzését tartotta szem előtt, de sokban túllőtt a célon, főleg pedig eljárásának módjával adott okot az elégedetlenségre az államtanácsnak. Hogy az erdélyieknek mi volt a véleménye a székelyek hóhéráról, az közismert.

Buccow volt az udvar magyarországi bizalmasai közül az egyetlen, akit az államtanácsnak fékeznie kellett. Érthetővé teszi ezt az a körülmény, hogy ő német származású volt, a magyarországi viszonyokat csak felületesen ismerte.

A többi említettet — Apponyit nem számítva közéjük — inkább a józan megfontoltság jellemezte. Őket nem kellett fékezni, ellenkezőleg, ők voltak azok, akik a magyarországi viszonyokkal higgadtan számoló javaslataikban óvatosságra intették az államtanácsot, s elérték, hogy némely szándékának megvalósíthatatlan voltát belátta, s lemondott róluk. Az olyan célkitűzésben azonban, amelyet reálisnak ítéltek, lelkesen támogatták az udvart. Mária Terézia uralkodásának alapjellegét az 1760-as években az uralkodó, az államtanács és az említett magyar tanácsadók együttes, egymást kiegészítő tevékenysége határozta meg.

*

Engelsnek abból a már idézett megállapításából, hogy az abszolút monarchia a XVII—XVIII. században „a nemességet és a polgárságot tartotta egyensúlyban", egyes történészeink azt az általános tételt vonták le, hogy az európai abszolutizmus „fő jellegzetessége, hogy a rendekkel vívott hatalmi harcában a polgárságra támaszkodik."[62]

[58] Überhaupt finde ich des von Cothmann Ausarbeitungen solid und vorsichtig verfasset, und wäre zu wünschen, dass wir mehrere solche in Hungaricis erfahrene Männer hätten, um durch sie zur vollkommenen Kantnus der Landes Verfassung zu gelangen. SR, 2884/1761.

[59] SR, 608/1866. és több más helyen.

[60] SR, 2141/1761, 2403/1761, 3317/1762.

[61] SR, 2403/1761.

[62] *Makkai László:* Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle. 1960. III. évf. 2—3. sz. 193. l.

Engels idézett megállapítása nyilvánvalóan a franciaországi abszolút monarchiára vonatkozott. Általánosítását minden európai abszolutizmusra nem tartom megalapozottnak. Ami a Habsburg abszolutizmust illeti, az örökös tartományok tekintetében talán helytálló a tétel, ha nem is általában az abszolutizmus egész történetére, de legalább egyes szakaszaira vonatkozólag. A magyarországi Habsburg abszolutizmusról azonban, úgy vélem, sem általában, sem egyes szakaszairól nem mondhatjuk azt, hogy fő jellegzetessége lett volna a polgárságra való támaszkodás, hogy a nemességet és a polgárságot tartotta egyensúlyban.

Nem mondhatjuk ezt egyszerűen azért, mert Magyarországon az abszolút monarchia idején nem volt olyan erős polgárság, amelyre az uralkodói hatalom támaszkodhatott, amelyet a nemességgel egyensúlyban tarthatott volna.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy a magyarországi Habsburg abszolutizmus a polgárság jelentőségét fel ne ismerte, vele ne számolt volna. Az 1760-as években, de feltehetőleg korábban és később is, megtette ezt. A polgársághoz való viszonyát azonban nem azzal jellemezhetjük, hogy arra támaszkodott, hanem azzal, hogy támogatta azt, nem azzal, hogy a nemességgel egyensúlyban tartotta, hanem azzal, hogy egyensúlyba akarta hozni.

A polgárság támogatása Magyarországon a szabad királyi városok támogatásával volt azonos, mert a polgárságot ezeknek a városoknak a polgárai jelentették. A Habsburg abszolutizmus az 1760-as években következetesen támogatta a magyarországi szabad királyi városokat. Ezt a politikáját többféleképpen indokolta, mind gazdasági, mind pedig politikai indokokkal. Őfelsége számára — írta Kaunitz államminiszter — különböző igen fontos gazdasági és politikai okokból rendkívül nagy jelentősége van annak, hogy a magyarországi szabad királyi városokat necsak megmentse a pusztulástól, hanem egyre jobban fel is virágoztassa.[63]

A legkézenfekvőbb gazdasági indok az volt, hogy a szabad királyi városoknak az uralkodó a földesuruk, az ő birtokai, támogatásukkal tehát saját vagyonát gyarapítja.[64]

Ehhez kapcsolódott az a további gazdasági indok, hogy az uralkodó szükség esetén a szabad királyi városoktól várhat elsősorban segítséget. A legutóbbi háborúban — írta Borié államtanácsos 1767-ben — háromszor annyi kölcsönt nyújtottak a kincstárnak, mint a papság és a nemesség.[65]

Az adózás szempontja is az udvar gazdasági jellegű indokai közé tartozott. A szabad királyi városok — írta Borié államtanácsos — nem csupán a legtöbb kölcsönt nyújtják szükség esetén az államnak, hanem ettől függetlenül is minden ország számára szükségesek, Magyarországon pedig az állam szempontjából a legszükségesebbek és a leghasznosabbak. Szükségesek azért, mert

[63] SR, 2315/1761.
[64] SR, 670/1766 és több más helyen.
[65] SR, 2848/1767.

a polgári ipart, amely Magyarországon oly gyakran a falvakban és a nemesi birtokokon honosodik meg, ahol alig valamit adózik, a városokba vonják, ahol jobban megadóztatható. Hasznosak azért, mert a városokban maga a nemesség is adózik háza és földje után, továbbá fogyasztása révén növeli a városok adózó képességét.[66]

Boriénak ez az érvelése már utalt arra a nem kifejezetten kincstári, hanem általános gazdasági indokra, amely nem kevésbé fontos szerepet játszott a Habsburg abszolutizmus magyarországi várospolitikájában: a polgári iparnak és azon keresztül az egész gazdasági életnek a fejlesztésére. Helytálló az a tétel, — olvassuk Borié egy másik vótumában — hogy egy ország jólétének a megalapozásához városokra, a városok révén a polgári ipar fejlesztésére elengedhetetlenül szükség van, mert ilyen módon a földműves termányeit el tudja adni az iparosnak, akitől viszont ruházatát és egyéb szükségletét szerezheti be.[67]

A bécsi udvar az 1760-as években nemcsak fiskális érdekekből, hanem a termelőerők fejlesztése érdekében is támogatta a szabad királyi városokat, azok polgárságát.

Voltak azután a Habsburg abszolutizmusnak politikai indokai is arra, hogy a magyarországi városi polgárságot támogassa. A magyar uralkodó osztály elleni harcában számított a városokra, amelyeket gazdasági és politikai érdekeik szembeállítottak a nemességgel.

Borié államtanácsos egyik vótumában kifejtette, hogy a magyar uralkodó osztály — az egyházi és a világi nemesség — miért ellensége a szabad királyi városoknak. Félnek tőlük — mondotta Borié — azért, mert az ipart, amit a papság és a nemesség a maga birtokain szeretne fejleszteni, magukhoz vonják, központosítják. Félnek tőlük azért is, mert attól tartanak, hogy a városokban a németek elszaporodnak. Félnek nem utolsó sorban azért is, mert a városokban az adó a földhöz van kötve, s úgy gondolják, hogy az uralkodó a városok segítségével ezt a nemesi birtokon is meg fogja tenni.[68]

A nemesség és a városi polgárság ellentétének persze egyéb okai is voltak, amelyek majd mind arra késztették a városokat, hogy az uralkodó és az uralkodó osztály közötti küzdelemben ez utóbbinak az oldalára álljanak. A Habsburg abszolutizmus felismerte ezt az érdekközösséget és iparkodott a maga javára kihasználni.

Az államtanács ismételten hangsúlyozta annak a fontosságát, hogy a városok az udvar hívei legyenek.[69] Sajnálatosnak ítélte, hogy a magyar országgyűlésen a szabad királyi városoknak összesen csak egy szavazatra volt joguk. Az állam érdeke azt kívánná, — írta Borié államtanácsos — hogy többségben

[66] SR, 2128/1767.
[67] SR, 2332/1767.
[68] SR, 2848/1767.
[69] SR, 1397/1762.

legyenek. Erről azonban — tette hozzá — nyíltan nem szabad beszélni.[70] Maga is belátta, hogy ilyen nézetnek a nyílt hangoztatása milyen felzúdulást váltana ki a magyar uralkodó osztály körében.

A szabad királyi városok országgyűlési helyzetének a megerősítésére semmit sem tett az uralkodó, annál kevésbé, mert 1765-ben úgy döntött, hogy országgyűlést többé nem hív össze. A városok támogatásának egyszerűbb eszközeit alkalmazta.

Ilyen eszköz volt a szabad királyi városok számának a növelése, nagyobb helységeknek szabad királyi városi rangra emelése. A városok számának a növelését 1761-ben Cothmann Antal ajánlotta, s az államtanács magáévá tette a javaslatot.[71] A gyakorlatban azonban nem ment olyan könnyen az elfogadott elvnek az alkalmazása. Pozsegának szabad királyi rangra emelését pl. még 1761-ben ajánlotta az államtanács,[72] mégis csak 1765-ben került reá sor.

Könnyebb volt valamely községből mezővárost csinálni, mint mezővárosból szabad királyi várost. Az államtanács a mezővárosok számának növelését is az uralkodói politika céljául tűzte ki, mint átmeneti állomást a szabad királyi városok felé vezető úton. Így javasolta Borié államtanácsos, hogy a Baranya megyei béllyei kincstári uradalomban, ha már szabad királyi várost létesíteni nem lehet, mert nincs megfelelő község, legalább mezővárost létesítsenek, s ennek iparos és kereskedő lakosait 10 évre mentesítsék mindenféle szolgáltatás alól.[73]

A már meglevő szabad királyi városok lakosságának a növelését is olyan eszköznek tartotta az udvar, amely alkalmas a polgárság támogatására. Ennek érdekében javasolta Borié államtanácsos, hogy a városok az új polgárok felvételi díját szállítsák le és az idegenektől ne szedjenek nagyobb díjat, mint azoktól, akik már helyben laknak.[74] A felvételi taxa általános csökkentésén kívül azt is javasolta Borié, hogy olyan iparosoktól, akikre nagyobb szükség van, a mester- és a polgárjogért semmiféle díjat se szedjenek, s háromévi adómentességet biztosítsanak részükre.[75]

A városi lakosság növelését az államtanács a legszívesebben összekötötte volna a németesítéssel, azt tartotta volna a legszerencsésebbnek, ha az új polgárok németek lettek volna.[76]

Azok a városok, — javasolta Borié államtanácsos — amelyekben több lakos számára nincsen hely, építsenek elővárosokat.[77] A szabad királyi városok

[70] SR, 69/1765.
[71] SR, 1903/1761, 2884/1761.
[72] SR, 2884/1761.
[73] SR, 2332/1767.
[74] SR, 364/1765.
[75] SR, 2977/1765.
[76] Uo.
[77] SR, 2401/1763.

építkezései számára Kaunitz államminiszter építési anyag juttatását is kilátásba helyezte.[78]

A magyarországi városok fejlődése elmaradásának egyik okát abban látta az államtanácsos, hogy rosszul gazdálkodnak, el vannak adósodva. Az államtanács kezdeményezésére a kincstár, mint a szabad királyi városok főhatósága, az 1760-as években jóval nagyobb súlyt helyezett a városok gazdálkodásának az ellenőrzésére, az adósságok felszámolására.[79] Az államtanács 1767-ben már megelégedéssel állapíthatta meg, hogy több városnak aktív tőke áll rendelkezésére, a passzívák mindenütt csökkennek.[80] Azt ajánlotta, hogy a jelentkező aktívumnak legalább egy részét az ipar és a kereskedelem fejlesztésére fordítsák.[81]

A városi ipar, különösen pedig a kereskedelem támogatásával az uralkodói hatalom a tőkés fejlődés útját egyengette. Ebben jelentős szerepet szánt a városi polgárságnak. Ugyanakkor — osztálypolitikájára jellemző módon — a nemességet ki akarta belőle zárni. Tanulságos e tekintetben álláspontja a váltójoggal és a váltóbíráskodással kapcsolatban.

A tőkés fejlődésnek egyik kulcskérdése volt a hitel kérdése. A hitel nyújtásának, illetve nyerésének egyik legfontosabb eszköze pedig a váltó volt. A gazdasági fejlődés számára kedvező hitelviszonyok kialakulása nem utolsó sorban attól függött, hogy a hitelező a váltóval biztosított követelését hogyan tudja érvényesíteni, van-e váltójog és váltótörvényszék, amelynek alapján és amely előtt az adóst beperelheti és az ítéletet végrehajttathatja.

Az uralkodó az 1760-as években a váltójogot és a váltóbíráskodást Magyarországon is be akarta vezetni. A magyar és az erdélyi udvari kancelláriák legfőbb érve ez ellen az volt, hogy a nemesekkel szemben a váltójog alapján eljárni nem lehetne, mert a nemest börtönre ítélni, birtokát elárverezni nem lehet.

Az államtanács nem vonta kétségbe, hogy a váltójogot a nemesi joggal összeegyeztetni nem lehet. De ezt nem is bánta. A váltójogból — mondotta Borié államtanácsos — Magyarországon a nemeseket ki kell zárni. E jogot a szabad királyi városok polgáraira kell korlátozni.[82]

A váltójog bevezetése, csupán a szabad királyi városokra korlátozottan, azt jelentette volna, hogy a magyar uralkodó osztály elesik mindazoktól az előnyöktől, amelyeket a hitelélet terén a váltó biztosít, hogy a polgársággal szemben döntő hátrányba kerül. A Habsburg abszolutizmus ezt nem bánta volna, oly nagy volt gyűlölete a magyar nemességgel szemben.

Széchenyi István két emberöltővel később más elgondolással nyúlt a hitel kérdéséhez. Két emberöltő azonban nagy idő egy nemzet életében. A tőkés

[78] SR, 2128/1767.
[79] SR, 2315/1761.
[80] SR, 2128/1767.
[81] SR, 364/1765.
[82] SR, 2345/1767.

fejlődés Magyarországon bizonyára gyorsabban haladt volna, ha a váltótörvényszékek a váltójog alapján már az 1760-as években ítélkeztek volna. Hogy erre nem került sor, azért elsősorban a jogaihoz és kiváltságaihoz görcsösen ragaszkodó magyar uralkodó osztályt kell a történelemnek elmarasztalnia.

*

Noha a városok és a polgárság jelentőségét ismerte, támogatta is őket, nagyobb szabású tervei és tettei ezen a téren a Habsburg abszolutizmusnak az 1760-as években nem voltak. Nem mondhatjuk ezt parasztpolitikájáról. Mind az elvek, amelyeket vallott, mind a cselekedetek, amiket végrehajtott, azt bizonyítják, hogy magyarországi politikájának középpontjában ebben az időben a parasztkérdés állott.

Abból a tényből, hogy az abszolút monarchia feudális állam volt, egyes marxista történészek azt a következtetést vonják le, hogy a Habsburg abszolutizmus mindig a parasztság ellen harcolt, hogy a parasztság elleni harcban mindig a nemesség szövetségese volt, hogy még akkor is, amikor a parasztságot a nemességgel szemben látszólag védelmébe vette, csak mint a nemesség konkurrense lépett fel a parasztság kizsákmányolásában.[83]

Lehetséges, hogy ez a megállapítás az örökös tartományok Habsburg abszolutizmusára vonatkoztatva helytálló, az sem lehetetlen, hogy a magyarországi Habsburg abszolutizmus történetének korábbi és későbbi szakaszaira is érvényes, az 1760-as évekre azonban — legalábbis ilyen sematikus megfogalmazásban — nem fogadható el.

Az kétségtelen, hogy a Habsburg abszolutizmust, amikor az 1760-as években a magyarországi parasztság helyzetével foglalkozott, nem utolsó sorban — sőt azt is mondhatjuk, hogy elsősorban — az a célkitűzés vezette, hogy a parasztság adózó képességét növelni akarta. A parasztság állami adóztatásáról — s ha az adóztatást kizsákmányolásnak tekintjük, úgy is mondhatjuk, hogy kizsákmányolásáról — lemondani nem volt hajlandó, sőt, a parasztságra nehezedő állami adóterhet, az állami kizsákmányolást fokozni kívánta.

Az állami kizsákmányolást azonban nem tartotta tovább fokozhatónak anélkül, hogy a parasztság földesúri kizsákmányolása csökkenne. Arra törekedett tehát, hogy a parasztságra nehezedő földesúri terheket csökkentse, s ezáltal az állami kizsákmányolás fokozását lehetővé tegye.

Eddig a képlet egyszerű, s ebben a képletben az abszolutizmus valóban csak úgy szerepel, mint a nemesség konkurrense a parasztság kizsákmányolásában.

[83] *Brassloff, Wolfgang*: Zum Problem des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus in Österreich. Studia Historica. 51. Bp. 1961. 42. l.

A valóság azonban bonyolultabb, mint az elmélet képletei, s ha a valóságot akarjuk megismerni és ábrázolni, akkor nem elégedhetünk meg az elmélet egyszerű képleteivel, tovább kell fejlesztenünk azokat, nem riadva vissza attól sem, hogy egyszerűségüket elveszítik, bonyolultakká, ellentmondásokkal teltekké válnak.

Ha a Habsburg abszolutizmus magyarországi parasztpolitikáját az 1760-as években vizsgáljuk, nem elégedhetünk meg azzal az önmagában helytálló megállapítással, hogy az állami kizsákmányolás fokozása érdekében a parasztság földesúri kizsákmányolását csökkenteni törekedett. Fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy vajon csak azért vette védelmébe a parasztságot a nemességgel szemben, hogy az állami adójövedelmet növelhesse, nem különben azt a további kérdést is, hogy vajon csupán a földesúri terheken akart könnyíteni, avagy más egyebet is szándékozott tenni a parasztság helyzetének a megjavítása érdekében.

Leszürkítenők a sokszínű múltat, ha a bécsi udvar magyarországi parasztpolitikáját a kérdéses időszakban egyedül fiskális érdekekre vezetnők vissza. Ez a politika szorosan összefüggött a Habsburg abszolutizmus ekorbeli államszemléletével, annak egyenes következménye volt.

Ez az államszemlélet — mint már említettem — arra épült, hogy az állam, az uralkodó és az alattvalók érdeke azonos. Ebből a szemléletből következett, hogy az uralkodónak saját érdekében is kötelessége, hogy alattvalóinak a javát szolgálja. Szépen fejezik ki ezt a szemléletet Borié államtanácsos szavai. „Az uralkodó — írta egyik vótumában — legnemesebb sajátosságát veszítené el, nem lenne országának atyja és anyja, ha nem törekednék arra, hogy tízszeresen és még többszörösen megtérülő jót cselekedjék a néppel, amelynek keserű verejtékéből fakad felsége, hatalma, gazdagsága, amely nélkül ő maga senki és semmi".[84] — Borié sorait csak társai az államtanácsban, a fiatal trónörökös és Mária Terézia olvasták, miért írt volna mást, mint amiről mélyen meg volt győződve?

Az államtanács tagjai — és nézetük egyezett az uralkodóéval, valamint Józsefével — nemcsak fiskális érdeknek, hanem lelkiismereti kérdésnek is tekintették, hogy a népen, azaz lényegében a parasztságon segítsenek.[85]

A fiskális érdeken kívül és túl a lelkiismeretnek az államszemléletből fakadó szaván tudatos politika volt a Habsburg abszolutizmus részéről a magyarországi parasztság támogatása és ezen keresztül megnyerése a maga oldalára abban a küzdelemben, amelyet a magyar uralkodó osztály ellen folytatott. Az államtanács tagjai vótumaikban ismételten hangsúlyozták, mennyire fontosnak tartják, hogy a nép az uralkodót és az udvart szeresse, bízzék benne.[86] A legnagyobb baj lenne, — írta Borié államtanácsos — ha megakadályoznák

[84] SR, 1571/1766.
[85] SR, 3098/1764, 1513/1765.
[86] SR, 1903/1761, 104/1762.

azt, hogy a nép a trón elé járulhat.[87] Világosan ki kell jelenteni, — írta egy másik vótumában — hogy az uralkodó nem engedheti meg, hogy a földesúr a jobbágyot tönkre tegye; hadd tudja meg a nép, hogy őfelsége meg akarja védeni.[88] A jobbágyok — írta ugyanő — az uralkodó mellé fognak állani, ha látják, hogy segíti őket földesuraikkal szemben.[89] Az úrbérrendezést nem utolsó sorban azért szorgalmazta, mert úgy vélte, hogy alkalom az udvar számára a parasztság megnyerésére. Megmérhetetlen és örök kár lenne, — írta — ha ezt az alkalmat elmulasztaná, mert elveszítené a nép szeretetét.[90]

Az udvar gondoskodott róla, hogy jobbágybarát politikája a nép tudomására jusson. Különösen az 1764/65-i országgyűlés után tett sokat ennek érdekében. Az eredmény nem is maradt el. A magyarországi parasztság soraiból számosan fordultak panaszaikkal az uralkodóhoz, írásban és küldöttségek útján egyaránt. Az államtanács megelégedéssel vette tudomásul ezt a megmozdulást.[91] A jobbágyok másfajta megmozdulásáról — erre még visszatérek — már más volt a véleménye.

Mindezekből az adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Habsburg abszolutizmus az 1760-as években nemcsak támogatni akarta a magyarországi parasztságot, hanem támaszkodni is kívánt rá. A magyarországi polgársággal szembeni politikájáról — e polgárság fejletlensége, gyengesége miatt — ugyanezt nem állapíthatjuk meg. A polgárság jelentőségét sem becsülte le, a parasztságnak azonban sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított. A magyar nemességgel vívott harcában sokkal inkább a parasztságra óhajtott támaszkodni, mint a polgárságra.

Engels — mint már ismételten hivatkoztam reá — az abszolút monarchiáról azt állapította meg, hogy egyensúlyban tartotta a nemességet és a polgárságot. A magyarországi Habsburg abszolutizmusról az 1760-as években túlzás lenne azt mondani, hogy a nemességet és a parasztságot egyensúlyban tartotta. Azt azonban túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ilyen egyensúlyra törekedett.

Ebből a tényből — úgy gondolom — azt az általánosabb érvényű következtetést is levonhatjuk, hogy az abszolút monarchia bizonyos történeti körülmények között nemcsak a nemességet és a polgárságot tarthatja egyensúlyban, hanem a polgárság helyett a parasztságra is támaszkodhatik, a nemesség és a parasztság egyensúlyban tartására is törekedhetik.

További kérdés, hogy vajon ez a törekvés Magyarországon eleve sikertelenségre volt-e ítélve, avagy eredménnyel járhatott volna? Ennek a kérdésnek a megválaszolása csak úgy lehetséges, ha közelebbről ismerjük a magyarországi Habsburg abszolutizmus ekorbeli parasztpolitikájának a tartalmát,

[87] SR, 3563/1761.
[88] SR, 2688/1764.
[89] SR, 760/1765.
[90] SR, 1477/1765.
[91] SR, 1513/1765.

azt, hogy az uralkodó a parasztság helyzetének a megjavítása érdekében mit szándékozott és mit tudott tenni.

*

A szándék többre irányult, mint amennyi belőle megvalósult, de ez sem lett kevés.

A bécsi udvar magyarországi parasztpolitikája abból indult ki, hogy a parasztság helyzete Magyarországon nagyon rossz. „Európa egyetlen országában sincs a jobbágynak olyan kemény és szolgai sorsa, mint Magyarországon" — olvassuk Borié államtanácsos egyik vótumában.[92] Ez a megállapítás egész Európára vonatkozólag túlzott volt ugyan, Nyugat- és Középeurópára, szűkebben pedig a Habsburg birodalomra nézve azonban megállta helyét. Mindenesetre jól jellemzi azt a szellemet, amelyben az államtanács a magyarországi jobbágykérdést szemlélte.

A magyarországi jobbágyság kemény és szolgai sorsának okát a mértéktelen földesúri szolgáltatásokban és terhekben látta az államtanács,[93] következményét pedig nemcsak abban, hogy a jobbágy az állami adót megfizetni nem tudja, hanem ezen túlmenőleg abban is, hogy a népesség nem szaporodik, a földművelés nem fejlődik, általában az ország gazdasági téren egyre inkább elmarad.

Hogyan lehetne ezen a helyzeten változtatni, merült fel a kérdés az államtanácsban. Erőszakos módon nem akartak a földesúr-jobbágy viszonyhoz nyúlni, a magyar alkotmányt formailag tiszteletben kívánták tartani, — ez jellemezte a Habsburg abszolutizmus politikáját Mária Terézia uralkodása idején, elsősorban ebben különbözött II. József politikájától, akinek ilyen aggályai nem voltak.

A törvények formai megsértése nélkül két célt tűzött ki az államtanács a földesúr-jobbágy viszonynak a megváltoztatása, a jobbágy helyzetének a megjavítása érdekében. Az egyik az volt, hogy a földesúrnak járó jobbágyszolgáltatásokat méltányosan állapítsák meg. A másik pedig az, hogy akadályozzák meg a földesurakat abban, hogy a jobbágyi földeket a parasztoktól elvehessék. Ez utóbbi célt úgy gondolta elérhetőnek az államtanács, hogy a jobbágybirtokot örökölhetővé kell tenni.[94]

Egyik cél elérése sem látszott könnyűnek, különösen nem a másodiké, a jobbágybirtok örökölhetővé tétele. Ennek megvalósítása lényegében azt jelentette volna, hogy a jobbágy azon túlmenően, hogy a földesúrnak járó szolgáltatásokat lerója, maga rendelkezik a birtokában levő földdel, a földesúr

[92] SR, 1903/1761.

[93] Es ist leyder nur allzu wahr, dass die armen Unterthanen in Ungarn durch die immoderata servitia et onera deren Grundherren dergestalten erschöpfet werden ... SR, 1903/1761.

[94] SR, 1350/1761, 1903/1761.

azt tőle és örököseitől el nem veheti. Az örökölhető jobbágyföld nemcsak birtoka lett volna a jobbágynak, hanem részbeni tulajdona is. Azért csak részbeni, mert a földesúr tulajdonjoga elvben megmaradt volna, ennek elismerése fejében tartozott volna a jobbágy továbbra is a földesúri szolgáltatásokkal. Kevesebb lett volna az ilyen módon kialakuló örökölhető jobbágybirtok a jóval későbbi örökváltság révén megszerzett parasztbirtoknál, de több az egyszerű bérletnél. Mindenesetre lényeges változást jelentett volna a feudális birtokviszonyokban, megbontotta volna az évszázadok óta fennálló feudális termelési viszonyokat.

Ezzel kapcsolatban tanulságos elméleti kérdés vethető fel, illetve megállapítás tehető. A kérdés úgy hangzik, hogy az abszolút monarchia mint feudális államhatalom, mint a feudális termelési viszonyok fenntartására hivatott felépítmény, folytathat-e olyan politikát, amely rést üt a feudális termelési viszonyokon? A megállapítás pedig, amely válaszol erre a kérdésre, úgy hangzik, hogy folytathat. Amikor a termelési viszonyok akadályozzák a termelőerők fejlődését, az államhatalom, amelynek az a rendeltetése, hogy a termelési viszonyokat biztosítsa, éppen ennek érdekében kénytelen lazítani ezeken a viszonyokon, s ezzel a maga részéről is hozzájárulni azok megbomlásához. Ezáltal az államhatalom, jelen esetben az abszolút monarchia, alapvető jellegét nem veszíti el, jelen esetben nem szűnik meg feudális államhatalom lenni.

A jobbágybirtok örökölhetővé tételére és ezáltal a feudális termelési viszonyok lazítására nem került sor, legalábbis nem olyan mértékben, amelyet jelentősnek mondhatnánk. Az államtanácsnak ez az elgondolása legfeljebb egy-két kincstári birtokon valósult meg, ott is inkább az új telepítések alkalmával.[95]

A kincstári birtokok nagy szerepet kaptak a bécsi udvar magyarországi parasztpolitikájában. Az államtanács úgy tervezte, hogy a parasztság helyzetén először a kincstárnak, mint földesúrnak kell javítania, a jobbágybirtok örökölhetővé tételével és a jobbágyszolgáltatások csökkentésével. Sőt, azt akarta, hogy a kincstári birtokokon az adót is a földhöz kössék.

Az államtanács elgondolása szerint ez a politika kétféle módon hatott volna. Egyrészt például szolgált volna a magánföldesuraknak arra, hogy a kincstár mintájára ők is könnyítsenek jobbágyaik helyzetén. Másrészt pedig a kincs-

[95] Borié államtanácsos érvelését a mellett, hogy a jobbágybirtokot a kincstár mint földesúr örökössé teheti l. SR, 1397/1762. Cothmann Antal véleményével vitatkozott, aki szerint a törvények nem teszik lehetővé a jobbágybirtok örökölhetővé tételét. — Borié elgondolásához — noha a megvalósítás nehézségeit be kellett látnia — még 1766-ban is ragaszkodott. Für den Staat — írta — nichts mehr vortraglich wäre, als wann die Grundstuck denen Unterthanen eigen und erblich überlassen würden. In Folge dessen die Weege so dahin leithen keines Weegs zu beschrancken seyn wollen. SR, 1663/1766. — Mária Terézia személyesen is helyeselte a jobbágybirtok örökölhetővé tételét a visszaszerzett erdélyi kincstári birtokokon. SR, 166/1767. — Borié 1768-ban azt javasolta, hogy a bánáti kincstári telepítéseknél a német és az olasz telepesek tulajdonjogot kapjanak földjeikre, ezt csak akkor veszítsék el, ha a földet egy évig nem művelik. SR, 1767/1768.

tári birtokok eladományozásakor az új tulajdonos befejezett tények elé lett volna állítva, kénytelen lett volna a kincstár által kialakított helyzetet elfogadni. Ha pedig ezt megtenni vonakodott volna, az adományt nem kapta volna meg, a birtok a kincstár kezén maradt volna.[96]

Nem utolsósorban ennek az elgondolásnak a megvalósítása érdekében indított a bécsi udvar az 1760-as években nagy arányú akciót az elzálogosított kincstári birtokok felderítésére és visszaváltására.

Az elgondolás azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, legfeljebb igen kis mértékben. A magyar törvények értelmében a birtokadományt nem lehetett feltételekhez kötni. Azt pedig, hogy a kincstár birtokot ne adományozzon, nem tehette meg, hiszen a birtokadomány volt egyik fő jövedelmi forrása.

Ugyancsak a kincstár pénzügyi érdeke állott az útjában ama szép elgondolás megvalósulásának, hogy a kincstári birtokon élő jobbágyok helyzetén könnyítsenek. A kincstár saját jobbágyainak elsősorban földesura volt, elsősorban a földesúri érdeket tekintette, s csak azután az állam általános érdekét. A jobbágy földesúri kizsákmányolásából származó haszonról éppúgy nem volt hajlandó lemondani, mint a kincstári birtokok eladományozásából származó jövedelemről. A ma verebe erősebbnek bizonyult a holnap túzokánál.

A bécsi udvar kénytelen volt lemondani az államtanácsnak, elsősorban pedig Borié államtanácsosnak a kincstári birtokokhoz fűzött túlzott reményeiről, nem mondott le azonban arról, hogy a magyarországi parasztság helyzetén valamilyen más módon változtasson és ezáltal az állami adózást szilárdabb alapokra fektesse. Ezt a módot az urbérrendezésben találta meg.[97]

Az úrbérrendezés a földesúr és az úrbéres jobbágy viszonyának uralkodói, azaz állami szabályzását jelentette. Nem törvényes eljárás volt, hiszen nem volt olyan törvény, amely az uralkodót felhatalmazta volna arra, hogy az úrbéres viszonyt szabályozza. De törvényellenes sem volt, mert olyan törvény sem volt, amely ezt tiltotta volna. Törvényes igazolásul az 1723. évi 18. törvénycikkre lehetett hivatkozni, amely kimondotta, hogy a földesurak a jobbágyokat a szabályszerűen készült urbáriumokban — a földesúr és a jobbágy viszonyát szabályozó írásbeli megállapodásokban — megállapított szolgáltatásokon fölül ne terheljék meg.

Az úrbérrendezés 1766-ban a Dunántúlon kezdődött és néhány év alatt a szűkebb értelemben vett egész Magyarországon — Erdély és a társországok nélkül — megtörtént. Az uralkodó által kiküldött biztosok vezetésével működő megyei bizottságok azonos alapelvek szerint minden községnek elkészítették az urbáriumát. Ebben az urbáriumban rögzítették, hogy a községben mennyi

[96] Az államtanácsnak a kincstári birtokokkal kapcsolatos elgondolására l. 1047/1761, 1579/1761, 1903/1761, 2884/1761, 3563/1761, 104/1762, 134/1762, 614/1762, 1397/1762.

[97] Az előzőekre és az alábbiakra l. Mária Terézia úrbérrendezése és az államtanács c. tanulmányomat. Kny. a bécsi Magyar Történetkutató Intézet 5. évkönyvéből. Bp. 1936.

az úrbéres föld s hogy az úrbéres parasztnak mik a jogai és kötelességei földesurával szemben. A földesúr ettől kezdve úrbéres földet nem vonhatott saját, azaz majorsági művelés alá, az urbáriumban megállapított jobbágyszolgáltatásokat nem növelhette.

A bécsi udvar az úrbérrendezéssel nem minden célját érte el, amit magyarországi parasztpolitikájában eredetileg kitűzött. A jobbágybirtokot nem sikerült örökölhetővé tennie, így a feudális termelési viszonyok változatlanul maradtak. Azzal az eredménnyel azonban, hogy az urbáriumban rögzített jobbágybirtok földesúri kisajátítását, továbbá a jobbágyszolgáltatások növelését megakadályozta, nem csupán az adóalapot, a paraszt adózó képességét biztosította, hanem az ország termelőerőinek a fejlődését is segítette.

Bizonyos árnyoldalai az úrbérrendezésnek is voltak. Ezek azonban — véleményem szerint — elhomályosulnak azok mellett az előnyök mellett, amelyeket a magyarországi parasztság sorsának alakulásában jelentett. Borié államtanácsos nem túlzott, amikor Mária Terézia uralkodása legnagyobb cselekedetének a magyarországi úrbérrendezést tartotta.[98]

Hogy az úrbérrendezés a parasztság javát szolgálta, legjobban az az ellenzés tanúsítja, amellyel a magyar uralkodó osztály fogadta. Nemcsak a földesurak voltak ellene, hanem a — persze, ugyancsak a földesurakból álló — megyei tisztikarok is. Amikor az államtanács arról értesült, hogy Vasvár megye tisztikara ellenzi az úrbérrendezést, Borié államtanácsos azt javasolta, hogy az uralkodó az egész megyei tisztikart bocsássa el és maga nevezzen ki új tisztviselőket.[99] Hasonlót javasolt Tolna megye esetében is, sőt még azt is, hogy egy jegyző és egy szolgabíró ellen felségsértési per induljon.[100] II. Józsefnek, akire Borié nagy hatással volt, nem kellett volna ilyen tanácsokat adni, Mária Terézia azonban jóval megfontoltabban cselekedett.

Az ellenszenv, amelyet a magyar nemesség az úrbérrendezéssel szemben tanúsított, rámutatott arra a veszélyre, amely annak eredményét fenyegette. A bécsi abszolutizmus e veszélytől is védeni akarta a magyarországi parasztságot. Az úrbérrendezés két megyei királyi biztosának, Brunszvik Antalnak és Balogh Péternek a javaslatára azt határozták, hogy minden megyében jobbágyügyvédi állást szerveznek. A jobbágyügyvédeket a megye fizette, földesúri szolgálatokat nem vállalhattak, jutalmat helyeztek számukra kilátásba minden megnyert jobbágypör után. Azzal is szándékoztak megbízni őket, hogy a megyék hangulatát figyeljék és az ellenzéki megyékről jelentést tegyenek.

[98] Das angefangene grosse Werck, so ich als das grosseste der glorreichen Regierung Ihro Mayestät ansehe. SR, 2715/1767. — A nép elégedett az úrbérrendezéssel — írta —, templomokban adnak hálát érte. SR, 2105/1766.

[99] SR, 1352/1766.

[100] SR, 2998/1766. — Borié államtanácsos egyik vótumában azt javasolta, hogy egy erdélyi főispánt, aki a népet sanyargatta, bocsássanak el. SR, 2355/1765.

A jobbágyügyvédi szervezet élére négy felügyelőt akartak állítani, az ország négy kerületének megfelelően.[101]

Szegények ügyvédei már régebbtől fogva működtek a megyékben. Nem tudjuk, vajon a külön jobbágyügyvédi állásokat megszervezték-e, avagy a szegények ügyvédeire bízták a jobbágyok védelmét is. A szándék azonban önmagában is jellemző a Habsburg abszolutizmus magyarországi parasztpolitikájára.

*

E politikának a magyarországi parasztság számára kedvező irányzata az eddig elmondottakból is nyilvánvaló. Az adatok és példák számát felesleges lenne, bár lehetne, szaporítani. Ezek az adatok és példák mind arról tanúskodnak, hogy a Habsburgok abszolút monarchiája az 1760-as években a magyarországi parasztságot a nemességgel szemben védelmébe vette, támogatta, sőt támaszkodni is szeretett volna reá. A parasztvédelemnek fő indítéka az állami adójövedelem biztosítása volt, de ezen túlmenően politikai okok is szerepet játszottak ebben a parasztpolitikában.

Összevetve ezt a parasztpolitikát a Habsburg abszolutizmusnak a magyar uralkodó osztály, elsősorban a magyar főnemesség ellen irányuló politikájával, felületes szemlélő könnyen azt a következtetést vonhatná le, hogy Magyarországon az abszolút monarchia ebben az időben az uralkodó osztály és a parasztság közötti alapvető osztályharcban ez utóbbinak az oldalán állott, hogy a feudális társadalmi viszonyokat meg akarta változtatni. Távolról sem ez volt a helyzet.

Igaz ugyan, hogy a bécsi udvar felismerte, hogy Magyarországon a termelési viszonyok akadályozzák a termelőerők fejlődését, s ezért a termelési viszonyok bizonyos mérvű megváltoztatását tervezte. A tervezett változások közül a leglényegesebb a jobbágybirtoknak az örökölhetővé tétele lett volna. Ez, ha megvalósul, rést üt a termelési viszonyok szilárd falán, alapjaiban azonban nem változtatja meg, leomlással nem fenyegeti azt. De nem valósult meg.

Hasonló volt a helyzet egy másik tervezett változással, ami ugyancsak terv maradt, a nemesség megadóztatásával, vagy — ami ennél kevesebbet jelentett volna — az állami adónak a földhöz, a nemes tulajdonában levő földhöz kötésével. A termelőerők fejlődésére kedvező hatása lett volna ennek a reformnak, a termelési viszonyokon azonban még annyit sem változtatott volna, mint a jobbágybirtok örökölhetővé tétele.

Ami pedig a tervezett reformok közül megvalósult, az úrbéres viszonyok rendezése, az úrbéres jobbágybirtok kisajátításának és az úrbéres paraszti szolgáltatások növelésének a megakadályozása, habár nemcsak az úrbéres parasztság helyzetét javította meg, hanem a termelőerők fejlődésére is kedve-

[101] SR, 2106/1766.

zően hatott, mégis a feudális termelési viszonyokon alapjában véve mit sem változtatott, sőt konzerválta azokat. Azzal ugyanis, hogy az úrbéres jobbágybirtoknak a kisajátítását, az úrbéres parasztságnak legfontosabb termelőeszközétől, a földtől való megfosztását, s ilyen módon a tőkés termeléshez szükséges „szabad" munkaerőnek a létrejöttét, ha teljesen lehetetlenné nem is, de sokkal nehezebbé tette, mint amilyen korábban volt, nemcsak az úrbéres paraszti, lényegében egyszerű árutermelésnek a fejlődését biztosította, hanem egyben akadályozta a földesúri, lényegében tőkés árutermelésnek a gyorsabb ütemű térfoglalását is. Ezzel pedig késleltette egyrészt a termelőerők fejlettsége, a termelés jellege, másrészt a termelési viszonyok közötti ellentét élesedését, konzerválta a feudális termelési viszonyokat.

Ami pedig a nemesség és a parasztság közötti osztályharcot illeti, kétségtelen ugyan, hogy a Habsburg abszolutizmus parasztbarát politikát folytatott, védte a parasztságot a földesúri kizsákmányolás túlzott mértékével szemben, megakadályozta, hogy úrbéres földjét a földesúr kisajátíthassa, támogatta tehát a gazdasági osztályharc területén. Amikor azonban ez az osztályharc komolyabbra fordult, amikor már nemcsak arról volt szó, hogy mekkora legyen a földesúri kizsákmányolás mértéke, hanem arról is, hogy egyáltalában legyen-e földesúri kizsákmányolás, amikor a jobbágy megmozdult, fegyverhez nyúlt földesurával szemben, akkor a bécsi abszolutizmust sohasem a parasztság, hanem mindig a nemesség oldalán találjuk.

Tanulságos ebből a szemszögből megismerni az államtanács véleményét egy-két magyarországi parasztmegmozdulással kapcsolatban ezekben az években. 1764 elején érkezett Bécsbe a hír arról, hogy Erdélyben a határőrség szervezésével kapcsolatban a nép fegyveresen szembeszegült a kiküldött uralkodói bizottságnak és katonaságnak. Ebben az esetben ugyan nem a földesúri, hanem az államhatalom elleni megmozdulásról volt szó, az államtanács állásfoglalása azonban így is tanulságos. Az államtanács helyeselte a megmozdulás elfojtását, már csak a példamutatás érdekében is, hadd lássa a nyughatatlan és elvetemült erdélyi nép, hogy mi a sorsa azoknak az alattvalóknak — azaz parasztoknak, akik uralkodójuk igazságos rendelkezéseinek a végrehajtását megtagadják. A bujtogatókat — írta Stupan államtanácsos — halálra kell ítélni, vagyonukat elkobozni. Valószínű, hogy nemesek és papok is lesznek közöttük. Fáradságot, pénzt nem szabad kímélni, torturát is lehet alkalmazni, a feljelentőket jutalomban kell részesíteni. A vezetők kiírtásától függ a jövő nyugalma és biztonsága. Borié államtanácsos az ügy tárgyalásánál nem volt jelen. Blümegen államtanácsos és Haugwitz államminiszter egyetértett Stupannal, csupán az uralkodói bizottság eljárását találták túl véresnek. A megmozdulás vérbefojtásának ugyanis a nép részéről 80 halott és 160 sebesült áldozata volt, míg a katonaság csak egy tüzérlovat vesztett, két embere pedig megsebesült.[102] — Amikor

[102] SR, 71/1764.

néhány nappal később az ügyben újabb jelentés érkezett az államtanács elé, Stupan megjegyezte, hogy az egyébként szomorú eseményt tulajdonképpen szerencsének kell tekinteni, mert így alkalom nyílt a legerélyesebb eljárásra, s egy kemény és nyers népet csak a büntetéstől való rettegés tud engedelmességben tartani.[103]

Amikor az 1764/65. évi országgyűlés után a Dunántúl nyugati megyéiben az úrbérrendezés megkezdődött, a parasztság több helyen megmozdult és földesurai ellen fordult.[104] Az államtanács ezeket a mozgalmakat elítélte, s azt javasolta az uralkodónak, hogy leverésükre katonaságot vezényeljen. Stupan államtanácsos ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy a parasztnak olyan a természete, nemcsak Magyarországon, hanem mindenütt másutt is, hogy sohasem lehet kielégíteni. És ha egyszer fellázad földesura ellen, a makacs ellenkezést gyermekei és unokái is öröklik. Ezért kell a paraszti sérelmek orvoslásánál mértékletes politikával eljárni, hogy a szubordináció, amely a kormányzás egyetlen támasza, meg ne rendüljön.[105] — Még Borié államtanácsos is, aki pedig a parasztság ügyének legbuzgóbb pártfogója volt az államtanácsban, úgy nyilatkozott, hogy nemcsak a földesúri túlkapások ellen kell fellépni, hanem a jobbágyok kihívó magatartása ellen is, már csak azért is, hogy a magyar nemzet előtt az uralkodó pártatlanságát bizonyítsák.[106]

Az abszolút monarchia tetszelgett magának a pártatlanság, az elfogulatlanság, az osztályok fölöttiség szerepében. A valóságban azonban a pártatlanságnak szoros osztálykorlátai voltak. A szubordináció, aminek fontosságát az államtanács hangsúlyozta, a nemesség osztályuralmát, a feudális társadalmi viszonyokat jelentette. Ezt az osztályuralmat megingatni, ezeket a viszonyokat megváltoztatni a Habsburg abszolutizmus még azokban az időkben sem szándékozott, amikor viszonylag legtöbbet tett a parasztság helyzetének a javítása, sorsának az enyhítése érdekében.

Az államtanács legbuzgóbb, leglelkesebb és Magyarországgal szemben viszonylag legelfogulatlanabb tagja, Borié államtanácsos, aki áttanulmányozta a magyar történelmet, egyik vótumában rámutatott arra a veszélyre, amely a magyar nemességet az elégedetlen parasztság részéről pusztulással fenyegeti.

[103] Es ist demnach diese sonst bedauerliche Begebenheit ein Glück, dass man die Gelegenheit und die Ursache gehabt hat, mit der äussersten Schärfe fürzugehen, massen ein rauches und hartes Volk nicht anderst, als durch die Furcht der Strafe zu Gehorsam verhalten werden kann. SR, 241/1764.

[104] *Vörös Károly:* Az 1765—66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Bp. 1952.

[105] Es ist aber die Art der Bauernschaft nicht allein in Hungarn, sondern auch in allen übrigen Ländern so beschaffen, dass man derselben niemallen genug thuen kann. Und wann sie einmall gegen ihre Herrschaft aufgebracht ist, die Abneigung und Widerspenstigkeit auf Kinder und Kindeskinder sich erstrecket. Von darum muss auch bey Ausübung der Gerechtigkeit, so den Untergegebenen gegen ihre Obrigkeit geleistet wird, mit vieler Politique und Mässigung fürgegangen werden, damit die Subordination, als die einzige Stütze einer Regierung, nicht unterbrochen werde. SR, 2801/1766.

[106] Ebenso wie die Excessen deren Dominien abgestellett worden, will es nöthig seyn, dass auch der kecke Unfug der Unterthanen bestrafet werde. SR, 3054/1766.

Dózsa György emlékét idézte.[107] Ezt a pusztulást a Habsburg abszolutizmus, bármennyire harcolt is a magyar uralkodó osztály ellen, nem akarta. Talán tudta, talán csak sejtette, hogy sorsa szorosan összefügg az uralkodó osztályéval. Nem is egy emberöltővel később, a francia forradalom után, már nem lehetett kétsége e felől.

*

Végére érkeztem ismertetésemnek a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikájáról az 1760-as években. Ez az ismertetés egy előadás keretei között sem teljes, sem részletes nem lehetett. Nem szólottam pl. a bécsi udvarnak a magyarországi papsággal szembeni politikájáról, amelyet külön, a magyar uralkodóosztállyal szembeni politikán kívül is, lehetne és kellene tárgyalni, annak ellenére is, hogy a papság, legalábbis a főpapság az uralkodó osztály egyik rétege volt. Az alsópapságot azonban közelállónak tekinthetjük ahhoz az ekkor még elég vékony értelmiségi réteghez, — tanárokhoz, tanítokhoz, mérnökökhöz, orvosokhoz, ügyvédekhez stb. — amelyről ugyancsak nem esett szó, bár a bécsi abszolutizmus terveiben nem jelentéktelen szerepet játszott. Ami a papságot illeti, legyen szabad egy korábbi tanulmányomra hivatkoznom, amely az államtanács magyarországi valláspolitikájáról szól ezekben az években. Három másik régebbi tanulmányomra is utalok, amelyek több olyan adatot tartalmaznak, amelyekkel mostani előadásomat kiegészíthettem, színesebbé tehettem volna. Utalok végül készülő nagyobb, már említett munkámra, amely az osztrák államtanács egész magyarországi politikáját fogja tárgyalni ebben az időszakban.

E hivatkozások, főleg az utóbbi, azért sem feleslegesek, sőt szükségesek, mert a kép, amely a Habsburg abszolutizmusról kibontakozik, ha csupán — miként előadásomban tettem — magyarországi osztálypolitikáját nézzük, egyoldalú, túl kedvező színben tünteti azt fel. Többoldalú képet nyerünk és olyat, amelyiken a kedvezőtlen színek vannak többségben, ha a Habsburgok abszolút monarchiájának Magyarországgal szembeni nem csupán osztály-, hanem egész politikáját vesszük vizsgálat alá, ha az osztálypolitikát az egész politika keretében tekintjük. Ez a többoldalú kép azt mutatja, hogy a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikája az 1760-as években sok haladó elemet tartalmazott, sőt elsősorban ezek jellemezték, ugyanakkor, amikor ennek az abszolutizmusnak másirányú politikájában a haladást gátló elemek jutottak túlsúlyra.

Ennek a különbségnek egyszerű a magyarázata. A Habsburgok magyarországi abszolutizmusa nem nemzeti, hanem idegen abszolút monarchia volt. A Habsburgok nem csupán Magyarországnak az uralkodói voltak, hanem több

[107] Ja mir bedüncket, der Adel selbsten lauffe die grösste Gefahr bey der weyten Unzufriedenheit des Volckes, deren Ausbruch nicht lang entstehen dürfte, gar erschlagen zu werden, wie dieses in dem 16. Saeculo aus gleichen Ursachen erfolget ist. SR, 2404/1767.

más országnak is. Magyarország a Habsburg birodalomnak csak egy része volt, amelyet uralkodói mindig csak mint az egésznek egy részét tekintettek, nem pedig mint önálló országot. Magyarország érdekét alárendelték az egész birodalom érdekének, sőt gyakran a birodalom többi része, az ún. örökös tartományok érdekeinek is.

Ennek az előadásnak a keretében nem térhetek ki arra, hogy a Habsburg abszolutizmus egész magyarországi politikáját az 1760-as években, akár csak a legrövidebben ismertessem. Meg kell elégednem azzal, hogy csak utalok ennek a politikának Magyarországgal szembeni olyan hátrányos, sőt káros megnyilvánulásaira, mint amilyen az ország területi és kormányzati megosztottságának a fenntartása, vagy a németesítés, vagy a gyáripar fejlődésének az akadályozása voltak, hogy csak néhányat említsek a sok közül.

Amikor a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikáját mérlegeljük, egész politikájának eme negatívumairól nem feledkezhetünk meg. E negatívumok elítélése azonban nem akadályozhat meg abban, hogy az osztálypolitikában kimutatható haladó vonásokat jelentőségüknek megfelelően értékeljük. Annál kevésbé, mert azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egész magyarországi politikájának nemcsak negatívumai, hanem pozitívumai is bőven voltak.

Egy bizonyos: ha az abszolutizmus Magyarországon nem idegen, hanem nemzeti abszolút monarchia lett volna, a róla alkotott történelmi kép sokkal több pozitív és kevesebb negatív vonást mutatna, mind az 1760-as években, mind pedig történetének korábbi és későbbi szakaszaiban.

*

Megkísérlem végül összefoglalni azokat a fő következtetéseket, amelyeket a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikájáról az 1760-as években az eddigiekben elmondottakból levonhatunk, s amelyeknek némelyike esetleg az abszolút monarchiának nemcsak osztály-, hanem egész politikájára, nemcsak erre a szakaszra, hanem korábbi és későbbi szakaszokra, sőt más országok abszolutizmusára is vonatkoztatható.

1. A Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikáját az 1760-as években mindenekelőtt az a törekvés határozta meg, hogy a termelést, a termelőerők fejlődését elősegítse, hogy elhárítsa azokat az akadályokat, amelyek a termelés fejlődésének az útjában állottak.

Ez a törekvés nemcsak osztály-, hanem egész politikáját is jellemezte.

Korlátja volt ennek a törekvésnek a Habsburg abszolutizmus idegen volta: a termelést csak abban az irányban és csak olyan mértékben fejlesztette, ahogyan azt az egész birodalom és az örökös tartományok érdekei megkívánták, illetve megengedték.

2. A termelés, amelynek az útjából az akadályokat a Habsburg abszolutizmus Magyarországon az 1760-as években el akarta hárítani, árutermelés volt, mégpedig túlnyomóan egyszerű és csak kis hányadában tőkés árutermelés. Az ekorbeli magyarországi abszolút monarchiának, mint politikai felépítménynek, ez volt a gazdasági alapja.

Az árutermelés és az abszolutizmus, mint alap és felépítmény közötti összefüggés — úgy gondolom — ugyancsak általánosan jellemzi a magyaroszági abszolutizmus más szakaszait, nem különben más országok abszolút monarchiáit is.

Az a körülmény, hogy az árutermelés, amelyet fejleszteni törekszik, milyen arányban egyszerű és milyenben tőkés, továbbá az a körülmény, hogy milyen annak akár ténylegesen követett, akár pedig követni kívánt fejlődési útja, meghatározza az abszolút monarchiának, mint államformának, a szervezetét, főleg pedig azt a politikát, amelyet a termelés fejlesztése érdekében folytat.

Magyarországon az 1760-as években a jobbágy robotján alapuló egyszerű földesúri árutermelés, továbbá — jóval kisebb mértékben — az egyszerű paraszti árutermelés volt a termelés általánosan jellemző módja. A tőkés árutermelésnek csak kezdetei bontakoztak, azok is inkább a földesúri, mint a paraszti gazdaságokban. Ennek a termelési módnak felelt meg az abszolutizmus magyarországi szervezete, amelyben — mint láttuk — a magyar uralkodó osztálynak igen nagy hatalmi súlya volt, a kormányzat és a közigazgatás, valamint a jogszolgáltatás szerveiben a tisztségeket mind nemesek töltötték be.

A Habsburg abszolutizmus magyarországi politikája az 1760-as években elősegítette a földesúri árutermelés fejlődését is, főcélja azonban az volt, hogy a jóval elmaradottabb paraszti árutermelést emelje magasabb fejlettségi fokra. Ennek a politikának egyszerű a magyarázata. A földesúri árutermelésből az állam kevesebb és csak közvetett hasznot remélt, mert a nemes nem adózott. A paraszti árutermelés fejlesztése ezzel szemben közvetlenül erősítette az adóalapot, növelte a kincstár adójövedelmét.

A paraszti árutermelés fejlesztésére irányuló politikával összhangban állott a Habsburg abszolutizmusnak az a törekvése, hogy a magyarországi államhatalmi és államigazgatási, valamint jogszolgáltatási szervezetben visszaszorítsa a magyar uralkodó osztályt és növelje az uralkodói hatalom befolyását.

Összhangban állott ezzel a politikával továbbá a bécsi udvarnak az a törekvése is, hogy a magyarországi parasztságot a nemességgel szemben védelmébe vegye és túlzott mértékű kizsákmányolását, a jobbágybirtokoknak a kisajátítását megakadályozza.

3. A termelés, amelyet a Habsburg abszolutizmus Magyarországon az 1760-as években fejleszteni törekedett, feudális társadalmi viszonyok között folyt. Ezek a viszonyok általában még megfelelnek mind a termelőerők ezidőbeli fejlettségi fokának, a termelési módnak, mind pedig annak az irányzatnak,

melyben az abszolutizmus a termelőerőket, a termelés módját fejleszteni törekedett.

Az abszolút monarchiára általában is, így magyarországi történetének korábbi és későbbi szakaszaira is jellemző, hogy a feudális államforma feudális társadalmi viszonyokon alapszik.

Az az összhang azonban, amelyben a feudális társadalmi viszonyok a korukbeli termelőerők fejlettségi fokával, a termelési móddal, főleg pedig az abszolút monarchiának a termelőerők, a termelési mód fejlesztésére irányuló törekvésével állnak, lényegesen különbözik nemcsak az egyes országok abszolutizmusában, hanem valamely ország abszolutizmusának egyes szakaszaiban is.

4. Magyarországon az 1760-as években a feudális társadalmi viszonyok bizonyos mértékben már ellentétbe kerültek nem annyira a termelőerők azidőbeli fejlettségi fokával, hanem inkább további fejlődésük lehetőségével, azzal az irányzattal, amelyben az abszolutizmus a termelőerőket fejleszteni törekedett.

A magyarországi paraszti árutermelés további fejlődésének, amit a bécsi abszolutizmus az 1760-as években támogatni szándékozott, több tekintetben útjában állottak a feudális termelési viszonyok, így elsősorban az a körülmény, hogy a jobbágyföldek zavartalan birtokolása nem volt biztosítva, a jobbágybirtok nem volt örökölhető, a földesúr a jobbágyföldet kisajátíthatta, a jobbágyszolgáltatásokat önkénye szerint növelhette.

A bécsi abszolutizmus ezeken a viszonyokon változtatni akart és részben változtatott is.

Ebből a tényből — úgy vélem — azt az általános — a magyarországi abszolutizmus történetének más szakaszaira és más országok abszolutizmusaira is érvényes — következtetést vonhatjuk le, ha egyelőre csak feltételesen is, hogy az abszolút monarchia, noha feudális termelési módnak, feudális társadalmi viszonyoknak az államformája, történetének egyes szakaszaiban, amikor a termelési viszonyok már útjában vannak a termelőerők további fejlődésének, szembekerülhet a termelési viszonyokkal és bizonyos mértékig bomlaszthatja is azokat.

5. Az ellentét azonban, amely Magyarországon az 1760-as években az abszolút monarchia és a feudális termelési viszonyok között jelentkezett, a fok, ameddig e viszonyokon változtatni akart és tudott, távolról sem volt olyan mértékű, hogy e viszonyokat alapjukban rázkódtatta volna meg. Ellenkezőleg, amikor a feudális termelési viszonyokat — a parasztság megmozdulásai révén — komolyabb megrázkódtatás fenyegette, a Habsburg abszolutizmus habozás nélkül e viszonyok védelmére kelt és fegyveres erejével biztosította azok fennmaradását.

Ezt a megállapítást — úgy gondolom — ugyancsak általánosítani, a magyarországi abszolutizmus más szakszaira és más országok abszolutizmusaira vonatkoztatni lehet. Aligha van azonban a magyarországi abszolutizmus tör-

ténetének olyan szakasza a II. József-kori kivételével, amelyben az ellentét az abszolút monarchia és a feudális termelési viszonyok között olyan méretű lett volna, mint amilyen az 1760-as években volt.

6. A magyarországi Habsburg abszolutizmus államelmélete az 1760-as években önmagáról azt vallotta, hogy a társadalmi osztályok fölött áll, amiből az is következett, bár ezt nem hirdette, hogy a társadalmi osztályokat egyensúlyban tartani hivatott. A látszat valóban ez elmélet mellett szól. A bécsi abszolutizmus politikája ebben az időben tagadhatatlanul a magyar uralkodó osztályok ellen irányult, s vele szemben az elnyomott osztályokat: a parasztságot és a polgárságot támogatta, s ezáltal a kizsákmányolókat és a kizsákmányoltakat mintegy egyensúlyban tartotta.

A valóságban azonban a bécsi abszolutizmusnak ez a politikája nem volt olyan jellegű, hogy az uralkodó osztály és a többi osztály viszonylatában alapvető változást akart volna hozni. A bécsi abszolutizmus harcolt ugyan a magyar nemesség jogai és kiváltságai ellen, ez a harc azonban főleg ama jogok és kiváltságok ellen irányult, amelyeket a nemesség az uralkodóval szemben élvezett. Tagadhatatlan ugyan, hogy ezen túlmenően a nemességnek az elnyomott osztályokkal szembeni jogait és kiváltságait is igyekezett megnyirbálni, azt az alapvető jogát azonban, hogy a földnek a tulajdonosa, s mint ilyen a föld birtokosától járadékot élvez, s ezen a címen a föld művelőjét kizsákmányolhatja, nem vonta kétségbe. Igaz ugyan, hogy a kizsákmányolás mérvét korlátozta, a kizsákmányolást magát azonban nem szüntette meg, erre még csak nem is törekedett.

Ami pedig az egyensúlyt illeti, amit a bécsi abszolutizmus a magyar osztálytársadalomban fenntartani iparkodott és fenn is tartott, az nem a hatalomnak, hanem a nyugalomnak az egyensúlya volt. Az államhatalomnak a részese az uralkodón kívül ebben az időben szinte kizárólag a nemesség volt, a polgárságnak csak elenyésző rész jutott belőle. Lényegében ugyanez volt a helyzet az államigazgatás és a jogszolgáltatás terén is, azzal az eltéréssel, hogy ott a polgárság szerepe valamivel nagyobb volt. A parasztság azonban teljesen ki volt rekesztve nemcsak az államhatalomból, hanem az államigazgatásból és a jogszolgáltatásból is. És a Habsburg abszolutizmus nem is gondolt arra, hogy ezen a hatalmi helyzeten változtasson. Arra azonban gondosan ügyelt, hogy az osztályok közötti nyugalmi helyzet fel ne boruljon. A parasztság megmozdulásait, amelyek a nyugalmi egyensúlyt veszélyeztették, mind Magyarországon, mind pedig Erdélyben, katonai erővel fojtotta vérbe.

Úgy vélem, hogy ezek a megállapítások az 1760-as évek magyarországi Habsburg abszolutizmusának osztályfelettiségéről a magyarországi abszolutizmus történetének más szakaszaira is vonatkoztathatók. Más országok abszolutizmusaira azonban már nem, legalábbis nem általános, minden fejlődési szakaszra vonatkozó érvénnyel. Más országokban, ahol a polgárság fejlett volt, létrejöhetett nemcsak nyugalmi, hanem hatalmi egyensúly is a nemesség és a

polgárság között, oly egyensúly, amilyenre Engels már többszöt idézett megállapítása céloz. Az azonban, hogy ilyen hatalmi egyensúlynak a parasztság is részese lett volna, más országokban is valószínűtlennek látszik.

7. A polgárság Magyarországon az 1760-as években gyenge volt, az államigazgatásban és a jogszolgáltatásban egyaránt kis szerepet játszott. Ennek megfelelően nem volt alkalmas arra, hogy a magyarországi Habsburg abszolutizmus akárcsak egyik osztálybázisa legyen, ez az abszolutizmus támogatta a polgárságot, támaszkodni azonban nem tudott reá.

Magyarországon az 1760-as években abszolút monarchia volt az állam hatalmi formája anélkül, hogy oly mértékben fejlett polgárság lett volna, amely az abszolutizmusnak megfelelő súllyal rendelkező támasza lehetett volna.

Ez a megállapítás — nézetem szerint — a magyarországi abszolutizmus történetének más szakaszaira is vonatkoztatható.

Más országok abszolutizmusaira is általánosítani ezt a megállapítást, abban a megfogalmazásban, hogy az abszolút monarchiának a fejlett polgárság nem elmaradhatatlan velejárója, csak feltételesen és csak egyes szakaszokra merem. A magyarországi abszolút monarchia ugyanis idegen abszolutizmus volt, osztálybázisának kérdését a Habsburg birodalom más országaiban a történelmi kutatás ezideig nem tisztázta még olyan mértékben, hogy tisztán láthassuk, vajon ezekben a más országokban, az ún. örökös tartományokban milyen volt a kapcsolata a polgársággal. Lehetséges ugyanis, bár nem tartom valószínűnek, hogy a Habsburgok abszolút monarchiája Magyarországon azért nélkülözhette a polgárságot, mint osztálybázist, mert az örökös tartományokban rendelkezett ezzel a bázissal. Inkább hajlok a felé a nézet felé, hogy az abszolút monarchiának nemcsak Magyarországon, hanem általában sem feltétlen velejárója, osztálybázisa a fejlett polgárság. Ami természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy egyes országokban az abszolút monarchia fejlődésének egyes szakaszaiban, vagy akár minden szakaszában, fejlett polgárságra támaszkodik, ez az egyik osztálybázisa.

8. A parasztságot a Habsburg abszolutizmus Magyarországon az 1760-as években a nemességgel szemben nemcsak támogatta, hanem annak a törekvésének is vannak nyomai, hogy támaszkodni is szeretett volna reá. Érthetővé teszi ezt a magyarországi polgárságnak a gyengesége. Az abszolút monarchia a hatalomért a nemességgel folytatott küzdelmében igyekezett valamelyik másik osztályra támaszkodni. Ez a másik osztály általában a polgárság volt. Ott azonban, ahol a polgárságra annek gyengesége miatt nem támaszkodhatott, felmerülhetett az a gondolat, — és a magyar nemességgel vívott harcában az 1760-as években fel is merült — hogy a parasztságot használja fel támasz gyanánt.

A magyarországi parasztság ugyan teljesen ki volt rekesztve mind az államhatalomból, mind pedig az államigazgatásból és a jogszolgáltatásból, politikai súlya tehát egyáltalában nem volt, de puszta léte és jelentősége, vala-

mint a nemességgel szembeni érdekellentéte alkalmassá tette arra, hogy a Habsburg abszolutizmus reá mint támaszra a magyar nemességgel szemben gondolhasson.

Ez a szövetség azonban a Habsburg abszolutizmus és a magyar parasztság között már eleve csak felületi és csupán átmeneti lehetett. Mert igaz ugyan, hogy a Habsburg abszolutizmus a magyar parasztságot a túlzott mértékű földesúri kizsákmányolástól megvédte, igaz az is, hogy feudális megkötöttségén lazítani akart, arra azonban nem is gondolt, hogy a földesúri kizsákmányolást, a feudális megkötöttséget megszüntesse, miként arra sem, hogy a parasztságot az államhatalomban, az államigazgatásban és a jogszolgáltatásban a legkisebb mértékben is részessé tegye. Igaz ugyan továbbá az is, hogy a parasztság mellett állott, amíg a földesúri kizsákmányolás enyhítéséről, a feudális kötelékek lazításáról volt szó, amikor azonban az osztályharc a nemesség és a parasztság között komolyabb formát öltött, amikor a feudális rendszer alapjai kerültek veszélybe, habozás nélkül az uralkodó osztály védelmére kelt.

Az abszolút monarchia és a parasztság olyan jellegű közeledése, amilyent az 1760-as években figyelhetünk meg, aligha tekinthető általánosnak a magyarországi abszolutizmus történetének más szakaszaiban. II. József uralkodása idején ez a közeledés még szorosabb volt, egyébként azonban inkább lazább lehetett, amikor egyáltalában megvolt.

Nem lehetetlen, hogy az abszolút monarchia és a parasztság közeledésére más országok abszolutizmusában is akad példa, törvényszerűnek azonban ezt a jelenséget aligha tekinthetjük.

9. A Habsburg abszolutizmus az 1760-as években heves, mondhatjuk azt is, hogy elkeseredett harcot vívott a magyar uralkodó osztállyal, a nemességgel. Bármilyen heves és elkeseredett volt is azonban ez a küzdelem, nem élethalál harc volt. Nem a magyar uralkodó osztály megsemmisítéséért folyt a küzdelem, hanem jogainak és kiváltságainak a megnyirbálásáért, főleg pedig az államhatalomból való kiszorításáért. Osztályharcnak semmiképpen sem tekinthetjük ezt a küzdelmet.

A feudális termelési viszonyokat megdönteni az uralkodó éppúgy nem akarta, mint ahogyan az uralkodó osztály ragaszkodott azokhoz. Alapvető érdekük közös volt: a feudális termelési rend fenntartása. Azok a változtatások, amelyeket az uralkodói hatalom a feudális termelési viszonyokon tervezett, nem a rendszer megdöntésének, hanem megreformálásának és a reformon keresztül megerősítésének a szándékából fakadtak. Más kérdés, hogy ezek a változtatások objektive, a szándéktól, amely szülte őket, függetlenül, arra is alkalmasak voltak, hogy a feudális termelési renden rést üssenek, azt necsak erősítsék, hanem egyben bomlasszák is.

Az alapvető érdekazonosságból következett, hogy bármennyire támogatta is a polgárságot, bármennyire közeledett is a parasztsághoz, támaszkodni is kívánván reá, bármilyen hevesen és elkeseredetten harcolt is a nemesség jogai és

kiváltságai ellen, bármilyen elméletet vallott is az uralkodói hatalomnak osztályok fölöttiségéről, a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálybázisa az 1760-as években mindennek ellenére mégis a magyar uralkodó osztály volt.

De nemcsak az alapvető érdekazonosság kapcsolta a Habsburg abszolutizmust a magyar uralkodó osztályhoz, hanem az a körülmény is, hogy a törvényhozói hatalom gyakorlásából — országgyűléseket nem tartva, hanem rendeletekkel kormányozva — kikapcsolhatta ugyan a magyar nemességet, a végrehajtóhatalom gyakorlásában azonban ezt már nem tehette meg. A kormányzásban, a közigazgatásban és a jogszolgáltatásban nem nélkülözhette a magyar uralkodó osztályt, az abszolút monarchia céljait megvalósítani hivatott hatóságok, hivatalok és bíróságok tisztviselői — kevés kivétellel — mind magyar nemesek voltak.

Azok a polgári származású személyek és azok a külföldiek, akiket az uralkodó kegye királyi hatóságnál, hivatalnál, vagy bíróságnál tisztséghez juttatott, rendszerint magyar nemességet kértek és kaptak, tagjai lettek a magyar uralkodó osztálynak, egyéni érdekük már nem a nemesi jogok és kiváltságok megszüntetését, hanem megmaradását kívánta.

Az abszolút monarchia és az uralkodó osztály alapvető érdekazonossága, az uralkodói hatalomnak a végrehajtó hatalom gyakorlásában az uralkodó osztályra utaltsága — úgy gondolom — nemcsak az 1760-as évekre, hanem a magyarországi abszolutizmus történetének korábbi és későbbi szakaszaira is jellemző. Sőt — úgy vélem — mint az abszolút monarchia általános törvényszerűsége más országok abszolutizmusaira is vonatkoztatható.

10. Az a tény, hogy a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálybázisa az 1760-as években a magyar uralkodó osztály volt, meghatározta a korlátait is annak a politikának, amelyet ez az abszolutizmus a magyar uralkodó osztály ellen, más osztályok érdekében folytatott.

A Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikája az 1760-as években szembenállott a magyar uralkodó osztállyal, ki akarta szorítani azt az államhatalom gyakorlásából, jogait és kiváltságait megnyirbálni törekedett. Alapvető jogaihoz és kiváltságaihoz azonban, amelyeken a feudális termelési rend nyugodott, nem nyúlt hozzá, és nem tudta nélkülözni közreműködését az állam kormányzatában, a közigazgatásban és a jogszolgáltatásban.

Politikájának ebből a kettős korlátozottságából eleve következett, hogy a magyar uralkodó osztály ellen irányuló akciója, ha teljes kudarcot nem is vallott, de legfeljebb részsikerekre számíthatott. Hasonlóképpen csak részben tudta megvalósítani azokat a célokat, amelyeket a polgárság és a parasztság támogatására a nemességgel szemben tűzött ki maga elé.

Ez a felemás viszonyulás az uralkodó osztályhoz, jogainak és kiváltságainak támadása és egyben tiszteletben tartása, törekvés az államhatalom gyakorlásából való kiszorítására és ugyanakkor támaszkodás reá e hatalom gyakorlásában — úgy gondolom — ugyancsak nem kizárólag az 1760-as években

jellemző a magyarországi abszolutizmusra, sőt más országok abszolutizmusainak a történetében is kimutatható vonás.

*

Összefoglalva legvégül mindazt, amit a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikájáról az 1760-as években megállapíthattunk, azt mondhatjuk, hogy ez az abszolutizmus az egyszerű — helyenkint azonban már tőkés jelleget öltő — földesúri és — kisebb mértékben — paraszti árutermelésen alapuló feudális termelési viszonyokat szolgálni hivatott államhatalmi rendszer volt. Politikájában a termelőerők, elsősorban az egyszerű paraszti árutermelés fejlesztését tekintette céljának, e célkitűzés megvalósításában azonban korlátozta az a tény, hogy nem nemzeti, hanem idegen abszolutizmus volt, hogy a magyarországi termelőerőket csak olyan mértékben és módon szándékozott fejleszteni, amilyen az egész Habsburg birodalom és azon belül az örökös tartományok érdekeinek megfelelt.

A magyarországi termelési viszonyok némely vonatkozásban akadályozták a termelőerőknek az abszolutizmus által tervezett fejlesztését. Ezekben a vonatkozásokban az abszolutizmus a termelési viszonyokon változtatni kívánt. Alapjában azonban a feudális termelési rendet fenn akarta tartani.

A termelőerők fejlesztésére, a termelési viszonyok némely vonatkozásban való megváltoztatására irányuló politikájának a megvalósítása során az abszolutizmus ellentétbe került az uralkodó osztállyal, amelyet az államhatalomból kiszorítani, amelynek jogait és kiváltságait csökkenteni törekedett. Alapvető jogaihoz és kiváltságaihoz azonban, amelyeken a feudális termelési rend nyugodott, nem nyúlt, mint ahogyan az államhatalom gyakorlásában sem nélkülözhette az uralkodó osztály közreműködését. Bázisa így ez az osztály volt, annak ellenére, hogy bizonyos jogai és kiváltságai, államhatalmi helyzete ellen heves és elkeseredett harcot folytatott. Ez a harc — korlátozottsága következtében — csak részeredményekre vezethetett, teljes sikerre eleve nem számíthatott.

Sajátos jelleget adott ennek a harcnak az a körülmény, hogy idegen abszolutizmus küzdelme volt magyar uralkodó osztállyal szemben, hogy a nemesi jogok és kiváltságok összefonódtak az ország jogaival és kiváltságaival. Összefonódtak, de nem olyan mértékben és módon, hogy szétválaszthatatlanok lettek volna, hogy a történelem meg ne különböztethetné és külön-külön meg ne ítélhetné őket.

Az abszolutizmus, miközben az uralkodó osztály ellen harcolt, támogatta a polgárságot és a parasztságot, ez utóbbira bizonyos fokig támaszkodni is szeretett volna.

Ilyen módon úgy tűnt fel — s ezt a látszatot tükrözte államelmélete is —, mintha az abszolutizmus az osztályok fölött állna, mintha egyensúlyban tartaná azokat egymással.

Ez az egyensúly azonban nem a hatalmi helyzetnek, hanem a nyugalmi állapotnak az egyensúlya volt. Az osztályok közötti nyugalmi állapotot akarta az abszolutizmus fenntartani. Ez a nyugalmi állapot pedig a korlátozott hatalmú uralkodó osztálynak és a reá támaszkodó, de egyben fölébe is kerülő abszolút monarchiának az uralmát biztosította a parasztság és a polgárság fölött, amelynek helyzetén jelentős mértékben javított, bár alapjában változatlanul hagyta.

A kép tehát, amely a Habsburg abszolutizmus magyarországi osztálypolitikájáról az 1760-as években előadásomban kibontakozott, pozitív és negatív vonásokat, előretörő és hátrafelé húzó erőket egyaránt mutat. Úgy látom azonban, hogy az igazságot, amelynek feltárására tőlem telhető elfogulatlansággal törekedtem, így, ebben az összetett, ellentmondásokkal teli formájában közelíti meg leginkább.

KILENCED ÉS FÖLDESÚRI DÉZSMA A XVII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON*

PACH ZSIGMOND PÁL

1.

A kilenced *Mohács előtti* története nem keveset foglalkoztatta a magyar történettudományt. A kutatások és viták ez időszakra vonatkozóan főleg két kérdéshez kapcsolódtak: egyfelől a kilencedet bevezető, ill. először kodifikáló Anjou-kori törvénycikkhez, másfelől a kilencedkötelezettséget megerősítő, ill. felelevenítő Jagelló-kori artikulusokhoz. Mellőzve itt az első kérdést: az 1351: 6. t. c. előzményeinek, keletkezésének, jellegének, gyakorlati hatékonyságának kérdését,[1] — csupán a XV. század végi—XVI. század eleji problematikára kívánunk most valamelyest visszanyúlni. Az 1492., 1498., 1500. évi és néhány további dekrétum, az 1351. évi rendelkezést felújítva, a mezővárosi és falusi jobbágyokat szántó- és szőlőművelésük után jelentős terménszolgáltatásra: kilenced, vagy rögzített mennyiségű „akó" beadására kötelezte; ezt az előírást a jobbágyok, sőt a városi polgárok bérelt szőleire-szántóira is kiterjesztette; végül kimondotta, hogy ennek a kötelemnek nem előre meghatározott mennyiségben, hanem a termés kilencedében kell eleget tenni.[2]

A szóban forgó cikkelyek fontosságára elsőként, még az 1920-as években Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet társadalomtörténeti tanulmányaiban, — hangsúlyozva többek között az 1492. évi rendelkezés mezőváros-ellenes jellegét: azt a célzatát, hogy az oppidumokat a királyi városoktól élesen különválasztva a jobbágyfalvak színvonalára szorítsa vissza; hiszen, úgymond, addig nagyrészt éppen a kilenced fizetése vagy nem-fizetése volt a falu és mező-

* *Pach Zsigmond Pál* itt közölt írása 1963. január 21-én tartott akadémiai székfoglaló előadásának szövege. (A Magyar Tudományos Akadémia 1962. évi közgyűlésén *Pach Zsigmond Pál* egyetemi tanárt, a történettudományok doktorát az Akadémia levelező tagjává választotta.) — Szerk.

[1] Az ezzel kapcsolatos vitára l. *Acsády Ignác:* A magyar jobbágyság története. 3. kiad. Bp., 1948. 107—108. old.; *Hóman Bálint* (—*Szekfű Gyula*): Magyar történet. II. köt. 3. kiad. Bp., 1936. 280—281., 628. old.; *Szabó István:* Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok, 1938. 31—34. old.; *Molnár Erik:* A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp., 1949. 213. old.; *Székely György:* A jobbágyság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században.) Bp., 1953. 276. és köv. old.; *Szabó István:* Az 1351. évi jobbágytörvények. Századok, 1955. 497. és köv. old.

[2] 1492 : 47—48. t. c.; 1492 : 49. és 1498 : 41. t. c.; 1500 : 27. t. c. — Vö. még 1514 : 58., 1518 : (II.) 27., 1519 : 25. t. c.

város közti különbség egyik fő ismérve.[3] Mályusz felfogása történetirodalmunkban eléggé általánossá vált: ezt képviselte Szabó István a „hanyatló jobbágyságról" írt és későbbi tanulmányaiban;[4] ezt fejlesztette tovább Molnár Erik társadalomtörténeti művében, összekapcsolva több jelentős új gondolattal: főleg a mezővárosi paraszti árutermelés, ill. az ezzel szemben fellépő földesúri piaci tevékenység (nála: középnemesi árutermelés) problémájával.[5] S az érintett rendelkezések mezőváros-ellenes tendenciáját hangoztatják a legújabb publikációk is, pl. Székely Györgynek a korabeli vidéki termelőágakat vizsgáló, közelmúltban megjelent tanulmánya.[6]

Ezt a — fontos összefüggésekre figyelmeztető — felfogást főleg azzal lehet kiegészítenünk, értékelését kibővítenünk, hogy a gabona- és borkilenced előírását nemcsak a mezővárosok (és szőlőbérlet esetén a városi polgárok), hanem nagyszámú *jobbágyfalu* szempontjából is a feudális terhek súlyosbítását, a földesúri kizsákmányolás növelését célzónak kell minősítenünk, — tekintettel arra, hogy a terményjáradék szóban forgó fajtája a XV. században korántsem mutatkozott általánosnak *a falusi* jobbágyság viszonylatában sem. Ami a XV. század első évtizedeit illeti, Sinkovics István, mértéktartóan fogalmazva, már korábban rámutatott: „... az 1351-es törvény elgondolása a kilencedről, úgy látszik,... nincsen meg mindenütt a valóságban".[7] Ami a század második felét, tehát a vitatott artikulusokat közvetlenül megelőző évtizedeket illeti, egy nemrég publikált dolgozatban magunk jutottunk arra az eredményre, hogy „a gabona- és borkilenced távolról sem általános, nemcsak a mezővárosokban, hanem a *jobbágyfalvakban sem*" ; hogy „sűrűbben fordul elő a meghatározott mennyiségben (és nem a termés hányadában), rendszerint telkenként (fejenként), olykor az egész községre egy kvantumban kirótt akó- vagy köbölgabonaszolgáltatás s a terméseredménytől ugyancsak függetlenül kiszabott borszolgáltatás, hegyvám"; sőt: hogy a terményjáradék e neme, „ideszámítva már most mind a kilencedet, mind a rögzített mennyiségű kiszabást — gyakorisága ellenére — *együtt sem* mondható általánosnak a XV. század második felében Magyarországon; nem éri el a terményjáradék másik — helyesebben első — csoportjába sorolható munera, vagyis az élelmiszer- és kisebb állatszolgáltatások elterjedettségét, még kevésbé a pénzjáradékét".[8] Ezt a helyzetet tükrözi egyébként a törvényszöveg is: a kötelezettséget a (néha pontatlanul idézett) 1492. évi dekrétum még vagylagos alakban — „nonam

[3] *Mályusz Elemér :* Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926. 374. és köv. old.; Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok, 1929—30. 809. és köv. old.

[4] *Szabó :* i. m. (1938.) 56. old.; stb.

[5] *Molnár:* i. m. 239., 351., 360. old.

[6] *Székely György :* Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. 3—4. sz. 333., 335. old.

[7] *Sinkovics István :* A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp., 1933. 49. old.

[8] *Zs. P. Pach :* Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 46.) Bp., 1960. 14—15. old.

partem... aut acones consuetos" — vetette ki (a szolgáltatás kiterjesztését jelentette volna ugyanis sokhelyütt a rögzített kiszabás bevezetése is); további lépést tett azután az 1500. évi országgyűlés, amely már kizárólag kilencedet — „non acones, (prout certis in locis solebant,) sed nonam partem" — írt elő, tehát a szolgáltatás súlyosabb formáját kívánta általánossá tenni.[9]

A Jagelló-kori problematika másik fontos kérdése (a harmadikat, a földesúri árukereskedelem kérdését jelen előadásban nem érintve) abban áll, hogy a kilencedszolgáltatásra vonatkozó artikulusok — nevezzük egyszerűség kedvéért így őket — mennyiben mentek át a gyakorlatba a közvetlenül követő évtizedekben, a XV. század végén—a XVI. század elején. Mályuszszal szemben, akinek véleménye szerint az 1492: 47. t. c. a *mezővárosok* viszonylatában rögtön „végre is hajtatott",[10] Szabó István úgy látta, hogy a földesurak „ezt a célt (t.i. a *mezővárosok* kilencedfizetését) ... minden bizonnyal nem érték el... a Mátyás halálát követő 20—30 év alatt..."[11] — A kérdés részletezésébe ez alkalommal persze nem bocsátkozhatunk; csupán jelezni szeretnők: kutatásaink azt a megállapítást erősítették meg, amelyre nemrégiben Fügedi Erik jutott az esztergomi érsekség XV. század végi gazdálkodását elemző tanulmányában.[12] Úgy találtuk tudniillik, hogy a korabeli urbáriumok *jobbágyfalvak* esetében sem mutatják még a kilencedkötelezettség átütő erejű keresztülvitelét; másrészt viszont a terményszolgáltatás súlyosbítása egyes *mezővárosokban* is valósággá vált, főként a rögzített kiszabás emelése útján. A lékai uradalomban pl. miként 1492-ben, úgy 1519-ben a jobbágyfalvak sem fizettek kilencedet, hanem előre kiszabott búza-, rozs- és zabmennyiséget.[13] A sárvárkapuvári uradalomban is meghatározott mennyiségű maradt a gabonaszolgáltatás — habár nagysága helyenként, éspedig egyes mezővárosokban is, emelkedett — 1492,1507, ill. 1518—1519 között;[14] a kanizsai vártartományban viszont, ahol már az 1490-es évek elején sem volt ritka a nóna, 1512-re, majd 1519-re valamelyest kiterjedt a kilencedköteles községek sora.[15] Néhány vasmegyei helység urbáriuma 1500 körül rögzített gabonaszolgáltatást írt elő;[16] Polgárdi és Battyán jobbágyai viszont 1502-ben gabonájuk s boruk után egyaránt kilenceddel,[17] Torna vártartományának falvai 1497-ben tizeddel,[18] Kövesd, Bajta és néhány más egyházi birtokban lévő hontmegyei község a XVI. század elején kilenceddel és tizeddel tartoztak földesúruknak.[19]

[9] 1492 : 47. t. c. 1. §.; 1500 : 27. t. c. 1. §.
[10] *Mályusz :* i. m. (1926.) 378. old.
[11] *Szabó :* i. m. (1938.) 56. old.
[12] *Fügedi Erik :* Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok, 1960. 1—3. sz. 99—101. old.
[13] Országos Levéltár (= O. L.), 1526 előtti oklevelek gyűjteménye (= Dl.) 36,996; 37,007
[14] O. L. Dl. 36,992; 37,007
[15] O. L. Dl. 36,997; 37,007
[16] O. L. Dl. 104,622
[17] O. L. Dl. 104,125
[18] O. L. Dl. 37,169
[19] O. L. Dl. 48,305

Még kevésbé vált általános gyakorlattá ez idő tájt a kilencedfizetés olyan szántóföldek után, amelyeket jobbágyok telki állományukon kívül használtak-béreltek, illetve olyan szőlők után, amelyeket más faluban vagy más földesúr promontóriumán mint extraneusok tartottak kezükben. A lékai, sárvári, kapuvári uradalomban 1492-ben csakúgy, mint 1519-ben, holdanként 1 köböl gabona bérleti díj járta pusztaföld, irtvány vagy paraszti használatban lévő majorsági föld (várföldе, terra domini, terra pertinens ad allodium domini, terra arabilis propria) után.[20] A hontmegyei Bajtán pusztatelkek után „mérőket",[21] Torna vára körül viszont már gabonakilencedet vagy -tizedet adtak.[22] A kanizsai uradalomban deserták, irtványok használóitól holdanként fél kepe gabonát (néhol 2—4 dénárt), de extraneustól immár tizedet szedtek. Ugyanitt „vidéki" szőlősjobbágytól borköblöket és 1 dénárt, a világosvári uradalom egyes szőlőhegyein pénzbért és kisebb természetbeni ajándékokat követeltek.[23] Stb. — Megjegyzendő végül, hogy pusztatelkek kaszálórétjei vagy legelőnek használt praediumok után a földesurak rendszerint pénzjáradékot hajtottak be. A beckói vártartomány 1522. évi urbáriuma szerint pl. — amely népes telkek után mérő számban meghatározott búzát, rozsot, zabot, árpát, deserták után holdanként 2 mérőt vagy a betakarított kepék harmadát írta elő — az egyik praedium kaszálórétjét 12 forintért adták „in feudum" a szomszéd falu lakosainak.[24]

2.

Hogyan festett már most a kilenced-, ill. általában a jobbágyi gabona- és borszolgáltatás alakulása a továbbiakban, a *XVI—XVII. század* folyamán? *Átmeneti* lépcsőfok volt-e csupán a kilencedszedésre irányuló földesúri szándék, hogy azután a XVI. század 30—40-es éveitől kezdve átadja a helyét egy újabb, „modernebb" törekvésnek, amikor a földesurak immár nem a jobbágyok *termény*szolgáltatására vetnek súlyt, hanem az önkezelésű úri gazdaság kifejlesztésére, a majorkodásra, következésképpen a jobbágyok *munka*szolgáltatására? Lényegileg így látta Domanovszky Sándor, a szemináriumából származó fontos disszertációk eredményeit összefoglaló, egyben számos új gondolatot is felvető áttekintésében, melyet a magyarországi Gutsherrschaft történetéről adott: régi típusúaknak nevezvén azokat a földesurakat, akik a XV. század végén a termény kilenced általánosításának követelésével léptek fel, viszont újtípusúaknak azokat, akik néhány évtizeddel később az allodiális gazdálkodás szorgalmazóivá váltak.[25]

[20] O. L. Dl. 36,992; 36,996; 37,007
[21] O. L. Dl. 48,305
[22] O. L. Dl. 37,169
[23] O. L. Dl. 37,007; 37,000
[24] Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. XVI. storočie. (Szerk. R. Marsina—M. Kušík.) I. köt. Bratislava, 1959. 41—68. old.
[25] *A. Domanovszky :* Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. Festschrift Dopsch. Baden bei Wien, 1938. 458., 463. old.

Vagy pedig nem átmeneti, hanem folytatólagosan ható, — ha nem is egyenes vonalban, de mégis — *előrehaladó* irányzatról van szó? A terméný-járadéknak, amelynek korábban a munera volt a fő formája, a gabona- és borhányad vonalán történő újbóli megerősödéséről? A terméný-járadéknak, amely a XV. század folyamán — *a nyugateurópai fejlődéshez hasonlóan* —már kezdte átadni vezető szerepét, kezdett háttérbe szorulni a járadék pénzformájával szemben, — a terméný-járadéknak gabona- és borkilenced alakjában való újbóli térhódításáról, ha úgy tetszik, újabb, „második kiadásáról" Magyarországon? Mint látszik, a probléma így már jóval szélesebb síkra terjeszkedik, mint első felmerülésekor; nem kevesebbről van szó, mint a feudális földjáradék formaváltozásainak magyarországi menetéről, a feudális járadék szerkezete — vagyis a munka-, a terméný- és a pénzjáradék egymáshoz viszonyított aránya — alakulásának magyarországi irányzatáról, annak minden gazdasági-társadalmi összefüggésével.

A XVI—XVII. századi jobbágyszolgáltatások formáinak, földesúri terhek fajtáinak kérdése már Acsády Ignácnál felmerült. A tárggyal érdemileg foglalkozva, már ő is rámutatott a robotfokozás, ill. a korlátozatlan robotoltatás számos példájára; tévesen úgy látta azonban, hogy ez időszakban „elsősorban a pénzfizetés, a census mutat folytonosan emelkedő irányt".[26] Utóbb — éppen a Domanovszky-iskola munkássága nyomán — a majorgazdálkodás fejlődésének felismerése felhívta a kutatók figyelmét arra, hogy — Domanovszky egyik tanítványától idézzük — az „allodiumán gazdálkodó földesúrnak a jobbágy pénzszolgáltatása helyett sokkal inkább szüksége volt munkájára. Kevesebb súlyt vet a censusfizetésre, inkább a servitiát veszi igénybe."[27]

Lényegileg idáig jutott el a XVI—XVII. századi problematika vizsgálatában a második világháború előtti gazdaságtörténeti kutatás. További előrelépést csak tudományágunk felszabadulás utáni fellendülése hozhatott, két feltétel egyidejű és fokozatos teljesítésével: egyfelől a korszakra vonatkozó nagyszabású forrásfeltáró munkával — hadd utaljunk itt csupán Makkai László, Maksay Ferenc, Varga Endre, N. Kiss István becses forráskiadványaira, Ila Bálint és mások történetstatisztikai s egyéb tanulmányaira, amelyek kezdik felszámolni a korszakot illető forrásismeret korábban helyenként tátongó hézagait; másfelől a marxista történetszemlélet és metodológia (ezen belül a földjáradék marxi elemzésének módszere és eredményei) megismerésével, elsajátításával és alkalmazásával, ami ugyancsak jelentékenyen előrehaladt történetirodalmunkban, — anélkül persze, hogy a fejlődést akár az egyik, akár a másik vonatkozásban lezártnak tekinthetnők.

A korszakra vonatkozó kiterjedt forráskutatásai alapján a közelmúltban Maksay Ferencnek számos jelenséget elsőként megvilágító értekezése foglalt állást a járadékformák XVI. századi magyarországi fejlődésének kérdésében.

[26] *Acsády :* i. m. 226. old.
[27] *Juhász Lajos :* A porta története 1526—1648. Bp., 1936. 45. old.

Maksay azt a véleményt fejtette ki, hogy míg a XV. század vége „urbáriumaiban a terményszolgáltatások foglalták el a döntő helyet a pénz- és munkaszolgáltatással szemben"; míg „a XV. század végére (az) jellemző, hogy a pénzben, természetben és munkában teljesítendő hármas tehercsoport közül a második csoport helyzete az uralkodó" — a szerző e megállapítását főleg a sárvár-kapuvári uradalom 1492. évi urbáriumának kissé szűken eszközölt elemzésére alapította —, addig a XVI. század folyamán a majorságukat nem fejlesztő uradalmakban a pénz-, a majorkodókban a robotszolgáltatás növekedett, a terményjáradék szerepe viszont ez időben visszaszorult: „az uradalmak nagy többségénél... korlátozott volt a terményszolgáltatás."[28] Mint látszik, itt a terményjáradék XVI. századi szerepe XV. század végi — állítólagos — domináló helyzetéhez *képest* tűnik visszaszorulónak, korlátozottnak; ha viszont a XV. század második felének-végének *valóságos* viszonyaival, a sárvár-kapuvári urbárium és számos más forrás tüzetes elemzéséből leszűrt megállapításokkal vetjük egybe — fentebb röviden utaltunk ezekre: a pénzjáradék előnyomulására, a gabona- és borkilenced távolról sem általános voltára —, akkor a XVI. századi irányzat képe tüstént megváltozik, s a terményjáradék visszaszorulásáról immár nem beszélhetünk. Itt tehát a rendelkezésre álló összehasonlítási alap hiányai nehezítették meg a fejlődési tendenciák teljes értékű felderítését.

Maksayéval részben egyező felfogást képvisel a XVII. századra, a század 30—40-es éveire a Rákóczi-birtokok gazdálkodásának kitűnő kutatója is. Makkai László, amikor gazdag bizonyító anyagot és meggyőző értékelést nyújtott a munkajáradék döntő súlyára, ugyanakkor a jobbágyi *termény*járadéknak a *pénz*járadékkal *együtt* történő háttérbeszorulására következtetett: „... a Rákóczi-birtokokon (de bizonyára országszerte is) a jobbágyok pénz- és terményszolgáltatásáról áttevődik a súly a robotra és a földesúri haszonvételek kiaknázására."[29] De hiszen — vethetné közbe valaki — a legfőbb földesúri haszonvétel éppen a kocsmáltatás; a jobbágyoknak kimért ital zöme pedig, még az aránylag sok allodiális szőlőgazdasággal bíró Rákóczi-uradalmakon is, éppen a jobbágyoktól szolgáltatott-foglalt borból került ki. Úgy tűnik tehát: az idézett értékelésben a robotoltatás drasztikus és éles formákban történő előretörése mellett mintha kissé elhomályosodnék a jobbágyi terményszolgáltatásnak — olykor kevésbé közvetlen élességgel jelentkező, nem ugrásszerűen növekedő, de — ugyancsak nyomasztó terhe.

Ezen a ponton szóvá kell tennünk egy elvi természetű mozzanatot is, amely a fejlődésmenet helyes megvilágítását megítélésünk szerint bizonyos fokig korlátozta. Gazdaságtörténeti irodalmunk a tárgyalt összefüggésben — a G. F. Knapp óta hagyományos Grundherrschaft-Gutsherrschaft alterna-

[28] *Maksay Ferenc :* Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp., 1958. 9., 43—44. old.

[29] *Makkai László :* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. (1631—1648.) Bp., 1954. Bevezetés. 69. old.

tívát követve[30] — általában a „régi típusú adóztató gazdálkodás"-t, a „régi típusú pénz- és terménszolgáltatás"-t szokta a majorsági gazdálkodással, a robotszolgáltatással arányba állítani.[31] Hasonló álláspont jut kifejezésre egyes külföldi marxista kutatók, pl. a korabeli csehországi problematika legkiválóbb specialistája, A. Míka munkáiban. Utóbbi — amikor helyesen hangsúlyozza, hogy a nevolnictvo (a „második Leibeigenschaft" csehországi változata) kialakulásának *alapvető* ismérvét nem a jogi helyzet, hanem a járadékviszonyok síkján kell keresni — csupán akkor lát fordulatot a történelmi folyamatban, amidőn a jobbágy kizsákmányolásában a *munka*járadék kerül túlsúlyba a „két fejlettebb járadékformával": a *termény-* és *pénz*járadék *együttes* terhével szemben.[32] Ez az arány — a munkajáradék aránya a termény- + pénzjáradékhoz képest — természetesen fölöttébb jellemző az agrárstruktúra alakulására. De ugyanilyen fontos annak az aránynak a vizsgálata, amelyet egyfelől a *pénz*szolgáltatás, másfelől a *naturális* járadékformák: termény + robot képeznek. Ez utóbbi arány bizonyos fokig még hívebben tükrözi a csehországi vagy a magyarországi fejlődés viszonyát a nyugateurópaihoz, — ahhoz a nyugateurópai fejlődésmenethez, amelynek korabeli fő tendenciája éppen a pénzjáradék előnyomulása, térhódítása, esetleg egyenesen általánossá válása a járadék naturális formáival szemben: Angliában a legtisztábban, Németalföldön ugyancsak határozottan, Franciaországban viszonylag kevésbé tisztán, de a censive-ot illetően itt is fellelhetően.[33]

Hogyan áll már most a kérdés Magyarországon? Áttekintésünkben a XVII. századhoz értünk, s korántsem találtuk a problémát teljesen lezártnak, megoldottnak. Állapodjunk tehát meg itt és vegyük szemügyre — az előadás szabta keretek között — a terményjáradék szerepét, súlyát, a földesúri járadék formái között, fejlődésének dinamikáját, irányzatát a XVII. századi Magyarországon, — felhasználva mind az idézett értékes forráskiadványok, mind egyéb kiadott és

[30] *G. F. Knapp :* Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens. I. köt. 2. kiad. (I. kiad.: 1887.) München—Leipzig. 1927. 28. és köv. old.; vö. Grundherrschaft und Rittergut. Leipzig, 1897.

[31] *Maksay :* i. m. 110. old.; Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bp., 1959. Bevezetés. 48. old.

[32] *A. Míka :* Problém počatků nevolnictví v Čechách. Československý Časopis Historický 1957. 2. sz. 226. és köv. old.

[33] L. pl. *E. Lipson:* The Economic History of England. I. köt. 9. kiad. London, 1947. 152. és köv. old.; *B. H. Slicher van Bath:* Agriculture in the Law Countries (cca 1600—1800). (Relazioni del X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche. IV.) Roma, 1955. 169. és köv. old.: *J. Meuvret:* Domaines ou ensembles territoriaux? Quelques exemples de l'implication du régime de la propriété et de la structure sociale dans la France du XVII. et du XVIII. siècle. (Première Conférence Internationale d'Histoire Économique.) Stockholm, 1960. 343. és köv. old. — Vö. *Pach Zsigmond Pál:* A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben. Közgazdasági Szemle, 1958. 12. sz. 1217. és köv. old.; *Wittman Tibor:* A flamand posztóipar tőkés lehetőségei a manufaktúra-korszak küszöbén. Századok, 1961. 2—3. sz. 271. és köv. old.

kiadatlan források: gazdasági és dézsmaszedési utasítások, számadások s kivált urbáriumok anyagát.*

3.

Ami a terményjáradék *első* csoportját: a kisebb élelmiszerekből és állatszolgáltatásokból álló „ajándékokat" illeti, ezek csakugyan visszaszorulóban vannak, néhol el is tűnnek a XVII. századi Magyarország földesúri gazdálkodásában. Jobbágyi „munera"-hoz az uraság számos helyütt ugyan továbbra is ragaszkodik — pl. Drugeth György a homonnai uradalomban, Révai Pál a rárói vártartományban[34] —; gyakori azonban, hogy „pro annualibus victualibus" — családonként vagy falunként — pénzbeli váltságösszeget követel, amint az 1614. évi bajmóci, 1636-i rihnói, 1670-i lékai, 1672. évi murányi vagy vagy 1686-i szendrői urbárium tanúsítja.[35] A közbülső, mintegy átmeneti állapotot tükrözi Iványi Fekete László 1668. évi urbáriuma, aki pl. egyes hontmegyei jobbágyait megterheli „két icce vajjal, avagy ha vajat nem adhat, minden iccéért p. d. 24. Két lúddal, avagy minden lúdért p. d. 18. Négy tyúkkal, avagy minden tyúkért p. d. 12";[36] stb. — De megváltásra egyébként is sor kerülhetett: az 1636. évi rozgonyi urbárium pl. előszámlálja ugyan az élelemszolgáltatásokat, de az uradalom provizora egyben olyan instrukciót kap, hogy „élésbeli adajok"-at „mind pénzre limitálja. . . s pénzül vegye meg a jobbágyságon". Hasonlóan szól az ugyanezévi csicsvavári utasítás: „Az minemű tyúkkal, lúddal és egyéb ezfélével az urbárium szerint tartoznak az jószágban, azokért istenesen, az mint pénzen veszik a piacokon, mind pénzt vegyenek."[37]

Az „ajándékok" jelentőségének csökkenése részben az allodiális gazdálkodás kiterjesztésével kapcsolatos: vajat, sajtot, tojást, szárnyast s egyebebeket a majorkodó földesurak most már többnyire (szűkebb értelemben vett) „majorságukból"[38] kívánnak asztalukra szerezni, sőt kereskedésük tárgyává lenni, — mint ez a korabeli gazdasági utasításokból is kitetszik. „A hol tyúkkal, túddal, tyúkmonnyal tartozik jószágunk, az olyanért pénzt vegyen az udvar-

* Csak a kiadatlan iratok levéltári jelzetét közöljük; az utóbbi években közzé tett iratoknál is csupán a megjelent forráskiadvány megfelelő helyére hivatkozunk — akkor is, ha azokat már korábban használtuk. — E helyütt is köszönetet mondunk Muzsnai Lászlónénak, az Országos Levéltár munkatársának, aki iratmásolatok készítésével nyújtott számunkra értékes segítséget.

[34] O. L. Urbaria et Conscriptiones (= U. et C.) 109 : 2 (1612); Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (= M. Gt. Sz.), 1905. 273. és köv. old. (1624)

[35] Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. XVII. storočie. II. köt. 40—57. old.; *Berlász Jenő :* A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában. Bp., 1936. 64., 68. old.; Urbáriumok. XVI—XVII. század. 122., 333., 485. old.

[36] Történelmi Tár (= T. T.), 1898. 471—472. old.

[37] M. Gt. Sz. 1894. 266., 271. old.; 1897. 335. old.

[38] Vö. Oklevéltár a gróf Csáky-család történetéhez. (= Csáky-oklt.) I./2. köt. Bp., 1919. 686. old.

bíró" — parancsolja pl. I. Rákóczi György. „Házunk szükségét ne ilyenből, hanem a majorból tartsa, és annyi majorsága legyen afféle is, hogy ne csak a ház szükségére kelhessen, sőt pénzt is teremtsen belőle."[39]

Egészen másképp áll a dolog a terményjáradék *második* csoportjával: a szántó- és szőlőművelés után járó szolgáltatással. Ennek pénzbeli megváltására vagy hiányára csak eléggé szórványosan bukkanunk. A kilencednél is érvényesült általában az az irányelv, amelyet a dézsmát illetően a galgóci uradalom 1607. évi utasítása így fogalmazott meg: búza, rozs, árpa, zab, tönköly után „pénzül az dézmát magoknak ne vegyék. . . az dézmát megadgya a szegénység sub poena és ne pénzül."[40] Az olyan urbáriumokban, ahol robot és pénzteher variálódik, helyettesíti egymást, a gabonajáradék stabilnak mutatkozik.[41] Ritka eset a lózsiaké, akiktől szántási robotjuk mellett „földesurok nem is veszen kilencedet . . ., hanem csak az dézmát az régi szokás szerint, azt is krajcárosan"[42]; amint a szepesi ún. 11 oppidum jobbágyaié is, akik viszont majorsági robot helyett szolgáltatnak kilencedet.[43] — De a terményjáradék második csoportjába sorolható jobbágyi szolgáltatásoknak nemcsak megváltását vagy hiányát találjuk szórványosnak, hanem (főként a gabonát illetően) rögzített mennyiségben való szedésével is immár ritkábban találkozunk — pl. a felsőlendva-muraszombati dominiumban 1628-ban, a pokorádi jószágon az 1630—40-es években[44] —, annál tömegesebben viszont a járadéknak előre meghatározott akó, mérő vagy köböl szám *helyett* — vagy olykor a *mellett* — a mindenkori termés *hányadában* történő behajtásával: előszöris a szoros értelemben vett *kilenceddel.*

Nónát ír elő pl. mind szántó, mind szőlő után az Illésházy Istvántól elkobzott csábrági dominium 1602. évi,[45] gabonából a Csákyak adorjánvári tartományának 1625-i,[46] I. Rákóczi György felsővadászi és makovicai uradal-

[39] M. Gt. Sz. 1894. 322. old. (1634); vö. uo. 1897. 518. old. (1616); 1897. 332. old. (1636); 1895. 305. old. (1698); stb. — Megjegyzendő, hogy a muneralia háttérbe szorulása nem jelentette azokról a rendkívüli élelemszolgáltatásokról (extraordinariae impositiones) való lemondást, amelyeket az uraság lakodalom, keresztelő, halotti tor, országgyűlés vagy egyéb alkalmakkor követelt a jobbágyságon. Erre nézve l. O. L. U. et C. 37 : 56 (1608); M. Gt. Sz. 1901. 165. old. (1635); Csáky-oklt. I/2. köt. 728. old. (1662); Urbáriumok. XVI—XVII. század. 122. old. (1670); stb. — A jobbágyok bárány-, méh-, sertés- stb. állományának földesúri megtizedelésére l. az előadás 4. pontját.

[40] M. Gt. Sz. 1897. 124—125. old.

[41] Pl. a somoskői, szécsényi és gácsi vártartomány számos helységében (O. L. U. et C. 11 : 50. — 1596), a nógrádmegyei Gután és Szklabonyán (Urbáriumok. XVI—XVII. század. 306—307. old. — 1673), a szendrői, csetneki és derencsényi uradalom több községében (uo. 483. és köv. old. — 1686), ill. O. L. U. et C. 102 : 24 — (1690).

[42] M. Gt. Sz. 1901. 164. (1635). — Vö. Uriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. (Szerk. Varga Endre) Bp., 1958. 393. és köv. old.

[43] O. L. U. et C. 49 : 17 (1596).

[44] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 61., 69., 71. old.; I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 151., 156., 163. old.; stb.

[45] Vö. az 1558. évi szövegezéssel: a kilencedkötelezettség köre időközben kiterjedt. — Urbáriumok. XVI—XVII. század. 296—298., 281—287. old.

[46] Csáky-oklt. I./2. köt. 629., 634. old.

mának 1631-i, serkei jószágának 1632-i urbáriuma;[47] bor- és gabonakilencedet említenek 1622-ben a biharmegyei Sennyei—Károlyi-birtokokon, amint a „kilencedbeli gabonát" állítja szembe a „majorságunkbeli"-vel Eszterházy Miklós nádor 1641-i semptei utasítása is;[48] „borbul, búzábul, tavaszbl kilencedet adnak" 1670 körül egyes, a Wesselényi-féle összeesküvésben kompromittált középnemesektől elkobzott hevesmegyei részbirtokokon,[49] akárcsak — háromévi szabadság lejárta után — az újonnan telepített Balassagyarmaton;[50] stb, stb.

Az uraság azonban nemcsak ott szedett alattvalóitól kilencedet, ill. a kilencednek megfelelő gabona- és borhányadot, ahol a források kifejezetten nónáról beszélnek. A földesúri kilenced — a papi tized [(tulajdonképpeni, egyházi dézsma) elsődleges behajtása esetén —, mint ismeretes, a termés kilencedik tizedét tette; ezért a *földesúri* járadékot is gyakran *dézsma* (decima) névvel illették: kilenced és dézsma így sokszor egymást variáló, egyenértékű kifejezésekként, szinonimákként tűnnek elénk, (tekintet nélkül a behajtás — sok vitát kiváltó — sorrendjére.)[51] Bizonyára erről volt szó pl. a belényesi vártartományban — magában Belényes oppidumban —, amelyre a korábbi urbáriumok nónát, az 1600. évi viszont „frugum et vini decimas" rótt ki[52]; a palotai uradalomban, ahol az urbárium 1578. évi szövegezése szerint „nonam dant de seminaturis", 1617-ben viszont „de omnibus segetibus solvunt decimam"[53]; de még közvetlenebb a serkei jószág urbáriumának tanúsága: ha az 1632-i szöveg — fentebb utaltunk rá — „minden vetés után kilenced"-et írt elő, az 1636. évi már hol dézsma, hol kilenced gyanánt, az 1643-i pedig főleg dézsma néven jelölte nyilvánvalóan ugyanazt a jobbágyterhet.[54] A képet kiegészíti a serkei birtok „testvérjószágainak" bizonyságtétele: az 1632. évi derencsényi urbárium borból és mindenféle vetésből dézsmát, az 1643-i csetneki egyes községekben kilencedet, többnyire viszont dézsmát vetett ki.[55] Minden kétséget eloszlathat azután egyes forrásoknak az a szóhasználata, amely a kilencedből származó gabonabevételt „dézma-búzá"-nak[56], vagy az uraságot illető terményjáradékot „második dézmának"[57], esetleg éppen „kilen-

[47] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 78—79., 108., 122., 133., 148—149. old.

[48] A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. (= Károlyi-oklt.) IV. köt. Bp., 1887. 185., 187. old.; M. Gt. Sz. 1904. 143. old.

[49] Pl. Pásztó mezővárosban és Hasznos faluban. — Urbáriumok. XVI—XVII. század. 304. old.

[50] M. Gt. Sz. 1897. 530—531. old.

[51] A behajtás sorrendjére (s a dézsmaszedéssel kapcsolatos számos egyéb kérdésre) l. *Ila Bálint*: A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai. (A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József.) Bp., 1957. 82. és köv. old. — Megállapítása szerint ez idő tájt a kilencedet szedték ki előbb.

[52] O. L. U. et C. 17 : 6. — Vö. O. L. Dl. 36,982 (1491).

[53] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 151. és köv. old.; 172. old.

[54] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 148—149., 157—158., 163—165. old.

[55] Uo. 150—151., 159—161. old.

[56] Így pl. a felsővadászi uradalom 1641. évi inventáriuma. — Uo. 79—83. old.

[57] Pl. a sárospataki uradalom 1632-i urbáriuma. — Uo. 219. old.

ced dézmá"-[58]-nak nevezte. Tehát nemcsak a kilencedet, hanem gyakran a dézsmát emlegető adatok is a gabona- és bortermés *hányadában* kikényszerített *földesúri* szolgáltatásra vonatkoznak.

Az uradalom részéről történő dézsmaszedés azonban persze nemcsak a földesúri kilencednek, hanem az egyházi tizednek, a szorosabb értelemben vett, eredeti dézsmának megfelelő szolgáltatás uradalmi behajtását is jelenthette — utóbbinak (magánföldesúri vagy kincstári) bérlete, esetleg lefoglalása vagy szekularizálása révén.[59] Az ecsedi vártartomány 1648. évi urbáriuma — amely a kilenced elnevezést egyáltalán nem használja, viszont őszi és tavaszi gabona után szinte minden helységre, bor után egyes szőlőtermő községekre tizedet ró ki — nyilvánvalóan *földesúri* dézsmára vall, amennyiben helyenként megemlíti, hogy a papnak járó (bor)decimán „fellyül" tartoznak a parasztok „az dominus terrestris számára... dézmát adni"; továbbá hangsúlyozza, hogy ahol gabona*dézsmát* annak előtte soha nem adtak, ott is „három esztendőktől fogva... megveszik rajtok": világos, hogy ez a rendszabály lényegileg azonos a földesúri *kilenced* bevezetésével.[60] A közel egykorú pozsonyi urbárium viszont — amely búzából, kétszeresből, zabból általában ugyancsak tizedet ír elő — e szolgáltatásnak az *egyházi* dézsmában rejlő eredetét sejteti, amennyiben ezt többnyire ugyan a földesúrnak juttatja, de néhol még mindig az esztergomi érseknek tartja fenn; ill. ahol a terméshányadot az uradalom szedi, ott az érsek némi, mérőben rögzített gabonamennyiséget kap kárpótlásul. Itt tehát az egyházi dézsma uradalmi behajtása mintegy helyettesítette a földesúri terméshányadszolgáltatást.[61] Hasonló fejleményről értesülünk a gabonajáradék vonatkozásában a tokaji uradalom 1640. évi urbáriumából is: a vetésből nóna jár az úrnak, decima Egerbe, de a nónát a korábbi földesúr elengedte, viszont a tizedet mindenből a várhoz szedik „iuxta inscriptionem."[62] — Máskor (gyakran) egészen nyilvánvaló, hogy az utóbbi esetről: egyházi tized (magánföldesúri vagy kincstári) uradalmi kezeléséről, bérletéről van szó, mint a galgóci dominiumban, ahol „drága pénz ára az dézma";[63] a csicsvai birtokon, ahol az udvarbírákat utasítják: „jószágunkban lévő mindennemű papok dézmáját az arenda szerint mindenkor megvegyed";[64]

[58] O. L. U. et C. 59 : 14 (1601); T. T. 1898. 472—479. old. (1668—1669).; Urbáriumok. XVI—XVII. század. 303. old. (1670); stb.

[59] A papi tized bérbeadásának korábbi előzményeire l. *Mályusz Elemér*: Az egyházi tizedkizsákmányolás. (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században.) Bp., 1953. 326—327. old.; magánföldesúri és kincstári bérletére a XVI. században: 1547 : 35., 1548 : 61., 1556 : 43., 1563 : 68., 1569 : 68., 1569 : 27., 1574 : 22. t. c.; lefoglalására, szekularizálására O. L. U. et C. 2 : 22 (1570); *Ruzsás Lajos :* Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp., 1939. 37. és köv. old.; stb.

[60] Károlyi-oklt. IV. köt. 326—327., 340—341. old. — V. ö. O. L. U. et C. 4 : 45 (1592); U. et C. 11 : 50 (1596).

[61] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 216. és köv. old.

[62] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 375. old.

[63] M. Gt. Sz. 1897. 124. old. (1607)

[64] M. Gt. Sz. 1897. 341. old. (1636)

vagy a murányi vártartományban, amely évi 1000 tallérért bérli öt egyházi dézsmakerület gabonatizedét;[65] stb.

Rá kell mutatnunk végül a földesúri dézsmaszedés olyan eredetére, amikor a kincstár által bérelt vagy szekularizált, tehát fiskálisan behajtott egyházi tized — amely ezért olykor már „*királyi*", ill. az Erdélyhez kapcsolt részeken „fejedelmi" tized néven szerepelt, (utóbbi néven pl. az adorjáni várhoz tartozó biharmegyei birtokokon, decima regia nevezettel a serkei meg a derencsényi joszágon)[66] — a kincstártól való bérbevétel vagy uralkodói adomány útján került nagybirtokosok-magánföldesurak kezére. Ernő főherceg királyi helytartó pl. még az 1580-as években a vöröskői uradalom kamarai kezelésben levő dézsmáinak jelentős részét adta bérbe Pálffy Miklósnak, aki ez idő tájt magát az uradalmat is megszerezte;[67] Bethlen Gábor fejedelem 1614-ben egyes biharmegyei falvak mindennemű tizedjövedelmét — „universas et quaslibet decimas . . . hactenus in rationem fisci nostri accumulari solitas"[67a] —, 1626-ban a beregmegyei Nagymuzsaj bordézsmáját — ugyancsak „nobis et successoribus nostris quotannis pendi solitam"[68] — ajándékozta Károlyi Mihálynak, az említett birtokok tulajdonosának, tehát az innen származó kilenced (földesúri dézsma) élvezőjének. Az említett biharmegyei falvak birtoklása körüli viszállyal kapcsolatban olvashatjuk a jellemző kitételt: „. . . az kilencedet elfoglalták . . . és dézmálni sem hadnak. Az dézmálással szabad őfelsége (t. i. Bethlen Gábor fejedelem), mert ezt ő adta".[69] Hasonló fejleményekre vallanak az olyan adatok, melyek szerint III. Ferdinánd király 1648-ban a Dóczyakról háramlott bars- és nyitramegyei birtokokat a Héderváryaknak, utóbbiak fiágának kihaltával pedig I. Lipót 1658-ban bizonyos győr- és nyitra-

[65] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 331. old.

[66] Csáky-oklt. I./2. köt. 629., 634. old. (1625); Urbáriumok. XVI—XVII. század. 502., 506. old.

[67] V. ö. Pálffy Miklós egyéb kamarai tizedbérleteivel is. — *Jedlicska Pál :* Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához. 1552—1600. Eger, 1897. 86., 107., 145., 148., 151. old.

[67a] Károlyi-oklt. IV. köt. 88—89. old. — Az adományozásról a váradi várkapitány is értesítést kap: nyilván azért, mert az illető falvak „fejedelmi dézsmáját" eddigi a váradi várhoz szedték. — Vö. még uo. IV. köt. 37. old. (1609), 61. old. (1610) és 95—99. old. (1614)

[68] Károlyi-oklt. IV. köt. 201—202. old. — Erről az adományozásról a kassai kamara kap értesítést.

[69] Károlyi-oklt. IV. köt. 175. old. (1622). — Erdélyben ugyanis az egyházi dézsma szekularizálás útján elvileg kincstári bevétellé: fejedelmi tizeddé vált. Az erdélyi földesurak tehát a fejedelemtől igyekeztek birtokaik dézsmáit bérlet, zálog vagy adomány útján megszerezni; a fejedelem pedig időnként megpróbálta azokat visszaszerezni. „Az dézsmákat — írta pl. Bethlen Gábor Illésházy Gáspárnak 1621-ben — azokban a helyekben rendelt dézsmásinknak dézsmálni megengedje . . . Sőt az melyeket megdézsmáltatott volna is, visszaengedje, mert . . . mi nekünk az árenda-pénzre szükségünk nincsen, hanem az dézsmákra." (Magyar Történelmi Tár. XXVII. köt. Bp., 1915. 42. old.) De az erdélyi viszonyokat általában az jellemezte, hogy a XVII. századra a dézsma túlnyomórészt földesúri jellegűvé vált, sőt hovatovább a legjelentősebb földesúri jövedelmek egyikévé lett. (*Szentgyörgyi Mária :* Jobbágyterhek a XVI—XVII. század Erdélyben. Bp., 1962. 31. és köv. old.)

megyei jószágokat a család leányágának „kilencedeivel, tizedeivel . . . együtt" adományozott oda.[70]

Ilyen módon egyre tömegesebben állt elő az a helyzet — magán és kamarai kézben lévő dominiumokon egyaránt —, hogy az uraság *két* gabona-, ill. borhányadot szedett. A források ezt részben az eredeti műszavakkal fejezik ki, tehát a földesúr számára *kilencedet és tizedet* rendelnek.[71] Így beszél pl. az 1636. évi rozgonyi urbárium, amely ugyan egyes falvakban tizedet, másutt nónát, de többnyire „minden veteményből kilencedet és tizedet" szab ki;[72] az 1641. évi semptei utasítás, amely kilencedgabona mellett dézsmákat is említ, s a kettőt egyaránt a dézsmaszedőkkel hajtatja be;[73] vagy a 4 évvel későbbi munkácsi instrukció, amely együttesen szól „pro decimatoribus et nonatoribus", „valaholott esik kilenced és tized, mind búzából, árpából és zabbul szedjék be. . . urunkhoz ő nagyságához".[74] 1668-ban Iványi Fekete László gömör-, nógrád-, hont- és hevesmegyei jószágain is, ha egyes falvak „búzájokból tavaszokból kilenceddel" s egyes szőlők — mintegy kedvezményképpen — „csak kilenced bordézmával tartoznak", másoknak „mindenféle vetésekből, borból. . . kilencedet és tizedet kell adniok".[75] Hasonló lehet a helyzet néhány évvel később bizonyos Gesztelyi Jánosnétól konfiskált nógrádmegyei birtokokon is, ahol az „ex allodiali frumento" származó bevétellel a „decimalis frumenti"és a „nonae frumenti" mennyisége van szembeállítva;[76] amint 1686-ban a kincstár javára elkobzott szendrői és serkei uradalom jobbágyai szintén „decimam regiam et nonam" szolgáltatnak, ill. „pendunt et nonam et decimam" ősziek és tavasziak után földesuruknak.[77] Stb.

Más esetekben viszont a források ugyanezt a kizsákmányolást úgy írják le, hogy a földesúrnak „*két dézma*", vagy esetleg egyszerűen úgy, hogy dézsma jár, mely utóbbiról azonban kiderül, hogy nem tizedet vagy kilencedet jelent, hanem a kettőt együtt. A tihanyi vár birtokainak 1609. évi összeírása szerint Tósokról „mind a *két dézmát*" a várnak kell beszolgáltatni, (míg Szőlősről

[70] A Héderváry-család oklevéltára. (= Héderváry-oklt.) II. köt. Bp., 1922. 273., 300. old.

[71] Nóna és decima a földesúri szolgáltatások szokványos felsorolásában is gyakran együtt szerepel. L. pl. Károlyi-oklt. IV. köt. 401. old. (1614.) — A Debrecenhez tartozó falvak (földesúri) dézsma- és kilencedkötelezettségére a XVI. század végétől kezdve l. *Szücs Mihály:* Debrecen mezőgazdasági története. M. Gt. Sz. 1894. 291. old.

[72] M. Gt. Sz. 1894. 266—269. old.

[73] M. Gt. Sz. 1904. 143. old. — Az uradalom két dézsmakerülete, a szempci és cseklészi districtus öt évvel korábbi utasításából megtudjuk, hogy egyházi dézsma bérletéről van szó: „mi a dézsmát annuatim drága pénzünkön vesszük meg." (M. Gt. Sz. 1903. 161. old.) — E források elkerülték *Berlász* figyelmét, aki a semptei uradalomban csak borszolgáltatást talált, gabonajáradékot azonban nem (I. m. 63—64. old.).

[74] M. Gt. Sz. 1905. 38—39. old.

[75] T. T. 1898. 468—473. old.

[76] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 308. old.

[77] Ami a szintén konfiskált „testvéruradalmakat" illeti, a derencsényi urbárium ugyanekkor „decima regia"-t, a csetneki kilencedet ír elő a földesúrnak, (utóbbi e mellett, ill. e helyett gabonatizedet a pap számára). — Urbáriumok. XVI—XVII. század. 487., 493., 499., 503., 506. old.

a tizedet a veszprémi kapitány, a kilencedet a tihanyi vár kapja);[78] a kassai polgárok (borsodmegyei) aszalói szőlei 1610-ben „az *két dézmától*, tudniillik az kilencedtől és tizedtől" vannak megterhelve.[79] Kapy Zsigmond 1620. évi Hernádmenti gazdasági utasítása szerint viszont: „kivegyétek a *dézmát* ilyenképpen: hogy az kételyieken és fancsaliakon hatodát vegyétek meg... az sápiakon pedig egy dézmát vegyetek";[80] Bethlen Gábor is, mint a munkácsi Páli nevű szőlőhegy földesura, 1625-ben a szőlőművelők terheit aképpen mérsékeli, hogy „annak a hegynek a *dézmáját*... egy dézmára" engedi, „úgy mint az nónára és a decimától, hogy legyenek immunisok"[81]; Rákóczi György pedig 1632-ben Sárospatakon „az *dézmának*, mellyet első dézmának hívnak", a felét, „az második dézmábul, tudniillik az kilencedből" negyedet enged a prédikátornak.[82] Az 1662. évi murányi utasítás „majorság és *dézma*búza" behordásáról, cséplésérő beszél; az egy évtizeddel későbbi urbáriumból viszont megtudjuk, hogy a (bérelt) gabona*dézsma* mellett az uradalom *nónát* is szedett.[83] A serkei jószág 1686. évi urbáriuma a kilenced és tized együttes behajtását néha így fejezi ki: „*Decimam* praestant in nona et decima regia."[84] Stb.

Az ilyen és hasonló forrásutalások immár arról tanúskodnak, hogy dézsma néven sokszor mintegy összeolvadt a kétféle teher, a „két dézma", — így azután maga az egyszerű „dézsma" kifejezés nemcsak a földesúri kilencedet: a „második dézsmát", vagy a földesúr által behajtott papi tizedet: az „első dézsmát" takarhatja, hanem sokszor a „két dézsmát" együtt is. Meglepő szövegezésével különösen frappáns módon igazolja ezt a tokaji bortizedelés módjának egykorú leírása, amely szerint: „A bor *dézma* elejitül fogvást *egy* volt, most is egy vagyon indifferenter, mindenek: lakosok, extraneusok... a váras szőlő hegyekrűl... a dominus terrestris számára *ötöddel* tartoznak", vagyis kötelesek „minden *ötödik* csebert vagy köblöt ő nagyságok számára adni". Hogyan értendő akkor ez esetben az „*egy*" dézsmának hangsúlyozása? A leírás folytatásából kiderül: „*A király számára* dézma itt ab antiquo nem

[78] A környező tizedeket a pozsonyi kamara a veszprémi káptalantól, ill. a pannonhalmi főapátságtól bérelte a tihanyi vár részére. Néhány Tihanyhoz tartozó faluban a magyar és a török földesúr osztozott a „két dézmán". (*Erdélyi László:* Pisky István tihanyi kapitány számadáskönyve. M. Gt. Sz. 1905. 205—206. old.) — A tizednek a török által történő beszedésére vö. Gyula város oklevéltára (1313—1800). (Szerk. Veress Endre.) Bp., 1938., 365., 416. old.; Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül Borsodban a XVII. sz. első felében. Magyar Történelmi Tár. VI. köt. Pest, 1859. 120—121., 154., 159., 162—163. old.; O. L. U. et C. 30:20; stb.

[79] M. Gt. Sz. 1904. 296. old.

[80] M. Gt. Sz. 1895. 196. old.

[81] M. Gt. Sz. 1895. 362. old.

[82] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 219. old. — Egyébként a sárospataki uradalomban — 1631, 1632 és 1648 évi urbáriumának tanúsága szerint — gabonából tized, de többhelyütt tized és kilenced, borból általában tized és kilenced járta, s e dézsmajövedelmek zömét a földesúr, kisebb részét a predikátorok kapták. (Uo. 175., 189., 193., 267. old.)

[83] M. Gt. Sz. 1901. 272—273. old.; Urbáriumok. XVI—XVII. század. 333. és köv. old.

[84] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 502. old.

exigáltatott".[85] Csak *egy*felé fizettek tehát dézsmát: a földesúrnak; ez az „*egy* dézsma" viszont eredetileg a „*két* dézsmá"-ból tevődött össze, — ez a dézsma a termés ötödét emésztette fel.

Mindezek alapján bízvást megállapíthatjuk a terményjáradék második csoportjának, mégpedig a gabona- és bortermés *hányadában* teljesítendő szolgáltatásnak nagy és növekvő szerepét a XVII. századi Magyarországon. Elmondhatjuk: a gabona- és borkilencedkötelezettség erőteljes kiaknázására irányuló földesúri törekvés — amely annak idején a XV. század végi—XVI. század eleji dekrétumokban kapott hangot — az allodiális gazdálkodás előretörésének hatására nemhogy háttérbe szorult volna, hanem a majorkodással párhuzamosan[86] éppen ez időre vált igazán széles körű gyakorlattá. Gyakorlattá vált pedig többnyire nem is puszta kilenced, hanem annak mintegy megduplázása formájában: a nóna és decima, ill. a „két dézsma" együttes uradalmi behajtásáról vagy esetleg kifejezetten gabona-, ill. borötödről[87] tudósító forrásadatok, de nem ritkán olyan híradások mögött is, amelyek egyszerűen földesúri *dézsma*szedésről szólnak, gyakran az a tény rejlik, hogy az uraság jobbágyaitól gabona-, ill. borterméseik 20 %-át sajátította el gyakran terményjáradék gyanánt, — (még az egyébként sűrűn előforduló túlkapások, dézsmaszedési visszaélések[88] nélkül is) tetemesen csökkentve vagy éppen semmivé téve a parasztgazdaságok által piacra vethető árumennyiséget.

4.

A kilenced és tized összeolvadása, egybemosódása — aminek az előbbiekben tanúi voltunk — nyilván összefüggött annak a gyakorlatnak az elterjedésével, hogy sokhelyütt nemcsak gabonából és borból szedtek földesúri kilencedet, ill. dézsmát, hanem mindazokból a terményekből—állatokból, amelyek az — eredetileg egyházi — tizedkötelezettség alá estek.[89] Gyakran visszatérő kitétel a korabeli forrásokban: „Ab universis segetibus suis decimari solitis. . . dant nonam pro domino terrestri, ita et ab agnellis ac apibus"; „borbul, gabonábul,

[85] M. Gt. Sz. 1897. 525. old. — Hogy ez 1700-ból származó forrást bátran felhasználhatjuk a XVII. század közepi állapotok jellemzésére, a vonatkozó 1640-i urbárium támasztja alá, amely szerint Tokaj oppidumban szőlők után kilencedet+tizedet = quintát adtak. (I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 375. old.)

[86] Az allodiális gazdálkodás XVII. századi kiszélesedésére 1951-ben tartott akadémiai előadásunkban mutattunk rá. (A majorsági gazdálkodás és a parasztság kisajátítása a XVII. századi Magyarországon. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei. 1952. 39. és köv. old.) Feltevésünk, amellyel az idevágó tényeket az eredeti tőkefelhalmozáshoz kapcsoltuk, élénk vitát váltott ki; a majorgazdálkodás XVII. századi kiterjedésére vonatkozó megállapításunkat viszont a további kutatások teljes mértékben megerősítették: ez történettudományunknak — a korábbi, ellenkező nézetekkel szemben — ma már „közfelfogása". (L. pl. Agrártörténeti Szemle, 1961. 1. sz. 137. old.)

[87] Kifejezetten ötödöt (borötödöt) említ helyenként a sárospataki uradalom 1631. évi (I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 175. old.), az ecsedi uradalom 1648-i urbáriuma (Károlyi-oklt. IV. köt. 299. old.); stb.

[88] L. pl. *Ila:* i. m. 84—85. old.

[89] A papi tizedszedés körére l. *Mályusz:* i. m. (1953.) 320. old.; *Fügedi:* i. m. 105—106. old.; *Ila:* i. m. 82—83. old.

juhbul az miből dézma szokott járni, kilencedet fognak adni";[90] stb. Mindehhez járult még az — eredetileg erdei makkoltatás vagy gyepen való legeltetés ellenében követelt — sertéstized, amely Magyarországon, úgy látszik, nem egyházi, hanem földesúri kezdeményekből fejlődött ki.[91]

Az uraság számára disznótizedet ír elő pl. az adorjáni várhoz tartozó birtokok 1625. évi, a rozgonyi uradalom 1636-i,[92] júh- és méhtizedet, ill. juh- és méhkilencedet az 1646. évi pozsonyi, ill. 1672-i murányi urbárium (egyes falvakban).[93] A gabona- és bortizeden kívül sertésből pázsit- vagy makkostizedet, bárányból, méhrajból szintén tizedet kíván az 1648. évi ecsedi urbárium[94]; ugyanez évben a szentmiklósi jobbágyoktól, bár még „sem tavaszi, sem őszi veteménbűl dézmával nem tartoznak", disznótizedet és méhdézmát szed a földesúr, amihez 1699-ben juh-dézma (sztronga, voltaképpen huszad) járul.[95] Ebben a vonatkozásban is előfordul *két* hányad együttes földesúri behajtása: 1668-ban Iványi Fekete László jószágain a gabona- és borhányad mellett hol disznó- és báránytizedről, hol juh- és (méh)raj után „kilenced dézmá"-ról értesülünk, hol viszont kilencedet *és* tizedet tartoznak adni a jobbágyok bárányaikból-méheikből.[96] Különösen szélesre terjeszti ki a földesúri dézsmakötelezettség körét az 1686. évi miskolci utasítás: „juhból, méhből, bárányból, kecskéjökből, disznójukból is és akárminek nevezendő javukból dézsmát adni megkívánom".[97]

Mindez még inkább kidomborítja a terményjáradék éspedig a *hányad*ban szedett szolgáltatás jelentős súlyát a feudális járadék korabeli struktúrájában, — annál is inkább, mivel a földesúri hányadszedés utóbb tárgyalt formájának elterjedése: a jobbágy különféle állatainak megdézsmálása bizonyos fokig ellensúlyozta a terményjáradék első csoportjának, a „munera"-nak korábban említett egyidejű visszaszorulását, hiszen a természetbeni ajándékokhoz köztudomásúlag nemcsak élelmiszerek, hanem állatszolgáltatások is tartoztak. (Persze nem egészen azonos állatfajták.) A dézsmaszedés körének kiterjedése tehát — a majorsági gazdálkodás térhódítása mellett — az ajándékok csökkenő jelentősége másik tényezőjének tekinthető.

Hadd említsük itt még meg: az állatdézsma figyelembevétele további adalékokat szolgáltat a „dézsma" szó jelentésváltozásaira, a szoros értelemben vett tizedtől való jelentésbeli függetlenedésére is. Kiderül, hogy jelentéstani

[90] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 333. old.; M. Gt. Sz. 1897. 530—531. old.; stb.

[91] A munkácsi uradalomban erdei makkoltatás után már 1463-ban sertéstizedet szedett az uraság. (A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. X. köt. Bp., 1907. 254. old.) — A belényesi uradalomban az egyházi sertéstized jelenik meg korán. (O. L. Dl. 36,982. — 1491.)

[92] Csáky-oklt. I/2. köt. 629., 634. old.; M. Gt. Sz. 1894. 266. old.

[93] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 218., 333. old.

[94] Károlyi-oklt. IV. köt. 282—346. old.

[95] A szentmiklósi uradalom 1648. és 1699. évi urbáriumainak idevágó utalásaival (Urbárumok. XVI—XVII. század. 522., 527.,551., 558., 567. old.) vö. Lipcsey Zsigmond 1648. évi urbáriumát verhovinai ukrán jobbágyai számára. (M. Gt. Sz. 1894. 331—343. old.)

[96] T. T. 1898. 467—476. old.

[97] M. Gt. Sz. 1899. 83—84. old.

szempontból nemcsak a már hivatkozott eseteket kell számba venni — „dézsma", amely ötödöt vagy hatodot jelent; „kilenced-dézma" —, hanem az ilyen kitételeket is: „juhoknak huszadikját kell elvenni tizedben", ill. „tizedben az tizediket tartoznak adni",[98] vagy: „az úr számára dézmát tartozik adni per decimam", ill. „dézmával tartozik . . . per vigesimationem";[99] stb. A dézsma, ill. tized szó tehát huszadtól ötödig terjedő részt jelenthet, — de mindenképpen *hányadot:* a termés-, ill. állathozam arányában kiszedett járadékot.

A dézsma szó terjedelmes nyelvtudományi szakirodalma csupán a szó eredetével foglalkozik: az köti le figyelmét, hogy a latin „decima" szó milyen nyelvi közvetítéssel került „dézma"-, ill. „dézsma"-ként a magyar nyelvbe, s erre vonatkozólag különféle konjektúrákat ad, az óprovençaltól a szlávig.[100] A dézsma szó jelentéstartalmának alakulására alig tesz utalást.[100a] Így az előadottak talán nyelvészeti szempontból is némi érdekkel bírnak.

5.

Visszatérve a jobbágyi szántó- és szőlőművelés hozama után behajtott földesúri kilencedre, ill. dézsmára, meg kell jegyezni, hogy — bár a bortermés utáni hányadszedés is jelentős mértékben előretört korszakunkban (erre előadásunkban már számos adatot hoztunk, és ezek sora hosszan szaporítható) — a terméstől független, állandó mennyiségű borszolgáltatás (hegyvám, akóbor, ius montanum, Bergrecht) szívósabbnak bizonyult, viszonylag több helyütt maradt fenn, mint a rögzített kiszabású gabonajáradék (akó- vagy köbölgabona, aconalia).

Hegyvám terhelte pl. a tállyai szőlőket a XVII. század elején, — bár lehet, hogy ezt nónában, ill. fejenként 2 köböllel tetézett nónában vették meg.[101] Ugyanez idő tájt a Thurzók kezén lévő galgóci vártartományban odavalóktól, extraneusoktól egyaránt akóbort, a semptei uradalom mezővárosai közül Semptén ugyancsak hegyvámot, Szempcen és Cseklészen viszont borkilencedet szedtek.[102] 1643-ban a Balaton-melléki szentgyörgyi és guari hegyköz-

[98] M. Gt. Sz. 1894. 335., 341. old. (1646)

[99] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 567., 572. old. (1699)

[100] *Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond:* Magyar Nyelvtörténeti Szótár. I. köt. Bp., 1890. 500. hasáb; *Szamota István—Zolnai Gyula:* Magyar Oklevél Szótár. Bp., 1902—1906. 151. hasáb; *Gombocz Zoltán—Melich János:* Magyar Etymologiai Szótár. Bp., 1927. 1344—1346. hasáb; *Melich János:* Szláv jövevényszavaink. Nyelvtudományi Közlemények, 1904. XXXIV. köt. 201—203. old.; *Bárczi Géza:* Óprovençal jövevényszavak a magyarban. Nyelvtudományi Közlemények, 1936. L. köt. 19—20. old.; *Bárczi Géza:* Magyar Szófejtő Szótár. Bp., 1941. 51. old.; *Kniezsa István:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. 2. köt. Bp., 1955. 622. és köv. old.

[100a] *Szarvas—Simonyi* (i. h.) közöl egy történeti példát a huszadra, mint a „dézma nemére"; *Czuczor—Fogarasi* pedig — történeti vonatkozás, jelentésalakulásra való utalás nélkül — még tud róla, hogy „a köznép dézmának mondja a kilencedet s hetedet is.". (A magyar nyelv szótára. I. köt. Pest, 1862. 1216. hasáb)

[101] M. Gt. Sz. 1901. 143—144. old.

[102] *Berlász:* i. m. 59—64. old.

ség promontóriumai hegyvámosok,[103] egy évtizeddel később a Zala megyei Diars és Vonyárcs szőlőhegyei részben hegyvámosok, részben kilencedesek voltak.[104] Stb.

A rögzített mennyiségű borszolgáltatás nagyobb „kitartásának" okát — a szőlőnél előforduló tágabb termésingadozáson kívül — bizonyára abban kell keresni, hogy míg a hagyományos akó- vagy köbölgabona mértéke általában alatta maradt a termés kilenced- (ill. tized-) részének, addig a bor nagy kelendősége, a földesúri kocsmáltatás roppant borigénye miatt a hegyvám mennyisége a terméshez képest több helyütt igen magasan, a kilencedet felülmúlóan volt megszabva.[105] Ilyen esetben a földesúrnak nyilván nem állt érdekében hegyvámról egyszerű kilenced- (ill. tized-) szedésre áttérni; de az annál inkább, hogy *vagy* kilenced *vagy* hegyvám *mellé* a bordézsmát is megszerezze. Itt tehát *vagy* a „két dézsma" együttes földesúri elsajátítása (kilenced + tized) jelenthette az uradalmi borbevétel növelésének útját, *vagy* a hegyvám megtetézése a bordézsmával (hegyvám + tized).

Az uraság által szedett bordézsmával gyakran találkozunk, — így a belényesi kincstári uradalomban,[106] Eszterházy Miklós lánzséri dominiumában,[107] a rozgonyi vártartomány egyes községeiben,[108] a Héderváryak kisbaráti jószágán,[109] Nagyszőlős földesurai részéről;[110] stb. Hogy ilyenkor pusztán a kilencednek megfelelő szinonim kifejezéssel, avagy az egyházi tized földesúri kezelésével, vagy esetleg a dézsma szó tágabb, a „két dézsmát" magában foglaló jelentésével van-e dolgunk, természetesen külön-külön, egyéb idevágó adatok birtokában lehet csak eldönteni. Vannak azonban olyan híradások, amelyek félreérthetetlenül kilenced + dézsma, ill. hegyvám + dézsma behajtásáról szólnak. Hadd hivatkozzunk itt — az előadásunk korábbi pontján már tényszerűen szemléltetett nona + decima eseteken kívül — az imént érintett galgóci és semptei Thurzó-tartományok pédájára, ahol — pl. az 1614. évi számadások szerint — kilenced *vagy* hegyvám mellett a földesúr (bérlet alapján) minden szőlőhegy után vinum decimale-t is elsajátított;[111] hadd utaljunk a Batthyányak rohonc-szalonaki uradalmára, ahol ez évtizedekben ius montanumhoz járult az — ugyancsak bérelt — bordézsma[112]; Lózs oppidum 1635-i úrbéri szerződésére, amely megkívánta: „az szőlőktűl az régi szokás szerint az hegyvám és az pénzen vett tized megadassék";[113] ama Sümeg körüli szőlőre,

[103] M. Gt. Sz. 1899. 467—471. old.
[104] M. Gt. Sz. 1894. 32—33. old.
[105] Vö. *Berlász:* i. m. 92. old.
[106] O. L. U. et C. 17 : 6 (1600)
[107] M. Gt. Sz. 1903. 456—457. old. (1615)
[108] M. Gt. Sz. 1894. 267. old. (1636)
[109] Héderváry-oklt. II. köt. 292—293. old. (1655)
[110] M. Gt. Sz. 1895. 180. old. (1674)
[111] O. L. Thurzó-lt. Irregestrata. Fasc. 13.
[112] *Zimányi Vera :* Majorsági gazdálkodás a rohonc—szalonaki társuradalomban a XVII. század derekán. Agrártörténeti Szemle, 1962. 1—2. sz. 36., 46. old.
[113] M. Gt. Sz. 1901. 164. old.

amelyet Sennyei István praefectusa 1680 körül „dézma és hegyvám alá" adott ki;[114] stb.

Ebben a vonatkozásban külön is érdemes fölemlíteni a léka-borsmonostori uradalomnak már a század elejéről, 1608-ból származó urbáriumát, mint amely hasonló rendelkezést tartalmaz nemcsak a bor-, hanem a gabonaszolgáltatást illetően is. Itt „szőlőhegy után hegyvámot is, dézmát is in specie adnak"; egyúttal köbölgabona (ill. „helyadó-búza") *mellett* is „minden őszi és tavaszi vetésből in specie tizedet adnak", — ott is, ahol „ennek előtte nem attanak, . . . immár egynehány esztendőtűl fogván újonnan bevezették".[115] Bevezették pedig — hadd fűzzük hozzá — anélkül, hogy az egyháztól előzőleg bérbevették volna; vagyis: a *rögzített* gabonaszolgáltatás mellé bevezették a *hányad*szolgáltatást is az uraság javára.

S az ilyen eljárás a gabonajáradék esetében sem ment ritkaság számba. Hasonló fejleményre — ha úgy tetszik: fordulatra — bukkanunk ekkoriban a szomszédos sárvár-kapuvári uradalomban is, ugyan nem dézsmabevezetésről szóló közvetlen híradás, hanem a források egybevetése nyomán. Itt a XVI. századi urbáriumok terméshányadról nem szólnak — sem a század elején, sem 1584-ben —, csak akóról, ill. köblökről; az 1608. évi szövegezésben viszont feltűnik immár a földesúri dézsma is, őszi és tavaszi gabonából (s vele együtt rögtön méhből, bárányból, kecskefiakból;[116] az uradalom későbbi számadásai pedig (pl. 1628-ban vagy 1640-ben) már rendszeresen beszámolnak — bornál hegyvám, gabonánál köblök vagy „helyadó" mellett — a földesúri dézsmából származó bevételekről.[117] — Közvetlen híradás tájékoztat viszont a zemplénmegyei terebesi vártartomány járadékviszonyainak ilyetén alakulásáról. Itt — jegyzi fel az 1601. évi urbárium — „de terris arabilibus sessionum colonicalium antea nunquam ab eis exactae sunt *decimae nonales* pro domino terrestri, sed nisi a triennio iam relicta magnifici domini Georgii Homonnay exigere curavit", sőt helyenként két dézsmát szedetett be.[118] Hadd említsük még az ugyanezen földesurasághoz kapcsolódó 1612. évi homonnai urbáriumot: ez „udvarélés" néven rögzített számú búza-, rozs-, árpa, zab-

[114] M. Gt. Sz. 1905. 307. old. — A jobbágyi borszolgáltatás növelésének egyéb módjairól is értesülünk. Előfordult olyan eset, amikor a jobbágyok *kétfelé* fizettek dézsmát, s a földesúr mégis kilencednél nagyobb részesedéshez jutott. A szendrői uradalomhoz tartozó Szőlősardó promontóriumainak pl. az egyház számára járt a dézsmája, a földesúrnak pedig hetedet adott. (M. Gt. Sz. 1894. 174. old. — 1617—1694.) — Amikor a Wesselényi-összeesküvés kapcsán elkobzott hegyaljai szőlőket a kincstár 1675-ben számba vette, utasítást adott annak megvizsgálására is, hogy „harmadában, negyedében-e vagy mi módon műveltetnek". A fiskális szőlőket a következő években is csak részleg tartották házi kezelésben, másrészt kiadták „harmadába, negyedébe vagy ötödébe a minőség szerint". (*Illésy János:* A kincstár hegyaljai szőlőgazdálkodása a XVII. század második felében. M. Gt. Sz. 1900. 3—5., 15. old.) Itt tehát a termés ötödét is meghaladó borhányadot szedett a földesúr (a kincstár), — olyan majorsági szőlők után, amelyeket parasztoknak adtak bérbe.

[115] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 93—94., 103—104. old.

[116] O. L. Dl. 36,992, 36,994, 36,983, 37,007; U. et C. 56 : 33; U. et C. 37 : 56

[117] O. L. Nádasdy-lt. Számadások. Fasc. H. fol. 555—584.; fol. 799—830.

[118] O. L. U. et. C. 59:14

és komló-köblöket számlál elő, s mellette (pénzért csupán a soltészok által megválthatóan) „búza dézmával és tavaszi dézmával" terheli a jobbágyokat, — no meg persze disznó-, juh-, bárány- és kecske dézmával, (mely utóbbi olykor huszadot jelent).[119]

Az előadottak figyelembevételével bizonyos fokig más megvilágításban tűnhetik fel a rögzített mennyiségű terményszolgáltatás helyenkénti továbbélése is a szakirodalom korábbi megállapításaihoz képest.[120] Nemegyszer közvetlenül kiderül ugyanis, hogy a terméstől független nagyságú hegyvám, vagy éppen akógabona csupán *egyik* részét tette a jobbágygazdaságból kisajtolt *földesúri* járadéknak: *emellett* az uraság termésháryadot: bor- vagy gabona-*dézsmát* is elsajátított, — mégpedig esetenként az egyháztól való bérbevétel nélkül is, a kilencedadásnak megfelelő kötelezettséget az akó-szolgáltatás mellé földesúri hatalmával egyszerűen *bevezetve*. A földesuri járadék szerkezetének, ezen belül a terményjáradék második csoportjába sorolható szolgáltatások súlyának, jelentőségének vizsgálatát a XVII. századi Magyarországon — nem lehet a kilenced-akó kérdésére korlátozni, hanem ki kell terjeszteni a földesúr által szedett dézsma, ill. dézsma néven szereplő bor és gabonaszolgáltatás tömeges eseteire.

6.

A fenti megállapítások további alátámasztást nyernek, ha végezetül a telekállományon *kívüli* szántók járadékviszonyait vesszük röviden szemügyre: azokat az eseteket, amikor akár az illető falu jobbágyai, akár másunnan valók („vidékiek" = „extraneusok") pusztatelkeket (ill. általában pusztákat, praediumokat), vagy allodiális földdarabokat használtak-béreltek, avagy irtásföldeket műveltek. A csábrág-szitnyai uradalom 1602. évi urbáriuma pl. pusztatelkek rétjeinek bérletéért pénzfizetséget kívánt, viszont *nónában* jelölte meg a praedium vagy deserta sessio *szántói*nak használatáért járó jobbágyi szolgáltatást,[121] — amint a semptei uradalomban is kilencedet szedtek pusztaföldek után 1636-ban a dézsmások;[122] a nagytapolcsányi vártartományban is kilenced terhelte ugyanez idő tájt (az úr javára nem szántott) kopanicákat;[123] s az ecsedi uradalom egyes helységeiben is kilencedkötelesek voltak 1648-ban az extraneusok gabonavetései.[124]

A kilencedet gyakran ebben a vonatkozásban is a *tized* váltogatta, helyettesítette. A léka-borsmonostori meg a sárvár-kapuvári uradalom jobbágyainak, ill. extraneusainak 1608-ban irtásföldektől, pusztahelyektől „dézmát" kellett fizetniök;[125] a csetneki urbárium és felsővadászi inventárium az 1630—

[119] O. L. U. et C. 109 : 2
[120] *Berlász:* i. m. 69. old.; *Maksay:* Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 41. old.
[121] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 289., 297—298. old.
[122] M. Gt. Sz. 1903. 161. old.
[123] M. Gt. Sz. 1906. 85. és köv. old.
[124] Károlyi-oklt. IV. köt. 334. old.
[125] Urbáriumok. XVI—XVII. sz. 97., 100. old.; O. L. U. et C. 37 : 56.

40-es években puszta után egyszer kilencedet, másszor dézsmát írt elő.[126] A derencsényi urbárium pusztabérletre a század közepe táján dézsmát, 1686-ban kilencedet rótt ki;[127] az utóbbi időpontban kelt miskolci utasítás az uraság számára nem szántott majorságföldeket dézsma alá rendelte.[128] Ugyanez évben a hadak járásától szenvedett szendrői uradalom egyes községeiben allodiális földeket jobbágyok béreltek, „unde dant nonam domino terrestri"; magában a „caput bonorum"-ban pedig ilyen földdarabok „pro decimis inseminandi" kerültek átmenetileg parasztok kezére.[129] Stb.

S a telekállományon kívüli szántók vonatkozásában is előtűnik a két terméshányad *együttes* földesúri behajtása. Kapy Zsigmond birtokain 1620-ban extraneustól, „akár vetett volna az én földeimben, avagy jobbágyom földeiben" — szóval akár allodiális, akár pusztatelki tartozékot munkál — „két dézmát" vétet;[130] a sárospataki uradalom egyes helységeiben 1632-ben jobbágy szántotta pusztatelek után „tizedet és kilencedet adnak";[131] a rozgonyi dominium 1636. évi urbáriuma szerint bizonyos puszta földek után „mind a két dézma az uraknak jár... mind az extraneusoktól, mind ... az ittvalóktól", („nem adnak a császárnak semmit" — folytatódik jellemző módon a szöveg);[132] a serkei uraság pedig ugyanekkor irtvány után kilencedet — később hetedet[133] —, pusztaföld és majorsági szántó bérleti jellegű használata fejében viszont (vagy 1 forint pénzbért + kilencedet; utóbbi olykor dézsma néven is szerepel, vagy) ötödöt fog a jobbágyi termésből.[134]

Sőt csaknem azt mondhatjuk: telekállományon kívüli szántók paraszti használata esetén szinte szigorúbb, szinte teljesebb a terményhányad-kötelezettség, mint telki tartozékok után. Ez részben akként nyilvánult meg, hogy ahol — mint pl. a pozsonyi uradalom vagy a munkácsi vártartomány egyes községeiben — telekföldtől csak egy dézsma járta, ott „ex desertarum sessionum terris percipitur tam nona, quam decima de omnibus frugibus domino terrestri",[135] ill. „vidékiektől vetendő földekből... az régi szokás szerint... két dézma illik...";[136] részben úgy, hogy ahol a telki állomány után netán még

[126] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 81—82., 153—155. old.
[127] Uo. 150—151. old.; Urbáriumok. XVI—XVII. század. 505. old.
[128] M. Gt. Sz. 1899. 83—84. old.
[129] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 487. old.; O. L. U. et C. 44 : 24. — Amikor a sárospataki uradalomban I. Rákóczi György özvegye a „gávai majorkodást és majorházat berendelte Vencsellőre,... az itt levő földeket dézma alá parancsolta adni". (O. L. U. et C. 58 : 17.; vö. Irreg. 7.) Stb.
[130] M. Gt. Sz. 1895. 197. old.
[131] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 226. old.
[132] M. Gt. Sz. 1894. 266. old.
[133] „... ex liberis agris, dictis kopane, praestant septimam" — olvashatjuk vagy félszázaddal később, Serke 1686-i urbáriumában.) Urbáriumok. XVI—XVII. század. 502. old.)
[134] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 148—149., 157—158. old.
[135] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 218. old. (1646) — A telki szántók után fizetendő földesúri dézsma bevezetéséről megemlékező 1601. évi terebesi urbárium is megjegyzi, hogy: „a pusztatelkekhez tartozó szántóföldek után a földesúrnak két dézsmát, azaz kilencedet és tizedet fizetnek." (O. L. U. et C. 59 : 14)
[136] M. Gt. Sz. 1897. 517. old. (1616)

mindig csak mennyiségileg rögzített földesúri járadék dívott, *egyéb* jobbágykézen lévő szántók már nem tudták az uradalmi hányadszedést elkerülni. Utóbbi esetet szemlélteti a XVII. század elején a galgóci meg a temetvényi tartomány példája: míg a jobbágytelki szántókat — az egyháztól bérelt dézsma mellett, amelyről fentebb említést tettünk — állandóan kiszabott akóbeadás (aconalia), addig az irtványokat és parasztok használta majorsági tagokat már tized vagy kilenced, puszta földeket egyenesen heted vagy ötöd terhelte;[137] a század végén pedig a szentmiklósi uradalomé. Itt még az 1699. évi urbárium is fenntartotta azt az „ab antiquo" dívó szokást, amely szerint „ha valaki a maga telke után való földekben. . . teszen tavaszi s őszi vetést, abbul dézmát nem ád", (csak némi rögzített köbölszolgáltatást, ú.n. kemencezabot); ezzel szemben *bevezette* azt a követelményt, amely szerint: „ha penig valaki a majorsági földekben avagy puszta telek után való földekben tenne őszi, tavaszi vetést, abbul az úr számára dézmát tartozik adni. . ." Hasonlóképpen kilenceddel, ill. dézsmával terhelte a „vidéki emberek" vetéseit; az „ittvaló lakosok"-éit pedig az említett eseteken kívül akkor is, ha nem „a völgyben való mezőben avagy síkon", hanem „a hegyen" vetnek, szóval irtványföldet művelnek.[138] — A „szigorúbb" kilencedelés-dézsmálás megnyilvánulásának tekinthetjük végül az olyan gyakorlatot is, amilyenről pl. Balassagyarmat 1671. évi megtelepítésével kapcsolatban értesülünk: az uraság a gyarmati földek után csak 3 évi szabadság lejártával követelt kilencedet, az odatartozó illési és szobi praediumok után viszont azon nyomban, „a dato praesentium".[139] A telekállományon kívüli szántók urasági dézsmálása itt tehát mintegy nyitánya valamennyi jobbágyi kézen levő szántó hányad alá vetésének.

Így azután — ha a földbérlet fejében történő köböl- vagy pénzfizetés sem tűnik el, főleg a nem szántóművelésre, hanem rétként vagy legelőként hasznosított bérletek után[140] — el lehet mondani: ez időre válik igazán való-

[137] *Berlász :* i. m. 59—62. old. — Megjegyzendő, hogy a szerző nemcsak az egyházi gabonatized földesúri bérletét hagyja figyelmen kívül — holott az a semptei jószághoz hasonlóan a galgóci Thurzó-dominiumban is kimutatható (M. Gt. Sz. 1897. 124—125. old. — 1607) —, hanem a telekállományon kívüli földek terméshányad-kötelezettségére vonatkozó más uradalombeli tényeket is, amikor úgy véli, hogy itt „különleges galgóci uradalombeli képződménnyel állunk szemben" (i. m. 69. old.) — A nagytapolcsányi uradalomban a telekföldeket még rögzített szolgáltatás terheli a XVII. század közepén, viszont a „pusztaföldekből adnak negyed kepét, az irtványokbul pedig kilencedet". (M. Gt. Sz., 1906. 88. old. — V. ö. O. L. U. et C. 60 : 70).

[138] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 558., 567., 572., 614. old. — A szentmiklósi uradalom telki szántóinak "ab antiquo" való dézsmamentessége nyilván onnan eredt, hogy a többségükben a görög egyházhoz tartozó jobbágyok nem fizettek *egyházi* tizedet, (Vö.: "Nonam et decimam de hiemalibus et vernalibus solvunt Hungari, sed non Valachi." — O. L. U. et C, 2 : 22; krasznahorkai uradalom, 1570, — "Decimas frugum nullas dant eo quod sunt Rutheni," — O. L. U. et C. 59 : 14; terebesi uradalom, 1601.) Így a kárpátaljai ukrán, valamint a román jobbágyok szolgáltatásai között a *terménytized* éppen a *földesuri* dézsma fokozatos bevezetésével jelent meg.

[139] M. Gt. Sz. 1897. 530—531. old.

[140] A szövegben már utaltunk ilyen esetekre: a csábrág-szitnyai uradalom 1602. évi, a serkei birtok 1632. és 1636. évi urbáriumából, s persze további példák is felhozhatók. Az 1608-i sárvári urbárium bizonyos telekállományon kívüli földekre meg irtványokra — az „in specie"

sággá, a gyakorlatot túlnyomóan meghatározó ténnyé a XV. század végi artikulusokban felszínre bukkant ama földesúri törekvés is, amely a telki kereteken kívül, mintegy bérleti jelleggel bírt paraszti szántóknak is kilenced alá vetésére irányult. Megvalósult pedig oly módon, hogy a tulajdonos gyakran ilyen — a paraszti árutermelés szempontjából különleges szerepet játszó — földek után sem egyszerűen kilencedet vagy tizedet, hanem ennél nagyobb hányadot, nem ritkán ötödöt kényszerített ki.

Ekként vált a robot mellett a — telki illetőségre s telekállományon kívül paraszti használatban levő földekre nehezedő — terményhányad-szolgáltatás a magyarországi jobbágy másik nyomasztó s egyre általánosabb, árutermelését ugyancsak érzékenyen korlátozó földesúri terhévé; robot és kilenced, most már nevezhetjük így is: „*robot és dézma*" két jellegzetes, fő *úrbéri* szolgáltatásává, — mondhatni, mindaddig, amíg fennmaradt Magyarországon a jobbágyrendszer, a jobbágyrendszernek az alapvető feudális osztályellentétet különösen kiélező, a paraszti árutermelés fejlődését súlyosan gátló „kései kiadása".

Ekként jutott éles kifejezésre a *nyugat-európai agrárfejlődéstől való elkanyarodás* a feudális járadék formaváltozásainak menetében, a földjáradék szerkezetének alakulásában: abban, hogy a pénzformával szemben a súlypont a naturális formákra tolódott át, helyeződött vissza, mégpedig mind a munkajáradékra, mind a terményhányadra.

Így állott elő olyan helyzet, hogy még századokkal később a reformkor gazdasági teoretikusainak, első sorban Széchenyi Istvánnak is a „*robot s dézma létele*" felett kellett keseregnie azon „feleslegek" elősorolásában, „melyek a gazdát vagy egészen tehetetlenné teszik, vagy minden iparkodásinak ellenszegülnek"; a robot mellett a földesuri dézsmát kellett ostoroznia, mint amelynél „a mezei gazdaság megrontására. . . sikeresbet kitalálni nem lehetett"; s a hazai körülményekkel szemben éppen annak a fejlődésmenetnek az eredményeire, amelytől a magyarországi agrárviszonyok alakulása a feudalizmus kései századaiban élesen elkanyarodott, Britannia és Gallia dézsmamentes mezőinek állapotára lehetett — követendő példa gyanánt — honfitársainak figyelmét felhívnia.[141]

szolgáltatandó dézmán *felül* vetett ki holdanként 20 dénárt. (O. L. U. et C. 37 : 56.) — Meg kell jegyezni: a gabonatermés hányadában teljesítendő bérleti díj természetesen *szántó*művelésben tartott földeket terhelt, s szükségképpen nem vonatkozhatott pusztatelekhez tartozó, ill. allodiális *kaszáló*rétek vagy éppen *legelő*ül szolgált praediumok paraszti használatának eseteire. A mátraaljai Lóránffy-birtokok pusztáin pl. 1642-ben szántás fejében kilencedet (vagy tizenötödöt), legeltetésért, réthasználatért viszont pénzbért, a derencsényi jószágon egy évvel később a pusztahelyek szántói után tizedet, rétjei után — ha a falu népe kaszálta — szintén pénzbért kellett fizetni. (I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 161., 167—168. old.) Gesztelyi Jánosné konfiskált nógrádmegyei birtokain 1673-ban egyes réteket, legeltetésre használt praediumokat évenként szoktak a jobbágyoknak „vendere", „appretiare": pénzért bérbeadni. (Urbáriumok. XVI—XVII. század. 306—309. old.) Stb.

[141] Gróf Széchenyi István: Hitel. Pest, 1830. 83., 104. old.

TULAJDONOSOK ÉS KOLLEKTÍVÁK JOGÁGAZATAI; DIFFERENCIÁLÓDÁS ÉS INTEGRÁLÓDÁS A SZOCIALISTA JOGRENDSZERBEN*

EÖRSI GYULA

I.

A jogot másként nem foghatjuk fel, mint a társadalmi-gazdasági viszonyaink termékét és alakítóját. Ebből következik, hogy az állam- és jogtudományokat *csak mint társadalomtudományt* lehet művelni, mégpedig a többi társadalomtudományi ággal együtt, kölcsönhatásaikat vizsgálva, eredményeikre támaszkodva. Szinte azt lehetne mondani, hogy csak egységes, általános társadalomtudomány van, a maga specifikus, viszonylag önálló területtel és módszerrel rendelkező ágaival, és ezek egyike az állam- és jogtudomány.

Az állam- és jogtudományoknak mint társadalomtudománynak a művelése — és a jogalkotás és jogalkalmazás is — nézetem szerint általában, alapvetően a következő, csak alapstruktúrájában, leegyszerűsítetten bemutatandó módszer alkalmazását kívánja meg:

a) Meg kell vizsgálni azokat a *társadalmi-gazdasági viszonyokat*, amelyek szabályozásra szorulnak, szabályozásra kerültek, illetve amelyekre vonatkozóan dönteni kell; ez lényegében *szociológiai*, *közgazdasági* tevékenység.

b) Meg kell határozni ezek *továbbfejlesztésének*, *egyensúlyba hoztatalának* irányát; ennek során ez imént említett szociológiai, közgazdasági tevékenység *politikai*, közelebbről *jogpolitikai* tevékenységbe megy át.

c) Ezután következik a jogpolitikai célok végrehajtására szolgáló *jogi eszközök* kidolgozása, megkeresése, vagyis a tág értelemben vett *jogi dogmatikai* tevékenység.

d) Végül a jogi dogmatikai tevékenység során vissza kell térni az említett *gazdasági-szociológiai* elemhez: fel kell mérni az adott területen alkalmazásra kerülő jogi eszközök várható, majd tényleges *társadalmi hatását* : ellenőrizni kell a jogpolitikai célok megvalósulását.

Ilyen felfogás mellett *a jogi dogmatika művelése a gazdasági és szociológiai, valamint jogpolitikai elemnek van alárendelve.* Ez az alárendelés azonban a jogá-

* Az itt közölt tanulmány *Eörsi Gyula* M. T. A. lev. tag. akadémiai székfoglaló előadása („A polgári jog és a szocialista kollektívák jogágazatai", 1962. december 18.) alapján készült; a székfoglaló előadás az egész problémakörnek csak egyes főbb elemeit emelte ki. (A Magyar Tudományos Akadémia 1962. évi. közgyűlésén *Eörsi Gyula* egyetemi tanárt, az állam- és jogtudományok doktorát az Akadémia levelező tagjává választotta.) — Szerk.

szi tevékenység nem minden területén kerül egyformán előtérbe. A társadalmi viszonyok elemzése, a jogpolitikai célok kitűzése és a jog várható társadalmi hatásának a felmérése elsősorban a jogalkotás és az azt előkészítő tudományos tevékenység során történik meg. Ekkor ezeknek megfelelően megvonják a dogmatikai kereteket, amelyek kötelezően adottak a jogalkalmazásra és a fennálló jogot elemző jogtudományra nézve.

Ennek során is messzemenően tekintettel kell azonban lenni a már kialakult jogrendszerre, a jogfejlesztés kialakult és bevált módszereire, hasznos hagyományaira: nem lehet minden jogalkotásnál mintegy új jogrendszer kialakításába fogni. Még áttételesebb a helyzet a jogalkalmazásban, amely adott tételes joggal dolgozik. Itt a jogalkotás során eleve megtörtént az adott tényállás-típusok átfogó elemzése és a jogpolitikai irányok kijelölése; ez vezetett a kötelező erejű jogszabály létrejöttére. A jogalkalmazók tehát az adott dogmatikai konstrukciók keretében, az adott tételes jog engedte körben kell hogy maradjanak, és ezt a kört semmiféle szociológiai vagy jogpolitikai megfontolásból nem léphetik át. A tételes joghoz való kötöttségük azonban korántsem jelenti azt, hogy a vázolt módszer rájuk nézve tárgytalan, mert a jogalkotó az említett gazdasági és szociológiai, valamint jogpolitikai tevékenységet már teljesen elvégezte. Az általuk vizsgált társadalmi jelenségek szintjén, az adott tételes jog nemegyszer igen tág keretei között nekik is az adott viszonyok és jogpolitikai követelmények mérlegelésével kell eljárniok, és így kell megtalálniok a tételes jog engedte legjobb megoldást. Ezt teszi kötelezővé a ptk. 1. §-ának (2) bekezdése is. A bírósági gyakorlat egyik legnagyobb fogyatékossága azonban az, hogy az egyes ügyeket elszigeteli, és nem népi demokráciánk összefüggő, kölcsönhatásban levő társadalmi viszonyainak megnyilvánulásaként szemléli és ítéli meg. A ptk. *jogi* szinten megszünteti a régi bíró alkotta jog kazuisztikus szemléletét, de ez nem elegendő: a *gazdasági-szociológiai* összefüggésektől elszigetelő kazuisztikus szemléletet is fel kell számolni.

Erre vannak is sikeres törekvések, mégpedig elsősorban ott, ahol nem csupán egy-egy ügy eldöntéséről van szó, hanem szükségképpen általánosítani is kell: az elvi döntések, kollégiumi állásfoglalások területén.

A vázolt módszer alkalmazására jó példa egyebek között a Legfelsőbb Bíróság 827. sz. polgári kollégiumi állásfoglalása az élettársak vagyoni viszonyairól, amely a célravezető jogi eszközöket az élettársi viszonyok, valamint az ezekre vonatkozó jogpolitikai célok elemzése útján keresi meg, a 823. sz. polgári kollégiumi állásfoglalás, amely a tulajdonostársak egymás közti elővásárlási jogának a kérdését elemzi a jogpolitikai célok vizsgálata alapján, és — ha nem is teljesen következetes a megoldása — a XXIV. sz. polgári elvi döntés, amellyel még bővebben foglalkozom, és amely a birtokvédelem kérdéseinek a megoldása során indul ki a jogpolitikai célokból. Ugyancsak igen jó példa a 835. sz. polgári kollégiumi állásfoglalás is, amely a tartási és életjáradéki szerződésekkel kapcsolatos jogpolitikai érdekeket a lakásgazdálkodás szempontjaival veti össze, és így keresi meg azokat az ismérveket, amelyek alapján a tartás fejében nyújtott szolgáltatások, illetőleg — kivételesen — az életjáradéki szerződés alapján nyújtott szolgáltatások az eltartó, illetőleg életjáradékot nyújtó személynek a bérleti jogviszony továbbfolytatására irányuló joga elismerésére vezetnek. Ezzel szemben az érdemben helytálló 834. sz. polgári kollégiumi állásfoglalás az ingatlanra vonatkozó, szóban kötött, de foganatba ment tartási szerződések érvényességét kizárólag dogmatikai-logikai levezetés

alapján állapítja meg, és csak kiegészítő érvként utal arra, hogy a törvényhozó „nyilvánvalóan szem előtt tartotta", hogy a tartási szerződések többnyire ingatlanra vonatkoznak; itt sajnálatosan hiányzik egyrészt annak feltárása, hogy mennyiben tér el gazdaságilag, szociológiailag, a szolgáltatások irreverzibilitása vonatkozásában a tartással kapcsolatos ingatlanátruházás más ingatlanátruházásoktól, másrészt az ezzel kapcsolatos jogpolitikai körülmények felfedése.

A legújabb *jogirodalomban* sok jó példát nyújt ennek a módszernek az alkalmazására *Szép György* munkája a közös tulajdon használatáról és megszüntetéséről, valamint — noha itt néhol a dogmatikai elemek bizonyos túltengése tapasztalható — a *Benedek—Világhy*-féle cikksorozat a ptk. alkalmazásáról a bírósági gyakorlatban.[1] A dogmatikai elemek túltengésére példa nézetem szerint az az álláspont, amely szerint a gyárilag nagy tömegben előállított cikkek szolgáltatása a tervszerződések körében általában fajlagos, a kiskereskedelmi forgalom körében pedig egyedi jellegű. A dogmatikai elem, amelyen az eltérő minősítés alapul az, hogy a fogyasztó *kiválasztja* a megvásárlásra kerülő cikket, és ezzel a helyettesíthető dolgot a szerződésben *egyediesíti*, a tervszerződések körében azonban ez a mozzanat általában hiányzik. Véleményem szerint ez a megállapítás nem eléggé alapul a konkrét viszonyok elemzésén, és nem is eléggé hatékonyan szolgálja a jogpolitikai alapokat. Úgy vélem, nem tanulság nélkül való a kérdésnek a vázolt módszer szempontjából való bővebb elemzése.

a) Ami először a *jogpolitikai* oldalt illeti: az egyediség és fajlagosság különbsége a szavatosság körében abban áll, hogy az első esetben nincs kicserélési igény, a másodikban van. Mármost jogpolitikailag, a fogyasztók védelmében feltétlenül kívánatos a kicserélés jogának biztosítása, ahol ez gazdaságilag lehetséges és célszerű: a kifogásolt fejtegetések szerzői maguk is megállapítják, hogy „ez megfelel a vásárlók érdekeinek, valamint a minőségvédelem követelményeinek is." Ennek ellenére a dogmatikai fejtegetések, amelyek nem a gazdasági célszerűségen és lehetőségen, hanem a kiválasztás mozzanatán alapulnak, arra vezetnek, hogy a kiskereskedelmi forgalomban a kicserélés a szavatosság szabályaitól való megengedett eltérésként jelentkezik, és alapja nem a jogszabály, hanem a felek megegyezése. Ebben az értelmezésben a kicserélés jelenleg a gyakorlatban általánosan érvényesülő, jogszabályon alapuló jogából egy a felek megegyezésén alapuló jog lesz, vagyis a jogpolitikailag helyesnek felismert cél megvalósulása elvileg annak a félnek a hozzájárulásától is függ, akire nézve a kicserélés adott esetben hátrányt is jelenthet. A kicserélés jogpolitikailag helyes joga tehát *gyengül*. Kérdés, hogy ezt az alapul fekvő viszonyok és a gyengítésre vezető dogmatikai mozzanat: a kiválasztás mennyiben indokolja.

b) A kicserélés joga a ptk.-ban a szolgáltatás fajlagosságához kapcsolódik. Gazdaságilag azonban a helyettesíthetőség jogi következménye: a XIX. században a tömegtermeléssel együtt, annak következményeként jelenik meg. A kicserélés joga a gyárilag nagy tömegben előállított cikkek szolgáltatására van szabva. Mindenütt, ahol gyárilag nagy tömegben előállított cikkekről van szó, a jogpolitikailag helyesnek felismert kicserélési jognak érvényesülnie kellene: az alapul fekvő gazdasági realitás nem indokolja azt, hogy egy széria teljesen egyforma egyedeinek a szolgáltatása bizonyos esetekben egyedi szolgáltatássá minősüljön. Még ha figyelmen kívül is hagyjuk azt a tényt, hogy a kicserélés lehetőségét az említett, gazdaságilag teljesen helyettesíthető dolgokra nézve jogpolitikailag favorizálni kell, és nem helyes az egyediség engedte szűkebb keretek közé rekeszteni az idevágó szavatossági jogokat, az egyediség és fajlagosság szempontjából egy széria egyforma egyedei vonatkozásában lényegtelen körülménynek tűnik az, hogy a tervszerződések körében általában hiányzik a kiválasztás eleme, a kiskereskedelmi forgalomban azonban megtalálható. Az alapulfekvő valóságos viszonyok domináns eleme ugyanis mindkét esetcsoportban az, hogy gyárilag nagy tömegben előállított egyforma cikkekről lévén szó, a kicserélés elvileg egyformán lehetséges és célszerű. Emellett a tervszerződések és a kiskereskedelmi vétel között nem is mindig jelent határvonalat a kiválasztás momentuma. Bútor kiskereskedelmi vásárlásánál pl. a vevő gyakran a bútor típusát választja ki a kiállított bútorok közül, és a raktárból kapja a típushoz tartozó egyedet. Alighа védhető az az álláspont, amely az így szállított asztalra nézve fajlagos, az ugyanakkor esetleg „egyedileg" kiválasztott székekre nézve pedig egyedi vételt állapítana meg: a kettő között nem a fajlagosság és egyediség a különbség, hanem az, hogy az asztalra nézve semminő minőségi megvizsgálás nem történt, a székekre nézve viszont volt minőségi vizsgálat. Ugyanígy a tervszerződések körében: ott is gyakori eset, hogy a szállító telepén végbemenő előzetes mennyi-

[1] *Szép György:* A közös tulajdon használata és megszűnése, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962., *Benedek—Világhy:* A Polgári Törvénykönyv a gyakorlatban, Magyar Jog, 1960. 9. számától a lap minden számában; az itt vitatott megállapítások az 1962. 9. sz. 414—417. oldalán találhatók.

ségi vagy minőségi vizsgálat „egyediesíti" a szállításra kerülő termékeket; az egyedi vagy fajlagos szolgáltatás elhatárolása nem alapulhat azon, hogy milyen az átvétel mechanizmusa.

c) Itt kell szembenéznünk azzal a kérdéssel, hogy a széria egyforma egyedei közül való kiválasztás „kiválasztás"-e vagy valami más, hogy mint kiválasztás fejti-e ki dogmatikai hatását vagy másképpen. Nézetem szerint a vásárló vagy megrendelő az ilyen esetekben valójában nem választ, mert hiszen választani csak különbözők között lehet: a teljesen egyformák közötti „választáshoz", ha ahhoz további mozzanatok (pl. veszélyt növelő, veszélyt elkülönithetővé tevő mozzanatok) nem járulnak, aligha érdemes jogkövetkezményt fűzni. Az idevágó esetekben a „kiválasztás" voltaképpen annak megvizsgálását jelenti, hogy a vevőnek tetsző szériához tartozó egyed valóban olyan-e, mint a többi, vagyis nincs-e olyan *hibája*, amely a többitől megkülönbözteti. Valójában tehát *a teljesen egyforma egyedek közül való „kiválasztás" nem kiválasztás, hanem minőségi vizsgálat.* Ez megy végbe akkor, ha a vevő tíz-húsz egyforma mosógép vagy rádió közül „kiválaszt" egyet, azt az eladó bekapcsolja a hálózatba, és a vevő meggyőződik arról, hogy az működik-e vagy sem; ez történik akkor, amikor a vevő „kiválasztja" a széket, miután meggyőződött arról, hogy kényelmesen lehet benne ülni, és huzata nem piszkos vagy hibás stb.

d) Lényegében együtt van az anyagunk a következtetéshez. A tervszerződések körében is, a kiskereskedelmi vétel körében is az idevágó esetekben gyárilag tömegesen előállított cikkekről van szó. A kicserélés joga a tervszerződések körében is, a kiskereskedelmi vétel körében is jogpolitikailag kívánatos, és mindkét esetcsoportban a cikkek szériában való előállításán alapul.

Ez a két körülmény nézetem szerint önmagában is arra vezet, hogy a kiválasztás mozzanatához a teljesen helyettesíthető dolognak a szavatosság szempontjából való egyediesítése nem fűzhető: ez sem az alapulfekvő viszonyoknak, sem a jogpolitikai-céloknak nem felel meg. Ezt bizonyítja az is, hogy a döntő mozzanatnak tekintett „kiválasztás" megtörténte vagy meg nem története olyan variánsokat mutat, amelyek teljesen függetlenek a kicserélési jog alapjául szolgáló gazdasági és jogpolitikai tényezőktől. Ezek a variánsok továbbá arra a következtetésre vezetnek, hogy itt valójában nem annyira „kiválasztás", mint inkább minőségi vizsgálat megy végbe, ez a mozzanat *nem mint „kiválasztás", hanem mint a nyílt hibákat feltáró minőségi megvizsgálás juthat dogmatikai szerephez.*

A vázolt módszer azt kívánja meg, hogy ahol az egyes egyedek között semminő különbség nincsen, ott a kicserélés joga a ptk.-ban megállapított keretek között a jogosultat a tervszerződések körében is, a kiskereskedelmi vétel körében is megillesse. Ennek a „kiválasztás" dogmatikai mozzanata nem állja útját. Ezért ott, ahol a kötelezett egy széria egyforma egyedei közül szolgáltat, ellenkező megállapodás hiányában *mindig fajlagos vétel jön létre,* tekintet nélkül arra, hogy tervszerződésről vagy kiskereskedelmi vételről van-e szó, illetve hogy a jogosult „kiválasztotta"-e (átvétel előtt megvizsgálta-e) az egyedeket vagy sem. Magától értetődik, hogy egyedivé válik a vétel, ha a cikket átalakítják (pl. a konfekcionált ruhát mérethez igazítják), vagy ha nem egy széria egyforma egyedeire vonatkozik a helyettesíthető szolgáltatás (pl. állatvásárlás).

A kifejtettek a maguk egészében csak arra az esetre állnak, ha a gyárilag tömegesen előállított terméket a kereskedelemben vásárolják meg. A „kiválasztás" szempontjából az közömbös, hogy az ilyen cikket az állami vállalat egy másik állami vállalatnak vagy szövetkezetnek, vagy magánszemélynek adja-e el, de már lényeges különbségek lehetnek aközött, hogy az *eladó* kereskedelmi szerv-e vagy magánszemély. Ha valaki nem az üzletben, de magánszemélytől vásárol egy széket, a kiválasztás valóban egyediesít. A tömegtermelésnek azok a hatásai ugyanis, amelyekről szó volt, teljesen csak akkor bontakoznak ki, ha *nemcsak a termelés, de az eladás is tömeges jellegű.* Ezen a területen pedig de lege ferenda odáig is el lehetne menni, hogy a jogosult késedelme esetén is közömbös legyen a kiválasztás mozzanata: ne vezessen veszélykoncentrációra és ezáltal átszállásra. Ha pl. a vevő ígéri, hogy délután tehertaxival elszállítja a fentiek szerint fajlagosan vett asztalt és egyedileg vett székeket, mindezeket számára elkülönítik, három napig nem jelentkezik, és közben erőhatalom folytán károk következnek be, aligha indokolt az eltérő megoldás az egyedileg vett (a vevő által kiválasztott) székek és a fajlagosan vett (egyedében az eladó által kiválasztott) asztal vonatkozásában.

A körvonalazott *szociológiai, jogpolitikai* és a nekik alárendelt jogi *dogmatikai* tevékenység tehát a jogászi tevékenység lényege. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az említett négy fázisnak akár megközelítően is minden jogtudományi munkában jelentkeznie kellene. Sokkal inkább arról van szó, hogy a gyakorlattól a sajátosan jogihoz és onnan a gyakorlathoz való

visszatérés e fázisaira tekintettel, ilyen alapszemlélettel kell tevékenykedni bármely részterületen. Vannak az állam- és jogtudományoknak széles, viszonylag önálló területei, ahol nem egészen úgy merülnek fel a kérdések, ahogyan az az említett alapsémából következnék. Ilyen pl. az élő jog keletkezési folyamatának tanulmányozása, vagyis a *jogtörténeti* tevékenység, ha jogtudományi ágként és nem történettudományi szakágazatként jelentkezik. Itt nem lehet szó a legcélravezetőbb dogmatikai megoldások megkereséséről, annál inkább a már igénybevett vagy elvetett megoldásoknak, ezek alakulásának az említett alapokon való mérlegre tételéről. Hasonló ebből a szempontból az élő jog jelenbeli alakulásának a vizsgálata, nevezetesen a *jogösszehasonlítás* és a folyó hazai *joggyakorlat elemzése* is. Végül sajátos feladatai vannak az *állam- és jogelméletnek*, amely az általánosításnak a tételes jogokénál magasabb szintjén vizsgálja a társadalmi-gazdasági viszonyoknak az állam és jog jelenségeivel való kölcsönhatását, ennek során a történelmi materializmus általános tételeit alkalmazza az államra és jogra, általánosítja az állam és jog jelenségeit, és az egyes jogintézmények dogmatikai konstrukcióit inkább csak a dokumentálás céljára használja.

A kifejtettek szerint tehát a tételesjogi tevékenység specifikusan jogi elemét, a tág értelemben vett jogi dogmatikával való foglalkozást a társadalmi tények, célok, valamint a jog társadalmi hatása határozza meg: a jognak a gazdasági alaphoz és az ezáltal meghatározott társadalmi jelenségekhez való viszonya. Ennek a módszernek a következetes megvalósítása nézetem szerint biztosítja a társadalmi szükségleteknek megfelelően a dogmatika állandó továbbfejlődését, és gátolja a jogpolitikai célkitűzésektől való elszakadását, vagyis biztosítja a jog területén *a szerkezet és a funkciók egységét*. Ez az egység bomlik meg akkor, ha a dogmatika a történelmi fejlődés inerciája, formalista szemlélet stb. folytán elszakad a társadalmi-gazdasági valóságtól és a politikai célkitűzésektől, a funkciókkal nem adekvát szerkezet pedig funkcionális zavarokra vezet.

Ennek a módszernek témánk szempontjából leglényegesebb néhány általános következményére és problémájára a következőkben mutatok rá.

a) A kommunista társadalom polgárai — mint ismeretes — nem fognak izolált atomokként élni egymás mellett, mint a magántulajdon kerítései közé zárt emberek. A társadalom magasabbfokú szervezettsége munka-, társadalmi, lakóhelyi *kollektívák* kialakulását, megszilárdulását, fejlődését jelenti. A kommunizmus felé fejlődő társadalom tagjai kisebb kollektívákban működve részei az egyetemes népi kollektívának, és nem izolált atomokként élnek egymás mellett az egyetemes népi kollektíván belül. A majdan elhaló állam szerepét nem csupán az egész társadalmat átfogó legszélesebb szervezet veszi át, centralizáltan szervezve az önigazgatást, hanem nagymértékben a szűkebb körű kollektívák is. Ez a folyamat már napjainkban megindult. *Szervezési* és *tudatformálási* téren egyaránt megnyilvánul. A jog egyik legfontosabb új

feladata e kollektívák belső viszonyainak szabályozása, és az e kollektívákban rejlő nevelő erő kibontakoztatása. A kollektívák kialakulása ugyanis különösen jelentős a társadalmi tudat fejlődésével való kölcsönhatásában: minden megtett lépés feltételezi a társadalmi tudat fejlődését, és nagymértékben visszahat e tudat alakulására. A jogsértések objektív okainak kiküszöbölésével csökken a jogsértések száma, csökken az állami kényszer szükségessége, ugyanakkor, amikor a kollektíváknak ez a fejlődése a társadalom szervezettségének és egységének fokozódásával végbemegy. A fejlődés e két vonala pedig szorosan összefügg, mert az állami kényszer szükségességének csökkenése teszi lehetővé a kollektívák fokozott szerepét a jog terén, és ezek jogi szerepe egy lépés a jog elhalása vagy legalábbis hagyományos jellegzetességeinek eltűnése irányában. A két fejlődési vonal kölcsönhatása megfelel a társadalom egyre magasabbrendű szervezettségének tendenciája és a társadalmi tudat fejlődése közötti összefüggésnek. A kollektíváknak egyre nagyobb szerepe van a *jogrendszer alakulásában*; egyes kollektíva-típusok kifejlődése jogágazatok alakulására vezet. Nem akarom a jogrendszer tagozódására vonatkozó szépszámú elméletet szaporítani, csupán egy szempontra hívom fel a figyelmet. A társadalmi viszonyok fejlődésünkkel egyre szélesebb körben válnak *kollektíván belüli* viszonyokká: valamely kollektíva és tagja viszonyává, a kollektíva tagságának viszonyaivá. A különböző jogi szempontból lényeges kollektíva-típusok egyben jogágazati határokat is kialakítanak. A munkajog, a termelőszövetkezeti jog, a családjog egy-egy sajátos kollektíva-típus viszonyainak szabályozására szolgál. Az államjog és az államigazgatási jog bizonyos értelemben az állammá szerveződött összkollektíva jogágazatává válik. Vannak továbbá olyan társadalmi viszonyok is, amelyek alanyai éppen nem mint egy szervezett kollektíva tagjai szerepelnek, hanem mint az általános társadalmi viszonyuktól eltekintve, viszonylag *független és önálló alanyok*. Ez a helyzet elsősorban a polgári jogban és jórészt a büntetőjogban is. Hangsúlyozom, hogy ez nem oldja meg a jogrendszer tagozódásának kérdését, mert vannak olyan jogágazatok, amelyek nem ezen az alapon jönnek létre, hiszen a kollektíva társadalmi viszonyai és a kollektíváktól független társadalmi viszonyok megkülönböztetése nem élvez monopolhelyzetet a jogrendszer alakításánál, de a megkülönböztetés jogosult, és különösen a most tárgyalt kérdések szempontjából fontos.

b) A jogrendszer azonban nemcsak jogágazati *differenciálódást* mutat, de a differenciálódott jelenségek *integrálódását* is. A kisebb kollektívák létrejötte és megerősödése, valamint a termelés fokozása, a fogyasztás nagyobb szervezettsége ugyanis a társadalom struktúráját *differenciáltabbá* teszi, de a termelőeszközök társadalmi tulajdona és az ezen alapuló tervgazdálkodás és növekvő eszmei-politikai egység magasabb szintű *integrálódásra* vezet.[2] Az anta-

[2] *M. B. Mityin* hangsúlyozza, hogy egyik nem-szocialista társadalomban sem nyilvánul meg olyan világosan, hogy az egyes elemek, kapcsolatok, oldalak változása milyen szoros kapcsolatban áll az egész általános struktúrájával (Az SzKP XXII. kongresszusa és a tudományos munka feladatai a marxista—leninista filozófia területén, Magyar Filozófiai Szemle, 1962. 5. sz. 623. o.)

gonisztikus ellentmodások és a termelési-társadalmi anarchia felszámolása a társadalmi viszonyokat nagymértékben egyszerűsíti, mert megszabadítja a primitív megoldásokkal járó bonyodalmaktól, de a magasabb rendű szervezettség egyben bonyolultabbá is teszi: a fejlettebb struktúra mindig bonyolultabb, mint a fejletlenebb. Ennek a folyamatnak felel meg *a jogrendszer differenciálódása és integrálódása* mint struktúrális jelenség. Ez létrehozza a még tárgyalandó *jogágazati összehasonlító módszert*, ennek alkalmazása pedig fontos területeken a jogágazatok relatív önállóságát megőrző, de határaikat meghaladó, a jogrendszer differenciáltságát és integrálódását kifejező *dogmatika* körvonalainak a kirajzolódására vezet. Az említett tényezők továbbá minden korábbinál lényegesen magasabb szintre emelik a *komplexitás* jelenségét és a vele járó *komplex módszert.*[3] A komplexitás jelensége azt jelenti, hogy a jog a gazdaság és a társadalom más jelenségeivel kölcsönhatásban jön létre, alakul és fejti ki hatását *(külső* komplexitás), illetve hogy a jogon belül az egyes jogágazatok együtthatva, kölcsönhatásban fejtik ki hatásukat, bizonyos területeken jobban, másutt kevésbé összefonódva, de relatív önállóságukat el nem vesztve *(belső* komplexitás). A komplexitás belső és külső mivoltának ez a megkülönböztetése egyébként relatív: egy *jogintézménnyel* kapcsolatosan is beszélhetünk belső és külső komplexitásról: az előbbiről akkor, ha az intézményen belül tapasztalható különböző jogágazati elemek együtthatása (pl. az állami szocialista tulajdonjog), az utóbbiról, ha az intézmény más jogágazatok intézményeivel együtt fejt ki komplex hatást (pl. a tervszerződések és a tervmegállapító államigazgatási jogi aktusok vagy munkaviszonyban kívülállónak okozott kár esetén a polgári jogi és a munkajogi felelősség.) A jelenségek e komplexitásának felel meg a *komplex módszer*, amely az említett különböző jelenségek együtthatásának és kölcsönhatásának vizsgálata útján kutatja a gazdaság, társadalom és jog viszonyát.

c) A vázolt módszer továbbá nagy fontosságú következtetésekre vezet a jognak *a társadalmi viszonyokra gyakorolt hatását*, ezzel kapcsolatosan a *jogpolitikai célkitűzéseket* illetően. Ez a hatás alapvetően és sok vonatkozásban összefonódva kétféle: *külső* és *belső.*[4]

Külső hatáson azt értem, hogy a jogi rendelkezés, illetőleg szankció közvetlenül, dominánsan a társadalomban bekövetkező valamely változásra vagy változás meggátlására irányul, *belső* hatáson pedig azt, hogy közvetlenül, dominánsan a társadalmi tudat, illetőleg egyéni pszichikum megváltoztatására,

[3] Ld. *Eörsi :* A tervszerződések. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957. 15/16., 93—94. o. 7. §. stb. Hasonló értelemben az újabb jogirodalomban: *Knapp :* A termelés irányítása és az állam- és jogtudomány, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 133—135. o.

[4] Ld. *Eörsi :* A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. különös rész, 24—26. o.

illetőleg szilárdítására irányul. Viszonylag tiszta példákat választva: állami vállalat alapítására vonatkozó jogi aktus vagy okirati kényszer előírása külső hatásra irányul, a büntetőjogi pénzbüntetés belső hatásra. Más — igen gyakori— esetekben a hatás kettős: a bérrendszer az alkalmazottaknak szükségletkielégítéshez szükséges eszközöket bocsát rendelkezésre (külső hatás) és anyagi ösztönzést fejt ki (belső hatás). Igen gyakori az is, hogy a közvetlenül célzott domináns hatás mellett fellép a másik fajta hatás is (pl. a vagyontárgyak őrzésének jó vagy rossz megszervezése tudati hatást is kivált). A kétféle hatás között azonban mélyebb összefüggés is van. A jog mindig *külső* jelenségre: tettre vagy mulasztásra reagál, sohasem közvetlenül gondolatra vagy érzelemre; de internis non iudicat praetor. Hatása azonban mindig a tudaton, tehát a *bensőn* keresztül érvényesül: tevésre, nemtevésre vagy tűrésre indít, szokások kialakításában működik közre, és ezért gyakran nem közömbös a benső állapota iránt (pl. felróhatóság vizsgálata). A jog végső fokon a külvilágból indul ki, és oda tér hatásában vissza, a hatást azonban a társadalmi tudatra és az egyéni pszichére gyakorolt hatás útján éri el. Ezért annak, hogy a külvilágból indul ki és oda tér vissza, megfelel az, hogy számolnia kell az adott társadalmi tudattal, motivációs struktúrával és erre kell hatnia.

A belső és külső hatás megkülönböztetése azonban ennek az összefonódásnak ellenére is nagyon lényeges, mert a mechanizmusuk lényeges eltéréseket mutat. A *belső* hatás elemei:

aa) a jogtételek tájékoztató, meggyőző, nevelő szerepe,[5]

bb) a jogtételek és a jog érvényesülésének az a hatása, hogy növeli a biztonságérzetet és az öntudatot, illetőleg ellenkező hatást vált ki ellenséges elemeknél, továbbá akkor, ha a jog, vagy alkalmazása hibás,

cc) ide vonhatók, bár korántsem kizárólag jogi jellegűek azok a jogilag is kiépített mechanizmusok, amelyek a mindennapos tevékenység során erkölcsileg vagy anyagilag ösztönöznek a társadalom érdekeinek megfelelő magatartásokra (pl. az anyagi ösztönzést megvalósító bérrendszer, a vállalati érdekeltséget megvalósító önálló gazdasági elszámolási struktúra),

dd) rendkívül értékes vagy veszélyes magatartások esetében a belső hatást a jutalmazás, kitüntetés, illetőleg a felelősségrevonás, vagyis a felróható magatartásra represszióval való reagálás gyakorolja.

Mindezekben a *közös* vonás az, hogy a hatás a társadalmi tudat és az egyéni psziche fejlesztésére, átalakítására irányul, társadalmilag hasznos tevékenységre indító szokások és társadalmilag káros tevékenységtől visszatartó gátlások kiépítésére, megfelelő motivációs struktúra kialakítására. Ennek várható *további* következménye: a társadalmilag hasznos magatartás.

[5] Ld. különösen *Kulcsár Kálmán:* A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1961.

Ezzel szemben a *külső* hatás arra irányul, hogy valamit megszervezzenek, felszereljenek, megfelelően lebonyolítsanak, meggátoljanak stb., hogy tehát a külvilágra hassanak. *Belső* hatás esetén a tudatalakítás a lényeges, *külső* hatás esetén pedig meghatározott külvilági változás létrehozása vagy ilyen meggátlása. *Belső* hatás esetén állandó és általános, kevéssé körvonalazott külső hatások állnak be, *külső* hatás esetén pedig a belső mozzanat egy elhatározás kiváltódására szorítkozik (pl. arra, hogy egy új vállalatot bejegyeznek a vállalati törzskönyvbe, elhatározzák a szerződés írásbafoglalását stb.) anélkül, hogy közvetlenül szó lenne nevelő-ösztönző hatás kifejtéséről. *Belső* hatás esetén a psziché a célzott hatás *tárgya*, *külső* hatás esetén csupán *eszköze:* itt nem a motivációs háztartás átalakítása a domináns cél.

E különbségtétel dogmatikai következményeiről még lesz szó.

d) Végül megemlítem, hogy a vázlatosan bemutatott módszer meghaladja a *jogszabályi* és az *ideológiai pozitivizmust* és a történelmi fejlődés szemléletében rejlő inercia hátrányos következményeit.

A *jogszabályi pozitivizmusnak*, amely falmelléki módon csak a dogmatikai aprómunkával foglalkozik, nincsenek elvi hadállásai, mégis mindig újratermelődik az elmélet és gyakorlat viszonyának fel-felbukkanó hibás értelmezése folytán, főleg ott, ahol világnézeti bátortalansággal párosul. Az *ideológiai pozitivizmussal* nem egészen ez a helyzet. Ennek csupán első megjelenési formája vesztette el hadállásait: a *citatológia*, amely először a marxista műveltség csekély fokából, majd a személyi kultusz légköréből táplálkozott, és ma már újratermelődésének sincsenek meg a társadalmi feltételei. Az ideológiai pozitivizmusnak van azonban egy részleges indokoltságon (és nemegyszer ugyancsak világnézeti bátortalanságon) alapuló, ma is élő válfaja: az, amely a jogi jelenségeket elsődlegesen nem a társadalmi gyakorlattal, hanem a marxizmus—leninizmus izolált általános tételeivel hozza összefüggésbe, és ezáltal kevéssé tartalmas, igaz általánosságoknál többet aligha mondhat, mert a társadalmi gazdasági viszonyok benne csak olyan magas fokban általánosított formájukban tükröződnek, ahogyan azok nem a jog, hanem a marxizmus—leninizmus általános törvényszerűségei számára jelentkeznek, és ezt sem közvetlenül teszik, hanem ezeknek az általános tételeknek a közvetítésével. Ez a módszer vagy deduktív, és a jogtudományt a történelmi materializmus példatárává teszi, vagy induktív, és tudós fejtegetés végkövetkeztetésévé avatja azt, ami voltaképpen magától értetődő, és aminek a kiindulópontok között kellene szerepelnie (pl. arra a végső következtetésre jut, hogy két jogi jelenség az általános és a különös viszonyában van).[6] A szociológiainak nevezett módszer alkalmazása esetén viszont *a marxizmus—leninizmus általánosabb*

[6] *Mityin* azt a tévhitet bírálja, mintha a történelmi materializmus általános tételeiből deduktív úton levezethetők lennének a szaktudományok konkrét kérdéseinek a megoldásai (i. m. 615. o.)

törvényszerűségei a jogtudományi munka eszközeivé és nem céljává válnak. Itt természetesen megvan a helye a marxizmus—leninizmus általános tételeiből való kiindulásnak és oda való visszatérésnek, hiszen ezek a tételek maguk is a társadalmi-termelési viszonyokat tükrözik. Ez a tanulmány pl. alapvetően nem a társadalmi viszonyainkból indul ki, hanem a marxizmus—leninizmus eléggé közismert, de nem eléggé figyelembe vett tételeiből, amelyek az államnak és jognak más társadalmi jelenségekhez való viszonyára, továbbá a társadalmi gyakorlatból való kiindulásra és oda visszatérésre vonatkoznak. Az állam- és jogelméletnek, amely az állam és jog legáltalánosabb törvényszerűségeit kutatja, nyilvánvalóan többet kell a legáltalánosabb társadalmi-gazdasági viszonyokra és az ezeket tükröző törvényszerűségekre visszanyúlnia, mint a tételes jogoknak, de alapvetően az állam- és jogelméletnek is az a feladata, hogy a maga sajátos területén a világ megismeréséhez annak megváltoztatása érdekében járuljon hozzá, ennek a tevékenységnek pedig a legfőbb eszköze a marxizmus—leninizmus módszere. Van lényeges eltérés aközött, ha pl. a tulajdonközösségben élők társadalmi-gazdasági viszonyait vizsgáljuk ezek rendezése érdekében, akár a jogalkotás, akár a jogalkalmazás szintjén, és aközött, ha egész társadalmunk szerkezetét vizsgáljuk az állam funkcióinak feltárása érdekében. Egy azonban közös: a társadalmi gyakorlatból való kiindulás és az oda való visszatérés, a marxizmus—leninizmus módszerével.

Ami pedig a *történeti módszert* illeti, ennek hibás alkalmazását abban látom, hogy nem eléggé számolunk azzal a ténnyel, hogy a szocialista jog új típusú jog, amely a megelőző társadalmi rendszerekhez képest merőben új fajta társadalmi-gazdasági viszonyok terméke és alakítója. Ezért a jogintézményeinket gyakran legalább annyira a korábbi társadalmi rendszerekben befutott pályájukból, mint a fejlődő szocialista társadalmi-gazdasági viszonyainkkal való kölcsönhatásukból kívánjuk megérteni, és *a jogintézmény előtörténete látszólag valóságos történetévé lesz.* A „túl történeti" szemlélet *politikai* alátámasztására a marxizmus klasszikusainak az a megállapítása szolgál, hogy a szocializmus építése során felhasználjuk mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket az elmúlt társadalmi rendszerekben felhalmoztak, *filozófiai alapja* pedig *a megszüntetve megőrzés kategóriájának abszolutizálása*, mintha a dogmatikai kategóriákra is állna az energiára érvényes tétel, hogy az nem vész el, csak átalakul. Legyen pl. az a tulajdonos rendelkezési joga, a possessorius és petitorius birtokvédelem, az objektív felelősség stb., mindezek gyökeresen új körülmények között is fennmaradnak, csupán gyökeres átalakuláson mennek át. Márpedig a megszüntetve-megőrzés csak *Hegelnél* abszolút kategória, *Marxnál* csupán „a régi minőségről az új minőségre való áttérés *egyik* formáját fejezi ki."[7]

[7] Ld. *Molnár Erik:* Dialektikus materializmus és társadalomtudomány, Kossuth Kiadó, Budapest, 1962. 311. o.; részleteiben kifejtve a 303—311. oldalon.

Ez az abszolutizálás megnehezíti a jogintézmények dogmatikájának az adott társadalmi-gazdasági követelményekhez való hozzáigazítását, vagyis a dogmatikának formalizmus jegyében való elmeszesedésére vezethet,[8] mégpedig főként a következő módokon:

aa) fennmaradnak olyan dogmatikai kategóriák, amelyekre nincs szükség, illetőleg fenntartásuk tartalmuk oly mérvű kitágítása árán lesz csak lehetséges, hogy az így kitágított kategóriák jellegtelenek, semmitmondók lesznek (pl. erre vezet a tulajdonosi rendelkezési jog kiterjesztése az állami szocialista tulajdon igazgatására);

bb) bizonyos kategóriák bármennyire változott tartalommal való fenntartása vagy túlzott előtérbe helyezésük belekényszeríthet abba, hogy a mai jogi jelenségeket a múlt által adott rendszerben és kérdésfeltevéseken keresztül közelítsük meg; ez megnehezítheti a jogintézmények olyan oldalról való megközelítését, amely már nem biztosítana helyet a bármennyire is megváltozott tartalmú régi kategóriának; ezzel megnehezülhet az új jelenségek felismerése és a szükséges dogmatikai átrendeződés is (pl. az objektív felelősség kategóriája megnehezíti a szocialista polgári jogi felelősség rendszerének megfelelő kiépítését, a petitorius és possessorius birtokvédelem kategóriáinak fenntartása az államigazgatási birtokvédelem megfelelő kiépítését; az áruforma abszolutizálása időtlenné teszi a szocialista polgári jog általánosan elfogadott meghatározását).

Mindezek alátámasztására valamivel bővebben foglalkozom az *objektív felelősség*, továbbá a *possessorius és petitorius* birtokvédelem problémájával; az áruelem abszolutizálásáról, valamint a rendelkezési jog kérdéséről alább, más összefüggésekben lesz szó.

a) A modern objektív felelősség *történelmileg* a vétkességen alapuló felelősség egyeduralma idején terjedt el, amikor a társadalmi és technikai fejlődés ennek az egyeduralomnak a megdöntését igényelte. Ezt az egyeduralmat tagadja, de úgy, hogy ebből az egyeduralomból indul ki, és kimerül ennek tagadásában, fel sem villantva a mögötte rejlő társadalmi-gazdasági sokféleséget. Az objektív felelősség fogalma önmagáról csak annyit árul el, hogy *nem* a vétkességen alapul, vagyis egy negatívumban merül ki, de nem mond arról semmit, hogy voltaképpen *min* is alapul: a méltányosságon-e, fokozottan veszélyes tevékenységen vagy máson.[9] Ez arra vezet, hogy látszólag semmitmondóvá válik, valójában azonban nagy gátló tényező: elmossa a felelősség és más jogintézmények határát, nem teszi lehetővé a tipikus kár-okok szerinti differenciálását. Márpedig az általam itt kifejtett módszer szempontjából ez a döntő. Ez ugyanis nem elégszik meg a prevenciós cél *általában* való kitűzésével, ahogyan az vagy száz—kétszáz éve szokásos. Az ilyen prevenciós célkitűzés frázisszerű, úgyszólván semmi sem következik belőle, mert nem irányul konkréten meghatározott társadalmi visszásságok ellen. Ez a prevenciós felfogás a kapitalizmusban érthető, mert ott a jogsértések gyökeréig nem szabad lehatolni, és a rendszer keretein belül hiába is hatolnak el a jogsértések gyökeréig, de nem érthető a szocialista rendszerben, amely valóban fel tudja számolni a jogsértéseket. Ezért a szocialista jogban a prevenciónak konkréten a *tipikus jogsértésfajták ellen* kell irányulnia; a jogi felelősséget úgy kell kiépíteni, hogy az a tipikus jogsértésfajták ellen konkréten és tudatosan irányuljon. Ez a polgári jogi felelősség területén, ahol a szankció mértéke a kárhoz igazodik, és differenciálásra úgyszólván nincs mód, a *kimentő*

[8] Ld. *Eörsi :* Elhatárolási problémák az anyagi felelősség körében, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 10—12. old.

[9] Erre már az objektív felelősség legkiválóbb magyar képviselője, *Marton Géza* is rámutatott, amikor az okozati összefüggést villanyvezetékhez hasonlította, amely nem gerjeszti, hanem csak vezeti az áramot (Les fondements de la responsabilité civile, Sirey, Paris, 1938. 62. pont.)

okok megállapítása terén jut kifejezésre, és a már körvonalazott módszer alkalmazása során a következő kérdések feltevését kívánja meg:

aa) milyen jogilag befolyásolható magatartásfajták vezetnek gyakran károkozásra? (tipikus kár-okok),

bb) ezek mely mozzanata ellen kell és lehet a fő tüzet irányítani? (gondatlanság általában, a technikában rejlő védekezési lehetőségek ki nem aknázása stb.),

cc) ennek során mely eszközökkel ér a polgári jog a leginkább célt?

A tipikus kár-okok és az ezek elleni optimális polgári jogi védekezés alapján differenciált kimentő körülmények rendszere adja a polgári jogi felelősség rendszerét, a magyar jogban továbbá a ptk. 339. §-ának (1) bekezdésében foglalt általános kimentő körülmény tipizált differenciálásának alapvető módszerét is ez az elv adja meg. A polgári jogi felelősségnek ez a felépítése „szociológiai", mert a társadalmi-gazdasági jelenségek tipikus elemeiből indul ki, a jogot a társadalmi-gazdasági jelenségekre való hatás eszközének tekinti, és eszerint alakítja ki a dogmatikát. A *veszélyes üzemi* felelősség kialakításánál a technika előidézte veszélyekre van elsősorban figyelemmel, akár magánszemély, akár kollektíva az üzembentartó, az *üzemi baleseteknél* a kollektíva belső ügyéről van szó, a védekezés pedig mindenféle, nemcsak a technikai fejlettséggel kapcsolatos üzemi baleseti okok leküzdését célozza; a kettő iránya korántsem azonos, noha bizonyos lényeges pontokon érintkezik. Különleges védekezés-fajtát igényel az *épületekkel és épületrészekkel* kapcsolatos veszély; a kimentés speciális irányait alakíthatják ki a *szerződésszegések*, nem mert egy kötelezettség tudatos elvállalásáról van szó, hanem mert a felek között konkrét kötelezettségek jönnek létre, konkrét károkozási lehetőségekkel. Mindez vagy arra vezet, hogy speciális szerződésszegési és szerződésen kívüli felelősségi alakzatok jönnek létre, vagy arra, hogy a ptk. 339. §-a (1) bekezdésének alkalmazása során alakulnak ki speciális kimentési irányok és tilalmak (pl. orvosi műhiba, halállomány megfertőzése ipari szennyvízzel stb.). Mindez összességében arra vezet, hogy élesen elkülönül a magatartás értékelésén (a felróhatóságon) alapuló polgári jogi felelősség intézménye más szankciós vagy helytállási esetektől.[10]

Hol van itt az objektív felelősség helye és létjogosultsága? A speciális felelősségi alakzatok egyike-másika a vétkességen alapul (pl. a jogi személy felelőssége), ezek egyikénél-másikánál a véletlenségen alapuló kimentés speciálisan van szabályozva (pl. a vétőképtelen gondozójának felelőssége esetén), másutt a speciális kimentő okok objektív felelősséget alapoznak meg (veszélyes üzem). Ennél többről is szó van azonban: az üzemi balesetek területén és az épület okozta károk területén a felelősség vegyesen szubjektív és objektív; a veszélyes üzemek összeütközése folytán a veszélyes üzemi területen is hasonló a helyzet. Végül az objektív felelősség kategóriája nem-felelősségi esetekre is kiterjed (a vétőképtelen ún. saját „felelőssége"). Nyilvánvaló mindebből, hogy ha valaki a polgári jogi felelősség területén a tipikus kár-okok és az ezek elleni védekezés lehetőségei szerint differenciál, így építi fel a kimentő okok és ezzel a polgári jogi felelősség rendszerét, akkor *az objektív felelősségnek a tagadásban kimerülő történelmi kategóriáját el kell vetnie.* Mégis általánosnak mondható a történelmi fejlődés inerciája következtében a felelősségnek vétkességi és nem-vétkességi felelősségre bontása, annak ellenére, hogy a ptk. felelősségi alakzatai ezt a két kategóriát keresztbe-differenciálják.

bb) A *birtokvédelem* legfontosabb fajtája a ptk. értelmében az államigazgatási úton való birtokvédelem, amelynek „igénybevétele — ha önhatalomra nem kerülhet sor — kötelező". Ennek az eljárásnak a feladata — állapítja meg a Legfelsőbb Bíróság XXIV. sz. polgári elvi döntése — hogy a felek birtokvitáit a hozzájuk helyileg közelálló, az adott viszonyokról közvetlen tapasztalat alapján tájékozott, gyors intézkedésre alkalmas államigazgatási szervek helyben döntsék el." Tegyük hozzá: ez az eljárás, amelyet a ptk. csehszlovák példát követve akkor vezetett be, amikor még nem került a napirendre az állami feladatoknak társadalmi szervezetekre bízása, minden jogalkotás nélkül továbbfejleszthető abban az irányban, hogy társadalmi munkában eljáró személyek végezzék az érdemi tevékenységet. Az, hogy a törvény értelmében az államigazgatási szerv az ügyet a bírósághoz átteszi, módot ad arra, hogy az erejét meghaladó ügyek bírósági útra kerüljenek. Ebből az következik, hogy birtokháborítás és birtokelvonás esetében az államigazgatási út kötelező, de az államigazgatási szerv a bírósághoz teheti át az ügyet, illetve a határozattal elégedetlen fél a bírósághoz fordulhat.

A XXIV. sz. polgári elvi döntés tengelyében ez áll: „A birtokos birtokvédelmet akár a tényleges birtokhelyzet alapján, akár a birtokláshoz való jogára hivatkozva, általában az államigazgatási szervtől kérhet." Az „általában" szócska is jelzi azonban, hogy az elv alól a Legfelsőbb Bíróság engedményt tesz: megállapítja, hogy közvetlenül a bírósághoz is lehet fordulni, ha a fél „a birtokláshoz való joga tárgyában is döntést kér". Ebben a megállapításban a possessorius és petitorius birtokper gondolatköre él tovább. Ha azt vizsgáljuk, hogy ez mennyiben indokolt, a következőkre kell rámutatnunk.

[10] Bővebben l. *Eörsi :* A jogi felelősség alapproblémái, XI. fej.

α) Ami a petitorius és possessorius birtokper megkülönböztetésének *társadalmi alapjait és jogpolitikai célját* illeti, *Világhy* rámutat, hogy ezt a petitorius eljárás lassúságában, az erőszakos eljárás általános veszélyében kell keresni.[11] A római jog és a feudális jog idején a tulajdonjog bizonyítása valóban olyan körülményes volt, és az igazságszolgáltatás különösen a feudális időkben olyan lassú, hogy mellőzhetetlen szükség volt egy gyorsabb, ideiglenes biztonságot nyújtó megoldásra. Már a modernebb jogokban a polgári eljárásjogok által ismert ideiglenes intézkedések intézménye voltaképpen feleslegessé tette volna a külön possessorius eljárás fennmaradását, ha a történelmi fejlődés inerciája azt fenn nem tartotta volna Magyarországon egészen a felszabadulást követően meghozott polgári perrendtartásig: az ideiglenes intézkedés perjogi intézménye a possessorius birtokvédelem funkciójának megfelelő funkciókat más területeken külön konstrukciók nélkül is betöltött. Emellett az intézmény szükségességét erősen kikezdte a jogszolgáltatás meggyorsulása és a bonyolult tulajdoni perek megritkulása, a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok kialakulásának következtében. Lehet-e azt állítani, hogy az államigazgatási birtokvédelem alapjául szolgáló társadalmi tények és jogpolitikai célkitűzések akár megközelítően is azonosak a possessorius és petitorius birtokper alapjául szolgáló tényekkel és célkitűzésekkel? Ennek az eljárásnak a jogpolitikai alapja, mint láttuk, egészen más.

β) Ha a possessorius és petitorius birtokperek megkülönböztetésének a *helyét, egymáshoz való viszonyát* vizsgáljuk, arra a következtetésre jutunk, hogy — amint azt a XXIV. sz. polgári elvi döntés megállapítja, — „a birtoklás ténylegességén alapuló birtokvédelem . . . kedvezmény, amely . . . rendkívül előnyös lehetőséget biztosít minden birtokosnak . . .” *Világhy* azt írja, hogy a birtokvédelem „e két módja semmiképp sem egyenrangú. A birtokvédelem alapvető eszköze a birtokláshoz való jogcímek összemérésén alapuló petitorius (rendes) birtokvédelem. Ehhez viszonyítva a possessorius birtokvédelem csupán ideiglenes, alárendelt jelentőségű lehet: célja csupán az, hogy a magánerőszak elhárításával a birtokvität a törvény rendes útjára terelje”.[12] Lehet-e ilyen körülmények között azt mondani, hogy az államigazgatási birtokvédelem a possessorius birtokvédelem, a bírósági pedig a petitorius? Az államigazgatási birtokvédelem nem „kedvezmény” a birtokában megzavart fél részére, hanem egy olyan jogpolitikai megfontolás eredménye, amely a helyi ügyeket lehetőleg helyi hatóságokhoz telepíti: indoka nem kedvezmény nyújtása, hanem kötelező megállapítása a hatásköröknek. Az államigazgatási birtokvédelem továbbá semmiesetre sem ideiglenes és alárendelt jelentőségű, még akkor sem, ha onnan nyitva áll az út a bírósághoz. *Elszigetelten dogmatikailag* ugyan úgy tűnik, hogy az államigazgatási birtokvédelem ideiglenes, mert a döntés ellen minden esetben a bírósághoz lehet fordulni, ha pedig ideiglenes, akkor alárendelt jelentőségű is. A dogmatikai felépítés súlypontképzésének azonban nem feltétlenül kell egybeesnie a *szociológiai-jogpolitikai* súlypontokkal, mert hiszen a dogmatikának viszonylag önálló törvényszerűségei vannak. Az államigazgatási és bírósági birtokvédelem viszonya akárhogyan hasonlít dogmatikailag a hajdani possessorius és petitorius birtokvédelem viszonyához, a mögötte levő társadalmi-gazdasági realitás egészen más. A possessorius és petitorius birtokvédelem viszonyának a modern jogokban — és a magyar jogban is 1952 és 1960 között — a birtokperben hozott ideiglenes intézkedés és jogerős ítélet viszonya felelt meg: az ideiglenes intézkedés polgári eljárásjogi intézménye az, amely más területeken, ahol a történelmi fejlődés a hajdani szükségleteknek megfelelően speciális jogi eszközt ki nem fejlesztett az ideiglenes védelem céljára, ezt az ideiglenes védelmet nyújtja. Az államigazgatási birtokvédelem bevezetése nem ilyen célt szolgált, és nem ilyen alapokra épül. *Szociológiai-jogpolitikai* szempontból — és ez a döntő — nyilvánvaló ugyanis, hogy az államigazgatási birtokvédelem — szemben a possessorius birtokvédelemmel — a birtokvédelem *alapvető, rendes* fajtája, és a bírósági útra terelés a *kivételes, rendkívüli* eset. A törvény intenciója az, hogy *a birtokvédelem fóruma az államigazgatási szerv legyen*, és ez is a valóságos helyzet; a possessorius birtokvédelemmel való azonosítása tehát az intézmény jelentőségét lényegesen leszállítja.

γ) A possessorius birtokvédelemnek az államigazgatási birtokvédelemmel, a petitorius birtokvédelemnek pedig a bírósági birtokvédelemmel való azonosítása tehát *figyelmen kívül hagyja az alapulfekvő társadalmi tények és jogpolitikai célok teljes eltérését.* Eredményében pedig a ptk. megkerülésére ad lehetőséget, mert lehetővé teszi azt, hogy a fél egy formula segítségével: merőben azzal, hogy a jogosultsága kérdésében is döntést kér, kikerülje a birtokháborítás esetére kötelezően előírt államigazgatási eljárást. A fél választási jogot nyer az államigazgatás és bírósági eljárás között annak ellenére, hogy a törvény értelmében az államigazgatási birtok-

[11] *Világhy :* A birtokvédelem problémája, Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1958. 2. sz. 156. o.

[12] *Világhy—Eörsi :* Magyar polgári jog, Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 329. o.

védelem kötelező. A fél eleve eldöntheti, hogy az államigazgatási szerv alkalmas-e az ügy elbírálására vagy sem, noha a törvény az államigazgatási szervnek adja meg a jogot, hogy a bírósághoz áttegye az ügyet, ha azt túlságosan bonyolultnak tartja. Megtörik a következetes megoldás, amely szerint minden birtokháborítási ügy az államigazgatási szerv elé kerül, és az államigazgatási szerv dönti el, meg tud-e vele birkózni, vagy bírósági útra tereli-e. Megtörik a következetes megoldás annak eredményeképpen, hogy a történelmi fejlődés szemléletének inerciája nem engedte érvényesülni az egyszerű és bonyolult ügyeknek az államigazgatási szerv által való megkülönböztetését, hanem ehelyett módot adott arra, hogy a fél tegyen megkülönböztetést ténylegességen és jogosultságon alapuló ügy között. Ez pedig a már kifejtetteken kívül azért sem helyeselhető, mert a ténylegességen és jogosultságon alapuló ügy megkülönböztetése sem más, mint az egyszerű és bonyolult ügy megkülönböztetésének a történelmi fejlődés által meghatározottan eltolódott és specifikált kifejezése, továbbá azért sem, mert a gyakorlatban a ténylegességre és jogosultságra hivatkozás mindig együttesen és elválaszthatatlanul jelentkezik. A birtoklásra és a jogosultságra hivatkozás különbségét, a petitorius és possessorius eljárás megkülönböztetését sem a felek, sem az eljáró államigazgatási szerv — legalábbis falun — nem ismeri és nem is cél, hogy megismerje, különösen nem, ha a kérdést a döntések társadalmi elemekre bízásának távlatában vizsgáljuk. Az említett finom jogászi megkülönböztetések mindig is *ügyvédek* által képviselt felek *bíróság* előtti eljárásának lehetőségeire, gondolkodásmódjára voltak szabva; fenntartásuk olyan luxus, amely kerékkötője lehet az államigazgatási birtokvédelemnek, és különösen a társadalmi elem bevonásának. Ezekben az ügyekben — főként falun — a felek ügyvéd közbejötte nélkül nem jogász államigazgatási tisztviselő előtt járnak el. A községi ügyintézés jogászokra bízása nemcsak utópia, de helytelen utópia: láttuk, hogy a fejlődés iránya ellentétes, mert „még laikusabb", azaz társadalmi elemek bevonása várható és kívánatos. Ezek a meggondolások önmagukban is nagy nyomatékkal szólnak a petitorius és possessorius birtokvédelem megkülönböztetésének eltemetése mellett; általánosságban is megszívlelendő tanulság az, hogy ahol a jogászi eljárást a közvetlen társadalmi eljárás váltja fel, a sajátképpen jogászi dogmatikának egyszerűsödnie kell, vissza kell szorulnia.

A megoldás tehát a petitorius és possessorius birtokvédelem megkülönböztetése helyett *a bonyolult és egyszerű birtokvédelmi ügyek megkülönböztetése az eljáró államigazgatási szerv által*, mindenkori adott lehetőségei szerint. Ha jó érzékű és tudású tanácstitkár vagy előadó működik, kevesebb ügy kerül a bírósághoz, ha kezdő, több. Ha egy adott időszakban sok ügy érkezik, többet tesznek át a bírósághoz, mint ha kevés érkezik.[13]

Mi tehát a helyes megoldás a történeti szemlélet vonatkozásában? Bár nyilván fel lehet hozni kiváló ellenpéldákat is, hadd utaljak arra, hogy

[13] A kérdés eddigi irodalmára l. a 11—12. sz. lábjegyzetekben foglaltakon kívül: *Benedek—Világhy :* A Polgári Törvénykönyv a gyakorlatban, Magyar Jog, 1960. 9. sz. 357—358. o., 1962. 10. sz. 447—448. o., *Eörsi :* A Legfelsőbb Bíróság tulajdonjogi kérdésekben hozott döntései és a polgári jogalkalmazás szemléleti-módszeri problémái, Jogtudományi Közlöny, 1962. 11. sz. 559—560. o. Érdekes, hogy mindkét álláspont képviselői lényegében a saját álláspontjukat látják igazolva a Legfelsőbb Bíróság XXIV. sz. elvi döntésében. Ez arra vezethető vissza, hogy a Legfelsőbb Bíróság akkor, amikor lehetővé teszi azt, hogy a jogára hivatkozó fél akár az államigazgatási szervhez, akár a bírósághoz forduljon, *elveti a possessorius és petitorius birtokvédelem szétválasztását*, de amikor mégis lehetségesnek tartja, hogy a jogosultságára hivatkozó fél birtokháborítás esetén is fordulhasson a bírósághoz, *nem teszi magáévá a kötelező államigazgatási birtokvédelem elvét sem.* — Nem tartozik ugyan szorosan a „túl történeti" szemlélet problémaköréhez, de a fenti fejtegetések kiegészítéseül megjegyzem, hogy a ptk.-ból is a fenti álláspontra lehet következtetni. A 7. § szerint a polgári jogok érvényesítése ellenkező rendeltetés hiányában a bíróságok feladata. Ilyen ellenkező rendelkezés az államigazgatási birtokvédelemről szóló 191. §, amelynek kötelező erejét még a tulajdonosokra nézve sem rontja le a tulajdonjog védelméről szóló 115. §, nemhogy más jogosultakra nézve lerontaná: ez a szakasz nem rendelkezik *bírósági* jogvédelemről, tehát hagyja érvényesülni a 7. § alóli kivételként jelentkező 191. §-t. Ebből pedig az következik, hogy az államigazgatási út minden olyan esetben, amikor birtokháborítás történt, kötelező. Közvetlen bírósági útra csak akkor lehet térni, ha nem volt birtokháborítás (pl. a bérlő a bérleti határidő lejárta után a dolgot nem adja vissza); ha az államigazgatási birtokvédelem elévült; ezenkívül még olyan határesetekben, mint pl. az, hogy az ügy bírósági szakaszában a felek között csak egységesen elbírálható újabb birtokháborítás következett be, vagy az ügyben büntető eljárás folyik, és ennek során döntenek a polgári jogi igényekről.

Marx „A tőke"-ben saját kora társadalmának absztrahált, a tisztánlátást torzító esetlegességektől elvonatkoztatott gazdasági szerkezetét elemzi, e szerkezet egy teljesen elvontan exponált strukturális alapsejtjéből indul ki, történelmileg nem megy tovább a kapitalista társadalom eredeti tőkefelhalmozásánál, és ezt sem úgy tárgyalja, mintha a gazdasági szerkezetet ebből a két—háromszáz éves fejlődésből lehetne megérteni. Ha egy társadalom gazdasági struktúrája vizsgálatánál ez a helyes módszer, akkor helyes lehet egy felépítményi jelenség vizsgálatánál is, amely elsősorban az alapjához való viszonyában vizsgálandó. Jogintézményeink alapvetően újak, amellett, hogy természetesen különböző mértékben a letűnt társadalmi rendszerekbe visszanyúló történelmi fejlődés produktumai is: alapvetően ezek tagadásaként jöttek létre, amellett, hogy egyes elemeiket átalakítva beépítették az új struktúrába. A megszakadásnak és folyamatosságnak ebben az ellentétében a folyamatossággal szemben a megszakadásnak, az egész meghaladásának az elemét kell hangsúlyozni, a hasonlóságokkal szemben az eltérést, a régivel szemben az újat, mégpedig oly módon, hogy az új viszonyokból kiindulva tárjuk fel az új intézményt a maga részben régi elemeivel, és ne a régi elemek meghaladásával közelítsük meg az új intézményt. A szocialista anyagi felelősség intézménye pl. elsősorban a termelőerők mai fejlettségéből és a termelés szocialista rendjéből érthető meg. Közelebbről abból, hogy a károk javarészt társadalmi tulajdont kezelő kollektívák működése során állnak elő, a károsult többnyire maga a károkozó kollektíva vagy más kollektíva, vagypedig — üzemi balasetnél — egy kollektíva tagja; abból, hogy a tipikus kár-okok között igen fontos helyet foglal el a fejlett technika alkalmazása; abból, hogy a felelősség a károkozó magatartásfajták leküzdésében való közreműködésre irányul, még ha reparációs oldala is van, és a reparációt egyre inkább a társadalombiztosítás biztosítja; hogy ez a prevenciós-nevelő tevékenység a szocialista együttélés követelményeinek biztosítására irányuló sokoldalú erőfeszítések egyik eleme; abból, hogy a felelősségre vonásban a társadalmi tudat fejlődésével és fejlesztése céljára, továbbá azért, mert a károkozók és károsultak javarészt kollektívák vagy azok tagjai, egyre nagyobb szerepe lesz maguknak a kollektíváknak. Ennek a gondolatsornak a végigkövetése inkább vezet az anyagi felelősség megértéséhez, mint a hagyományos felelősségi kategóriák — a vétkesség, az okozatiság, a veszélyes üzem, a kárfogalom stb. — történelmi elemzése a kezdetektől a máig. Ez is sok haszonnal jár, de az alapvetően új feltárását inkább nehezíti, mint előmozdítja: olyan következtetéseket enged, hogy a vétkesség vélelme vagy a fokozottan veszélyes tevékenységért való felelősség általánossá lett, míg azelőtt kivételes volt, de nem ad kereteket annak felismerésére, hogy a szocialista fejlődés fő eseménye a kollektívák iránti felelősség jogi eszközökkel való kibontakoztatása, az anyagi felelősség területén pedig a felelősség differenciálódása, amely a polgári jogi és munkajogi felelősség komplex együtthatásával új módon oldja meg a nevelő és reparatív hatást.

A kifejtettekből nem következik sem a szociológiai és történeti elem szétválasztása, sem a megszüntetve-megőrzés jelenségének tagadása. Ha a jogi jelenségeket az azokat meghatározó társadalmi-gazdasági viszonyokból és az ezekből kinövő jogpolitikai célkitűzésekkel való kölcsönhatásukban vizsgáljuk, ez szükségszerűen egyben történeti vagy még inkább logikaivá tett történeti vizsgálódás is lesz.[14] Az általam említett módszer vulgáris alkalmazása volna az, ha egy adott részterület adott pillanatban fennálló helyzetét és jogpolitikai összefüggéseit kiragadnánk, és az így feltett kérdésre keresnénk a pillanat szükségleteit kielégíteni látszó jogi megoldásokat. Ez utilitárius-pozitivista eljárás volna, amely drágán mérné a tüneti kezelésre szolgáló gyógyírt. A fentiekben felvetett probléma csupán az volt, hogy *tételesjogi* és nem jogtörténeti kutatásoknak mennyire és hogyan kell visszanyúlniok a vizsgált intézmény *előtörténetére*, vagyis arra az időre, amikor merőben ellentétes társadalmi-gazdasági viszonyok közepette állott fenn. Az „előtörténet" kutatásának a tételes jog területén a következő vonatkozásokban van jelentősége:

a) Azokban a vonatkozásokban, amelyekben új, szocialista vagy azzá váló társadalmi-gazdasági viszonyaink tartalmazzák a korábbi társadalmi rendszerek megszüntetve-megőrzött maradványait, elemeit, ezek jogi szabályozásában is többé-kevésbé jelentős szerephez jutnak a régi szabályozás elemei. Kiváló példa erre az *öröklés* területe, ahol az alapvető változást nem az *öröklési*, hanem a *tulajdoni* rend megváltozása vonja maga után; ilyen körülmények között a megszokott, hagyományos öröklési rend is alkalmas lehet az új tulajdoni viszonyok generációs „továbbgördítésére". Ilyen jelenség tapasztalható az *áruviszonyok* felhasználásánál is. Mindezekben az esetekben tanulmányozni kell az „előtörténet" jogát is, behatóan, de csak abban a mértékben, amelyben ezt a történelmileg kialakult, fennálló társadalmi-gazdasági viszonyok és az ezekre vonatkozó jogpolitikai célok megkívánják, indokolttá teszik.

b) A szabályozott viszonyokra gyakorlandó optimális hatás vizsgálatának alárendelten, ennek céljára vizsgálni kell azt, ami a jogrendszer viszonylagos önállóságából fakad; ezen belül vizsgálandó az „előtörténet" dogmatikájának hatása, a dogmatika hagyományos tiszteletbentartásának várható előnyei és veszélyei stb.

c) Végül a múlt jogának az elemzése a tételesjogász számára azért is hasznos, mert hozzásegíti a szocialista és az azt megelőző jogrendszerek alapvető eltéréseinek és az új rendszerbe való átmenetre vezető mozzanatoknak a feltárásához, továbbá a letűnt jogrendszerek jogának, jogtudományának

[14] A történeti és logikai módszerre l. *Engels :* Marx Károly: „A politikai gazdaságtan bírálatához", Marx—Engels, vál. m. Szikra, Budapest, 1949. I. 350. o. Eszerint a logikai tárgyalás „valójában nem más, mint a történelmi tárgyalás, csak a történelmi forma és a zavaró véletlenek kiküszöbölésével".

behatóbb megértéséhez, ezáltal mélyebb ismeretek szerzéséhez az államról, jogról, ezek törvényszerűségeiről, a fennálló társadalom más jelenségeivel való kölcsönhatásukról, valamint hozzásegíti a jelenkori imperializmus joga és jogtudománya elleni ideológiai harc színvonalának a fokozásához.

A kifejtettekkel tehát lényegében arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a megszüntetve-megőrzés valóban létező jelenségét a jogi dogmatika fejlődése terén gyakran túlértékeljük. Gyakran *ott is látni véljük, ahol a megszüntetés megőrzés nélkül ment végbe*, és ezzel valóban meg is őrizzük azt, aminek meg kellett volna szűnnie. Máskor — és erre az áruviszonyok értékelésével, valamint a jogágazati dogmatikai kategóriák meghaladásával kapcsolatosan még példákkal igyekszem szolgálni — a megszüntetve-megőrzés jelenségét *mereven* fogjuk fel: *ha egy megszüntetve-megőrzött jelenség hajdan a középpontban volt, meghagyjuk a középpontban, csupán tartalmi átalakulását fejtve ki*, noha a megszüntetve-megőrzés nemegyszer úgy megy végbe, hogy a megőrzött egy teljesen új összefüggésbe teljesen más súllyal, új módon épül be. Mindezek a hibák pedig arra vezetnek, hogy *a kutatás kereteit és irányát nemegyszer szűken vagy egyébként helytelenül szabja meg az „előtörténet"-ből való kiindulás.*[15]

[15] L. alább, 91, 99, 111 és 116. old. A marxista jogtudomány történeti módszerével egyébként újabb jogirodalmunkban különösen *Kulcsár* foglalkozott (l. elsősorban: A történelmi szemlélet a XX. század jogtudományában, Állam- és Jogtudomány, 1962. 3. sz., főleg a 350—352. o.). Az itt kifejtettekkel, mint a kérdés általános megoldásával egyetértek. Az általam kifejtettek a probléma egy irányban való további elmélyítésére irányulnak. A történetiség módszertanának vizsgálata során ugyanis igen ritkán választjuk el a szocialista szakasz és az azt megelőző szakasz történelmi feldolgozásának a problémáját, sőt hajlamosak vagyunk arra, hogy „történetiség"-en a proletárforradalmat megelőző szakasz jelenségeinek a feltárását értsük. A most kifejtettek arra irányulnak, hogy elvileg is élesebben vonjuk meg a határt e két szakasz között, és felismerjük, hogy a lehetőségeket, célokat és módszereket tekintve bizonyos fokig eltérően kell kezelni a „valóságos" történetet és az „előtörténetet". Hangsúlyozom: itt elsősorban a lehetőségekről, célokról és módszerekről van szó; nem állítom sem azt, hogy az egyes intézményeket feltáró munkákban nincs cezúra a proletárforradalomnál, sem azt, hogy a két szakasz történeti módszerrel való vizsgálatában semmi közös vonás nincsen. Nézetem szerint azonban a cezúra abban az értelemben bizonyos fokig formális, hogy nem eléggé számolunk azzal a ténnyel, hogy az „előtörténet" jogi-dogmatikai jelenségeit a vizsgált intézménynek jelenlegi alapjaival, a vizsgált jogintézménynek a társadalmi-gazdasági alapjaival és más kapcsolatos jelenségeivel kölcsönhatásban való vizsgálata a történetiség kérdését másként veti fel a „valóságos" és az „elő"-történetre nézve. Az előbbi vonatkozásban a gazdasági-társadalmi-jogi elemek történetisége összefonódott, az utóbbiban azonban — ha nem is kizárólagosan, de túlnyomórészben — csak arról van szó, hogy a jogi dogmatika történeti fejlődése a jog viszonylag önálló fejlődése folytán olyan viszonylag önálló tényezővé válik, amelyre részben építeni lehet és kell, és amely részben azokat a veszélyeket hordja magában, amelyeket a történelmi fejlődés és szemlélet inerciájának neveztem, és amelyek *Kulcsárnál* „történelmi ballaszt"-ként szerepelnek (i. h.). A különbség elmosódásának pedig az a következménye, hogy az „előtörténet" nem egyszer túl nagy szerephez jut, mégpedig nemcsak terjedelmileg, de abban az értelemben is, hogy túlságosan megszabja a jelen vizsgálatának jogi-dogmatikai kereteit, irányát. Túltengése, továbbá az, hogy egyes művekben a történeti elem nem válik eléggé logikaivá, nemegyszer arra vezet, hogy egyes műveket túlságosan megterhelik a mai téma feltárásához valójában nem szükséges történeti fejtegetések. Ezek előadására nemegyszer a nézetem szerint nem megfelelően értelmezett „tudományosság" követelménye vezet. Az ilyen anyagok bizonyos fokú „önmozgása" pedig megnehezíti a proletárforradalom óta kifejlődött „történelmileg adott társadalmi életfeltételek"-nek (*Marx—Engels* művei, 7. k. 546. old.) és az ezekből következő jogpolitikai céloknak megfelelő jogtudományi tárgyalási keretek, irányok, expozíciók és megoldások kialakítását.

II.

1. Önmagukban meglevő jelentőségükön túlmenő figyelmet kell fordítani az olyan jogágazatokra, amelyek közvetlenül *egy-egy kollektíva belső viszonyait* szabályozzák. Jelentős mértékben e kollektívák fejlődése révén megy ugyanis végbe a jog minőségi átalakulása is. Itt alakulnak ki a szocialista jog legfejlettebb struktúrájú jogágazatai, mert a társadalom magasabb fokú szervezettségét a leginkább ezek tükrözik.

A szocialista jogrendszer kialakulása során végbement differenciálódás egyik leglényegesebb jelensége a munkajog önállósulása volt. Ezt, mint ismeretes, alapjában azzal indokoltuk, hogy a munkaviszonyok a termelési eszközök zömének társadalmasításával megszűntek áruviszonyok lenni. Valójában azonban nemcsak ez vezet a munkajog önállósulására, sőt, ez a jellegzetesség csak része egy általánosabb jelenségnek, amely ugyancsak a termelőeszközök zömének társadalmi tulajdonbavételén alapul, de csak most van kibontakozóban. *A munkajog egy sajátos kollektívatípus jogágazata*, ahogyan a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog egy másik fajta kollektívatípus jogágazata. Mióta a termelőszövetkezeti jog tárgyának csupán a belső és az irányítási viszonyokat tekintik, de nem a külső szerződési kapcsolatokat, azóta általánosan elfogadott nézet az, hogy a termelőszövetkezeti jog egy kollektívatípus viszonyait szabályozza. A munkajog vonatkozásában azonban nem ez a helyzet, mégpedig a következő főbb okokból nem.

a) A munkaviszony is, a termelőszövetkezeti viszony is egyéni jogviszonyokban jelenik meg. A dolgozó a vállalattal munkaszerződést létesít, a tag belép a szövetkezetbe. Itt azonban már megmutatkoznak az eltérések: a közgyűlési jóváhagyás révén sokkal inkább kidomborodik az, hogy a tag egy kollektívába lép be, mint az, hogy a vállalati dolgozó az igazgatóval kötött munkaszerződés révén a vállalati kollektíva tagjává válik.

b) Ez összefügg a kétféle kollektívatípus fő különbségével: a vállalat állami tulajdont kezel, a szövetkezet tulajdonosi kollektíva. A saját tulajdonjog folytán a szövetkezeten belül sokkal inkább kiépülnek a kollektíva sajátos szervei, a tagoknak tagsági jogaik vannak stb.; a kollektívának a szövetkezettel azonos szervezete és szervezeti élete van, a tulajdonjogi konstrukció alapján. Az állami vállalatnál a tulajdonjogi konstrukció önmagában nem kívánja meg a vállalati kollektíva szervezeti kiépítését, és valóban: sokáig az igazgatót csupán az állam meghatalmazottjának tekintették. Ilyen szemlélet mellett a vállalati kollektíva alig észlelhető, jogilag ki nem épült jogi szempontból mindvégig a dolgozó és a vállalat vagy igazgató kétszemélyes jogviszonya és az ezáltal keltett szemlélet dominál, és a munkajog aligha jelentkezik egy kollektíva jogágazataként. Kollektíváról legfeljebb szakszervezeti vonalon lehet szó, ez azonban egyrészt nem szükségképpen fog át mindenkit, másrészt nagy hatásköre ellenére sem öleli fel a vállalati kollektíva egész tevékenységét. Itt az

történt, hogy a valóban meghatározó jelentőségű állami tulajdoni elem annyira háttérbe szorította a meghatározott elemet, hogy a meghatározott elem lényegében el is tűnt. Ezzel azonban egyben a meghatározó elem e mivolta is eltűnik, mert ha a meghatározó elem annyira eluralkodik, hogy a meghatározottat megfosztja minden relatív különállásától és jellegzetességétől, akkor meghatározott elem hiányában maga is megszűnik meghatározó lenni.

Az SzKP XX. és XXII. kongresszusa után bekövetkezett változások azonban lényegében arra irányultak, hogy valósággá tegyék a vállalati érdekeltséget és öntevékenységet, mind a vállalat egésze, mind a kollektíva tagjai oldalán. Ez az érdekeltség és öntevékenység egymástól elválaszthatatlan. Az érdekeltség ugyanis önálló hatáskör nélkül szinte csak szerencse-elemmé lesz, mert ha nincs cselekvési lehetőség az érdekeltség szolgálatában, akkor nincs számottevő befolyásolási lehetőség az eredményesség vonatkozásában: az érdekelt az elhatározásokat illetően passzivitásra kárhoztatva várja, milyenek lesznek az eredmények. Ha ez a helyzet, elegendő, ha csak az egyes alkalmazottak egyéni érdekeltsége létezik, de a vállalati érdekeltségnek nincs különösebb értelme. A hatáskör érdekeltség nélkül viszont azzal a veszéllyel jár, hogy a helyi energiák kihasználatlanok maradnak. Már most a változások a *vállalaton belül* a következő irányokban hatottak:

aa) az *érdekeltség* vonalán az önálló elszámoláson alapuló vállalati érdekeltség a nyereségvisszatérítés révén nagyobb mértékben vált a kollektíva érdekeltségévé, a ptk. 348. §-a révén pedig a polgári jogi felelősségi viszonyokban kiépült a kollektívának biztosítóra át nem hárítható, a kollektíva károkozó tagjára pedig általában csak korlátozottan áthárítható teljes felelőssége bármely tagja által e minőségben a kollektíván kívül okozott kárért;

bb) a *hatáskör* vonatkozásában a vállalati hatáskörök nagymértékben megnövekedtek, és az üzemi tanácsok, termelési tanácsok, más vonatkozásokban a társadalmi bíróságok révén kibontakozott az a folyamat, amely az egész kollektíva személyes érdekeltségét megfelelő hatáskörrel egészíti ki.

Az egész fejlődés tehát a vállalati kollektívának realitássá válása irányába mutat. Kiemelkedő érdeme *A. V. Venediktovnak*, hogy „kettős kollektíva" elméletét, amely a harmincas évek „osztott tulajdoni" elméletének és az állami oldal ezt követő túlhangsúlyozásának ellentmondását feloldotta, és a vállalati kollektíva viszonylagos önállóságát dogmatikailag kiépíti már akkor kidolgozta, amikor ennek feltételei még csak érlelődtek.[16]

A vállalati kollektíva realitássá válása voltaképpen azt jelenti, hogy létrejöttek a vállalaton belül is a „*tagsági jogok*", ha ezek fogalmát nem szűkítjük a

[16] *Venediktov :* Állami szocialista tulajdon, Moszkva, 1948. A műben kifejtett koncepciót hevesen bírálták, nehezen volt összeegyeztethető azzal a sztálini felfogással, amely a vállalat igazgatóját az állam meghatalmazottjának tekintette, és a sajátos vállalati elemre nem helyezett súlyt. Azóta *Venediktov* felfogása annyira elfogadottá vált, hogy a Szovjetunió polgári törvényhozásának alapjairól szóló 1961. évi törvény azt teljesen magáévá teszi, nemegyszer még terminológiai vonatkozásban is.

tulajdonjogon alapuló szervezetek tagjainak jogaira. Ha azonban az állami vállalatnál a tulajdonjogot pótolja az önálló elszámolás, a tulajdonjogot az operatív igazgatás joga, akkor nincs ok annak tagadására, hogy a kollektívát megillethetik olyan „tagsági jogok", amelyek nem a tagok társtulajdonán alapulnak, és lényegében úgy viszonyulnak a tulajdonosi kollektívák „igazi" vagy inkább hagyományos tagsági jogaihoz, ahogy az önálló elszámolás a tulajdonhoz, az operatív igazgatás joga a tulajdonjoghoz viszonyul. Ennek feltételeit a kollektíva érintett érdekeltsége és hatásköre kiépíti, legfeljebb az volna célszerű, ha ezeket a „tagsági jogokat" ugyanúgy nem kellene idézőjelbe tett tagsági jogoknak nevezni, ahogyan az önálló elszámolást és operatív igazgatást sem nevezzük idézőjelbe tett tulajdonnak és tulajdonjognak. Ez azonban terminológiai kérdés, és megoldásának nem szabad feledtetnie azt, hogy itt a tagsági jogok sajátos neméről, ha tetszik, szocialista „pótlékáról" van szó.

c) A vállalati kollektíva kiépülése sajátos módon nem segítette elő azt, hogy a munkajog egy kollektíva-típus jogágazatává váljék. Ez ugyanis arra vezetett, hogy a tudomány elismerte a vállalati kollektíva belső, munkajogi jogalanyiságát, mégpedig a kollektíva és a vállalat közti viszonyban. Ezzel azonban a vállalat és a kollektíva a jogviszony két pólusán jelent meg, a vállalati kollektíva viszonyai pedig a munkajog által szabályozott vállalati viszonyok egyik részterületévé lettek. Egyfelől vannak egyéni munkaviszonyok, másfelől vannak a vállalat és a kollektíva közötti viszonyok. Kérdéses azonban, hogy helyes-e ez az egymásmellettiség; a kétféle viszony sokkal szorosabb kapcsolatban van egymással. Ebben a szemléletben továbbá szétválik a *vállalat*, mint a termelés *szervezeti* egysége és az üzemi *kollektíva*, mint *személyi* állomány. Úgy tűnik, mintha a vállalat, illetve igazgatója az „*állami*", a *munkáltatói*, a kollektíva pedig a vállalatnak alárendelt, végrehajtó, de a vállalattal szemben jogokkal is rendelkező *személyi*, *munkavállalói* elemet jelentené. Vállalat és kollektíva azonban lényegében ugyanaz, eltérő oldalakról megragadva, kivéve természetesen a tulajdoni vonatkozásokat, mert az állami vállalat specifikuma éppen abban áll, hogy *a vállalat működését kifejtő kollektíva nem tulajdonos.* Ez vezet egyebek között arra is, hogy az igazgatót az „állam", vagyis az irányító szerv alkalmazza, ez pedig hozzájárul az említett ellentétpárok látszatának a felkeltéséhez. A tulajdonjogi helyzet folytán döntő állami elemet azonban *nem a vállalat és a vállalati kollektíva szembeállításával* kell kellő érvényre juttatni, hanem a kollektíva sajátos jellegének, rendeltetésének, elkülönülése vagyoni alapjának, vagyis a szövetkezetektől eltérő tulajdoni viszonyainak a kidomborításával. *Ennek során* lehet arra rámutatni, ami itt megtévesztő, hogy ti. bizonyos körülhatárolt vonatkozásokban az üzemi kollektíva és a vállalat mint munkáltató között valóban létrejönnek belső jogviszonyok, akár a vállalat és az egyes munkavállalók között. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy nem a vállalat és a kollektíva áll egymással szemben, de a válla-

laton belül keletkezhet nem antagonisztikus ellentmondás a tulajdonosi és a működést kifejtő elem, vagy *Venediktov* ismert konstrukcióját követve: az össznépi tulajdonosi kollektíva és a vállalati kollektíva között, tehát az egész és a rész között; ez ölti a vállalat és a kollektíva közötti jogviszony formáját.[17] Ez nem változtat azon a tényen, hogy *a munkajog az állami tulajdon alapján és kezelésére államilag szervezett kollektíva belső viszonyait szabályozza, a vállalat pedig olyan kollektívát alkot, amely nem a saját, hanem az állam tulajdonát kezeli, központilag kijelölt, egyetemes érdekű feladatokat old meg és amelyben — a tulajdoni specifikummal összefüggésben — egyszemélyi felelős vezetés érvényesül.*

d) Végül a történelmi fejlődés inerciája is némileg közrehatott abban, hogy a munkajog nehezebben válik egy kollektíva-típus jogágazatává. A munkajogi viszony történelmi elődje a termelőeszközök zömének társadalmi tulajdonba vétele előtt a magánjogi munkaviszony, szolgálati viszony volt, a termelőszövetkezeti jognak azonban nincsenek ilyen gyökerei a letűnt rendszerben. A munkajognak ez a fejlődési jellegzetessége is közrehatott abban, hogy a kétszemélyes szemlélet a kollektíva-szemlélettel szemben mindvégig szinte egyeduralkodó volt. A szocialista munkaviszony ugyanis mint a régi magánjogi munkaviszony árujellegének a tagadása jelentkezett, és a megszüntetve-megőrzés e folyamatában megtartotta a kétszemélyes szemlélet egyeduralmát, e kétszemélyes viszony gyökeres tartalmi megváltozására helyezve a fő hangsúlyt. Ezzel lényeges elemre mutatott rá, és az áruelem kiiktatódásának következetes végiggondolása esetén eljuthatott volna a kétszemélyes (áruviszonyt ebben utánzó) szemlélet meghaladásáig is, de a kétszemélyes szemlélet sémájának foglya maradt, és *csak ezen belül* kereste a megújhodás elemeit.

[17] A vállalati kollektíva belső jogalanyiságát a magyar irodalomban elsőként *Weltner* dolgozta ki. A belső jogalanyiság kiépítése azonban logikailag egyben a kollektíva és a vállalat szembeállítását, elválasztását jelenti. Bár *Weltner* társadalmi-gazdasági egységről is beszél a kollektíva vonatkozásában, és a vállalat különféle oldalaiként tünteti fel a vagyoni, dolgozói és felelős vezetői viszonyokat, mégis határozottan tagadja a kollektíva és a vállalat egybeesését, és döntőnek azokat a jogviszonyokat tekinti, amelyek a kollektíva és a vállalat között állnak fenn. (A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 375—384. old., Magyar Munkajog, Tankönyvkiadó, Budapest, II. kiad. 1962. II. 90. s köv. old.). Egy új elem — a kollektíva és a vállalat közötti jogviszonyok — erőteljes hangsúlyozása teljesen érthető, de önmagában véve nem eléggé kielégítő. A csehszlovák irodalomban *Wütz* fejtette ki, hogy a „kollektív viszonyok" nem foglalhatók le a vállalati kollektíva és a vállalat viszonyaira, továbbá hogy nem helyes, ha a vállalat szerepel az idevágó jogviszonyok egyik pólusán, mert hiszen a vállalat egyebek között a vállalati kollektívát is magában foglalja; helyesebb, ha a jogviszonyban a vállalati kollektívával szemben az igazgatót szerepeltetik (l. *Kostecka* referátumát a munkajog egyes elméleti kérdéseiről tartott vitáról, Právnik, 1962. 5. sz.). Egyébként a termelőszövetkezeti kollektívának is lehetnek jogai a szövetkezettel szemben (taggyűlés összehívása stb.), mégsem állítja senki, hogy más a szövetkezet és más a tagság kollektívája. Az pedig, hogy a vállalati kollektíva nem tulajdonosi kollektíva, a vállalat és a kollektíva személyi oldalról való egybeesését nem érinti, hiszen ez megfelel annak, hogy a vállalat nem tulajdonos, hanem maga is az állam tulajdonában van, vagyis: a vállalat kollektívája egy nem-saját vagyont kezelő kollektíva. Más kérdés, hogy a vállalat tulajdonosa maga is egy az állam által képviselt, szélesebb körű kollektíva.

Az új jogágazatoknak e kollektíva-szemlélete gyakorlatilag is döntő jelentőségű. Nemcsak azért, mert a kollektívák szerepe folyton növekszik, és ezért kiterjed a kollektíváknak mint ilyeneknek a jogköre is, hanem azért is, mert e jogágazatok specifikumai éppen abból erednek, hogy sajátos kollektívatípusok szabályozására szolgálnak. A jogosultság és kötelezettség viszonyának sajátos, az alanyi jognak a polgári jogból vett fogalmával meg nem ragadható jellegzetessége, az érvénytelenség még tárgyalandó sajátos megoldása, a fegyelmi és vagyoni felelősség sajátos alakzatai ide torkollanak (pl. ez nyilvánul meg abban, hogy a kollektíva vezetősége részéről eszközölt felelősségrevonás a kollektíva részéről eszközölt felelősségrevonás irányában fejlődik), tehát mind a külső, mind a belső hatás alapjai itt találhatók meg. Ebből vezethetők le továbbá az egyes kollektívák eltéréseiből adódó különbségek: a munkajog és termelőszövetkezeti jog távlatilag csökkenő eltérései is.

2. A kollektívák jogágazatai merőben új jogágazatok, még ha a munkajognak vannak is bizonyos előzményei a burzsoa társadalmi rendszerben. Dogmatikájuk alapvetően új, és legfeljebb bizonyos elemeket hasznosítanak a korábbi társadalmi rendszerekben felhalmozott tapasztalatokból. Nem egészen ez a helyzet a *polgári joggal*, amely nem egy merőben új társadalmi-gazdasági struktúra szabályozására szolgál, hanem egy olyan struktúráéra, amelynek lényeges része a magántulajdon keletkezéséig terjedő időben gyökerezik, egy olyan struktúráéra, amelynek lényeges eleme az áruviszony. Ennek következtében a polgári jog részben egy történetileg-társadalmilag fejletlenebb struktúrát tükröz, mint a kollektívák jogágazatai, olyan struktúrát, amely sok vonatkozásban jelentkezik a régi megújulásaként. Ez különösen sok alkalmat nyújt a történeti szemlélet túlhajtására.

A polgári jogot az jellemzi, hogy a polgári jogviszony alanyai benne nem mint kollektíva és tagja, illetőleg egy kollektíva tagjai jelennek meg. Ez a jogterület a jogalanyokat nem mint szervezett kollektívák tagjait ragadja meg a kollektívához vagy egymáshoz való viszonyaikban, hanem eredetileg mint *tulajdonosokat*, tehát egymástól jogilag független és egyenjogú gazdálkodó alanyokat, a citoyen — bourgeois szétválás[18] bourgeois-oldalát; ehhez járultak a szocialista jogban a tulajdoni struktúra és tulajdonjogi konstrukció nélkül az önálló elszámolás vagy a költségvetési önállóság gazdasági struktúrája és az operatív igazgatási jog konstrukciója révén bizonyos vagyonok relatíve önállóvá tett alanyai. Összefoglalóan tehát itt *elkülönült vagyonok jogilag önálló és egymástól független alanyainak viszonyairól* van szó,[19] vagyis a kollektíva-struktúránál történelmileg fejletlenebb struktúráról.

[18] A burzsoa—citoyen szétválásra l. különösen *Marx :* A zsidókérdéshez, Marx—Engels vál. m. I. köt. 356—371. o.

[19] A vagyoni forgalomban való vagyonelkülönítésnek a polgári jog tárgymeghatározása szempontjából fennálló jelentőségét hangsúlyozta *A. V. Dozorcev* (A szovjet polgári jog és a Szovjetunió polgári törvénykönyve rendszeréről, Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo,

A polgári jognak ez a „*régi*" gyökerű struktúrája abból ered, hogy a kommunizmus felé vezető úton, amíg ennek termelési és tudati feltételei létre nem jönnek, nagy és az anyagi ösztönzés vonalán egyre növekvő jelentősége van a tulajdonosi és más alapokon végrehajtott vagyonelkülönülésnek; még a munka szerinti, tehát új típusú elosztás is a személyi tulajdonba torkollva érezteti ösztönző hatását, így téve lehetővé a szükségletkielégítést. Az elkülönített vagyonok alanyainak ilyen módon létrejövő tulajdonosi vagy kvázitulajdonosi uralmi és áruviszonyaiban még fellelhetők a hajdani citoyen — bourgeois szétválás végső maradványai, mégpedig — jól berendezett anyagi ösztönzési rendszer esetén — e szétválás végső felszámolódása érdekében. Ennyiben a polgári jog valóban „*régi*" és bár ezt a „régi" elemét nemigen szoktuk hangsúlyozni, feltűnő terméke a történelmi fejlődés inerciájának, hogy a polgári jog tárgyának valamennyiünk által elfogadott meghatározása csak ezt az elemet, a mellérendeltség és egyenjogúság áruviszonyokban megtalálható elemét hangsúlyozza, az „új" elemre csak azzal utalva, hogy a polgári jogot szocialista jogunk szocialista jellegű ágazatának nevezi.

Miben áll azonban ez az „*új*" elem? Az ugyanis, hogy a polgári jog elkülönült vagyonok jogilag önálló alanyainak a viszonyait szabályozza, a magánjogra is áll, meglehetősen időtlen megállapítás. Az újjáalakulás döntő mozzanatát a magánjog alapjait felszámoló történelmi eseményben, mégpedig a termelőeszközök zömének állami tulajdonba vételében kell látnunk. Ez vezetett a *külső* hatás területén a tervgazdálkodáshoz és a *belső* hatás területén a szocialista együttműködéshez. Ezek azonban voltaképpen *idegenek* a polgári jog említett alapstruktúrájától. Ez ugyanis társadalmi tulajdont nem ismer, csak magántulajdont; tervgazdálkodást nem tűrő, egymástól független alanyok viszonyait tartalmazza; e viszonyok nem lényegtelen elemei az együttműködésnek, nem kedvező érdekellentétek e jogilag független alanyok között. Az árutulajdon elvont sémája sem állami beavatkozást, sem a szerves együttműködést nem tűri. Ha a *burzsoa* állam beavatkozik az árutulajdon viszonyaiba, sőt, maga is gazdálkodik, ez arról tanúskodik, hogy a termelőerők túlnőttek a burzsoa termelési viszonyokon: ez a burzsoa társadalom kényszerű és torz „alkalmazkodása" a termelőerők társadalmi tulajdont kívánó fejlettségéhez, a saját gazdasági és ideológiai alapjaihoz való ragaszkodása jegyében és ezek fenntartása érdekében, és ennyiben a tőkés rendszer válságjelenségeiként értékelhető. Ha továbbá valamely burzsoa állam a szerződési viszonyokban a felek együtt-

---

1954. 7. sz. 105. o.). Aligha áll meg *Joffenek* ezzel szemben hangoztatott az a bírálata, hogy a vagyonelkülönítés középpontba helyezése a tárgymeghatározás középpontjába módszeri kérdést helyez (Szovjet polgári jog, tanfolyam, a Leningrádi Egyetem Kiadója, 1958. I. 12. o.), mert a vagyonelkülönítés nem csupán szabályozási módszer, de a társadalmi-gazdasági viszonyok tényleges jelensége. Ugyancsak rokon a kifejtett felfogással *Knapp* felfogása, aki szerint a polgári jog a tulajdonosok viszonyait szabályozza (A jogrendszerről szóló vitáról, Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1957. 5. sz. 114—120. o. A csehszlovák polgári jog tárgya és rendszere, Csehszlovák Akadémiai Kiadó, Praha, 1959. 88—95. o.)

működését írja elő, ez az ehhez szükséges gazdasági-társadalmi alap hiányában demagógia. Ugyanezek azonban a szocializmust építő és a *szocialista* társadalomban éppen ellenkezőleg a *fejlődés* megnyilvánulásai, mégpedig alapjában azért, mert a termelőeszközök zömének társadalmi tulajdonba vételével magasabb szinten létrejött a termelőerők és termelési viszonyok egysége. Ennek a következménye az, hogy a tervgazdálkodásnak és az együttműködésnek ezek a polgári jog által szabályozott viszonyok alapstruktúrájától eredetileg idegen tényezői kívülről áthatva ezt a „régi" struktúrát, mégis uralják ezt, és ezzel újjáalkotják a polgári jogot. A társadalmi tulajdon felszámolja az említett struktúrával eredetileg együttjárt anarchiát és konkurrenciaharcot, az áruviszonyokat a tervgazdálkodás szolgálatába állítja, a magántulajdonosokat egyrészt széles körben az önálló elszámoláson alapuló operatív igazgatási joggal felruházott állami vállalatokkal és a csoporttulajdonon alapuló szövetkezetekkel, másrészt pedig új tudattal rendelkező személyi tulajdonosokkal váltja fel. Ilyen körülmények között a „régi" struktúra újjá válik. A termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló társadalom lehetővé teszi, hogy a vagyonelkülönítéssel és áruviszonyok által való összekapcsolással járó egyéni kezdeményezés és az ily módon szervezett szükségletkielégítés a társadalmi érdekekkel összhangban álljon; ennek egyik — nem a legfontosabb — eszköze az állami befolyás érvényesítése a polgári jogi viszonyok területén. A társadalmi tulajdon, amely összekapcsolja a társadalom tagjait és szervezeteit, megteremti az együttműködés alapjait, úgy, hogy ez az együttműködés még az áruviszonyok területén is kötelezővé tehető. A társadalmi-gazdasági viszonyok alapvető oldalán alapul tehát az állami befolyás és az együttműködési kötelezettség; ezek voltaképpen a legfontosabb konkréten ható eszközök, amelyek az áruviszonyokat megszelídítik, a szocialista népgazdaság, a társadalmi érdekek szolgálatába állítják. Érvényesülésük ugyan nem egyformán intenzív a polgári jog minden területén, mert általában véve csökken, ha az állami szocialista tulajdon körétől a még meglevő magántermelők viszonyai felé haladunk, sőt, az állami tulajdon körében más minőségű, mint azon kívül, mert hiszen a saját tulajdon igazgatásának a jellege egészen más, mint a más tulajdonával kapcsolatos igazgatási tevékenység: az elsőben a tulajdongyakorlási és hagyományos igazgatási elemek egymásba átmennek, amint ezt az iparigazgatósági irányításról a tröszt- vagy iparági vállalati kötelék szervezeti formájára való áttérés is dokumentálja. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy az együttműködés objektív táptalaja szegényebbé és az állami behatás intenzívebbé válik, ha a szükségletek és a kapacitások között időlegesen lényeges feszültség lép fel. Mindezek — és más körülmények — azonban csak árnyalják azt a jelenséget, hogy a szocialista polgári jog által szabályozott áruviszonyokat társadalmi érdekből kívülről befolyásolja és módosítja az áruviszonyok „szocialista bekerítését" ezen a téren biztosító állami befolyás és együttműködés.

Lényegében tehát két összetevője van a polgári jogot is meghatározó új elemnek:

a) Az elsőre *Lenin* mutatott rá az OSZFSZK 1922. évi polgári törvénykönyvének előkészítése során, amikor megállapította, hogy a gazdaság körében semmi „magán"-t nem ismerünk el, illetve hogy fokozni kell az állam beavatkozását a polgári ügyekbe.[20] Ez az útmutatás elsősorban a NEP körülményeire tekintettel hangzott el, de a szocializmus egész időszakára kiterjedő érvénye van, mert azon alapul, hogy a citoyen — bourgeois szétválás felszámolása során *minden magánügy egyben társadalmi üggyé is válik*, mégpedig nem abban a vulgáris értelemben, hogy előbb szétválasztjuk a magánérdeket a társadalmi érdektől, és aztán kijelentjük, hogy a magánérdeknek engednie kell, hanem a rész és az egész viszonyának értelmében. Ez vezet arra, hogy a polgári jog egész területén érvényesül az *állami befolyás*. Megnyilvánul elsősorban a tervgazdálkodás területén, és megnyilvánul közvetve, a gazdaságpolitika, árpolitika stb. révén. Nagyon lényeges hatása továbbá az, hogy némileg kibővíti a bíróságok funkciójának a körét. Ez megnyilvánul a felek perbeli rendelkezési jogának a korlátozásában, a bíróság kötelező aktivitásában a bizonyítás területén, és megnyilvánul abban is, hogy kiterjed a konstitutív jogkör. Bizonyos területeken a bíróság nem elégedhet meg azzal, hogy a felek egyikének vagy másikának igazat ad, hanem alakítóan lép fel viszonyukban, közreműködik a társadalmi és egyéni érdekek összhangba hozatala érdekében, az állam javára marasztalás révén elvon a felektől anyagi eszközöket stb.

b) A második meghatározó új elem a társadalmi tudat oldalára esik: a *szocialista együttműködés* eleme. Ennek jogi téren való megkövetelése reális és szükséges: a termelőeszközök társadalmi tulajdona megteremti a gazdasági-társadalmi alapjait, de létrehozatala és megszilárdítása egyebek között, ha nem is elsősorban, a polgári jog eszközeinek a közreműködését is megkívánja. A polgári jog eszközeinek is hozzá kell járulniok ahhoz, hogy az elkülönült vagyonok jogilag önálló és független alanyainak viszonyai megteljenek a tőlük eredetileg, történelmileg idegen szocialista együttműködéssel.[21]

Ezeket az új elemeket nem tükrözi a polgári jog meghatározása: ez lényegében annyit mond, hogy a polgári jog a vagyoni viszonyokat áruformában szabályozó szocialista jogágazat. A „szocialista jogágazat" zárójelét fel kellene bontani, és utalni kellene arra, hogy *az áruviszonyok a társadalmi érdek érvényesülését biztosító állami befolyás alatt állnak és bennük az együttműködés eleme is megvan*. Ezek ugyan szinte minden jogágazatban érvényesülnek, de a polgári jogban érvényesülésük egészen sajátos: mintegy az alapul fekvő viszonyok sematikus alapképletétől idegenül, történelmileg is merőben újat jelentve hatnak. A kollektívák jogágazataiban mi sem természetesebb, mint az együtt-

[20] *Lenin*, Művei, 36. k. 594. o., 33. k. 193. o.

[21] L. *Eörsi :* Szocialista polgári jogunk továbbfejlődésének egyes problémái, Jogtudományi Közlöny. 1959. 5 sz. 175—178. o.

működés, mert együttműködés nélkül nincs kollektíva. De vajon ugyanez mondható-e el arról a jogágazatról is, amely jogilag egymástól elkülönített jogalanyok elkülönített vagyonát védi, és az ilyen alanyokat időlegesen olyan viszonyokban kapcsolja össze, amelyekben érdekeik az alapvető érdekközösség talaján ugyan, de az anyagi ösztönzés megvalósulását szolgálandó, mégis ellentétesek?

Ami pedig az *áruviszony-elemet* illeti, a fejlődés iránya bizonyos fenntartásokat kelt. Az áruviszony formális eleme, ha erősen módosul is, de fennmarad: a polgári jog nem kollektívák, hanem jogilag független és egyenrangú jogalanyok vagyoni helyzetét és viszonyait szabályozza. A vagyonelkülönülés nem feltétlenül tulajdonjogi vagy a hagyományos árutermelésbe beilleszkedő alapon (pl. bérlet alapján) történik: az állami szocialista tulajdon körén belül egészen másról van szó. Mégis, a kiépült szocialista társadalom alapvető érdekközössége ellenére is, a polgári jogi viszonyokban ez az elkülönültség legalább formálisan megvan, és alapja a vagyonelkülönítés, tulajdonjogi vagy más eszközökkel. Ami azonban az áruviszony érdemi oldalát, az egyenérték érvényesülését illeti, itt már problémák vannak, és még inkább lesznek.

a) Az *öröklési jog* vajmi kevés kapcsolatban van az áruviszonyokkal, sőt, ezen a területen még arról sem nagyon lehet szó, hogy az öröklés az árutulajdon struktúrájához kötött; ez legfeljebb történetileg van így.

b) A *szellemi alkotások* joga egyrészt a munkaerő felhasználásának viszonyait szabályozza egy speciális területen, másrészt ezt nem áruviszonyok keretében teszi: nem a munkaerő értékét térítteti meg.[22] A hagyományos alapon tehát nem alapozható meg polgári jogi jellege. Polgári jogi jellegűvé teszi azonban az, hogy ezen a területen *nem kollektíván belüli* viszonyokról van szó, még ha ezek a viszonyok a munkaerő felhasználásával kapcsolatosak és árumentesek is. Ez még a szolgálati találmányokra és az újításokra is áll:

aa) senkinek sem munkaköri kötelessége találmány létrehozása, a munkaköri kötelezettség pedig az újítást kizárja,

bb) még az egyébként munkaviszonyban álló felek között is ugyanúgy *külön szerződés* jön létre az újítás kikísérletezésére, hasznosítására, mint amikor nincs munkaviszony az újító és a hasznosító vállalat között. Ez kifejezi azt, hogy a kikísérletező vagy felhasználó vállalattal akár munkaviszonyban álló, akár munkaviszonyban nem álló újító és a vállalat között az újításra vonatkozóan a munkaviszonytól eltérő jellegű viszony van, még ha a munkaviszonynyal való formális egybeesés folytán a kikísérletezési és felhasználási szerződésbe be is hathatnak az újító netáni munkaviszonyának az elemei: az újítási viszonyban nem egy kollektíva tagja áll szemben a kollektívával, hanem a szellemi alkotás létrehozója és értékesítője ennek a produktumnak a fogyasztójával a szocialista vagy szocializmust építő társadalom keretei között.

[22] L. *Világhy* fejtegetéseit, *Világhy—Eörsi* : Magyar polgári jog, II. 232. o.

c) A legnagyobb meggondolásra késztető elemek azonban a kommunizmus felé való fejlődés útján vannak: a *társadalmi szolgáltatások* kiépülése területén. Ezek nem kizárólagos, de mégis egyik kirajzolódó útja az, hogy szolgáltatások (pl. a közlekedés) ára állandóan csökkenni fog, hogy az ilyen viszonyokban a társadalmi szolgáltatás eleme növekszik, az áruelem csökken anélkül, hogy az áruviszony formai kostrukciója, az elkülönített vagyonok egymástól jogilag független alanyai közötti jogviszony képlete megszűnnék. Ilyen helyzetben nehéz áruviszonyról beszélni, de nem is lehet a jogviszonyt a polgári jogból kirekeszteni. Ezekben a viszonyokban mindinkább csak az áruviszony szerkezeti modellje marad fenn.

Ha ezek után a tényleges áruviszonyok területét át akarjuk tekinteni, sajátos, ellentmondó eredményre jutunk. Az áruviszonyok köre erősödőben van azokon a területeken, ahol ez felületes megközelítés mellett kevésbé volna várható, ahol pedig kézenfekvőnek tűnhetne fennmaradásuk, ott visszahúzódnak.

a) Az áruviszonyok *szilárdulása*, *fejlődése* a *tervgazdálkodás* területén figyelhető meg, tehát ott, ahol ezek jelentőségét a gazdasági jog koncepciója révén csökkenteni igyekeztek, ahol javarészben — az állami szektoron belül — eleve nem a hagyományos áruviszonyok alakultak ki: hiányzik a tulajdonosi elkülönültség, az elkülönültséget mintegy mesterségesen építették ki az önálló gazdasági elszámolás révén. Egyébként az áruviszonyok kiterjedése részben éppen azért lehetséges ezen a területen, mert itt nem tőzsgyökeres, az anarchiát és érdekellentéteket alapvetően a vérükben hordozó áruviszonyokról van szó.

b) Az *állampolgároknak* az állami szervekhez, szövetkezetekhez és egymáshoz való viszonyaiban az áruelem vagy eleve *hiányzik* (pl. az öröklési viszonyokban az öröklési szerződés szűk területének a kivételével), vagy *csökken*, mégpedig az állami szervekhez való viszonyban a társadalmi szolgáltatások kiterjedése, az állampolgárok közötti viszonyokban az együttműködés és kölcsönös segítség viszonyainak kiterjedése következtében. Azelőtt, a magántulajdon jogában annyira perifférikusak voltak az árutartalomtól mentes magánjogi viszonyok, hogy mint atipikusakat figyelmen kívül kellett hagyni ezeket a magánjog tárgya megjelölésénél. Most azonban más a helyzet. Nehezen tartható fenn az a helyzet, hogy egyfelől megállapítjuk a szocialista együttműködés és elvtársi segítség viszonyainak kiterjedését, másfelől pedig változatlanul atipikusnak tekintjük az ingyenességet az állampolgárok egymás közti szerződéseiben is. Hovatovább kétségessé válik, nem értékeltük-e túl a ptk. előkészítése során a visszterhesség elemét, amikor pl. csak az állampolgárok közötti pénzkölcsönnél indultunk ki az ingyenes alakzatból, de nem a megbízás terén is. Az akkor felhozott fő érv, hogy az itt kialakuló ingyenes viszonyok a mindennapi élet közönséges és jogi rendezést nem kívánó jelenségei, csak részben igaz: mihelyt rendellenesen bonyolódik a viszony, jogi jelentőségűvé válhat,

mégpedig annál inkább, minél nagyobb szerephez jut a jogviták rendezésében a társadalmi elem, vagyis mindinkább fejlődik a jog olyan irányba, amely a nem-jogivá válás útját jelzi.

Lassanként fel kell tehát tenni a kérdést, hogy nem a történelmi fejlődés inerciája vezet-e arra, hogy az áruviszonyoknak és az áruformában való szabályozásnak középponti szerepet juttatunk a polgári jog fogalommeghatározásánál. Történelmileg ez a szerep kétségbevonhatatlan. Nem kell-e azonban ma és még inkább holnap azt mondanunk, hogy új típusú, az áruviszonyokkal már semmilyen kapcsolatban nem álló polgári jogi viszonyok tömege létezik, amelyekben az a közös, hogy nem valamely kollektíva belső viszonyai, hogy a jogviszony alanyai e minőségükben egymástól függetlenek? Vissza kell-e az ilyen viszonyokat mindenképpen vezetni az áruformára? Nem helyesebb-e azt mondani, hogy ilyen jellegű viszonyok lehetnek áruviszonyok, lehetnek történelmileg az áruforma felhasználásával létrejött viszonyok, és lehetnek olyan viszonyok, amelyeknek nincsen közük az áruformához? Szükséges-e hogy ma is az áruformára vezessük vissza a kollektíván kívüli viszonyokat, amikor azok nélkülözik az árutartalmat? Történelmileg szükséges, de a mai társadalmi viszonyainkat egy ilyen általánosítás már nem tükrözi megfelelően. Különösen nem, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az állami befolyás és szocialista együttműködés ott is oldja az áruformát, ahol egyenértékek cseréjéről van szó.

A tervszerződési viszonyoknak az eltérése az állampolgárok viszonyaitól ezen a területen arra vezethető vissza, hogy a vállalatok és szövetkezetek anyagi ösztönzése *áruviszonyok* révén történik, az állampolgároké — a munkaviszonyban és szövetkezeti tagsági viszonyban — javarészben a *szocialista elosztás elvének* alkalmazásával. Mindkét esetben a társadalomnak nyújtott szolgáltatás *értéke* a döntő, csakhogy a vállalati és szövetkezeti szolgáltatások értékét alapjában a hasznos társadalmi ráfordítás adja meg, az állampolgárok teljesítményének értéke azonban egyáltalán nem a ráfordított munkaerő értékével egyenlő. A vállalatok és szövetkezetek egymás közti viszonyaiban tehát az áruviszony dominál, a munkaviszonyban és a szövetkezeti tagsági viszonyban a szocialista elosztás elve; a kommunista elosztás elemeinek megjelenése továbbá az állampolgárok ellátásában gyengíti az áruelemet, az állampolgárok között létrejövő új típusú kapcsolatok pedig ezek viszonyában vezetnek ugyanilyen tendencia kibontakozására. A személyi tulajdon kétségkívül magában foglalja az áruként való rendelkezés lehetőségét, de ez nemcsak hogy nem kizárólagos, de egyre kevésbé jellemző is.

A polgári jog tárgymeghatározásának tengelyében álló áruviszony és áruforma tehát középponti helyét elveszti, és a helyébe az önálló vagyonok alanyainak viszonyai lépnek. Ezzel azt lehet szembevetni, hogy nem történt egyéb, mint egy *tartalmi és formai* körülírás helyettesítése egy analóg *strukturális* körülírással. Önálló vagyonok alanyainak viszonyai nem egyebek, mint az áruforma felhasználásával szerveződött viszonyok.

Ezt azonban a történelmi fejlődés inerciája láttatja így.

a) A kollektívák és a tulajdonosok (valamint ebből a szempontból a kvázi-tulajdonosok) viszonyainak megkülönböztetése igen lényeges, a jogot is formáló szociológiai tényeken alapul. A megkülönböztetés jogi relevanciája lényegében új, mert a magántulajdon magánjoga a valódi, tehát nem a szétválasztó magántulajdonra épülő kollektívákat nem, vagy csak mint magántulajdonnal mégis rendelkezőket vette tudomásul.

b) A tulajdonosok viszonyai történelmileg valóban áruviszonyok. Az áruviszonyok nagy jelentősége folytán extrapolálódtak a perifférikus, atipikus ingyenes viszonyokra is. Ma azonban a személyi tulajdonosok viszonyaiban már nem ez a helyzet: a termelés és a tudat fejlődése történelmileg az ingyenesség irányába vezet. Ilyen körülmények között az áruformára hivatkozás egyre szélesebb körben válik formálissá, a tulajdonosok viszonyai pedig egyre inkább telnek meg olyan elemekkel, amelyek teljesen újszerűek és nincs sok közük az áruviszonyokhoz.

Ilyen körülmények között az áruviszony és áruforma kétségkívül meglevő megszüntetve-megőrzése nem azzal kell hogy járjon a polgári jog fogalommeghatározásánál, hogy az áruformában való szabályozás a középpontban marad, és kifejtésre kerül, hogy az emögött levő áruviszonyok tartalmilag megújhodott, szocialista áruviszonyok, hanem azzal, hogy az önálló vagyonok alanyainak viszonyai kerülnek a középpontba, és ezen belül van meg a helye az áruviszonyoknak. A megszüntetve-megőrzés tehát itt trónfosztással jár együtt. Az eredmény: egy *formális* és a lényeget egyre kevésbé tükröző ismérv (az áruforma) helyére egy *strukturális* és szociológiailag sokatmondó ismérv kerül.

Végezetül a bevezetőben említett módszer megkívánja, hogy a polgári jog ágazatának fő funkcióira is rámutassunk: a polgári jog alapvető *külső* hatása a tág értelemben vett termelés és fogyasztás szervezése a sajátos polgári jogi eszközökkel, alapvető *belső* hatása pedig a tág értelemben vett *anyagi ösztönzés*, ugyancsak az említett sajátos polgári jogi (és nem pl. munkajogi) eszközökkel. Nyilvánvaló, hogy a szövetkezeti és személyi tulajdonjog az öröklési joggal, és a tulajdonjogon épülő jogalanyiság, az állami szervek jogalanyisága az önálló elszámolás mögöttes struktúrájával, a szerződések joga, a kártérítési felelősség, a szellemi alkotások jogának vagyoni vonatkozásai mind egyrészt a termelés és szükségletkielégítés szervezését (külső hatás), másrészt az anyagi ösztönzést és az ezáltal való nevelést (belső hatás) szolgálják.

Ennek megfelelően a polgári jog

a) *elkülönült vagyonok egymástól jogilag független (mellérendelt), de együttműködésre köteles alanyainak viszonyait szabályozza ;*

b) *ezek a viszonyok az állam által a társadalmi érdek szolgálatában különböző módon és fokban befolyásolt vagyoni viszonyok, amelyekben sok területen több-kevesebb intenzitással megtalálható az áruelem, a saját érdek, továbbá az önálló tevékenységi kör;*

c) *a polgári jogi szabályozás rendeltetése, hogy a fenti módon hozzájáruljon a termelés és szükségletkielégítés szervezéséhez (külső hatás), valamint föleg a tág értelemben vett anyagi ösztönzés révén a társadalom neveléséhez (belső hatás).*[23]

A polgári jog fogalommeghatározására irányuló ez a nyilván még finomításra szoruló kísérlet *két vonatkozásban* törekszik arra, hogy meghaladja a valamennyiünk által eddig elfoglalt meghatározást:

a) felbontva a „szocialista" zárójelét, kifejezésre juttatja az új, csak szocialista elemeket, és ezáltal megszünteti azt a helyzetet, hogy a fogalommeghatározás kifejtése és az alapelveké lényegében kapcsolat nélkül álljon egymás mellett: az előbbi az áruforma felhasználásán alapuljon, és csak az utóbbi fejtse ki a szocialista tartalom lényegét,

b) arra hivatkozva, hogy ami atipikus volt, immár nem atipikus, az áruforma felhasználására utalást a meghatározás tengelyében az elkülönült vagyonok alanyainak viszonyával váltja fel. Ez nemcsak az áruformával kapcsolatos negatív érveken alapul, de azon a lényegében szociológiai természetű felismerésen, hogy társadalmunk tagjai lényegében kétféle, nagymértékben eltérő viszony-fajtában vannak egymással: mint egy szűkebb vagy tágabb *szervezett kollektíva tagjai* vagy mint *tulajdonosok* a szó tág értelmében.

3. A kifejtetteket kétségkívül próbára teszi három olyan, egymással történetileg szoros rokonságban álló intézmény, amely a magánjog körében alakult ki, és noha kollektívákkal kapcsolatos, ma is legalábbis részben polgári jogi szabályozás alá esik. Ezek: a *tulajdonközösség*, a *polgári jogi társaság* és a *jogi személy*.[24]

a) Történelmileg sem a tulajdonközösség, sem a polgári jogi társaság, sem a jogi személy belső viszonyai nem tekinthetők egy kollektíva viszonyainak, kollektíván olyan csoportot értve, amelyet legalábbis tartós érdekközösség tart össze. Az említett alakzatoknál volt ugyan egy érdekközösségi elem, mert különben egyáltalán nem létezhettek volna, de ugyanúgy a lényegükhöz tartozott az áruviszonyban állókra jellemző érdekellentét is. Jelenleg az érdekellentét javarészben eltűnt ezekből az alakulatokból, de a tulajdonközösség és a polgári jogi társaság ma is önálló tulajdonosokat mint ilyeneket egyesít, mégpedig az ilyenekre jellemző időlegességgel. A közös tevékenység eleme a tulajdonközösségnél nem szerepel feltételként, a fejletebb konstrukciójú polgári jogi társaságnál a tulajdoni elemhez képest másodlagos jelentőségű: nem is építi ki a munkavégző kollektívákra jellemző viszonyokat. Ezért e két alakulatnak nemcsak a külső, de *belső viszonyai sem haladják meg a polgári jogi szabályozási kört :* itt olyan erős az elkülönült tulajdonosi elem, hogy *nem alakult ki a fenti értelemben vett kollektíva.*

b) Más a helyzet a szocialista *jogi személyekkel.*

Ezek közül az állami vállalatra és más állami jogi személyekre, továbbá a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozóan az alaphelyzet tisztázott: ezeknél *csak a külső* viszonyok tartoznak a polgári jogba, a belső viszonyok pedig kollektívák jogágazatainak szabályozása alá esnek., amint azt a következőkben valamivel részletesebben kifejtem. Probléma itt legfeljebb a vállalati kollektíva már említett, tulajdonosi elemet nem tartalmazó „tagsági jogai" és a még említendő belső szervezési viszonyai vonatkozásában van.

Más jogi személyekkel kapcsolatosan azonban a helyzet korántsem ilyen tisztázott. A személyegyesülésből létrejövő szocialista jogi személyekre utalok: a szövetkezetekre a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog körébe tartozó termelőszövetkezetek kivételével, az egyesületekre és a társadalmi szervezetekre. Ezeket azonban a polgári jog csak annyiban szabályozza, amennyiben ez a polgári jogi forgalom érdekében szükséges, vagyis: amennyiben a szabályozás szükséges ahhoz, hogy a jogi személy elkülönült vagyon jogilag önálló alanyaként fellépjen: polgári jogilag releváns akarata létrejöjjön, polgári jogilag releváns magatartást

[23] Itt nem térek ki a polgári jog által szabályozott személyi viszonyok körére.

[24] Viszonyukra l. *Eörsi :* A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga, Jogi és llamigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, Budapest, 1951. II. k. 25—26. o.

tudjon tanúsítani, és a polgári jogi forgalom alanyai megismerhessék az ebből a szempontból lényeges mozzanatokat. Ami az ezzel összefüggésben nem lévő viszonyokat illeti, ezeket legfeljebb az alapszabály (szervezeti szabályzat) rendezi. Egyesületek és társadalmi szervezetek vonatkozásában voltaképpen nem is szigorúan vett jogi kérdésekről van ebben a körben szó; szövetkezeteknél a kérdés bonyolultabb.

Erre vezethető vissza pl. a tisztázatlanság a *kisipari termelőszövetkezet* jogviszonyainak jogági hovatartozását illetően. Itt *tulajdonosi és egyben munkavégző kollektíváról* van szó, vagyis polgári jogias és munkajogias elemek olyan összefonódásáról, amely nem engedi a jogintézmény besorolását egyik jogágba se. Ebben a vonatkozásban ugyanaz a helyzet, mint a mezőgazdasági termelőszövetkezetnél, azzal az eltéréssel, hogy a politikai szempontok itt ugyanannyira nem kívánják önálló jogág kialakulását, amennyire ezt megkívánják a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vonatkozásában. Itt tehát az a helyzet, hogy a kisipari szövetkezet polgári jogi viszonyainak hagyományos kidolgozottsága azt a látszatot kelti, mintha teljes egészében polgári jogi intézményről volna szó, de ez a látszat széles körben kelt elégedetlenséget, mert hiszen a kisipari szövetkezet nemcsak tulajdoni, de egyben munkaviszonyok területe is.[25] Valójában még többről van szó: a kisipari termelőszövetkezet egyrészt *tulajdonos* a külső viszonyokban, másrészt *kollektíva* a belső viszonyokban, és ebben az utóbbi minőségében *tagsági- és munkaviszonyokat* keletkeztet. Az nem lehetséges, hogy a tulajdoni elemeket a polgári jogba, a kollektíva belső viszonyait pedig a munkajogba egyszerűen besoroljuk, mert az a tény, hogy a szövetkezet *tulajdonosi és dolgozói kollektíva*, a tulajdoni és munkaviszonyokra egyaránt rányomja a bélyegét, nem is szólva az ennek a konstrukciónak az eredményeként létrejövő tagsági viszonyokról. Azt azonban ki lehet mondani, hogy a kollektíva belső viszonyaira a különféle tulajdonosi-munkavégző kollektívák szabályvilága és szabályozási módszere illik, külső viszonyaira pedig — ideértve a kifelé való megnyilvánuláshoz szükséges belső viszonyokat (akaratelhatározás, képviselet rendje, keletkezés, megszűnés) — a polgári jogra jellemző szabályozás és módszer. Vitatható lehet pl. mindezek alapján, hogy a szövetkezeti tag és a szövetkezet között a tag munkával szerzett jövedelmére vonatkozóan keletkezett jogvitára feltétlenül a polgári jog szabályait kell-e alkalmazni; nem kell-e arra az álláspontra helyezkedni, hogy ez idő szerint szabályozatlan területről van szó és a tényállásbeli hasonlóság munkajogi analógiát kíván.[26]

c) Mindezekből az következik, hogy minden szocialista kollektíva — ideértve most a kifejtettek fenntartásával a tulajdonközösséget és a polgári jogi társaságot is — legalábbis *kétarcú*; az állami tulajdon alapján szervezett kollektívák pedig — amint arra még kitérek — az állami tulajdon és állami igazgatás folytán háromarcúak. Jelentkeznek *kifelé* mint elkülönült vagyonok önálló alanyai, és mindaz, ami ezzel kapcsolatos, polgári jogi. Jelentkeznek továbbá *belső* viszonyaikban. Itt meglehetősen tarka és nem minden vonatkozásban tisztázott kép fogad. Ezek a belső viszonyok a tulajdonközösségnél és a polgári jogi társaságnál nem lépik át a polgári jogi szabályozás határait, mert itt a tulajdonosi elkülönültség dominál, és csak időleges és laza kapcsolódást enged. Más a helyzet a szocialista jogi személyeknél: itt a belső viszonyok valóban kollektíva viszonyai, ezek pedig meghaladják a polgári jogi szabályozás körét.

Ezekben a belső viszonyokban tagsági és munkaviszonyok létezhetnek; létezésük és súlyuk, kiépültségük attól függ, hogy a kollektíva csak tulajdonosi-e (tulajdonközösség), csak munkavégző-e (állami vállalat) vagy mindkettő (szövetkezetek). E belső viszonyok jogi kiépítése leginkább ott történt meg, ahol a belső viszony polgári jogias és szabályozása nagy hagyományokkal rendelkezik (tulajdonközösség, polgári jogi társaság), továbbá, ahol a kollektívatípus jogágazatot alakított ki: a mezőgazdasági termelőszövetkezetnél és az állami vállalatnál a munkaviszonyokat illetően. Másutt a belső viszonyok jogi szabályozása, elméleti minősítése elhanyagolt: ez a helyzet az állami vállalat alacsonyabbfokú „tagsági viszonyai"-ban és főként a belső üzemszervezés területén, ez az egyesületeknél és társadalmi szervezeteknél. Ez utóbbi kettő vonatkozásában azonban alapjában nem is hiba a jogi kiépítés hiánya. A szocialista kollektíva belső viszonyai egyáltalán nem mindig igényelnek *jogi* szabályozást. Az alapszabályok, szervezeti szabályzatok társadalmi normák, amelyeket jogászok többnyire jobban tudnak megfogalmazni, mint mások, de ettől ezek még nem lesznek jogi jellegűekké. Ezen a téren elsősorban *politikai és szociológiai* tevékenységre van szükség.

A tulajdonközösség, polgári jogi társaság és jogi személy sorozata tehát nem cáfolja, hanem inkább alátámasztja a kollektívák jogágazatairól és a polgári jogról kifejtetteket.

[25] A kérdésre vonatkozóan l. *Weltner:* A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 81—82. o.

[26] Hasonló gondolatmenetet l. *Eörsi:* Elhatárolási problémák, 31—32. o.

III.

Az elmondottakból olyan további probléma adódik, amelyet már jelez a tulajdonközösség — polgári jogi társaság — jogi személy sorozat utolsó tagja belső viszonyainak kilépése a polgári jogi szabályozás köréből.

Történelmileg a polgári jog az az anyajog, amelyből kiágaztak a kisebb kollektíváknak a polgári jogénál magasabb rendű társadalmi struktúrát tükröző jogágazatai. A differenciálódás e történelmi folyamata azzal jár, hogy a polgári jogban alakultak ki azok az alapelvek, alapvető tudományos és dogmatikai konstrukciók (pl. alanyi jog, jogellenesség, érvénytelenség, anyagi felelősség stb.), amelyek az új jogágazatokba is átmennek, vagy mert szükség van rájuk, vagy a történelmi fejlődés inerciája folytán, és ott keresik helyüket, hatókörüket, módosulásuk lehetőségeit, irányát és mértékét. E folyamat jelentőségét fokozza az a tény, hogy a burzsoá magánjog mint a magántulajdon joga, olyan, szinte alkotmányi jelentőségre tett szert a burzsoá társadalomban, hogy ott kerültek kimondásra az egész jogrendszer igen lényeges, a magánjogon messze túlmutató tételei. A joggal való visszaélés tilalma, vagy mai megfogalmazásban a rendeltetésszerű joggyakorlás kötelezettsége pl. kétségkívül helyet kaphatna az alkotmányban is.

A felmerülő kérdés mármost az, hogy mennyire alkalmas az elkülönült vagyonok alanyainak viszonyait szabályozó polgári jog arra, hogy a belőle kiágazott és a társadalom minőségileg magasabb fokú fejlettségének megfelelő kollektívák belső viszonyait szabályozó jogágazatokat általános elvekkel, tudományos és dogmatikai konstrukciókkal ellássa, illetve milyen lesz a mozgása a polgári jogból örökölt és attól elszakadt elveknek, konstrukcióknak. A kérdés nem intézhető el olyan könnyen, hogy hivatkozunk az új jogágazatok alapjául szolgáló merőben új társadalmi viszonyokra, mert ebből a polgári jogi eredet minden maradványának teljes elvetése következnék, ez pedig nem felelne meg a gyakorlati követelményeknek, amelyek bizonyos, széles területeken nem merőben újat, hanem a korábbi gyökeres vagy kevésbé gyökeres átalakítását, az eltérő viszonyokra alkalmazását kívánják meg.

Hadd hivatkozzam a rendeltetésszerű joggyakorlás követelményére: az új jogágazatok új társadalmi viszonyokra alapozására hivatkozással e követelménytől annál kevésbé lehet megszabadulni, mert ez a szocialista polgári jogban maga is a polgári jogi szabályozás tárgyául szolgáló viszonyoknál elvileg fejlettebb viszonyok hatását tükrözi, amennyiben a joggal való visszaélés kivételt jelentő tilalmából a joggyakorlás pozitíven megfogalmazott alapelvévé vált, és nemcsak magánszemélyek konfliktusának a megoldására szolgál, de közvetlenül a társadalmi érdeket védi, mindenképpen idegenül az elvont önálló, mellérendelt, egyenjogú tulajdonosok egymás közti polgári jogi viszonyainak modelljétől.

Ilyen körülmények között két, pszichológiailag nagyon is alátámasztott szélsőség veszélye áll fenn:

a) a megszokottság, a történelmi fejlődés inerciája folytán nem veszik észre, hogy immár mást kellene fednie a megszokott dogmatikai kategóriának,

b) a fiatal új jogágazatok művelői „fellázadnak", és minden vonatkozásban teljesen új, saját dogmatikát akarnak, neofita buzgalommal kompenzálva azt, hogy egy többezeréves hatalmas jogágazat határain önállósultak.

Az egyik véglet a fejlődésben a folytonosságot, a másik a megszakadást hangsúlyozza túl. Az egyik véglet nem viszi végig a differenciálódást, a másikban a differenciálódás olyan végletessé válik, hogy szinte lehetetlenül az egységbe integrálódás.

Lássunk erre a jelenségre néhány példát.

a) Az *alanyi jog* fogalmának lényegét általában a tárgyi jog engedte cselekvési lehetőségben látják. Bár *Peschka* is óv a polgári jogi leszűkítéstől,[27] mégis megtartja a fogalomnak ezt az elemét, és ezért az ő meghatározására is áll *Kertész* kritikája: vitatható ez a meghatározás abban a körben, amelyben a jogosultság gyakorlása egyben kötelezettségteljesítés is: a kollektíván belüli jogosultságok területén. Ha ezekre is alkalmazni akarjuk az alanyi jog említett felfogását, torz képet adunk a valóságos viszonyokról, ha viszont ezt nem akarjuk, de ragaszkodunk a definícióhoz, akkor az idevágó jogosultságok alanyi jogi mivoltát kell tagadnunk, amint ezt lényegében *Kertész* teszi, amikor megalkotja az alanyi jog mellett a „feladati jogosultság" kategóriáját.[28] Látjuk tehát: az alanyi jog fogalma lényegében történeti okokból a strukturálisan fejletlenebb polgári jogi szinten kerül megfogalmazásra, mégpedig az általános érvényűség igényével. Az eredmény: vagy az, hogy az alanyi jog fogalma nem kellően jellemzi a jogosultság mindenfajta esetét, vagy az, hogy bizonyos területeken az alanyi jog létezésének tagadása és új fogalom képzése következik be. Valójában azonban azt kellene meghaladni, hogy a jogosultságot kifejező jogelméleti fogalom az absztrakció túl alacsony szintjén, a polgári jog szintjén jelentkezzék. A jogviszonyból folyó jogosultság általános kategóriáját kellene úgy kidolgozni, hogy annak típusaiként jelentkezzék a cselekvési lehetőség-típus is és az is, amit *Kertész* „feladati jogosultság"-ként jellemez.

b) Az *érvénytelenség* fogalmához a polgári jog sajátosságainak megfelelően, a modern polgári jogokban tett engedmények ellenére is hozzátapad a jogviszony létezésének ex tunc hatályú tagadása. Ez a tény a kollektívák jogágazataiban az érvénytelenségnek ezt a fogalmát egyre nehezebben elfogadhatóvá teszi, mert ezen a területen az „érvénytelenség" fő jogkövetkezménye a jogviszonyok módosítása. Az eredmény itt is az lesz, hogy egyesek tagadják az érvénytelenség kategóriájának hasznosíthatóságát a munkajogban,[29] noha ehelyett az érvénytelenség polgári jogi fogalmának extrapolációját kellene megszüntetni, megtartva az érvénytelenség általános jogelméleti kategóriáját, amely alkalmazható minden olyan esetre, amikor a jogrend valamely jogviszonyt abban az állapotában, amelyben létrejött, vagy létrejönni látszott, nem ismer el.

c) Részben másképpen jelentkezik ugyanez a probléma a *felelősség* vonatkozásában. Itt az az elterjedt felfogás, amely a polgári jogi felelősséget azonosítja a szankciós helyzettel, és minden szankciós helyzetet felelősségnek tekint függetlenül a tanúsított magatartás értékelésétől, arra vezet, hogy a polgári jogi felelősség csupán a jogellenességen alapulás dogmatikai szálával kapcsolódik a felelősség más típusaihoz, de mint társadalmi jelenség és jogpolitikai eszköz teljesen elaszakad tőlük. Itt nem a polgári jogi fogalom extrapolációját kell megszüntetni — bár a munkajogi és termelőszövetkezeti jogi bírósági gyakorlatban a közelmúltban erre is szükség volt — hanem a polgári jogi felelősség fogalmát kell az általános értelemben vett

[27] *Peschka :* A jogviszonyelmélet alapvető kérdései, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960. 166., 168. o.

[28] *Kertész :* „A munkajogi fegyelmi felelősség alapvető kérdései" c. kandidátusi disszertáció. *Kertész* álláspontjának korábbi megfogalmazását l.: A szocialista munkajogviszony mint akarati és kötöttségi viszony egysége, Jogtudományi Közlöny, 1961. II. 12. sz.

[29] L. *Tóth I. :* Vitaülés Weltner A.: „Az érvénytelenség és orvoslása a munkajogban" c. monográfiájáról, Jogtudományi Közlöny, 1962. 7. sz.

jogi felelősség kereteibe beleilleszteni. Míg az előző példákban a polgári jogi fogalom általános jogi fogalomként jelentkezett, itt nem jelentkezik ugyan általános jogi fogalomként, de nem is jelentkezik az általános jogi fogalom különös megnyilvánulásaként. Ennek pedig az az eredménye, hogy *a jogi felelősség a polgári jogban merőben mást jelent, mint másutt*, noha valójában csupán az általános jogi felelősség sajátos vonásokkal rendelkező specifikus megnyilvánulásaként jelentkezhetne.

2. Az ilyen és ezekhez hasonló kérdéseknek a megoldásánál kerül előtérbe a bevezetésben említett *integrációs szemlélet*. A szocialista jogrendszer alakulásával kapcsolatosan általában a tagozódás, tehát a differenciálódás van a figyelem középpontjában, noha ugyanilyen figyelmet kellene fordítani a jogágazatok egységes rendszerré való integrálódására is. Nemcsak elágazásokról van ugyanis szó. A társadalmi szervezettség és egységesség fokozódásának felel meg a fokozott integrálódás a jogrendszerben. Differenciálódás és integrálódás egyre magasabb fokon: *rendszerileg* végső absztrakciójában ez a technika, a szocialista társadalom, a szocialista jog fejlődésének fő sémája.

Egyáltalán nem új jelenségről van szó. A strukturálisan legfejlettebb polgári jogi viszonyok közé tartozó tervszerződések területén igen jól meg lehetett figyelni ezt a folyamatot. Az idevágó szerződésfajtáknak az adásvétel és a vállalkozás köréből való kiválása volt az a differenciálódási folyamat, amely a hagyományos dogmatikai kereteiktől megszabadította e szerződésfajtákat, és ezzel megteremtette a dogmatikai lehetőségeket arra, hogy a tervtől függőség közös talaján közös jogpolitikai és dogmatikai sajátosságaik kialakulhassanak, és létrejöhessen egy integrálódási folyamat eredményeképpen a tervszerződések intézménye. Ilyenfajta, a belső relatív önállóságot meg nem szüntető integrálódásnak kell végbemennie egyes új, kollektívák belső viszonyait szabályozó jogágazatok között — utalok a munkajogviszony szintézisére vállalati és szövetkezeti vonatkozásban, közeledésük várható perspektívájára is tekintettel — és ilyenekre kell törekedni más jogágazatok vonatkozásában is. Hogy visszatérjek egy említett példára, az anyagi felelősség területén a szocialista forradalom következményeképpen végbement változás egyáltalán nem érzékeltethető, ha egy jogágazat keretein belül maradunk, mert a forradalmian új éppen az anyagi felelősség differenciálódása, mégpedig nem akárhogyan: egyrészt a kollektíváknak való felelősség kibontakoztatása, másrészt a kollektívák felelősségének kiépítése révén. A jogi személy működése során kifelé okozott kárt a polgári jog szabályai szerint a kollektíva viseli, a károkozó tag pedig a kollektíva belső joga szerint tartozik általában korlátozott felelősséggel. Teljes reparáció kifelé, a kollektíván belül pedig a kár megosztása olymódon, hogy elsősorban érvényesül a kollektívát ösztönző kollektív felelősség és az állam teherbíróképessége, másodsorban pedig a kollektíva tagjának megfelelő mértékű ösztönzése. Ez a mechanizmus a jogágazatok komplex együtthatásának az eredménye. Bizonyos fontos intézmények terén tehát nézetem szerint a jogágazati tételes jogi és a nagyfokban elvont jogelméleti feldolgozási szint között elhelyezkedő komplex tételesjogi, a jogelméleti szint-

hez közelítő tudományos kutatási szintre is szükség van. Szükség van bizonyos területeken valamiféle „*jogágazati összehasonlító jogra*", amely egyazon jogrendszer egyes jogágazatainak megoldásaiban keresi a közös jogpolitikai és dogmatikai gyökereket és eltérő hajtásokat. Szükség van erre, mert a társadalom és gazdaság mind szervezettebb egységbe rendeződik, a jogrendszer pedig a korábbiakhoz képest differenciáltabbá vált.

Hogy az ilyen irányú tevékenységre példát említsek, hadd térjek vissza az alanyi jogok, illetve a jogellenesség, érvénytelenség és felelősség kérdésére.

a) Ha a polgári jogi *alanyi jogot* a kollektívák jogviszonyaiban tapasztalt jogosultságokkal szembevetjük, mint már utaltam rá, lényeges különbségeket találunk. A különbség abban nyilvánul meg, hogy — tipikus eseteket feltételezve — a polgári jogi alanyi jogról nem mondható, hogy az kötelezettség is egyben, a kollektívák jogviszonyaiban létező jogosultságok azonban más oldalról szemlélve ugyanakkor kötelezettségek is. Ennek az alapállásnak a magyarázata az eddigiekből már ismeretes. A *polgári jogi viszony* alanyai ebben a minőségükben kollektíván kívüliek, viszonylag autonóm személyek. Alanyi jogaik gyakorlása saját érdekeik kielégítését, saját akaratuk érvényesítését jelenti. Ebből az következik, hogy alanyi jogaik érvényesítése ugyan függhet attól, hogy az e jogosultságaik ellentételét jelentő kötelezettségeiket teljesítik-e (pl. visszterhes szerződéseknél), de maga a jogosultság nem tekinthető egyszersmind kötelezettségnek is, mert ezt a polgári jogi viszonyra jellemző relatív autonómia kizárja. Nemhiába szögezi le a ptk. 200. §-ának (1) bekezdése a szerződési akarat szabadságát: az önállósult vagyonok jogilag független és önálló alanyainak a „szocialista bekerítés" által megvont határok között és módon akaratautonómiája van. Nem így a *kollektívák jogviszonyaiban*. Itt a kollektíva tagja a kollektíva képviselőjeként jár el, és noha a saját személyében is érdekelt, a kollektíva érdekében is cselekszik. Ennek következtében az egyénnek, mint a kollektíva tagjának a joggyakorlása a kollektíva joggyakorlását jelenti ugyanúgy, ahogy károkozása a kollektíva károkozásának minősül. Ez arra vezet, hogy az ilyen joggyakorlás a kollektíva tagja részéről egyben a kollektíva iránti kötelezettség teljesítése is. A munkához való jog és a munkavégzési kötelezettség nem választható el, a tagsági jogok gyakorlása bizonyos értelemben kötelező, ha nem is fűződnek elmulasztásához fegyelmi szankciók, a szülői felügyeleti jog gyakorlása kötelezettség is, a fegyelmi jogkört kötelező gyakorolni, az anyagi felelősség érvényesítése az alkalmazottal szemben kötelező stb. Hogy a polgári jogi viszony jogilag független és önálló alanya él-e a jogosultságával, az az ő saját ügye, de hogy a kollektíva tagja e minőségben gyakorolja-e a jogát, az egyben az egész kollektíva ügye is. Íme az eltérés fő oka. Tegyük azonban mindjárt hozzá, hogy a különbséget csökkenti az, amit a polgári jog tárgymeghatározása során az áruviszonyok „szocialista bekerítésé"-ről mondtam: azok a tényezők, amelyek az állami befolyás és a szocialista

együttműködés elemeivel áthatják az elkülönült vagyonok jogilag önálló és független alanyainak viszonyait, csökkentik a különbséget az alanyi jog és a kollektíván belüli jogosultság között. A rendeltetésszerű joggyakorlás és a szocialista együttműködés tartalmi, illetve módszerbeli kötelezettsége a polgári jogi alanyi jogosultságot is telíti a kötelezettség elemeivel, de ezek az elemek a joggyakorlás határaira és módszereire vonatkoznak anélkül, hogy a jogosultság és a kötelezettség azonosulna egymással. A konkrét jogosultság általános kötelezettségi elemekkel telik meg. A közeledés nem jelent egybeolvadást, ahogy az említett „szocialista bekerítés" sem teszi a polgári jogi viszonyokat a kollektívák viszonyaival egyminőségűvé.

A polgári jog alanyi jog-fogalma tehát nem vihető át minden további nélkül a kollektívák jogágazataira. Az alanyi jog elnevezés talán egyáltalán nem is alkalmas a kollektíván belüli jogosultság jellemzésére, mert túlságosan utalni látszik a jogalany relatív önállóságára, függetlenségére. Ezért talán célszerű, ha átfogó fogalomként egyszerűen a *jogosultság* szerepel, és ennek polgári jogi formája az *alanyi jog*, munkajogi, termelőszövetkezeti jogi, családjogi formája pedig a *kollektíván belüli jogosultság*. A két típus között természetesen lényeges azonosság is van: főként az, hogy a jogosultság a tárgyi jogból ered, közvetlenül (ha nem is végső fokon) az által meghatározott, továbbá, hogy a konkrét feltételek megléte esetén minden jogosultság végső fokon *államilag biztosított kényszerrel érvényesíthető*.

Ezzel a most kifejtett megkülönböztetéssel kapcsolatosan problémák merülnek fel az állami vállalatok egymás közti *polgári jogi* viszonyaiban és az állami vállalatok alkalmazottainak bizonyosfajta *munkajogi* viszonyaiban. Erről az állami vállalat komplex mivoltával kapcsolatosan lesz szó.

b) A jogellenesség, érvénytelenség és felelősség viszonyában abból a már érintett tételből indulok ki, hogy a polgári jog a maga módszereivel egyrészt *külső* (főleg szervezési), másrészt *belső* (pszichikai, nevelő) hatás kifejtésére irányul, ha a kettő bizonyos vonatkozásokban össze is fonódik.

Mi a helyzet ezzel a kétféle hatással kapcsolatban a *szankciók* területén? Ezeket a *jogellenes magatartások* váltják ki. A jogellenesség elvont kategóriája mögött azonban kétféle, áthatolhatatlan fallal el nem választható, de kellően elhatárolható jogpolitikai célkitűzés, kétféle funkció rejlik:

aa) a jogviszonyok megfelelő lebonyolításának a biztosítása, a jogviszonyok rendjének a védelme *(külső* funkció), és

bb) a jogviszonyok alanyainak ösztönzése, nevelése *(belső* funkció).

A kettő nem jelentkezik elszigetelten. Ha pl. valaki kártérítést fizet, ennek megvan a reparatív hatása (külső funkció), és megvan a nevelő-ösztönző hatása is (belső funkció). Ugyanígy megfordítva: az érvénytelenség elsősorban külső funkciót tölt be, amikor védi a jogviszonyok rendjét, de van bizonyos nevelő hatása is: pl. „nevel" arra, hogy a törvény által megkívánt esetekben a szerződést foglalják írásba.

Az ilyen összefonódások ellenére mégis állítható, hogy meglehetős élességgel elhatárolhatók a jogellenességnek azok az esetei, amelyekben a *domináns jogpolitikai cél* az első funkció betöltése, azoktól, amelyek domináns jogpolitikai célja a második funkció betöltése. Ennek biztos ismérve az, hogy a szankció kiváltásához *szükség van-e a felróhatóságra.* Ha a szankció a felróhatóságra tekintet nélkül beáll, akkor teljesen világos, hogy a jogpolitikai cél *elsősorban* a jogviszonyok megfelelő lebonyolításának a biztosítása, a jogviszonyok rendjének a védelme volt, mert az ezt szolgáló szankció akkor is beáll, ha a jogsértő felróhatóan járt el, és akkor is, ha nem. Míg ellenben akkor, ha a szankció csak felróhatóság esetén áll be, nyilvánvaló, hogy a szankció alapvető funkciója: hatni a tudatra, mert hiszen éppen a felróhatóságtól, vagyis végső soron a tudatnak az adott körülmények közötti, adott irányú befolyásolhatóságától függ, hogy beáll-e a szankció vagy sem.

Nézetem szerint tehát a jogellenesség funkciója vonatkozásában meg kell különböztetni azokat az eseteket, amelyekben a szankció a *felróhatóságra tekintet nélkül* beáll, azoktól, amelyekben *csak felróhatóság esetén* áll be. Az első esetben a domináns jogpolitikai cél, az intézmény funkciója a jogi viszonyok megfelelő lebonyolításának biztosítása, a jogi viszonyok rendjének védelme, még ha másfajta hatások is beállnak, a második esetben a domináns jogpolitikai cél, az intézmény funkciója, az említettek mellett, elsősorban a nevelés-ösztönzés. A két esetcsoportot dogmatikailag is széjjel kell választani, mert a felróhatóság *közömbössége* az egyik esetcsoportban, meglétének *szükségessége* a másik esetcsoportban az alkalmazandó jogelvek és jogtételek vonatkozásában igen nagy különbségekre vezet.

Az említett különbség továbbá eltérésekre vezet a *szankciók* vonatkozásában is. Azokban az esetekben, amelyekben a nevelés-ösztönzés funkcióját kell betölteni, a szankciónak elvileg *represszívnek* kell lennie, mert a represszív szankció fejti ki a nevelő-ösztönző hatást; ilyen pl. a polgári jogban a kártérítés és a kötbér, amely a jogsértő oldalán veszteségként jelentkezik. Azokban az esetekben viszont, amelyekben a jogviszonyok megfelelő lebonyolítását kell biztosítani, illetőleg a jogviszonyok rendjét kell megvédeni, mégpedig a felróhatóságra tekintet nélkül, ott a szankciót az említett célokhoz kell igazítani, és — éppen a felróhatóság mozzanatának közömbössége miatt — arra kell törekedni, hogy ezek a szankciók lehetőleg *represszív elem nélkül* töltsék be rendeltetésüket. Erre példa az elkötelezett teljesítés kikényszerítése vagy ellenkezőleg: az in integrum restitúció, amely elvileg egyik felet sem fosztja meg vagyoni értékektől, mert mindegyiket visszahelyezi már teljesített szolgáltatásának birtokába, és egyiktől sem vesz el többet, mint amennyit a másik féltől kapott.

Összefoglalva az elmondottakat, a jogellenesség egységes dogmatikai kategóriája mögött kétféle, egymástól teljesen élesen el nem különülő intézmény rejlik:

aa) *a felróhatóságra tekintet nélkül* beálló, alapjukban *nem represszív* szankciók a jogi viszonyok *megfelelő lebonyolítása*, a jogi viszonyok *rendjének védelme* érdekében (külső hatás), és

bb) *a felróhatóságtól függően* beálló, alapjukban represszív szankciók, az *a)* alatti célok mellett a *nevelés-ösztönzés* érdekében is (*belső* hatás).[30]

Sorra véve ezeket az esetköröket:

A) A *külső* hatás területén:

a) A *jogpolitikai cél* kétféle:

aa) a jogviszonyok *rendjének védelme*, és

bb) a jogviszonyok *megfelelő lebonyolítása.*

b) Külső hatás gyakorlására sor kerülhet:

aa) ha a jogi beavatkozást igénylő fogyatékosság *eleve* fennáll *(érvénytelenség*, a jogviszonyok rendjének védelme),

bb) ha a fogyatékosság *később* keletkezett (fő esete a felróhatóságtól független *szerződésszegés*, a jogviszonyok megfelelő lebonyolítása, ha ez nem lehetséges, felszámolása).

c) A külső hatás *eredménye :*

aa) a teljesítés *kikényszerítése* (szerződésszegés esetén),

bb) a jogviszony *felszámolása* (érvénytelenség és szerződésszegés esetén),

cc) a jogviszony *módosítása* (érvénytelenség és szerződésszegés esetén).

d) Ez utóbbiakat kissé részletezve:

ad aa) Szerződésszegés esetén a késedelmes kötelezettet teljesítésre, a hibásan teljesítőt kijavításra kötelezik.

ad bb) A jogviszony *felszámolásának* az esetei:

α) az ex tunc és ex nunc *érvénytelenség*,

β) a *szerződésszegés* területén a lehetetlenülés, az elállás jogának gyakorlása, a munkaviszonyban pl. az alkalmatlan alkalmazott elbocsátása.

ad cc) A jogviszony *módosításának* esetei:

α) az *érvénytelenségi* ok kiküszöbölése döntőbizottsági úton a tervszerződések terén, a munkaviszony módosításával a munkajogban, utólagos hozzájárulással, jóváhagyással a polgári jog és családjog bizonyos területein.

[30] E gondolatmenet korábbi megfogalmazásait, fejlődését l. *Eörsi :* Szocialista polgári jogunk továbbfejlődésének egyes problémái, Jogtudományi Közlöny, 1959. 5. sz. 199—200. o., Kísérlet egy egységes polgári jogi felelősségi rendszer felvázolására, MTA. II. Osztályának Közleményei, 1959. 2. sz. 133—135. o., A jogi felelősség alapproblémái, 262—268. o.

β) a *szerződésszegés* területén pedig a kicserélésre, árcsökkentésre kötelezés, késedelmi kamatfizetési kötelezettség keletkezése, az alkalmatlan alkalmazott áthelyezése.

B) A *belső* hatás:

a) egyféle *jogpolitikai célt* ismer: a nevelés-ösztönzést, a *felelősség* keretében.

b) Szankciói:

aa) a büntetőjogi büntetések,

bb) az államigazgatási jogi bírságok, és

cc) a fegyelmi büntetések,

dd) a polgári jogi kártérítés és állam javára marasztalás.

Ilyen módon kibontakozik egy általános érvénytelenségi és szerződésszegési, illetve felelősségi jogintézmény, mint a jogellenes magatartásokra való reagálásnak a két alapvető jogpolitikai irányban ható fő szankciós típusai. Az első kettő a külső, a harmadik a belső hatás par excellence eszközei : az első kettő gátolja egy jogellenes következmény beálltát a külvilágban, a harmadik represszió révén nevel. Mindhárom specifikumai az egyes jogágazatokban bontakoznak ki, és az egyes jogágazatokon belül is többféle variánst mutatnak.

A jogágazatokon belüli variánsokra nézve most csak az érvénytelenség kérdésével foglalkozom; a felelősségre vonatkozó álláspontomat másutt kifejtettem.[31]

Az érvénytelenség vonatkozásában a *polgári jog* akarati viszonyokként létrejövő áruviszonyokhoz kötöttségének az felel meg, hogy joghatásra vezető akarat hiánya a jogviszony teljes hiányára vezessen. Ez akkor, ha teljesítés nem történt, akadályokba nem ütközik, ha azonban már történt teljesítés, félbemaradt tényállások rendezését követeli, mégpedig reverzibilis viszonyok esetén az in integrum restitúcióval, az ex tunc hatályú érvénytelenség keretében, irreverzibilis viszonyoknál pedig az értékegyensúly biztosításával az ex nunc hatályú érvénytelenség keretében. A megoldás elvi alapja: a felek egymástól független, egyenjogú jogalanyok, és ha akaratuk jogi értelemben megdől, nem marad semmi, ami a viszonyba életet lehelhetne, legfeljebb új jogviszonyt létesíthetnek. Ez a szemlélet azonban szocialista viszonyok között széles polgári jogi területen tárgytalan, mégpedig megint csak a strukturálisan legfejlettebb területen, ott, ahol a felek akarata mögött ott van a tervteljesítés parancsa, a belőle folyó szerződéskötési kötelezettséggel. Ismeretes, hogy az itt érvényesülő államigazgatási jogi kötelezettségek arra vezetnek, hogy az érvénytelen szerződés a döntőbizottság által érvényessé tehető: a jogilag megsemmisülő akarat mögött van egy szerződést fenntartó erő. Itt tehát az érvénytelen-

[31] A jogi felelősség alapproblémái.

ség általában nem a jogviszony felszámolására, hanem az érvénytelenség okának a kiküszöbölésére vezet, amire a polgári jog más területein egyszerűen nincsen mód. Ez azonban csak általában van így. A modern burzsoá jogban is megkoptak az akaratérvényesítéshez fűzött illúziók, és ennek folytán fellazult az érvénytelenség szigorú dogmatikája: megnövekedett az érvénytelenségi ok kiküszöbölése révén való szerződés-megmentés lehetősége. Még inkább így van ez az árutulajdonosi akarathoz fűződő illúzióktól teljesen megszabadult szocialista polgári jogban; félő mégis, hogy a ptk. készítésekor ez nem volt eléggé világos és a gyakorlat itt-ott nehézségekbe ütközik amiatt, hogy igen szűk az érvénytelenségi ok kiküszöbölésének és a jogviszony fenntartásának gyakran kívánatos lehetősége.

A *munkajogban* nem gyümölcsöző az érvénytelenség polgári jogi alapstruktúrájából kiindulni. Itt nem áruviszonyokról van szó, noha a jogviszonyok létesítésénél az akaratnak — nem az árutulajdonosi akaratnak — nagy, valóságos szerepe van. Mégsem szabad ezt az érvénytelenség vonatkozásában túlbecsülni. A felek között általában elvileg határidő nélküli jogviszony létesül, amely az egyik felet egy kollektíva tagjává avatja. A jogviszony tartalma javarészt kogens, a kollektívákban való részvétel feltételeinek megállapítása csak részletkérdések vonatkozásában, eleve adott, jogszabályokban rögzített variánsok kiválasztásában lehet az egyesek egyezkedésének a tárgya. *A kollektívák szabályainak érvényesülniök kell, de semmilyen érdek nem szól amellett, hogy a kollektíva jogviszonya ne jöjjön létre, ne maradjon fenn.* Ezért elvileg a fürdővízzel a gyereket is kiönti az, aki az *érvénytelenségi ok* ellen az *egész jogviszony* felszámolásával harcol. Itt tehát — szemben a polgári joggal — az alapvető, de kivételeket ismerő megoldásnak annak kell lennie, hogy az érvénytelenségi okot kiküszöbölik, a jogviszony azonban fennmarad.[32]

A polgári jog és a munkajog összehasonlítása tehát az érvénytelenség területén azt mutatja, hogy *a nemkívánatos jogviszonyok hatályosulásának meggátlása terén a rendelkezésre álló eszközök az azonos jogpolitikai célnak megfelelően azonosak, de ezen az elvi azonosságon belül polárisan ellentétesek.* Mindkét jogágazat két véglet között mozog: a jogviszony felszámolása és az érvénytelenségi ok felszámolása között. Ez az azonosság. Az ellentét: a polgári jog alapmegoldása az előző, a munkajogi az utóbbi. Emellett ezek megvalósulása számos, itt nem tárgyalható variánst is mutat az egyes jogágazatokban (pl. a házasság érvénytelenségének kombinált megoldása, a részleges érvénytelenség problémája stb.).

Ha most ehhez még kifejtésre kerül a szerződésszegés, valamint a felelősség differenciáltsága és integrálódása is, akkor világosan kirajzolódnak az egyszerű és a jogpolitikai célkitűzésekből szorosan folyó, több jogágazatban

[32] A kérdés feldolgozására egyébként l. *Weltner :* Az érvénytelenség és orvoslása a munkajogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.

kereteiben egyforma és a jogágazatok specifikumai szerint differenciált dogmatikai keretek a jogellenesség jogkövetkezményei vonatkozásában:

a) a jogellenessé nyilvánítás célja *a társadalmi érdekeknek megfelelő jogviszonyok érvényesülésének a biztosítása* : elsősorban a felróhatóságtól független *szerződésszegés* tartozik ide, amely vagy a *kikényszerítést* vagy a *módosítást*, vagy a jogviszony *felszámolását* vonja maga után (elsődlegesen *külső* hatások, amelyek alapvetően *mentesek a repressziótól*);

b) a jogellenessé nyilvánítás *nemkívánatos jogviszonyok ellen* irányul: az *érvénytelenség*, amely vagy *a jogviszony felszámolását* vonja maga után, vagy a jogviszony fenntartásával *az érvénytelenségi ok kiküszöbölését* : mindkettő elsősorban *külső* hatást jelent, *független a felróhatóságtól* és elvileg, önmagában *nem represszív*;

c) a jogellenessé nyilvánítás *nemkívánatos magatartások ellen* irányul; ez *csak felróhatóság* esetén esik szankciók alá, és mindig *represszív* szankciókkal jár. Ez a *jogi felelősség*, *belső* hatás kiváltására.

A jogágazati összehasonlító szint tehát, amely a bevezetőben említett módszerből kiindulva az egész jog rendeltetését és lehetőségeit tekinti kiindulópontjának, alkalmas arra, hogy leküzdje a történelmi fejlődésben rejlő inerciát, amely a most tárgyalt területen abban nyilvánul meg, hogy a fejlődés korábbi szakaszának elemeit megfelelően átalakítva hordozó, tökéletlenebb struktúrát kifejező polgári jogban történelmileg kialakult dogmatikai kategóriák nyomják rá a bélyegüket a szűkebb kollektívák viszonyait szabályozó és ezek történelmileg fejlettebb, a polgári jogból kiágazott jogágazataira is, mégpedig akár úgy, hogy ezek a kategóriák lényegükben változatlanul megmaradnak, akár úgy, hogy ezek egyszerű tagadása kerekedik felül. Bebizonyosodott ugyanis — leginkább a jogi felelősség fejlődésének példáján — hogy a merő tagadás nem jelent teljes elszakadást attól, amit tagad. Sőt, bizonyos értelemben a tagadott és a tagadás összetartozik, a tagadott meghatározza a tagadást, keretet ad neki, amelyben nincsen helye olyan új elemeknek, amelyek nem vonhatók a tagadott tagadásának a körébe. A kifejtett módszerrel azonban a két említett véglet helyett egy integrálódás és egy magasabb szintű egység jön létre a maga jogágazati differenciáltságában. Ezzel felszámolódik a polgári jog anyajogisága is, a közjog—magánjog szétválásának ez a maradványa. A megszüntetve-megőrzés új aspektusban jelentkezik: bizonyos általános dogmatikai kategóriák a közjog—magánjog szétválásának primitívebb magánjogi *jogágazati* szintjéről *jogrendszeri* szintre emelkednek, és az uralkodó (magánjogi) forma, tartalmában átalakulva, az egyik (a tulajdonosok és kvázi-tulajdonosok viszonyára szabott) aleset formájává válik. Megszűnik a jogi felelősség jogágazati szétesettsége, amely a primitív felelősséghez képest fejlődést jelentett, de a szocialista társadalomban a jogpolitikai célok jegyében való integrálódást kíván, és megszűnik a munkajogi érvénytelenség lét-nemlét kérdése is. Az érvénytelenség *klasszikus polgári jogi értelmében* a munkajogban nem kaphat

helyet. Ha azonban azt jelenti, hogy az állam valamely jogviszonyt úgy ahogy az létrejött vagy létrejönni látszott, nem enged érvényesülni, és vagy a jogviszony felszámolását vagy az érvénytelenségi ok kiküszöbölését kívánja meg, akkor megvan a maga helye a munkajogban. Nézetem szerint többet nyerünk, ha az érvénytelenség kategóriáját jogágazatok szerint differenciált általános kategóriaként dolgozzuk ki, mint ha fenntartjuk annak — korántsem a régi ridegségében tündöklő — csak-polgári jogi fogalmát, és lemondunk arról, hogy közös fogalom jelezze azt az alapvetően fontos közös helyzetet, amelyben az állam egy jogviszonyt nem enged érvényesülni.

3. Nézetem szerint ilyen módon a dogmatikát az állandó jogpolitikai célkitűzésekhez igazítva és ezeket az adott jogágazat specifikus módszereivel, eszközeivel szolgálva viszonylag egyszerű, a fejlődéshez igazodó és ezért viszonylag állandó, formalizmustól mentes dogmatikai kereteket lehet kiépíteni. Ennek jelentősége pedig a jog ellentmondásmentessége, a joggyakorlat megkönnyítése, kultúráltságának biztosítása szempontjából igen nagy. A dogmatika fejlesztése terén tehát az állandó javító, átalakító munka mellett két nagy feladatot kell a polgári jogban elvégezni:

a) a selejtezés munkáját,

b) egy olyan dogmatika létrehozatalát, amely lényegesen eltér az eddigitől. Az eddigi induktíve épült fel egyes esetek megoldásainak általánosításából a római és más apró üzemek remekelő mesterei kezéből. Szép és túlhaladott módszer ez. Most arra van szükség, hogy a társadalom mélyreható és átfogó elemzése kitűzze az átfogó jogpolitikai célokat, létrejöjjenek az ennek megfelelően általános dogmatikai keretek, ezek jogágazati specifikus irányai, módszerei. Szocialista viszonyok között ez biztosítja a szerkezet és funkciók egységét a jog területén, a kor követelményeinek megfelelő színvonalon, és gátolja azt, hogy a jogrendszer differenciálódásával járó fokozott specializálódás elrekessze az összefüggések egész horizontját. Enélkül olyan képzetek alakulhatnak ki az egyes jogágazatok művelőiben, hogy az egyes jogágazatok külön-külön kocsányokon függnek az államjog, illetőleg az állam- és jogelmélet ágán.

Márpedig az egyes jogágazatok között szoros az összefüggés.

IV.

1. Már a jogrendszer integrálódásának a jelensége is mutatja, hogy a szocialista jogrendszer fejlődése során nemcsak a jogágazatok és határaik változtak meg, de *a jogágazatok közötti viszony* is. Most ezt a kérdést nem a *dogmatikai-szerkezeti* oldalról, hanem a *gyakorlati hatás*, a *funkciók* oldaláról vizsgáljuk meg.

Míg a burzsoá jogban a jogágazatok érintkezését gyakran a jogágazatok „harca"-ként lehetett jellemezni — utalok a közjog „behatolására" a magán-

jogba és más ún. „imperialisztikus" jelenségekre — illetve a jogágazatok egymással kevés kapcsolatban levő párhuzamos síneken hatottak, addig a szocialista jogágazatokat széles területeken a komplex együtthatás jellemzi.[33] Az anyagi ösztönzést pl. a kollektíván belül a *munkajog* keretei között az árujellegtől elvileg független kollektív és egyéni munkajogi ösztönzők biztosítják. Ezt azonban a *polgári jog* intézményei előzik meg és követik: a kollektív ösztönzés anyagi alapjai pl. a vállalatnak mint jogi személynek polgári jogi áruszerződések teljesítése során elért eredményéből halmozódnak fel, és a munkajogi alapokon élvezett jövedelem ahhoz, hogy szükségletkielégítésre szolgálhasson, és ezáltal az anyagi ösztönző hatást kifejthesse, polgári jogi személyi tulajdonná válik. Vagy a felelősség terén: jogi személy által kívülállónak okozott kár esetén a *polgári jogi* és *munkajogi* felelősség együtthatva hozza létre a hatást: egyrészt a teljes reparációt, másrészt az alkalmazott ösztönzését a korlátolt felelősség révén és harmadrészt az egész kollektíva ösztönzését a tagjától meg nem térülő kárrész révén. Mindkét esetben az a helyzet, hogy a polgári jog és a munkajog *jogpolitikailag elválaszthatatlan, dogmatikailag szétválik.* Ez éppen a differenciálódás és integrálódás lényege: a komponensek megtartják eredeti jellegzetességeiket, hatásuk eredeti módszereit, de összeötvöződve hatnak.

A differenciálódásnak és integrálódásnak ez a folyamata *végső fokon* a termelőerők fejlődésére vezethető vissza. Ennek bizonyítéka a modern burzsoá jogrendszer fejlődése. Ennek válságjelensége, betegségi tünete az, hogy a közjog—magánjog alapján való, a klasszikus kapitalizmusban oly világos tagolás módfelett problematikussá vált, az elhatárolásuk szinte lehetetlen, elsősorban mert a termelőerők fejlődése az állam gazdasági beavatkozásának, majd gazdasági tevékenységének kiszélesedésére vezetett, „a közjog behatolt a magánjogba"; a közjog és magánjog vitás határain ún. vegyes szakjogok jöttek létre, a nagyipari viszonyok önálló munkajog kialakulása irányában hatnak, de a tőkés termelési viszonyok, ezt a folyamatot nem engedik befejezni stb. Minden téren az tapasztalható, hogy a termelőerők a jogrendszer differenciálódását és magasabb síkon való integrálódását kívánnák meg, a tőkés rendszer korlátai: a termelőeszközök magántulajdona, a munkaerő és munkaeszköz antagonisztikus ellentmondásra vezető szétválasztása azonban ezt a folyamatot lassítva és torzítva engedik érvényesülni, kibontakozását, kiteljesedését meggátolják. Így lesz a tőkés jogrendszer bonyolulttá nem fejlettsége, hanem ellentmondásai alapján, így lesz az alapjában a fejlődés irányába mutató változás válságjelenséggé az új helyzethez adekvát módon már alkalmazkodni nem tudó alapvető struktúra és elvek fenntartása következtében.

[33] L. *Eörsi :* A tervszerződések, 102—103. o.

Ami a tőkés jogrendszerben válságjelenség, az az egészséges fejlődés jelenségévé válik a szocialista jogrendszerben, a fejlődést torzító és elkorcsosító gátak és béklyók eltakarítása után: miután a termelési eszközök magántulajdonát felszámolták. A jogrendszer differenciálódásának és új integrálódásának döntő meghatározója: a termelőeszközök társadalmi tulajdona, amely megszünteti a munkaerő és munkaeszköz végzetes szétválasztását, az antagonisztikus osztályellentéteket, alapja az elidegenülés megszűnésének, a társadalom és gazdaság egységes, magasrendű megszervezésének, és amely a szerkezet és funkciók egységének biztosítása jegyében szabad utat nyit egyebek között a jogrendszer említett rendszeri fejlődésének is, mégpedig a legintenzívebben éppen a társadalmi tulajdon legsajátosabb viszonyai terén: a népgazdaság szervezetének és funkcionálásának szabályozására szolgáló jogintézmények területén. Nem véletlenül találkozunk éppen ezen a területen a komplexitás legfejlettebb megnyilvánulásával: a tervgazdálkodás együttható államigazgatási jogi, polgári jogi és munkajogi intézményeivel, az állam közhatalmi és tulajdonosi minőségének az összefonódásával, ami végeredményben a korábban legsajátosabb polgári jogi intézményt, a *tulajdonjogot* is a jogrendszer komplex intézményévé változtatta.

2. A tulajdonjog ugyanis korábban teljesen a magánjogé volt, és ha a közjog beavatkozott magánjogi teljességébe, ezt külső, idegen, jobbára időleges behatásnak tekintették, legalábbis a burzsoá „szociális jog", „jóléti állam" stb. koncepcióinak kifejlődéséig, amelyek alapjukban ugyanakkor, amikor demagóg félrevezetést szolgálnak, egyben kifejezik a burzsoá termelési viszonyok elszakadását a termelőerők társadalmi tulajdont kívánó fejlettségétől. A klasszikus magánjogi tulajdonjog mellett mindenesetre eltörpült a közjog köztulajdoni intézménye vagy a francia domaine public. Vajon a tulajdonjog ma is szinte kizárólag polgári jogi intézmény? Nézetem szerint az igenlő válasz egyrészt túlhangsúlyozza az intézmény történeti fejlődésében kétségkívül meglevő, de nagymértékben formális azonosság-elemet, a „megőrzés"-elemet a változás, a „megszüntetés"-elem rovására, másrészt ellenkező pozícióban hasonló hibára vezet, mint amely a gazdasági jog koncepciójában megfigyelhető: össze nem illő elemeket formális ismérvek alapján egy jogágazatba erőltet.

A tulajdonjog területén bekövetkezett jogi változás alapvető jelentőségű. Az *állami szocialista tulajdonjoggal* a tulajdonjog olyan új fajtája jött létre, amelynek a tulajdonjog más fajtáival való azonossága csekély fokú.

Mint ismeretes, itt össznépi tulajdonról van szó, az állammá szerveződött dolgozó nép tulajdonáról. Ezt jellemzi egyfelől a közhatalmi és tulajdonosi elem összefonódása, másfelől az, hogy ebben mindenki tulajdonosként részes. Ebből folyik, hogy ez alanyi oldalon *senkitől sem elkülönült* tulajdoni fajta, legfeljebb a tulajdonosi közösség nem minden tagját illeti meg a kezelési jogosultság és kötelezettség, és ha valakiben annyira reaktiválódik a citoyentől

elkülönült bourgeois, hogy kezet emel rá, nem idegen tulajdonra emel kezet, hanem a saját közösségének a tulajdonára.

Ebből az alaphelyzetből a következők folynak:

a) Akár a kollektívától függetlenek viszonyát tekintjük a polgári jog területének, akár a hagyományos megoldásnak megfelelően az áruformában szabályozott viszonyokat, az állami szocialista tulajdonjog *mint egész nem tartozik a polgári jogba.* Egyik körülírás sem alkalmas ugyanis arra, hogy magába foglalja azt a tulajdoni fajtát, amelynek *mindenki* részese. Bár az állami szocialista tulajdonjog tárgyai elkülönülnek a többi tulajdonjog tárgyaitól, az állami szocialista tulajdonjog mégsem tekinthető jogilag független, mellérendelt jogalanyok elkülönült vagyonon fennálló jogosultságának, mert a tulajdonos a közhatalmat is gyakorló és az egész dolgozó népet képviselő állam. Ez a tulajdonjog a maga egészében egyáltalán nem kapcsolatos az áruviszonyokkal, mert hiszen mindenki beletartozik a tulajdonosi közösségbe, és ezért az *alapkonstrukciót* illetően nincs partner az áruviszonyhoz; ez a tulajdon és tulajdonjog a szocialista áruviszonyokat meghatározó és velük egységbe fonódó ellentétes oldal: a tervgazdálkodás, a központi irányítás, szervezés és ellenőrzés gazdasági és jogi alapja.

b) Erre a tulajdonjogra az abszolút és negatív szerkezet nem jellemző, mert nem áll az, hogy minden *kívülálló* köteles a *tartózkodásra :* nincsenek kívülállók, a „belüllevők" pedig aktivitásra kötelesek (ptk. 3. § (2) bek.). Ez a tulajdonjog tehát a polgári jog tulajdonjogi fajtáitól szerkezetileg merőben eltér.

c) Az állam *mint egész* a legritkábban és csak más megoldás híján lép fel a polgári jog alanyaként, mégpedig többnyire öröklés kapcsán, vagyis egy haláleset útján való, visszautasítást nem ismerő passzív tulajdonszerzés alkalmával. A tulajdonszerzést pedig egy állami szerv kezelésébe adás követi, mint következő állami tulajdonosi aktus, vagyis államigazgatási aktus lesz a következő lépés. Az állam tehát jelentéktelen kivételektől eltekintve egyáltalán nem gyakorolja a tulajdonosra jellemző jogosítványokat: a birtoklást, használatot és rendelkezést. Az állami szocialista tulajdonjogból folyó jogosítványok tehát megközelítően sem azonosak a többi tulajdonjogi formából folyó jogosítványokkal. Ezek a jogosítványok nem polgári jogiak. Az állami szocialista tulajdonjog döntő kérdése ugyanis a gazdálkodás megszervezése, irányítása és ellenőrzése.[34] Ez pedig — amennyiben jogi jellegű — államigazgatási jogi és pénzügyi jogi tevékenység, amelyben megnyilvánul a közhatalmi és tulajdonjogi elemek összefonódása, és amelynek során az államigazgatási jogi elemek nagymérvű átalakuláson mennek át. Az állami szocialista tulajdonjog jellegadó jogosítványa — legalábbis a tulajdonos, az állam szintjén —

[34] A tulajdonjog védelmét, amely úgyszólván valamennyi jogágazat eszközeit igénybe veszi, most figyelmen kívül hagyjuk.

nem a birtoklás, használat és rendelkezés, hanem az állami tulajdon *igazgatása* : a tulajdont kezelő szervek létrehozása, működési körük és konkrét feladataik kijelölése, tevékenységük felsőfokú irányítása és ellenőrzése.

Ilyen körülmények között az a felfogás, amely az állami szocialista tulajdonjogot a maga egészében polgári jogi intézménynek tekinti, az állami gazdasági igazgatást is végeredményben javarészben belevonja a polgári jog körébe; ezért mondottam, hogy a gazdasági joghoz hasonló, csak ellenkező pozíciójú „imperialisztikus" tendenciákat rejt magában. Ezt azonban ez a felfogás nem vallja be: azt állítja, hogy a közhatalmi oldal államigazgatási jogi jellegű, a tulajdoni oldal pedig polgári jogi jellegű. A kérdés ilyen megvilágításának azonban az a nehézsége, hogy a tulajdonnal való gazdálkodás megszervezése, irányítása és ellenőrzése, mint láttuk, igazgatási eszközökkel megy végbe, és ezért eltűnik a polgári jogi jelleg. Az ilyen következtetések elhárítására pedig egy dogmatikai érv szolgál: ez a felfogás a polgári jogi rendelkezési jogról megállapítja, hogy az a megszüntetve-megőrzés folyamatában oly módon átalakult, hogy a nem áru jellegű rendelkezés az említett igazgatási elem, amely ilyenformán a közhatalmi tevékenységgel összefonódó polgári jogi oldallá válik. Ez az igazgatási tevékenység azonban azáltal még nem válik polgári jogi jellegűvé, hogy kiterjesztjük rá a „rendelkezési jog" kategóriáját, a „rendelkezési jog" kategóriája viszont semmitmondóan tággá válik, ha odáig terjesztjük ki, hogy az árujellegű rendelkezéseket és a nem áru jellegű rendelkezéseket egyaránt magában foglalja. Ez szélső példája az említett „túltörténeti" módszernek: radikálisnak tűnik, amikor egy kategória: a rendelkezési jog teljes átalakulásáról szól, de valójában konzervatív, mert egy merőben új jelenséget egy teljesen kitágított régi kategóriával magyaráz.

Az állami szocialista tulajdonjog tehát *nem* polgári jogi intézmény? Ezt sem lehet kategorikusan állítani. Az anyagi ösztönzésnek és más tényezőknek a hatására olyan struktúra jön létre, amelyben az állami szocialista tulajdonjog bizonyos vonatkozásokban a többi tulajdonjoghoz hasonló struktúrát ölt, és polgári jogi intézményként is megjelenik. Ott válik a polgári jog intézményévé, ahol megjelenik a birtoklás, használat és rendelkezés jogosítványa, akárcsak más szocialista és nem szocialista tulajdonjogi fajtáknál. Itt azonban már nem közvetlenül mint tulajdonjog jelentkezik! Mint tulajdonjog igazgatási jogosultsággal jár, és a tulajdonjog szintjéről a vállalati és más formákban megjelenő polgári jogilag önálló szervek szintjére le kell szállnia ahhoz, hogy tárgya a polgári jogi forgalomba kerüljön. Az állami szocialista tulajdon igazgatása során létrejön a tulajdont pótló önálló gazdasági elszámolás és a tulajdonjogot pótló operatív igazgatási jog és ezzel az állami szocialista tulajdonjog tárgyai polgári jogi jogosítványok és kötelezettségek tárgyaivá lesznek.[35] Az állami szocialista tulajdonjog ott válik polgári jogi intézménnyé, ahol a jogosultság *közvetlen* alapja már nem a tulajdonjog, hanem egy önálló elszámolási vagy költségvetési vagyonelkülönítés. Ezeknek a polgári jogi jogosultságoknak azonban már nem a tulajdonos, nem az állam, hanem egy önálló jogi személy az alanya: a vállalat, amelynek nem tulajdona van, hanem önálló elszámolása, és birtoklásra, használatra, rendelkezésre irányuló joga nem a tulajdonjog, hanem az operatív igazgatás joga. Az állami szocialista tulajdonjog tárgyainak polgári jogi mozgása tehát *közvetlenül nem az állami szocialista tulajdonjog gyakorlása révén megy végbe.*

[35] A megfelelő eltérésektől eltekintve ugyanez áll az állami költségvetési szervezetre és ezeknek a költségvetésből folyó polgári jogi jogosultságaira.

Ahhoz tehát, hogy az állami szocialista tulajdonjog tárgya olyan mozgást fejthessen ki, amely megfelel a polgári jogi tulajdonjog tárgyai mozgásának, az állami tulajdonjogtól eltérő, másfajta tulajdonjog fajtákhoz sokban hasonlító nem-tulajdonjogi konstrukciót kell közbevetni. Ez átlendíti az állami szocialista tulajdont az elkülönült vagyonok jogilag önálló, mellérendelt alanyai közötti viszonyainak a világába. *Az állami szocialista tulajdonjog a polgári jog intézményévé nem közvetlenül mint tulajdonjog, hanem mint az önálló elszámoláson alapuló operatív igazgatási jog válik.* Maga az állami szocialista tulajdonjog azonban *komplex jogintézmény.* Eltekintve mindent beboltozó *államjogi* jellegétől és *minden jogágazatban* jelentkező védelmétől, három szinten helyezkedik el:

a) az *állam*, tehát a *tulajdonos* kezében *államigazgatási jogi* szinten, a tulajdonjog tartalmát lényegében az *igazgatási jogosultságban* meríti ki,

b) a *vállalatok közötti* viszonyokban *polgári jogi* szinten, mint az *önálló gazdasági elszámoláson* alapuló *operatív igazgatási jogosultság* tartalmát alkotó birtoklás, használat és rendelkezés révén, közvetve önálló vállalatok közvetítésével és végül

c) a *vállalaton belül munkajogi szinten.*[36]

3. A tulajdonjog tehát az állami szocialista tulajdonjog kialakulásával polgári jogi intézményből komplex jogintézménnyé lett. Ebből következik, hogy az állami szocialista tulajdonjog specifikus terméke, az állami *vállalat* is komplex jogintézmény: kicsiben tükrözi ugyanazt a komplexitást, amely az állami szocialista tulajdonjog egész területén megnyilvánul.

Az állami vállalattal kapcsolatos komplexitás két vonatkozásban figyelhető meg.

a) Az állami vállalat az *állami gazdasági igazgatás* alsó-végrehajtó láncszeme: a népgazdasági terv államigazgatási aktusok révén válik kötelezővé, a vállalat anyagi alapjainak megteremtése és átfogó ellenőrzése államigazgatási jogi és pénzügyi jogi intézmények révén valósul meg. Az állami vállalat a *polgári jog* alanya: az önálló elszámoláson alapuló vagyonelkülönítés és az operatív igazgatási jogon alapuló cselekvési lehetőség révén jogi személy, és mint ilyen a terv teljesítése érdekében polgári jogi viszonyokat — főként szerződéseket — létesít más állami vállalatokkal, gazdálkodó szervekkel és rajta kívül álló fogyasztókkal. Az állami vállalat *munkajogi* egység: munkaviszonyokat ölel fel, hogy lebonyolítsa a tervteljesítését, biztosítsa működésének személyi feltételeit. A kép egyszerűnek tűnik: a felső szervek irányában államigazgatási jogi és pénzügyi jogi viszonyok, más vállalatokkal és kívülálló

[36] E felfogás kifejtésének első kísérletét, irodalmi utalásokkal l. a „Szocialista polgári jogunk továbbfejlődésének egyes problémái" c. cikkben (Jogtudományi Közlöny, 1959. 5. sz.). Kiindulópontul *Venediktov* fejtegetései szolgáltak a közhatalmi és tulajdoni elemek egybeeséséről. (Állami szocialista tulajdon, 331. o., l. továbbá *Eörsi:* A tervszerződések, 1957., 104—107. o., továbbá — különösen az állam igazgatási jogosultságára nézve — az id. cikken kívül: *Világhy :* A tulajdonjog formái és a szocialista jogrendszer tagozódása. Jogtudományi Közlöny, 1959. 5. sz. 208—209. o.)

mellérendeltek irányában polgári jogi viszonyok, a vállalaton belül munkaviszonyok. Ezt a tiszta képet legfeljebb az zavarja meg, hogy a vállalaton belül vannak olyan viszonyok is, amelyek szervezési jellegüknél fogva az új típusú államigazgatási viszonyokhoz állnak közel, és vitás lehet, hogy munkajogiak-e, államigazgatási jogiak, vagy a történelmi fejlődés inerciája folytán esetleg polgári jogiak; mindenesetre senki sem foglalkozik velük a jog területén. Ez annyiban érthető is, hogy az idetartozó viszonyok már nagymértékben nem-jogiak. A vállalati belső gazdasági, szervezési és ellenőrzési struktúrára utalok, az üzemszervezés kérdéseire, amelyekkel valamiféle szervezéstudománynak kellene foglalkoznia, amely közgazdasági vonatkozásai ellenére sem kizárólag gazdasági problematikát foglal magába és annak ellenére, hogy munkaköri kötelezettségek keretében jelentkezik, és jobbára munkajogi szankciókat von maga után, messzemenően nemcsak munkajogi jellegű. Ráadásul a probléma jelentősége az iparági szintű trösztök és vállalatok kiépítésével igen nagymértékben megnövekszik, mert a vállalaton belüli, jogi személyiség nélküli önálló elszámolást és a belső önálló hatásköröket nagymértékben megnöveli, és a vállalati struktúrát is mondhatni új minőségűvé teszi azáltal, hogy a korábbi iparigazgatósági, tehát államigazgatási jellegű funkciók ellátására is alkalmassá teszi. Ezt az egyre kiterjedő jogi senki-földjét birtokba kellene venni; a birtokbavétel azonban csak új módszerekkel lehetséges: a *komplex* módszerrel, a szervezéstudományi elemeknek és a gazdasági ösztönzés mechanizmusainak az előtérbe kerülését biztosító, a bevezetésben vázolt módszerrel.

b) Az állami vállalatokkal kapcsolatos komplexitás másik ága, hogy úgy mondjam, a kollektíva tagjainak „komplexitásában" rejlik. A kollektíva tagjai természetesen egyben a kollektívától független állampolgárok is. Egyrészt a kollektíva tagjaiként saját munkájuknak és a kollektíva eredményeinek megfelelően részesednek a jövedelemből, másrészt — jobbára a kollektíván kívül — gondoskodnak maguk és családtagjaik szükségleteinek kielégítéséről. Az előbbi vonatkozásban munkajogi, termelőszövetkezeti jogi, az utóbbiban polgári jogi, családjogi jogalanyok. Itt is egységes, de jogi vonatkozásban komplex folyamatról van szó, az anyagi érdekeltség igénybevételével kiépített szükségletkielégítés folyamatáról, amelynek első fázisa az ehhez szükséges anyagi eszközök megszerzése egy termelő, munkavégző kollektíva keretében, az anyagi ösztönzés elveinek megfelelően (munkajogi, termelőszövetkezeti jogi oldal), második fázisa pedig ezeknek az anyagi ösztönzőknek a felhasználása a szükségletkielégítésre, az anyagi ösztönzés folyamatának befejezéseképpen, a fejlődés jelenlegi szakaszán javarészt a munkakollektíván kívül, egyénileg, illetve családi kollektívában (polgári jogi és családjogi oldal).

A komplexitásnak ezek az elemei bizonyos nehézségeket okoznak az alanyi jogok, illetve a kollektíván belüli *jogosítványok* vonatkozásában. Erről kifejtettük, hogy polgári jogi viszonyokban az alanyi jogot nem lehet egyben

kötelezettségnek tekinteni, a kollektíván belüli jogviszonyokban viszont a jogosultság más oldalról nézve kötelezettség is. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy az állami vállalat tulajdonjogot pótló operatív igazgatási jogosultsága *egyben kötelezettség is*, a munkavállaló bizonyos jogai pedig — pl. a bérhez vagy a munkaviszony megszüntetéséhez fűződő joga — más oldalról vizsgálva sem kötelezettség.

Ez a két lényeges kivétel azonban csak látszólagos; a kivétel látszatát az állami vállalattal kapcsolatos kétirányú komplexitás okozza.

a) A vállalat polgári jogi alanyi jogai valóban egyben kötelezettségek is, csakhogy *más viszonyban.* A másik polgári jogi alannyal szemben fennálló alanyi jog gyakorlása nem ez iránt, hanem az állam, illetőleg a kollektíva iránt fennálló kötelezettség, tehát nem polgári jogi, hanem államigazgatási jogi, pénzügyi jogi és munkajogi jellegű. Ezt államigazgatási jogi vonatkozásban a jogérvényesítési kötelezettségre a ptk. 404. §-ának (1) bekezdése kifejezetten ki is mondja, de ez minden vonatkozásban így van. Kezdődik a szerződéskötési kötelezettséggel, amely még nem polgári jogi kötelezettség, de szankciókkal biztosítja a szerződéskötésre irányuló jogosultságot: az igény rangjára emeli azt. Az államigazgatási jogi és a vázolt értelemben vett munkajogi kötelezettség ott áll a vállalat minden jogosultsága mögött: nemcsak a polgári jogi jogosultságait öleli fel, de pl. a munkajogiakat is. Nemcsak a vállalatot alkotja a nép tulajdonosi és a keretében dolgozók szűkebb munkavégző kollektívája, de a vállalatok együttesen is mintegy *az állami szocialista tulajdonnal való gazdálkodás államigazgatási jogi eszközökkel szervezett kollektíváját* alkotják. Ezen a jogilag ki nem épített, sőt az önálló elszámolás révén relatíve különálló érdekekkel is rendelkező tagokból álló kollektíván belül pedig ismét érvényesül a joggyakorlás és kötelezettségteljesítés egybeesése; más kérdés az, hogy ez az így jelentkező államigazgatási jogi jellegű joggyakorlás bizonyos területeken — a vállalati kooperáció területén pl. — polgári jogi, más területeken pedig — a munkaviszonyok létesítése terén — munkajogi formákat ölt. Itt tehát a komplexitás érvényesül, amelynek fontos jellegzetessége az, hogy nem mossa el az alkotóelemek sajátosságait. Polgári jogi viszonyban alanyi jog — államigazgatási jogi és munkajogi viszonyban államigazgatási jogi és munkajogi jogosultság és kötelezettség, ez itt a helyzet, nem pedig a jogosultság és kötelezettség összeolvadása. A viszonylag önállóan kiépülő polgári jogi viszonyban az alanyi jog tartalmát jelentő cselekvési lehetőség eleme itt is realitás, csupán érdemben meghatározott az államigazgatási kötelezettség által és kiegészített a speciális érdekeltséget kielégítő munkajogi kötelezettség által. Az ellenkező felfogás tagadná az állami vállalat jogi személyiségének, operatív igazgatási jogosultságnak realitását, olyannyira, hogy a meghatározó államigazgatási jogviszonynak már nem volna mit meghatároznia.

Ez eredmény tehát a kifejtett elvekkel megegyezik. A specifikus vonás csupán abból folyik, hogy az állami vállalatnál a tulajdonosi és a tevékenységet

kifejtő elem szétválik. Ez a specifikum abban áll, hogy komplex megoldások jönnek létre:

a) az állami vállalat mint polgári jogi alany jogosultságait a polgári jog kereteiben fejti ki, míg az ezeknek, valamint polgári jogi kötelezettségeinek megfelelő kötelezettségek az államigazgatási jogba, illetőleg a munkajogba tartoznak úgy, hogy az államigazgatási jogi a közvetlenül meghatározó, a munkajogi az érdekeltség oldaláról kiegészítő,

β) az állami vállalat mint munkajogi alany működése során pedig az a helyzet, hogy amikor az állami vállalat *mint munkáltató* él jogaival és teljesíti kötelezettségeit, akkor e joggyakorlás és kötelezettségteljesítés egyben *államigazgatási jogi* kötelezettségteljesítés is, a *kollektíván belüli* viszonylatokban azonban ugyanezek és más jogosultságok gyakorlása egybevág a *munkajogi* kötelezettségteljesítéssel, akárcsak más, tulajdonosi kollektíváknál (mezőgazdasági termelőszövetkezet, mutatis mutandis: család).

b) A másik látszólagos kivétel ellentétes irányú: a kollektívák jogágazatain belül vannak jogosultságok, amelyekkel ugyan — a polgári joghoz hasonlóan — csak rendeltetésszerűen lehet élni, és ennyiben van kötelezettségelemük is, de amelyekkel egybevágó kötelezettség nem létezik. Ilyen az alkalmazott bérhez való joga. Ez azonban már nem szorosan véve a kollektíva funkcionálására vonatkozó jog, hanem következménye annak, hogy az átmeneti korszakban döntő szerepe van az anyagi ösztönzésnek, az áruviszonyok keretében való egyéni szükségletkielégítésnek. A munkabért a dolgozó — a már kifejtett komplexitásnak megfelelően — egyfelől a társadalmi termelésben való részvételéért és annak megfelelően kapja, mint a kollektíva tagja, de másfelől mint személyi tulajdonos kapja, aki a kollektívától ebben a vonatkozásban elkülönült, és a munkabér révén egyénileg, javarészt áruviszonyok közvetítésével fogja szükségleteit kielégíteni, hogy befejeződjék az anyagi ösztönzés folyamata. A bérfizetés nem a kollektíva működésének eleme, hanem e működés olyan eredménye és következménye, amely a kollektíva tagját illeti meg és alakítja mintegy át szocialista magánemberré, személyi tulajdonossá. Ez a magyarázata annak, hogy itt jogosultság és kötelezettség nem jelentkezik ugyanannak a jelenségnek két oldalaként. Fokozottan ez a helyzet a kollektívákból való kiválás jogával kapcsolatban.

4. Ha ezek után a komplex módszer lényegét keressük, két megállapításra kell jutnunk:

a) a *jogpolitikai cél* közössége az, ami a különféle jogi eszközöket a gyakorlat részére összekapcsolja; a komplex módszer különböző jogi eszközök együtthatására vonatkozik, közös jogpolitikai célra,

b) a jogpolitikai cél közössége *nem* integrálja a különféle igénybevett jogi eszközöket *egy jogágazatba*, mert a lényeg éppen a *különböző* jogi eszközök együtthatásának biztosítása, márpedig a jogágazati összekapcsolás óhatatlanul a jogi eszközök uniformizálása irányában hat, mind a jogágazati alap-

elvek, mind a dogmatikai alapkonstrukciók sémái vonatkozásában. A gazdasági jogi koncepció tévedése egyebek között abban is áll, hogy a jogpolitikai vagy még inkább gazdaságpolitikai cél közösségére épít jogágazatot.

Felmerül továbbá a kérdés: *mi a viszony a komplex módszer és a jogrendszer integrálódása között.* A kettőnek vannak közös gyökerei, de nem azonosíthatók egymással.

a) Közös gyökereik, hasonló vonásaik a következők:

aa) a társadalom gazdasági-politikai egységén és társadalmi, gazdasági, jogi viszonyaink erre épülő differenciálódásán alapulnak;

bb) ez az egység és differenciáltság arra vezet, hogy átfogó jogpolitikai célok szolgálatára eltérő jogi módszerek és eszközök jöttek létre;

cc) a komplex módszer is, a jogrendszer integrálódása is meghaladja a jogágazati kereteket, anélkül, hogy a jogágazati relatív önállóságot érintené, sőt, lényeges elemük e relatív önállóság megőrzése.

b) A két vizsgált jelenség *eltérése* a következőkben foglalható össze:

aa) a komplex módszer egy meghatározott jogpolitikai cél szolgálatában a *gyakorlati tevékenységre* vonatkozik, a jogrendszer integrálódása pedig *dogmatikai*, strukturális jelenség,

bb) ennek megfelelően a komplex módszer gyakran egyesít *dogmatikailag teljesen eltérő* jelenségeket, az integrálódás azonban különféle jogágazatok bizonyos intézményeinek *közös, általános* dogmatikai jellegzetességeit fejezi ki,

cc) ez pedig arra vezet, hogy a komplex módszer által összefogott jogi eszközök és az integrálódás által egységbe vont intézmények *korántsem esnek egybe.* A tulajdon védelme pl. komplex módon folyik. Egyesíti a belső hatásra irányuló jogi felelősségben integrálódott különféle felelősségi alakzatokat és azokat a szervező jellegű, külső hatást kiváltó rendelkezéseket is, amelyek pl. a vagyontárgyak biztonságos elzárására, őrizetére, a kezelők megfelelő kiválasztására vonatkoznak.

V.

Társadalmi-gazdasági struktúránk fejlődése egy magasabbrendű, és ezért egészében bonyolultabb struktúra irányába mutat, de egyben lényeges egyszerűsítésekre is vezet éppen a tervszerűség, az antagonisztikus ellentmondások kiküszöbölése révén. A bonyolultság ugyanis lehet a zilált rendezetlenség, a kibékíthetetlen ellentmondások következménye, és lehet a magasfokú szervezettségé. Az áruviszony polgári jogi dogmatikája pl. az előző produktuma: mai és holnapi mértékkel mérve a kezdetlegesség, barbárság és nem a fejlettség bonyolultsága, bármilyen fejlett jogi dogmatikai konstrukciókat termelt is. Ebben a vonatkozásban egyszerűbbé válik a jogi dogmatika. Ugyanakkor a jogrendszer differenciálódása és integrálódása a jogrendszert bonyolultabbá is teszi. A kapitalizmust megelőző jogokban lényegében a *jogeset* volt az az egység, amely jogot és jogtudományt létrehozott. A kapita-

lizmusban a bourgeois — citoyen ellentét folytán, a magánjog és közjog szétválásával a *jogágazat* lett a központ. Ma — bár a jogágazat a jelentőségét korántsem vesztette el, a jog rendszerének, a kodifikációnak továbbra is alapja, és ágazati specifikumait teljes mértékben megtartja — tudományosan az egész jog, sőt, az *egységes társadalmi folyamatban elhelyezkedő jog* horizontjáról kell valamennyi lényeges kérdést vizsgálni. A jogágazatok közötti említett újfajta viszony és szoros kapcsolat csupán következménye annak a konkrét összefüggésnek, amely a jog és a társadalmi-gazdasági viszonyok között fennáll. A jog külső és belső hatása, szervező és nevelő funkciója más nem-jogi tényezőkkel együttesen tölti be szerepét. A jog tehát más jelenségekkel összeszövődötten jelentkezik egy olyan folyamatban, amely hosszú távon a sajátosan jogi elem visszaszorulása, majd elhalása irányába mutat.

Ez az egységesség azonban nem jelent összeolvadást. A differenciálódás és integrálódás, valamint a komplexitás is azt jelenti, hogy a jogágazat a jogon belül, a jog pedig a többi társadalmi jelenség körén belül sajátosságait megtartja. Ha nem így volna, értelmetlenség volna differenciálódásról és integrálódásról vagy komplexitásról beszélni. A lényeg éppen az, hogy itt *különböző* társadalmi hatóeszközök jönnek létre és hatnak vissza a társadalomra, alapjában külső és belső hatást fejtve ki. A szocialista állam- és jogtudományok leginkább hangsúlyozandó módszertani követelménye fejlődésünk jelenlegi szakaszán az, hogy e különféle társadalmi hatóeszközök létrehozására, együttes társadalmi hatására figyelemmel úgy vizsgálja az állam és jog specifikumait, az egyes jogágazatok, jogintézmények problémáit, hogy a társadalmi hatás hatásfoka optimális lehessen.

A FILOZÓFIA NÉHÁNY KÉRDÉSE A SZOVJETUNIÓ KOMMUNISTA PÁRTJA XXII. KONGRESSZUSÁNAK FÉNYÉBEN

Tudományos ülésszak a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya és Filozófiai Intézetének rendezésében

VAS IDA

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya és Filozófiai Intézete a fenti címen 1962. november 1-én tudományos ülésszakot tartott.

A megnyitó referátumot „Az SZKP XXII. Kongresszusának jelentősége és hatása a filozófia fejlődésére" címmel *Szigeti József*, a Filozófiai Intézet igazgatója tartotta.

Előadása elején hangsúlyozta, hogy a SZKP XXII. kongresszusa a filozófia továbbfejlődésének programját hirdette meg. A marxista filozófia alapvető vonása, lényegéhez tartozó jegye a fejlődés, — mert mint mondotta, „maga a szocialista és kommunista fejlődés követeli meg, hogy az elméletet ne csak megvédelmezzük, hanem tovább fejlesszük, hiszen a szocialista és kommunista építés a társadalom pedagógiai, tudományelméleti, etikai, esztétikai kérdések egész sorának megoldását sürgeti" — tehát a fejlődés hajtóereje maga a gyakorlat.

Felvetette a tudat általában vett elmaradásának és a tudomány elméleti előrelátásának, tudatosságának viszonyát és ezeket mondotta: „ahogy a szocialista viszonyok között a termelésnek előtte jár a technika, a techikának a tudomány, úgy a társadalmi fejlődés sokoldalú igényeinek és szükségleteinek előtte kell hogy járjon a társadalomtudomány, a többi között a filozófia is."

A marxista filozófiában beszélhetünk tehát tudományos előrelátásról a fejlődés általános vonásai tekintetében, hangsúlyozta az előadó.

Az általános fejlődési tendencia felismerésének jelentősége nemcsak a jövő, a jelen szempontjából is nagy jelentőségű. Helyesen kell értelmezni azt a marxi tételt, amely szerint a magasabb fejlettségi fok megértése előfeltétele az alacsonyabb fok megértésének — az ember anatómiája a majom anatómiájának a kulcsa — de ez a tétel nem tagadása az alacsonyabból a magasabba vezető oksági viszonynak.

A marxista filozófia fejlesztésének realizálásával kapcsolatban foglalkozott azokkal a munkamódszerekkel, amelyek már a szovjet kutatásban is beváltak, s nálunk is sikert ígérnek. E módszerek: a filozófián belüli specializáció, a határos filozófiai problémákon dolgozó filozófusok kooperációja, a filozófia és a szaktudományok művelőinek együttműködése.

Ezután a szaktudományok és a filozófia viszonyából adódó problémák részletes elemzésére tért át:

A filozófia nem a tudományok tudománya mondotta, de nem is szaktudomány, hanem *tudományos* világnézet. A szaktudományok és a filozófia együttműködése így elengedhetetlen a filozófia teljesítőképességének növelése érdekében is. Példaként megemlítette az általános etika és szociológia együttműködésének fontosságát, a kommunista erkölcs kidolgozása céljából. A személyiség-elmélet kidolgozásával kapcsolatban pedig a filozófia és a szociológia együttműködésén kívül meg kell találni a kapcsolatot a művészettel és az irodalommal is mert „a jellemek és életsorsok összefüggése, konfliktusok kialakulása és megoldása a művészet eszközeivel, kiemelve az élet tarka forgatagából, olyan modellt ad a filozófusnak, amelyet éppúgy felhasználhat a társadalmi valóság megismerésében, ahogyan a mikrofizika használja fel a kibernetikai modelleket az objektív valóság törvényszerűségeinek feltárásában. Csak éppen érteni kell hozzá, hogy fogalmi nyelvre fordítsuk le mindazt, amit a modell szemléltet". Az irodalom és a művészet gyakran ábrázolja a szélsőséges élethelyzetek és jellemek kölcsönhatását, s ha eleven társadalmi tények megragadása mindez, modellként funkcionálhat a filozófiának.

A filozófia továbbfejlesztése terén a dialektikus materializmusnak, a filozófia magvának fejlesztését emelte ki.

Érintette a dialektikus materializmus felépítésének és tagoltságának a problémáját. Véleménye szerint a felépítés problémái napjainkban nem ismeretünk szegénységéből, hanem a gazdagság zavarából következnek; annak tünetei, hogy ismereteink elég mélyek és átfogóak ahhoz, hogy rendszeresen kiépítsük őket.

Foglalkozott a dialektika, ismeretelmélet, logika Lenin által kifejtett viszonyának — egységének problémájával is. Véleménye szerint a vizsgálódás során nem szabad szem elől téveszteni az egységen belüli különbséget és a területek viszonylagos önállóságát. A dialektika és a materializmus viszonyáról mondotta, hogy a kettő feltételezi egymást, elszakításuk helytelen, mert a dialektika materializmus nélkül, illetve a materializmus a dialektika nélkül nem lehet következetes. E viszony helytelen szemléletének mai formája abban az elképzelésben jelentkezik, hogy a marxista filozófia felépítését, struktúráját az a tény határozza meg, hogy világnézetet és egyben módszert is ad. Módszeren a dialektikát, világnézeten a materializmust értik (pl. O.R. Gropp). Hogy a marxista filozófia világnézetet és módszert tud adni, ez nem felépítéséből, hanem filozófia jellegéből következik, abból, hogy nem szaktudomány, mondotta az előadó.

A filozófia jellegének és struktúrájának összezavarása komoly hibákat eredményezhet, és akadályozza a kutatás határozott irányát is.

A viszonylagos önállóság figyelembe nem vétele eredményezi pl. az okság helytelen szemléletét. Azt, hogy nem objektív viszonyt, kapcsolatot

látunk benne, hanem ismeretelméleti kategóriát. Az „ontológia" és ismeretelméleti kérdésfeltevés elhatárolása fontos, mert csak így tárul fel az a különbség, hogy bár a megismerési folyamatban a logikai alakzatok hordozzák az objektivitás kategóriáit, a valóságban éppen fordítva van. A helytelen szemlélet másik formája a logika-fogalomnak az objektív dialektika területére való kiterjesztése. Ennek a hibának a következménye pl., hogy a dialektikus logika feladatának tartják bármely törvény és kategória vizsgálatát; az ítélet, fogalom és következtetés elmélet viszont a formális vagy matematikai logika hatáskörébe kerül. Erre az a tény ad lehetőséget, hogy az említett hiba miatt az objektív és a szubjektív dialektika viszonyának különbsége homályossá válik.

Az objektív és a szubjektív dialektika kettősségének feloldását az ismeretelméletben találjuk meg. Az ismeretelmélet ugyanis — mondotta az előadó — azt mutatja meg, hogy az objektív dialektika és a logika kategóriáinak *együttes* alkalmazásával hogyan ismerjük meg egyre mélyebben a végtelen és kimeríthetetlen valóságot, hogyan leszünk gyakorlatilag is urai az egész természeti és társadalmi világfolyamatnak.

Az előadó ezután a marxista filozófia rendszerének kiépítésével kapcsolatos problémákat tárgyalta. Hangsúlyozta: a rendszerezés nem hegelianizmus, s azok élnek a hegeli gondolkodás bűvkörében, akik másfajta rendszert, mint a hegeli, el sem tudnak képzelni. A dialektikus materialista filozófia *nyílt* rendszer — extenzív és intenzív irányban egyaránt. „Rendszer, mert saját, összefüggő, egységes alapján fejlődik tovább. Nyílt mert tovább fejlődik." A nyíltság azonban nem értelmezhető úgy, hogy magábaolvaszthat a munkásosztály, a haladó emberiség érdekeivel összeegyeztethetetlen tételeket és elméleteket is.

A további problémák közül ki kell emelnünk még a polgári filozófia és a marxizmus viszonyát érintőket. Az előadó felhívta a figyelmet annak a nézetnek helytelenségére, amely szerint racionális mag a polgári filozófiában csak Hegelig található. Beszélt a polgári filozófiával való harc sokoldalúságának, differenciáltságának fontosságáról. A harcot ne csak a fő irányzatokkal folytassuk, hanem személyekre konkretizálva, és fordítsunk gondot a polgári argumentáció bírálatára is.

*

Somogyi Zoltán, a Filozófiai Intézet munkatársa „*Az ember nevében, az ember javára*" című referátumában az SZKP XXII. kongresszusának az erkölcs, a politika és a gazdasági szféra viszonyára vonatkozó és az erkölcsi kérdések szemléletében változást hozó tételeiről beszélt, és ebből a szempontból foglalkozott az erkölcs sok aktuális problémájával.

A XXII. kongresszus az erkölcs vonatkozásában megszüntette az elmúlt évek gyakorlatában érvényesülő azon szemléletek uralmát, amely szerint a társadalom objektív szerkezetének vizsgálata és a társadalmi morál megítélése elválasztandó. E szemlélet eredményeként az előadó szerint az erkölcs-

tan kidolgozásának „nem tudományos, hanem legfeljebb agitatív jelentőséget tulajdonítottak."

A megváltozott szemlélet jellemzésére idézte a programtervezetnek egy, a kapitalista erkölcsi megítélésére vonatkozó tételét, amely így hangzik: „A jelenkori kapitalizmus az egész emberiség létérdekeinek és haladó törekvéseinek ellensége. A mai kapitalizmus az embernek ember által való kizsákmányolásával, soviniszta és fajgyűlölő ideológiájával, a lényegéhez tartozó erkölcsi hanyatlással, a spekuláció, a korrupció és a bűnözés tobzódásával bomlasztja a társadalmat, a családot, züllesztí az embert."

Az SZKP új programja már a kapitalizmusra vonatkozóan sem szakítja el egymástól a gazdasági és erkölcsi megítélést, nem egymás mellé helyezi e két szempontot, hanem az utóbbi az előbbiből nő ki.

E módszerbeli változás nagy jelentőségű, mert lehetővé teszi annak megmagyarázását: miért bomlasztó hatású a kapitalizmus erkölcse napjainkban. Tudjuk ugyanis, hogy ugyanez az erkölcs nem volt mindig ilyen, hanem a klaszszikus kapitalizmus szakaszában haladó szerepet játszott.

Ebből kiindulva az egyéni szabadság történelmi alakulásának elemzésén keresztül mutatta ki azt, hogy az önzés, az individualizmus talajára épült polgári szabadság hogyan vezet el a gazdasági szféra megváltozása miatt napjainkban szükségszerűen a szabadság kommunista formájához.

Gondolatmenete a következő: a szabadversenyes kapitalizmus idején „a magánkapitalisták mint egyéni vállalkozók, fittyet hányva a bírálatnak," — amely a kapitalizmust erkölcsi vonatkozásban már ekkor érte — " bebizonyították, hogy a termelés — és közvetve a társadalom — micsoda óriási gazdagítására képes a tőkés spekuláció, a jogi értelemben szabad és egyenlő személyek konkurrenciája."

A monopolkapitalizmus idején azonban már elvész a tőkés individuum szabadsága, az állam a monopóliumok eszközévé válik — a közélet fasizálódik — s ettől kezdve, mivel a termelőerők óriási méretű koncentrációja nem szüntethető meg, a polgári individuum demokráciáért vívott harca szükségszerűen a szocialista demokrácia kialakulása érdekében és irányában hat. A kis és középtőkés így politikai téren hamarabb jön át a mi oldalunkra, mint gazdasági érdekei tekintetében.

A szabadság elemzését kisérelte meg az előadó a szocialista társadalomra nézve is. Rámutatott, hogy a szocialista társadalom már nem a polgári individuumok társadalma. A szocialista demokrácia kezdetben mint proletárdiktatúra . . „nem mint magántulajdonost szolgálja az egyént, hanem vele szemben szolgálja és megtestesíti a közösség pozitív oldalát és érdekeit".

Itt tárgyalta az egyéni és közösségi érdekből adódó kolliziók szocializmusban előforduló fő formáit is.

Az első: ilyen kollizió a szocialista államnak mint a gazdasági életet irányító különálló szervnek a szerepéből adódhat. Ez a szerep azt jelenti, hogy

a szocialista társadalom felett már nem a dologi világ uralkodik, mert a szocialista társadalom az államon keresztül már megszerezte a tárgyi világ feletti uralmat, de az állam még nem esik egybe az önmagát a politikai közhatalom nélkül igazgatni képes kommunista kollektívával, s ezért az egyéni és közösségi érdek sem alkot abszolút egységet, hanem csak közvetítéseken keresztül hasonul egymáshoz. Az egyéni és a társadalmi, állami érdek találkozása többek között azáltal jön létre, hogy az egyén érdeke — a szükségletkielégítés érdeke — az állam és a társadalom érdeke is.

Itt hangsúlyozta az előadó az egyén tudatosságának fontosságát, ugyanis szükséges, hogy az egyén felismerje az észszerű szükségletnek határait, mert az állam a munka szerinti díjazásnál csak a reális szükségletekből indulhat ki.

A társadalmi, állami tudatosság fontos szerepköre, az előadó szerint, a fogyasztási és felhalmozási alapok arányának helyes meghatározásánál, a fogyasztási alap megfelelő szétosztásánál jelentkezik.

Ezután áttért a kolliziók másik lehetséges fő formájának elemzésére, amely az össztársadalmi és a vállalati érdek szembekerülésében ölthet testet.

Kiemelte a vezetők és a vezetettek együttes felelősségét az új, a technikát forradalmasító eljárások bevezetése terén. Az előadó véleménye szerint a helyi érdekek elvtelen előtérbe állítása nemcsak a bürokráciát táplálja, hanem az individualista életfelfogás konzerválódásának is megjelenési formája, és a vezetők és a vezetettek kapcsolatának erkölcsi-politikai megromlását eredményezi. A pártszerű bírálatot ezért erkölcsi kötelességgé kell emelni. Ennek elmulasztása nemcsak a közösségnek ártalmas, hanem az egyén erkölcsi fejlődésére is rossz hatással van.

A közösségi és egyéni érdek összeütközésének a szocializmusban megjelenő harmadik formája az egyén vélt és valódi érdeke közti ellentét. Itt beszélt az előadó az anyagi és erkölcsi ösztönzőerő viszonyáról. Véleménye szerint az anyagi ösztönzést nem lehet erkölcsivel helyettesíteni, súlyos kolliziók adódnak abból, ha ezt megkíséreljük. Az erkölcsi ösztönzőnek anyagi formát kell öltenie, ahogy az anyagi ösztönzés erkölcsi vonatkozást kapott, amennyiben a munkabér az egyén szükségletei elismerésének is megjelenési formája. Míg azonban az anyagi ösztönzés mindenképpen az egyénre mint egyénre vonatkozik, addig az erkölcsi ösztönzésnek az egyénre mint a közösség tagjára kell vonatkoznia. Ez utóbbi vonatkozás a társadalmi juttatások állandó növelésének formájában jön létre.

Az előadó a továbbiakban a gazdasági és az erkölcsi mozzanat egységét valló új módszer szellemében elemezte a kommunista erkölcs kódexének egyes elveit. Mivel a gazdasági és a politikai viszonyoknak van erkölcsi oldala, amely megmutatja, hogyan hatnak ezek a viszonyok az ember személyiségére, és hogyan hatnak ezek a személyiségek az objektív viszonyok között egymásra és ezen keresztül magukra az objektív viszonyokra is; a kommunista erkölcs kódexét nem mint a párt puszta óhaját és prófétai kinyilatkoztatását kell fel-

fogni, hanem a szocialista társadalomban élő ember létérdekeiből kell levezetni.

A kommunista erkölcs olyan ember erkölcse, ... „aki most először tud az osztályérdek közvetítése nélkül belátást nyerni erkölcsi jóról és rosszról." Rámutatott arra is, hogy az erkölcsi jót ebben az etikai rendszerben nem értelmezhetjük az egyéni boldogsággal, a rosszat pedig a társadalmi kötelességgel egyenlőként. A kötelességteljesítés érdeke nem idegen az egyéntől, nem ellentétes az egyéni boldogulás igényeivel, hanem éppen ez az egyéni boldogulás eszköze, ellentétben az osztálytársadalmakkal, ahol a kötelességteljesítés a dolgozó tömegek számára rendszerint az egyéni érdekeikről való lemondást, az önfeláldozást jelentette. Persze, a kötelességtelejesítés ma sem azonos mindig a fiziológiai gyönyörök kielégítésével, — nem biológiai, hanem társadalmi értelemben teszi boldoggá az embert. Az individualizmus elvére felépített osztálytársadalmi etikákban az erkölcsi jónak az egyéni boldogsággal és a társadalmi kötelesség teljesítésével való szerves egysége megoldhatatlan problémának tűnt: az individualizmus az egyéni boldogságot és a társadalmi kötelességet szembe kellett állítsa egymással, mert a magánérdekek, állandóan ellentétbe kerültek a közérdekkel.

A kommunista erkölcs központi elve, a kollektivizmus, olyan társadalomért való harcot jelent, melyben az egyén és egyén, az egyén és a közösség viszonyából eltűnik minden közvetítés, — a pénz és az állam is — és az emberek közötti minden viszony humánus kapcsolattá oldódik fel. E célkitűzést „az ember nevében, az ember javára" jelszó fejezi ki.

*

Huszár Tibor, az ELTE történelmi-materializmus tanszékének adjunktusa „*A személyiség marxista és egzisztencialista értelmezésének ellentéte*" címen tartotta meg referátumát.

Abból indult ki, hogy a XXII. kongresszus előtérbe állította a személyiség-elmélet kidolgozásának feladatát azáltal, hogy meghirdette a sokoldalú ember kifejlesztésének programját.

A személyi kultusz évei elhomályosították a kommunizmus értékeit a személyiség vonatkozásában, s így táptalajt adtak annak a nézetnek elterjedéséhez, amely szerint a személyiség kérdése fehér folt a marxizmusban.

Ezt a nézetet vallja Sartre francia egzisztencialista is, aki „A dialektikus ész kritikája" című művében meghirdeti a marxizmus továbbfejlesztésének, konkrétabban a marxista antropológia megalkotásának programját.

A marxizmus ilyen jellegű továbbfejlesztése azért lehetséges, illetve szükséges Sartre szerint, mert mint maga mondja, ... „nem kétséges, hogy napjainkban a marxizmus az egyetlen antropológia, amely egyszerre tud történelmi és rendszeres lenni, és olyan antropológia, amely az embert a maga összességében, tehát mibenlétének anyagi oldalából kiindulva fogja fel".

Hogyan hiányozhat akkor az antropológia mégis a marxizmusból? — adódik a kérdés. Úgy, hogy Sartre szerint, annak kétféle formájáról kell beszélnünk. Az egyik az általános: ez az embert általában jellemző törvényszerűségek kutatását jelenti, a másik a konkrét: ez az egyes embert a konkrét meghatározottságában vizsgáló antropológia. Ez utóbbi hiányzik a marxizmusból Sartre szerint, s ezzel a marxista filozófia fundamentuma hiányzik.

A referátum fő célja ezért annak kimutatása volt, hogy egy Sartre-féle „marxista egzisztencializmus" programként való meghirdetése, amellyel — napjainkban az irodalom terén is találkozunk, — helytelen, mert a személyiség elméleti síkon történő megragadására s az ezzel kapcsolatban felmerülő elvi problémák megoldására olyan utat kínál, amely a marxizmus számára nem járható.

Kimutatta, hogy bár Sartre kérdésfeltevése bonyolultabb, lényegében azonos felfogást hirdet, mint elődei. Sartre szerint ugyanis a konkrét antropológia feladata a történeti, szociológiai, etnológiai aspektusok szintézise lenne. Az egységbefoglalás nem volna nehéz, mondja Sartre „ha meg lehetne állapítani valami olyasmit, amit az ember lényegének nevezhetnénk. Csakhogy az egyidejűeknek tekintett csoportoknál mutatkozó különbségek és a különböző társadalmak fejlődésében mutatkozó időbeli eltérések folytán az antropológia nem alapozható beskatulyázott fogalmakra. Nincs olyan „emberi természet", amely egyformán volna meg a muriákban és korunk társadalmának történeti emberében. Valóságos kapcsolat azonban, sőt bizonyos helyzetekben még kölcsönös megértés is létrejön vagy létrejöhet".

A történetiség azonban, mint az előadó kimutatta, a szubjektív történelmiség értelmét nyeri Sartre-nál és a szociológiai elem „zománcként lepattog", és így a személyiségelmélet irracionalizmusba fúl.

Ugyanis a konkrét antropológia területén Sartre felfogásának lényege szerint: tárgytalanítani kell az embert, zárójelbe kell tenni minden objektív mozzanatot, s így ragadható meg tisztán az emberi lét lényege.

Az egzisztencializmus személyiségről vallott felfogásában a polgári értelmiség válsága tükröződik. E filozófiai irány tévedése az, hogy a kapitalista társadalom lényegi jelenségeit az emberi lét örök és végzetszerű lényegeként tünteti fel. Ez a jelleg kifejezésre jut abban is, hogy Sartre azonosítja az elidegenülést az objektiválódással. Ezáltal „az árutermelő társadalom jellegzetes betegsége az emberi lét örök, gyógyíthatatlan betegségévé válik".

Az egzisztencializmus által kínált út — az objektív elemek zárójelbe tevése — a marxizmus számára járhatatlan. A marxista filozófia szerint ugyanis az ember lényege: a társadalmi viszonyok összessége. Sartre viszont helyteleníti az objektív dialektika uralmát, amely a marxizmusban megnyilvánul.

Ezáltal, szerinte, az egyének belehullanak az absztrakcióba, s emiatt a marxista filozófia nem tudja feltárni és megragadni „azt a folyamatot, amelynek során egy adott történeti pillanatban, egy adott osztályon és társadalmon

belül létrejön a személyiség és annak alkotása" — vagyis nem tudja megragadni a személyiséget.

A marxizmus egyéniség-fogalma Sartre szerint perszonifikált gazdasági kategória.

Sartre nem látta meg, hogy nem a marxista filozófia hibája, hanem az osztályviszonyok következménye, hogy az emberek közötti kapcsolatok dologi kapcsolatok formáját öltik és az osztályszemélyiségek gazdasági viszonyaik megszemélyesítőivé válnak.

Beszélhetünk-e tudományos antropológiáról? — Ezt a kérdést is felvetette az előadó. Válasza az volt, hogy ha változatlan elemekkel operáló antropológiára gondolunk, ilyen a marxizmussal nem egyeztethető össze. Mivel azonban a marxizmus sem nélkülözheti az ember definicióját, beszélnünk kell az antropológia filozófiai problémáiról. De ez az antropológia csak olyan lehet, amely az embert a természet és a társadalom törvényeinek ismerete alapján elemzi, ugyanis „akik leszakítják a szubjektumot a társadalmi-történeti folyamatról, akik nem mint a történelem alanyát, mint a társadalom tagját vizsgálják, üres absztrakcióknál, metafizikai spekulációknál nem jutnak többre."

Kimutatta az előadó annak a Sartre-féle vádnak a tarthatatlanságát is, amely szerint a marxista filozófia képtelen a szituáció és a cselekvés dialektikájának megértésére, mivel az emberi cselekvést a fizikai erőhatásra redukálja. Huszár Tibor szerint éppen Sartre számára adódik circulus vitiosus azáltal, hogy „az egyik oldalon elismeri: az egyént a környezet határozza meg, és az egyén visszahat erre a környezetre, hogy „éppen ez alkotja realitását és semmi más"; a másik oldalon azonban a környezetet szubjektív miliővé degradálja, pszichés jelenségként kezeli, és kijelenti, az egyén ezeket a környezeti viszonyokat „túlhaladva alakul ki" s önmaga okaként válik azzá, amivé önmagát teszi".

Beleesik Sartre abba a hibába is, hogy a marxizmust a mechanikus materializmussal teszi egyenlővé, amikor a cselekvést hiányolja a marxista filozófiából. Holott — a marxizmus szerint a személyiség nem egyszerű keresztezési pontja, mechanikus eredője a társadalmi viszonyoknak — „hanem munkája, tevékenysége folyamatában e viszonynak és önmagának is megvalósítója és formálója".

Érintette az előadó az ember, a személyiség és az individuum viszonyának problematikáját is s rámutatott arra, hogy az bizonyos értelemben az általános, a különös és az egyes viszonyát testesíti meg.

*

Ezután hangzott el *Kulcsár Kálmánnak*, az Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársának előadása „*A jog és erkölcs viszonyának problémája mai társadalmunkban*" címen.

Elmondta, hogy a jog és az erkölcs viszonyát az eddigi kutatások három szempontból elemezték: 1. mi a különbség a két tudomány között; 2. hogyan

hat a jogszabály az erkölcsi normák alakulására és viszont, 3. melyek a jog erkölcsi korlátai. Az eddigi vizsgálatok hibája volt, hogy pusztán elvontan tárgyalták az érintett problémákat.

A jog és erkölcs viszonyának kérdésében két szempont érvényesült. Az egyik a különbséget a két tudomány közt meglevő tartalmi különbséggel igyekezett megmagyarázni. Következtetése általában az volt, hogy a jogszabály az ember külső magatartására vonatkozik, az erkölcs az ember belső világához tartozik. Ezt az elvet képviselte Kant is. E szemlélet — az előadó szerint — a tőkés társadalmi valóság jellegéből magyarázható. Utalt Marx azon megjegyzésére, hogy „a polgári osztály még saját tagjaitól sem igényelte a jogszabályok erkölcsi jellegű helyeslését".

Az előadó a későbbiekben rámutatott arra, hogy a szocialista jog és erkölcs viszonyában már nem ez a tendencia érvényesül. A szocialista jogszabály esetében fontos az a tény, hogy a társadalom tagjai nagyobb részének tényleges magatartásában megmutatkozzon. Példa erre a társadalmi tulajdon védelméről szóló 1950. évi 24. számú törvény. E szerint feljelentési kötelezettség terhelte a társadalmi tulajdon ellen vétséget elkövetett személy hozzátartozóit is. Mivel e rendelkezés a társadalom túlnyomó részének felfogásával ellenkezett, s a gyakorlatban sem érvényesült, az új büntetőtörvénykönyv elvetette.

Azok, akik a tartalmi különbség megadásával szemben a másik szempontra, a jog és erkölcs közt meglevő formai különbségre helyezték a súlyt, a jog állami kényszer jellegéről beszéltek, szemben az erkölccsel, amelyben a belső kényszer érvényesül. (A belső kényszer elnevezést fogalmi ellentmondásnak minősítette az előadó.)

Rámutatott, hogy a jogot és erkölcsöt elválasztani valójában már a polgári társadalomban sem lehetett, pontosabban nem volt helyes, mivel gyakorlatilag „A polgári kötelességeszme . . . éppen annyira formális a jog, mint az erkölcs esetében". Foglalkozott még a jog és erkölcs viszonyának problémájára az eddigiektől eltérő választ adó felfogásokkal: a jogi realizmussal és a jogszabályok erkölcsi elismerésének elvével is. Véleménye szerint ezek sem kielégítő, helyes utat kínáló felfogások.

Kiemelte a jog és erkölcs azonosságának szempontját, szemben az eddigi, a különbségüket hangsúlyozó felfogásokkal. Az azonosság szem előtt tartására azért van szükség, mert . . . „az erkölcsi szabályok egy része éppúgy megszokott magatartásban jelentkezik, mint a jogszabályok egy része, s az erkölcsi szabályok egy része éppúgy a helyeslő elfogadás alapján válik magatartássá a társadalom bizonyos köre részéről, mint a jogszabályok egy része, végül az erkölcsi szabályok egy része éppúgy a külső kényszer nyomására érvényesül, és jut kifejezésre magatartásokban, mint a jog szabályainak egy része."

A jog és erkölcs viszonyával kapcsolatban beszélt egymásrahatásukról, és e hatás szocialista társadalomban érvényesülő sajátosságáról, amely abból

ered, hogy „. . . az állam nem a társadalom egy bizonyos osztályérdekű védelmét látja el, . . . hanem tudatosan arra törekszik, hogy a társadalmat a felismert fejlődésnek megfelelően alakítsa". — E sajátosságból ered a jog nevelő hatása, amely azt jelenti, hogy jogi szabályozással erkölcsi szabályok érvényesülését segítjük elő.

Felvetette azt a jelentős kérdést is, milyen normák tartoznak a szocialista együttélés szabályaihoz, s hogy mi tekinthető a szocialista együttélés szabályainak: az általánosan érvényesülő szabály, az ismert, de általánosan még nem követett előírás vagy az absztrakt erkölcsi követelmény-e?

Kulcsár Kálmán előadása végén kitért a jogrend erkölcsi korlátainak kérdésére. Véleménye az volt, hogy a jogrend korlátaiban „. . . a társadalmi viszonyokban rejlő, illetőleg azokat kifejező politikai korlátok, mégpedig a joggal megvalósítani kívánt politika tényleges megvalósíthatósága és ami ezzel összefügg: jogi eszközzel való megvalósíthatósága" jut kifejezésre.

*

Az ülésszak utolsó előadója *Vajda Mihály*, a Filozófiai Intézet munkatársa volt. Előadásának címe: „*Kommunizmus és a munka elidegenedésének kérdése*".

Beszélt a XX. század nagy technikai forradalmának speciális sajátosságáról, amely abból adódik, hogy a termelés és tudomány viszonya megváltozott. „Míg az eddigi történelemben a termelés fejlődésének feltételei elsősorban magán a termelésen belül jöttek létre, addig a XX. században egyre inkább a természettudományos kutatások eredményei szabják meg a termelés növekedésének lehetőségét."

A tudomány e speciális jelentőségét hangsúlyozza az előadó szerint a XXII. kongresszus programja is, amikor arról beszél, hogy „A tudomány alkalmazása a társadalmi termelőerők hatalmas növekedésének döntő tényezőjévé válik."

E kérdésnél azonban felvetődik az elidegenülés problémája is. Marx ugyanis már a „Német Ideológiá"-ban felmérte, a megsokszorozott termelőerőnek az egyén fejlődésére gyakorolt hatását, azt, hogy „. . . a társadalom termelőerői, amelyek objektíve az emberiség természet feletti hatalmának kifejeződései, szubjektíve az emberek számára egy rajtuk kívül álló, idegen hatalomként jelentkeznek, amelyeknek az indivíduum tökéletesen ki van szolgáltatva." — Marx e jelenséget elidegenedésnek nevezte.

Jogosan merül fel a probléma: nem eredményezi-e a termelőerők hatalmas méretű növekedése a kommunizmusban is az elidegenedést?

A probléma azért is jelentős, mert szorosan összefügg vele a munkához való viszony kérdése. Az elidegenedés okait kutatva ugyanis Marx feltárja azt, hogy a munkatermék elidegenedéséből a munka elidegenedése következik,

amely viszont a munka kényszerré válását eredményezi. „A munka tárgyának elidegenedésében csak magában a munkatevékenységben való elidegenedés, külsővé válás tükröződik".

Az elidegenedés nemcsak a munka külsővé válását eredményezi, hanem azt is, hogy elidegenedik az ember a többi embertől is.

A választ arra a kérdésre, hogy beszélnünk kell-e az elidegenedésről a kommunizmusban is, akkor tudjuk megadni, ha feltárjuk annak okait.

Ezen okokat kutatva az előadó rámutatott a munkamegosztásra, mint az elidegenedés okára, de egyben arra is, hogy a *magántulajdon* alapján létrejött munkamegosztás szülte ezt az elidegenedést. Ezáltal sikerült megvilágítani a magántulajdon és az elidegenedés kapcsolatát.

Az előadó hangsúlyozta: „A munka megosztottságának az a típusa, amely az elidegenedést létrehozza, nem pusztán a munkafolyamat természetéből és az individuális képességek különbözőségéből ered, hanem az osztálytársadalmak termelési viszonyainak, a magántulajdonnak a munkafolyamatban való megjelenéséből." Mégpedig azért, mert . . . „Meghatározott termelési eszközök birtoklása az ezeknek megfelelő tevékenységi kört kényszeríti az emberre, a teljes tulajdonnélküliség pedig egészen megfosztja az embert attól a lehetőségtől, hogy tevékenységi körét szabadon megválaszthassa."

Itt újabb probléma adódik: a munkakör megválasztásának problémája, nem növekszik-e az elidegenedés a kommunizmusban, ha a tulajdonnélküliség a szabad választás gátja?

Az így keletkezett problémák közt az előadó szerint első hely illeti meg azt a kérdést, miként szűnhet meg az individuum meghatározott munkakörbe való bekényszerítettsége a kommunizmusban?

E kérdés elemzése során eljutott a munkamegosztás értelmezésének kérdéséhez. Rámutatott, hogy mivel a munkamegosztás a szellemi és a fizikai munka szétválásával vált teljessé, a megszüntetést is így kell értelmezni. Helytelen tehát, ha a munkamegosztás megszüntetésén az egyes tevékenységkörök szétválásának megszűnését értjük. Ugyanis helytelen az egyéni tevékenység abszolút korlátlanságáról beszélnünk az össztársadalmi tulajdon keretei között. Itt a tevékenység szabadsága azt jelenti, hogy egyrészt az egyén megváltoztathatja munkatevékenységét, amennyiben kiderül, hogy az nem felel meg egyéni képességeinek; másrészt pedig azt, hogy a társadalmi munkafolyamatban betöltött tevékenységi körön túl is tevékenykedhet.

Érintette a munka termelékenységének növekedéséből, a vele együttjáró szabadidő növekedéséből, a szabadidő helyes felhasználásának megszervezéséből adódó lehetőségeket az elidegenedés felszámolásában.

Felhívta a figyelmet arra is, hogy mivel az elidegenedés nagyon sokrétű folyamat, a magántulajdon felszámolásával még nem tűnik el teljesen, csak a megszüntetés feltételei teremtődnek meg, teljes kiküszöbölése pedig fejlődési folyamat eredménye lesz.

Az említett problémákon túl foglalkozott az elidegenedésnek Marx későbbi munkásságához való viszonyával is. Rámutatott arra, hogy helytelen az a burzsoá nézet, mely szerint az ifjú Marx az elidegenedés elméletében olyan kérdéseket is felvetett, amelyek későbbi munkásságában nem kerültek kidolgozásra.

Ez a szemlélet absztraktan kezeli a kérdést.

Marx később konkrét politikai gazdaságtani elemzéseiben adta meg a választ azokra a kérdésekre, amelyek korai munkásságában az elidegenedés-elmélet kapcsán merültek fel.

Rámutatott ezen túl arra is az előadó, hogy az elidegenedés elmélete a marxi életmű folyamatában lépcsőfok volt a tőkés és a munkás közti viszony felismerése felé.

A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI A SZOVJETUNIÓ KOMMUNISTA PÁRTJA XXII. KONGRESSZUSA FÉNYÉBEN

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya és Történettudományi Intézete a fenti címmel 1962. szeptember 28-án tudományos ülésszakot rendezett. Az ülésszakot *Molnár Erik* bevezető előadása nyitotta meg, amelyet *R. Várkonyi Ágnes, Lackó Miklós, Ránki György, Vass Henrik* és *Pamlényi Ervin* egy-egy előadása követett. Az alábbiakban — formailag mintegy önálló folyoirat-cikkekként — közöljük az ülésszak teljes anyagát.

A XXII. KONGRESSZUS ÉS A SZOCIALISTA HAZAFISÁG

MOLNÁR ERIK

A XXII. Kongresszus, illetve a kongresszuson elfogadott pártprogram a párt előtt álló központi feladatok közé sorolja a dolgozók kommunista öntudatának erősítését s ezen a körön belül a proletár nemzetköziség és a szocialista hazafiság fejlesztését. A program a proletár nemzetköziséget és a szocialista hazafiságot nem választja el egymástól. Ellenkezőleg, abból indul ki, hogy „a szocialista világrendszer kialakulásával a szocialista társadalom tagjainak hazafisága a saját hazájuk és a szocialista országok közössége iránti odaadásban és hűségben ölt testet" — ideszámítva természetesen a dolgozók nemzetközi szolidaritását is, amely a program szerint „szerves része a szocialista nemzetköziségnek." A program tehát a szocialista hazafiságnak olyan gondolatára támaszkodik, amely összeforr a proletár nemzetköziség eszméjével.

A szocialista hazafiságnak ez a felfogása minőségileg különbözik a hazafiság feudális és burzsoá formáitól. Az utóbbiak osztályellentmondásoktól szaggatott társadalomban, hatalmi és nemzeti ellentétektől tépett világrendszerben jönnek létre, és tartalmuk elválaszthatatlanul összefonódik a kizsákmányolás, a hatalmi és nemzeti ellentétek rendszerének ideológiájával. Ezzel szemben a szocialista társadalom nem ismeri az antagonista osztályellentmondásokat, és a szocialista világrendszer kiküszöböli a maga körében a hatalmi és nemzeti ellentéteket. A szocialista hazafiság gondolata éppen ezért fonódhatik össze a proletár nemzetköziség eszméjével. A proletár nemzetköziséggel egybeolvadó szocialista hazafiság mindezek következtében alapjában különbözik a burzsoá vagy feudális hazafiságtól, amely antagonista rendszerek terméke és éppen ezért nem lehet más, mint nacionalista.

A proletár nemzetköziséget és a szocialista hazafiságot az ellenséges ideológiákkal, elsősorban a burzsoá nacionalista hazafisággal és a feudális hazafiság maradványaival vívott kemény küzdelemben, az utóbbiak kíméletlen leleplezésének útján lehet csak kifejleszteni. Ezért a pártprogram hangsúlyozza, hogy „kérlelhetetlen harcot kell folytatni a nacionalizmus és a sovinizmus minden megnyilvánulása és maradványa, a nemzeti kor-

látoltság és kivételezettség tendenciája, a népek múltjának idealizálása és a történelmükben előfordult társadalmi ellentmondások elkenése, az ósdi szokások és erkölcsök ellen."

Marxista történettudományunk eddig is központi feladatának tekintette, hogy a történeti valóság bemutatása által hozzájáruljon népünk társadalmi tudatának neveléséhez, a proletár nemzetköziség és a szocialista hazafiság fejlesztéséhez. Ezen a téren ért is el eredményeket. A XX. kongresszus óta azt is felismerte, hogy munkája megjavításának feltétele a dogmatikus szellem leküzdése. De el lehet-e mondani, hogy mint a pártprogram megköveteli, az internacionalizmussal összeforrott szocialista hazafiságot élesen szembeállította volna a burzsoá és a feudális korszak nacionalista hazafiságával? El lehet-e mondani, hogy kérlelhetetlen volt a nacionalizmus minden megnyilvánulásával és maradványával szemben? Hogy cseppet sem idealizálta a magyar nép múltját a történetében előfordult társadalmi ellentmondások elhomályosításának árán? El lehet-e végül mondani, hogy történetírásunk a dogmatizmus minden kölöncétől megszabadult?

Mindezt aligha lehet elmondani. Inkább azt kell megállapítani, hogy történetírásunk a feudális és a burzsoá korszak népi mozgalmainak, ezek hazafias tetteinek leírásával buzdított hazaszeretetre, s ezzel engedményt tett a burzsoá nacionalizmusnak, amely az osztályviszonyoktól független hazafiság álláspontját képviseli. Ez pedig szükségképpen maga után vonta a magyar nép történetét is jellemző osztályellentmondások letompítását és ezzel a magyar nép történetének bizonyos fokú idealizálását. Történetírásunk, ahelyett, hogy kiemelte volna, elhomályosította az internacionalista szocialista hazafiság és a nacionalista feudális-burzsoá hazafiság alapvető különbségét, midőn folytonosságot állapított meg a hazafiság e két gyökeresen eltérő formája között. Nem abból indult ki, hogy a szocializmus először adott a magyar dolgozóknak olyan hazát, amelyért minden áldozatot érdemes meghozni, hanem méltónak nyilvánította a hazafias áldozatkészségre a kizsákmányoló feudális-burzsoá társadalmat is.

Abban, hogy ezt az álláspontot történetírásunknak a mai napig sem sikerült teljesen leküzdenie, nagy szerepe volt és van a dogmatikus magatartásnak, amellyel most a XXII. kongresszus radikálisan szembefordult. Történetírásunknak ez az iránya szorosan kapcsolódott Rákosi Mátyás történeti tételeihez, akit az 50-es évek elején Sztálin legjobb magyar tanítványának neveztek. Rákosi Mátyás arról beszélt, hogy a magyar nemzetet ezer esztendőn keresztül nemcsak munkájukkal tartották fent, hanem fegyverrel a kezükben védték a munkások és a parasztok. A magyar történetet nemcsak osztályharcok, hanem a nép által vívott függetlenségi- és szabadságharcok sorozatának tekintette. Szerinte 1848-ban megvalósult a nemzetegység, a magyarság összefogása a középnemességtől a parasztságig, ha ez a nemzeti összefogás belső osztályellentmondásokban is szenvedett.

Az ilyen felemás ideológiával a kispolgárokat nem lehet megnyerni, de a munkásokat el lehet veszíteni. Történészeink azonban Rákosi Mátyás tételeit se a magyar történet tényeinek elemzésével, se a történeti tényeket általánosító marxista elmélet segítségével nem ellenőrizték, hanem hitre elfogadták, vagyis dogmaként kezelték. Annál is inkább így jártak el, mert ugyanazt a szellemet lehelték Révai Józsefnek egyébként értékes történeti munkái is. Ezekhez a dogmákhoz, amelyeket a személyi kultusz akkori légkörében még el is túloztak, idomították azután a történeti tények elvi rendszerezését. Így vált pl. a nemzeti függetlenség védelme, amelyet feltétlenül azonosítottak a társadalmi haladás érdekével, önmagában a történeti cselekvés értékmérőjévé. Kétségtelen, hogy történészeink jóhiszeműek voltak, s azt hitték, hogy kuruckodó szabadságharcos írásaikkal a pártos történetírás marxista kötelességének tesznek eleget. 1956 azonban megmutatta, hogy hova vezet az, ha a nemzeti függetlenség gondolatát, a burzsoá nacionalizmus módjára, abszolutizálják, és nem kapcsolják össze a legszorosabban a proletár nemzetköziség eszméjével.

Az ilyen szellemű történetírás beleütközik a marxizmus osztályharcos történeti elméletébe. Beleütközik a marxista magyar történetszemléletnek a Tanácsköztársaság idejére visszanyúló hagyományaiba is, mely minden fogyatékossága mellett sokkal következetesebben érvényesítette a proletariátus osztályálláspontját, mint történetírásunk az 50-es évek elején. Károsságát most már maga a magyar történet bebizonyította. De dogmatikus tételei, vagy ezek maradványai ma is tovább élnek nem egy történészünk nézeteiben. Amikor a magyar történetírás újabb erőt merít a XXII. kongresszus határozataiból a dogmatizmus elleni küzdelemre, erejét elsősorban ennek a dogmatizmusnak a leküzdésére — mely nacionalista tendenciáival a revizionizmus felé hajlik el — kell fordítania.

Az érintett dogmák alapján a magyar történetet csak azon az áron lehetett megírni, hogy leegyszerűsítették — s egyúttal eltorzították — a történeti valóság bonyolult képét. Vegyük pl. a honvédő paraszt alakját, amely ebben a történetírásban a feudális korszak történetének, a magyar történet leghosszabb korszakának valódi hősévé vált.

A feudális kizsákmányolás rendszere évszázadokon át megfelelt a társadalmi haladás érdekének, mert biztosította a termelőerők fejlődését. Ezt azonban se a kizsákmányoló urak, se a kizsákmányolt parasztok nem tudták. Ebben a korban, amelyben az újat is a régi helyreállítása címén követelték, maga a társadalmi haladás fogalma is ismeretlen volt. A parasztok csak azt tudták, hogy kizsákmányolják őket, gyűlölték a kizsákmányoló urakat és harcoltak velük, kizsákmányolásuk csökkentéséért vagy kizsákmányolásuk növelése ellen. A paraszti osztályharc is haladó jellegű volt, mert sikere esetében odavezetett, hogy a parasztok termelőerői nem csorbultak, vagy egyenesen gyarapodtak. Az osztályharc forradalmi kitörései azonban a

parasztok szétszórtsága, szervezetlensége, tudatlansága következtében vereséget szenvedtek. Az utóbbi körülményekben a termelőerők éretlensége jutott kifejezésre, az a tény, hogy a termelőerők nem érték még el azt a színvonalat, amelyen a feudális termelési viszonyokat felválthatták volna a magasabb rendű burzsoá termelési viszonyok. Ha idegen ellenség tört az országra, amely rabolt, pusztított, fosztogatott, a parasztok ez ellen is harcba szálltak, hogy megvédjék a létfenntartásukat szolgáló termelési eszközöket. Ez a magatartásuk is egyezett a társadalmi haladás érdekével.

Mindebben a parasztokat anyagi érdekük vagy osztályérdekük mozgatta, amelyet a marxizmus az emberi cselekedetek történeti hajtóerejének tekint. De, mondja Engels, „mindennek, ami az embereket mozgatja, a fejükön kell keresztülmennie". Az emberi fejnek pedig az a sajátossága, hogy az anyagi hajtóerőket eszmei hajtóerőkké alakítja át, amelyek a maguk részéről is az emberi cselekedetek indító okaivá válnak. A feudális osztálytársadalomban azonban a parasztok nem voltak képesek önálló eszmei rendszert, önálló ideológiát kidolgozni. Az ideológiát készen kapták az uralkodó osztálytól, amely azt, többé-kevésbé öntudatlanul, saját osztályuralma, illetve a parasztság alávetése érdekében formálta meg.

Az az ideológia, amelyet a magyar uralkodó osztály a parasztságnak átadott, vagy inkább a parasztságra rákényszerített, hosszú ideig nem tartalmazott semmiféle hazafias vagy nemzeti elemet. Ezek az elemek a magyar parasztság ideológiájában, hitelesen megállapíthatóan, csak a XVII. századtól kezdve jelentek meg. Ekkor is úgy, hogy a hazafias és nemzeti motívumokat kimutathatóan az úri osztály vitte be a parasztság tudatába. Éspedig belevitte abból a célból, hogy a közös hazára — a nemesi haza továbbfejlesztett formájára — és a nemzeti, vérségi közösségre való hivatkozással, maga mögé állítsa a parasztokat, abban a harcban, amelybe a Habsburg-uralom ellen belesodródott. Nem a források hiányosságának tudható be, hogy a parasztság ideológiájában a XVII. századig nem találunk hazafias és nemzeti elemeket. A forrásokból nagyon jól ismerjük azokat az eszméket, amelyeket az úri osztály, kezdetben és kizárólagos ideológia gyanánt, rákényszerített a parasztságra. Ez a fejlettebb országokból átvett keresztény vallási ideológia volt, amely azt tanította, hogy a parasztok, isten parancsa értelmében, feltétlen hűséggel és engedelmességgel tartoznak uraiknak. Ismeretes, hogy az ilyen jellegű vallási ideológia általában is jellemezte a középkort, amikor, Engels-szel szólva, „a tömegek . . . lelkét kizárólag vallással táplálták".

A keresztény vallási ideológia bevonult tehát a magyar parasztok tudatába. Ennek az volt a következménye, hogy amikor a „hitetlen" besenyők, tatárok vagy törökök támadása megsemmisüléssel fenyegette a parasztok létfenntartási eszközeit, az ezek védelmére indított harcban nemcsak a létfenntartási érdek, hanem keresztény hitük is ösztönözte őket. Az urak viszont.

akiknek feudális hatalmát a támadás veszélyeztette, a paraszttömegeket nemcsak önérdekükre, hanem keresztény kötelességükre való hivatkozással is mozgósították a harcra. A további következmény pedig az volt, hogy a parasztok anyagi vagy osztályérdeke az urak elleni harcban is a vallás ideológiai köntösébe öltözött, és osztálycéljaikat a vallásból merített ideológiai érvekkel igazolták. Így volt ez Dózsa parasztháborúja idején, és közismert Engels megállapítása, aki szerint ebben a korban, általában is, a tömegeknek „saját érdekeiket vallásos öltözetben kellett bemutatni, ha nagy vihart akartak előidézni".

Később, a Bocskai—Rákóczi korban, a helyzet bonyolultabbá vált. A parasztok úri elnyomása fokozódott, s ezt még megtetézték a zsoldosok sanyargatásai és az állami adókizsákmányolás. Ha ilyen körülmények között egy-egy feudális nagyúr, Bocskai vagy Rákóczi Ferenc — az ő nevükhöz fűződő események tárják fel legjobban a rejtett lényegbeli összefüggéseket — személyes körülményeitől hajtva mozgalmat indított a Habsburg-rendszer ellen, az elviselhetetlen viszonyok között élő parasztok nyomban fegyvert fogtak és rátörtek a gyűlölt urakra és zsoldosokra. Az urak, akik zúgolódtak ugyan a Habsburg rendszer ellen, de különben nem moccantak volna, hogy a Habsburg hatalom védelmét a parasztokkal és a törökökkel szemben el ne veszítsék, kénytelenek voltak a mozgalomhoz csatlakozni, hogy birtokaikat a parasztok dúlásaitól megkíméljék. A mozgalmak célját azután az élükre sodort úri osztály szabta meg. Miben állott ez a cél? A Habsburgoktól az urak rendi szabadságaik tiszteletben tartását, alkotmányos biztosítását követelték, amin egészen világosan kizsákmányoló hatalmuk épségben tartását értették mind a Habsburgokkal, mind saját parasztjaikkal szemben. De a Habsburgoktól nem tudtak és — egyetlen reménytelen kísérletet nem számítva — nem is akartak elszakadni, előbb a török veszély, azután a Habsburgok túlereje és mindvégig a parasztháború fenyegetése miatt. A felkelt parasztok egy dolgot akartak, terheik könnyítését, vagy ha lehet, megszüntetését. A mozgalmak az urak szempontjából hol többé-kevésbé teljes sikerrel, mint Bocskai idején, hol kompromisszummal végződtek, mint Rákóczi korában. A parasztok viszont vagy üres kézzel kerültek ki a mozgalomból, mint a Rákóczi korban, vagy pedig helyzetük, a mozgalom úri sikere következtében, még rosszabbodott is, mint a Bocskai korban.

Ebben az időben a vallási ideológia szerepe már csökkent. Szerepét a közös haza és a nemzeti közösség ideológiája kezdte pótolni. Ezt az ideológiát terjesztették most a fegyverbe kényszerült urak a parasztok között, hogy maguk mögé állítsák őket, s ennek az ideológiának a jegyében vezették őket az idegen Habsburgok és német zsoldosaik ellen. De a parasztok anyagi érdekei, amelyek az állami túladóztatás és a zsoldos uralom megszüntetését követelték, szintén a haza és a nemzet kuruc ideológiájának köntösébe öltöztek. S mint ez a vallási ideológiával történt, csakhamar a parasztok osztály-

harcos, az urakkal szembenálló érdekei is megtalálták ideológiai kifejezésüket, a haza és a nemzet eszméjében.

Az elmondottakat igazoló történeti anyagot másutt már részletesen ismertettem, most felesleges volna elismételgetni. Tegyük fel azonban a kérdést: milyen elméleti következmények folynak az itt röviden vázolt, hiteles történeti anyagból? Ez az anyag először megmutatja az ideológia történeti szerepét, azt, hogy az emberek nemcsak osztályérdekeik közvetlen hatása alatt cselekednek, hanem tetteiket eszméik is befolyásolják. Megmutatja továbbá az ideológia függését az uralkodó osztály érdekétől, amely a társadalom uralkodó ideológiáját formálja, de azt is, hogy az így létrejött ideológiát az elnyomott osztály előbb utóbb felhasználja saját érdekei kifejezésére. Végül az anyag megmutatja, hogy az ideológia öntudatlanul is kifejezheti az osztályérdekeket, s ebben az esetben — a marxizmus terminológiája szerint — hamis tudat, amely nem ismeri a saját gyökerét.

Amikor a feudális uralkodó osztály magáévá tette a keresztény vallási ideológiát, vagy amikor kidolgozta a közös haza és a nemzeti közösség gondolatát, nem tudta, hogy ezek a feudális rend fenntartásához fűződő osztályérdekeit, a feudális társadalom osztályviszonyait tükrözik vissza. Azt hitte, hogy a feudális osztályrend isten akaratának kifejezése, s hogy magának a közös hazának és a nemzeti közösségnek fogalmából következik a kizsákmányolt és elnyomott parasztság hon- és nemzetvédő kötelessége. Hasonlóképpen, amikor a parasztok a vallási, hazafias vagy nemzeti feudális ideológiát saját osztályérdekeik kifejezésére és igazolására használták fel, nem voltak tudatában annak, hogy ezeket az eszmei rendszereket az őket elnyomó uralkodó osztály érdekei hozták létre.

Ezért a feudális ideológia előbbi vallási, hazafias vagy nemzeti formái nem egyebek, mint a hamis tudat különböző történeti formái. De ez nem akadálya annak, hogy meghatározott ideig, vagy meghatározott körülmények között haladó szerepet ne játsszanak. Marx azt mondotta, hogy az anyagi összeütközések a történetben általában úgy jelennek meg, mint harc ama „jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai formák között, melyekben ez az összeütközés az emberekben tudatossá válik, melyekben azt megvívják." A történetileg cselekvő emberekben tehát általában nem válnak tudatossá összeütközéseiknek valódi, anyagi hajtóerői, hanem anyagi harcaikat általában hamis tudat- vagy ideológiai formákban vívják meg. Így van ez egészen a szocializmus történeti korszakáig. Ebből az következik, hogy a történetben a haladás erői is hamis tudatformákba burkolóznak. Ez azonban egy cseppet sem változtat haladó jellegükön. A magyar parasztság osztályharca saját urai ellen, vagy küzdelmei a törökök pusztító támadásai ellen, vagy akár a Habsburgoknak őket anyagi összeroppanással fenyegető adó- és zsoldosrendszere ellen nem veszítik el haladó jellegüket azért, mert a parasztok ezeket a harcokat hamis tudatformákban, a hamis vallási

ideológiának vagy a közös feudális haza és a nemzet vérségi egysége hamis ideológiájának jegyében vívták meg.

Térjünk most vissza történetírásunk dogmatikus vonásaira. Engels hiába fejtette ki, hogy a történetben „az is fontos, hogy mit akar a sok egyes ember," mit akarnak tehát elsősorban a tömegek. Az, hogy a tömegek mit akarnak, történetileg hogyan cselekednek, ideológiájuktól is függ. Azt a kérdést azonban, hogy miként alakult a tömegek ideológiája, hogyan gondolkodtak a valóságban az uralkodó osztályt és az elnyomott osztályt alkotó tömegek, történetírásunk figyelmen kívül hagyta, szinte nem is tekintette a történeti kutatás tárgyának. Átlapozhatjuk tucatjával az ebben az időben írt tanulmányokat és könyveket, a hamis tudatnak még említésével sem találkozunk bennük. De ez még a kisebbik baj volt. A történetet, persze erős egyszerűsítéssel, közvetlenül is lehet vezetni az osztályérdekekből, s ezt történetírásunk nem mulasztotta el. A torzítás ott kezdődött, hogy az ideológiát, amelyet nem kutattak a történeti valóságban, fejből megkonstruálták a dogmák követelményeinek megfelelően.

Az alapvető — a múltat idealizáló — dogma úgy hangzott, hogy a magyar parasztok, fegyverrel kezükben, ezer éven át védték a nemzet szabadságát és függetlenségét. Láttuk, hogy az agyongyötört parasztoknak eszükágában sem volt, hogy fegyvert fogjanak a feudális állam függetlenségének védelmére. Ahhoz, hogy az állami függetlenséget értékeljék, előbb saját, egyéni függetlenségüket kellett volna elnyerniök. Még kevésbé harcoltak az ország rendi szabadságáért, amely saját szabadságuk tagadása volt. Minden harcuknak alapmotívuma nyomorult helyzetük megvédése, és ha lehet, megjavítása volt. Minthogy azonban a dogma megtette a parasztot az ország függetlensége és szabadsága legfőbb őrének, történetírásunk megkonstruálta ehhez a megfelelő paraszti ideológiát. Abból a dogmából, hogy a paraszt az ország függetlenségéért és szabadságáért harcolt, levonta azt a következtetést, hogy a paraszti ideológiát kiemelkedően jellemezte a hazaszeretet. Így az izzóan gyűlölt urak hazája — a kizsákmányoló és elnyomó feudális társadalom — egy csapásra átváltozott a parasztok forrón szeretett hazájává. Hogy miképpen szerethette forrón a paraszt azt a hazát, amelyről a késői feudális kor költője, Vörösmarty Mihály ezt írta: „Neve szolgálj és ne láss bért — Neve: adj pénzt és ne tudd mért — Neve: halj meg más javáért — Neve szégyen, neve átok: — Ezzé lett magyar hazátok" — ezt a kérdést már nem tették fel, vagy ha feltették, sikertelenül próbálták a megmagyarázhatatlant megmagyarázni.

Rákosi Mátyásnál a honvédő paraszt alakját kiegészítette a hazaáruló úr alakja. Ezzel azután a történet logikája, amely az érdekek logikája, teljesen feje tetejére állott. A paraszt, akinek a haza semmit sem adott, a hazát makacsul védelmezte, az úr, aki a hazától mindent megkapott, a hazát következeseten elárulta. Az úri hazaárulás dogmája sok fejtörést okozott. Hunyadi

János alakját mégcsak megmagyarázták azzal, hogy osztályának felébe emelkedett. De mit lehetett tenni a kapzsi, pénzsóvár, jobbágysanyargató, osztálya szellemét híven képviselő Dobó Istvánnal, Losonczy Istvánnal vagy Zrínyi Miklóssal, akik bátran, életüket is feláldozva védték hazájukat — s ezzel együtt persze vagyonukat és hatalmukat?

Láttuk, hogy Rákosi Mátyás szerint 1848-ban megvalósult az osztályokat átfogó nemzeti egység. Ezt a sémát vette alapul történetírásunk, amikor a Rákóczi-korszak elemzésénél elsősorban az urak és a parasztok összefogását, a nemzeti összefogást hangsúlyozta. Azt lehet mondani, hogy ezzel maga is áldozatul esett az akkori úri osztály parasztfogó demagógiájának. Ez vezetett arra, hogy történészeink az egész Rákóczi korszakról idealizált képet festettek. Az urak valójában rászedték a parasztokat, amikor a fegyvert fogó jobbágyoknak kénytelen-kelletlen szabadságot ígértek. Ígéretüket éppoly kevéssé teljesítették — amikor hajlandók lettek volna erre, akkor már késő volt, — mint ahogyan a szatmári békében csak a saját kiváltságaik fenntartásáról gondoskodtak. Így működött és ilyen eredménnyel járt az úgynevezett kuruc nemzeti összefogás. Ilyen körülmények között valósággal gúnyszámba megy nemzeti összefogásról beszélni.

A személyi kultusz annyiban is ráütötte bélyegét ezeknek az éveknek a történetírására, hogy egész korszakokat nem az osztályt alkotó tömegek, hanem az osztályból kiemelkedő vezető személyek törekvéseivel jellemezték. Azt az egész korszakot például, amelyet Bocskai és Rákóczi nevei határolnak, jellemezte volna a nemzeti abszolutizmusra való törekvés, mert ilyen tendenciákat ki lehet talán mutatni Bethlen Gábornál, Zrínyi Miklósnál és Rákóczi Ferencnél. Azt viszont figyelmen kívül hagyták, hogy a nemesi osztály zöme mind a királyi Magyarországon, mind Erdélyben szembehelyezkedett az ilyen törekvésekkel, hogy a nemességben nem volt számottevő bázisa az abszolutista törekvéseknek, s hogy ennélfogva az egész feudális nemzeti abszolutizmus szükségképpen utópista egyéni tervkovácsolás maradt.

A magyar történet haladó hagyományai — legalább is azok, amelyek a feudális korból erednek — nem ideológiai hagyományok. Ezek általában a hamis tudat körébe tartoznak. A magyar történet feudáliskori haladó hagyományai elsősorban a dolgozó nép valóságos erőfeszítéseihez és küzdelmeihez kapcsolódnak, ha ezek hamis tudatformákban fejeződtek is ki. Ezeknek a hagyományoknak történetformáló erejét nem növeli, hanem csökkenti, ha olyan képzelt vonásokat vetítünk vissza a múltba, amelyek, mint a tömegek valódi hazafisága, csak a szocialista társadalom sajátjai lehetnek. Ha az osztálytársadalmakat, vélt ideológiai hagyományaik alapján, közelebb hozzuk a szocialista társadalomhoz, ezzel csak a szocialista társadalmat visszük közelebb az osztálytársadalmakhoz. Elmossuk azt a tényt, hogy a szocialista társadalom az első, amely a kizsákmányolást nem ismeri, elhomályosítjuk azt, hogy az igazi hazafiságnak csak a szociálista társadalomban lehetnek gyökerei.

A NEMZET FOGALMA A FEUDALIZMUSBAN

R. VÁRKONYI ÁGNES

Országunk múltjában a XV—XVII. század népünk fejlődésének olyan ideje, amikor a török és a Habsburgok ellen harcoló jobbágyok ezrei, — Nándorfehérvár megmentői, a végvárak katonái, a császári hadakat megfutamító hajdúk, szegénylegények, Rákóczi vitézei — tömegeikben is kiemelkedő szereplői történelmünknek. Az elnyomottak története ma egyik legfontosabb fejezete haladó hagyományainknak. A feudalizmus minden jogból kizárt tömegeinek élete, cselekedetei, historiája napjainkban a szocialista hazafiság és a proletár nemzetköziség érzéseit fejlesztő nagy eszmei erő. Éppen ezért a XXII. kongresszus mindennemű dogmatizmussal és nacionalizmussal leszámoló programja rendkívül felelősségteljes feladatok elé állítja e kor kérdéseivel foglalkozó történészeket.

A török és a Habsburg-ellenes harcok történetének marxista feltárása még felszabadulás utáni történetírásunk első szárnypróbálgatásai jegyében indult meg. Kérdései 15 éven át a tudományos kutatásban s a történeti népszerűsítő munkában egyaránt központi helyet foglaltak el. Mégis, ha mérleget készítünk munkánk vitathatatlan tudományos értékeiről, ha lehatolunk a népszerűsítésében elért sikerek történetszemléleti forrásaiig, ha a marxizmus—leninizmus általános elvei alapján behatóan megvizsgáljuk a feldolgozásokban érvényesülő szemlélet elemeit, akkor világosan kell látnunk, hogy az általános eredmény nincsen arányban a belefektetett energiákkal, s az e korról alkotott összesítő kép nem elégíti ki a marxista eszmeiség korszerű, tudományos igényeit.

Ma már világos előttünk az e megállapításban rejlő ellentmondásnak a kórképe is: a felszabadulást követő években, fejlődésünk adott szakaszában XVI—XVII. századi történelmünk osztályharcos alapszövetét elfedték a csataterek eseményei. Munkánkat sokáig számos dogmatikus nézet terhelte s akarva-akaratlan, bonyolult áttételek útján, általában a kutatók szándékai ellenére a polgári történetírás egyes szemléleti elvei érvényesülhettek benne. A burzsoa történetírás pedig — mint tudjuk — e korszak eseményeiből kovácsolta nacionalista elveinek leghatásosabb fegyvereit.

A török és a Habsburg ellen harcoló ország történetével foglalkozó munkák a kor nemzeteszményének és hazagondolatának modern tartalmat kölcsönöztek. Ez azt a látszatot keltette, mintha a nemességet és a jobbágyságot azonos gondolatok vezérelték volna, harcát olyan nemzeti eszme fűtötte volna, amely a történelmi fejlődéstől független, fölötte áll az osztályviszályoknak és örökké változatlan.

A tévedés sokáig mégsem volt kirívó, mert a nemzetnek ez az anakronisztikus felfogása nem új. A ránkmaradt könyvtárnyi monográfia, a hatalmas forrásanyag-gyűjtemények és a még napjainkban is élő kispolgári igények mutatják, hogy polgári történetírásunk a tudományosság milyen megtévesztő látszatával és önmagát túlélő közönségsikerrel ápolta és terjesztette fél évszázadon át. Az pedig, hogy a marxista szintézisek is többé kevésbé hasonló hibákban leledzenek, csak akkor derült ki, amikor a szükséges forráskritikai tanulmányokat elvégeztük és felgyülemlett annyi kutatói tapasztalat, amennyi a kor marxista kritikai normáinak kialakításához elengedhetetlenül szükséges.

A marxista kutatások legszebb eredményei közé tartozik annak bebizonyítása, hogy a törököt feltartóztató haderők, a várak katonasága a magyar és más nyelvű falvak jobbágynépességéből sereglettek össze és a Habsburg-ellenes felkelések tömegerejét a rendi kiváltságok falain kívül álló társadalmi rétegek, különböző feltörekvő félszabad elemek alkották. Az egyes felkelések vezetőrétegének, a nemességnek társadalmi célkitűzései és a rendiséggel ellentétes osztályérdekeket képviselő tömegbázis között szembetűnő ellentmondás volt. De ezt nem beható elemzés alapján, hanem a kor nemzeti ideológiájával oldottuk fel. Hiszen a forrásanyag tanúsága szerint a tettekre mozgósító jelszó és a cselekedetek értékmérője egyaránt a nemzet érdekének és szabadságának hangsúlyozása volt a vizsgált korban. Ez a nemzeti ideológia azonban nem mint a kor gazdasági és társadalmi valóságának szerves része, sokoldalú tükröződése szerepelt tíz éven át történetírásunkban, hanem inkább példatárként, illusztráló anyagként, sőt igazoló és bizonyító erejű érvként került bele. Elfogadtuk e fogalmakat úgy, ahogyan koruk megalkotta őket, nem tekintettünk a szavak mögé. E gyakorlat természetes folyománya pedig az volt, hogy a történelmi fejlődés mélyen fekvő, nehezebben megközelíthető, tartalmi mozzanatai óhatatlanul alárendeltjei lettek számos külsőséges jelenségnek.

A XVI—XVII. századi Magyarországon nemcsak az oszmán hódító és az idegen zsoldoskatonaság ellen folyt a harc, hanem ekkor játszódott le a mezővárosokban és a végvárakban a jobbágyi osztályharc egyik legszívósabb küzdelme, a paraszti fejlődés útja hazánkban ekkor vált el végérvényesen a polgári fejlődésben előbbre lendülő országokétól, ekkor lett behozhatatlan városaink lemaradása, és ugyanekkor vívta reménytelenül hosszúra nyúlt viadalát az önmagát túlért rendiség a hazai centralizációs próbálkozásokkal, főleg pedig az idegen abszolutizmussal, a francia abszolút monarchiát másoló Habsburgok megalapozatlan kísérletezéseinek satnya államhatalmával. A hazai története

szakasza a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet előkészítésének Kelet-Európa szerte általános, hosszú és keserves útja. Hazai fordulataira és állomásaira elegendő csupán csak szavakkal emlékeztetnünk: megszűnik a független magyar államhatalom, az ország területén a török szultán, a Habsburg király s az erdélyi fejedelem osztozik, miközben a második jobbágyság, a robotmunkán alapuló földesúri majorsági rendszer, a paraszti és a földesúri árutermelés viszonyai között az osztályellentétek bonyolult alakulása és összecsapása folyik, teret hódít a reformáció és megkezdi látványos munkáját az ellenreformáció. A korszak e bonyolult problematikája már a tudományos tervezésünkben sem érvényesült a maga sokrétűségében, az egyes feldolgozások pedig — sokszor az ismeretek egyoldalúsága miatt is, — a politikai történet eseményeit nem vizsgálták a gazdasági és társadalmi mozzanatok dialektikus egységében, hanem megelégedtek az okok és okozatok felszíni, egysíkú ábrázolásával. A jobbágyság és a nemesség kibékíthetetlen osztályérdekeit a nemzeti összefogás fogalma egyesítette, s ebbe kellett beleerőszakolnia az osztályharc tényeiből kiinduló történészmunka anyagát. Történészeink az osztályviszonyok elemzését soha nem kerülték meg, de az osztályharc egyes mozzanatait a vizsgált korban csak a korabeli nemzeti összefogás erőszakolt elve alapján elemezhették. A meghaladott és a célszerűbb feudális államforma harca, vagyis a rendiség küzdelme a hazai központosítási kísérletekkel és az idegen abszolútizmussal a kuruc-labanc háború fekete-fehér színfoltjává egyszerűsödött le. Pedig vigyáznunk kellett volna, hiszen a kuruc-labanc ellentét középpontba állítása a polgári történetírásban a századforduló idején, amikor az osztályharc ténye, az általános történelmi fejlődésben betöltött szerepe már vitathatatlan volt, éppen azt a funkciót töltötte be, hogy bizonyítsa: a magyar történelem kritikus korszakaiban az osztályharc soha nem volt nagy jelentőségű.

De ha el is távolítjuk a polgári nézetek többé-kevésbé átszivárgó elemeit a marxista történetírás alkotásaiból, akkor is a török és Habsburg-ellenes harcok történetéről alkotott kép csak látszólag volt egyszerű, áttekinthető és világos. Valójában a megválaszolatlan kérdések, fel nem oldott ellentmondások egész sora terhelte. Előadásunk szűkreszabott keretében elegendő, ha felemlítjük a különböző felkelések jellegének sematikus összemosását; a török elleni harc és a török szövetség egyaránt pozitív értékelését; a Habsburg abszolutizmus magyarországi megjelenési formáját feltáró társadalmi elemzések mellőzését, vagy a nemesség és a városok viszonyának teljes ignorálását.

Jogos tehát a kérdés: miért nem figyeltek fel e jelenségekre a kor kutatói már előbb. Már utaltam a marxista történeti kutatás hazai fejlődésével járó nehézségekre. A személyi kultusz légkörében pedig nem nyílt mód arra, hogy e felfogással akár a történeti tények ellenőrzése során, akár a tényeket általánosító marxista elmélet jegyében bárki is nyílt vitába szálljon.

Ma már azt is látjuk, hogy a személyi kultusz milyen rejtett buktatókat állított a kutatói műhelymunka elé. A marxista szemlélet még a múlt században

a pozitivizmussal vívott éles elvi harca során tisztázta, hogy a történeti fejlődés jellegét nem az egyes kiemelkedő személyek, nem az egyének gondolatai határozzák meg, hanem az osztályokat alkotó tömegek a hordozói a kor jellemző mozzanatainak. Történetírásunk mégis a XVII. század jellegét a kiemelkedő személyiségek politikája, szerepe, törekvései alapján vázolta fel. Múltunk hétköznapjait az ünnepi napokkal mérte, a „miként történt" helyett a „miként kellett volna történnie" alkotta nagyrészt e kor historiáját. Bethlen Gábor politikájában nyilvánvaló, Zrínyi Miklós elméleti munkáiban ténylegesen fellelhető abszolutista tendenciákat, vagy a centralizált, önálló államiság megteremtésén munkálkodó II. Rákóczi Ferenc kezdeményezéseit olyan politikai programnak tekintette, amelyet az ország belső társadalmi igényeinek és erőinek bővízű forrása táplált, és egyedül az idegen elnyomás, a külső hatalom állított eléje gátakat. Pedig a tényanyag félreérthetetlenül mutatja e törekvések belső kerékkötőit is. A nemesség zömét a rendi formákhoz való merev ragaszkodás jellemezte, a polgárság fejletlen volt, a feudális viszonyok megtörték, maguk alá gyűrték a parasztság árutermelő rétegeit és az uralkodóosztály többsége soha nem vállalta volna a Habsburgoktól való elszakadás kockázatát. Bethlen, Zrínyi és Rákóczi politikája és gondolatai nem nélkülözték a hazai gyökereket, ha nem is széles társadalmi bázis, de kisszámú csoportok, most alakuló, szabadságra törekvő rétegek kiemelkedő szigetei éltették terveiket. Ám bizonyos, a történelem tanusítja, hogy a gyökerek szárbaszökkenésének, a tervek és a gondolatok valóraváltásának nem kedvezett a hazai világ. Történelmünk e nagy alakjai mégis járták a maguk útját. Koruktól elszakadt álmodozók lettek volna? Semmiképpen sem! Az elébüktáruló valóság tartotta ébren bennük a felelősséget, a külföldi példák, elméleti munkák a vállalkozó kedvet fűtötték, s a támadások, a rájuk telepedő idegen hatalom rákényszerítette őket, hogy éljenek minden lehetőséggel.

A történeti valóság belső ellentmondásait nem lehet sémákkal feloldani. A jobbágykatonáival együtt harcoló főúr törekvéseinek lényegéről keveset árul el a tettének szokatlanságát a „felülemelkedett osztálykorlátjain" — megfogalmazással indokló érv. Tudjuk, hogy amikor Bocskai vagy II. Rákóczi Ferenc a hajdúk és a jobbágyok követeléseinek engedett és szabadságot ígért vagy adott a harcolóknak, osztálya érdekéből is, jóllehet csak általa átlátott, legbensőbb érdekéből is cselekedett, hiszen különben elvesztette volna fegyveres erejét. Történelmünk nagy alakjait fölösleges idealizálnunk, sőt ha társadalmi környezetükből kiemeljük őket, a korfölötti értékrendszerben éppen nagyságuk eredeti vonásai és színei halványúlnak el, fakulnak meg.

A nemesség politikai magatartásának megítélésére meglehetősen széleskörű forrásanyagot tártunk fel, de a rendi törekvések mögött meghúzódó gazdasági és társadalmi összefüggéseket nem vizsgáltuk meg. E mulasztás következtében aztán egyaránt haladónak tűnt fel az, ha a rendek hatalma a polgársággal szemben, vagy a mezővárosok és a végvári katonaság ellenében megerő-

ködött és az is, ha a felkelés éppen e feltörekvő rétegeknek az izmosodását segítette. A nemesi törekvések haladó voltának igazolására minden esetben, még ha rendi előjogaik védelmében folyt is, a jobbágyság harca szolgált.

A janicsár, a „habsburgi-katona" legtöbb vészt a jobbágyra hozott, annyira ellensége senkinek nem lehetett a rendi Magyarországon, mint a falvak elnyomott, röghözkötött lakosságának. Természetes, hogy a jobbágy, ha veszély fenyegette, védte körömszakadtáig a magáét és fegyverre kelt, ha lehetőség nyílott a házára üszköt vető, mindenét elrabló idegen hadak ellen. A fegyveres harc azonban utat nyitott előttük a szabadulásra a földesúri elnyomásból, a feudális terhek alól is. Ha pedig e reményükben megcsalatkoztak, tetteiket ismét „megkéne az urakat ölni" gondolata vezérli, mint Bocskai hajdúiét vagy a Rákóczi szabadságharc utolsó esztendejében a tiszántúli szegénylegényeket. A marxizmus tudományos következetessége kegyetlenül megbosszúlja a legkisebb engedményeket is, amelyek a differenciált elemzés helyett az előzetes koncepciónak kedvező mozzanatok általánosítására történnek. A jobbágyság, amelynek alapvető osztályérdeke a feudalizmus felszámolását követelte meg, a dogmatikus nézetek tükrében éppenséggel a feudalizmus lelkes támogatója lett. Csak most látjuk, hogy e furcsa metamorfózisban a falvak szenvedélyes földesúrgyűlölettől fűtött, szabadságvágytól hajtott népének, jobbágyok, hajdúk, szegénylegények tetteinek értékmérőjéül valójában tisztázatlan, többnyire csak a nemesség érdekeit hordozó politikai célok, rendi erkölcsök és szokások szolgáltak. Adósok maradtunk a teljes társadalmi valóság kendőzetlen bemutatásával, ennek pedig az a messzeható következménye lett, hogy a történelmi mozzanatok nem az általános társadalmi fejlődés elvei, az osztályharc és a tényleges állami önállóság hadállásai, hanem a nemesi pártok udvari klikkek sokszor bizony kétes politikai küzdelmei jegyében minősültek a fejlődést segítő vagy gátló tényezőkké.

Itt éppen ellenkező irányú elemzésre van szükség, hiszen, hogy a történelmi fejlődés útja nem vág egybe kizárólagosan sem a dogmatikus nézetek jegyében értelmezett köznemesi-kuruc tábor, sem a labanc, Habsburgiánus törekvésekkel, azt éppen a marxista történetírásnak a kor mélyebb, teljesebb megismerésére támasztott igényei bizonyítják mindennél világosabban.

Ha a dogmatizmus kötöttségeitől megszabadult marxista elmélet és az időközben felszínre került tényanyag tudományos próbáját nem állotta ki a török és a Habsburg-ellenes küzdelmek eddig kialakított képe, aligha lehet kérdés, hogy nem bizonyult teherbírónak e kép a népszerűsítő munkában, társadalmunk szocialista és hazafias nevelésében sem. Ismeretes, hogy tudományos kutatásaink első eredményei — szükségszerűségből — népszerűsítő megfogalmazásban rögzítődtek. De azt a XXII. kongresszus programjában is hangsúlyozott elvet, hogy a tudományos eredmény legmegbízhatóbb próbája a gyakorlat, még akkor sem kerülhetjük meg, ha tudjuk, hogy a tudományos elemzésnek a jelenségeket a maguk bonyolultságában vizsgáló, és a népszerűsítésnek

egyszerű, közérhető fogalmakkal dolgozó módszere legtöbbször már munkánk genezisében összefonódott. Eddigi tapasztalataink bebizonyították, hogy — a népszerű feldolgozásokban különösen szembetűnő — különönleges egyéni, sajátos mozzanatok túlhangsúlyozása az általános fejlődés, az egyetemes törvényszerűségeket hordozó vonásokkal szemben hamis, provinciális, kisszerű nézetek megerősítésére vezetett. A tartalmilag tisztázatlan függetlenségi elv merev elválasztása az osztályharc tényeitől, sőt túlhangsúlyozása annak rovására, a feldolgozások eredeti szándéka ellenére, az önmagába záruló nacionalizmust erősítette s a nemzeti kivételezettség gondolatának tanait táplálta. Nem nevelt nemzetközi szolidarításra, sőt a korszerű történetszemlélet kifejlődése elé is akadályokat gördített.

Társadalmunk felnőtt. Tudatát a szocialista világközösség életerős fejlődése, világnézetét a természettudományok korszerű eredményei alakítják. Természetes, hogy történelmét is a maga teljes igazságában, egyetemes összefüggéseiben kell megismernie. A múlt egysíkú illusztrációi ma még talán fogvatartják képzeletét, de bizonyos, hogy holnap már nem elégítik ki értelmét. A történettudománynak, napjainkban jobban mint bármikor, a történeti fejlődés egészét kell kora társadalmához eljuttatnia, és történelmünk csaknem három jelentős évszázada nem merülhet feledésbe.

A marxizmus—leninizmusnak a történeti valóságban gyökeredző szemlélete pedig egyenesen megköveteli, hogy a dogmatizmus nézeteivel terhelt feldolgozások hibáinak számbavétele nem célja, csupán egyik mozzanata legyen történetírói munkánknak. A XXII. kongresszus eszméinek átütő ereje éppen abban mutatkozik meg, hogy nem tételek ismétlésére kényszerít, hanem önálló, új alkotómunkára sarkall.

Be kell azonban vallanunk, hogy ennek a magyar marxista történetírás nagy erőpróbáját is jelentő alkotómunkának még meglehetősen az elején állunk. E kérdések körül már évek óta folynak a viták. Az egyetemi tankönyv és Magyarország története c. összefoglalás problémái a felszínre hozták legégetőbb kérdéseit. A szigorú és következetes ideológiai és szakmai munka már kilendítette történetírásunkat a merev nézetek mozdulatlanságából. De az világos, hogy amíg teljes összefüggéseiben sikerül feltárnunk Magyarország XVI—XVII. századi történetét, amíg pótoljuk tíz év mulasztását és elvégezzük a nélkülözhetetlen társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásokat, sok nehézséggel kell megküzdenünk.

Mint már utaltam is rá, e bonyolult korszak számos gazdasági és társadalmi kérdése megoldatlan, megnyugtató tisztázásuk igen jelentős kollektív erőfeszítéseket igényel. Sokan vannak azonban még olyanok, akik a pártos történetírást teljesen jóhiszeműen azzal a kurucos szemlélettel azonosítják,amelyet a polgári történetírás a köznemesi romatika jegyében érlelt ki és terjesztett később sokféle variációban. Nem ismerik fel, hogy e felfogásban rejlő nacionalizmus egy tőről fakad látszólagos ellenfelének, a labanc iránynak nacionalizmusá-

val; mindkettő a letűnt félévszázad uralkodó osztályainak érdekei szerint magyarázta a történelem egyik vagy másik kiragadott részletét. A proletariátus érdeke viszont azt kívánja, hogy a tudomány az objektív valóságtól egy hajszálnyit se térjen el, amikor ennek elméleti képét megalkotja, hiszen Engels szavaival „minél elfogulatlanabbul jár el a tudomány, annál inkább van összhangban a munkások érdekeivel és törekvéseivel". A társadalom szélesebb köreiben pedig még nem fejlődött ki a megfelelő történeti kategóriákban való gondolkozás készsége és sok őszinte érzelem kapcsolódik öntudatlanul is a múltból ittmaradt köznemesi romantika történeti képzeteihez.

A török és Habsburg-ellenes harcok kérdéseinek megnyugtató megoldásához tehát alapos kutató munka, elméleti tisztánlátás és körültekintő tapintat szükséges. Ez utóbbi alatt azt értem, hogy társadalmunk kegyelettel őrzött történelmi emlékeiben a valódi értékek kiválasztását a rárakódott anakronisztikus rétegek alól csak a legnagyobb tudományos felelősséggel végezhetjük el. Ha elmulasztjuk a meggyőzés, a bizonyítás, felvilágosítás sok türelmet kívánó munkáját, ha nem értetjük meg mindenkivel, hogy a nemzeti hagyományokat nem lerombolni, hanem éppen a maga való igazságában felszínre hozni akarjuk, ha elhamarkodva ítélkezünk, félkész eredményeket kiáltunk ki igazságnak, akkor könnyen a nacionalizmus, vagy akár valamiféle nemzeti nihilizmus alatt rakjuk a tüzet. E munkához a történészek együttműködése a társadalomtudományok más ágainak kutatóival éppen annyira elengedhetetlen, mint a viták szabad és felelősségteljes légköre és tudományos kontrola.

Az eddigi eredményeink számos történész vizsgálódásainak és más tudományágak munkatársaival folytatott termékeny viták tanulságainak lecsapódásai. Mivel azonban célunk az eredmények elvi konkluzióinak ismertetése, engedjék meg, hogy eltekintsek az álláspontok kialakítóinak, az egyes részletkérdések kimunkálóinak megemlítésétől. A kor ideológiájának marxista vizsgálata e kérdésekben olyan kiindulópontnak bizonyult, ahonnan a sajátos társadalmi-politikai mozzanatok és az általános történelmi hatóerők egységében tárul fel előttünk a XVI—XVII. századi Magyarország sokrétű világa.

„Minden, ami az embereket mozgatja — mondja Engels — a gazdasági érdek, az osztályérdek az emberek fején megy keresztül, a fejben eszmei, ideológiai alakot ölt." A kongresszusi program pedig hangsúlyozza, hogy „a dialektikus és történelmi materializmus az emberi gondolkozás legáltalánosabb törvényeit magában foglaló tudomány". Történetírásunk eddig nem foglalkozott azzal, hogy miként bontható társadalmi és történeti összetevőire a feudalizmus ideológiája. Míg tehát választ kerestünk olyan kérdésekre, hogy mit jelentett a nemes számára a nemzeti szabaság, vagy milyen törekvések jegyében hullatta vérét „édes nemzetiért" a végvári vitéz, kidolgoztuk azokat a módszertani elveket is, amelyekkel a feudalizmus nemzeti ideológiájának történeti valóságához hozzáférkőzhetünk.

Félreérthetetlenül le szeretném szögezni, ha e munkát illetően ilyen aggá-

lyok felmerülnének, hogy vizsgálódásaink nem a burzsoa történetírás kuruclabanc szemléleti polemiáinak felélesztését célozzák. Tudjuk, hogy nálunk a feudális nézetekkel terhelt polgári történetírás néhány korai és elszigetelt képviselőjétől eltekintve — soha nem jutott el a nemzetfogalom társadalmi és történeti összetevőinek felismeréséig. Mikor a marxista kutatások alapvető feladatuknak éppen e feudális viszonyok között jelentkező nemzeti eszme társadalmi tartalmának megragadását tekintik, nemcsak messze maguk mögött hagyják a köznemesi kuruc-nacionalizmus és az aulikus labanc-nacionalizmus csatározásainak mezejét, hanem jelzik ezeknek az idejétmúlt vitáknak már keletkezésükben is megmutatkozó korszerűtlenségét.

A tényanyag tanúsága szerint a nemzet mint politikai fogalom a XIII. században tűnik fel és a köznemesség gazdasági és politikai előretörésével van kapcsolatban. A XV—XVI. század fordulójára teljességgel kialakuló gondolatrendszerének értelmében a magyar nemzet, a „natio Hungarica"' a közös eredetű, egyszokású, erkölcsű és jogú nemesek összessége, eszménye a vad, barbár nemes, aki megveti a míves mesterségeket, gyengék, asszonyszívűek kedvtelésének tekinti a művészetet és a tudományt s szemében csak a harciasság erény. A rendi ideológia keretei közé épülő nemesi nemzetgondolat politikai ideálja az olyan nemzeti királyság lesz, amely a köznemesség nagyhatalmi ábrándjaival kapcsolódik össze és félreérthetetlenül biztosítja a nemesség hatalmát az ország kiváltságokkal nem rendelkező lakossága fölött, hiszen a jobbágyság és a városi polgárság nem tartozik a politikai nemzet tagja közé.

A nemzetfogalomnak ez a nemesek összességére szorítkozó elve azonban a forrásanyagban nem érvényesül következetesen. Ismeretes, hogy nemcsak az uralkodóosztály tagjai tekintették időnként a nemesi nemzethez tartozóknak a jobbágyokat, hanem a társadalom alávetettjeinek soraiból kikerülők maguk is a „nemzeti szabaságért" vívott harcban látják fegyverfogásuk jelentőségét. Minden egyes esetben tisztáznunk kellett tehát azt, hogy milyen történelmi körülmények között, milyen társadalmi osztály érdekében és főleg kinek a megfogalmazásában rögzítődtek a nemzeti ideológia társadalmi változatai. Ez a körülmény pedig a középrétegekre, a kor értelmiségét alkotó egyházi személyekre, vágánsok, vándordiákok, különböző litteratus elemek, prédikátorok csoportjaira irányította a figyelmet. Ugyanakkor pedig feszínre hozta a XVI—XVII. század minden mozgalmában számottevő szerepet játszó katonarétegek, végváriak, hajdúk, szegénylegények, s a vitézlő rend tagjainak megnyugtatóan máig sem tisztázott problémáit. Az viszont bebizonyosodott, hogy a XVII. században a nemesi nemzetfogalom elemei e rétegek közvetítésével jutottak el a parasztság soraiba.

Csaknem két évszázadig tartott a nemesi nemzetfogalom társadalmi szétsugárzásának, leszállásának e folyamata, s a befogadó rétegek csak olymódon tették magukévá, hogy átalakították, egyes elemeit felnagyították és saját társadalmi törekvéseik tartalmával töltötték meg.

E két évszázad alatt azonban a nemesség körében élő nemzetfogalomban is megfigyelhetőek bizonyos tartalmi változások. A XVII. században a harcias erények dícsérete alábbhagy, s helyette a gazdasági mozzanatok, a merkantil jellegű érdekek hangoztatása kerül előtérbe. A Habsburg ellenes felkelések jellegének megítélésében, úgy véljük, az egyik alapvető szempont került ezzel felszínre. Lenin rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít az árutermelésnek a polgári értelemben vett nemzeteszme kialakulásának folyamatában. Beható elemzés során azonban kiderült, hogy nálunk a XVII. században, miként a nemesi árutermelés is a feudális kötöttségek megerősítésével, a jobbágyi robotmunkán fejlődött ki, a nemesi nemzetfogalom új gazdasági motivumai is lényeges elemeikkel a rendi ideológia keretei között maradtak. Noha a nemesi nemzetszemlélet gazdasági változataira a XVII. századi Magyarországon számos réteg rezonált, — hiszen a mezővárosi lakosság és a végvári katonaság is jelentős árutermelő, illetve áruértékesítő tevékenységet folytatott — ezek az elemek nem robbantották szét a nemzet eszme nemesi kiváltságok közé zárt világát. II. Rákóczi Ferenc a világ népeihez intézett kiáltványában, bár a nemesi nemzet sebeiről beszél, a szűken értelmezett rendi sérelmeken kívül az árutermelő és áruértékesítő érdekeknek is hangot ad.

A társadalmi közeg vizsgálata s a tartalmi jelentések beható elemzése mellett elengedhetetlennek bizonyult az ideológiai környezet számbavétele is. A vallásos ideológia sokszorosan átszőtte és keresztezte a nemesi nemzet gondolatát. A feudalizmus nemzeteszméjének társadalmi szétsugárzásában, tartalmi módosításaiban különösen jelentős szerepe volt a reformációnak. Nem kerülhette el figyelmünket más, haladóbb országok nemzeti ideológiájának vizsgálata sem. Világosan kellett látnunk például azt, hogy a magyarországi humanizmus kiemelkedő képviselői, amikor a kiváltságok bástyáin kívülállókat, a míveseket, polgárokat, jobbágyokat is a nemzet tagjainak tekintették, nem hazai talajból sarjadt vélekedésnek adtak hangot, hanem a társadalomtól elszigetelt vékony értelmiségi réteg külső tapasztalatokból leszűrt gondolatait fogalmazták meg.

Helyes gyakorlat-e azonban a feudalizmus nemzetfogalmának lényegét a társadalmi haladás, gazdasági fejlődés mozzanataiból, az ideológiai környezetből s nem az ország külső veszélyeztetettségének tényéből levezetnünk? Nem valami látens Habsburgiánus szemlélet felébredését segíti az ilyetén való rangsorolás? Úgy véljük, hogy e kérdésben még a régi nézetek nyomasztó hatása kísért. Hiszen éppen ezek a vizsgálatok félreérthetlenül mutatják, hogy a Habsburg abszolutizmus a XVII. század folyamán Magyarországon nem segítette a polgári fejlődést, sőt számos lehetőségét elzárta, egész országrészeket vetett vissza elzálogosításaival a haladásban, s kegyetlenül útját vágta a paraszti árutermelő rétegek megerősödésének is. A történetírást éppen a részleteiben is az egyetemes összefüggéseket feltáró gyakorlata emeli tudománnyá és múltunk XVI—XVII. századi szakasza társadalmunk napjainkig ívelő

fejlődésének olyan láncszeme, amelyet csak romatikus elfogultságok nélkül ismerhetünk meg teljes mélységében.

A módszer legjobb próbája mégis mindig maga a történetírói munka. Miként tárul fel tehát az itt jelzett vizsgálatok értelmében a török- és Habsburg-ellenes harcoktól hangos Magyarország történeti valósága?

A török feltartóztatása a nemességnek és az egyháznak létfontosságú osztályérdeke volt, de a fegyveres harc terhét a jobbágyságra hárították. A jobbágyot is erős szálak fűzték az ország függetlenségéhez, noha a földesúrral ellentétes, vele soha össze nem békíthető érdeke volt a feudális állam önállósága. Az oszmán hódító ugyanis nemcsak kevéske tulajdonából vetette ki, hanem a nyakára rakta egy idegen feudális uralkodóosztály eltartásának terheit is. A falvak népének gondolat-világát vallásos elemek tartották fogva. Életmódja, szétszórtsága, látóköre teljességgel lehetetlenné tette, hogy önálló ideológiát érleljen ki köreiben. Az uralkodóosztály a nemesi nemzet ideológiájával mozgósította harcra, ám ennek csak egyes elemeit tette ideiglenesen magáévá. Az egész feudális társadalom közös lakóhelyét jelentő nagy haza védelmének eszméje 1456-ban csak a délvidéki jobbágyokat késztette fegyverre, akiknek szülőföldjét közvetlenül fenyegette a török. A mindennapi paraszti élet kohójában, amint az 1514 példája tanúsította, a feudális terhek felszámolását szorgalmazó árutermelő paraszti érdekeket tükröző ideológia forrott ki. Az uralkodó osztály viszont — Werbőczi szélsőséges megfogalmazása rá a tanú — ugyanekkor minden addiginál jobban hangsúlyozta a nemesi nemzet egységét és erejét.

De Mohács árnyéka, a török előrenyomulása, az államegység széttörése a nemesi nemzeti ideológiát csaknem teljesen háttérbe szorította. Az önbizalmát vesztett uralkodó osztály a keresztény közösség gondolatában látta a külső segítség zálogát, a végek katonanépe a pogányság elleni harc jegyében tette le életét a várfalakon és a csatatereken.

A nemzeti eszme csak a század végén kerül ismét előtérbe, hogy azután az egész XVII. század folyamán általánossá váljék.

A nemességet alapvető osztályérdekei a feudális rend zökkenőmentes fennállását biztosító centralizált, abszolutista államhatalomhoz kötötték. A feudális államhatalom e korszerű formáját elméletben a Habsburgok képviselték, ám a valóságban nem váltottak be semmit a nemesség hozzájuk fűződő reményeiből. A földesúr pedig a megyék határai között úrbéresei kizsákmányolásának közvetlen biztosítékát a jól bevált rendi formákban látta. A Habsburg erőtlen, a török háború költségeivel küzdő, katonái fizetésére képtelen, minduntalanul anarchiába bomló abszolutizmusa pedig rendkívüli terheket rakott az ország jobbágylakosságára és katonáskodó elemeire. Az elnyomottak forrongó tömegeiben feszülő energiákat a Bécs ellen forduló uralkodó osztály nemegyszer a maga vitorlájába fogta, a közöttük levő kibékíthetetlen ellentéteket pedig ideiglenesen a nemesi nemzeti ideológiával próbálta áthidalni. A nemesség

azonban a nemzetfogalomnak a nemesi kiváltságokban, rendi előjogokban gyökerező tényeit soha nem vetette el, hanem a jobbágyságból kiemelt rétegeket ruházta fel olyan tulajdonságokkal — pl. a harcias erények, vagy a régi vérségi kötelékek hangoztatása —, hogy e nemzet-eszménynek, amíg szükség van rájuk, megfeleljenek. Az ideológiai kapocs azonban csak múló köteléknek bizonyult, menten feledésbe merült, mikor Bécs a rendi kiváltságok igéretével egyezségre hajlította a nemeseket. Már a Bocskai-felkelés idején a hajdúk sem elégedtek meg azzal, ha a nemesi nemzet tagjainak tekintik őket a háború alatt. Olyan biztosítékot követeltek, amely a béke idején is megvédi a földesurakkal szemben függetlenségüket A hajdú kiváltság, a fegyverrel szerzett jog a földesúri szolgálattól mentesítő katonaszabadsághoz, a felemelkedés legjárhatóbb útját példázta a jobbágyok előtt az egész század folyamán. A végvári katonák és a felkelő jobbágyok a fegyverrel szerzett szabadság gondolatával kapcsolódtak be a nemesi nemzet eszmevilágába. A nemzetfogalom a XVII. század elején az elnyomott tömegek körében a nemesi kiváltsággal volt azonos, majd fokozatosan elszakadt ettől, s osztályharcos elemekkel telítődött. A nemzet szabadsága a XVII. század végén és a Rákóczi szabadságharc alatt a fegyvertfogó jobbágyok gondolat- világában a hajdúszabadság és az egyéni szabadparaszti lét eléréséhez kapcsolódott.

A török kiűzése után, amikor a végek katonáit Bécs és a nemesség is egyaránt jobbágyi sorba akarta taszítani, a vitézek a nemzeti ideológia jelszavaival küzdenek az ellen, hogy visszasüllyedjenek a földhözkötöttség reménytelen állapotába. A jobbágyságtól elszakadt, de a feudális társadalomban helyüket nem lelő kuruc szegénylegények számára a Thököly-felkelés nemesi nemzeti ideológiája már nem jelentett magatartási és politikai normát.

A Rákóczi szabadságharc idején a feudális viszonyok talaján sarjadt, nemesi indítású nemzeti ideológia a jobbágykatonaság körében végleg átalakult, s egyes osztályharcos elemei a szülőföldhöz fűződő kötelékek érzelmi feszültségében, az árutermelő paraszti érdekek sodrában az egész ideológia jellegét meghatározó uralkodó gondolattá állottak össze. A fegyvertfogó jobbágyok körében ugyanazok a szavak, amelyek a nemeseknek kiváltságaik védelmét, a jobbágyi munka minden hasznának kizárólagos birtoklását jelentették, a földesúri kötöttségek, a jobbágyi állapot megszünésének zálogai voltak. A tényanyag félreérthetetlenül azt mutatja, hogy az osztályérdekek a látszólag, formailag egységes nemzeti ideológia síkján is összecsapnak és nyilvánvaló, hogy az urak nemzete kibékíthetetlenül szemben áll a szegénylegények nemzetével.

A kor ideológiája, a feudalizmus nemzeteszménye tehát soha nem vált a polgári értelemben vett nemzet gondolatot jellemző, a különböző osztályokat összefogó közösség-gondolattá. A polgári értelemben vett nemzet gondolat a 18. század végén jelentkezik, a reformkorban fejlődik ki és a 48-as forradalom és szabadságharc vezető eszméje lesz. A feudalizmusban a jobbágyság számára a nemesi nemzet fogalom sokáig az uralkodóosztály ideológiája volt még akkor

is, ha jelszavaival a történelmi szükségszerűség diktálta helyes célokért harcolt. De még az ilyen tudatformákban is kifejeződhetnek a dolgozó nép objektív, valóságos erőfeszítései és történelmileg jelentős küzdelmei.

A köznemesi kuruc szemléletet a világ tudományossága már a magyar specialitások, kuriozumok közé sorolta, a magyar marxista történetírás nem rekedhet meg ittmaradt nézetei között. Tovább kell lépnie. Csak így vállalhat részt abból a küzdelemből, amelyet az egész marxista tudományosság — mint azt a kongresszusi elvek hangsúlyozzák — a világ tudományosságában elfoglalt élenjáró pozícióinak megőrzéséért és minden főbb területen, így a történettudományban is, a vezető hely végérvényes elnyeréséért folytat.

A LEGÚJABBKORI TÖRTÉNETKUTATÁS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA A XXII. KONGRESSZUS UTÁN

LACKÓ MIKLÓS—RÁNKI GYÖRGY

Az elmúlt másfél évtizedben már jónéhányszor előfordult, hogy a Szovjetunióban végbement nagyobb jelentőségű vagy nagyobbjelentőségűnek vélt esemény alkalmából történettudományunk művelői összeültek, hogy megbeszéljék, milyen útmutatásokat, tanulságokat vonhatnak le mindezekből saját maguk számára. Mindenekelőtt úgy vélem, azt szögezhetjük le, hogy a XXII. kongresszussal kapcsolatos megbeszéléseket nem kívánjuk e régi gyakorlat folytatásának tekinteni. A XXII. kongresszus anyagában aligha találunk olyan megállapítást, melyet közvetlenül alkalmazhatnánk történettudományunk számára.Amit alkalmazhatnánk s amit alkalmaznunk kell, nem kétséges, a kongresszus szelleme, az a módszer, mellyel a kommunizmus építésének általános, legbonyultabb kérdéseit megközelítette; a tudományos kutatás nagyfokú megbecsülése, jelentőségének elismerése, a viták, a tudományos viták iránti igény, a gondolkodásra, az alkotásra való ösztönzés.

Nehéz lenne mérlegre tenni, hogy a személyi kultusz béklyói milyen mértékben hatottak a társadalmi élet egyes megnyilvánulásaira, aligha kétséges viszont, hogy a társadalomtudományt és ezen belül a történelemtudományt nem kis ballaszttal terhelték. Nem csökkentjük a XXII. kongresszus szellempezsdítő hatását, ha leszögezzük, hogy a magyar történettudomány e szellemi ballaszt nagyrészét az utóbbi években már leadta. Az MSzMP tudománypolitikája nem rak tilalomfát a tudományos kutatás útjába, egyre kevesebb az olyan megállapítás s tétel, melyet minden vizsgálat nélkül el kell fogadni. A történelmi igazság megismerésére törekedni ma már nem merész vállalkozás, hanem ösztönzött s támogatott cselekedet. Mikor a XXII. kongresszus tanulságait történettudományunk s ezen belül éppen az új és legújabbkori történetírásra alkalmazni kívánjuk, akkor nem annyira külső akadályról, mint sok esetben saját gondolkodásunkban — hiszen különösen a fiatalabb kutató nemzedék a marxizmussal annak sztálini torzításaiban ismerkedett meg — bujkáló merev, egyoldalú felfogás leküzdéséről van szó.

Midőn az új és legújabbkori történettel kapcsolatban szeretnénk néhány történeti problémán elgondolkodni ill. elgondolkoztatni, nehezen tudnánk olyan tételek sokaságát felsorakoztatni, melyek az utóbbi években megkövesedve

akadályozzák a kutatást, mint ahogy nem lehet a kongresszusból — és szerencsére nem is kell — bizonyos ellentételeket felállítani. A kongresszus gondolkodásra tanít, s megerősíti a tudományos kutatás Marx által sokszor hangoztatott igazságát: kételkednünk kell. Ezekből a kételyekből szeretnénk itt felvetni néhányat.

Rátérve az egyes történeti problémákra, a Horthy korszak belső periódizációs kérdéseivel is érdemes foglalkozni. Nagyjából szokványos kialakult periodizációval dolgozunk, bár a belső periodizáció megválasztása távolról sem történt valami egységes szemlélet alapján. A kialakult periodizációban az első alkorszak hatását tisztán gazdaságtörténeti szempontok indokolják, hiszen az 1929-es gazdasági válság történeti kitörése elsősorban gazdaságtörténeti jelentőséggel bírt. A válság politikai hatása viszont markánsan csak 1931-ben, Bethlen bukásakor jelentkezett, sőt tovább mehetünk: az igazi nagy belpolitikai kihatás 1932 októberében Gömbös hatalomra jutásában jelentkezik. Ha tisztán a politikai történelmet vennénk a periodizáció alapjának, úgy nem kétséges, hogy a 29-es korszakhatárt nem fogadhatnánk el. Az 1939-es korszakhatár viszont már nem gazdasági szempontokból érdekes, hiszen a győri program végrehajtása 1938-ban kezdődött, s mennyiségi változás a fegyverkezés ütemében s ennek gazdasági kihatásai csupán 1941-ben jelentkeztek. De azt sem mondhatjuk, hogy hazánk belpolitikai története indokolja az 1939-es határt, hiszen a Teleki-kormány néhány intézkedésétől eltekintve nem tapasztalunk lényeges politikai változást, itt tehát kimondottan a világtörténelem korszakhatárát alkalmazzuk.

Mindezek egy általános s néhány részletkérdést vetnek fel. Az általános kérdés: melyek azok a tényezők, amelyek a periodizáció alapjául szolgálnak. Véleményem szerint nem kétséges, hogy egyrészt indokolt mind a világtörténelem nagy eseményeit, mind a belpolitika fordulópontjait vagy a gazdasági életnek minden olyan nagy horderejű változását, melyek a politikai életre is jelentős kihatással vannak, ebből a szempontból tekintetbe venni. A kérdés azonban, hogy szabad-e ezeket a tényezőket variálnunk, lehet-e egyes esetekben gazdasági eseményekhez, más esetben politikai eseményekhez kötnünk a korszakhatárt? Úgy véljük, igen. A történelmi materializmus azt tanítja, hogy a gazdasági fejlődés a történelem menetének anyagi alapja, de a történelmet élő emberek csinálják s a gazdasági fejlődés objektív törvényei az emberek útján, személyek, csoportok, osztályok összeütközéseinek és harcainak útján érvényesülnek. Ez a szemlélet indokolttá teszi, hogy periodizációnk kiindulópontjaként egyaránt választhatjuk az alapban vagy felépítményben bekövetkezett változásokat, amennyiben ezeknek szoros kölcsönhatása kimutatható. Ha a periodizáció szakaszait helyesnek tartjuk, úgy az nem jelentheti azt, hogy ez az egyetértés annak konkrét alkalmazására is kiterjed.

Az 1929-es periodus gazdaságilag vitathatatlan, bár a pénzügyi válság okozta elmélyülés csak 1931-től veszi kezdetét. De politikai történeti szempontból a Bethlen kormány utolsó két esztendejével már nem tudunk mit kezdeni.

Logikailag a válság leírása után a politikai történetet 1930 szeptember 1-vel s Bethlen bukásával kellene kezdenünk, viszont így az 1929—30-as esztendő belpolitikai eseményei elsikkadnak, mert bizonyos fokig még a régi viszonyokhoz nyúlnak vissza. Ha viszont Bethlen bukásától, illetve Gömbös kinevezésével próbálnánk a korszak első periodizációs vonalát meghúzni, úgy a válság leírásának elhelyezése okoz nehézséget, hiszen nem tehetnők az alfejezet elejére, mert ez lehetetlenné teszi Bethlen bukásának megértését stb. Így, jóllehet nem csekély problémát vet fel az 1929-es korszakhatár, megváltoztatására nem látszik megnyugtató mód.

Talán még problematikusabbnak látszik az 1939-es periodus-határ. Mi indokolja a belső periodus-határ fenntartását. Nem kétséges, a második világháború kitörése olyan világtörténelmi esemény, a második világháború oly nagy horderejű változásokat idézett elő a világ népeinek történetében, annyira összeurópai hatású volt, hogy nem indok nélkül alkalmazható azon országok történetében is, melyek nem léptek be közvetlenül a háborúba.

Nem kétséges viszont, hogy a második világháború többé-kevésbé világosan két szakaszra oszlik, s ezt akkor is el kell ismernünk, ha ezen két szakasz értékelését még távolról sem tartjuk megoldottnak.

A szovjet történészek is alkalmazzák belső történeti periodusként az 1941-es esztendőt, mint a Szovjetunió hadbalépésének esztendejét. Joggal felmerülhet a kérdés, nem lenne-e helyesebb nálunk is az 1941-es korszakhatárt alkalmazni, hiszen a magyar történelemben is a Szovjetunió elleni háborúhoz való csatlakozás idézte elő a döntő fordulatot. Ez, nem kétséges, megoldaná azt a nehéz módszertani problémát, melyet jelenleg az 1938—41-es esztendők kettéválasztása jelent. Pedig 1938 a győri program, a fasiszta törvények s a visszacsatolások kezdete, s ez a folyamat, ez a kisebb szakasz a hadbalépésig tartott országunk történetében. Meg kell jegyeznünk, hogy a készülő párttörténeti tankönyv már az 1941-es periódushatárt alkalmazza, jóllehet az itt alkalmazásra került 1936-os alperiódus — a Népfront-politika kezdete — a nemzeti történetben nem alkalmazható.

Az utóbbi években a kiadók véleménye szerint is általában közönségsikere van a legújabbkori történeti kiadványoknak. Munkáink gazdag anyagra támaszkodnak, érdekes problémákat vetnek fel, de továbbra is jónéhány fogyatékosságban szenvednek. Ilyen fogyatékosságnak tekinthetjük a történeti személyiségek felületes, egysíkú ábrázolását, az emberi portrék hiányát. Pedig e hiány kiküszöbülése, úgy vélem, nem csupán élvezetessé, olvasmányossá tenné munkánkat, hanem elmélyitené azt, hiszen a történelem az emberek cselekedetein keresztül érvényesül, s ha ugyan a kor határozza meg a történeti személyiséget, mégis az egyes vezető politikusok, történeti hősök emberi tulajdonságai, képességei befolyásolhatják az események menetét.

Ma legújabbkori történetírásunk kétféle történeti típust ismer. A kommunistát, aki hős, önfeláldozó stb. jelzők mögött szürkül el, válik egysíkuvá. Ily

módon bármennyire is törekszünk rá, sokszor nem közelebb, hanem távolabb kerül az olvasótól, hiszen nem történeti emberi hőst, hanem isteni hőst ábrázolunk. (Itt persze nem arra az újfajta semetizmusra gondolunk, amely az irodalomban jelentkezik, hogy t. i. a hősnek is kell hibájának lennie.) Ha az olvasó nem tud különbséget tenni pl. Sallai és Schönherz között, úgy nem tudja igazán magáévá tenni őket.

Nem kevésbé hibás az a másik jelenség sem, mely az uralkodó osztályok politikusait ábrázolja egységes reakciós masszaként. A népgyűlőlő stb. jelzőt találjuk meg úgy Horthy, mint Bethlen vagy Imrédi és Szálasi esetében. Politikai céljaik, felfogásuk különbségének ábrázolása nélkül azonban aligha lenne érthető Magyarország legújabbkori történetének jó néhány kérdése. Vajon egyéniségük nem nyomta rá bélyegét a kor történeti eseményeire, politikai életére? Vegyünk például egy olyan eseményt, mint 1944 október 15-e. Nem kétséges, hogy a Horthy-féle kiugrás kudarcának számos objektív oka volt, mely a két világháború magyar fejlődésének sajátosságaiban rejlett. Mindezek ellenére nem jelentéktelen szerepet játszott a kudarcban Horthy egyénisége sem. Az a politikai korlátoltság, államférfiúi tehetetlenség — s nem utolsó sorban — katonai gőg, mely Horthyt jellemezte, itt nagymértékben befolyásolta az események menetét, mely minden objektív nehézség dacára, ha Horthy helyén tőle politikai nézetekben ugyan nem különböző, de tehetségesebb államférfi áll, más eredménnyel is végződhetett volna.

Rendkívül bonyolult és elméletileg érdekes probléma a Horthy-féle államhatalom történeti fejlődésének bemutatása. A felszabadulást követő években a magyar társadalom s a Horthy rendszer középkori vonásait, feudális elmaradottságait hangsúlyozták. Újabban inkább az ellenkező véglet felé hajlunk. Egyöntetűen a fasiszta vonásokat emeljük ki, a feudális maradványokat viszont túlságosan csak a nagybirtokrendszerre szűkítjük, s nem próbáljuk vizsgálni, mennyiben nyomta rá ez bélyegét az egész társadalomra, az államhatalomra, az uralkodó osztály kormányzati módszereire. Valóban érdekes probléma, hogy a társadalom bizonyos fokú elmaradottságából származó — feudális ízű — kormányzati módszerek miként olvadtak bele a modern fasiszta korszak reakciós uralmába. Valójában a Horthy rendszert, jóllehet négyhónapos polgári demokrácia s öthónapos proletárdiktatúra ellenforradalmi visszahatásaként született, mégsem lehet csak az imperializmusnak a polgári demokráciát „túlhaladó" fasiszta rendszereként felfogni, hiszen ebbe szervesen átnőnek, s elválaszthatatlanul összefonódnak a polgári demokrácia előtti uralmi formák. Mindez megerősíti s sajátos színezetet ad a magyarországi fasizmusnak. Önkényuralom, ellenforradalom, fasizmus együttesen jelentkeznek. Délkelet-Európa valamennyi elmaradott országában, hol a társadalmi fejlettség nem érte el a közép-európai (német) színvonalat.

Az államhatalom osztályjellegének tisztázása egyértelműen világos, e tekintetben legfeljebb a nagytőke és a nagybirtok szerepének, egymással

való kapcsolatának, az államhatalomra való közvetlen befolyásának részletkérdései hagynak hátra tisztáznivalót. Az államhatalom osztályjellegének tisztázása azonban még nem merítheti ki a történész feladatát, az államapparátus és az uralkodó osztály viszonyának ábrázolását. Nem elégedhetünk meg az alap- és felépítmény vulgáris ábrázolásával. Ismeretes ugyanis, hogy a felépítmény nem tisztán az alap visszatükröződése, hanem ezzel szemben viszonylagos önállósággal, önálló mozgással is rendelkezik. A felépítmény egyes elemei a társadalom munkamegosztásának megannyi külön ágát képviselik, s az azokban működő ember tevékenysége viszonylagosan önállósulhat az alappal szemben. Az államhatalom önálló szerepének, önálló funkcióinak s ezen túlmenően bizonyos fokú önállósodásának tényét — melyet nézetem szerint a Horthy-korszak egyes szakaszaiban tapasztalhattunk — a marxista történészek nem hagyhatják figyelmen kívül, ha nem akarják elsekélyesíteni a történetírást. Sokat beszéltünk a finánctőkéről, nagybirtokról, de súlyához képest sokkal kevesebbet pl. a hadseregről. Pedig mind az ellenforradalom első éveiben — ezt egyébként Nemes Dezső új könyve ki is mondja —, mind a II. világháború időszakában a hadsereg vezetésének sokszor a kormánynyal szembenálló szerepe volt a politikában. Horthy Miklós nemrég megjelent titkos iratai erre gazdag anyagot tartalmaznak. „A nagytőke és az államhatalom személyi úniója", még inkább az „állam alávetése a monopóliumoknak" formulákban elsekélyesítjük azt a rendkívül bonyolult és érdekes folyamatot, mely az uralkodó osztályok és a kormányzó rétegek, a végrehajtóhatalom között fennáll. Sokszor idézzük a marxista történetírás nagy példájaként Marx Brumaire-jét. Nos Marx többek között ezen problémák sémáktól mentes, valósághoz hű, izgalmas ábrázolásában is példát mutat.

A marxista történettudomány, éppen történelemfelfogásánál fogva, mindig nagy érdeklődést tanúsított a legújabbkori népmozgalmak, elsősorban a munkásmozgalom iránt. Volt egy elég hosszú időszak — éppen az az időszak, mikor a politikai gyakorlat éppen a néptömegekről igyekezett megfeledkezni, — mikor a munkásmozgalmak és parasztmozgalmak történetével bizonyos mértékig öncélúan foglalkoztunk, a részletekig ismertettük ezeket a mozgalmakat, anélkül, hogy világosan bemutattuk volna, hogy e tömegmozgalmak miként helyezkednek el a történelem egész menetében, milyen hatással vannak az uralkodóosztály politikájára, milyen összefüggéseket teremtenek. Rózsaszínűbbnek festenénk a helyzetet a valóságosnál, ha azt állítanánk, hogy ma már valamennyi történészünk világosan látja a tömegmozgalmak és az uralkodó osztály politikai mozgása közötti valódi összefüggést, még most is van egy olyan felfogás, mely abból a helyes elvből kiindulva, hogy az osztályharc a történelem mozdonya, csak ennek ábrázolásában látja a történetíró feladatát, ugyanakkor figyelemen kívül hagyja, vagy alig szentel figyelmet annak a ténynek, hogy az uralkodóosztályok belső mozgása szerves kapcsolatban áll

az osztályharccal, bizonyos fokig annak tükröződése, másrészt a politikai történetírás nem nélkülözheti éppen az uralkodóosztályok politikai mozgását, sokszor egyes személyek, csoportok politikai tevékenységének ábrázolását, anélkül, hogy ne szürkítené, ne sematizálná el a történeti fejlődést.

A tömegmozgalmakat — s erre a jövőben még határozottabban kell törekednünk, — a gazdasági és politikai helyzettel szoros összefüggésben kell tárgyalnunk, megmutatva, hogy milyen hatást gyakorolt rájuk az uralkodóosztályok politikája, illetőleg a munkásmozgalom stb., miként befolyásolta az uralkodóosztályok politikájának változásait. Helytelen az a szemlélet, mely az uralkodóosztályok politikájának önmozgását kétségbe vonná, s annak legkisebb változását a munkásmozgalommal, a néptömegekkel hozná kapcsolatba; ugyanakkor az osztályharcot, a néptömegek mozgásának befolyását nem csupán annak legélesebb, tudatos megnyilvánulásaiban kell figyelembe vennünk, hanem spontán megnyilvánulásaiban, hangulataiban stb.

Megoldatlan probléma korszakunk történetírásában az eszmei-pszichológiai tényezők tanulmányozása. Pedig mint Engels mondotta „mindannak, ami az embereket mozgatja, fejükön kell keresztülmennie". Míg a munkásmozgalomban figyelemmel kísértük a marxizmus-leninizmus nagy eszméinek szerepét és hatóerejét a kommunisták tevékenységében, de a társadalmi tudat egészét nem kísérjük nyomon, s hasonlóan nem próbáljuk a pszichológiai tényezők helyét megtalálni a korszak ábrázolásában. Távol áll tőlünk, hogy a történeti események elemzését merő pszichologizálással kívánnánk helyettesíteni. Nem kétséges az sem, hogy a modern burzsoá történetírásban jelentkezik egy olyan áramlat, mely a társadalompszichológiából próbálja a történeti folyamatokat magyarázni, Lamprecht történetfilozófiai nézeteit modernizálva.

De joggal vethetjük fel a kérdést — mint ahogy a szovjet történészek is felvetették — lehet-e teljes képet adni egy korról a dolgozó tömegek mindennapi életének, érzéseinek, gondolatainak, nézeteinek, a kor életmódjának, izlésének, erkölcsének, társadalmi rendjének ábrázolása nélkül. Minden korszak uralkodó eszméit az uralkodóosztályok döntően befolyásolják, ezek az eszmék, mint ismeretes a tömegekre is döntő befolyást gyakorolhatnak, és többnyire ezen eszméket a tömegek olyannak tekintik, melyek kifejezik saját érdekeiket. Valójában még a Horthy korszak nacionalista ideológiájának tisztázásában is a kezdeteknél tartunk, s a konzervatív eszmei áramlatok, tudatformák egyéb ágazatait nem elemeztük. Nem beszélve arról, hogy a fasiszta eszmeáramlat — bármilyen reakciós — a legtöbb esetben a konzervatív eszmeáramlatokkal való éles harcban győzedelmeskedik.

Az eszmei nézeteknek különösen nagy jelentőséget tulajdoníthatunk a kommunista mozgalomban, mely mindig igen tudatos politikai mozgalom volt. Nem kétséges, hogy például egyes hibás elméleti nézetek az egyes kommunista

pártok gyakorlati munkájában hibákhoz vezettek. De ismeretes, mint azt Hruscsov már a XX. kongresszuson elmondta, hogy a sztálini politika a Szovjetunió nemzetközi kapcsolataiban is súlyos károkat okozott. Igy a Szovjetunió külpolitikájában például 1939 és 41 között a történeti kutató ma már jó néhány téves és vitatható mozzanatot fedez fel. Vajon ezek a külpolitikai hibák nem vezethetők vissza a "szociálfasizmus" — ma már sokszor elítélt — téves elméletére, mely a baloldali és jobboldali szociáldemokráciát és a polgári demokráciát egy kalap alá veszi és a fasizmussal azonosítja, az egységes reakciós massza Lasalle-i formulájának modern változataként? (Természetesen még súlyosabb károkat okozott a munkásmozgalomnak a jobboldali szociáldemokraták "vörös fasizmus" elmélete, de úgy érzem, ez nem okoz problémát marxista történetírásunk számára.)

Mennyire tudtuk eddigi műveinkben alkalmazni a szükségszerű és véletlen dialektikáját? Még a tömegek esetében is beszélhetünk véletlen cselekedetekről, még inkább vonatkozik ez az egyesekre; egyéni cselekvésekben igen sok véletlen lehet s bizony egyes konkrét politikai cselekmények hátterében is ilyen indítékokat kell keresni. Engels szerint az egyéni cselekvést meghatározó tények „lehetnek részben külső tárgyak, részben eszmei indítóokok, . . . vagy lelkesedés az igazságért és jogért, személyes gyűlölet vagy mindenféle pusztító egyéni szeszély." Eszmék- és téveszmék, helyes vagy helytelen felismerés, helyzetmegítélés mind-mind megannyi tényezője a konkrét történelemnek, s nem kétséges, bonyolultabb feladatokat csakis az általános, különös és egyéni okok vizsgálata révén tudunk megoldani, ha azokat a gazdaság és felépítmény összes elemeinek kölcsönhatásából vezetjük le, természetesen nem feledkezve meg arról, hogy a gazdaság a fejlődés alapja, mely a véletlenek bonyolult kölcsönhatása útján mint szükségszerűség érvényesül.

A történetkutatói munka megnövekedett lehetősége és felelőssége, egy sor új feladatot hárít a legújabb kor kutatóira. Lesz-e elegendő erőnk ezeknek a feladatoknak eleget tenni? Elsősorban attól függ, mennyire tudunk olyan igényes történeti munkákat készíteni, melyek bátran vonják le a XXII. kongresszusból adódó elméleti következtetéseket valóban a marxizmus talaján állva készítik el az ország XX. századi történetének sokoldalú tudományos elemzését. Csakis az ilyen jellegű munkák érhetik el a kívánt eszmei hatást, válnak alkalmassá arra, hogy az MSzMP politikáját tudományosan támogassák és alátámasszák.

Különösen sok — nemcsak közvetett, hanem egészen közvetlen — útmutatást nyújt az SzKP XXII. Kongresszusa a felszabadulás utáni korszak történetírása számára. Ezek az útmutatások nagyjelentőségűek mind elvi, mind módszertani szempontból, mind pedig sok bonyolult konkrét történeti kérdés helyes értékelése szempontjából.

A XXII. Kongresszus fényében mindenekelőtt egy módszertani kérdés merül fel: *a felszabadulás utáni történeti korszak tudományos kutathatóságának a kérdése.* Az elmúlt években, a felszabadulást közvetlenül követő első évek történetét illetően, ez a probléma mint vita-téma lekerült a napirendről: ma már nemigen van marxista igényű történész, aki az 1944–1948 közötti évek története tudományos feltárásának lehetőségét kétségbe vonná. Nem egészen így áll a helyzet a későbbi évek történetével kapcsolatban. Az 1949—1962 közötti korszak tudományos feltárásának lehetőségét — kimondva-kimondatlanul — még sokan problematikusnak tartják. E felfogás mögött — a korszak forrásanyagainak megközelítésében valóban fennálló nehézségek mellett — nem utolsósorban elvi-politikai bizonytalanságok, a kényes kérdések kutatásától vonakodás stb. húzódnak meg. Ily módon előállott az a helyzet, hogy viszonylag — persze csak viszonylag — sok történeti munka tárgyalja a népi demokratikus korszak első éveinek történetét, de alig van nemcsak nagyobb munka, de még kis résztanulmány is, amely a szocialista korszak történeti problémáival foglalkoznék. Igaz, az 1944—48 közötti évek bővelkednek nagy politikai harcokban, amelyek a történész számára ez éveket különösen izgalmassá teszik. Igaz az is, hogy 1944—48 között túlnyomórészt már lezárult történeti kérdesekkel és folyamatokkal kerülnünk szembe, ami megkönnyíti a kutató és értékelő munkát. S végül: igaz az is, hogy a szocialista korszak történeti feldolgozása sok újszerű elvi-módszertani szempontot vet fel, és sok objektív nehézséget is át kell hidalni a tudományos igényű kutatásokhoz (elsősorban egyes forrásanyagokhoz való hozzájutás nehézségét).

Mindezt számbavéve is, hovatovább igen egészségtelen helyzet áll elő. A népi demokratikus korszakkal foglalkozó történészek túlnyomó többsége az elmúlt közel két évtizedből alig 3—3½ eszendőre összpontosítja figyelmét, s alig folyik kutatómunka a nép története szempontjából a legnagyobb átalakulásokat eredményező szocialista korszak témakörében. Úgy gondoljuk, ennek az állapotnak a megszüntetése egyike legfontosabb feladatainknak. Annál is inkább, mert a XXII. Kongresszus útmutatásai nyomán világosabban látjuk mulasztásainkat; a Kongresszus egyben, az alkotó marxizmus szellemének megvédelmezésével és továbbfejlesztésével, nagy segítséget nyújtott az elvi-politikai bizonytalanságok leküzdéséhez is.

A magyar népi demokrácia történetének kidolgozásához nagyfontosságú útmutatásokkal szolgál *a szocialista forradalom győzelmének különböző útjairól szóló tanítás*, amelyet az SzKP XX. Kongresszusa vetett fel, s a XXII. Kongresszus sokoldalúan továbbfejlesztett. Ez a tétel már az elmúlt években is felszabadította a történészek szemléletét a szocialista forradalom egysíkú, sematikus felfogása alól. Erőteljesebben indult meg, az általános érvényű törvényszerűségek szem előtt tartása mellett, az új világhelyzet, s a magyar történelmi feltételek által meghatározott sajátos, a „klasszikustól" eltérő formák elemzése. Ahhoz, hogy ezen a téren tovább haladhassunk, úgy gondoljuk, le kell küzde-

nünk egy még gyakran fellépő szemléleti hibát. A népi demokratikus korszakkal foglalkozó történészek felszabadulás utáni fejlődésünket gyakran nem kapcsolják szervesen egybe a felszabadulás előtti gazdasági-, politikai és társadalomtörténettel. 1945-ben valóban gyökeresen új korszak kezdődött Magyarországon. De ez az új, felszabadult korszak nem valamilyen légüres térben keletkezett, hanem — többek között — az 1945 előtti magyar történelmi viszonyok által létrehozott talajon bontakozott ki; a magyar múlt, s főleg a két világháború közötti korszak ismerete nélkül nem tudjuk helyesen értékelni a felszabadulás utáni folyamatokat. Különösen fontos a népi demokratikus korszak történésze számára, hogy mélyen ismerje a két világháború közötti ellenforradalmi korszak társadalomtörténetét, a különböző társadalmi osztályok és rétegek hosszú évtizedek alatt kialakult politikai, tudatbeli stb. arculatát. Nyilvánvaló, hogy ilyen ismeretek nélkül nem ábrázolhatók tudományos objektivitással a felszabadulás utáni változások. Az olyan kérdésekre, mint pl. az 1945 évi választások, vagy arra, hogy miért egy Kisgazdapárt-típusú párt lett a magyarországi jobboldal gyűjtőpártja stb. — nem válaszolhatunk csupán a felszabadulással kezdődő korszak ismeretében. Népi demokratikus történészeinknek többet és mélyrehatóbban kell foglalkozniuk az új- és legújabbkori magyar és egyetemes történelemmel. Az a torzul felfogott specializálódás, amely sok esetben legújabbkori történészeinket jellemzi, s arra készteti hosszú éveken át, hogy 1—2 év történetével foglalkozzanak kizárólagosan, komoly gátja a mélyebb, maradandóbb, átfogó tudományos eredményeknek.

Sok problémát vet fel a népi demokratikus korszak történésze számára *a nemzeti történet és a párttörténet viszonyának* elvi-módszertani szempontból helyes felfogása. A párttörténet mindig szerves része a nemzeti, illetve egyetemes köztörténetnek. Még szorosabbá és láthatóbbá válik a kapcsolat akkor, amikor a forradalmi párt uralkodó, irányító párttá válik. Ez a helyzet régebben oda vezetett, hogy a párttörténet nemcsak áthatotta a köztörténetet, hanem igen sok esetben ki is szorította azt: a népi demokratikus korszakról szóló — nem kifejezetten párttörténeti — témákban is túlnyomóan a párttörténet dominált. A helyzet azóta javult, de a köztörténetnek párttörténettel való helyettesítése még mindig kísért. Ez is egyik oka annak, hogy még mindig kevés gondot fordítunk a népi demokratikus korszakban lezajlott objektív társadalmi folyamatok kutatására és elemzésére, a gazdasági- és társadalmi struktúra változásainak ábrázolására. Ez a hiba továbbmenőleg, gyakran leszűkíti írásaink hatóerejét: a népi demokratikus korszakról szóló — nem párttörténeti témájú — munkák gyakran még ma is — ki nem mondottan — csak azoknak szólnak, akik eszmei-ideológiai szempontból a párt színvonalán állnak; kommunisták írják — túlnyomórészt kommunistáknak.

Sok fontos — kifejezetten párttörténeti — téma vár ugyanakkor még kidolgozásra. Ezek közül itt csupán egyet, talán a legfontosabbat említjük: magának a pártnak a fejlődését. Erre a problémára a legélesebben az 1956-os ellen-

forradalom irányította a figyelmet. Kiderült, hogy — a magyar társadalmi viszonyokat számbavéve — a párt jellege, a tömegpárt méretei, a pártépítés elveinek értelmezése stb. tekintetében már 1945-től kezdve komoly hibák történtek. A kommunista párt taglétszáma már 1945 őszén túlságosan magas volt, mintegy 600 000 főt tett ki. Az 1946-os III. pártkongresszus ráadásul még azt az elvet és gyakorlatot is megszüntette, hogy a tagfelvételhez két ajánló szükséges. S bár a KP és SzDP egyesülése a problémát még jobban megnövelte, az egyesülési kongresszus nem foglalkozott megfelelően az ebből fakadó pártépítési feladatokkal. Mindezek, és a velük összefüggő problémák (pl. a párt összetételének alakulása) mindeddig komoly történeti vizsgálat és elemzés alá nem kerültek, pedig nélkülözhetetlen nemcsak a korszak feltárása, hanem a mai építőmunka szempontjából is.

Külön nagy feladatokat jelent a népi demokratikus korszak történészei számára az 1949—1956 *közötti évek s az 1956-os ellenforradalom történetének* részletes feltárása. A pártvezetés határozatai és állásfoglalásai — mint ismeretes — summázottan tisztázták az ez években, mindenekelőtt a személyi kultusz, a dogmatizmus, valamint a revizionizmus által okozott hibákat. Ezek a tömör értékelések útmutatásokat jelentenek és megkönnyítik, de távolról sem teszik feleslegessé a történészek részletekbe menő kutató és elemző munkáját. Fontos, szinte égető feladatnak tekinthető e korszak ipar- és gazdaságtörténetének tárgyilagos rekonstruálása; a proletárdiktatúra államának, államgépezeti formáinak működése; a személyi kultusz, a dogmatizmus és revizionizmus konkrét magyarországi jelentkezésének, sajátosságainak elemzése. Mindezzel összefüggően, igen sok probléma vár megoldásra a felszabadulás utáni korszakban dolgozó vezető *történeti személyiségek* helyes bemutatása terén is. A sematizmust, véleményünk szerint, még az 1945—48 között szereplő polgári vezető politikusok portréjának bemutatásánál sem küzdöttük le teljesen. Még nagyobbak a nehézségek a kommunista személyiségek ábrázolásánál. Jelenleg a népi demokratikus korszak történetét túlnyomórészt vagy névtelenül, vagy a vezető személyiségek puszta felsorolásával írjuk le. Felmerül a kérdés: hogyan ábrázoljuk azokat a személyeket, akik a fejlődés egy bizonyos szakaszán pozitív tevékenységet folytattak, de később letértek a helyes útról? Nyilvánvaló, hogy itt is szakítani kell a történelmietlen szemlélettel, és torzul felfogott politikai okokból nem szabad megváltoztatni a történetet: az egyes személyeket az adott helyzetben úgy kell bemutatnunk, ahogyan az objektíven történt, nem vetítve vissza vagy előre későbbi, vagy előbbi szerepüket. További probléma: mennyire, milyen mértékben kell figyelemmel lennie a népi demokratikus korszak marxista történészének a szereplő személyek szubjektív arculatára? Milyen szerepe van a kommunista mozgalom fejlődésében, illetve a szocialista korszakban a történelmi személyiségek szubjektív, véletlenszerű tulajdonságainak? Úgy gondoljuk, hogy normális, egészséges viszonyok között a szocialista korszakban a vezető személyiségek egyéni arculatának kisebb a történelmi

jelentősége, mint a polgári korszak történelmi személyiségeinél; a párt, ha mint kollektív testület működik, messzemenően korrigálja a különböző vezetők egyéni gyengeségeit, hibáit, a fejlődést negatív irányban befolyásoló tulajdonságait. Ilyen értelemben tehát az egyéniség sajátos arculatának, pszichéjének ábrázolása, a történelmi szereplők egyénítése nem olyan nagyfontosságú feladata a történésznek, mint a korábbi korszakok történelmi személyiségei esetében. Minél nagyobb a spontaneitás szerepe egy korszak történetében, annál nagyobb szerepe lehet a véletlen, nem szükségszerű jelenségeknek. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy pl. a kommunista vezetőket egy kollektív testület külön arculat nélküli sémáiként mutassuk be. Még kevésbé eshetünk e hibába a most szóban levő korszak ábrázolásánál, amikor egy időben a kollektív vezetés nem működött, amikor a személyi kultusz légkörében egy vagy egynéhány ember egyéni tulajdonságának, emberi arculatának, látókörének stb. igen nagy — sokszor negatív — hatása volt a történelem alakulására.

A PÁRTTÖRTÉNETÍRÁS NÉHÁNY ELVI KÉRDÉSE

VASS HENRIK

A szocializmus teljes felépítése feladatainak megoldásában az osztályharc egyik legfontosabb területe az ideológiai harc. A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. Kongresszusának irányelvei is ezért az ideológiai munka színvonalának emelésére hívják fel a társadalomtudományok területén, az ideológiai intézményekben dolgozók figyelmét. A társadalomtudományok művelőinek fontos feladata a még ható polgári és kispolgári nézetek elleni harc segítése, a marxizmus-leninizmus tisztaságának védelme, a szocialista ember kiformálásában, a szocialista erkölcs elterjesztésében való aktív közreműködés. Ebben jelentős szerepet tölt be a történettudomány, ezen belül pedig a munkásmozgalom és a párttörténet kutatása. A párt és a munkásosztály harcainak ismertetése, a szocializmus vívmányainak megbecsülése, a szocialista hazához való viszony fejlesztése szempontjából egyaránt jelentőséggel bír. A pártnak alapvető érdeke fűződik ahhoz, hogy a párt és a munkásmozgalom történetének feldolgozása a történelmi igazságnak megfelelően, a tények és az összefüggések sokoldalú tanulmányozása alapján, torzításoktól mentesen történjék.

A dogmatizmus és a személyi kultusz káros hatása talán leginkább a történettudományt és ezen belül különösen a párt és a munkásmozgalom történetének feldolgozását érintette súlyosan. A személyi kultusz és a dogmatizmus megakadályozta a KMP előtörténetének és megalakulásának, a Tanácsköztársaság történetének az objektív történelmi igazságnak megfelelő ábrázolását. Különösen nagy kárt okozott a 30-as évek, és a II. világháború időszakának feltárásában. A KMP egyes vezetőinek bűnös megrágalmazása, ellenséggé vagy ellenséges ügynökké való nyilvánítása, a koholt vádak alapján lefolytatott koncepciós perek nemcsak mérhetetlen politikai károkat okoztak, hanem megakadályozták azt is, hogy a párt történetét a valóságnak megfelelően lehessen ábrázolni.

A Magyar Szocialista Munkáspárt nagy figyelmet fordított arra, hogy az ideológiai munka terén is megteremtődjenek a tudományos alkotó munkához szükséges politikai és tárgyi feltételek. Az 1957 óta megjelent párthatározatok és pártdokumentumok felmérhetetlen eszmei segítséget nyújtottak a történé-

szeknek is ahhoz, hogy bátran, a történelmi valósághoz hűen, szélesebb területen bontakozzék ki a kutató és alkotó munka.

Sok tennivalója volt — és van ma is — a személyi kultusz és a dogmatizmus következményeinek megszüntetésében a Párttörténeti Intézetnek, valamint a párttörténet kutatásával és oktatásával foglalkozó más intézményekben dolgozó történészeknek, akiknek a munkájára károsabb hatással volt a személyi kultusz és a dogmatizmus mint a történészfront más területén dolgozó kutatókéra. Ezért, átérezve felelősségüket, az intézet munkatársai már 1957-ben hozzáláttak a személyi kultusz és a dogmatizmus okozta károk elemzéséhez, és az elkövetett hibák megszüntetéséhez. Az azóta megjelent művek, tanulmányok, forráskiadványok, monográfiák, tananyagok sokkal tisztultabb, a tudományosság igényeinek jobban megfelelő álláspontot képviselnek a magyar munkásmozgalom és a kommunista párt történetének legfontosabb kérdéseiben. Így reálisabban értékelik a szociáldemokrata párt szerepét; az 1918 októberében létrejött hatalom jellegét. Helyesen foglalnak állást a Magyar Tanácsköztársaság történetével kapcsolatos legfontosabb elvi kérdésekben. A valóságos szerepüknek megfelelően értékelik a munkás- és kommunista mozgalom *vezető* egyéniségeinek a párt történetében betöltött szerepét, számosat közülük — olyanokat, akiket a személyi kultusz éveiben nem volt szabad szerepeltetni — a történelmi igazságnak megfelelően helyükre állítottak. (Kun, Landler, Alpári kötet.) Az 1957 óta megjelent művekben a szerzők nagyobb figyelmet fordítottak a történelmi fejlődés objektív, gazdasági tényezőinek ábrázolására, a tömegek történelemformáló szerepének bemutatására, azoknak a tömegmozgalmaknak az értékelésére, amelyek a kommunista és munkásmozgalom mellett a magyar társadalom fejlődésének előrehajtói voltak.

A Párttörténeti Intézet munkatársai munkájuk során tehát szemelőtt tartják Lenin tanítását: „A materialista — írta Lenin — ... következetesebb az objektivistánál és mélyebben, teljesebben érvényesíti objektivizmusát. Nem szorítkozik arra, hogy rámutat a folyamat szükségszerűségére, hanem megmagyarázza, hogy melyik társadalmi, gazdasági alakulat képezi annak a folyamatnak a tartalmát, melyik az az osztály, amely ezt a szükségszerűséget meghatározza... A materializmus, hogy úgymondjuk magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan, egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk." (Lenin Művei I. köt. 424. old.)

E tanítás szellemében az új tankönyv írói figyelembe veszik a magyar munkásmozgalom fejlődésének sajátosságait, nem szorítkoznak csupán a kommunista mozgalom létrejöttének, fejlődésének, harcainak ábrázolására, hanem bemutatják a szociáldemokrata párt, a szakszervezeti mozgalom tevékenységét is, felvázolják azt a folyamatot, amely végül is 1948-ban a két munkáspártnak a marxizmus-leninizmus elvei alapján történt egyesüléséhez vezetett. A különböző történeti időszakok eseményeit — az objektív lehetőségeket számbavéve,

a nemzeti és nemzetközi eseményekkel dialektikus összefüggésben taglalják, megmutatják a fejlődés eredményeit és gyengeségeit is. A pártosság marxista-leninista értelmezésében igyekeznek a teljes történelmi igazság feltárására, harcolnak a pártosság fogalmának szubjektivista értelmezése ellen, amely az összes társadalmi és történelmi folyamatok összefüggésének bemutatása helyett, esetenként a párttörténet egyes személyek történetévé tette.

A korábbi hibák kiküszöböléséhez hozzájárult, hogy 1957 után fejlődött a párttörténeti feldolgozó munka a Párttörténeti Intézet keretein kívül is, mindenekelőtt a marxista tanszékeken. Az egyetemeken, főiskolákon és más történettudományi intézményekben dolgozó kutatók aktív közreműködése a párttörténet kérdéseinek feltárásában, megoldásában, — a jövőben is fontos lesz, és arra törekszünk, hogy e téren további előrehaladás történjék.

*

Az előbbi problémákra ismételten visszatér a készülő új párttörténeti tankönyv, amely — a rendelkezésre álló keretek között — az alapvető elvi és történeti kérdésekre az eddiginél következetesebb és tisztultabb, egyértelműbb, tudományosan megalapozott választ kíván adni. Ezek közül *vázlatosan* ismertetnék néhányat, hiszen az előadás szűk kerete nem teszi lehetővé, hogy valamennyi fontos kérdésről itt ma szó essék.

1. A párttörténetnek és az 1918—1919-es forradalmak történetének egyik legtöbbet vitatott kérdése: *a hatalmi viszonyok, az ún, kettőshatalom kérdése.* Évekig tartó kutatás és véleménycserék után a párttörténeti tankönyv Szerkesztő Bizottsága úgy foglalt állást, hogy az 1918 októberi polgári demokratikus forradalom győzelme és a Tanácsköztársaság 1919 március 21-én végbement kikiáltása közötti egész időszak hatalmi viszonyait kettőshatalomként értékeli.

Mi indokolja ezt az álláspontot? 1918 októbere és 1919 márciusa között Magyarországon két hatalom állt egymással szemben:

a) A burzsoázia diktatúrája, melyet a polgári demokraták és a jobboldali szociáldemokraták koaliciós kormánya valósított meg;

b) Másrészt a munkásság és a parasztság forradalmi, demokratikus diktatúrája, amelyet a munkások, katonák és parasztok tanácsai képviseltek.

A kormánynak és a tanácsoknak ezt a jellemzését a marxista történészek — egyes részletek kivételével — általánosságban eddig is elfogadták. Sokan vitatták azonban, hogy a hatalmi viszonyok kialakult konstellációját helyes-e a kettőshatalom fogalmával definiálni.

Az aggályok és ellenvetések különböző eszmei forrásokból fakadtak. A kettőshatalon kifejezés használatában sokan azt a veszélyt látták, hogy ennek alapján sematikusan alkalmazni fogjuk az orosz forradalom sajátosságait a magyar forradalmakra. Másokat a forradalom statikus szemlélete, a szociál-

demokrácia szektás és sematikus megítélése akadályozta annak felismerésében, hogy a tanácsok a nép forradalmi-hatalmi szervei voltak ebben a szakaszban.

A történelmi tények beható vizsgálata azt bizonyítja, hogy a magyarországi hatalmi viszonyok lényege ebben az időszakban többé-kevésbé azonos volt az oroszországival. Ez kifejezésre jutott többek között abban, hogy a tanácsok — ha különböző erővel és tisztasággal is — az esetek többségében a demokratikus, népi diktatúra végrehajtói voltak; hogy reális hatalommal, nem utolsósorban fegyveres erővel rendelkeztek; hogy hatalmukkal számtalan módon és esetben éltek is. Mind a burzsoá, mind a népi hatalomnak végső célja a másik likvidálása volt. Ugyanakkor kölcsönösen elismerték egymás létezését, sőt kompromisszumokat kötöttek, mert a burzsoázia nem volt elég erős a tanácsok szétkergetésére, a tanácsok pedig még nem voltak elég erősek a központi hatalom megragadására.

Azonos volt a kettőshatalom mindkét oldalának osztálytartalma és politikai arculata Oroszországban és Magyarországon. Mindkét országban a kettőshatalom időszakában az opportunisták és az ingadozók befolyása alatt állott a legfontosabb tanácsok többsége. Oroszországban a megalkuvók átmeneti győzelme, s a bolsevikok háttérbe szorítása után megszünt a kettőshatalom. Magyarországon a forradalmi erők felülkerekedése után a tanácsok békés úton ragadták magukhoz a hatalmat, alapjában véve úgy, hogy azt Lenin az orosz forradalom kezdetén célul tűzte ki.

A kettőshatalom ábrázolásánál természetesen fennáll az oroszországi helyzet másolásának, a sematizmusnak a veszélye. Ezért a kettőshatalomról szólva mindig hangsúlyozni kell, hogy a magyarországi helyzet sok tekintetben különbözött a kettőshatalom klasszikus és közismert oroszországi példájától. A legfontosabb különbségek a következők:

a) Magyarországon a kommunista párt még nem alakult meg a kettőshatalom létrejöttekor;

b) az SzDP-ben még nem váltak el egymástól a forradalmi és reformista erők;

c) a fővárosban a munkás- és katonatanácsok kisebb jelentőséggel bírtak, mint Oroszországban, viszont a burzsoá állam is gyengébb volt, külső szövetségesek, komoly hadsereg nélkül.

d) A munkás- és katonatömegek forradalmasodása nálunk nagyrészt az SzDP szervezeti keretein belül ment végbe.

A KMP figyelembevéve a forradalom viharos gyorsaságú fejlődését, elsősorban nem a formális többség megszerzésére törekedett a tanácsokban, hanem az SZDP-hez tartozó forradalmi munkástömegek mozgósítására. A kormány számára viszont éppen az tette lehetetlenné a tanácsok elleni erélyes fellépést, hogy a hatalmat sorra megragadó vidéki tanácsok vezetői — Szegeden, Kaposvárott, Szekszárdon és másutt — egy pártban voltak a munkásáruló miniszterekkel, a katonatanács forradalmi vezetői egy pártban voltak a forradalmat

fékezni próbáló hadügyminiszterrel. Az a folyamat nálunk, amelynek során a hatalom nagyobbrésze a tanácsok kezébe került, tükrözi egyúttal a munkásmozgalom forradalmi és reformista szárnyának kettéválását is.

A tanácsok hatalma fokozatos fejlődésének megértése nélkül nem lehet megérteni a magyar proletárforradalom egyik világtörténelmi jelentőségű sajátosságát, *nevezetesen a hatalomnak békés úton való megragadását és néhány nap alatt történő kiépítését* 1919-ben.

A kettőshatalom tényének megvilágítása azért is fontos, mert enélkül a forradalom más kérdéseit — a KMP taktikáját, az SzDP fejlődését, az ellenforradalom relatív bátortalanságát és kudarcait, a proletárforradalom békés úton való győzelmét — sem lehet elfogadhatóan bizonyítani. Bármilyen bonyolult és ellentmondásos is a kettőshatalom kérdése, a forradalom történetéről igaz képet csak minden oldalának bemutatása és ezek sokoldalú elemzésének útján nyerhetünk.

*

2. Az 1956 előtti kiadványainkban — és ez általában jellemző volt az egész történész front tevékenységére — a magyar és a nemzetközi szociáldemokrata mozgalom történetét az ismert szubjektivista, dogmatikus módon ábrázoltuk. Ennek következők voltak a főbb jellemvonásai:

a) történelmietlen, a későbbi követelményeket korábbi időszakokra visszavetítő szemlélet következtében a szociáldemokrata mozgalom korai és lényegében pozitív tevékenységének lebecsülése;

b) a szociáldemokrata mozgalom differenciáltságának figyelmen kívül hagyása;

c) a vezetők opportunizmusának, az egész mozgalomra kiterjedő általánosítása;

d) az 1919 utáni baloldali szociáldemokraták szerepének káros megítélése, amely szerint az SzDP vezetőségén belül bizonyos munkamegosztás érvényesült, a baloldal tevékenysége — burkolt árulás volt, amely tulajdonképpen veszedelmesebb volt, mint a jobboldal tevékenysége. Ezt a nézetet Rákosi Mátyás fogalmazta meg.

Az új párttörténeti tankönyv abból indul ki, hogy a szociáldemokrácia lényegét tekintve a munkásmozgalmon belüli irányzat, az SzDP társadalmi bázisát tekintve munkáspárt. Ugyanakkor, attól kezdve, hogy a pártban a reformizmus vált uralkodó irányzattá, az SzDP annak az eszmei áramlatnak vált hordozójává, amely Lenin szerint „egyik legfőbb, ha ugyan nem a legfőbb megnyilvánulása a proletáriátusra gyakorolt burzsoá befolyásnak és a proletárok burzsoá megmételyezésének". (Lenin Művei 20. kötet 327. old.) Ennek szem előtt tartásával külön kell választani a pártvezetés, illetve egyes pártvezetők opportunizmusát a tömegek forradalmiságától, és nagy gondot

kell fordítani a szociáldemokrácián belül jelentkező baloldali (és centrista) irányzatok, áramlatok ábrázolására.

A szociáldemokrata párt értékelésénél figyelembe vesszük, hogy Magyarországon a szociáldemokrata mozgalom viszonylag korán jött létre, és egészen 1918-ig a szociáldemokrata párt az egyedüli munkáspárt volt Magyarországon. Az opportunista, reformista irányzatok bírálata mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az MSzDP 1918 előtt Magyarországon a legradikálisabb, a dolgozó tömegek érdekeit legjobban képviselő politikai szervezet volt, melynek történelmi érdeme a munkásság öntudatának felébresztése, politikai aktivizálása, általános műveltségének fokozása, és a gazdasági helyzetének megjavításáért folytatott harc. Az 1919 előtti időszakban az MSzDP értékelésénél figyelembe vesszük azt is, hogy az osztályharcos munkástömegek követelései hatottak magának a pártnak a vezetőségére, és az I. világháború előtti időszakban a baloldali irányzatok létrejöttének és tevékenységének a magyar munkásmozgalom további fejlődésére kiható, pozitív jelentősége volt.

Az 1914-es szociálsoviniszta álláspont — nemzetközi és magyar viszonylatban egyaránt —, a megalkuvó szociáldemokrata vezetők örök történelmi szégyene. Ennek megállapítása mellett, az új tankönyvben nem hallgatjuk el az SzDP tevékenységében mutatkozó antimilitarista, internacionalista törekvéseket sem, főleg pedig azt a tényt, hogy a szociálsoviniszta politika a szervezett munkásság nagy tömegeinek, a párt és a szakszervezetek sok funkcionáriusának ellenállásába ütközött. Ezt bizonyítják azok a sztrájkok, munkástüntetések, amelyek ezekben az években lezajlottak.

Az egyeséges forradalmi munkáspárt létrehozása a munkásosztály történelmi feladatának megvalósítása szempontjából létkérdés. Az 1919 márciusában létrejött pártegyesülés értékelésében az uj tankönyvben a korábbitól eltérő álláspont érvényesül. Leszögezzük, hogy az egyesülés ténye helyes volt, azt történelmileg szükségszerű lépésnek kell tekinteni, mint a proletárdiktatúra létrehozásának egyik feltételét. Ebből a megítélésből következik a szociáldemokrata párt baloldalának értékelése is, amelynek jelentős szerepe volt a Magyar Tanácsköztársaság létrehozásában és a proletárdiktatúra idején is. Nemcsak a régi baloldali szociáldemokraták voltak lelkes harcosai a munkáshatalomnak — és ezt történelmi tények igazolják —, hanem számos olyan szociáldemokrata is, aki csak 1919 márciusában, vagy éppen a proletárdiktatúra hónapjaiban jutott el a forradalmi munkásmozgalom igazának megértéséig.

Hasonlóképpen a korábbinál árnyaltabban, a történelmi igazságnak megfelelően kell értékelni a szociáldemokrata párt szerepét a 25 éves ellenforradalmi rendszer idején. Az MSzDP vezetése a maga egészét tekintve az egész Horty-korszakban reformista volt, annak jobboldali vezetői kommunista és szovjetellenesek voltak, támogatták az uralkodó rendszert. Ugyanakkor a szociáldemokrata pártban — annak vezetőségében — az egész időszakon át megmutat-

kozott a baloldali erők tevékenysége is. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ebben az időszakban, amelyre a fasiszta diktatúra jegyei nyomták rá a bélyegüket, az MSzDP az egyedüli legális munkáspárt volt. Az illegalitás nehéz viszonyai közepette a munkások többsége nem juthatott el a kommunista pártig, és a viszonylag nagy munkástömegeket tömörítő szociáldemokrata párt soraiban tevékenykedett. Az MSzDP létének politikai jelentőségét emeli az is, hogy a magyar kommunisták itt találtak működési lehetőséget a fasiszta diktatúra körülményei között. Különösen jelentős ebből a szempontból a szakszervezetek, a pártsajtó és az ifjúsági mozgalom tevékenysége. Ezeknek az elvileg fontos tényeknek a bemutatása mellett, az új párttörténeti tankönyv kritikusan elemzi a KMP-ben megnyilvánuló, az antifasiszta küzdelmet gátló szektarianizmust és nyomon kíséri felszámolásának útját is.

A történelmi igazsághoz híven ábrázoljuk a szociáldemokrata párt szerepét népidemokráciánk történetének megírásánál is. Jelentőségének megfelelően hangsúlyozzuk azt a szerepet, amelyet a baloldali szociáldemokraták betöltöttek a polgári demokratikus forradalomnak — szocialista forradalommá érlelésében, amelynek legfontosabb eseménye a két munkáspárt 1948-ban történő egységének létrehozása volt. Ez a marxizmus-leninizmus győzelme volt a magyar munkásmozgalomban. A munkásegység másodízben történő megteremtése a magyar munkásmozgalom történetének egyik legkiemelkedőbb eseménye, amelynek jelentőségét nem lehet túlértékelni. A személyi kultusz, a dogmatizmus súlyos felelőssége a baloldali szociáldemokraták megrágalmazása is, az ellenük hozott, a munkásosztály ügyének mérhetetlen károkat okozó törvénytelen intézkedések, amelyek egyaránt sújtották a szociáldemokrata és a kommunista mozgalom számos kiemelkedő harcosát. A Magyar Szocialista Munkáspárt a magyar munkásság egységes forradalmi pártja, vállalja a szociáldemokrata mozgalom előremutató tradicióit, és soraiban a régi kommunistákat, valamint a *volt* szociáldemokratákat egyesíti. Felszabadulás utáni történetünk, az 1957 óta elért eredmények az előbbiek elemzése, figyelembevétele nélkül nem lenne érthető.

*

3. Igen fontos kérdés a párttörténet viszonya népünk, a magyar társadalom fejlődésének történetéhez. Ez a viszony nem változatlan. Világos például, hogy napjainkban, a szocializmus építésének viszonyai között, a párttörténet és nemzeti történet összefüggése sokkal kiterjedtebb, mint korábban volt. Attól kezdve, hogy a munkásosztály az állam vezető erejévé válik, a párttörténet és a nemzeti történet összefüggése minőségileg új alakot ölt, és nem lehet a kettőközé válaszfalat emelni. De ebből a fejlődésből bizonyos értelemben visszta következtetni lehet és kell a múltra is. A párttörténet szerves része a magyar nép történetének. Helyét és szerepét népünk történetében nem lehet pusztán és

elsősorban annak alapján lemérni, hogy milyen volt akkor a pártnak, a forradalmi munkásmozgalomnak a szervezeti ereje és közvetlen ideológiai befolyása. A párttörténeti tankönyvnek a Horthy-fasizmus időszakával foglalkozó része pl. a tények sokoldalú vizsgálata alapján bemutatja, hogy az 1919—1945 közötti időszakban a KMP volt az egyetlen párt Magyarországon, amely következetesen harcolt a fasizmus ellen, a tőkés elnyomás, az imperialista háború ellen, a békéért és a szocializmusért. Igaz, hogy ebben az időszakban a párt politikai vonalában jelentkező, főleg „baloldali", szektás hibák, nagy károkat okoztak a párt tömegbefolyásának alakításában, azonban e hibák és a pártot ért gyakori, súlyos vérveszteségek ellenére a Kommunisták Magyarországi Pártja — bár nem egyforma súllyal és arányban — mindig élt és válaszolt a magyar társadalom legégetőbb kérdéseire. A személyi kultusz és a dogmatizmus, valamint a revizionista torzítások hatásaként érthető, hogy korábban a történészek legtöbbje nem helyesen értékelte a párt helyét és szerepét a kor történetében. De a marxisták akkor is tudták, hogy a párt, amelynek politikája összhangban van a társadalom fejlődésének törvényszerűségeivel, különleges helyet és szerepet tölt be a nemzet történetében akkor is, ha átmenetileg kicsiny a szervezeti ereje. Jól példázzák ezt a legvadabb fasiszta terror körülményei között szervezett sikeres sztrájkharcok, az 1930. szeptember 1-i százezres tömegtüntetés, az 1933-as és 1935-ös nagy építőipari sztrájk, az ellenállási mozgalom eredményei. Amikor pl. a kommunista párt kidolgozta a független, demokratikus Magyarország jelszavát és a magyar haladó, békeszerető, fasisztaellenes erők egyesítésének a gondolatát felvetette — jóllehet szervezeti ereje a feladat megoldásához képest kevés volt — mégis megvilágította a fejlődés útját, a haladás útját, noha szava egyideig csak kevesekhez jutott el.

Le kellett küzdeni tehát azt a szemléleti hibát, amely a KMP 25 éves harcát csupán „a hibák korszakának" értékelte, és a vizsgálódás középpontjába a párt által elkövetett hibák elemzését állította. Másoknál az olyan defenzív szemlélet vált uralkodóvá, amely így okoskodott: annak ellenére, hogy a KMP adós maradt a magyarországi politikai és gazdasági helyzet teljes és sokoldalú elemzésével, mégis a párt gyakorlati munkája minden tekintetben megfelelt a magyar tömegek érdekeinek. Ebből az ellentmondásokkal terhelt szemléletből nem születhetett olyan alkotás, amely világosan választ adott volna a KMP 25 esztendős illegális tevékenységére, sokszor ellentmondásos és bonyolult történetének alapvető vonásaira. Ennek a szemléletnek a hívei olyan sematikus érvekkel is megelégedtek, amelyek csupán a Tanácsköztársaság pozitív hatását ábrázolták és nem mérték fel, hogy az első proletárdiktatúra tudatformáló és pozitív hatása mellett összetettebb, bonyolultabb befolyást gyakorolt a magyar társadalom egészére. Ugyanis az első magyar proletárdiktatúra léte meg is nehezítette a KMP illegális munkáját a politikai célok kijelölésében és az illegális párt újjászervezésében is. Magyarországon az uralkodó osztályok csak nyílt ellenforradalmi diktatúrában tudták biztosítani hatalmukat. A proletárdikta-

túrától való félelmük határozta meg — ha úgy tetszik — „szövetségi politikájukat".

A magyar társadalom középrétegeire is bizonyos mértékig negatív irányba hatott a Tanácsköztársaság emléke. A fasiszta diktatúrával szembenálló ellenzékiek ugyanis a proletárdiktatúrától való félelmükben engedményeket tettek az uralkodó osztályoknak, és a tömegekre való támaszkodás helyett, a kompromisszumok útját választották az uralkodó osztályokkal. Ezt a múltban nem vizsgáltuk, holott ez a tényező a KMP újjászervezésére, tevékenységére is hatással volt.

Jellemzésül néhány gondolatot a KMP 1919—1944 közötti stratégiai irányvonaláról. E tekintetben három szakaszt lehet megkülönböztetni:

Az első szakaszról — amely a Tanácsköztársaság megdöntésétől, az Európa-szerte tartó forradalmi hullám végéig, 1924-ig tartott — a tananyagainkban és egyéb munkákban általában azt állapítottuk meg, hogy ekkor a közvetlen proletárdiktatúráért való harc helyes célkitűzés volt. Ezt két tényező indokolta:

a) A nemzetközi forradalmi hullám, amely ha még több eredményt ér el — elsősorban Németországban és a szomszédos országokban — döntő hatást gyakorolhatott volna a magyarországi osztályharc alakulására.

b) A magyar uralkodó osztályok belső ellentmondásai és az ezekből fakadó gyengeségük.

Ezen érvek mellett a most készülő munkáknál még a következők felett kell gondolkodnunk: Ebben az időszakban a proletárdiktatúrának mint stratégiai célnak a kitűzése milyen szerepet játszott a munkásszervezetekben, a szakszervezetekben levő forradalmi erők tömörítésében, milyen szerepet játszott ez a jelszó abban, hogy voltak, akik a fehér terror körülményei között, a Horthy-rendszer első időszakában is vállalták az illegális párt szervezésével járó veszélyeket?

Figyelembe kell venni azt is, hogy a proletárdiktatúra eszméje ebben az időszakban elméleti tisztázódást is jelentett, hiszen a magyar kommunista emigráció jelentős része ennek során vált marxista-leninista vezető káderré, a nemzetközi kommunista mozgalom harcosává, és szakított azokkal a szociáldemokrata hagyományokkal, amely egyrészük elméleti felkészültségére még rányomta bélyegét.

A KMP történetében a *stratégiai célkitűzés történetének második nagy szakasza* — az 1924—1935-ig terjedő időszak. Ha csak a stratégiai célkitűzés helyessége vagy helytelen volta szempontjából értékeljük ezt a szakaszt, akkor a tévedéseknek és a negatívumoknak olyan képe rajzolódik ki, amelyben a párt által elért sikerek érthetetlenek, megmagyarázhatatlanok lennének. Ebben a történelmileg elég hosszú időszakban megerősödött a KMP, kiépültek a szervezetei, a párt elemezte a magyar társadalom fejlődését, az egyes osztályok és rétegek szerepét a magyar fejlődésben, és a velük való kapcsolat kiépítésének lehető-

ségeit. Azért sem szabad ezt az időszakot egyoldalúan, csak a stratégiai jelszó oldaláról vizsgálni, mert pl. a KMP I. Kongresszusának határozatai 1925-ben, a hibás stratégiai jelszó mellett is hangsúlyozták a demokratikus jogokért folytatott harc fontosságát, majd az 1932-ben választott új KB. a tömegek körében végzett aprómunka fejlesztése terén jelentős eredményeket ért el. A felülről folytatott hibás stratégiai vonalat a párt gyakorlati munkája sok esetben "kiigazította", és ennek tudható csak be, hogy ebben a történelmileg fontos időszakban megnőtt a párt tömegbefolyása. Ebben az időszakban született meg egy olyan fontos pártdokumentum, mint a Magyarországi Szocialista Munkás Párt agrárprogramja, az első marxista-leninista agrárprogram egy olyan országban, ahol a nagybirtoknak fontos politikai és gazdasági szerepe volt. Jóllehet ebben az időszakban (1924—1935) a KMP nem jutott el a stratégiai cél felülvizsgálatához, mégis léte és munkája a magyar nép történetének, a társadalmi haladásnak legkövetkezetesebb elemét képezte.

Az új párttörténeti tankönyvben a helytelen stratégiai cél hazai és nemzetközi okainak feltárása mellett bemutatjuk, hogy a KMP napi politikájában, aprómunkájában és a KMP vezetésében, az új forradalmi baloldali munkáspárt: a Magyarországi Szocialista Munkáspárt programjában, mit tettek a magyar kommunisták, a dolgozók életének jobbátétele, szabadságjogaik védelme, felvilágosítása érdekében. Ugyanakkor feltárjuk azt is, hogy a szektárianizmus felülkerekedése következtében — különösen a gazdasági válság időszakában, amikor az objektív helyzet a párt befolyásának nagyobb kibontakozását tette volna lehetővé — miért marad el a párt szervezeti erejének, befolyásának növekedése a lehetőségek és a követelmények mögött.

A harmadik szakaszban (1936—1944) bontakozott ki a KMP népfrontpolitikája, a Kommunista Internacionále VII. Kongresszusa után. Ez az áttérés sem volt belső megrázkódtatásoktól mentes. Le kellett győzni bizonyos ellenállást a párt soraiban, és hogy ez sikerült, ennek gyökerei a K. I. VII. Kongresszusának segítsége mellett az előző tíz év pártpolitikai munkájának eredményeiben keresendők. A népfrontpolitika megvalósításával, valamint a népi demokratikus forradalom útja elméleti kidolgozásával a KMP bebizonyította, hogy helyesen ítéli meg az ország társadalmi és gazdasági helyzetét, erőviszonyait. Ez tette lehetővé, hogy a fasiszta diktatúra körülményei között megtalálja az utat politikai partnereihez (szociáldemokrata párt, parasztpárt, kisgazdapárt), segítse őket annak felismerésében, hogy a demokratikus szabadságjogok védelme antifasiszta harcot követel a magyar társadalom haladó erőitől.

Az a tény, hogy a KMP szervezeti ereje elmaradt tömegbefolyásától, az a konkrét magyarországi helyzetből fakadó objektív tény is. A stratégiai vonalban jelentkező hibák, a kegyetlen terror, a konspirációs hibák, 1936-ban a párt szervezeteinek a feloszlatása, kétségtelenül akadályozták a pártot tömegbefolyásának kiszélesítésében. Mégis a tények objektív vizsgálata bizonyítja, hogy a KMP a magyar társadalom egészét befolyásoló tényező volt.

Ezt bizonyítja az is, hogy az illegalitás körülményei között számszerűleg kicsiny kommunista párt a felszabadulás pillanatától, igen rövid idő alatt alakult át viszonylag erős, legális kommunista párttá.

A párttörténeti tankönyv a párt harcainak taglalását nemcsak a munkásmozgalom, hanem a haladó népi mozgalmak történetének összefüggésében tárgyalja. Természetes dolog, hogy e munka középpontjában a forradalmi párt történetének megrajzolása áll. De az is természetes, hogy a párt története nem érthető az összes haladó mozgalmak történetének vizsgálata és ismerete nélkül. A párt politikájának ma is fontos és előtérben álló kérdése a szövetségi politika. Ez sohasem játszott alárendelt szerepet a párt által kitűzött feladatok megoldásában. A párt taktikáját, mozgását, fejlődését és akcióképességét mindig nagymértékben meghatározta, hogy milyen más haladó erők és mozgalmak voltak az országban, és hogy a kommunisták eljutottak e célkitűzéseikkel ezeknek az erőknek a kezéhez és szívéhez. A most készülő tankönyvben feltárjuk az összefüggéseket a párt fejlődése, ereje, akcióinak sikerei és balsikerei — és más haladó mozgalmak, népmozgalmak léte, tevékenysége, ereje és gyengesége között. Ezeknek az összefüggéseknek a kimunkálása nélkül nem válik érthetővé, hogy időközönként, a viszonylagosan gyenge szervezeti ereje mellett, hogyan tudott olyan jelentős befolyást gyakorolni — a nehéz harci körülmények ellenére is — a Kommunisták Magyarországi Pártja.

*

4. Az új párttörténeti tankönyv kb. 40—45%-a a felszabadulás utáni történetünk elemzésével foglalkozik. Ennek mi nagy elvi jelentőséget tulajdonítunk. A népi demokrácia történetének az előző korszak gazdasági, politikai és társadalomtörténetével való szerves összekapcsolása nélkül nem lehet tudományos objektivitással ábrázolni a felszabadulás után hazánkban végbement folyamatokat.

A népi demokratikus korszak történetének tanulmányozása, a népi demokráciával foglalkozó történeti irodalom lassan polgárjogot nyer a történetírásban. Nem kétséges, a korábbi mellőzésnek fontos tényezője volt, a történeti távlat tilalomfájára hivatkozó burzsoá álobjektivitás, a személyi kultusz okozta torzítások, valamint a szinte kötelező vulgarizálás béklyója. A közelmúltban megjelent tanulmányok, monográfiák előrelépést jelentenek ezen a téren is. Ez azonban nem elég. Ma még alig van olyan átfogó munka, amely a *szocialista korszak* történeti problémáival foglalkozna. Igaz, ennek a korszaknak a történeti feldolgozása sok újszerű elvi — és módszertani — problémát vet fel, mégsem lehet elfogadni az e téren kialakult jelenlegi helyzetet. Az SzKP XXII. Kongresszusának, valamint a VIII. Kongresszus téziseinek egyik tanulsága, hogy nem lehet a leninizmusnak, mint alkotó elméletnek a jelentőségét megmagyarázni és alkalmazni, ha pártunk történetét továbbra is csak az illegalitásban, a II. világháború időszakában szerzett tapasztalatokból kiindulva elemezzük. Ma már nem állhatunk meg az 1945—1948 közötti, történetileg lezárt időszak kérdéseinek elemzésénél sem. E tapasztalatok természetesen továbbra is fel-

becsülhetetlen jelentőségűek, különösen az ifjú generáció nevelésében, akik ezeket a tapasztalatokat nem szerezhették meg. Nagy jelentőségük van a különféle burzsoá ideológiák maradványai ellen folytatott harcban is. A szocialista fejlődés jelenlegi szakasza megköveteli, hogy figyelmünket különösen az új történelmi tapasztalatok megvilágításánál azokra összpontosítsuk, amelyeket pártunk a szocializmus építésében szerzett, a szocialista világrendszer állandó erősödése és az imperialista világrendszer fokozódó szétesésének feltételei között.

*

5. Felvetődik egy régen vitatott kérdés, a történetírás *aktualizálásának kérdése is.* Megengedhető-e, szükséges-e a történetírásnál általában, és ezen belül a párttörténetírásnál az aktualizálás? Az aktualizálás fogalma érthetően ellenszenves sokak előtt, mert átélték ennek olyan formáját, amely a történeti igazságon való erőszaktétellel volt egyenlő, a tényeknek napi agitációs szempontokhoz való igazítását jelentette. Az ilyen aktualizálást senki sem helyeselheti, mert a marxizmus igazsága nem tűrheti az igazságnak semmilyen megcsorbítását, és az szembenáll a munkásosztály és a párt érdekeivel is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történetírásban nem lehetséges vagy pedig szükségtelen az aktualizálás. Tulajdonképpen minden történész törekszik is bizonyos értelemben az aktualizálásra, hiszen célja, hogy publikáljon, a mai olvasók számára érthetővé és elfogadhatóvá tegye írásait, direkt vagy nemdirekt módon felvázolja az összefüggéseket a múlt története és a jelen között, hasson az olvasó gondolkodására, szemléletének alakulására. Véleményünk szerint szükség van olyan, jó értelemben vett aktualizálásra, amely a mai fejlődést segíti a múlt tükrében jobban megértetni, amely a tudományos igazság feltárására törekedve keresi a mai események történelmi hátterét, gyökereit. Népi demokratikus fejlődésünk történetének feldolgozása és az aktualizálás között szerves összefüggés van. Azoknak a törvényszerűségeknek a bemutatása, amelyek társadalmunk fejlődését az utóbbi másfél évtizedben meghatározták, elengedhetetlen feltétele annak, hogy megértsük mai feladatainkat, célkitűzéseinket, hogy eleget tegyünk azoknak a követelményeknek, amelyeket a VIII. Kongresszus tézisei az emberek szocialista tudatának kialakításában, elsősorban a történészek elé állítanak.

* * *

A párttörténetírást — és szerénytelenség nélkül, az egész történettudományt érintő, a fentiekben *vázlatosan* ismertetett elvi kérdések — *csak néhány azok közül,* amelyeknek tisztultabb, a történelmi valóságnak megfelelő ábrázolása, a marxista igényű történészek erkölcsi és tudományos kötelessége. A XXII. Kongresszus útmutatásaiból, az MSzMP VIII. Kongresszusának téziseiből ilyen tanulságok is adódnak számunkra, az egész magyar történész társadalom számára.

A MARXISTA FORRÁSKRITIKA NÉHÁNY KÉRDÉSE

PAMLÉNYI ERVIN

A személyi kultusz időszakának áldozatai között, néhány más tudományágon kívül, egy bennünket közelebbről érdeklő szakdiszciplína, a forráskritika elve és tudománya is megtalálható volt. Mindenképpen gyanús tudományág volt, mert következetes alkalmazása a személyi kultusz következményeképpen előállott torzítások leleplezésével fenyegetett. Mióta azonban a XX. Kongresszus a forráskritika elvét, tanulmányozását rehabilitálta, máris sok segítséget nyújtott egyes történelmi folyamatok, egyes történelmi személyiségek helyesebb megítéléséhez, ahhoz a törekvéshez, hogy az elmúlt dolgokat a történetírók a maguk teljes valóságában keltsék életre. De ha a marxista történettudomány egészséges életösztöne azonnal fel is fedezte a forráskritika elvében az egyik olyan antibiotikumot, amely a szubjektivista fertőzés veszélyétől képes megóvni, egyáltalán nem mondhatjuk el, hogy már teljesen ismeri a gyógymódot, elméletileg is feldolgozta alkalmazásának lehetőségeit. A forráskritika elvének pedig, éppen a dogmatikus hibák leküzdése során, principiális jelentőséget kell nyernie; egész történettudományunkat át kell hatnia annak a gondolatnak, hogy a források gondos, körültekintő, sokoldalú értékelése, kezelése, felhasználása, jó kiadásuk módszere éppen nem másodrangú kérdés, hanem a marxista történettudomány lényegéből, tudományos jellegéből folyó követelmény, amelynek hiánya veszélyezteti a történettudomány hitelét, de következetes alkalmazása a történettudománynak a társadalmi tudat formálására irányuló hatóerejét egyenesen megsokszorozza.

A forráskritika elvének és gyakorlatának ilyen fokozott jelentősége természetesen nem most merült fel a marxista történetírásban. Mi is jól tudtuk, hogy *Marx* — mint egy visszaemlékezés elmondja — mindig rendkívül lelkiismeretesen dolgozott, egyetlen olyan tényt vagy számot sem írt le, amely nem a legmegbízhatóbb forrásokon alapult. Nem elégedett meg másodkézből kapott közlésekkel, mindig magához a forrásokhoz folyamodott, bármily fáradtságos volt is ez: gyakran még lényegtelen tények miatt is elrohant a British Muzeumba, hogy az ottani könyvek segítségével ellenőrizze adatait. Tudjuk azt is, hogy *Lenin* milyen tisztelettel említette: Marx elméleti következtetései „*a tények Mont Blancjára támaszkodnak*". Aki pedig Lenin történeti jellegű műveit, pl.

A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. munkát elolvasta, annak nem lehetett kétsége az iránt, milyen szerepet tulajdonított Lenin a forrásanyag kritikai feldolgozásának, mi lehetett a véleménye az elvont, spekulatív úton létrejött történeti koncepciókról.

Annak okát, hogy a forráskritika elve, a forráskritika fontossága a XX. Kongresszus előtti időszakban mégis háttérbe szorult, a személyi kultuszban, a dogmatikus gondolkodásban kell keresnünk. Ezekben az években keletkeztek nálunk munkák, először a párttörténetírásban, majd szélesebb területen is, amelyeknek szerzői nem tartották kötelességüknek állításaikat hiteltérdemlő forrásokkal igazolni, önkényesen alakították ki elképzeléseiket a dolgok lefolyásáról, sokszor a források egyes részeit elhallgatták, más részeit belemagyarázással toldották meg. Egyáltalán nincs szándékom általánosítani, de az ilyen módszerek elsősorban a kifejezett személyi kultuszt szolgáló munkákból terjedtek el, és váltak kézlegyintéssel elintézhető, bocsánatos bűnné azokban az években. Ennek következtében csökkent akkoriban a forráskezelés általános színvonala is. Talán nem felesleges most felemlíteni egyes akkori jelenségeket: a forrásanyag illusztratív jellegű alkalmazását, ami dogmatikus tételeket volt hivatva bizonyítani, továbbá azt, hogy egyesek kifejezetten idegenkedtek a levéltári anyagok felhasználásától, mások pedig a már kiadott forrásanyagokra egyáltalán nem voltak tekintettel. Voltak olyan munkák, amelyekben oldalszám találtunk adatokat ugyanannak a tételnek bizonyítására, az adatok részletesebb elemzése nélkül. Más művek viszont rendkívül kevés adatanyagot, forrásanyagot tartalmaztak, ami egyáltalán nem volt elegendő és alkalmas az általánosításra. Közben persze nem szabad elfeledkezni arról, hogy a marxista történettudomány térhódítása forráskiadási munkánkban is döntő fordulatot hozott, és végre bevont vizsgálódásai, kiadása körébe olyan nagy volumenű anyagokat, melyek a parasztság és munkásosztály helyzetére, mozgalmaira, a haladó mozgalmakra, egyes kiemelkedő személyek tevékenységére vonatkoztak. Legjobb kiadványaink történeti szemlélet dolgában messze meg is haladták a polgári korszak hasonló forráspublikációit, s a kiadás módszere, technikája tekintetében sem maradtak le azok mögött. Voltak azonban, különösen a népszerűsítő jellegűek között olyanok, amelyek már akkor is kivívták az — igaz, hogy nem nyílt — kritikai hangokat: a forrásanyagok önkényes, egyoldalú válogatása, megcsonkítása, egyoldalú értelmezése, a kritikai apparátus felületessége vagy éppen elhagyása, különböző értékű források összevegyítése, a források kritika nélküli felhasználása, másokkal való egybevetésük mellőzése, a bennük rejlő ellentmondások feloldatlansága: ezek voltak, e vonatkozásban a leglényegesebb hiányosságok.

Említettük, hogy a XX. Kongresszus rehabilitálta a forráskritika elvét. Módszere: a tényeknek és adatoknak minden mellékszempont nélküli, a történelem materialista felfogásának fényénél történt vizsgálata — visszanyerte becsületét. Ha az elmúlt esztendők munkáit, forráskiadványait alaposabban

szemügyre vesszük, úgy találjuk, hogy legnagyobb részük gazdagabb, sokoldalúbb forrásanyagra épül, mint az eddigiek, bizonyító eljárásuk alaposabb, elmélyültebb, általánosításaik megalapozottabbak, jobban tükrözik a történelmi fejlődés rendkívül bonyolult, sémákba nem szorítható menetét. A történelmi felfogás megtisztulása a torzulásoktól, ami persze a források kezelésének is nélkülözhetetlen feltétele, a történész munkájának ebben a fázisában is meghozta a maga gyümölcsét. Kezdők munkáiban is, a legújabbkori történelem területén, a források értékelésének s — ami igen fontos — egybevetésének fejlett módszereivel találkozunk, nem is szólva idősebb történészeink hajszálfinom forrásértelmezéseiről, analíziseiről. Forráskiadásaink színvonala is jelentősen emelkedett, ami jól megfigyelhető régebbi sorozatok újabb köteteinél, többek között pl. a Párttörténeti Intézet utolsó három nagy dokumentumköteténél, amely az 1917—19 közötti munkásmozgalom legfontosabb dokumentumait közli. Ez az igényesség a forráskiadási munkában már a népszerűsítő kiadványok nagyobbik részére is jellemző.

Egyúttal azonban a forráskritikai munkát hátráltató, nehezítő tendenciák is jelentkeztek. Egyes monográfiákban, tanulmányokban ugyanis az adatok felhalmozása, ezek kritikai vizsgálata túlburjánzott, öncélúvá vált, elszakadt egyetlen lehetséges céljától, attól ti., hogy a történeti fejlődés általános és különös törvényszerűségeit megvilágítsa. Ez a jelenség részben az előző korszak megalapozatlan általánosításainak reakciójaképpen jelentkezett, részben azonban a polgári objektivizmus jegyeit hordozta magán, ilyen tendenciákat takart. Nem kell külön mondani, hogy az ilyen eljárás mennyire idegen a marxista forráskritikától, amely műszereit éppen ellenkező célból, a minél *megalapozottabb* általánosítások érdekében fejlesztette ki. Az ilyen tanulmányok szerzői rendszerint adataik értékes voltára hivatkoznak: nekünk azonban — ugyanúgy mint a szovjet történészeknek — óvakodni kell az olyan széles értelmezéstől, amely szerint bármilyen történeti kutatás, bármely téma, a benne levő adatok következtében kulturális érték, s már e puszta tény önmagában is indokolja létét. Ez a felfogás szubjektivista, egyszerűsítő, egyes történészek számára mindenképpen kényelmes; ha ezt alkalmazzuk, hamarosan elmaradunk az élettől.

Forráskiadási munkánkban szintén van néhány olyan jelenség még, amelyet szóvá kell tenni. Nem számoltuk még fel a már említett tervszerűtlenséget. Elsősorban ebből, a kiadandó forrásanyagok felmérésének hiányából fakad, hogy előfordul: másodrendű, a kérdés néhány kutatója által könnyen hozzáférhető forrásokat vaskos kötetben jelentetünk meg, méghozzá meglehetősen nyers, feldolgozatlan formában. Eléggé gyakori még egyes folyóiratokban olyan statisztikai jellegű forrásanyagok in extenso publikálása is, amelyeknek *kiértékelése* sokkal kevesebb helyet, csupán néhány oldalt foglalna el. Van néhány hasznos, de kissé elsietett forráskiadványunk is: ezeket a vonatkozó *teljes* forrásanyag ismeretében kellett volna összeállítani. Még mindig találunk

emellett meglehetősen hiányos apparátusú forráspublikációkat; ugyanakkor van példa az ellenkező végletre is, amikor a jegyzetelés már szinte öncélúvá válik, nagyon messzi, távoli vonatkozásokra is kiterjed. Egészében véve azonban senki sem vonhatja kétségbe, hogy a forráskritikai, forráskiadási munka színvonala az elmúlt években jelentősen emelkedett.

Az SzKP XXII. Kongresszusának célkitűzései azonban épp úgy, mint pártunk kongresszusi tézisei, igen határozottan hangsúlyozzák a történelemtudomány fontosságát a társadalom tudatának formálásában, népünk szocialista nevelésében. Az előttem szólók beszéltek olyan problémákról, megoldásokról, amelyek a történettudomány munkájának, eredményeinek hatékonyságát növelni fogják. Talán nem fogják egy szűkebb szakterület sovinizmusának felfogni, ha a hatékonyság egyik eszközét éppen a forráskritikai, forráskiadási munka megjavításában látjuk. Ennek bizonyítására csak egyik — de bizonyára megfontolandó szempontként — emltíeném azt, hogy olvasóközönségünknek azon rétegei is, amelyek szakmonográfiák olvasására nehezen szánják rá magukat, forrásokat, dokumentumköteteket ma szívesen és nagy érdeklődéssel olvasnak. Fontos lehetőségről mondanánk le, ha ezt az érdeklődést, ezt az igényt nem igyekeznénk a lehető legjobb módon kielégíteni.

Arra a kérdésre, hogy melyek a forráskritikai munka további javításának soronkövetkező lépései, elsőnek az elvi, elméleti feladatok kimunkálásának sürgősségére kell rámutatnunk. Amint annak idején, a feudális korszak letüntekor, a polgári korszak hajnalán, a polgári történettudomány elvégezte, igen alapos munkával, a feudális korszak hatalmas forrásanyagának szigorú, kritikai felülvizsgálatát és megrostálását, most a marxista történettudományra vár az a feladat, hogy elvégezze a maga sokkal megbízhatóbb, sokkal tudományosabb eszközeivel ezt a megrostálást a polgári korszak egész hagyatékán. Arra természetesen alig gondolhatunk, hogy ezt az egész forrásanyagot ugyanolyan módszeres vizsgálatnak vessük alá, mint ahogy pl. ezt a Monumenta Germaniae Historica iskolája a múlt században tette De nálunk még hiányzik és munkánkat nem kis mértékben gátolja egy, az újkori és legújabbkori magyar közigazgatástörténettel egybekötött *Aktenkunde* — jellemző, hogy jó magyar szó nincs is reá — és egy olyan kötet, amely 1825 utáni történetünk legfontosabb forrásait, forrástípusait ismertetné. Ennek létrejöttét persze sok előtanulmánynak kellene megelőznie; egy-egy forráscsoport, egyes problémák alapos feldolgozásának, ami kezdő és idősebb történészek munkáját egyformán igénybe venné. Arra, hogy milyen kérdések várnak itt tisztázásra, legyen szabad néhány példát említeni.

Megemlíthetjük pl. a *sajtóanyag* felhasználásának kérdését. Az újságcikkek forrásértékének megítésében, elsősorban a kezdő történészeknél, meglehetős bizonytalanság mutatkozik. Fiatal kollégáink általában túlságosan magasra értékelik a sajtóanyagot, sokszor teljesen kritikátlanul használják, állításait valóságnak tekintik, szilárd bizonyítéknak tartják, és nem eléggé

ügyelnek arra, hogy ennek adatait megbízhatóbb forrásokból is ellenőrízzék. Ma már ugyan eléggé ritka — régebben gyakoribb volt — az a jelenség, hogy ugyannak a lapnak egyik hírét, ugyanabban a tanulmányban, a szerző hitelesnek fogadta el, minden indoklás nélkül, mert a szerző felfogásának és céljainak megfelelt, másik cikkét azonban — ugyancsak minden indoklás nélkül — elvetette, ellenkező okból. Az ilyen eljárás — módszertelensége következtében — nem növeli a könyv vagy tanulmány hitelét.

Másik ilyen, általánosításra, elvi megvilágításra váró probléma az írásos és személyes *visszaemlékezések* felhasználása. Kétségtelen, hogy ezek a legtöbb esetben igen szubjektív jellegűek. Ez általában gyengéjük, de bizonyos vonatkozásban ebben rejlik erejük is. Világos, hogy a visszaemlékezések mellőzésével fontos, egyedülálló forrásanyagtól fosztanánk meg magunkat, hiszen belőlük nem egy, olyan jelentős eseményről szerezhetünk tudomást vagy egy jelentős esemény olyan körülményeit ismerhetjük meg, amelyeket más forrásból lehetetlen rekonstruálni. Mégis az a benyomásom, közzétételük, felhasználásuk néha nélkülözi az alapos forráskritikát, hitelességük módszeres, összehasonlításokkal történő vizsgálatát.

További lényeges kérdés pl. a *kérvények*, *levelek* forrásértékének problémája is. Ezeknél különösen gondos, körültekintő analízisre van szükség, annak beható megvizsgálására, hogy pl. a levélben foglalt körülmények mennyire tükrözik az általános helyzetet, arra ténylegesen jellemzőek-e vagy pedig csak elszigetelt esetnek tekinthetők. A levél, kérvény tartalmának megítélését jelentékenyen befolyásolhatja az, hogy milyen célból, kinek íródott, sajátkezű vagy mások által fogalmazott levél, egyedi eset vagy ismerünk más, hasonló tartalmú leveleket is. Az ilyenfajta analízis metódusa persze minden esetben más és más, de ennek alapjait mégis meg lehetne határozni.

A hivatalos jellegű iratok közül példának itt egyet emelnék ki, a századeleji, a munkásmozgalomra vonatkozó *rendőri jelentéseket*. Ezek problematikája igen bonyolult a párttörténészek bizonyára jól ismerik ezeket. Mindenképpen sajátos forráscsoport ez, amelynek — úgy gondolom — megvan ugyanaz a vonása, mint a Horthy-korszakbeli csendőrségi, katonai helyzetjelentéseknek; hogy ti., a valóságnak több elemét tartalmazzák, mint az egyéb hivatalos jelentések. Egy ilyen jelentés összehasonlításokkal folytatott szétbontása, a valódi és hamisított adatok szétválasztása, éppúgy hasznos lenne az egész forráscsoport további használatához, mint pl. az *iparfelügyelői jelentés*ek anyagának ellenőrzése, forrásértékük megállapítása, vagy pl. — amit gazdaságtörténészeink és a társadalomtörténet kutatói jól tudnak — a *burzsoá statisztika forrásanyagá*nak értékére, felhasználhatóságára, a felhasználás módszereire vonatkozó általánosító útmutatás.

Forráskritikai irodalmunk ilyen hiányosságai mellett, munkánk másik gyengéje a tanulmányaink egy részéből még mindig kitűnő szűkkörű forrásfelhasználás. Itt nem is olyan extrém esetekre gondolunk, mint mikor pl. egy

forrásközlemény szerzője egyáltalán nem tudott róla, hogy forrásanyaga egy része máshol már megjelent, vagy arra, mikor egy másik kutatónk külföldről beszerzett forrástöredékekből próbálta rekonstruálni azt az eseményt, amelynek teljes forrásanyagát az Országos Levéltárban könnyen megtalálhatta volna. Inkább a gyakrabbi jelenségek közül azt említeném meg — ami történettudományunk bizonyos hungarocentrizmusát jelzi —, hogy a külföldön kiadott források közül egyes kutatók még mindig keveset értékesítenek. Figyelmet kelt az is, hogy kutatóink nagy része csak a kifejezetten és egyértelműen történelmi jellegű forrásokra korlátozza magát, nehezen lép tovább a levéltári forrásoknál, mellőzi a rokontudományok eredményeit, forrásanyagát, holott ismeretes a néprajzi, irodalmi stb. jellegű források értékes volta. A harmadik — igaz, hogy ma már legritkább — jelenség, mikor még az itthoni levéltári anyag feldolgozása is meglehetősen hiányos. Ennek fokozatos megszüntetésében nagy szerepe van a magyar levéltárak által kiadott, vagy még nem kiadott, de rendelkezésre álló és felhasználható leltáraknak: ezek elkészítése — nézetem szerint — az elmúlt tizenöt esztendő történettudományi munkálatai közül egyike a legjelentősebbeknek, legmaradandóbbaknak, amit itt — forráskritikai, forráskiadási kérdésekről beszélve — azért is el kell mondani, mert mindeddig kellő méltányl ásban ezek a leltárak a kutatók részéről nem részesültek.

A forráskritikai munkával kapcsolatos, inkább gyakorlati jellegű kérdések közül itt utalnék néhányra, amelyek megoldása hozzájárulhatna munkánk további megjavításához. Itt mindenekelőtt a forráskiadások *tervszerűségét* kell megemlítenem. Minden bizonnyal elérkezett az ideje annak, hogy történészek és levéltárosok, könyvtárosok és kézirattárak őrzői, közös erővel, minden szempontot mérlegelve, számba vegyék a kiadásra méltó anyagot, és megállapítva a kiadás módját, terjedelmét, és nem utolsósorban a fontossági sorrendet, 15—20 éves programot terjesszenek az illetékes fórumok elé. Ez persze nem lehetne akadálya egyéb forráspublikációk megjelentetésének, de a terv mindenképpen gerincét jelenthetné forráskiadási munkánknak. Ezzel együtt, ezzel összefüggésben kellene elvégezni a forráskiadási szabályzat elkészítését is, aminek egyúttal tartalmaznia kellene a forráskiadványok különböző típusaival szemben támasztandó minimális követelményeket is. Legalább a három fő típus — a *tudományos*, a *népszerű-tudományos* és a *népszerű* — jellegének, kiadási metódusának pontos meghatározásával véget lehetne és kellene vetni azoknak a következetlenségeknek, rendszertelenségeknek, amelyek egyes publikációknál még mindig feltünnek az olvasónak.

A másik, szintén a forráskritika körébe vágó feladat a források feltüntetésének, a *jegyzetelés módjá*nak megvizsgálása. Talán apróságnak tűnik, holott egyáltalán nem mellékes kérdés. Ezen a téren már régebben is bizonyos könnyedség mutatkozott. Kétségtelen, hogy a történelmi esszé ebből a szempontból másképp jön számításba, hasonlóképpen egy népszerű összefoglalás is. De fel kell figyelni arra, mennyire nem helyes egyes tanulmányok ún. összefog-

laló jegyzetelése, mennyire nem kielégítő a tanulmányok, monográfiák végén a források egyszerű felsorolása. Vajon hogyan lehet ellenőrizni egy olyan tanulmány állításait, forrásfelhasználását, amelyik nem utal pontosan arra, hogy mire alapozza új megállapításait. S felmerül a kérdés, hogy nem lett volna-e helyesebb egyetemi ifjúságunk kezébe — már csak pedagógiai szempontból is — olyan tankönyvet adni, amelyik legalább a szó szerinti idézetek lelőhelyét tartalmazza. A források ellenőrzését rendkívül megnehezíti, hogy sok munkában a forrásokra vonatkozó jegyzetek pontatlanok. A jegyzetelés módjában persze tág teret kell adni a szerző egyéniségének, és változik ez a mód a feldolgozott forrásanyag természete szerint is. De bizonyos egységesítésre, következetességre mégis szükség volna, elsősorban a levéltári jelzetek tekintetében. A levéltárak ebben a vonatkozásban sokat segíthetnének, pl. egy füzet megjelentetésével, amelyben a jegyzetelés, pontosabban a levéltári hivatkozások alapelveit, technikáját és az egyes állagok korrekt és végleges jelzeteit közölnék. Ugyanez a feladat vár a Párttörténeti Intézet Archívumára is. Egyik folyóiratunk pedig közzétehetne egy útmutatót a nyomtatott anyag jegyzetelésének általános szabályaira vonatkozólag, nyitva hagyva természetesen a lehetőséget az egyedi esetekre.

A Szovjetunió Kommunista Pártja a XXII. Kongresszuson határozottan elítélte a személyi kultusz okozta torzulásokat a történettudományban, és állást foglalt a személyi kultusz itt megmutatkozó egyik legveszélyesebb következményével, a történeti folyamat *leegyszerűsítésé*vel szemben. Ez a jelenség, a történelmi fejlődés egysíkú, zökkenőktől mentes folyamatként való ábrázolása azokban az években nálunk is meghonosodott, nemcsak a legújabbkori, hanem a régebbi korszakokra vonatkozó történeti munkákban. Elburjánzásának egyik oka éppen forráskritikai munkánk gyengeségében rejlett, abban, hogy egyes kutatók vagy behunyták szemüket azon adatok előtt, melyek eleve kialakított koncepcióiknak ellentmondottak, vagy pedig az ilyen adatokat egyszerűen elvetették azzal, hogy *lényegtelenek.*

A dogmatikus történetfelfogás ennek a tarthatatlan eljárásnak az igazolására a *lenini pártosság*ról és a *lényeges és lényegtelen* adatokról szóló elméleteket hozta fel, mint amelyek a forrásoknak ilyen előzetes megrostálását lehetővé, sőt szükségszerűvé teszik. Ma már világosan látjuk, egyáltalán nem így áll a helyzet.

Nem célunk itt most részletesen kifejteni a *lenini pártosság* lényegét, alkalmazását a történettudományi kutató munkában. Lenin a történelmi materializmusról szólva említi a pártosságot, „amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk". (Lenin Művei 1. k. 380—81. l. Bp. Szikra. 1951.) Vitatható kérdés — történeti irodalmunkban mindkét felfogásnak vannak képviselői —, hogy Lenin ezt a *múlt* vagy a *jelen* eseményeinek megítélésére vonatkoztatja-e, és megvizsgálandó az is,

hogy ha a *múltra* érti, mint kell felfogni, hogyan kell alkalmazni. Egy azonban bizonyos; ha valaki nem a betűkön rágódik, hanem a lenini életmű, a lenini tudományos praxis szellemében vizsgálja e sorokat, nem értelmezheti úgy, hogy ez lehetőséget ad azoknak a forrásoknak az elhallgatására, félretételére, amelyek nem a szerző felfogásának alátámasztását szolgálják. A lenini szellemben éppen az jár el, aki valamennyi alapvető forrást felkutatja és számba veszi, és a marxista kritika bonckése alá véve fedi fel igazi jelentését, tartalmát. Lenin maga is rámutat erre: „*nem egyes tényekből, hanem a vizsgált kérdésre vonatkozó tények összességéből kell kiindulni, egyetlen kivétel nélkül...*" (Lenin Művei 23. k. 296. l. Bp. Szikra. 1951.)

Hasonlóképpen nem ad felmentést a források átvizsgálása alól a *lényeges és lényegtelen* adatokról szóló elmélet sem. E felfogás filozófiai vonatkozásaira itt nem térhetünk ki. Forráskritikai munkánkban ennek lecsapódása úgy jelentkezik, hogy a lényeges adatok azok, melyek a történelmi fejlődés irányának, fő törvényszerűségeinek érvényesülését jelzik; a többi lényegtelennek tekinthető. Ez a tétel kétségtelenül helyt álló, de helytelen *alkalmazása* mégis azt a veszélyt rejti magában, hogy a forráskritikai munka során eleve kizárja a források egy részének feldolgozását. Ez az eljárás pedig annál károsabb, mert egyáltalán nem bizonyos, hogy a mellőzött forrásanyag nem világít-e meg egy másfajta, talán kisebb jelentőségű törvényszerűséget, amelynek ismerete, felismerése nélkül lényegesen leegyszerűsítjük a történelmi folyamatot. De Lenin a Filozófiai füzetekben, Hegel Logikájához fűzött jegyzeteiben másra is felhívja a figyelmet: „*vagyis a lényegtelen, a látszólagos, a felszínes* — írja Lenin — *többnyire eltűnik, nem tartja magát olyan «keményen» nem ül olyan szilárdan mint a lényeg. Teszem a folyó mozgása — fent a hab, alant a mély áramlás*", s itt hozzáteszi: „*De a hab is a lényeg kifejezése.*" Talán nem túlságosan messzemenő Lenin e megjegyzésének az az értelmezése, hogy a lényegtelen adat is kifejez valamit a lényegből, jobban megvilágítja, új vonással gazdagíthatja. Igaz, hogy már ekkor lényegessé válik — de ilyen vagy olyan minősítésére csak értékének megvizsgálása után kerülhet sor.

Szeretnénk remélni, hogy ezeknek a kérdéseknek talán kissé nyers, bizonyára ellentmondást is kiváltó felvetése némi érdeklődést kelt történettudományunk módszertani problémái iránt. Ezek a problémák eddig is megvoltak, de a XXII. Kongresszus fényében egész nagyságukban mutatkoztak meg; most tűnt ki igazán, hogy történettudományunkat az eddiginél szilárdabb, megbízhatóbb forrásbázisra kell építeni. Engedjék meg, hogy befejezésül erre vonatkozólag néhány sort idézzek *Szekfű* Gyula egyik leveléből, amelyet 1953-ban írt, és amelyből egyszerre tűnik ki a forráskritikai munka fontossága és Szekfű őszinte érdeklődése a marxista történettudomány fejlődése iránt. „*A valóságban az új típusú történésznek végig kell csinálni azt a procedurát, melynek segítségével a marxista történészi klasszikus művek létrejöttek: vegyük pl. a 18. Brumaire-t vagy vegyük a Kapital bármelyik történeti részletét, pl. a svájci*

órakészítés előadását, ahol Marx az órakészítés részleteinek csodálatos ismerete segítségével állapítja meg a svájci óraipar kézműipari, nem pedig gyári jellegét. Ugyanilyen haszonnal olvasható Lenin kötete a XIX. század orosz kapitalizmusáról vagy akár Mehring könyve Lessingről. Nézetem szerint az új típusú történésznek bele kellene mélyednie ezen szövegekbe, és megállapítania, hogy miért, és hogyan emel ki mondjuk Marx XVIII. századi angol, francia, olasz ökonomusok obscurus, írásaiból részleteket s hogyan jutott ezek kritikájával az ő saját tételeihez. Bármelyik itt felsorolt munkának olyatén feldolgozása, hogy a most tanuló történész végigcsinálja az egész processust, a kútfőktől és akár elvetett szövegektől kezdve a szerzők végső megállapításáig, ezzel újra csinálja az illető munka részleteit és példákon hozzászokhatik azon munkamódszerhez, melyet el kell sajátítania."

Szekfű akkori javaslata persze — több okból is — nagyon is nehezen valósítható meg. Ami benne maradandó — azért is idéztem —, az a gondolat, hogy a marxizmus-leninizmus klasszikusainak nem csak *eszméit* kell magunkévá tenni, hanem *munkamódszerét* is meg kell tanulnunk, ha magasabb színvonalra akarjuk történettudományunkat emelni.

NEMZETKÖZI TERMELŐSZÖVETKEZETI JOGI KONFERENCIA BUDAPESTEN

DOMÉ MÁRIA

1962. december 12-e és 14-e között került megrendezésre az első nemzetközi termelőszövetkezeti jogi konferencia Budapesten. A konferencián — amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Állam és Jogtudományi Bizottsága szervezett — a magyar meghívottakon kívül résztvettek a Szovjet Tudományos Akadémia képviseletében *Z. Sz. Beljajeva* és *M. I. Kozirj* az SZTA Állam és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársai, a Bolgár Tudományos Akadémia képviseletében *L. K. Popov* és *T. G. Ljajev* a BTA Állam és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársai, a Csehszlovák Tudományos Akadémia képviseletében *J. Élias* a CSTA Állam és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa és *L. Kosta* az SZTA Állam és Jogtudományi Kabinetjének igazgatója, valamint *V. Fábry* a Prágai Károly Egyetem tanára, a Lengyel Tudományos Akadémia képviseletében *S. Szer* egyetemi tanár (Varsó), a Német Tudományos Akadémia képviseletében *R. Arlt*, a Potsdam—Babelsbergi Német Állam- és Jogtudományi Akadémia tanára és *H. Richter*, a Meisseni Termelőszövetkezeti Főiskola docense. Korreferátumokat juttattak el a konferenciára *G. A. Akszenyonok* az SZTA Állam és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa és *H. Szviontkovszkij* egyetemi tanár (Varsó) is.

A konferenciát *Szabó Imre*, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárhelyettese, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója nyitotta meg. Bevezetőjében utalt arra, hogy a szocialista országok gazdasági, politikai és társadalmi együttműködése nemcsak elengedhetetlenül vonja maga után a jogtudomány művelőinek együttműködését, de a közös kutatások, tapasztalatok kicserélése bizonyos mértékig hozzájárul a gazdasági és társadalmi együttműködés elmélyüléséhez is. E szempontok figyelembevételével került megrendezésre a termelőszövetkezeti jog főbb kérdéseit tárgyaló konferencia is, amely természetszerűleg nem független azoktól a belső körülményektől, fejlődési folyamattól, amely az utóbbi években hazánkban lezajlott, és amelyet a VIII. Pártkongresszus összegezve úgy állapított meg, hogy hazánkban megtörtént a mezőgazdaság szocialista átszervezése és ezzel népgazdaságunkban uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok; vagyis befejeztük

a szocializmus alapjainak lerakását. Ez az új körülmény számos problémát vet fel, egyrészt a termelőszövetkezetek, másrészt a termelőszövetkezeti joggal foglalkozó jogászok előtt.

A konferencia napirendjén szereplő kérdések olyanok, amelyek ugyan már a termelőszövetkezeti jog kifejlődésének időszakában is fontos problémaként szerepeltek, súlyuk azonban a mezőgazdaság szocialista átszervezése következtében megnövekedett, és a fejlődés adott szakaszán szükségszerűen olyan tartalmi sajátosságok kerültek előtérbe, amelyek az átszervezés folyamatában időelőttinek vagy érdektelennek bizonyultak.

1. Ilyen problémakör, amely a konferencia első napján Szabó Imre bevezetője után került előadásra „*A termelőszövetkezeti tulajdon fejlődésének főbb vonásai a termelőszövetkezetek fejlődésének jelen időszakában*". Az előadást *Seres Imre*, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető docense tartotta. Előadásában utalt arra, hogy a szocializmus építése a mezőgazdaságban a történelmi fejlődésből folyó különbségek mellett, igen sok, lényegében azonos tartalmú problémát vetett és vet fel minden szocialista államban. Ennek következtében néhány vonatkozásban azonos szemléletek, állásfoglalások alakultak ki. Ilyen egyöntetű szemlélet tükröződött a termelőszövetkezetnek, mint *termelőegységnek* megítélése szempontjából. Ezt a szemléletet pedig elsősorban az jellemezte, hogy a középpontba azokat a különbségeket állítottuk, amelyek a termelőszövetkezetet más termelőegységektől (pl. az állami gazdaságoktól) vagy más szövetkezetektől elválasztják. Az előadó véleménye szerint e szemléletmódon változtatni kell olyképpen, hogy e kétféle termelőegység vizsgálatánál az azonos tartalmi sajátosságok *mellett* vegyük figyelembe a különbségeket.

Megfelelő dialektikus szemlélettel kell vizsgálni a közös gazdaságok és a háztáji gazdaságok kapcsolatát is. A mezőgazdasági termelőszövetkezet ugyanis olyan gazdaságszervezeti konstrukció, amely feltételezi a termelőszövetkezeti tagok személyes szükségletének kielégítésére szolgáló háztáji gazdaságot. A kétféle gazdaság léte és kölcsönös kapcsolata nem csupán a termelőszövetkezeti közösség érdekének és a termelőszövetkezeti tag egyéni érdekének kifejezője, hanem ezen túlmenően az állami szinten kifejezésre jutó közösségi érdeké is.

Az olyan tendenciák és elméleti állásfoglalások, amelyek a háztáji gazdaságok megszüntetését tűzték ki célul, azzal az elvi indoklással, hogy ezzel a termelőszövetkezeteket magasabb szintre emelik, hibásak és tarthatatlanok. A háztáji gazdaságok csökkentése vagy megszüntetése ugyanis önmagában nem eredményezi a mezőgazdasági termelőszövetkezetek magasabb szintre való emelését, így annak nem kezdete, hanem esetleg befejezése lehet.

a) Ezt követően az előadó annak a kérdésnek vizsgálatára tért át, hogy milyen új fejlődési jelenségek figyelhetők meg *a termelőszövetkezeti tulajdon*

alanyánál? Az előadó annak a közismert ténynek a leszögezése után, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet mint jogi személy önálló alanya a termelőszövetkezeti tulajdonnak, és szervein keresztül birtokolja, használja és rendelkezik a tulajdonában levő dolgokkal — arra a kérdésre tért át, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet — mint a tulajdon alanya — nem egyszer s mindenkorra marad ugyanabban az állapotban ahogy létrejött, hanem jelentős belső fejlődésen megy keresztül, és ennek az elsősorban gazdasági vonatkozású belső fejlődésnek számos külső hatása is van. Ez a belső fejlődés többek között jelentkezik abban is, hogy az egyes brigádok már nemcsak munkaszervezeti egységként működnek, hanem igen jelentős vagyoni-termelési önállósággal is rendelkeznek, és nem egy helyen a gazdaságon belüli hozraszcsot elve alapján folytatják tevékenységüket. Kérdés, hogy ez a belső, viszonylagos gazdasági jellegű önállóság elvezet-e arra, hogy az adott üzem a termelés során közvetlenül is jogviszonyba léphessen külső szervekkel és személyekkel? A jogi irodalom eddig mereven elzárkózott ettől. Az előadó véleménye szerint azonban ma már elképzelhető, hogy a termelőszövetkezeten belüli hozraszcsot elve alapján működő üzemegység a termelés érdekében és szigorúan ebben a körben maradva, kifelé is bizonyos önállósághoz jusson, annak hangsúlyozása mellett, hogy ez az üzemegység szerves része a mezőgazdasági termelőszövetkezetnek — mint jogi személynek. Különösen jelentős ez az önállóság azokban az esetekben, amikor valamely termelőszövetkezetek közötti üzem a résztvevő termelőszövetkezetek egyesülése folytán saját üzemmé alakult — de önálló tervezéssel folytatja tevékenységét.

Ezzel kapcsolatban merül fel a kérdés, hogy miként alakul a termelőszövetkezet jogalanyisága a termelőszövetkezetek közötti termelési kooperáció esetében? Ismeretes, hogy hazánkban a termelési kapcsolatok eddig két irányban fejlődtek. Alakultak kooperációk egyrészt kulturális és sportlétesítmények létrehozására, másrészt a mezőgazdasági termelés és a termeléshez kapcsolódó ipari jellegű tevékenység ellátására.

A kulturális és sportlétesítmények vonatkozásában a mezőgazdasági termelőszövetkezet nem kizárólagos jogalanyként jelentkezik, hanem a többi létrehozó szervvel tulajdonostársi minőségben, miután a létrehozott objektum közös tulajdont képez. Az ilyen létesítmény üzemeltetése vonatkozásában a felek megállapodása a döntő, vagyis a jogoknak és kötelezettségeknek a tulajdoni részarányhoz nem feltétlenül kell igazodni.

A termelési együttműködésnél ismét kétféle megoldás lehetséges. A közös termelési tevékenységet meg lehet valósítani egyszerűbb gazdasági együttműködés — amely nem jogi személy — és a jogi személyiséggel felruházott közös vállalkozás formájában. Az egyszerűbb gazdasági együttműködés rendelkezésére álló elkülönített vagyon tulajdonképpen a résztvevő szocialista szervek közös tulajdonát képezi éppen úgy, mint ahogy ezt a közös kulturális és sportlétesítmények esetében is említettük. Más a helyzet azonban a közös

vállalkozás esetében. A közös vállalkozás értelemszerűen úgy lép fel mint tulajdonos, de egész működése mögött a vállalkozás tényleges tulajdonosai, a résztvevő szervek állnak. Vagyis az előadó szerint — a jogi személyiséggel rendelkező közös vállalkozás a résztvevő termelőszövetkezeteknek (általában a résztvevő szocialista szervezeteknek) olyan új fajta közös tulajdona, ahol a tulajdonostársak a közös tulajdonból folyó alanyi jogaikat és kötelezettségeiket (tulajdonjogi alanyiságukat) kifelé és egymással szemben a közös vállalkozáson keresztül gyakorolják.

b) A szövetkezeti tulajdon jogalanyiságában történt változások vázlatos ismertetése után az előadó a *szövetkezeti tulajdon forrásainak* elemzésére tért át.

A termelőszövetkezeti jogi irodalomban eddig általánosan elfogadott tulajdoni forrásokon — mint: a szövetkezeti társadalmasítás; az állam anyagi támogatása; a termelőszövetkezet saját gazdálkodása; és az úgynevezett egyéb szerzésmódokon — túlmenően az előadó a termelési kooperációból származó jövedelmet is a szövetkezeti tulajdon forrásának tekinti. Mégpedig olyan sajátos forrásnak, amely szoros kapcsolatban és jellegét illetően közeli rokonságban van a termelőszövetkezet saját gazdálkodó tevékenységével — mint a termelőszövetkezeti tulajdon legfontosabb forrásával —, s amely egyre nagyobb szerephez és jelentőséghez jut a termelőszövetkezeti tulajdon forrásai között. Nem foglalkozott a jogi irodalom — a termelőszövetkezeti tulajdon forrásai szempontjából — azzal a problémával sem, hogy a háztáji gazdaságban folytatott termelésnek milyen hatása van a közös gazdaságra, illetőleg a háztáji gazdaságból származó termékeknek és állatállománynak milyen szerepe van a szövetkezeti tulajdon növelésében. A háztáji gazdaságok ebből a szempontból elsősorban az állattenyésztés területén szerepelhetnek és kell szerepelniök. Ennek formái: a termelőszövetkezet elővásárlási joga a háztáji állatszaporulatra; a termelőszövetkezet és a háztáji közötti állatnevelési és hizlalási szerződés; illetőleg a közös állatállomány egy részének háztáji gondozása stb. Mindez azt bizonyítja, hogy a háztáji gazdaság szerepét nem lehet lebecsülni, és hogy a szövetkezeti tulajdon önálló forrását képezi.

c) E kérdések elemzését követően az előadó a *termelőszövetkezeti tulajdon tárgyi körének* elemzésére tért át, megállapítva azt, hogy ma már a termelőszövetkezeti tulajdon tárgya lehet minden olyan dolog, amely nem kizárólagos tárgya az állami tulajdonnak, s amelyre a termelőszövetkezetnek célja megvalósításához szüksége van. Ez rendkívül jelentős, hiszen ismeretes, hogy a mezőgazdasági nagygépek tulajdona régebben állami monopólium volt és mint ilyet, csak a gépállomásokon keresztül lehetett igénybe venni. A nagygépeken kívül a mezőgazdasági termelés kiszélesedése következtében ma már ipari jellegű tevékenységet folytató üzemek is lehetnek a termelőszövetkezet tulajdonában. Ezeknek az üzemeknek azonban szorosan kell kapcsolódniok a mezőgazdasági termeléshez, de nem kizárt az olyan üzemek létesítése sem, amelyek helyiipari

jellegűek és termelési—fogyasztási szükségleteket elégítenek ki. A termelőszövetkezetek értékesítő tevékenységének velejárója és egyben a termelőszövetkezeti tulajdon tárgyi köre kiszélesítésének eredménye a különböző elárusítóhelyek létesítése, sokszor vendéglátóipari tevékenységgel is összekapcsolva.

Az említetteken kívül rendkívül fontos kérdésként merül fel, hogy a különböző szocialista országokban, ahol a föld magántulajdonban van és nem képezi állami tulajdon tárgyát, lehet-e a szövetkezeti tulajdon tárgya? Ismeretes, hogy e tekintetben hosszú időn keresztül olyan álláspont uralkodott, hogy föld nem képezheti a termelőszövetkezeti tulajdon tárgyát. Ma már ez az álláspont idejétmúlta, és úgyszólván minden népi demokrácia ismeri a termelőszövetkezeti földtulajdont. Nálunk a föld általában ingyenes tulajdonszerzés útján kerül a termelőszövetkezet tulajdonába, és csak kivételes esetben kerül sor visszterhes tulajdonszerzési módra. Hozzá kell tenni ehhez azt, hogy a földtulajdontól függetlenül a termelőszövetkezeti tulajdon tárgyi köréhez tartozik minden a termelőszövetkezet birtokában levő földdel tartósan egyesített dolog. Kivételnek látszik ez alól a bevitt termő szőllő és gyümölcsös, valamint erdő, amely után a termelőszövetkezetek magasabb földjáradékot fizetnek. Ez a körülmény azt a látszatot kelti, mintha az említett vagyontárgyak nem a termelőszövetkezet, hanem a tagok tulajdonát képeznék. Ilyenről azonban szó sincs. A magasabb földjáradék fizetése — az előadó szerint — nem más, mint e földdel tartósan egyesített dolgok társadalmasítása után járó kártalanítás vagy térítés részletekben történő megfizetése a volt tulajdonosnak.

d) Az előadó végezetül a *termelőszövetkezeti tulajdon tartalmának* néhány, a jelenlegi fejlődési szakaszban felmerülő kérdésével foglalkozott. Az egyik ilyen új jelenség a használati jog területén jelentkezik abban, hogy ma már a termelőszövetkezetek teljes egészében a maguk által készített tervek alapján, külső adminisztratív beavatkozás nélkül állapítják meg a tulajdon használatának módját. Ez az állami irányítás tartalmának és formájának változásával függ össze. A termelőszövetkezeti tulajdon tartalmán belül azonban még a használatnál is lényegesebb a rendelkezési jogosultság gyakorlása. Ezen a területen is óriási változás történt. E változások a termelőszövetkezeti gazdaságpolitikában és egyéb területen is a szektás, dogmatikus nézetek és gyakorlat felszámolása eredményeként következtek be, amihez hozzájárult az is, hogy a termelőszövetkezetek ma már egyre inkább korszerű, szocialista nagyüzemi árutermelő egységekké válnak.

Az előadást élénk vita követte, amely lényegében az alábbi kérdésekre terjedt ki:

a) a termelőszövetkezeti közös gazdaság és a háztáji gazdaság kölcsönös kapcsolatának, dialektikus szemléletének kérdése;

b) a termelőszövetkezetek közötti termelési kapcsolatok problémái a meglevő két típus közötti különbség vonatkozásában;

c) a termelőszövetkezeten belüli hozraszcsot problémái;

d) a termelőszövetkezeti tulajdonra vonatkozó rendelkezési jogosultság alakulása.

A vitában résztvett M. I. Kozirj, L. Kosta, R. Arlt, L.K. Popov, Világhy Miklós rektorhelyettes, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető professzora és Sárándi Imre az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának adjunktusa, akik egyébként az előadás bejelentett korreferensei voltak. Rajtuk kívül részben e vita körében, részben pedig későbbi előadásokat követően, de az ismertetett témához kapcsolódva ugyancsak felszólaltak Nagy László, J. Élias, Z. Sz. Beljajeva, V. Fábry és T.G. Ljalev.

ad *a)* A háztáji gazdaság és a közös gazdaság kölcsönös kapcsolatának kérdéseivel szinte minden hozzászóló foglalkozott. A hozzászólók többsége (Világhy M., I. Kozirj, Z.Sz. Beljajeva, J. Élias, Nagy László, T. G. Ljalev, V. Fábry) egyetértett az előadás vonatkozó részeivel és azzal, hogy háztáji gazdaságok léténél mindenkor a hármas érdek, vagyis a termelőszövetkezeti család *személyi*, a termelőszövetkezet *közösségi* és az állami *össznépi* érdek dialektikus összhangjának a biztosítása a döntő, és kifejezésre juttatták azokat a részletkérdésekben fennálló különbségeket, amelyek az egyes szocialista államok viszonyának eltéréséből folynak.

ad *b)* A *b)* ponthoz kapcsolódó vita lényegében a felvetett problémák kiegészítésére irányult (Világhy, Sárándi), és ezen túlmenően a külföldi hozzászólók (R. Arlt, L. Kosta, L.K. Popov, M.I. Kozirj) ismertették a náluk hatályban levő, e kérdésre vonatkozó jogszabályokat és tudományos állásfoglalásokat.

ad *c)* Az üzemen belüli hozraszcsot problémáival a hozzászólók közül Világhy Miklós foglalkozott részletesebben, és utalt arra, hogy ez a konstrukció már régen ismert a magánjogban, illetőleg a polgári jogban, éppen ezért ezt a formát nem kell újból feltaláni.

A *d)* pontban foglalt kérdésekkel kapcsolatban kifejtett elvekkel a hozzászólók általában egyetértettek.

2. A konferencia második napján *Nagy László*, az ELTE Állam és Jogtudományi Karának docense tartott előadást „*A termelőszövetkezeti felelősségi viszonyok néhány problémája*" címmel. Az előadó már a bevezetőben leszögezte, hogy a magyar jogban a büntetőjogi, a polgári jogi és a munkajogi felelősségi rendszerek mellett nagy vonalakban kialakult a termelőszövetkezeti felelősségi rendszer is.

A termelőszövetkezeti felelősség a kollektíva tagjának felelőssége a kollekvával szemben. Bár ez elmondható a munkajogi felelősségről is, mégsem lehet e két felelősségi rendszert azonosítani, mert a termelőszövetkezeti tagsági jogviszony nem munkaszerződés alapján jön létre, a termelőszövetkezeti tag nem munkavállaló, hanem a termelőszövetkezet tulajdonosa és egyben dolgozója is. Ez utal arra is, hogy a termelőszövetkezeti jogi felelősség a tagsági jogviszony megsértésével függ össze. A felelősség alanyai a termelőszövetkezet és a termelőszövetkezeti tag. Önmagában azonban ez sem jelenti azt, hogy ha valamely kár-

térítési jogviszonyban, ahol a felelősségi pozícióban a termelőszövetkezet és tagja szerepel, egyszersmind termelőszövetkezeti jogi felelősségi szabályok alkalmazandók. Ilyen eset pl. a lakásbérlet kapcsán felmerülő kártérítési viszony, amelyet a polgári jog szabályai szerint kell elbírálni.

a) A termelőszövetkezeti jogi felelősségi viszonyok egyik fő csoportját *a tagok fegyelmi felelőssége* alkotja. A fegyelmi szabályzat szerint, fegyelmi vétséget követ el a termelőszövetkezetnek az a tagja, aki a tagsági viszonyból eredő kötelezettségét vétkesen megsérti, vagy egyébként termelőszövetkezeti taghoz méltatlan életmódot folytat. Hogy ezen belül melyek az elkövetési magatartások, azt a szabályzat nem sorolja fel. Az előadó szerint azonban az alábbi magatartási csoportokat lehet kialakítani: 1. a munkavégzési kötelezettségek elhanyagolása; 2. a termelőszövetkezettel szembeni vagyoni kötelezettségek megsértése; 3. a közösségi—szervezeti kötelezettségek súlyos megsértése; 4. politikai magatartások, mint a népi demokratikus rend megsértése, és etikai rosszalást maga után vonó magatartások.

E csoportosítás természetszerűleg nem jelenti azt, hogy az elkövetési magatartások csak az egyik vagy csak a másik változatban jelentkeznek, elképzelhető az együtt jelentkezésük is.

b) Ezt követően az előadó a termelőszövetkezeti jogban alkalmazott *fegyelmi büntetési nemek*kel foglalkozott, kiemelve azt a körülményt, hogy a termelőszövetkezeti fegyelmi jogban alkalmazott büntetések sajátosabbak és gazdagabbak a munkajogban alkalmazott szankcióknál, mert itt sokkal inkább élnek az anyagi érdekeltség elvével.

A fegyelmi szankciókat az alábbi csoportokba lehet sorolni: 1. csak erkölcsi marasztalást tartalmazó fegyelmi büntetések (ilyen a szóbeli feddés és írásbeli megrovás); 2. bűntető jelleg mellett anyagi jellegű marasztalást maga után vonó szankciók (ilyen a munkaegység levonása és az egyes kedvezmények megvonása) alkalmazása, amelyek bizonyos fokig a termelőszövetkezet vagyonára is visszahatnak; 3. a szövetkezet vagyonára való visszahatás nélküli anyagi elmarasztalás (pl. az alacsonyabb munkakörbe, vagy más munkahelyre való beosztás) 4. és végül a kizárás, amelyet azonban csak különlegesen súlyos esetekben lehet alkalmazni, amikor az enyhébb büntetési nem alkalmazásától eredmény nem volna várható.

c) A szövetkezeti felelősség másik csoportját *a tagok kártérítérítési felelőssége* képezi a szövetkezet vagyonában okozott károkért. E kérdésen belül problematikus annak az eldöntése — ahogy erre az előadó utalt —, hogy mely esetekben van helye a fegyelmi eljárás során — vagy attól függetlenül — anyagi kártérítési eljárás megindításának az elkövetővel szemben? Meg lehet-e pontosan vagy csak körülbelül is határozni azokat a feltételeket, amelyeknek együttes fennforgása esetén a kárt okozó taggal szemben kártérítési eljárást kell indítani? Ezzel a kérdéssel kapcsolatosan az előadó ismertette a kártérítést megalapozó feltételeket. Ilyen előfeltétel: a jogellenes magatartás; az okozott kár; a

magatartás és a kár keletkezése közötti okozati összefüggés és a vétkesség. Kérdés, hogy eredetileg a polgári jogban felállított felelősségrevonási mércét lehet-e alkalmazni a termelőszövetkezeti kártérítési jogban is? Az előadó ezzel kapcsolatban számos külföldi és hazai álláspontot ismertetett és ezekkel polemizált. Végül is megállapította, hogy a polgári jogban megkívánt feltételek a termelőszövetkezeti jogban is értelemszerűen alkalmazandók, csakhogy ezek egészen más tartalommal telítődnek meg, annál a sajátos kapcsolatnál fogva, amely a termelőszövetkezeti tagot a termelőszövetkezethez fűzik és fordítva. Vagyis ahhoz, hogy valamely kárt okozó tag ellen kártérítési eljárás induljon, szükséges a magatartás jogellenessége, ami abban jut kifejezésre, hogy ez a magatartás a termelőszövetkezet működését szabályozó tételes rendelkezésekbe ütközik, és ebből a magatartásból a termelőszövetkezetnek kára származik. A vagyoni kár itt is elengedhetetlen feltétel, csak míg a pogári jogban a kár fogalma alá tartozik a tényleges káron felül az elmaradt haszon is, addig a temelőszövetkezeti jogban a kártérítés összege csak a tényleges kár megtérítésére korlátozódik. Szükséges az okozati összefüggés megléte is, mert nyilvánvaló, hogy ha a tag magatartása és a bekövetkezett kár között okozati összefüggés nem állapítható meg, hiányzik a felróhatósági alap is. Elengedhetetlen feltétel a vétkesség is, mert a termelőszövetkezeti kártérítési jog még csak kivételként sem ismeri a vétkesség nélküli felelősséget. A termelőszövetkezeti tag kártérítési felelősségénél a vétkesség nemcsak megalapozója a kár megtérítésének, hanem mértékhatározója is.

A vétkesség bizonyítása egyébként a termelőszövetkezetet terheli, vagyis a vétkesség hiányát nem kell a tagnak bizonyítani. Ez alól csak egy esetben van kivétel, miszerint a termelőszövetkezet vagyonának kezelésével megbízott tag csak abban az esetben mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a kár elháríthatatlan külső ok következtében állt elő.

Azokban az esetekben, amikor a tag kárt okozó magatartása nem minősíthető szándékosnak vagy súlyosan gondatlannak, kártérítés címén legfeljebb az előző évi egy tagra eső átlagos munkaegységrészesedés értékének egy havi összege erejéig felel. A zsinórmérték a tag felelősségre vonása esetén tehát nem az egyéni keresetéhez, hanem a tagság átlagos keresetéhez igazodik. Ha azonban a tag a kárt szándékosan vagy súlyos gondatlanságból idézte elő, vagy magatartása bűncselekménynek minősül és emiatt ellene bűntető eljárás indult, kártérítés felelőssége a kár teljes mértékéig terjedhet. Ennél a kérdésnél ismét felmerül, hogy a termelőszövetkezeti kártérítési jog szerint mit jelent e teljes kár fogalma. A termelőszövetkezeti jog a teljes kár alatt a ténylegesen bekövetkezett értékcsökkenést érti, nem kapcsolva ehhez hozzá az elmaradt hasznot és azokat a költségeket, amelyek a károsultat ért hátrány csökkentéséhez vagy kiküszöböléséhez szükségesek.

A kártérítésre kötelezés esetében, a kártérítési összeg megállapításánál azonban figyelembe kell venni a már felsorolt feltételeken túlmenően, a vétkes-

ség fokát, a tag vagyoni helyzetét, családi és szociális körülményeit, a termelőszövetkezetben végzett munkáját, a kollektívával szembeni viszonyát stb. Ezeket a körülményeket nemcsak az enyhe gondatlanságból származó kártérítési eljárások során kell figyelembe venni, hanem a szándékos és súlyos gondatlanságból származó eseteknél is, ahol egyébként a teljes kár megtérítése volna az irányadó. Ezek a körülmények teljesen elválasztják a termelőszövetkezeti kártérítési felelősséget a polgári jogi kártérítési felelősségtől, ahol a károsultnak elvileg teljes kártérítés jár, függetlenül a kárt okozó vétkességi fokától, személyi és vagyoni körülményeitől. Más szóval a polgári jogban a vétkesség legfeljebb a felelősség alapja lehet, de nem határozhatja meg a felelősség mértékét. A fent vázoltak egyben azt is jelentik, hogy a termelőszövetkezeti jogban alkalmazott kártérítési felelősség korlátozott felősség is, minthogy a jog a kártérítés mértékét eleve korlátozza.

d) Sajátosan alakul a termelőszövetkezeti jogi felelősség *a többek által okozott károk* esetében. Itt ugyanis a polgári jogtól eltérően nem elsősorban az egyetemlegesség, hanem az együttes részarányos felelősség érvényesül, és csak kivételes esetben kerül alkalmazára a polgári jogban általános szabályként alkalmazott egyetemleges felelősség.

Az együttes részarányos felelősség szerint, ha a kárt több tag okozta, annak megtérítésére együttesen, közrehatásuk arányában kötelesek. E felelősségnek két eleme van: a polgári jogias reparáció és a magánbűntetés. Vagyis, hogy minden kárt okozó megfelelő mértékben legyen kénytelen helytállni, s egyikük büntetését se súlyosbítsa vagy esetleg enyhítse az a körülmény, hogy társai voltak. Az együttes részarányos felelősségi rendszer alkalmazása tehát kifejezésre juttatja az egyéniesített erkölcsi marasztalást, de ugyanakkor kifejezésre juttatja azt is, hogy a termelőszövetkezeti tagsági viszony nem áruviszony, és a termelőszövetkezeti felelősséget nem lehet az árukapcsolatokat tükröző egyetemlegességre alapozni. Az egyetemlegesség mint ismeretes, az adóstársak különböző vagyoni helyzetéből indul ki, ami a polgári jogi jogviszonyoknál szükségszerű. Ez a különböző vagyoni helyzet a termelőszövetkezeti tagoknál a föld termelőszövetkezeti használatba kerülése folytán megszűnt, vagy legalábbis, ha a földjáradékot — mint a vagyoni helyzetet meghatározó egyik tényezőt — figyelembe is vesszük, megszűnőben van. A termelőszövetkezeti tag tényleges vagyoni helyzetét a munkaegységrészesedés és a mindenkit megillető háztáji gazdaság alapozza meg. A kártérítési felelősség megállapításánál tehát nem a különböző vagyoni helyzet fennállása a döntő, hanem az előbb ismertetett tényezők, amelyek a tagok szorgalmától függően általában azonosak.

Említettük már, hogy a termelőszövetkezeti felelősségi rendszer az egyetemleges felelősséget csak kivételes esetekben ismeri. Ilyen a vezetőség és az ellenőrző bizottság tagjainak felelőssége azokban az esetekben, amikor szándékos magatartásukkal a termelőszövetkezetnek kárt okoztak. Ha azonban

valamely vezetőségi vagy ellenőrző bizottsági tag bizonyítja, hogy a kárt okozó határozat meghozatalában nem vett részt vagy a határozat ellen szavazott, illetőleg tiltakozott, mentesül a felelősségrevonás alól. Az egyetemleges felelősség alkalmazásának helyességét a szerző az ismertetett esetekben is vitatja, bár elismeri, hogy a termelőszövetkezet védelme a kárt okozók közösségével szemben elsődleges.

e) Már korábban utaltunk arra, hogy *a vagyonkezeléssel megbízott termelőszövetkezeti tagok felelőssége* az általuk okozott károkért eltér a termelőszövetkezetekben érvényesülő általános szabályoktól. Eltér annyiban, amennyiben a jog az említett körbe tartozó személyek fokozott felelősségét emeli ki. Ez a fokozott felelősség elsősorban nem abban jut kifejezésre — bár kétségkívül egyik folyománya —, hogy a vagyonkezelő tag kártérítési felelősségrevonása esetén a bizonyítási teher megfordul (vagyis nem a termelőszövetkezetnek kell bizonyítani a tag vétkességét, hanem fordítva a termelőszövetkezeti tagnak kell bizonyítani, hogy a kár bekövetkezésében vétkesség nem terheli), hanem abban, hogy az a vagyonkezelő, aki a termelőszövetkezet közös vagyonához tartozó valamely vagyontárgyat elszámolási kötelezettséggel veszi át és azt állandó őrizetében tartja, kizárólagosan használja vagy kezeli, a hiányokért teljes mértékben felel, függetlenül attól, hogy a kárt enyhe, súlyos vagy szándékos magatartással idézte elő. A felelősség alól csak abban az esetben mentesül, ha bizonyítja, hogy a hiány elháríthatatlan külső ok folytán következett be. Ugyanígy felel a pénztáros, pénzkezelő vagy értékkezelő az általa kezelt pénz, értékpapír és egyéb értéktárgy hiányáért.

f) Eltér az eddig ismertetett szabályoktól a kártérítési felelősség abban az esetben is, ha *a kárt a termelőszövetkezet okozza tagjának*, mert ez esetben a termelőszövetkezet nem a termelőszövetkezeti jogban, hanem a polgári jogban alkalmazott kártérítési felelősségel tartozik, vagyis a vétkesség fokától függetlenül tartozik teljes kártérítéssel. Minthogy azonban a kártérítés kérdésében első fokon a termelőszövetkezet közgyűlése dönt, így számos olyan elem lép e jogviszonyba is, amely annak szövetkezeti jelleget ad. A termelőszövetkezet által valamely tagnak okozott kár esetében a termelőszövetkezetnek természetszerűleg visszkereseti igénye van azzal a taggal szemben, aki a kár előidézésében magatartásával közrehatott. Erre a jogviszonyra azonban a már említett szabályok az irányadók.

g) A termelőszövetkezetnek *harmadik személyekkel szembeni felelősségére* nézve az általános polgári jogi szabályok az irányadók. Vagyis a termelőszövetkezet tartozásaiért a tulajdonában levő összes vagyontárgyakkal felel, és e tartozás a tagokra nem hárítható át.

h) Felel továbbá a termelőszövetkezet *tagjainak harmadik személyekkel szembeni olyan cselekményeiért* is, amelyet a tagok a termelőszövetkezet javára végzett tevékenységük körében követtek el. Természetszerűleg a termelőszövetkezet visszkereseti igénye ilyen esetben is fennáll.

i) Felel a termelőszövetkezet *a végrehajtást kérővel szemben* is, ha elmulasztja a tag végrehajtás alá vont járandóságainak visszatartását és a hitelező részére történő átutalását, továbbá azokban az esetekben, amikor a termelőszövetkezetben dolgozók eltávozása esetén tartozási igazolást nem állít ki, illetőleg enélkül vesz fel valakit.

Az előadás utólsó részében végül arra utalt az előadó, hogy véleménye szerint a felelősség ismertetett három formáját a felelősség alapját képező társadalmi viszonyok fejlődése közelebb hozhatja egymáshoz. Ilyen közeledési megnyilvánulásnak értékelhető már ma is a munkaegységrendszerről a garantált díjazásra való fokozatos áttérés, vagy a termelőszövetkezeti tagok társadalombiztosításának rendezése, a munkaviszonyok és ezen keresztül az elosztási viszonyok megváltozása.

Az előadást az első naphoz hasonlóan ugyancsak élénk vita követte. A vita során felszólaltak: Z. Sz. Beljajeva, J. Élias, H. Richter, T. G. Ljajev, M. I. Kozirj, továbbá Eörsi Gyula professzor az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet polgári jogi osztályának vezetője, az MTA levelező tagja és Molnár Imre a Földművelésügyi Minisztérium Titkárságának vezetője, egyetemi adjunktus.

A hozzászólások a témakörön belül az alábbi kérdésekre terjedtek ki:

a) a termelőszövetkezeti tag kettős helyzetéből, a tulajdonosi és munkavállalói pozicióból eredő sajátosságok;

b) a fegyelmi vétséget megalapozó magatartási csoportok köre;

c) a kártérítési felelősség kapcsán a tényleges kár, az elmaradt haszon és a terméskiesés problémái;

d) a többek által okozott kár esetén az egyetemleges és az együttes részaránytos felelősség kérdései;

e) a termelőszövetkezeti vezetőszervek hatásköre a felelősségi jogviták eldöntésében;

f) a különböző felelősségi viszonyok integrálódásának tendenciái.

A hozzászólók azon túlmenően, hogy ismertették a náluk érvényesülő felelősségi szabályokat és tudományos nézeteket, az előadás fő vonalával általában egyetértettek, bár részletkérdésekben akadtak eltérő álláspontok is. Az *a)* ponthoz kapcsolódó kérdésekkel részletesebben Eörsi Gyula foglalkozott, aki a szocialista kollektíva felelősségi viszonyainak már kialakult néhány közös elvéből kiindulva elemezte a termelőszövetkezeti tag kettős helyzetéből — a munkavállalói és tulajdonosi pozíciójából — eredő, a szövetkezeti felelősségi viszonyok sajátos voltát meghatározó tényezőket. A fegyelmi vétséget megalapozó magatartási csoportok meghatározásával a hozzászólók többsége egyetértett. Ezen belül a közösségi szervezeti kötelezettségek vétkes megszegésével kapcsolatos kérdésekkel részletesen foglalkozó Molnár Imre lényegében az előadásban foglaltakat elfogadta, míg Eörsi Gyula hozzászólásából az tűnt ki, hogy szerinte a tagsági jogok nem gyakorlása nem lehet fegyelmi vétség. J. Élias

szerint pedig a szövetkezeti fegyelem megsértése csak akkor minősül fegyelmi vétségnek, ha az durva módon jelenik meg és ismétlődően fordul elő.

Nagyobb vita alakult a *c)* ponttal kapcsolatban, nevezetesen, hogy a munkából való elmaradással okozott terméskiesés kárnak vagy elmaradt haszonnak minősül-e? A hozzászólók többsége (Z. Sz. Beljajeva, T. G. Ljajev, H. Richter) az előadóval értett egyet, Eörsi Gyula, viszont úgy foglalt állást, hogy „ha valami nem terem meg, vagy silányabb minőségben terem meg, az nem damnum emergens; a damnum emergens körébe csak az tartozik, ami megvolt és most nincs meg, vagy jó volt és most silány", és felvetette azt a kérdést, hogy nem kellene-e a felelősséget az elmaradt haszon eseteire nyíltan is kiterjeszteni. A *d)*, *e)*, *f)* pontok körül kialakult vita során is lényegében az előadásban foglalt fő irány került elfogadásra.

3. A konferencia harmadik napján került sor *Halász József „A termelőszövetkezetek állami irányítása és a tanácsok"* című előadásának megtartására. Az előadó az állami irányítás problematikáját két összefüggésben tárgyalta, mégpedig: *a)* az irányításban résztvevő tanácsi — elsősorban a járási és községi tanácsok munkája tartalmának, az üzemi — gazdasági irányítás követelményének megfelelő változása, szervezeti és módszerei alakulása szempontjából; *b)* és a termelőszövetkezetek közvetlen vezetését ellátó termelőszövetkezeti szervek tevékenységének fejlődése, a termelőszövetkezeti demokrácia jelenlegi fejlődési szakaszban való érvényesülése szempontjából.

a) A termelőszövetkezetek állami irányítása — ahogy az előadó mondja — bár különböző értelemben használatos, lényegét tekintve *komplex fogalom:* gazdasági, politikai, szakmai, speciális szervezeti vezetést jelent, amely azonban csak abban az esetben felelhet meg a gazdasági és társadalmi célkitűzéseknek, valamint a termelőszövetkezeti tagság érdekeinek, ha teljes összhangban érvényesül a termelőszövetkezeti demokrácia követelményeivel. Minthogy azonban a termelőszövetkezetek belső szevezeti élete, gazdasága állandóan fejlődik és ennek kapcsán a termelőszövetkezeti demokrácia tartalmi elemeit kifejező formák is változnak, változik az állami irányítás tartalma és módszere is. Ez a változás természetszerűleg nemcsak a termelőszövetkezetek belső, hanem a szocialista társadalom általános fejlődésével is összefüggésben van, bár e két körülmény egymástól nem választható el.

A fejlődés jelenlegi szakaszában a gazdasági, üzemi szakmai irányítással kapcsolatos feladatok kerülnek előtérbe, amelyek konkrét szervező munkával oldhatók meg, és egyre fokozottabban szűkül össze a közhatalmi, igazgatási jellegű tevékenység területe. El lehet mondani azt is, hogy az államhatalmi és államigazgatási szervek a szocialista állam gazdasági szervező funkciójának megvalósítása során sokoldalú tevékenységet fejtenek ki, amely nem szorítható bele a hagyományos értelemben vett államigazgatás kereteibe.

b) A jogi irodalom egyébként az *állami irányításnak három ágát különbözteti meg*, úgymint: 1. az általános mezőgazdasági igazgatást; 2. a termelő-

szövetkezeti igazgatást; 3. az üzemi gazdasági irányítást. Vannak azonban eltérő álláspontok is, amelyek az állami irányítás pl. általánost szakigazgatásra, szövetkezeti igazgatásra és felügyeletre tagolják. Az előadó szerint minden rendszerezésnek csak abban az esetben van tudományos értéke és jelentősége, ha visszatükrözi a rendszerezett jelenség lényegének megfelelő kapcsolatokat és lényegükből következően helyezi el azokat. Az adott fejlődési szakaszban pedig — mint erre az előadás már utalt — az állami irányítási feladatok zöme a termelés megszervezésében, az üzemi gazdasági irányítás területén jelentkezik. Ezt a körülményt egy ilyen irányú rendszerezés során figyelmen kívül hagyni hibás szemléletek kialakítására vezethet.

c) A termelőszövetkezetek *állami irányítása* a legplasztikusabban *a járási tanács tevékenységében* fejeződik ki, mivel e területen alakult ki a legközvetlenebb kapcsolat a termelőszövetkezetek és a tanácsok között. Szinte elképzelhetetlen az olyan járási végrehajtó bizottsági ülés, ahol termelőszövetkezeteket érintő kérdéseket ne tárgyalnának, és az itt megtárgyalt kérdésekben hozott határozatok gyakran jelentősen hatnak a termelőszövetkezetek gazdasági szervezeti alakulására és termelésük fejlesztésére. Ezeken az üléseken a termelőszövetkezeteket érintő ügyek egész skálája felmerül, a tervkészítéstől a termelési és terményértékesítési szerződéseken, a termelőszövetkezet beruházása és a termelés szakosításán keresztül egészen az elárusítóhelyek létesítéséig, vagy a tagokat érintő munkadíjazási formák megvitatásáig, illetőleg a fő idényben felmerülő munkák elvégzése megszervezésének elősegítéséig. Az itt hozott határozatok többnyire ajánló jellegűek, és ma már általában is el lehet mondani, hogy az irányító szervek tevékenységét az ajánló jellegű javaslatok jellemzik. A termelőszövetkezetek ezeket az ajánló jellegű javaslatokat általában figyelembe veszik és megvalósítják.

d) Óriási fejlődésen ment keresztül *az állami irányítás tartalma* is, amelyre már nem az adminisztratív, hanem a gazdaságpolitikai módszerek alkalmazása a jellemző, és amelyben a szerződéses rendszer, a különböző felvásárló és értékesítő szervekkel való kapcsolatok, az ár- és hitelpolitika érvényesül. A felügyeleti igazgatási funkciók ellátása ma már kisebb részét teszi ki az irányítási munkának.

e) Átalakul, illetőleg megváltozik a *községi tanács* és a *mezőgazdasági osztály* mellett működő *állandó bizottságok*nak feladata is. Ahol az állandó bizottságok eredményes munkát végeznek, tevékenységük elsősorban a mezőgazdasági termelés szervezési, üzemi-irányítási tapasztalatainak általánosítására és a termelőszövetkezetekben való felhasználásának elősegítésére irányul. Ezekben a járási mezőgazdasági állandó bizottságokban — több járásban — államigazdasági igazgatók, termelőszövetkezeti elnökök és agronómusok, a járási pártbizottság termelőszövetkezetekkel foglalkozó felelős munkatársai vesznek részt, vezetője helyenként a végrehajtó bizottság elnöke. Az ilyen összetételű állandó bizottságok állásfoglalásait irányításként elfo-

gadja és felhasználja a mezőgazdasági osztály is. Ahol azonban az állandó bizottságok nem ilyen összetétel mellett működnek, munkájuk általában formális. Ha tehát az állandó bizottságok és ezen keresztül a mezőgazdasági irányító szervek tevékenységét fejleszteni akarjuk, fel kell oldani a jelenlegi — jogszabályban rögzített — zárt kereteket, és ezekben a bizottságokban megfelelő arányban a nem tanácstagok részvételét is lehetővé kell tenni.

Egyes járásokban az állandó bizottságokkal párhuzamosan — ott, ahol az előbb ismertetett összetétel nincs biztosítva — alakulnak *termelési tanácsok* is, amelyek munkájában a járás megfelelő szakképzettséggel rendelkező szakemberei vesznek részt. Működésük eredménye az, hogy a járási végrehajtó bizottság a legfontosabb kérdéseket érintő határozatait e termelési tanácsok véleményének figyelembevételével hozza meg.

Bizonyos fokig más a helyzet a községi tanácsok mellett működő állandó bizottságok esetében, ahol rendszerint tagja a bizottságnak a termelőszövetkezet vezetősége, agronómusa és a munkaegységvezetők, és ahol a bizottság elnöke egyben a termelőszövetkezet elnöke is. Ez pedig azt jelenti, hogy a termelőszövetkezet lényegében felszívta az állandó bizottságot.

Nagyobb községekben, ahol rendszerint több termelőszövetkezet működik *helyi termelőszövetkezeti tanácsok* szervezését határozták el, amelynek feladata a termelőszövetkezetek munkájának összehangolása, a belső üzemgazdasági igazgatás körébe tartozó kérdésekben egységes gyakorlat kialakítása, tapasztalatcsere stb. E szerv elnöke a községi végrehajtó bizottság elnöke, és tagjai a termelőszövetkezeti elnökök és a termelőszövetkezetek közgyűlése által választott termelőszövetkezeti tagok. Ezek egyébként nem állami, hanem termelőszövetkezeti szervek.

f) A termelőszövetkezetek állami irányításának megjavításával — mint erre az előadás már korábban utalt — összefügg a *termelőszövetkezeti demokrácia fejlesztése*, minthogy az állami irányítás a termelőszövetkezeti demokrácia keretei között, a termelőszövetkezetek saját vezető és igazgatási szervei útján valósul meg. A termelőszövetkezeti demokrácia megszilárdításának és fejlesztésének problémái kettős összefüggésben merülnek fel: 1. a termelőszövetkezeti demokrácia erősítése mint a szocialista demokrácia egyik formájának fejlesztése szempontjából; 2. a termelőszövetkezet gazdaságából mint a szocialista gazdaság egyik formájából következő sajátosságok szempontjából.

1956 után a párt és kormány következetes gazdaságpolitikája következtében megnövekedett a termelőszövetkezetek önállósága is, és a termelőszövetkezetek legfontosabb ügyeiben a termelőszövetkezeti tagok közvetlenül vagy választott szerveik útján maguk döntenek. Ebből következően a termelőszövetkezetekben az önigazgatás sajátos formája valósul meg. Ez pedig a termelőszövetkezeti tagok által választott szerveken keresztül történik. Ilyen választott szerv a termelőszövetkezet küldöttgyűlése is, amelynek létrehívása a közgyűlés hatáskörébe tartozik. A tagok

összessége dönt egyébként abban a kérdésben is, hogy a küldöttgyűlésre átruházzák-e a közgyűlés összes jogait, vagyis abban a kérdésben, hogy a termelőszövetkezet igazgatását a közvetlen demokrácia, vagy a képviseleti demokrácia keretei között kívánják megvalósítani. A küldöttgyűlés ugyanis a képviseleti demokrácia egyik formája. A termelőszövetkezetek gazdasági szervezeti megerősödése, a termelőszövetkezeti gazdaságok szakszerűbb üzem gazdasági igazgatásának követelményei abban az irányban hatnak, hogy a termelőszövetkezeti demokrácia fejlődésében a képviseleti elv mind fokozottabban kezd érvényesülni. A küldöttgyűlési formát azonban nem helyes és nem is lehet adminisztratív úton kialakítani, mert ez bizonyos érési folyamatot, a termelőszövetkezeti tagok egymás iránti bizalma erősödését feltételezi. A szakszerűség fejlesztése egyébként megköveteli a képviseleti és vezetőszervek, valamint az egyes felelős vezetők tevékenysége közötti összhang biztosítását is. A termelőszövetkezeti demokrácia fejlődése, a képviseleti elemek erősödése, a termelőszövetkezetek belső irányítása hatással lesz a tanácsok szervezeti és hatásköri alakulására is. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy a termelőszövetkezetek ma már nemcsak mint gazdasági termelőegységek, hanem társadalmunk politikai rendszerének is egyre jelentősebb intézményeivé válnak.

Az előadáshoz G. A. Akszenyonok, V. Fábry, S. Szer, Földes Iván, a pécsi egyetem jogi karának tanszékvezető docense, Bak József Legfőbb Ügyészségi ügyész és Takács Imre, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docense készítettek korreferátumot.

A külföldi hozzászólásokra általában az volt a jellemző, hogy a saját államukban érvényesülő igazgatási formákkal és módszerekkel, illetőleg az állami irányítás tartalmának fejlődésével foglalkoztak. A hazai korreferensek közül Földes Iván az állami irányítás néhány általános kérdésén túlmenően az irányítás jogi formáinak rendszerével, különösen az üzemi gazdasági igazgatással és az állami felügyelettel foglalkozott. Bak József az állami irányítás komplex jellegét, a szövetkezeti demokrácia és garanciáinak védelme problémáit fejtegette, míg Takács Imre a járási tanácsi szervek irányító munkája fejlesztésével összefüggő kérdéseket elemezte. Egyébként a hozzászólók az előadás fő vonalával egyetértettek.

* * *

A konferencia *Kovács István*, a Szegedi Tudomány Egyetem Jogi Karának professzora, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete igazgatóhelyettesének zárószavaival ért véget.

A konferencia általános értékelése kapcsán el kell mondani, hogy mind az előadások, mind a hozzászólások magas színvonalúak voltak. Eredményként megállapítható, hogy a különböző szocialista országokban a termelőszövetkezeti jog területén elért tudományos eredmények ismertetése, a tapasztalatok kicserélése, a lefolytatott viták kölcsönösen pozitív irányban hatnak a termelőszövetkezeti jog — mint önálló jogág — további fejlődésére.

BESZÁMOLÓ A X. NEMZETKÖZI TUDOMÁNYTÖRTÉNETI KONGRESSZUSRÓL ÉS A NEMZETKÖZI SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG (IAS) V. VILÁGKONGRESSZUSÁRÓL*

SZIGETI JÓZSEF

Az első kongresszust 1962. augusztus 24-től szeptember 1-ig, a másodikat szeptember 2-tól 8-ig tartották.

A Tudománytörténet X. Nemzetközi Kongresszusa, amelyet vendéglátóink, élükön a fáradhatatlan Henry Guerlac professzorral kitűnően szerveztek meg és bonyolítottak le, színes s a tudománytörténet módszertani kérdéseire, egyes korszakaira és fontos részletproblémáira kiterjeszkedő programjával érdekes esemény volt. Érdekességét fokozta, hogy ezúttal már igen intenzíven vettek részt munkájában a szocialista világrendszer tudománytörténészei, számos előadásban dolgozva fel a szocialista államok tudományos fejlődésének jelenét, valamint közelebbi és távolabbi múltját. A magyar delegáció összefoglaló anyagot vitt a magyar tudománytörténeti irodalomból. De nemcsak hazájuk fejlődésének eredményeiről beszéltek. Zubov szovjet professzor az egész kongresszus egyik legszebb és legmélyebben szántó előadását tartotta meg a reneszánsz tudományának és technikájának jellemző vonásairól. Szívesen emlékezünk vissza az olasz Vasco Ronchinak éles elméjű és gazdag fejtegetéseire a fény fogalmának fejlődéséről az olasz természetfilozófiában, az amerikai Reston professzor előadására Kepler jelentőségéről, a newtoni fizika fejlődéséről s nem utolsósorban Athanáz Joja — a Román Tudományos Akadémia elnökének — nagyon dialektikus, nagyon materialisztikus gondolatmenetére a konkrét azonosság elvéről, amelyben a tudományos kutatás logikájának alapját látta.

A kongresszuson 7 szekció működött:

1. A tudománytörténet általános problémái, módszerei, a filozófia és a hisztoriográfia viszonya a tudománytörténetben;

* A két kongresszust az Egyesült Államokban tartották meg. Magyarországot mind a két kongresszuson *Molnár Erik* akadémikus és *Szigeti József*, a filozófiai tudományok doktora képviselte. Az európai népi demokratikus országok közül, amelyek a Szovjetunió mellett delegátusokat küldtek, a Román Népköztársaságot a magyarhoz hasonlóan mindkét kongresszuson ugyanaz a három személyt képviselte. Csehszlovákia két delegátussal szerepelt a tudománytörténeti és öt delegátussal a szociológiai kongresszuson, a szovjet delegáció hivatalos delegátusokból és nem delegált, önköltséges tanulmányutasként kiutazott tudósokból állott. Az első kongresszuson öt delegátus és tíz önköltséges, a másodikon megfordítva, tíz delegátus és öt önköltséges vett részt.

2. A technológia és az alkalmazott tudományok története;
3. A tudomány az antikvitásban;
4. A tudomány a középkorban és a reneszánszban;
5. A matematika és az egzakt tudományok 1600 után (itt a következő albizottságok voltak: *a)* matematika, *b)* fizika és asztronómia, *c)* kémia és a gyógyszerészet története).
6. A biológia és a földtani tudományok 1600 után (albizottságai: *a)* természettörténet és biológia — beleértve az orvosi biológiát is —, *b)* földrajzi kutatások, geológia és oceanográfia).
7. Az emberről szóló tudományok (pszichológia, antropológia, szociológia és nyelvtudományok).

A polgári tudománytörténészek többségének fellépését összegezve elmondhatom, hogy nagy és hasznos tárgyi tudásuk ellenére sem sikerült hidat verniök a tudománytörténet és a jelen tudomány fejlődésének nagy kérdései közé, s ezért hatott sok, önmagában érdekes ismeretanyag porosnak. A nagyon elterjedt pozitivista nézőpont — az idealizmus egy válfaja — gátolja munkájukat, úgyis mint a régi pozitivizmus maradványa, úgyis mint neopozitivizmus.

Jelleg, hangulat, korunk aktuális kérdéseihez való közelség tekintetében határozottan különbözött ettől a Nemzetközi Szociológiai Társaság (IAS) Washingtonban tartott V. Világkongresszusa, amelynek résztvevői, már szakmájuknál fogva is, közelebb állnak mai életünk problémáihoz. Itt a marxizmus elemeinek ismeretével, sőt tudományos értékük elismerésével is találkoztunk már polgári tudósok részéről. Persze az elemek ismerete s esetenkénti felhasználása nagyon különböző magatartással párosulhat: többüknél egyes elemek elfogadása a marxizmus egészének tudatos és határozott elvetésével, antimarxizmussal párosul, — másoknál a marxizmus elemeinek átvétele a marxizmus egészéhez való közeledés kifejezése.

Három nagy téma szerepelt napirenden:

I. A szociológia, a politikusok és a közvélemény viszonya.

II. A fejlődés szociológiája.

III. A szociológiai elmélet természete és problémái.

Külön bizottság foglalkozott a tudományszociológiának, a pszichiátrikus szociológiának és a jogszociológiának kérdéseivel. A marxizmus vitáját a szociológiai elméletalkotás E. Fromm által vezetett albizottságában tartották meg.

Először: A szociológia, a politikusok és a közvélemény viszonya. A bevezető előadást A. Sauvy, a párizsi Demográfiai Intézet igazgatója tartotta, aki főleg a szociológusok és a politikusok viszonyával foglalkozott, nem túlságosan mélyen, kritikai hangon, de tárcarovat stílusban. Kifejezetten csak a nyugati szociológia és politika viszonyával foglalkozott, mert mint hangsúlyozta, nincs elégséges ismerete a szocialista országok hasonló viszonyairól. Ahogyan a privát ember akkor megy szemészhez, ha a szeme fáj, úgy a politikus is csak akkor fordul a szociológiához, ha politikai nehézségei támadnak. Felele-

venítve Max Weber gondolatát a szociológiai teória értékmentességéről, kifejtette, hogy a szociológus adott feltételekből meg tudja mondani, milyen következmények folynak, de hogy milyen utat kell választani, erre már nem vállalkozhat, ez a politikus feladata. A politika nagyobb hatással van a szociológusokra, mint a szociológusok a politikára. A politikusok még abban az esetben is más következtetéseket vonnak le a szociológusok által összeállított anyagból s másként prezentálják ezt a közvélemény előtt, ha a tudósok előzetes véleményét kikérik. A szovjet delegáció vezetője, Konsztantyinov professzor e napirendi ponthoz szólva azokat az erőfeszítéseket mutatta be, amelyeket a szovjet szociológusok tesznek a szocialista mezőgazdaság továbbfejlesztésével kapcsolatban. Fejtegetéseit a közönség túlságosan deskriptívnek tartotta. A marxista szociológusok előadását összevetve a polgári szociológusokéval, világosan kínálkozik az a következtetés, hogy a tudományos tervezésen nyugvó, a szocialista demokráciát kifejlesztő szocializmusban e tényezők együttműködése harmonikus, míg a kapitalizmusban, ahol a társadalmi ellentmondások megoldhatatlan feladatok elé állítják a legfelkészültebb polgári szociológust is, teljes a diszharmónia, s a polgári politikusok nemegyszer puszta presztizs okokból hivatkoznak a szociológiára.

Másodszor: A fejlődés szociológiája, amelyben nagy szerepet játszott az elmaradott országok fejlődése. A fő témák a következők voltak: *a)* a fejlődés korai szakasza, *b)* a tradicionalizmussal való szakítás, *c)* városi és falusi területek sztratifikációja és az indusztrializálódás kérdése, *d)* a vallásos nézetek szerepe a fejlődésben, amelyet jobbára Max Weber ismert könyvének a Wirtschaftsethik der Weltreligionen-nek és a Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus-nak nézőpontjai alapján tárgyaltak. A legtöbb előadást az jellemezte, hogy a fejlett ipari társadalom fogalmának segítségével elmosta vagy kifejezetten eltüntette azokat a lehetőségeket, amelyek az elmaradott népeknél a szocialista, illetve a kapitalista irányú fejlődés tekintetében fennállnak. Szovjet részről G. E. Glezerman professzor és Z. A. Sztyepanyan szólottak a kérdéshez. Az utóbbi a Szovjetunió elmaradott népeinek azt az útját ismertette, amely a feudalizmusból, az orosz munkásosztály védelme nyomán és alapján, a szocializmusba vezetett, és hangoztatta, hogy ennek az útnak milyen nagy történelmi jelentősége van a mai, az imperializmus kötelékeiből felszabaduló volt gyarmati államok fejlődése tekintetében. Ebben az összefüggésben merült fel az új vezető elitek kialakulásának a kérdése is. A szovjet delegáció ehhez kapcsolódva a szovjet intelligencia fejlődési útját ismertette.

Harmadszor: A szociológiai elméletalkotás természete és problémái. René König elnöki megnyitója nyomatékkal emelte ki azt a szerintünk is fölöttébb fontos kérdést, hogy korunk szociológiájának, amely választ akar adni égető kérdéseinkre, történeti szemléletű szociológiának kell lennie. „Egy adott közösség társadalmi problémáit tanulmányozva, tekintetbe kell vennünk e közösség történeti fejlődését, hogy megfelelő elképzelést tudjunk kialakítani

szerkezetéről." König még a marxista szociológia történeti szemléletének jelentőségéből is lát valamit. Ha a helyes felismerést végigvinnék, bizonyára nem beszélhetnének, mint ezt egyébként König is teszi, arról, hogy a kapitalizmus az „ipari társadalom" fejlődésének alacsonyabb szakasza volt csupán s a „haladottabb" ipari társadalmak — König szerint részben, vagy — mások szerint — egészében megoldották már a kapitalizmus ellentmondásait. Az ipari társadalom fogalmának olyan történelmietlen általánosítása ez, amely akarva-akaratlanul a jelenkori kapitalizmus védelmezőinek álláspontjára vezeti a nyugati szociológia tudományos objektivitásra törekvő művelőit is. Az ipari társadalom fogalma önmagában nem is használható szociológiai fogalomként, mert nem az emberek egymás közti viszonyait fejezi ki, s mint minden pusztán technikai jellegű fogalom, figyelmen kívül hagyja a társadalmi-gazdasági rend természetét.

Az elméleti viták középpontjában a marxizmus és a funkcionalizmus vitája állott. A funkcionalizmus lényege az a gondolat, hogy minden társadalmi intézmény beleilleszkedik egy adott szociális kontextusba. Az ideális beleilleszkedést úgy határozzák meg, mint az illető szociális kontextus tagjaként fellépő intézmény olyan fajta működését, amely jobban szolgálja a rendszer stabilitását, mint ugyanazon intézmény bármely elképzelhető vagy létező változata. A mérsékelt funkcionalizmus nemcsak ideálisan, hanem nagyon is tökéletlenül funkcionáló intézményeket is elismer, a problémája az, hogy a tökéletlen változat hogyan tökéletesedik. Metodikai elvei a nézetek és meggyőződések (hitek) értelmezésénél is megkövetelik, hogy a szavakat és a frázisokat annak a szociális tevékenységnek és intézményesített formáinak egészéből kiindulva vizsgálják, amelyben az illető nézetek fellépnek. Nyilvánvaló, hogy a funkcionalizmusnak vannak olyan elemei, amelyek a marxizmusból kerültek ki, s a vitában fellépő szovjet delegátusok utaltak is erre ugyanakkor, amikor rámutattak az egész koncepció elmosottságára, elsősorban arra, hogy az alap és a felépítmény valóságos viszonyát nem értik meg, ki is emelték ezt az egyezést.

A marxizmus vitáján a marxista szociológia bírálóit ezúttal nem jellemezte a tudományos vita normáinak megtartása. Rubel és Feuer urak fellépését korunk marxizmusa ellen nehéz volna pusztán elméleti tudományos motívumokból származó véleménynek tekinteni. Rubel Marx tanításában olyan ideológiát látott, amelyet Marx a kérdés tudományos tanulmányozása nélkül alakított ki a proletariátus messianisztikus történelmi szerepébe vetett hittel; gondolatát utólag próbálta csak a tudomány eszközeivel is hitelesíteni. L. S. Feuer viszont a lenini pártot kezelte olyan „értelmiségi" pártként, amely a saját véleményét akarja az egész társadalomra rákényszeríteni. Pozitív feltünést keltett a szovjet küldöttek, a régiek mellett különösen az angolul, franciául kitűnően tudó fiatal nemzedék tudományos, mértéktartó hangvétele s feltétlen elvi következetessége a válaszokban. J. A. Zamoskin kifejtette Feuerrel szemben, hogy az értelmiséget semmiképpen nem lehet osztálynak tekin-

teni, s a lenini párt értelmiségből származó tagjai is a munkásosztály érdekeit szolgálták. E. A. Arab-Ogly a lenini párt történelmi keletkezését világította meg. Szigeti József a marxizmus keletkezéstörténete kapcsán rávilágított arra, hogy a különböző elméletek kapcsolatát az alapjukat képező társadalmi érdekkel nem lehet a szociológiai relativizmus szellemében magyarázni, mert a haladó osztályok haladó érdeke, különösen a munkásosztály esetében, az objektív megismerés motorja.

Nagy figyelemmel fogadták Molnár Erik akadémikus e szekcióban tartott előadását a társadalmi törvény objektivitásáról, ennek marxista koncepciójáról, amely a polgári szociológia szubjektivizmusának eleven cáfolatát jelenti. Előadása után többek kifejezték, hogy mennyire pozitív meglepetés volt számukra a tiszta elméleti szempont következetes végigvitele és kifejtése. Ebből is látni, hogy marxisták és nem marxisták tudományos dialógusának folytatására megvan ma is minden lehetőség.

A magyar delegáció számos ismeretséget, kapcsolatot kötött, s módjában volt közvetlenül is tapasztalni, hogy a szakmájukat igényesen művelő polgári tudósok távolról sem impermeábilisek a marxista szociológia szempontjai tekintetében.

KRÓNIKA

1961. december 1.—1962. december 31.

Az Osztály életéből

Tagsági hirek

A Magyar Tudományos Akadémia 1962. évi közgyűlésén rendes taggá választotta *Mátrai László* levelező tagot és levelező taggá *Pach Zsigmond Pált*, a történelemtudomány doktorát és *Eörsi Gyulát*, az állam- és jogtudományok doktorát.

*

Szabó Imre akadémikust, osztályunk tagját a Lengyel Tudományos Akadémia külső tagjává választotta.

*

Bulla Béla MTA lev. tag, a Földrajztudományi Kutatócsoport igazgatója életének 56. évében, 1962. szeptember 1-én meghalt. Halálával a földrajztudományt nagy veszteség érte.

*

Jaroslav Böhm, a Csehszlovák Tudományos Akadémia alelnöke, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja meghalt. Halálával a régészettudomány kiváló művelőjét veszítette el.

*

Osztály- és Osztályvezetőségi ülések

A II. Osztály *Osztályvezetősége* 1961. november 30-án ülést tartott. Az Osztályvezetőség megvitatta az intézeti tudományos tanácsok tevékenységéről szóló jelentést és megállapította, hogy a tudományos intézetek tudományos tanácsai az elmúlt évek folyamán munkájukban fokozotabb segítséget adtak az intézeti munka elvi és gyakorlati irányításához. Megbízta az osztálytitkárt, hogy a tapasztalatok alapján összegezze a tudományos tanácsok működésének irányelveit és küldje meg ezeket az intézetek igazgatóinak. Az osztályvezetőség elfogadta az 1961. októberében Budapesten rendezett reneszánsz konferenciáról szóló jelentést, és elismerését fejezte ki a Magyar-Lengyel Történész Vegyes Bizottságnak a konferencia megszervezéséért és eredményes lebonyolításáért. Foglalkozott továbbá a Tudományos Kutatási Fejlesztési Alap felhasználásának előkészítésével, s megbízta a szaktitkárságot, hogy részletes tervet, illetve javaslatot dolgozzon ki a II. Osztály területén megjelölt kutatási témák TUKUFA-ból való támogatására. A továbbiakban javaslatot tett az Osztályvezetőség az 1962. évi elnökségi jutalmakra, majd jóváhagyta az Állam- és Jogtudományi Intézet belépését a Nemzetközi Jogtudományi Egyesületbe, és határozatot hozott az egyhónapos franciaországi és a Közgazdaságtudományi Intézetet és Történettudományi Intézetet közvetlenül érintő egyhónapos ösztöndíj felhasználásával kapcsolatos javaslat kialakítására.

*

Az *Osztályvezetőség* következő ülését 1962. január 11-én tartotta. Ezen ülésén kialakította az Osztályvezetőség 3 éves konferencia tervét, megvitatta az intézeti kutatók nyelvismeretéről szóló tájékoztatót. Ezzel kapcsolatban az Osztályvezetőség tudomásul vette, hogy az Osztályhoz tartozó intézetekben az idegen nyelv tanulása, főleg az orosz nyelv elsajátítása legtöbb helyen szervezett keretek között folyik, és felhívta az intézeti igazgatók figyelmét az egyes helyeken tapasztalható lemaradások megszüntetésére. A továbbiakban az Osztályvezetőség határozatot hozott egy idegennyelvű társadalomtudományi bibliográfia kiadása előkészítő munkálatainak megindítására. Az Osztályvezetőség egyebek között foglalkozott az 1962. évi új státuszok elosztásával, az 1962. évben rendezendő nemzetközi kongresszusokon való részvétel személyi kérdéseivel és javaslatot tett franciaországi és olaszországi tanulmányútra. A továbbiakban véleményt mondott több egyetemi kinevezés ügyében. Az SZKP XXII. Kongresszusa anyagának feldolgozására

javaslatot kért a Filozófiai, Közgazdaságtudományi, Állam- és Jogtudományi, valamint a Történettudományi Intézettől.

*

1962. január 18-án a II. Osztály *osztályülése* javaslatot tett új rendes és levelező tagokra, megtárgyalta és elfogadta az Osztályvezetőség tájékoztatóját az 1961. második félévében végzett munkáról.

*

Az *Osztályvezetőség* soronkövetkező ülését 1962. február 8-án tartotta. Először a Történettudományi Intézet, a Földrajztudományi Kutatócsoport és a Dunántúli Tudományos Intézet jelentésével és 1962. évi kutatási tervével foglalkozott. Az Osztályvezetőség fenti három intézet jelentését és 1962. évi kutatási tervét a felkért bírálók véleményének meghallgatása után megtárgyalta és elfogadta. Megállapította, hogy említett intézetek tudományos munkája az elmúlt évben jelentős előrehaladást ért el, és 1962. évi kutatási tervük megvalósítása az eddigi eredmények alapján reálisnak látszik. Az Osztályvezetőség megtárgyalta az osztályhoz tartozó bizottságok 1962. évi célhitel elosztási javaslatait és a célhitelkeretet szétosztotta. A továbbiakban az Osztályvezetőség javaslatokat tett az Akadémia Elnökségének az 1962. évi akadémiai jutalmakra és elfogadta a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatójának az Intézet tudományos tanácsa összetételének módosítására irányuló javaslatát.

*

Az *Osztályvezetőség* 1962. február 21-i ülésén folytatta az Osztályhoz tartozó intézetek elmúlt évi munkájáról szóló jelentésének és 1962. évi kutatási tervének megvitatását. Így a Közgazdaságtudományi, a Filozófiai Intézet és a Régészeti Kutatócsoport jelentésének és 1962. évi kutatási tervének megvizsgálását. Mindkét intézet, ill. kutatócsoport elmúlt évi munkájával foglalkozó jelentést és az 1962. évi tervet alapos vita után elfogadta, majd az SZKP XXII. kongresszusa anyagának feldolgozására vonatkozó tervhez járult hozzá az Osztályvezetőség. Megvizsgálta továbbá az idevonatkozó elnökségi határozat alapján az Osztályközlemények profilját. Megállapította, hogy a II. Osztály Közleményei c. folyóirat megfelel a KFB és az Elnökség által körvonalazott irányelveknek, ezért nem javasolt változtatást.

*

Az 1962. március 8-án tartott *Osztályvezetőségi* ülésen napirendre került az Állam- és Jogtudományi Intézet jelentése és 1962. évi kutatási terve. Az Osztályvezetőség az intézet munkájáról szóló előterjesztést és az éves kutatási tervét elfogadta. Az Osztályvezetőség megvizsgálta egy önálló szociológiai kutatócsoport létrehozásának lehetőségeit és feltételeit. Kifejezésre juttatta, hogy mindaddig, amíg egy önálló kutatócsoport létrehozásának feltételei a közeljövőben nem érnek meg, erőfeszítéseket kell tenni a Filozófiai Intézet szociológiai csoportjának növelésére és a szociológiai kutatás nagyobb összegű anyagi támogatására. A szociológiai kutatás fejlesztésének szükségességéből kiindulva az Osztályvezetőség leszögezte, hogy az önálló szociológiai kutatócsoport létrehozása a sürgős feladatok közé tartozik, s felállításának lehetőségét már 1963. év folyamán biztosítani kell. A továbbiakban az Osztályvezetőség kialakította az osztályülések és az osztályvezetőségi ülések I. félévi programját. Az Osztályvezetőség az egyebekben elfogadta az 1962. évi külföldi vendéglátási keret elosztását, továbbá véleményét nyilvánította néhány egyetemi kinevezés tárgyában, majd kialakította javaslatát a Diplomáciai és Nemzetközi Jogi Lexikon második kiadásának előkészítéséhez a szerkesztőbizottság összetételére. Az Osztályvezetőség javaslatot tett az Akadémia elnökének a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos tanácsának kiegészítésére.

*

1962. március 21-i ülésén az *Osztályvezetőség* megvitatta elmúlt évi munkájáról készített beszámolótervezetét.

*

Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya 1962. április 5-én kibővített *osztályülést* tartott, amelyen megvitatták az Osztályvezetőség beszámolóját a végzett munkáról. Szabó Imre főtitkárhelyettes elnöki megnyitó szavai után Mátrai László osztálytitkár ismertette az osztályvezetőség beszámolóját. A kibővített osztályülés az osztályvezetőség beszámolóját beható vita után elfogadta.

*

Az *Osztályvezetőség* 1962. május 23-i ülésén először az állam- és jogtudományi folyóiratok helyzetéről szóló jelentést vitatta meg. Az Állam- és Jogtudományi Bizottság az állam- és jogtudományi folyóiratok helyzetéről előzetesen felmérést végzett, és a felmérés eredményeképpen előterjesztett anyag az osztályvezetőség megítélése szerint mindazokat a problémákat érintette, amelyek említett folyóiratokkal kapcsolatosan fennállnak. Az Osztályvezetőség határozatot hozott, hogy a Jogtudományi Közlönyt a magyar jog-

tudomány reprezentatív folyóiratává kell alakítani és az Állam- és Jogtudományi Bizottság folyóiratává kell tenni. Az Osztályvezetőség szükségesnek tartotta az állam- és jogtudományi folyóiratok szerkesztőbizottságainak kiegészítését és felkérte az osztálytitkárt, terjesszen elő javaslatot a szerkesztőbizottságok személyi összetételének módosítására. Az Osztályvezetőség végül felkérte a szerkesztőbizottságokat, hogy a felmérés tapasztalatait, a levont tanulságokat, az Osztályvezetőség állásfoglalását használják fel további munkájukban. A továbbiakban a Régészeti Kézikönyv előkészítéséről tárgyalt. Megállapította, hogy a régészettudomány eredményeit átfogó kiadványsorozatban kell megjelentetni. Felkérte a szerkesztőbizottságot, hogy a sorozat tervezetét készítse el. A régészettudomány anyagi eszközei elosztásának felmérésére vonatkozó előterjesztést az Osztályvezetőség elfogadta, majd néhány egyetemi kinevezés ügyében véleményét nyilvánította, és foglalkozott a Történettudományi Intézetnek a külföldi tanulmányutak számának növelésére vonatkozó előterjesztésével. Az Osztályvezetőség leszögezte, hogy a társadalomtudományok szerepének növekedése szükségessé teszi a társadalomtudományok képviselőinek, közöttük történészeknek is nagyobb számban külföldi tanulmányutakra való küldését, azonban arra is törekedni kell, hogy emellett növeljük a hosszabb, többhónapos tanulmány utakat. Az Osztályvezetőség hozzájárult ahhoz, hogy a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Belkereskedelem-gazdaságtana tanszéke az elmaradott országok gazdasági kérdéseivel való behatóbb foglalkozás érdekében nagyobb összegű célhitel támogatásban részesüljön, és egyben felkérte a tanszék vezetőjét, hogy egy tanszéki kutatócsoport felállítására vonatkozó részletes tervet dolgozzon ki.

*

Az 1962. június 21-i *Osztályülés* megtárgyalta és elfogadta az Osztályvezetőség által kiküldött bizottságnak a II. Osztály intézeteiben és kutatócsoportjaiban folyó kutatómunka ellenőrzése tárgyában készített előterjesztését és úgy határozott, hogy a bizottság jelentését valamennyi intézetnek megküldi azzal a kéréssel, hogy az intézetek tudományos tanácsai foglakozzanak a bizottság megállapításaival, javaslataival és vizsgálják meg az intézeti belső ellenőrzés módszereit. Az Osztályülést követő *Osztályvezetőségi* ülésen megtárgyalta az Osztályvezetőség Szalai Sándor levelező tag által előterjesztett „A ár adalomtudományi kutatás új, hazánkban még kevéssé bevezetett módszereinek kérdése, különös tekintettel az állami és gazdasági vezetés operatív szükségleteire" c. anyagot. Az Osztályvezetőség Szalai Sándor levelező tag vezetésével háromtagú bizottságot küldött ki az előterjesztett anyagnak a vita alapján történő átdolgozására és úgy határozott, hogy a bizottság által elkészített anyagot az intézeteknek megküldi és felkéri az anyagban foglalt kérdések megvizsgálására és javaslatok kidolgozására. Az Osztályvezetőség megtárgyalta az Állam- és Jogtudományi, a Történettudományi Intézet, a Dunántúli Tudományos Intézet, a Földrajztudományi és a Régészeti Kutató Csoport dolgozóinak minősítéséről szóló jelentést, az intézetek káderfejlesztési tervét és megfelelő határozatokat hozott.

*

Az *Osztályvezetőség* 1962. szeptember 27-i ülésén megtárgyalta az intézetek jelentését az intézetekben folyó ideológiai továbbképzésről és jóváhagyta az intézetek erre vonatkozó terveit. Az Osztályvezetőség kialakította az 1963. évi egyezményes kiküldetésekre vonatkozó javaslatot. Jóváhagyta az Osztályvezetőség a Közgazdaságtudományi és Filozófiai Intézet minősítési munkájáról szóló jelentést és az intézetek káderfejlesztési tervét. Foglalkozott továbbá az 1963. évi tudományos konferenciákra vonatkozó javaslatokkal.

*

Az 1962. évi október 2-i *osztályvezetőségi* ülés napirendjén a II. osztály távlati intézetfejlesztési terve szerepelt. Az Elnökség felkérésére az Osztályvezetőség megtárgyalta, milyen mértékben kívánja jelenlegi intézeteit fejleszteni, ill. milyen új intézetek szervezését tartja szükségesnek.

*

Az 1962. november 1-i *osztályülés* a II. Osztályhoz tartozó folyóiratok helyzetével foglalkozott. Az Osztályvezetőség az 1961. év folyamán az Osztályhoz tartozó tudományterületek akadémiai folyóiratait általánosságban vizsgálta meg és akkor úgy határozott, hogy 1962. második felében a főszerkesztők, ill. szerkesztők jelentései alapján egyenként foglalkozik a folyóiratok helyzetével, tartalmi, szerkesztési és technikai kérdéseivel. Az osztályülés beható vita alapján megfelelő határozatokat hozott. Az osztályülés ezután megtárgyalta az Osztály irányító tevékenységéről az Elnökség részére készített jelentéstervezetét és módosításokkal elfogadta.

*

Az 1962. december 11-i *osztályülés* napirendjén szerepelt az Osztály ötéves kutatási terve. Az osztályülés az előterjesztést elfogadta. Az osztályülés kialakította az intézetek dokumentációs csoportjainak és könyv-

tárainak helyzete felmérésére szolgáló szempontokat, és egy háromtagú bizottságot küldött ki a felmérés elvégzésére és javaslatok kidolgozására. Végezetül az osztályülés javaslatot tett az Akadémia Elnökségének az 1963. évi Kossuth-díj odaítélésére.

*

Az 1962. december 11-i ülésén az *osztályvezetőség* először a szocialista akadémiák jogtudományi intézeteinek Varsóban tartott igazgatói értekezletéről szóló jelentéssel foglalkozott. Az Osztályvezetőség megállapította, hogy az Állam- és Jogtudományi Intézetnek és az Osztálynak az a kezdeményezése, hogy az először 1961-ben Budapesten megtartott jogtudományi intézetek igazgatói értekezlete rendszeressé váljék, hasznosnak bizonyult, és hogy 1962-ben a varsói megbeszélésen lényeges előrehaladást értek el az intézetek közötti együttműködés különböző formáit illetően. Az Osztályvezetőség kiemelve az Állam- és Jogtudományi Intézet kezdeményező készségét és szerepét, jóváhagyta az együttműködésre vonatkozó megállapodásokat. Ezután az Állam- és Jogtudományi Bizottságnak a luxemburgi és a strassbourgi nemzetközi jogi fakultás tevékenységében való részvétel kérdéseiről szóló előterjesztését tárgyalta meg az Osztályvezetőség, majd elfogadta az 1962. évi október 4—6 között Budapesten tartott pedagógiai munkaértekezletről szóló jelentést, kifejezvén elismerését a Pedagógiai Bizottságnak és a konferencia előkészítőinek. A fentemlített konferenciák-és munkaértekezletekről szóló beszámoló meghallgatása után sor került a II. osztály 1963. évi létszámfejlesztési keretének elosztására. A továbbiakban az Osztályvezetőség határozatot hozott a keret elosztására, majd elfogadta a Magyar Régészeti Kézikönyv tervét. Ezután az Osztályvezetőség — megtárgyalva a Művelődésügyi Minisztérium átiratát egy, a pedagógiai kutatás elősegítését célzó, a minisztérium által felállítandó kutatócsoportra vonatkozóan — egyetértését fejezte ki azzal a megjegyzéssel, hogy a pedagógiai alapkutatások kiszélesítése és fejlesztése e tervezett kutatócsoport felállítása mellett is szükségessé teszi egy további időpontban, egy önálló akadémiai kutatócsoport felállításának megvizsgálását. Az Osztályvezetőség állást foglalt a Művelődésügyi Minisztériumnak a pedagógiai kutatásokkal, illetve az egyetemen bevezetendő új szakokra vonatkozó javaslatával kapcsolatosan. Elfogadta a Történettudományi Bizottság, a Filozófiai Intézet és a KFB javaslatait az 1963. évi könyvkiadási terv kiegészítésére vonatkozóan és javasolta az Akadémia Elnökének a Dunántúli Tudományos Intézet Tudományos Tanácsának kiegészítését, végül elfogadta a Földrajztudományi Kutatócsoportnak a Periglaciális Nemzetközi Bizottság 1963-ban tartandó tudományos ülésének Budapesten való megrendezésére irányuló javaslatát.

*

Hazai konferenciák

Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya és a Közgazdaságtudományi Intézete rendezésében 1962. május 31-én „A Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusa és a magyar közgazdaságtudomány" címen tartott tudományos ülésszak előadója Friss István akadémikus volt. Az ülésszak korreferensei: Kiss Árpád, Lukács László, Vági Ferenc, Kelemen Zoltán, Berényi József, Hoch Róbert, Burger Kálmánné, Szigeti István, Göncöl György, Szabó József és Simon György voltak.

*

Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya és Történettudományi Intézete 1962. szeptember 28-án „A magyar történettudomány időszerű kérdései a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusa fényében" c. tudományos ülésszakot rendezett. Az ülésszakot Molnár Erik akadémikus nyitotta meg, majd R. Várkonyi Ágnes, Lackó Miklós, Ránki György, Vass Henrik és Pamlényi Ervin tartott előadást.

*

Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya és a Filozófiai Intézete 1962. november 1-én „A filozófia néhány kérdése a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusa fényében" c. tudományos ülést rendezett. Az ülés előadói dr. Szigeti József, Somogyi Zoltán, Vajda Mihály, Huszár Tibor és dr. Kulcsár Kálmán voltak.

*

Akadémiai Jutalmak

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya vezetőségének javaslatára az Akadémia Elnöksége az 1962. évi közgyűlés alkalmából az alábbiakat részesítette akadémiai jutalomban: *Jávorka Editet*, *Berényi Józsefet*, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársait „Jövedelmek a munkabéren felül" c. munkájukért I. fokozatban (arányosan megosztva); *Augusztinovics Győzőt*, *Csákány Istvánt*, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársait és *Kovács Csabát* az ELTE Földrajzi tanszékének adjunktusát „A termelőszövetkezeti részesedés módjai" c.

munkájukért I. fokozatban (egyenlő arányban megosztva); *Tamás Györgyöt*, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársát „A tudományos meghatározás" c. értekezéséért II. fokozatban; *Kulcsár Kálmánt*, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársát „A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban" c. könyvéért II. fokozatban; *Lackó Miklóst*, a Történettudományi Intézet munkatársát „Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949" c. munkájáért III. fokozatban; *Ruzsás Lajost*, a Dunántúli Tudományos Intézet tud. munkatársát „A baranyai parasztság küzdelme a nagybirtokkal" c. művéért III. fokozatban; *Castiglione Lászlót*, a Régészeti Kutatócsoport tudományos munkatársát „A hellenisztikus Sarapis kultusz és ábrázolás kialakulása" c. művéért III. fokozatban.

*

Székfoglaló előadások

Ember Győző akadémikus 1962. december 3-án tartotta meg székfoglaló előadását „A Habsburg abszolutizmus osztálypolitikája Magyarországon az 1760-as években" címmel. (A székfoglaló előadást lapunk más helyén közöljük.)

Eörsi Gyula MTA levelező tag 1962. december 18-án „A polgári jog és a szocialista kollektivák jogágazatai" címmel tartotta meg székfoglaló előadását. (A székfoglaló előadást lapunk más helyén közöljük.)

*

Intézeteink életéből

Filozófiai Intézet

A Filozófiai Intézet tudományos tanácsának 1962. január 13-án rendezett ülésén a Tanács az Intézet 1961. évi beszámoló jelentésével, valamint az 1962. évi munkatervével foglalkozott.

*

A Tudományos Tanács következő ülését 1962. december 12-én tartotta, amelyen az Intézet 1963. évi tervét tárgyalta meg.

*

Közgazdaságtudományi Intézet

1961. december 6-án a Tudományos Tanács ülésén a következő napirendi pontok szerepeltek: Bródy András tudományos munkatárs „A termelés és a tőke számszerű viszonyának alakulása hosszú időre" c. téma kutatási téziseit ismertette, majd Cukor György igazgatóhelyettes beszámolt a nemzetközi termelékenységi és a nemzetközi input-output konferenciákról. Utána Ozswald László tudományos főmunkatárs adott tájékoztatást csehszlovákiai tanulmányútjáról, végül Berényi József tud. munkatárs számolt be az NDK-ban tett tanulmányútjáról.

*

A Tudományos Tanács 1962. január 10-i ülésén megvitatta az Intézet 1961. évi tudományos tevékenységéről szóló jelentést, majd jóváhagyta az Intézet 1962. évi munkatervét.

*

Az 1962. március 22-i ülésen Molnár Ferenc tudományos munkatárs „A két világpiac közötti gazdasági kapcsolatok kérdéseiről", Simon György főmunkatárs és Kondor György tudományos munkatárs „A matematikai módszerek alkalmazása a Szovjetunióban a közgazdasági kutatásokban" címmel tartott beszámolót.

*

Az 1962. május 24-i ülés napirendjén a Tanács Ozswald László tudományos főmunkatárs „A vállalati kollektiva anyagi ösztönzésének rendszere" c. előadását vitatta meg, majd meghallgatta Bognár József, a tudományok doktora beszámolóját ghanai útjáról.

*

Az 1962. október 30-i ülés megvitatta Hegedüs András kandidátus, a KSH elnökhelyettesének „Műszaki fejlesztés és tervgazdálkodás" c. művét, valamint Gergely István tudományos főmunkatárs „A kutatómunka intézeten belüli ellenőrzésének módszereiről" szóló előterjesztést.

*

Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete külső szakértőkkel kibővített osztályvezetői értekezlete, az Intézet igazgatójának elnöklete vel, az 1962. évben több kutatási beszámolót vitatott meg, előzetesen felkért opponensek írásos szakértői véleménye alapján.

*

Állam- és Jogtudományi Intézet

Az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos tanácsa 1962. január 19-én tartott ülésén megvitatta az Intézet 1961. évi tevékenységéről szóló beszámolót, valamint az 1962. évi munkatervet. Jóváhagyta továbbá az Intézet folyóirata, az Állam- és Jogtudomány 1962. évi számainak publikációs tematikáját.

Következő ülését az Állam- és Jogtudományi Intézet Tudományos tanácsa 1962. október 13-án tartotta. Az ülésen Szabó Imre igazgató beszámolt a baráti államok jogtudományi intézeteinek varsói értekezletéről, ismertette azokat a megállapodásokat, amelyek a nemzetközi együttműködésben az intézetre is számos feladatot jelentenek. Megvitatta továbbá a tudományos tanács azokat a feladatokat, amelyek az intézetre vonatkozóan a távlati tudományos kutatási tervből adódnak.

*

Az Intézet kollektív munkájaként előkészületben van „Az állampolgári jogok és kötelességek a Magyar Népköztársaságban" c. 2 kötetes nagyobb kiadvány. A munka elméleti és rendszertani kérdéseivel összefüggésben az Intézet 2 plenáris vitaülést rendezett. Ebben a keretben 1962. márciusában Szabó Imre igazgató „Állampolgári jogok elvi-elméleti előkérdései", májusban Bokor Péterné tudományos munkatárs „Az emberi jogok nemzetközi vonatkozásai" c. előadása szerepelt napirenden.

*

Történettudományi Intézet

A Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsa 1962. január 8-i ülésén megtárgyalta és elfogadta az Intézet 1961. évi jelentését és 1962. évi kutatási tervét. Az 1962. április 13-i ülésen az Intézet I. Magyar Osztályának távlati tudományos tervét vitatta meg. Az 1962. december 14-i ülésén foglalkozott az Intézet 1963. évi munkatervével és néhány módosítással elfogadta, majd „A társadalomtörténeti kutatások helyzetéről és problémáiról a magyar történetírásban" c. anyagot tárgyalta meg.

*

A Történettudományi Intézet 1962. március 30-án tárgyalta meg hazánk felszabadulása 20. évfordulójára készülő tanulmánykötet tervezetét, az 1962. évi május osztályvezetői értekezletén az Intézet folyóiratának, a Történelmi Szemlének 1962. évfolyama tervezetét vitatták meg. Az október 8-i ülés napirendjén a II. Magyar Osztály munkaterve és a Bibliográfiai Csoport munkájának problémái szerepeltek. Az osztályvezetői értekezlet november 12-én meghallgatta a magyar történészdelegáció szovjetunióbeli útjáról szóló tájékoztatót. November 30-án vitaülést rendezett Molnár Erik „Történetszemléletünk nacionalista maradványai"-ról c. és az Új Írás 1962. 11. számában megjelent cikkéről, s végül december 14-én kialakította az „Értekezések a történettudományok köréből" c. sorozat 1963. évi tervét.

*

A Történet Tudományi Intézetben lefolyt intézeti viták: Az elmúlt év folyamán a I. Magyar Osztály 4 összintézeti vitát rendezett az abszolutizmus kérdéseiről; „Nemzet-haza és honvédelem a parasztság és a nem-nemesi katonáskodó rétegek gondolkodásában a XV—XVII. században" c. témakörből; a várostörténeti kutatások kérdéseiről és az SZKP XXII. Kongresszusa tanulságairól a feudáliskori kutatás szempontjából. A II. Magyar Osztály az SZKP XXII. Kongresszusa tanulsága az újkori történelem kutatása szempontjából címmel tartott vitát. A III. Magyar Osztály által rendezett intézeti viták M. Somlyai Magda „Szabadulás és magvetés" c. munkájával, Juhász Gyula „Magyarország külpolitikája a második világháború első szakaszában" munkájával, Lackó Miklós „Adalékok a szélsőjobboldali mozgalom társadalmi hátteréhez", Ránki György „Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisáról a 20-as évek elején" c. tanulmányával, Nevelő Irén „Magyar munkásmozgalom az első világháború alatt" c. dolgozatával, valamint „Az SZKP XXII. Kongresszusa tanulságai a legújabbkori történelem kutatása szempontjából" c. témával foglalkoztak. Az Intézet Egyetemes Osztálya az elmúlt év folyamán a következő témákban rendezett intézeti vitát: Gulyás József „Az erőszakos asszimiláció politikája Európában és Magyarországon", Csatári Dániel „A vásárhelyi találkozó", H. Haraszti Éva „A chartista mozgalom gazdasági, társadalmi és ideológiai előzményei", Jemnitz János „A második internacionálé és az első világháború", Á. J. Taylor „A második világháború eredete" és „Az SZKP XXII. Kongresszusa tanulságai az egyetemes történelem kutatása szempontjából."

*

Földrajztudományi Kutatócsoport

A Földrajztudományi Kutatócsoport Tudományos Tanácsa 1961. december 21-én tartott ülésén a kutatócsoport 1961. évi jelentésével, ill. 1962. évi munkatervével foglalkozott. A kutatócsoport által az utóbbi évek alatt elért eredmények alapján javaslatot tett az Osztályvezetőségnek a kutatócsoport intézetté fejlesztése tárgyában.

A Földrajztudományi Kutatócsoport Tudományos Tanácsa 1962. november 26-án tartott ülésén a kutatócsoport 1962. évi munkatervét vitatta meg és hagyta jóvá.

Az MTA Földrajztudományi Kutatócsoportja 1962. február 15—16-án tudományos ülésszak keretében ünnepelte megalapításának 10. évfordulóját. A tudományos ülésszakot Mátrai László akadémikus nyitotta meg, majd a Dunántúli Tudományos Intézet igazgatója, Szabó Pál Zoltán üdvözölte a kutatócsoportot. A bevezető előadást Bulla Béla levelező tag tartotta meg: „10 éves az MTA Földrajztudományi Kutatócsoportja" címmel, majd a természetföldrajzi részleg és a gazdaságföldrajzi részleg számos előadása hangzott el, amelyek a Földrajztudományi Kutatócsoport 10 éves munkájának eredményeit illusztrálták.

A Földrajztudományi Kutatócsoport és a Földrajzi Bizottság rendezésében 1962. január 18-án Kolta János, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa tartott előadást „A népességföldrajz problémái" címmel földrajzi és népességtudományi szakemberek előtt.

*

Dunántúli Tudományos Intézet

Az Intézet Tudományos tanácsának 1962. január 12-i ülése az 1961. évi intézeti beszámolót és az 1962. évi intézeti kutatási tervet vitatta meg és jóváhagyólag elfogadta.

*

1962. január 30-án összintézeti vita keretében az „Exakt földtörténeti időszámítás és az ezúton felderített dialektikus sajátosságok a természetfejlődésben" c., és az intézet igazgatója által tartott előadásra került sor.

*

A következő vitát 1962. február 26-án tartották, a vita anyaga Kolta János intézeti tudományos munkatárs „A népességföldrajz kialakulása, tárgya, feladata, módszere és helye a földrajztudományok rendszerében" c. előadása volt.

*

1962. augusztus 24-én Szabó Pál Zoltán intézeti igazgató tartott előadást „A természeti földrajz szerepe a népgazdasági feladatok komplex megoldásában" címmel.

*

Az Intézet dolgozói az 1962. szemptember 17-i intézeti vitán foglalkoztak az MSZMP Központi Bizottsága kongresszusi irányelveivel, és azoknak a tudományos kutatással való kapcsolatával.

*

1962. december 28-án került sor összintézeti ülés keretében Ruzsás Lajosnak, az intézet tudományos munkatársának „A német Ostforschung, ennek mai szervezete és dunántúli vonatkozásai" c. előadására.

*

A bizottságok munkájáról

A *Filozófiai Bizottság* 1962. május 15-i ülésén a filozófiai munkaértekezlet anyagát vitatta meg, majd könyvkiadási javaslatokat tárgyalt.

*

A Közgazdaságtudományi Bizottság 1962 márciusában jóváhagyta a kandidátusi vizsgatematikákat, valamint kialakította a kandidátusi állandó vizsgabizottságok összetételét. A Bizottság megvitatta a közgazdászképzés helyzetét és feladatait az egyetemi oktatás, az egyetemet végzett közgazdászok továbbképzése és az aspirantura területén; határozatot hozott az aspiráns-felvételekkel, valamint a kandidátusi disszertációk témájával és terjedelmével kapcsolatban.

1962 novemberi ülésén a Bizottság a közgazdasági könyv- és folyóiratkiadás helyzetét vitatta meg, bizottsági tagok által készített írásbeli referátumok alapján, amelyek 4 könyvkiadó vállalat és 6 szakfolyóirat munkáját értékelték. A Bizottság úgy határozott, hogy a vizsgálat eredményeit és a szélesebb közgazdász-közvéleményt érdeklő megállapításait a Közgazdasági Szemlében közzéteszi.

*

Az *Állam- és Jogtudományi Bizottság* 1962. január 30-án tartott ülésén a bizottság munkatervét vitatta meg, majd kialakította az 1962. évi célhitelek elosztására vonatkozó javaslatát. Az Állam- és Jogtudományi Bizottság 1962. február 1-én kibővített vitaülést rendezett a kodifikáció kérdéséről. A vitaülés előadója Tímár István volt.

Következő ülését az Állam- és Jogtudományi Bizottság 1962. május 11-én rendezte. Az ülés napirendjén az állam- és jogtudományi folyóiratok felülvizsgálása, valamint az MTA II. Osztályának 1962—63. évi jogi könyvkiadási terve szerepelt.

Az Állam- és Jogtudományi Bizottság 1962. október 19-i ülésén foglalkozott a termelőszövetkezeti jogi konferencia előkészületeivel, meghallgatta Szabó Imre akadémikus beszámolóját a baráti államok jogtudományi intézeteinek varsói konferenciájáról, majd megvitatta azt az előterjesztést, amely a különböző külföldi összehasonlító jogi szervekben való magyar részvételre vonatkozóan készült.

1962. december 12—15-én az Állam- és Jogtudományi Bizottság külföldi meghívottak részvételével Termelőszövetkezeti jogi konferenciát rendezett, a termelőszövetkezeti

tulajdon, a termelőszövetkezeti jogi felelősség és a termelőszövetkezetek állami irányításának köréből. A konferenciáról lapunk jelen számában részletes beszámolót közlünk.

*

A Történettudományi Bizottság 1961. december 13-án ülést tartott. Az ülés első napirendi pontjaként a bizottság meghallgatta a szocialista országok történészbizottságainak 1961. novemberében, Prágában tartott konferenciájáról szóló beszámolót és hozzájárult ahhoz, hogy az 1965. évi Bécsi Történész Világkongresszuson a magyar történettudomány képviselői 6—7, később pontosan meghatározandó témakörben tartsanak referátumot. A második napirendi pontként az Osztrák—Magyar Monarchia történetének kutatását érintő kérdésekkel foglalkozott és határozatot hozott egy, az említett kérdéskomplexum kutatását irányító hazai albizottság felállítására.

A Bizottság következő ülésén, 1962. január 26-án meghallgatta a történész vegyesbizottságok 1961. évi munkájáról szóló beszámolókat, majd javaslatot dolgozott ki az 1962. évi akadémiai célhitelek elosztására. A célhitel-összegek elosztásánál a Bizottság érvényesítette azt az elvet, hogy a rendelkezésre álló összeget kevesebb téma, nagyobb összegű támogatására használják fel. A Bizottság ezután néhány kisebb jelentőségű egyéb kérdésben hozott határozatot.

A Bizottság legközelebb 1962. március 16-án ült össze. Napirendjén a történettudományi folyóiratok helyzetének megvizsgálása, az 1963. évi akadémiai könyvkiadási terv összeállítása és az 1965. évi nemzetközi történész-kongresszus (Bécs) témáira vonatkozó magyar javaslatok megvitatása szerepelt. Az első napirendi ponttal kapcsolatosan, a történelmi folyóiratok helyzetét elemző előterjesztést elfogadta a Bizottság és az Osztályvezetőség elé terjesztette. A második napirendi pontban megtárgyalta és elfogadta a könyvkiadási tervet. Az 1965. évi bécsi nemzetközi történész-kongresszus témáiul a bizottság a következőket javasolta: 1. Az abszolutizmus társadalmi alapjai, 2. A tőkés mezőgazdasági fejlődés Kelet- és Közép-Európában, 3. A középkori városok kezdetei, 4. Az Osztrák—Magyar Monarchia válsága és felbomlása, 5. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi hatása, 6. Németország újkori és legújabbkori története, 7. Az egyetemes történetírás kérdései, 8. A XX. századi kapitalizmus történeti kérdései, 9. A második világháború története.

A Történettudományi Bizottság 1962. július 9-én tartott soronkövetkező ülésén Ránki György, a Bizottság titkára számolt be a Nemzetközi Történész Bizottság 1962. júliusi londoni közgyűléséről. Ismertette az 1965. évi bécsi történész-kongresszus tematikáját és bejelentette, hogy a magyar történészek javaslatai közül két témát (Az abszolutizmus társadalmi és gazdasági alapjai és Az Osztrák—Magyar Monarchia válsága és felbomlása) véglegesen, két témát pedig (A korakközépkori városok és a korai centralizáció problémái és A XX. század gazdasági fejlődésének kérdései) feltételesen, későbbi döntéstől függően a bécsi kongresszus magyar referátumaiként elfogadták. A Bizottság a beszámolót tudomásul vette. Ezután Hanák Péter ismertette az Osztrák —Magyar Monarchia történetének kutatásával foglalkozó júniusi prágai megbeszélések eredményét. A Bizottság javasolta, hogy 1964 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya rendezésében nemzetközi konferenciát rendezzenek a Monarchia története tárgykörében. A konferencián való részvételre a Bizottság a szocialista országok képviselői mellett haladó nyugati tudósok meghívását is célszerűnek tartotta. A Bizottság felkérte az Osztrák—Magyar Monarchia kutatását összefogó albizottságot, hogy év végéig, az 1964 év tavaszán, Budapesten megrendezendő nemzetközi konferencia előkészítésére tegyen javaslatot. Majd Zsigmond László tájékoztatta a Bizottságot a Német—Magyar Történész Vegyes Bizottság 1962 május végén Berlinben tartott legutóbbi üléséről.

A Történettudományi Bizottság 1962. évi október 17-i ülésén a történettudományi könyvek kiadásával foglalkozott. 1962. márciusi ülése határozatának megfelelően megvizsgálta az 1962. évi akadémiai kiadványterv eddigi teljesítésének állását és az 1962. évi könyvkiadási tervvel kapcsolatos újabb javaslatokat. Ezután egyebek között a Bizottság kijelölte az 1965. évi bécsi történész-kongresszus magyar előadóit, végül tervbevette, hogy 1963 tavaszán vitaülést tart a „mai polgári történetírás áramlatai" c. témából.

*

A Régészeti Bizottság 1962. január 25-én ülést tartott. Megtárgyalta az 1961. évi célhitelek felhasználásáról szóló jelentést és javaslatot tett az Osztályvezetőségnek az 1962. évi céltámogatás elosztására.

A Bizottság következő ülését 1962. március 5-én tartotta. Napirendjén az 1963. évi könyvkiadási terv megvitatása szerepelt.

A Bizottság 1962. április 11-i ülésén beszámoló hangzott el a Régészeti Topográfia munkálatairól és a Régészeti Kézikönyv szerkesztőbizottsága előterjesztette a sorozat tervét.

1962. május 18-án a Bizottság az 1955—60-as évek nagyvázsonyi ásatásainak eredményeit vitatta meg.

1962. július 16-án a Bizottság a Tác—Fövenypuszta-i ásatások kérdéseit vizsgálta és megvitatta az aquincumi katonai város konzerválási és helyreállítási tervét.

A Bizottság következő ülését 1962. november 30-án tartotta. Napirendjén a Régészeti Kutatócsoport 1963. évi tudományos tervének megvitatása és az ásatási bizottság megalakítása szerepelt.

1962. december 30-án a bizottság összeállította az 1963. évi céltámogatás tervét.

*

A *Művészettörténeti Bizottság* 1961. december 8-án ülést tartott. Első napirendi pontként a Képzőművészeti Alap és a Corvina Kiadó 1962. évi kiadvány-terve került megvitatásra. A kialakult vita nyomán a Bizottság örömmel állapította meg, hogy fenti kiadók 1962. évi könyvkiadási tervében a társadalmi szükségletnek megfelelő és a művészettörténeti kutatásokat elősegítő, népünk kulturálisfejlődését támogató kiadványok szerepelnek. Az egyes kiadók munkájának jobb összehangolása érdekében a Bizottság kívánatosnak tartotta egy 10 éves távlati könyvkiadási terv összeállítását, és ennek nyomán a feladatok elosztását.

A Művészettörténeti Bizottság következő ülését 1962. február 2-án tartotta. Az ülés napirendjén az 1962. évi akadémiai célhitelek elosztása szerepelt. A bizottság a célhitelelosztási javaslatot alapos vita után elfogadta.

A Művészettörténeti Bizottság 1962. február 13-án művészettörténeti munkaközösségi értekezletet rendezett. Az értekezlet tárgya az ELTE Művészettörténeti tanszéke mellett létrejövő munkaközösség megszervezésének előkészítése volt. Bevezető előadást tartott Vayer Lajos, a Bizottság elnöke „A hazai művészettörténeti kutatások jelen helyzete és távlati terve" címmel.

A Bizottság 1962. március 13-án tartotta következő ülését, amelyen az 1963. évi akadémiai könyvkiadási javaslat elkészítésével foglalkozott. Megállapította, hogy a művészettörténeti könyvek kiadását nagyobb számban kell biztosítani az Akadémiai Kiadónál. Törekedni kell arra, hogy említett kiadó könyvkiadási tervében önálló tudományos monográfiák, feldolgozások, tanulmánykötetek is szerepeljenek az adattárak, corpusok mellett. A Bizottság az előterjesztett könyvkiadási javaslatot elfogadta. Ezután a Magyar Nemzeti Galéria 1963. évi tudományos kutatási tervét tárgyalta meg.

A Művészettörténeti Bizottság 1962. május 8-i ülésén a Bizottság elnöke ismertette az április hónapban lefolytatott aspiránsfelvételi vizsgák eredményeit. A Bizottság véleményezte a Szépművészeti Múzeum 1962. évi kutatási tervét. Úgy határozott, hogy kibővített ülésen vitatja meg Vayer Lajosnak az egyetemi tanszék mellet működő művészettörténeti munkaközösség alakuló ülésén tartott előadását művészettörténeti tudományunk mai helyzetéről. Ezután foglalkozott a Bizottság az Iparművészeti Múzeum 1961. évi kutatási témáinak helyzetével, végül a Képzőművészeti Alap Kiadónál megjelenő forráskiadványsorozatról hozott megfelelő határozatokat.

A Művészettörténeti Bizottság 1962. október 16-i ülésén az 1963-ban megrendezésre kerülő renaissance konferencia előkészítése szerepelt. A Bizottság a konferencia előkészítésére albizottságot küldött ki.

*

A Pedagógiai Bizottság 1961. december 4-én ülést tartott. Első napirendi pontként a pedagógiai aspiránsképzés helyzetével foglakozott. Ezután a Bizottság elnöke tájékoztatta a Bizottságot az 1962. októberében Budapesten megrendezendő nemzetközi pedagógiai munkaértekezlet előkészületeiről, majd a Bizottság szervezőbizottságot küldött ki a munkaértekezlet megrendezésére. A Bizottság végül kialakította az 1962. év első félévi programját.

A Pedagógiai Bizottság következő ülését 1962. március 12-én tartotta. Először Nagy Sándor referátumát hallgatta meg a Magyar Pedagógia c. akadémiai folyóirat 1961. évfolyamáról. A Bizottság vita után megállapította, hogy a Magyar Pedagógia megjelent számai általában megfeleltek azoknak a célkitűzéseknek, amelyek a pedagógiai tudomány továbbfejlesztése érdekében erre a folyóiratra hárultak. A továbbiakban kialakította a Bizottság a „Tanulmányok a neveléstudományok köréből" c. tanulmánykötet tematikáját. Meghallgatta Kiss Árpád szerkesztő tájékoztatását és azt tudomásul véve határozatilag megerősítette, majd elfogadta az 1963. évi könyvkiadási tervre vonatkozó javaslatot. Végül a Bizottság javaslatot tett az 1962. évi célhitel elosztására.

A Pedagógiai Bizottság 1962. május 14-i ülésén megvitatta az 1962. október 4—6-a között Budapesten megrendezendő pedagógiai munkaértekezlet „Az oktatási folyamat korszerűsítésének struktuális kérdései" c. alapreferátumát. A következő napirendben Nagy Sándor elnök beszámolt az 1962. évi aspiránsfelvételek eredményeiről. Végül az 1962. évi április 6-i nyilvános osztályülésen a pedagógiai tudománnyal kapcsolatos problémákról elhangzottakat vitatta meg.

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi- Történeti Tudományok Osztálya és Pedagógiai Bizottsága 1962. június 1-én

Jean Jacques Rousseau születésének 250., az „Emil vagy a nevelésről" c. műve megjelenésének 200. évfordulója alkalmából ünnepi megemlékezést tartott az MTA Felolvasó üléstermében. Az ünnepi előadást Szigeti József, a filozófiai tudományok doktora „Rousseau a filozófus" és Szávai Nándor gyakorló gimnáziumi tanár „Rousseau a pedagógus" címen tartották.

A Bizottság következő ülését 1962. július 2-án tartotta és megvitatta Szarka József bizottsági tag referátumát „A magyar neveléstudomány feladatai a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Kongresszusának tanítása nyomán" címmel. A Bizottság a továbbiakban foglalkozott az Országos Pedagógiai Könyvtár 1962. évi akadémiai céltámogatásával.

A Pedagógiai Bizottság 1962. október 4—5-én tartotta meg külföldi vendégek részvételével a pedagógiai munkaértekezletet.

1962. november 19-i kibővített ülésén a Bizottság folytatta az októberi nemzetközi pedagógiai munkaértekezlet vitáját.

*

A Földrajztudományi Bizottság 1961. december 18-án tartott ülésén a Magyar Nemzeti Monográfia szerkesztési problémáival, az 1962. évi könyvkiadási tervvel foglalkozott, majd határozatokat hozott a tanszéki célhitel felhasználásának ellenőrzésére, valamint az 1962. évi földrajzi konferencia tematikájával kapcsolatban.

1962. január 22-én tartott ülésén a Földrajztudományi Bizottság javaslatot készített az 1962. évi célhitelek felosztására, majd a földrajzi konferencia szervezésével kapcsolatos feladatokat vitatta meg.

Az 1962. március 30-án tartott ülésén a Bizottság a tanszéki célhitelének felhasználása céljából kiküldött bizottságok jelentését hallgatta meg és a szeptemberi konferencia előkészületeivel foglalkozott.

A Földrajztudományi Bizottság 1962. október 27-én tartotta következő ülését, amelyen a földrajzi konferencia, valamint a Nemzeti Atlaszok Bizottsága budapesti ülésének értékelésével foglalkozott.

*

A Szociológiai Bizottság 1962. június 28-i ülésén Molnár Erik, a Bizottság elnöke ismertette „Az országos távlati tudományos kutatási terv fő feladatait koordináló bizottságokról, hatásköréről és szervezetéről" szóló TFT határozatot. Szalai Sándor „A magyar szociológiai kutatás időszerű kérdései" címen terjesztett be írásos anyagot, majd Hegedűs Andrásnak „Az MTA II. Osztálya Szociológiai Bizottságának munkaköre és feladatai"-ról szóló anyaga került megvitatásra.

A Bizottság elhatározta, hogy több fontos folyóiratból és könyvből álló kézikönyvtárat kell létesíteni. A megjelentek egyhangúlag arra a megállapításra jutottak, hogy a szociológiai kutatások fejlődésének üteme lassú, ezért szükséges további kutatási munkaközösségek létrehozása, ezek elhelyezése, továbbá kellő anyagi támogatásukról való gondoskodás.

A következő ülés 1962. október 18-án volt. Ezen az ülésen Molnár Erik elnöki megnyitója és bevezető előadása után Szigeti József, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója tartotta meg beszámolóját a Nemzetközi Szociológiai Társaság V. Világkongresszusáról.

*

Társulati rendezvények

Magyar Történelmi Társulat

A Magyar Történelmi Társulat 1962. március 9-én rendezte meg soronkövetkező közgyűlését. A közgyűlés napirendjén a Társulat új vezetőségének megválasztása szerepelt. A közgyűlést Molnár Erik akadémikus nyitotta meg, majd a Szovjetunió Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese, L. Kutakov üdvözölte a megjelenteket. Ezután Karl Obermann professzor, a Német Történelmi Társulat alelnöke tolmácsolta társulata jókívánságait. Utána került sor a jelölőbizottság javaslata alapján a Társulat elnökségének és választmányának titkos szavazással történő megválasztására.

*

1962. május 16—18-a között rendezte meg a Társulat országos történész vándorgyűlését Székesfehérvárott. A vándorgyűlés első napján Óvári Miklós az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának helyettes vezetője „Az SZKP XXII. Kongresszusa ideológiai és tudományos kérdései" címmel tartott előadást, délután pedig a vándorgyűlés hallgatósága tanulmányi kirándulást tett Tácra (Gorsium). A vándorgyűlés második napján Nagy Gábor ezredes a második világháború tanításának néhány elméleti és módszertani kérdésével foglalkozott.

Március 18-án a Magyar Történelmi Társulat Kelet-dunántúli Csoportjának tagjai: Farkas Gábor, Kállay István, Pesti János és Lencsés Ferenc tartottak előadást.

*

A Társulat következő vándorgyűlését 1962. augusztus 23—25-e között rendezte Szegeden az alsófokú, középfokú és a főiskolai-

egyetemi történeti oktatás reformja tárgyköréből. Az előadásokat Vas Károly, Szabolcs Otto és Elekes Lajos tartotta. A vándorgyűlés második napján Honfi József, a TIT történelmi szakosztályának vezetője „A történeti ismeretterjesztés kérdéseiről" tartott előadást. A Magyar Történelmi Társulat Délalföldi Csoportjának alakuló ülése után, augusztus 25-én Székely Lajos és G. Soós Katalin legújabbkori történeti tárgyú előadásai hangzottak el.

A Társulat a közgyűlés és vándorgyűlés mellett számos felolvasó ülést rendezett. A felolvasó üléseken elsősorban olyan témák és előadások szerepeltek, amelyek a magyar marxista történeti kutatások legújabb eredményeit ismertették és közvetlen segítséget adnak a történeti oktatás számára is. A Társulat tanári tagozata a történelemtanítás módszertani kérdéseiről számos ülést tartott, és kialakította az 1963 júniusában Pécsett, a közép- és általános iskolai tanárok továbbképzését szolgáló nyári-egyetem tematikai tervezetét.

*

Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat

A Társulat 1962. január 16-án társulati ülést tartott. Az ülésen Barkóczi László, Bónis Éva, dr. Entz Géza és Aradi Nóra külföldi tanulmányútjaikról tartottak beszámolókat.

A Társulat február 20-i társulati ülésén Nagy Tibor „Új kutatások az aquincumi polgárváros területén" és Entz Géza „A kerci ciszterci XIII. századi építőműhely" címen tartottak előadást.

A Társulat következő ülését április 17-én tartotta, amelyen Mócsy András és Soproni Sándor beszámolót tartott az újabb soproni ásatásokról, majd Csatkai Endre „A magyar műgyűjtés múltjából 1790—1825" c. előadása hangzott el.

Az 1962. május 4-i társulati ülésen Giancarlo Susini, a bolognai egyetem tanára: „Római monumentális típusok Cisalpinában és az Alpesek vidékén" címmel tartott előadást.

1962. május 29-én társulati ülés keretében Nagy Tibor, Parragi Györgyi, Kaba Melinda és Póczy Klára az ülés résztvevőinek bemutatták az aquincumi polgárváros területén végzett újabb ásatások eredményeit.

1962 június 7—9-e között tartotta meg a Társulat évi vándorgyűlését Győrött. A vándorgyűlésen Banner János emlékezett meg Posta Béla születésének 100 éves évfordulójáról, majd Uzsoki András „Honfoglaláskori lovassírok Öttevényben", Lengyel Alfréd „A győri várispánság kialakulása, László Gyula „I. László király hermája", Jenei Ferenc „A győri barokk a XVII. században" címmel tartott előadást.

A Társulat következő ülését 1962. július 22-én tartotta, amelyen Kurt Willvonseder salzburgi múzeumigazgató újabb ősrégészeti kutatásainak eredményeit ismertette.

A Társulat és az Iparművészeti Múzeum 1962. október 5-i közös rendezvényén Weiner Mihályné, az Iparművészeti Múzeum főigazgatója nyitotta meg a múzeum alapítása 90. évfordulójára rendezett kiállítást. Tárlatvezetést tartott Ivánfyné Balogh Sára. Utána Mátrai László akadémikus nyitotta meg a „Színes pergamen könyvkötések" c. kiállítást. Az 1962. október 24-i társulati előadást Gerhard Strauss, a berlini Humbold Egyetem professzora tartotta „Carl Blechen und die Anfange des Realismus in der deutschen Malerei des XIX. Jahrhunderts" címen.

A Társulat következő előadásait november 20-án rendezte. Szentléleky Tihamér az Örvényesen feltárt kovácsműhely épületének és fürdőjének ismertetője után Voit Pál „Baccio del Bianco és a közép-európai barokk indulása" c. előadása hangzott el.

1962. december 14-én a Régészeti szakosztály rendezésében dr. Z. Rajewski, a varsói állami múzeum igazgatója előadást tartott „Die befestigten Siedlungen der frühen Eisenzeit" és „Die Awarenfrage in polnischen Länder" címen.

A Társulati üléseken kívül a Társulat művészettörténeti, régészeti, iparművészeti és éremtani szakosztálya számos szakosztályi ülést tartott.

*

Földrajzi Társaság

A Magyar Földrajzi Társaság 1962. február 9-én tartott társulati ülésén Jánossy Dénes, Pécsi Márton, Rónai András és Sárkány Sándor tagok számoltak be az 1961. évi varsói INQUA kongresszusról.

A Társaság következő társulati ülését 1962. március 28-án tartotta, amelyen Barta György „A föld alakjának összefüggése a földmágneses tér excentricitásával" és Somogyi Sándor „Tisza-menti hidromorfológiai kérdések" c. előadását tartotta meg.

A Magyar Földrajzi Társaság megalakulásának 90. évfordulóján, 1962. május 17-én ünnepi közgyűlést tartott, amelyet Radó Sándor, a földrajzi tudományok doktora „A kommunizmus és a földrajztudományok" c. előadása nyitott meg. A közgyűlés alkalmával a magyar földrajztudomány fejlesztése terén elért eredményeikért Lóczy emlékéremmel tüntették ki Bulla Béla lev. tagot és Radó Sándort, a földrajzi tudományok doktorát. Ugyancsak a közgyűlés választotta tiszteletbeli taggá I. P. Geraszimov szovjet, F. Vitasek csehszlovák akadémikust, továbbá Koch

Ferenc, Mendöl Tibor és Kéz Andor egyetemi tanárokat.

A Magyar Földrajzi Társaság budapesti gazdaságföldrajzi szakosztálya 1961. december 15-én tartott szakosztályi ülésén Kovács Csaba, majd 1962. november 22-i ülésén Markos György gazdaságföldrajzi előadásai hangzottak el. Eredményesen dolgozott a Földrajzi Társaság Hegymászó Csoportja, szakosztályi ülésein több, a turisztikával kapcsolatos előadás és tapasztalatcsere hangzott el.

A Földrajzi Társaság oktatási módszertani szakosztálya az elmúlt évben háromízben foglalkozott szakosztályi ülés keretében az oktatási reformnak a földrajztanítással kapcsolatos elvi és módszertani problémáival és megvitatta a szaktárgyon belüli koncentráció, a földrajzoktatás tankönyvei és a gimnáziumi tantervi tervezet földrajzoktatással kapcsolatos problémáit.

*

Magyar Közgazdasági Társaság

A Társaság elnöksége 1962. január 12-én ülést tartott, amelyen meghallgatta a Társaság 1961. évi tevékenységéről szóló beszámolót, megvitatta és jóváhagyta az 1962. évi I. félévi munkatervet, majd foglalkozott a közgazdász továbbképzés kérdéseivel. Végül elhatározta, hogy 1962 áprilisára összehívja a Társaság évi rendes közgyűlését.

*

A Magyar Közgazdasági Társaság elnöksége következő ülését 1962. március 9-én tartotta. Foglalkozott a szakosztályok vezetőségének újraválasztásával és újabb határozatot hozott az 1962. évi közgyűlés előkészítésével kapcsolatban.

*

A Társaság Választmánya 1962. július 8-án tartotta közgyűlését, amelyen meghallgatta a vezetőség jelentését a küldöttválasztó taggyülésről, foglalkozott a vidéki szervezés kérdéseivel, majd megvizsgálta a Társaság nemzetközi kapcsolataival összefüggő kérdéseket.

*

A Társaság soron következő elnökségi ülése 1962. szeptember 21-én zajlott le, amelyen elfogadta a Nenzetközi Közgazdasági Társaság Tanácsának üléséről és a bécsi közgazdász kongresszusról szóló tájékoztatót, és kialakította a Társaság 1962/63. évi munkaprogramját.

*

Nemzetközi rendezvények

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának támogatásával a Földrajztudományi Bizottság és a Magyar Földrajzi Társaság 1962. szeptember 12—14-e között Balatonszabadiban, illetőleg Balatonvilágoson *földrajztudományi konferenciát* rendezett, amelyen a szocialista országok küldöttein kívül számos nyugat-európai, amerikai és ázsiai ország képviselője is részt vett. A konferencia lefolyásáról lapunk más helyén adunk részletes tájékoztatást.

*

A Nemzetközi Földrajzi Unió Nemzeti Atlaszok Bizottsága 1962. szeptember 7—12-e között Budapesten rendezte meg *ülését*. Az ülés lefolyásáról lapunk más helyén adunk részletes tájékoztatást.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottsága az Akadémia II. Osztályának támogatásával 1962. október 4-ére és 5-ére munkaértekezletre hívta meg a szocialista országok pedagógiai intézeteinek képviselőit. Az értekezlet fő referátumát „Az oktatási folyamat strukturális kérdései" címmel Nagy Sándor ismertette. A fő előadáshoz Szarka József, Fehérvári Gyula és Kiss Árpád készített korreferátumot. Felszólaltak az értekezleten M. A. Danyilov (Moszkva), Heinz Lehmann (Drezda), M. Pencherszkij (Varsó), Paul Popescu-Neveanu (Bukarest), Jozef Vana (Prága), Hriszto Vasziljev (Szófia) és Faludi Szilárd, Faragó László, Gáspár László, Jausz Béla, Juhász Ferenc, Kelemen László, Szokolszky István, Veress Judit hazai résztvevők. A Pedagógiai Munkaértekezlet anyagát a Magyar Pedagógia 1963. évi 1. számában tette közzé a Pedagógiai Bizottság.

*

1962. december 12—15-én az Állam- és Jogtudományi Bizottság külföldi meghívottak részvételével *Termelőszövetkezeti jogi konferenciát* rendezett, a termelőszövetkezeti jogi felelősség és a termelőszövetkezetek állami irányításának kérdései köréből. A konferenciáról lapunk jelen számában részletes beszámolót közlünk.

*

Könyveink

A modern természettudományok filozófiai problémái. *Szerk. Sós Vilmos.*

Arisztotelész. Organon. I. *Szerk. Szalai Sándor.*

A termelőszövetkezetek megszilárdításának főbb jogi kérdései. *Szerk. Seres Imre.*

Az ágazati mérlegek összeállításának és felhasználásának kérdései. *Szerk. Lukács Ottó.*

Az életszínvonal elemzésének és nemzetközi összehasonlításának kérdései. *Szerk. Mód Aladárné.*

Bónis György : Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom. (Értekezések a történettudományok köréből 26. sz.)

Bihari Ottó : Az államhatalmi képviseleti szervek elmélete.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—45. I. A Berlin—Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója. 1936—1938. *Összeáll. Kerekes Lajos.*

Drechsler László : Az árváltozások mérése.

Erdey Grúz Tibor : Anyag és mozgás. Társadalomtudományi kis monográfia sorozat. 2. sz.

Elekes Lajos : Rendiség és központosítás a feudális államokban.

Fekete Lajos : Budai török számadáskönyvek 1550—1880.

Fekete Lajos : Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda, 1550—1580.

Horler Miklós : Budapest műemlékei. II.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. IV. Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában. *Összeáll. Juhász Gyula.*

Kínai filozófiai sorozat. I. Ókor.

Kovács István : A szocialista alkotmányfejlődés új elemei.

Lukács Lajos : Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-ben. (Értekezések a történettudományok köréből. 24. sz.)

Montesquieu : A törvények szelleme. I—II.

Tanulmányok a neveléstudományok köréből. *Szerk. Nagy Sándor.*

Sóky Dezső : A nemzeti jövedelem nemzetközi összemérésének főbb problémái.

G. Soós Katalin : A nyugatmagyarországi kérdés 1918—19. (Értekezések a történettudományok köréből. 25. sz.)

Szászy István : Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga.

Szuhay Miklós : Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években.

Szentgyörgyi Mária : Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben. (Értekezések a történettudományok köréből. 27. sz.)

Török Gyula : Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert.

Weltner Andor : A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia.

Waldapfel Eszter : A független magyar külpolitika 1848—49.

Zsigmond László : A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői (1918—1923).

*

Külföldi vendégeink

A. N. Maszlin, a Voproszi Filozófii főszerkesztőhelyettese, 1962. április 12—20-a között hazánkban tartózkodott, és a magyar kulturális élet jelenlegi helyzetét és fejlődését tanulmányozta. Itt tartózkodása idején április 20-án az MTA Filozófiai Intézetének rendezésében előadást tartott: „Az internacionalista kultúra kialakulása és fejlődése a Szovjetunióban" címmel.

*

O. I. Tarnovszkij, a Szocialista Világgazdasági Intézet tudományos munkatársa, 1962. július 2-től július 30-ig a magyar árképzés rendszerét tanulmányozta.

*

J. N. Beljajev, A Szocialista Világgazdasági Intézet tudományos munkatársa, október 22-től november 17-ig *P. A. Kacsalov*val, ugyanezen intézet tudományos munkatársával együtt a szocialista nemzetközi munkamegosztás elvi kérdései tanulmányozása céljából hazánkban tartózkodott.

*

A. Lantai, a Bratislavai Közgazdasági Intézet tudományos munkatársa 1961. december 1-től 15-ig a népgazdaság tervszerű irányításának kérdéseit vizsgálta hazánkban.

*

L. Beskid és S. Felbur, a Varsói Közgazdaságtudományi Intézet munkatársai, 1962. május 15-től június 15-ig a keresletkutatás, ill. felvásárlási árak c. témakörben kutattak.

*

Karl Heinz Jonischeit, a berlini Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa, az iparirányítás kérdései c. témakörben végzett kutatásokat 1962. június 27-től július 10-ig.

*

Vasile Maliuschi, román közgazdász, a két akadémia közötti egyezmény keretében 1962. január 27-től február 3-ig hazánkban tartózkodott.

*

Masao Kihara, japán közgazdász, az MTA meghívására 1962. szeptember 17-től 27-ig a magyar közgazdaságtudomány kérdéseit tanulmányozta.

*

A. A. Ehrenzweig, a kaliforniai egyetem tanára 1962. június 28-án néhány napos látogatásra Magyarországra érkezett. Tájékozódott a magyar jogtudomány néhány kérdéséről és előadást tartott a Magyar Jogász Szövetség nemzetközi magánjogi szekciójának rendezésében az ameriaki nemzetközi magánjog főbb irányzatairól.

*

Az 1962. december 12—15-e között Budapesten megrendezett Termelőszövetkezet-

jogi konferencián a következő küldöttek vettek részt: M. I. Kozirj, a Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa, Z. Ss. Beljajeva, a Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa, T. G. Ljajev, a Bolgár Tudományos akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa, L. K. Popov, a Bolgár Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa, J. Élias, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa, L. Kosta, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Kabinettjének igazgatója, a Prágai Károly Egyetem küldötteként V. Fábry, a Károly Egyetem professzora, Sz. Ser, a Varsói Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának professzora, R. Arlt, a Potsdam-Babelsbergi Német Állam- és Jogtudományi Akadémia professzora és H. Richter, a Meisseni Termelőszövetkezeti Főiskola docense.

*

T. A. Iszlamov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, a történelemtudomány kandidátusa, 1961. november 20-tól 10 hetes tanulmányúton volt hazánkban. A legújabbkori magyar történelem koalíciós időszakának történetéhez folytatott kutatásokat.

*

L. M. Kutakov, a Szovjetunió Tudományos Akdémiája Történettudományi Intézetének helyettes igazgatója, március 8-tól 15-ig a Magyar Történelmi Társulat és az Akadémia II. Osztályának vendégeként részt vett a Társulat március 9-i közgyűlésén, március 10-én meglátogatta Esztergom történelmi nevezetességeit, majd a hártalevő időben a Történettudományi Intézetben és az MSZMP Párttörténeti Intézetében, valamint az ELTE Történettudományi Karán tett látogatások alkalmával a magyar és szovjet történettudományi kutatások aktuális kérdéseiről tárgyalt magyar szakemberekkel.

*

A. I. Puskás és *L. N. Nyezsinszkij*, mindketten a Szovjetúnió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének tudományos munkatársai, kandidátusok, június 11-től július 9-ig tartózkodtak hazánkban. A. I. Puskás „A magyar munkásosztály és a parasztság helyzete 1938—1945." és „Magyarország története 1914—18.", míg L. N. Nyezsinszkij „A szocializmus alapjainak lerakása Magyarországon 1948—1956." c. témákban levéltári kutatásokat folytattak.

V. I. Klokov, kandidátus a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, a két akadémia közötti egyezmény keretében „Az antifasiszta mozgalmak története Magyarországon" c. témában folytatott kutatásokat a Magyar Néphadsereg Hadtörténeti Intézetében és Levéltárában és az MSZMP Párttörténeti Intézetében 1962. június 27-től július 23-ig. Itt tartózkodása közben néhány vidéki város levéltári anyagát is megtekintette.

*

J. A. Piszarjev, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének osztályvezetője, 1962. július 13-tól augusztus 10-ig a Magyar Országos Levéltárban, az Országos Széchényi Könyvtárban, az „Ausztria—Magyarország politikai válsága és a délszláv népek felszabadító mozgalma 1914—18.", továbbá „Magyarország története 1914—18." c. témákhoz végzett anyaggyűjtést.

*

M. N. Tyihomirov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja és *V. P. Susarin* kandidátus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkatársa, az 1962. augusztus 18—29-e közötti időben megbeszéléseket folytatott a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének vezetőivel, valamint Mályusz Elemér tudományos főmunkatárssal, a Thúróczy krónika orosz—magyar kiadása ügyében.

*

V. Sedlak, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, a két akadémia közötti munkaterv alapján 6 hét időtartamra, 1962. február 5-én hazánkba érkezett. Levéltári kutatásainak tárgya: A szlovák területek középkori okmányainak kutatása volt. Felkereste az Országos Levéltárt, az esztergomi és a pannonhalmai levéltár gyűjteményeit.

*

O. Chelmova, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, a megkötött egyezmény alapján 1962. február 26-a és március 25-e között „A szlovák mezőgazdaság az első világháború idején" c. témakörben az Országos Levéltárban, az MTA Könyvtárában, az Országos Széchényi Könyvtárban, az ELTE Könyvtárában, az MSZMP Párttörténeti Intézetében végzett kutatásokat.

*

T. Lamos, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének mun-

katársa, 1962. március 12—25-e között a Szlovákiára vonatkozó régi térképek gyűjteményét tanulmányozta az Országos Levéltárban és a Térképészeti Intézetben.

*

F. Bokes, a két akadémia közötti egyezmény keretében, 1962. április 5—21-e között a szlovák iskolatörvény kérdéseit vizsgálta, részint a budapesti levéltárakban, részint a sátoraljaújhelyi és esztergomi levéltárakban.

*

M. Bokesova Uherova, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, 1962. május 10-én 4 hetes kutatóútra hazánkba érkezett. Kutatásainak előterében az orvostörténeti kutatások álltak. Kutatásokat végzett az MTA, az ELTE és az Országos Széchényi Könyvtárban.

*

J. Novotny, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, 1962. június 25-én kezdődő 4 hetes magyarországi tartózkodása idején Magyarország gazdasági fejlődését vizsgálta a XIX. század első felében. Levéltári anyagokat kutatott az Országos Levéltárban és meglátogatta a Dunántúli Tudományos Intézetet.

*

P. Horváth, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, 1962. július 10-én kezdte meg magyarországi 4 hetes tanulmányútját. Kutatásai Szlovákia XVIII. századi történetét érintették, s ezzel kapcsolatosan az Országos Levéltár megfelelő anyagát nézte át.

*

J. Kramer, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, 1962. július 16—augusztus 6-a között „A magyar—csehszlovák kapcsolatok 1931—1938." témakörben, valamint „A magyar kisebbség helyzete Csehszlovákiában" c. témában folytatott kutatásokat. Felkereste az Országos Levéltárat, az MTA Történettudományi Intézetét, valamint az MSZMP Párttörténeti Intézetét.

*

O. Chlemova, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, 1962. augusztus 30-tól szeptember 26-ig tartó magyarországi tartózkodása idején folytatta az ez év februárjában Magyarországon megkezdett kutatásait „A szlovák mezőgazdaság története az első világháború idején" c. témában.

*

A. Spiesz, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, 4 hetes magyarországi tanulmányútja idején (X. 31—XI. 27.) a két ország újkori történetére vonatkozó anyagokat gyűjtött, elsősorban az Országos Levéltárban.

*

R. Marsina, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa 1962. október 31—november 21-e között kutatásokat végzett az Országos Levéltár, az MTA és az ELTE Könyvtára középkori állagában, és vidéki kiszállásokat tett Pannonhalmára, Veszprémbe és Szombathelyre.

*

V. Sedlak, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, 1962. november 6-án kezdődő 3 hetes újabb tanulmányútján folytatta „A szlovák területek középkori okmányai" c. témájával kapcsolatos, 1962. februárjában már megkezdett kutatásait az Országos Levéltárban, az esztergomi és pannonhalmi levéltári gyűjteményekben.

*

Dr. Dietrich Zühlke, a drezdai Kommission für Heimatsforschung tudományos munkatársa, 1962. szeptember 12-től 2 héten át helytörténeti kutatásokat végzett Baranya megye területén, továbbá tanulmányozta a Dunántúli Tudományos Intézet hasonló irányú kutatásainak módszerét.

*

Dr. Heinz Helmert és *Helmuth Otto*, a Berlini Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársai, 1962. szeptember 12-én kéthetes tanulmányútra hazánkba érkeztek, és a Hadtörténeti Intézetben a második világháború témaköréből végeztek kutatásokat.

*

Prof. Kasimir Lepszy, a Krakkói Egyetem rektora, *dr. Henrich Altman*, a Lengyel Állami Levéltár főigazgatója, prof. *dr. Zanna Kormanova*, a Lengyel Párttörténeti Intézet munkatársa, prof. *dr. Joseph Kowalski* a Lengyel Párttörténeti Intézet igazgatója, a magyar—lengyel történész vegyesbizottság ülésére 1962. december 6-án hazánkba érkez-

tek. A 3 napon át tartó tárgyalásokon a vegyesbizottság megvizsgálta a bizottság elmúlt évi munkáját és kialakította az 1963. évi munkatervét. Magyar részről a bizottság tárgyalásain Székely György egyetemi tanár, Makkai László, a történettudomány kandidátusa, Kovács Endre, a történelemtudomány kandidátusa és Szokolay Katalin, a Párttörténeti Intézet munkatársa vettek részt.

*

V. Cherestesiu, a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Történettudományi Intézetének helyettes igazgatója, 1962. május 18-án kezdte meg 5 hetes magyarországi tartózkodását, a két akadémia közötti munkaterv alapján. Itt tartózkodása idején az 1848—49-es erdélyi eseményekre vonatkozóan folytatott levéltári kutatásokat az Országos Levéltárban, az Országos Széchényi Könyvtárban, a Debreceni Városi Levéltárban, a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban, a Nyíregyházi, Szabolcs-Szatmár megyei és a Szegedi Levéltárakban.

*

H. Michel, a Comité d'Histoire de la 2-e Guerre Mondiale főtitkára, 1962. szeptember 10-től október 10-ig tartózkodott Magyarországon, és „A második világháború története" c. témában folytatott kutató tevékenységet. Ezen idő alatt felkereste a Történettudományi Intézetet és a téma magyar szakértőivel beható tanácskozásokat folytatott.

*

F. Braudel, a Sorbonne professzora, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság elnöke, 1962. november 13-án 10 napos látogatásra érkezett hazánkban, és a MTA Történettudományi Intézetének és Közgazdaságtudományi Intézetének vendégeként a gazdaságtörténet módszertani problémáiról eszmecserét folytatott magyar tudósokkal, és e tárgyból előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémia Felolvasó ülésteremben.

*

N. A. Onajko, kandidátus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája leningrádi Régészeti Intézetének tudományos munkatársa 1962. október 29 — november 25-e között a pannoniai település történeti és építészettörténeti kérdéseit, valamint emlékeit tanulmányozta.

*

A. P. Okladnyikov, a tudományok doktora, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája novoszibirszki Filiáleja Történeti Intézetének igazgatója, 1962. november 1—28-a között az MTA meghívására hazánkban tartózkodott, és a paleolit emlékanyagot tanulmányozta.

*

K. Ludikovsky, a Csehszlovák Tudományos Akadémia brnoi Régészeti Intézetének tudományos munkatársa, 1962. június 13—július 3-a között a késő vaskor kezdeti időszakát és a korai kelta leleteket tanulmányozta a Dunántúlon.

*

J. Paulik, a Csehszlovák Tudományos Akadémia nyitrai intézetének tudományos munkatársa, a csehszlovákiai és magyarországi bronzkori kultúrák kapcsolatainak kérdéseiben kutatott 1962. október 15-től november 5-ig.

*

D. Bialekova, a Csehszlovák Tudományos Akadémia nyitrai régészeti intézetének tudományos munkatársa, 1962. október 5—november 5-e között a magyarországi szláv emlékanyagot tanulmányozta.

*

D. Rauhut, a Lengyel Tudományos Akadémia munkatársa és *T. Wislanski*, a Lengyel Tudományos Akadémia munkatársa 1962. május 16—június 19-e között a magyarországi neolitikum emlékanyagával foglalkozott.

*

J. Wielowiejski, a Lengyel Tudományos Régészeti Intézetének tudományos munkatársa, a pannóniai és a lengyel területek közötti kapcsolatok kérdését kutatta.

*

D. Berciu, a Román Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének tudományos munkatársa, 1962. november 23-tól december 7-ig a magyarországi neolit, bronz és vaskori emlékanyagot tanulmányozta.

*

S. Deyts, a francia—magyar kultúregyezmény keretében 1962. október 17—december 17-e között tartózkodott hazánkban. Tanulmányozta a pannóniai sigillata leleteket, és anyagot gyűjtött „A vizek és kutak kultusza a római korban" c. témájához.

*

V. N. Lazarjev, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja, az MTA Elnökségének meghívására 1962. szeptember

24-től október 8-ig a II. Osztály és a Művészettörténeti Bizottság vendégeként hazánkban tartózkodott. Itt tartózkodása idején a XIII.—XVIII. századi olasz építő és díszítő művészet magyarországi hatásának kérdéseivel foglalkozott, s ezzel kapcsolatosan, megtekintette Budapest, Lébény, Zsámbék, Ják és Esztergom műemlékeit.

*

V. Dobesova, csehszlovák művészettörténész, 1962. november 19-e és december 9-e között a XVIII—XIX. századi magyar szobrászművészet kérdéseit tanulmányozta. Kiszállásokat végzett Szentgotthárd, Eger és Gyöngyös városokba.

*

Dr. Beata Becker, a berlini művészettörténeti intézet tudományos munkatársa, 1962. május 9-én 3 hetes tanulmányútra érkezett a XVIII. századbeli magyar portréművészet tanulmányozására. Felkereste a Szépművészeti Múzeum, Ják, Visegrád, Pécs, Lébény, Székesfehérvár és Tihany műemlékgyűjteményeit, és beható tárgyalásokat folytatott a kérdés magyar szakértőivel.

*

Dr. Sybille Gröger, a berlini művészettörténeti intézet tudományos munkatársa, 1962. május 9-től 3 héten át a budapesti Szépművészeti Múzeum, Esztergom, Lébény, Ják, Debrecen, Pécs, Szeged, Eger, Székesfehérvár, Sopron, Visegrád és Tihany XVIII. századi magyar szobrászati emlékeit tanulmányozta.

*

L. Rudrauf, művészettörténész, a Francia Tudományos Akadémiával kötött egyezmény alapján 1962. szeptember 15-től november 11-ig folytatott kutatásokat hazánkban, a magyar művészettörténeti emlékek megismerése céljából. Eközben a budapesti Szépművészeti Múzeumban, az ELTE Művészettörténeti Tanszékén konzultált magyar művészettörténeti szakemberekkel és számos vidéki várost is felkeresett.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottsága az Akadémia II. Osztályának támogatásával 1962. október 4—5-én pedagógiai munkaértekezketet rendezett, amelyen a szocialista országok pedagógiai intézeteinek alábbi képviselői vettek részt: M. A Danyilov, a Szovjetunió Neveléstudományi Akadémiájának tagja, Hriszto Vasziljev, a szófiai Pedagógiai Tudományos Intézet helyettes igazgatója, Jozef Vana, a prágai Komensky Intézet igazgatója, M. Pencherszkij, a varsói Pedagógiai Intézet igazgatóhelyettese, Heinz Lehmann, a drezdai Pedagógiai Intézet pedagógiai tanszékének vezetője, Paul Popescu-Neveanu, a bukaresti Pedagógiai Intézet igazgatóhelyettese.

*

V. J. Termiszto, a Szovjetunió földrajztudományának képviselője. 1962. szeptember 11—19-e között hazánban tartózkodott és részt vett a földrajzi konferencián.

*

Z. Hoffmann, csehszlovák kutató, 10 napig tartózkodott hazánkban, 1962. szeptember 11—20-a között. Részt vett a földrajzi konferencia munkájában.

*

Dr. M. Najgrakovski, lengyel gazdaságföldrajzi kutató, 1962. október 3-tól október 26-ig, 3 héten keresztül tanulmányozta a magyar nehézipar elhelyezkedését.

*

Dr. J. Dylik, lengyel negyedkor kutató, 1962. június 6—20-a között a magyarországi periglaciális jelenségekkel ismerkedett meg, továbbá a hazai geomorfológiai térképezés módszereit tanulmányozta.

*

Külföldi tanulmányutak, kongresszusok

Szigeti József, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója, a filozófiai tudományok doktora és *Elek Tibor*, a filozófiai tudományok kandidátusa, 1962. február 12—15-e között a szocialista országok filozófiai folyóiratai szerkesztőségeinek lipcsei nemzetközi konferenciáján vettek részt.

*

Gyenes Antal, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa, 1962. december 27-től 1963. január 23-ig a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös vállalatainak kérdéseit tanulmányozta Moszkvában.

*

Sipos Istvánné, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa, 1962. április 25-től május 20-ig tanulmányúton Csehszlovákiában tartózkodott.

Cukor György, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese a KGST Közgazdasági Állandó Bizottsága munkatermelékenységi albizottsága tagjaként 1962. május 1-től 6-ig Prágában részt vett az albizottság tanácskozásán.

*

Friss István, akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója, az UNESCO és a Lengyel Tudományos Akadémia által szervezett nemzetközi közgazdász-konferencián vett részt április 16—19-e között Varsóban.

*

Tálas Barna, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa 1962. november 20—30-a között Varsóban tanulmányozta a szocialista országok gazdasági együttműködésének kérdéseit.

*

Nagy Tamás, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője és *Bródy András*, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa, 1962. október 16—29-e között Varsóban tartózkodott, ahol az árképzés problémáit vizsgálta.

*

Cukor György, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese, *Vincze Imre*, *Ripp Géza* és *Vági Ferenc* kandidátusokkal együtt, 1962. szeptember 2—8-között a Nemzetközi Közgazdász Szövetség kongresszusán vett részt Bécsben, majd november 10-én Párizsba utazott az École Pratique des Hautes Etudes Társadalomtudományi Osztályának meghívására, ahol két hétig tartózkodott.

*

Halász József és *Viski László*, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársai, 1962. április 24-én 3 hetes tanulmányútra a Szovjetunióba utaztak, ahol államjogi, illetve büntetőjogi és kriminalisztikai kutatásokat folytattak.

*

Garancsy Mihályné, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa, a csehszlovák—magyar akadémiai egyezmény keretében 1962. április 16-ától 4 hetes tanulmányúton Csehszlovákiában tartózkodott. Tanulmányútja során a csehszlovák munkajog, főleg a munkaviszony megszűnésére vonatkozóan végzett kutatásokat.

*

Szabó András, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa, az Osztály kiküldetésében 1962. május 14-én 2 hetes tanulmányútra Csehszlovákiába utazott. Tanulmányútjának célja a fiatalkorú bűnözés elleni küzdelem elvi és gyakorlati problémáinak tanulmányozása volt.

*

Szabó Imre, akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója, a Berlini Német Tudományos Akadémia elnökségének meghívására 1962 május 22-én Berlinbe utazott. Berlini tartózkodása során előadást tartott a szocialista jogelmélet és jogrendszer néhány kérdéséről.

*

Szabó Imre, akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója, *Kovács István*, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese és *Márkus Ferenc*, az Állam- és Jogtudományi Intézet osztályvezetője, 1962. szeptember 3—5-e között Varsóban tartózkodott a szocialista országok állam- és jogtudományi intézeteinek igazgatói értekezletén. Az értekezlet napirendjén az egyes szocialista országokban folyó állam- és jogtudományi kutatások összehangolásának kérdései szerepeltek.

*

Mádl Ferenc, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa, az Akadémia kiküldetésében ösztöndíjjal 1962. március 19—április 28-a között részt vett a strasbourgi nemzetközi összehasonlító jogi fakultás tavaszi szesszióján. Elvégezte az egyetem második szemeszterét és előadásokat tartott a magyar polgári jog rendszeréről.

*

Bokorné Szegő Hanna, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa, az Akadémia kiküldetésében részt vett a hágai nemzetközi jogi fakultás 1962. július 30—augusztus 17-e között rendezett nyári tanfolyamán.

*

Eörsi Gyula, MTA lev. tag és *Weltner Andor*, az állam- és jogtudományok doktora, képviselték a Magyar Tudományos Akadémiát a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia VI. nemzetközi összehasonlító jogi kongresszusán. A kongresszus céljára több magyar referátum készült, és a rendezőbizottság a magyar delegációt egy főreferátum elkészítésével is megbízta.

*

Eörsi Gyula, MTA lev. tag, az Állam- és Jogtudományi Intézet osztályvezetője előadóként, *Péteri Zoltán* és *Halász József*, az Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársai hallgatóként részt vettek a luxemburgi nemzetközi összehasonlító jogi fakultás 1962. augusztus—szeptemberi nyári szesszióján.

*

M. Somlyai Magda, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, az első világháború előtti parasztmozgalmak történetének tanulmányozása céljából 1962. október 2-től november 22-ig tartózkodott Moszkvában.

*

Pach Zsigmond Pál, MTA lev. tag, *Balogh Sándor* kandidátus, az MSZMP KB Tudományos és Kulturális osztályának alosztályvezetője, *Ránki György* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének helyettes igazgatója és *Ságvári Ágnes* az MSZMP Párttörténeti Intézetének helyettes igazgatója, 1962. október 23-tól november 1-ig a Szovjetunióban tartózkodtak abból a célból, hogy a szovjet és a magyar történettudomány közötti kapcsolatok elmélyítésére folytassanak tárgyalásokat a szovjet történettudomány képviselőivel.

*

Juhász Gyula, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, a csehszlovák—magyar akadémiai egyezmény alapján 1962. április 9-től 28-ig háromhetes tanulmányutat tett Csehszlovákiában, ahol „A második világháború és Magyarország külpolitikája (1936—1939)" c. témakörben folytatott kutatásokat.

*

Puskás Julianna, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos titkára, a csehszlovák—magyar akadémiai egyezmény keretében tanulmányútat tett a Csehszlovák Szocialista Köztársaságba 1962. május 2-től május 5-ig. Tanulmányútja során a XIX. sz. második felének gazdaságtörténeti problémáit vizsgálta és kutatott a csehszlovák levéltári gyűjteményekben.

*

Tilkovszky Lóránt, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, a csehszlovák—magyar akadémiai egyezmény keretében tanulmányútat tett 1962. május 21-től június 9-ig a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban. Kutatásait a szlovák állami levéltárakban végezte, az első bécsi döntéssel Magyarországhoz került területek történetével kapcsolatosan.

Papp Márta, az MTA Történettudományi Intézete könyvtárának vezetője, 1962, június 18-tól július 1-ig a csehszlovák intézeti könyvtárak felépítését, szervezetét tanulmányozta.

*

Vörös Antal, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, 4 hetes csehszlovákiai tartózkodása idején, 1962. június 21-től július 19-ig „A magyarországi mezőgazdaság dualizmuskori fejlődése" c. témájához anyagot gyűjtött és a pozsonyi magyar történész különmunkahely filmezési munkálatait ellenőrizte.

*

Spira György, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, a két akadémia közötti egyezmény alapján a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban 1962. július 4-től augusztus 3-ig kutatásokat végzett a csehszlovákiai levéltárakban az 1848-as magyar társadalom történetéhez.

*

Hanák Péter, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa kétnapos prágai konferencián vett részt 1962. július 4—6-a között, ahol az Osztrák—Magyar Monarchia történetével foglalkozó nemzetközi bizottság beszámolt az 1965-ös bécsi nemzetközi történész-kongresszussal kapcsolatos előkészületekről.

*

Sinkovics István, egyetemi tanár, a Csehszlovák Szocialista Köztársasággal kötött kultúrcsere egyezmény keretében 1962. július 12-től augusztus 1-ig levéltári kutatásokat végzett a szlovák állami levéltárakban a XVI—XVII. századi történelemből.

*

Paulinyi Oszkár, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársának tanulmányútja a csehszlovák—magyar akadémiai egyezmény alapján 1962. október 9-től november 5-ig tartott, amelyen levéltári kutatásokat folytatott a középkori bányászattörténettel kapcsolatosan.

*

Léderer Emma, egyetemi tanár, *Arató Endre*, egyetemi docens és *Ádám Györgyné*, az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa, a magyar—csehszlovák történész vegyesbizottság 1962. október 21—27-e közötti időben tartott ülésén vett részt.

Zsigmond László, egyetemi tanár és *Kerekes Lajos*, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, 1962. május 29-én Berlinbe utazott és részt vett a német—magyar történész vegyesbizottság ülésén.

*

Farkas Márton, az MTA II. Osztályának főelőadója 1962. július 11—21-e között részt vett a Drezdában, a történelemoktatók számára szervezett nyári egyetemen és előadást tartott a „Tanulói aktivitás a történelemórán" címmel.

*

Juhász Gyula és *Ádám Györgyné*, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársai, 1962. november 13—15-e között Berlinben tartózkodtak a német—csehszlovák történész vegyesbizottság ülésén.

*

Makkai László, az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa és *H. Balázs Éva*, a Német Történelmi Társulat meghívására 1962. november 20-án Erfurtba utazott és a társulat újkori szekciójának konferenciáján előadásokat tartott.

*

Perényi József, egyetemi tanár, 1962. július 8—19-e között a Nemzetközi Szlavisztikai Bizottság Sinaiában rendezett symposiumán vett részt, amely a balkáni civilizáció kérdésével foglalkozott.

*

Katus László, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, 1962. november 15-e és december 15-e között a két ország közötti egyezmény keretében tanulmányúton volt Jugoszláviában, és a századforduló kapitalizmusának történetével kapcsolatos kutatásokat végzett.

*

Pamlényi Ervin, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője, 1962. augusztus 28—31-e között Bécsben tartózkodott és részt vett az ottani Történelmi Társulat háromnapos kongresszusán.

*

Kovács Endre, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője november 8—13-a között kutatásokat végzett a bécsi levéltárakban, és a Külügyminisztérium felkérésére előadást tartott a magyar történetírás időszerű problémáiról a bécsi magyar kolóniáknak.

*

Molnár Erik, akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója és *Szigeti József*, a filozófiai tudományok doktora, a Filozófiai Intézet igazgatója képviselte a Magyar Tudományos Akadémiát a Nemzetközi Tudománytörténeti Unió 1962. augusztus 26—szeptember 2-ig Philadelphiában rendezett kongresszuszán és a Nemzetközi Szociológiai Társaság szeptember 2—8-a között Washingtonban tartott kongresszusán.

*

Molnár Erik, akadémikus és *Ránki György*, kandidátus részt vett a Nemzetközi Történész Bizottság 1962. június 1—3-a között Londonban tartott ülésszakán.

*

Kontha Sándor, a Magyar Nemzeti Galéria munkatársa, 1962. május 22-től június 12-ig Lengyelországban tartózkodott, ahol Varsó, Krakkó, Wroclav, Poznan, Gdansk művészeti emlékeit tanulmányozta.

*

Rózsa György, művészettörténész, 1962. május 11-én 4 hetes római tanulmányútra Olaszországba utazott.

*

Gerevich László, az MTA Régészeti Kutató Csoport vezetője, 1962. május 26-tól június 26-ig az MTA és a Centre Nationale de la Recherche Scientifique közötti csereegyezmény keretében Franciaországban a XIV. századi francia vár és polgári építészet emlékeit tanulmányozta.

*

Erdélyi István, az MTA Régészeti Kutató Csoportjának tudományos titkára és *Ferenczy László*, a Keletázsiai Múzeum tudományos munkatársa, a mongol—magyar kultúregyezmény keretében 1962. június 16—július 22-e között folytatták a Mongóliában, 1961-ben megkezdett régészeti feltárásokat.

*

Szilágyi János György, a Szépművészeti Múzeum osztályvezetője 1962. május 20—augusztus 26-a között olasz- és görögországi

tanulmányutat tett az Union Academique Internationale támogatásával. A tanulmányút célja a Corpus Vasorum Antiquorum kiadványsorozat magyarországi kötetéhez szükséges előtanulmányok végzése volt.

*

Párducz Mihály, az MTA Régészeti Kutató Csoport munkatársa, az Unio Állandó Bizottságának tagja, részt vett az Union International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques 1962. augusztus 28—szeptember 4-e között Rómában tartott VI. kongresszusán.

*

Fülep Ferenc, az MNM Történeti Múzeum főigazgatója, 1962. szeptember 17—22-e között a Bécsben tartott IV. Nemzetközi Görög—Latin Epigráfiai Kongresszuson vett részt.

*

Gerevich László, az MTA Régészeti Kutató Csoport vezetője, a Német Demokratikus Köztársaság Tudományos Akadémiájának meghívására 1962. október 1—6-a között nemzetközi munkaértekezleten vett részt Berlinben, amelynek tárgya az őstörténeti és koraközépkori várak feltárása és feldolgozása volt.

*

Soproni Sándor, az MNM Történeti Múzeum tudományos munkatársa, a Tabula Imperii Romani magyarországi munkacsoportjának vezetője, 1962. október 3—6-a között Jugoszláviában Ljubljanában munkaértekezleten vett részt.

*

Bulla Béla, lev. tag, a Földrajztudományi Kutatócsoport igazgatója és *Pécsi Márton*, a földrajzi tudományok doktora, 1962. május 2—12-e között részt vett a Nemzetközi Geográfiai Unio Geomorfológiai Térképészeti Albizottságának krakkói ülésén, ahol beszámolót tartottak a magyar geomorfológiai térképezés módszereiről és eredményeiről.

*

Enyedi György, a Földrajztudományi Kutatócsoport tudományos munkatársa, 1962. május 2—12-e között a lodzi egyetem meghívására Lengyelországban tartózkodott és előadásokat tartott Magyarország gazdasági földrajzáról.

*

Bencze Imre, a Földrajztudományi Kutatócsoport tudományos munkatársa, a Lengyel Földrajzi Társaság 1962. augusztus 30-i gdanszki ülésén a Magyar Földrajzi Társaság képviselőjeként „Budapest tengeri kikötő" címmel tartott előadást.

*

Vörösmarti Antalné, tudományos munkatárs, 3 hetes tanulmányúton volt Lengyelországban a lengyel—magyar akadémiai egyezmény alapján 1962. október 2-től és a lengyel népességkutatás földrajzi vonatkozásait tanulmányozta.

*

Enyedi György, a Földrajztudományi Kutatócsoport tudományos munkatársa 1962. november 20—december 12-e között Franciaországban tartózkodott és előadást tartott a párizsi Sorbonne egyetemen, Magyarország mezőgazdasági településének földrajzáról.

*

Pécsi Márton, a földrajztudományok doktora, 1962. december 7—9-e között Franciaországban, Strassbourgban tartózkodott a Nemzetközi Földrajzi Unió Alkalmazott Geomorfológiai Bizottságának ülésén, beszámolt a magyar geomorfológiai térképezés legújabb eredményeiről, majd előadást tartott a párizsi Sorbonne egyetemen.

*

Márkus Györgyné, az MTA Filozófiai Intézetének segédmunkatársa, 1962. szeptember 11-én a Szovjetunióba utazott és Moszkvában, valamint Leningrádban október 2-ig iparszociológiai kutatásokat végzett.

*

Márkus Györgyné, az MTA Filozófiai Intézetének segédmunkatársa, *Szántó Miklós* tudományos munkatárs és *Hegedűs András*, a közgazdasági tudományok kandidátusa, 1962. november 15—22-e között a varsói szociológiai konferencián vett részt.

*

Disszertációs viták

Dániel Tamás „Amortizáció a szocialista iparban" c. kandidátusi értekezését 1961. október 23-án védte meg. Az értekezés opponensei Vincze Imre, a közgazdasági tudományok kandidátusa és Wilcsek Jenő, a közgazdasági tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Dániel Tamás igen aktuális, élő közgazdasági problémákat tárgyal. Az állóeszközök értékelését, az amortizáció és a felújítás szerteágazó problémáit sokoldalúan mutatja be, a fogalmak elméleti-közgazdasági tartalmát marxista alapon tisztázza, ismerteti és elemzi a kapitalista és a szocialista országok — ezek közül elsősorban Magyarország gyakorlatát, ésszerű, a gyakorlatban megvalósítható javaslatokat tesz több fennálló hiányosság kiküszöbölésére, a hazai amortizációs rendszer megjavítására. A diszszertáció újszerű számításokat dolgozott ki és mutat be az amortizációs alap és a beruházási alap közötti összefüggésekről. Az értekezés komoly hazai és külföldi irodalmi anyag feldolgozásával és a hazai gyakorlat ismeretében helyes tudományos módszerekkel készült. Szerkezete áttekinthető, stílusa közérthető. A bizottság megítélése szerint a jelölt az állóeszközök egyedi újraértékelésének fontosságát nem értékeli kellőképpen. Helyenként a disszertációban kissé egyoldalúan előtérbe kerül az elszámolástechnikai szemlélet, ami egyes kifogásolható állásfoglalásokra, illetőleg megfogalmazásokra vezet. A bizottság javasolja a disszertáció könyvalakban való megjelentetését.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Dániel Tamást a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Eperjessy Géza „Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848)" c. kandidátusi értekezését 1961. október 30-án védte meg. Az értekezés opponensei Makkai László, a történelemtudomány kandidátusa és Sinkovics István, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció a mezővárosi és falusi céhek fejlődését és problémáit alapos levéltári forráskutatás és a marxista—leninista történetszemlélet következetes alkalmazása alapján tárgyalja. Találóan elemzi az ország különböző tájainak eltérő ütemű céhfejlődését, az osztrák és a kibontakozó hazai tőkés ipar hatását, a céhek szociális összetételét, a központi kormányszervek és a megyei nemesség ellentétes céhpolitikáját stb. Különösen a XVIII. század mezővárosi és a XIX. század első fele falusi céheinek tárgyalása jelent nagy előrehaladást az eddigi céhtörténeti irodalomhoz képest. A munka hiányai elsősorban a téma elhatárolásából erednek: nem vizsgálja a törököktől meg nem szállt területek céheinek, valamint a szabad királyi városi céhek problematikáját; vitathatók a disszertáció időhatárai is. Ezenkívül nem értékeli eléggé sokoldalúan a céhfejlődés ellentmondásosságát. A bizottság kívánatosnak tartja a munka publikálását, de javasolja, hogy a jelölt dolgozatát a vitában felmerült szempontok alapján kiegészítse, ugyanakkor munkájának tényanyagát az elméleti eredmények kidomborítása érdekében átcsoportosítsa és jelentősen szelektálja, aminek szükségességét a jelölt az opponenseknek adott válaszában elfogadta.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Eperjessy Gézát a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Ripp Géza „A munkásosztály elnyomorodása a kapitalizmusban és a jelenkori reformizmus" c. kandidátusi értekezését 1961. október 30-án védte meg. Az értekezés opponensei Haász Árpád, a közgazdasági tudományok doktora és Vörös Gyula, a közgazdasági tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Ripp Géza kandidátusi értekezése, amely 1960-ban könyvalakban is megjelent, figyelemre méltó terméke marxista irodalmunknak. A munka vitatott és időszerű kérdéseket tárgyal, amelyeket helyesen, sok tekintetben újszerűen, alkotó módon világít meg. Helyesen bírálja mind a reformista, mind a dogmatikus felfogást, de nem mutatja meg a jelenkori reformizmus és a modern revizionizmus közötti kapcsolatot, és nem tér ki a Magyarországon felmerült helytelen nézetekre. Az álláspontja jobban kifejthető lett volna, ha az abszolút és a relatív elnyomorodás értelmezése körüli marxista vitákat nem mellőzi. A könyvében elfoglalt álláspont helyességét megerősítette az opponensekkel folytatott vitában meggyőzően kifejtett véleménye.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Ripp Gézát a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Józsa Sándor „Az Osztrák—Magyar Monarchia Kína-politikájának kérdései" c. kandidátusi értekezését 1961. október 31-én védte meg. Az értekezés opponensei Csongor Barna, a nyelvészeti tudományok kandidátusa és Gonda Imre, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság véleménye szerint Józsa Sándor „Az Osztrák—Magyar Monarchia Kína-politikájának kérdései" dolgozata színvonalas munka, amely érdekes új anyaggal gyarapítja mai, magyar marxista történettudományunkat, Józsa Sándor mun-

káját úttörő jelentőségűnek tekinthetjük. Szerencsésen egyesíti benne a hazai történetkutatást és a sinológia módszereit és ezzel nemcsak a kínai történelem, hanem az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikájának feldolgozásához is érdemlegesen járult hozzá. Figyelembe véve azt, hogy a téma forrásanyagához igen nehéz hozzáférni, méltányoljuk azt a széleskörű gyűjtőmunkát, amelyet a szerző a lehetőségek maximális kihasználásával végzett. Ennek ellenére kívánatosnak tartja a bizottság, hogy publikálás esetén a nemzetközi háttér, különösen a német külpolitika mozgató erői alaposabb elemzést nyerjenek.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Józsa Sándort a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Nagy András „Magyarország külkereskedelme a második világháborúban" c. kandidátusi értekezését 1961. október 31-én védte meg. Az értekezés opponensei Berend T. Iván, a történelemtudomány kandidátusa és Vajda Imre, a közgazdasági tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Nagy András értekezésében széleskörű anyagfeltáró munka alapján alaposan taglalja és értékeli a magyar külkereskedelem alakulását a második világháborúban. Munkájában a korszak bonyolult és ellentmondásos problematikájának helyes marxista—leninista elemzését adja, szellemi önállóságról és jó íráskészségről téve tanúságot. A jelölt témaválasztását politikai és közgazdasági szempontból egyaránt helyeselni lehet. Különösen sikerültek a disszertációnak az átmenetileg Magyarországhoz csatolt területek gazdasági szerepével, az olasz—magyar külkereskedelmi kapcsolatokkal és a csererányokkal foglalkozó részei. Hiányos viszont a műben a magyar hadigazdaság önállótlan jellegének illusztrációja, a külkereskedelem vetületén keresztül és néhány politikai, történeti vonatkozás ábrázolása. Kiemelkedőnek tartandó azonban, hogy a bírálat legtöbb észrevételét a szerző időközben megjelent könyvében már magáévá tette.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Nagy Andrást a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Kahulits László „A munkatermelékenység szakadatlan növekedése törvényének érvényesülése a szocialista iparosításban" c. kandidátusi értekezést 1961. november 3-án védte meg. Az értekezés opponensei Cukor György, a közgazdasági tudományok kandidátusa és Román Zoltán, a közgazdasági tudományok kandidátusa voltak.

Kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt témaválasztása helyes, a népgazdaság fontos gyakorlati problémáival elméleti igényességgel foglalkozik. Az értekezés a munkatermelékenység növekedése törvényének érvényesüléséről egészében helyes képet nyújt; az eddigi vizsgálatok eredményeinek alkalmazásával a magyar ipar termelékenységének alakulásáról (az 1949. évvel kezdődő időszakot illetően) átfogó értékelést ad. Az értekezés részben új megállapításokat is tartalmaz. Ki kell emelni a termelékenység és az átlagbérek növekedése közötti összefüggések elemzését. Az értekezés szerkezete világos, áttekinthető, stílusa jó. Mindezzel tanúsítja a jelölt készségét arra, hogy széles témát a lényeges kérdések megragadásával önállóan feldolgozzon; a tudományos kutatás legfontosabb eszközeit helyesen alkalmazza. Hiányossága az értekezésnek, hogy nem mindig törekszik arra, hogy önálló részletvizsgálatokkal, önálló számításokkal próbálja a jelenségek mélyebb összefüggéseit, újabb tendenciáit feltárni. A disszertáció néhány, a termelékenység növekedése szempontjából alapvető problémát nem, vagy nem fontosságának megfelelően tárgyal. A jelölt a vita során is igen jó felkészültségről tett tanúbizonyságot.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kahulits Lászlót a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Kovács Géza „Szükségletek és lehetőségek a magyar mezőgazdaság távlati fejlesztésében" c. kandidátusi értekezését 1961. november 8-án védte meg. Az értekezés opponensei Csizmadia Ernő, a közgazdasági tudományok kandidátusa és Éliás András, a közgazdasági tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Kovács Géza kandidátusi disszertációja a jelöltnek a mezőgazdasági tervezés fontos és időszerű kérdéseiben alapos elméleti és gyakorlati ismeretét önálló kutatási és témafeldolgozási képességét bizonyítja. A jelölt a mezőgazdaság távlati fejlesztésének néhány átfogó kérdését a mezőgazdasággal szemben jelentkező népgazdasági igények és a termelési lehetőségek alapján színvonalasan vizsgálja. A disszertáció széleskörű hazai és külföldi tényanyag elemzésével általában helyes következtetéseket von le. A jelölt érdeme, hogy több, gyakorlatilag fontos, de vitatott kérdésben határozottan állást foglal és az opponensi véleményekre adott

válaszában újabb érveket hozott fel, bár ezek a kérdések még távolról sem tekinthetők lezártnak (pl. a szarvasmarha-, illetve a sertés-hústermelés távlati fejlesztésének mértéke). A bírálóbizottság az értekezés gyengéjének tartotta, hogy a disszertációban néhány nem eléggé megalapozott, főként termelés-politikai következtetés és helyenként szerkezeti aránytalanság található. A disszertáció a tervezésben és az oktatásban egyaránt jól felhasználható.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kovács Gézát a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Borus József „Az ellentámadás problémája 1849. februárjában" c. kandidátus-értekezését 1961. november 10-én védte meg. Az értekezés opponensei Arató Endre, a történelemtudomány kandidátusa és Barta István, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Borus József disszertációja lényeges eredményekkel gazdagítja a magyar hadtörténetírást. A magyar és az osztrák levéltárak anyagának elmélyült feldolgozásával, az iratok gondos forráskritikai vizsgálatával a szabadságharc egy igen fontos szakaszáról ad az eddiginél behatóbb és pontosabb képet. Az eseményeket és azok szereplőit általában alapos marxista elemzésnek veti alá, és egyoldalúságtól mentes az ellentmondások bonyolultságát tükröző képet rajzol róluk. A monográfia érdeme stílusának világossága, szabatossága és logikus szerkezeti felépítése is. A disszertáció érdemeinek hangsúlyozása mellett a bizottság szükségesnek látta felhívni a figyelmet néhány problémára. Kívánatos, hogy a szerző a jelenleginél alaposabban foglalkozzék a témához kapcsolódó művek historiográfiai elemzésével, főként azokkal, amelyek nézeteivel ellentétes álláspontot foglalnak el. Helyenként mélyreható vizsgálatot kívánnak a szabadságharc katonai és politikai eseményeinek összefüggései, így pl. annak tisztázása, hogy mennyiben terheli felelősség Kossuthot a Görgei előtti meghátrálásért és mi volt a szerepe Kossuth elhatározásában a körülmények reális mérlegelésének.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Borus Józsefet a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Elek Tibor „Albert Einstein ismeretelméleti koncepciójáról" c. kandidátusi értekezését 1961. november 18-án védte meg. Az értekezés opponensei Pál Lénárd, MTA lev. tag és Szabó Gábor, a filozófiai tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció témaválasztása igen helyes, nemzetközileg vitatott, nagy jelentőségű problémát új szemszögből, alapos felkészültséggel tárgyal. Hozzájárul ahhoz, hogy a dialektikus materializmus olyan alapvető és rendkívül bonyolult kérdésben, mint az anyag—tér—idő problémája világosabban lássunk, hozzájárul hogy előbbre vigye a kérdés teljesebb tisztázását mind a filozófia, mind a fizika területén. Hiányosságként állapította meg a bizottság, hogy a negatív mozzanatok kiemelése közben egyes kérdések elemzésében nem elég körültekintő és dialektikus, amelynek stiláris következményei is vannak. A bizottság kívánatosnak tartotta a disszertáció nyomtatásban való megjelentetését a vita figyelembevételével.

A tudományos Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Elek Tibort a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

*

Csapó László „Az állami monopolkapitalizmus" c. kandidátusi értekezését 1961. július 25-én védte meg. Az értekezés opponensei Erdős Péter, a közgazdasági tudományok kandidátusa és Göncöl György, a közgazdasági tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy az értekezés komoly kísérlet az állami monopolkapitalizmus alapkérdéseinek rendszerbe foglalt feldolgozására. Igen nagy tudományos bátorságról tesz tanúbizonyságot, óriási anyagot dolgozott fel és foglalt rendszerbe, állított elénk elméleti megvilágításba. Kiemelkedik a kandidátusi értekezések átlagából. Értéke, hogy az új jelenségeknek a kapitalizmus immanens ellentmondásai fejlődéséből való levezetésére törekszik. Ez azonban nem sikerült hiánytalanul. A nagy feladat végrehajtása során nem tudta elkerülni, hogy súlyos hibákat ne vétsen. Bizonyos elméleti tisztázatlanság és következetlenség található a munkában több helyen, a megállapításai többször vitathatók. Ennek ellenére a munka komoly teljesítmény.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Csapó Lászlót a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Molnár László „A magyarországi reformizmus történelemszemléletének filozófiai bírálata különös tekintettel a ‚demokrácia' fogalmára" c. kandidátusi értekezését 1961.

október 30-án védte meg. Az értekezés opponensei Fukász György, a filozófiai tudományok kandidátusa és Gedő András, a filozófiai tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a tárgyalt időszak történetileg még részben feldolgozatlan, ezért jelöltnek önálló történeti kutatómunkát is kellett végeznie. Értékelése nagy tényanyagon nyugszik. Ezért disszertációja adalékul is szolgál a magyar munkásmozgalom történetéhez, bár a történeti fejtegetések túlméretezettek. Ez az aránytalanság szerkezeti problémákat is okoz. Filozófiai szempontból helyesen leplezi le az opportunizmus elméleti, gnozeológiai gyökereit. Filozófiailag helyesen általánosít, és részleteiben is általában helytállóak megállapításai. A „demokrácia" kategóriájának mitikus felfogását sokoldalúan, a marxizmus mércéjén lemérve, alapjában véve helyesen bírálja. Témaválasztása időszerű. Mindeme érdemei mellett vannak a disszertációnak egyes hiányosságai, amelyek problémát jelentenek, így szükséges lett volna a szociáldemokrácia differenciáltabb felfogása, reformizmus és kispolgárság összefüggésének sokoldalúbb tárgyalása, vannak problémák Szabó Ervin értékelésénél, az elmélet és gyakorlat kapcsolatának felfogásában, túlzó megállapítások a forradalmi szocialisták értékelésénél, merev módszertani jelenségek, amelyekből stílusbeli sematizmus is következik, s van néhány fogalmazásbeli pontatlanság. A disszertáció azonban kétségtelenül bizonyítja, hogy jelölt önálló, alkotójellegű tudományos munkára képes. A bizottság helyesnek és hasznosnak tartja a mű nyomtatásban történő megjelentetését, az elhangzott bírálati szempontok figyelembevételével.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Molnár Lászlót a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

*

Berkovits Ilona „Zichy Mihály élete és munkássága" c. doktori értekezését 1961. december 13-án védte meg. Az értekezés opponensei Andics Erzsébet, akadémikus, Vayer Lajos, a művészettörténeti tudományok doktora és Radocsay Dénes, a művészettörténeti tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Berkovits Ilona „Zichy Mihály" monográfiája nagy gonddal szerkesztett, komoly elmélyüléssel formált, új eredményeket tartalmazó, jelentős munka, amely marxista művészettörténetírásunk eddigi legfontosabb eredményei közé tartozik. Méltó folytatása és kiszélesítése a jelölt korábbi, elsősorban a miniatürafestészet történetével foglalkozó munkásságának. Művészettörténeti jelentőségén túlmenően, a Zichy-monográfia különösen fontos abban a vonatkozásban, ahogyan a XIX. századi, eddig még fel nem tárt magyar—olasz művészeti kapcsolatok alapján betekintést nyújt lényeges egykorú egyetemes társadalmi és művelődéstörténeti kérdésekbe és szemléletbe, amint azt az opponensek megállapították. A bizottság ajánlja az értekezés nyomtatásban való közzétételét.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Berkovits Ilonát a művészettörténeti tudományok doktorává minősítette.

*

Földes Iván „A termelőszövetkezetek állami irányítása" c. kandidátusi értekezését 1961. december 18-án védte meg. Az értekezés opponensei Erdei Ferenc, akadémikus és Nagy László, az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Földes Iván disszertációjában időszerű, a mezőgazdaság szocialista fejlesztése tekintetében rendkívül jelentős témát dolgozott fel, amelynek monografikus szintű elemzése a szocialista termelőszövetkezet jogi irodalomban hiányos. A disszertáció helyes irányú marxista elemzést tartalmaz, a termelőszövetkezetek állami irányítása fejlődéséről, különböző szervezeti jogi intézményeiről, a korábbi, 1957 előtti hibákról és hiányosságokról. A munka — amelyben a szerző feldolgozta a kapcsolatos politikai és jogtudományi irodalmat — mint első kísérlet eredményesnek tekinthető. Abból következően, hogy a téma irodalmilag hiányosan feldolgozott, s vele kapcsolatosan több kérdésben a szocialista jogtudományi irodalomban is vita van, a disszertáció is tartalmaz egyes vitatható elemzéseket és állításokat (állami felügyelet, a termelőszövetkezetek állami irányításának ágazatai). A téma egyes vonatkozásai nem kellő mélységben kidolgozottak. (Például a szövetkezetek közti termelési kapcsolatok, a termelőszövetkezeti demokrácia kérdései.) Ugyanakkor értékes eredményei a disszertációnak, a jogszabályoknak és az alapszabályoknak mint a termelőszövetkezeti irányítás eszközeinek elemzése, a termelőszövetkezeti állami irányítás szervezetének kritikai vizsgálata, valamint a termelőszövetkezetek irányító szervezetének fejlesztésére irányuló következtetések. Egybevetve a tanulmány érdemeit és egyes vitatható következtetéseit, egyértelműen azt kell megállapítani, hogy a kandidátusi értekezésben megkívánt követelményeknek kétségen kívül megfelel. Vitatható részei is sokkal inkább önálló gondolkodásnak és magasabb elméleti igénynek, mintsem módszertani

hibáknak a bizonyságai. A jelöltnek az opponensi véleményekre és felszólalásokra adott válasza színvonalas és kielégítő volt.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Földes Ivánt az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Vilmos József „Áruviszonyok a szocialista gazdaságban" c. kandidátusi értekezését 1961. december 22-én védte meg. Az értekezés opponensei Esze Zsuzsanna, a közgazdasági tudományok kandidátusa és Szabó József, a közgazdasági tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt disszertációjában a szocializmus politikai gazdaságtanának egyik legbonyolultabb és igen fontos kérdéséről szóló vitába kapcsolódik be. Alapos felkészültséggel bírálja az álláspontjától eltérő nézeteket. Eközben tanúságot tesz a klasszikus, valamint a külföldi és hazai irodalomban való jártasságáról, másrészt színvonalas marxista képzettségéről. A bizottság általában helyesnek tartja azokat a fő következtetéseket, amelyek az árutermelés szocializmusbeli okaira vonatkoznak. Ugyanakkor azonban megállapítja, hogy álláspontjának elméleti bizonyítása nem mindenütt meggyőző. A jelölt a szocialista árutermelés fontos okának, helyesen, az állami tulajdonban is meglevő elkülönülés gazdasági természetét tartja, másrészt közel kerül ahhoz az általa is bírált állásponthoz, hogy a magyarázat bizonyos érdekellentétben keresendő. A disszertáció fogyatékossága az is, hogy hiányoznak belőle az elméleti következtetések, gyakorlati hasznosítására való utalások. E hiányosságok jelentős részében azzal függtek össze, hogy a jelölt olyan kérdéseket tárgyal, amelyek a szocializmus politikai gazdaságtanának igen bonyolult és még nyitott problémái. Komoly érdeme az értekezésnek, hogy a jelölt ezekhez a vitatott kérdésekhez önállóan és bátran nyúl hozzá és lényegében helyes irányban keresi a megoldást.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Vilmos Józsefet a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Madarászné Zsigmond Anna „Pauler Ákos logikája" c. kandidátusi értekezését 1962. január 11-én védte meg. Az értekezés opponensei Mátrai László, akadémikus és Sándor Pál, a filozófiai tudományok doktora voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt helyesen választotta meg disszertációja tárgyát, amikor Pauler Ákos, az objektív idealista filozófia nagyhatású magyar képviselője nézeteinek bírálatát tűzte ki célul. A téma fontos filozófiai problémát ölel fel és a megoldás felé megtett lépések jó irányban haladtak, helyes igényeket képviseltek. Erénye a disszertációnak az a világos és félreérthetetlen világnézeti állásfoglalása, mellyel a Horthy-fasizmus világnézeti jelenségeit egyértelműen elítéli. Dicséretre méltó a következetesen pártos szemléletmód, a meggyőző érvelés, a tárgy kifejtésének alapossága, valamint az anyag elrendezettségének áttekinthetősége. Kívánatosnak tartja a bizottság a disszertáció publikálását. A publikálás számára szükséges lenne a pauleri rendszer formális logikai bírálatának következetes végigvitele és a nagyobb filozófiatörténeti konkrétság érvényesítése.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Madarászné Zsigmond Annát a filozófiai tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Nemes László „A szocialista árutermelés egyes elvi kérdései" c. kandidátusi értekezését 1962. január 17-én védte meg. Az értekezés opponensei Nagy Tamás, a közgazdasági tudományok kandidátusa és Szabó Kálmán, a közgazdasági tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy az értekezés tanúsítja, hogy a jelöltnek széles áttekintése van a témára vonatkozó nemzetközi és hazai irodalomról, s ismeri a legfontosabb gyakorlati vonatkozásokat is. A vitakérdésekben nemcsak a különböző álláspontokat ismerteti és bírálja, hanem elismerésre méltó logikai erővel fejti ki saját nézeteit. Ugyanakkor a szerzőnek mind az áruviszonyok szocializmusbeli fennmaradásának okáról, mind az értéktörvény szocializmusbeli érvényesüléséről és szerepéről szóló nézeteinek jelentős része nagyon is vitatható, sőt helytelennek mondható (pl. az értéktörvénynek az adott termelési mód specifikus törvényeivel való összefüggéseiről szóló koncepciója, a munkaerő szocializmusbeli árujegyeiről kifejezett nézetei). Mindezek azonban olyan elméleti kérdések, amelyekről a marxista közgazdászok körében évek óta folyik a tudományos vita, anélkül, hogy a véglegesnek, helyesnek tekinthető álláspont kikristályosodott volna. A disszertációnak azonban színvonala igen jó, jelentősen meghaladja az elfogadott politikai gazdaságtani értekezések átlagát. Jellemzi a disszertációt a politikai gazdaságtani elemzés mélysége, a gondolatok önállósága, a tudományos bátor-

ság. A disszertáció kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a jelölt képes szakterületének tudományos továbbfejlesztésére, előbbrevisz a témakör alapkérdéseinek — a gyakorlat szempontjából igen fontos — elméleti elemzésében.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Nemes Lászlót a közgazdasági tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Bihari Ottó „Az államhatalmi képviseleti szervek elmélete" c. doktori értekezését 1962. január 18-án védte meg. Az értekezés opponensei Búza László, akadémikus és Barna Péter, az állam- és jogtudományok doktora voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy dr. Bihari Ottó egyetemi tanár „A képviseleti államhatalmi szervek elmélete" című doktori disszertációja időszerű, a szocialista államjogtudomány fejlődése szempontjából jelentős, a szocialista jogtudományi irodalomban eddig monográfikus igénnyel fel nem dolgozott problémák marxista—leninista igényű elemzését tartalmazza. A munka fő elméleti és gyakorlati célja az államhatalmi képviseleti szervek fejlesztése elméleti problémáinak tisztázásával elősegíteni a szocialista demokratizmus fokozott érvényesítését. A disszertáció különösen értékes elemzését adja a szocialista képviseleti szervek jellegének, az állam osztálytartalma és a képviseleti szervek közötti összefüggések problémáinak, a burszoá képviseleti rendszer válságának, tudományos igénnyel bírálja a burzsoá képviselet újabb jelenségeit, értékesek az összeférhetetlenség és a visszahívás intézményei kapcsolatára vonatkozó elemzései stb. Az opponensek által vitássá tett és lezártnak nem tekinthető elvi kérdésekben kifejtett álláspontját is megalapozottan és tudományos igénnyel védte meg. E kérdések elsősorban azokkal az intézményekkel kapcsolatban jelentkeznek, ahol a szerző az államjogtudomány egyes hagyományos fogalmainak szocialista átértékelését tűzte ki célul. A disszertáció gazdag irodalmi apparátusra támaszkodik, következtetései a marxista—leninista elmélet szempontjából szilárdan megalapozottak. A bírálóbizottság egyben helyesnek és szükségesnek ítéli a disszertáció kiadását.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Bihari Ottót az állam- és jogtudományok doktorává minősítette.

*

Csendes Béla „A jövedelmezőség néhány kérdése a mezőgazdaságban" c. kandidátusi értekezését 1962. január 25-én védte meg. Az értekezés opponensei Csizmadia Ernő, a közgazdasági tudományok kandidátusa és Éliás András, a közgazdasági tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció igen jó teoretikus felkészültséggel fejti ki a jövedelmezőségnek, a jövedelmezőség és a termelési struktúra összefüggéseinek, valamint a belterjesség és a jövedelmezőség kapcsolatának alapvető elemzési problémáit a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, és igen gondosan összegyűjtött, helyes módszerekkel feldolgozott adatok alapján vizsgálja a jövedelmezőségnek a cukorrépatermelésre és a sertéstenyésztésre gyakorolt hatását. Bár a disszertációnak érdeme, hogy a benne feldolgozott kérdéseket jól határolja körül, s egyúttal be is ágyazza az alapvető nagy összefüggésekbe, mégis az általánosító következtetések levonásában helyenként (a mezőgazdasági termelés általános sajátosságainak megállapításánál, az élőmunka felhasználás alakulásának tárgyalásánál), az indokoltnál óvatosabb. Általában azonban a jelölt igen színvonalasan, alapos marxista tudással, mélyreható elemzés, világos és meggyőző érvek alapján fejti ki álláspontját, számos igen értékes, nagyon aktuális elméleti és módszertani kérdésben, és tudományos kutatómunkájának eredményei, önállóan kidolgozott gondolatai és állásfoglalásai nem egy esetben a gazdaságpolitika számára is jól hasznosíthatók.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Csendes Bélát a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Krajkó Gyula „Gazdaságföldrajzi vizsgálatok hazánk gazdasági körzetei (rayon) és a közlekedés összefüggéséről" c. kandidátusi értekezését 1962. február 7-én védte meg. Az értekezés opponensei Gyenes Lajos, a földrajzi tudományok kandidátusa és Markos György, a földrajzi tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy az értekezés a gazdasági körzetbeosztásnak a népgazdaság számára nagy fontosságú kérdéseivel foglalkozik, mégpedig annak közlekedésföldrajzi kapcsolataiban. Ezen a problématerületen számos előrevivő és a népgazdaság távlati tervezése céljára is felhasználható eredményt mutat fel. Emeli az értekezés értékét, hogy teljes egészében sikerrel alkalmazza a dialektikus materialista módszert. A bírálóbizottság a bevezető jellegű fejezetek tartalmát nem tartja kellőképpen kiforrottnak, de a munka további, érdemi részében a pozitívumok messze felülmúlják a

hiányosságokat. Megfelelő átdolgozás és kiegészítés után az értekezést kiadásra javasolja.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Krajkó Gyulát a földrajzi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Lettrich Edit „Esztergom" c. kandidátusi értekezését 1962. február 8-án védte meg. Az értekezés opponensei Antal Zoltán, a földrajzi tudományok kandidátusa, Bencze Imre, a földrajzi tudományok kandidátusa és Makkai László, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt vitatható témát választott, és ugyancsak vitatott a feldolgozás módszere is, továbbá maga a településtudomány keretei is vitatottak. Ilyen körülmények között elismerésre méltó, hogy a jelölt egy város földrajzi monográfiájának az elkészítésére vállalkozott. Törekvése messzemenően sikerült, bár lényegbevágó elvi és módszertani kérdésekben nem minden tekintetben tudott megalapozott állásfoglalásokra jutni, illetőleg álláspontja több esetben vitatható. Néhány fontos településtudományi, illetőleg városföldrajzi kérdésben azonban (különösen a lakóváros probléma körében) helyesen megindokolt és mind a gyakorlati tervező munka (különösen a történeti városok rekonstrukciója) számára mind a tudományos kutatások számára figyelemre méltó eredményeket ért el. A dolgozat értékét növeli, hogy rendkívül éles viták között még egyértelműen ki nem alakult elméleti és módszertani alapok nélkül dolgozta ki Esztergom településföldrajzát. A rendkívül sokoldalú opponensi véleményekre és hozzászólásokra adott válaszában jelölt nagy felkészültségről és vitakészségről tett tanúságot, és a disszertáció eredeti szövegéhez képest már a tézisekben is közelebb vitte a megoldáshoz a disszertációban tárgyalt kérdéseket.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Lettrich Editet a földrajzi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Kopátsy Sándor „Az állami gazdaságok néhány tervezési és üzemszervezési problémája" c. kandidátusi értekezését 1962. február 26-án védte meg. Az értekezés opponensei Esze Zsuzsanna és Vági Ferenc, a közgazdasági tudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt értekezésében a népgazdasági tervezés tudományos alapjainak fejlesztése szempontjából nagyon fontos témát dolgozott fel. Feladatait színvonalasan, kiemelkedő kezdeményező erővel oldotta meg, és sok tekintetben újszerű tudományos eredményeket ért el. A hazai közgazdasági kutatások fejlődése szempontjából külön figyelmet érdemel a közgazdaságtudományok területén szokatlan bizonyítási módszere; értekezésének elvi tételeit a gyakorlatban éveken át folytatott kísérletekkel igazolta. A jelölt témakörbe vágó irodalmi és gyakorlati közgazdasági munkássága számottevően előmozdította az állami mezőgazdasági üzemek tervezési módszereinek lényeges javítását, valamint az ezzel kapcsolatos általánosító következtetések levonását.

Az értekezés gyöngéjének tekinthető az, hogy helyenként túlságosan vázlatos és szerkezetileg laza, ami bizonyos fokig a választott téma túl széles és szerteágazó jellegéből is következik. Az értekezésben találhatók félreérthető megfogalmazások is, amelyek ellentétesek a jelölt alapkoncepciójával, illetve máshelyütt kifejtett odavágó — és teljesen helyes — megállapításaival.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kopátsy Sándort a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Szuhay Miklós „Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság" c. kandidátusi értekezését 1962. március 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Incze Miklós és Szakács Kálmán, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció gazdag forrásanyagra támaszkodó, marxista elemzésű munka, amely messzemenően továbbfejleszti a témára vonatkozó tudományos ismereteinket. A magyar mezőgazdaság helyzetét szervesen egybekapcsolja az agrárprobléma nemzetközi képével s a korabeli nemzetközi gazdaságpolitika elemzésével, a világgazdasági problémák történeti ábrázolásával. A munka elsőként elemzi a modern kapitalizmus sajátos vonásait a magyar mezőgazdaság területén, értékes fejezetet szentel a szövetkezetek fejlődésének, melyben a gazdasági fejlődés momentumait helyesen egészítik ki a korabeli politikai fejlődés hatásaival, a gentry és nagybirtok szerepével, az egykezek funkcióival. Ajánlatos lenne, hogy a munka egyes kérdéseiben további forrásanyagot használjon fel, s a politikai és gazdasági tényezők tárgyalásában helyesebb arányokat alakítson ki. Mindezek figyelembevételével a bizottság az értékes munka kiadását javasolja, azzal a megjegyzéssel, hogy a végső szövegezésben az opponensek által is szóvátett szer-

kezeti javításokat és tömörítéseket célszerű volna elvégezni.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Szuhay Miklóst a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Szatmári Lajos „A bírság a magyar államigazgatásban" c. kandidátusi értekezését 1962. március 30-án védte meg. Az értekezés opponensei Király Tibor és Szamel Lajos, az állam- és jogtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció gondos, alapos eredményeit tekintve értékes munka. A tárgyválasztás helyes és időszerű. A témát ez ideig a magyar jogirodalomban a szerző által követett mélységben és terjedelemben nem dolgozták fel. A szerző a téma feldolgozásában mind a hazai, mind a külföldi jogirodalmat hasznosítja. Az értekezés számottevő értéke a gondos szerkesztés és vitakészség. A szerző fejtegetéseiben a marxizmus—leninizmus alapján áll. Munkája elméleti értéke mellett a gyakorlatot, különösen a kodifikációt segíti. A szerző tudományos eredménye, hogy a birságolás jogintézményét kiemeli a büntetőjog köréből. Ez a törekvése sikerült, és ez az értekezés jelentős érdeme. Kiemelkedők a szerzőnek a bírságolás anyagi és alaki jogi kérdéseiről, ezen belül a felügyeleti bírságról adott fejtegetései, még akkor is, ha egyes állásfoglalásai vitathatók. A szerzőnek az értekezésben elfoglalt egyes elvi állásfoglalásával vitatkozni lehet, de azoknak tudományos kifejtése megalapozott. A szerzőnek az opponensek véleményére és a felszólalásokra adott válasza tudományosan megalapozott volt és a problémák tisztázását elősegítette.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Szatmári Lajost az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Szemere Vera „Az agrárkérdés 1919-ben" c. kandidátusi értekezését 1962. március 30-án védte meg. Az értekezés opponensei Mérei Gyula és Szakács Kálmán, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Szemere Vera disszertációja mind témaválasztása, mind a téma kidolgozása szempontjából értékes, színvonalas, sok tekintetben úttörő jellegű munka. Széles körű, jelentős, részben új forrásanyagra épül, bár néhány vonatkozásában még kiegészítésre szorul. A disszertáció a marxizmus—leninizmus eszmei alapján állva, a dogmatizmust és az objektivizmust egyaránt elkerülve vizsgálja a felmerülő elvi kérdéseket. A bizottság felhívja a szerző figyelmét, hogy az egyébként igen tartalmas bevezető részt szükséges kiegészíteni a forradalmak előtti, ill. a polgári forradalom alatti agrárviszonyok és mozgalmak behatóbb elemzésével. Pontosabban kell megkülönböztetni a kommunistáknak a proletárforradalom előtt és után elfoglalt álláspontját az agrárkérdésben, ill. nézeteik eltérését a baloldali szociáldemokratákétól. Kívánatos volna a tanulmányt historiográfiai bevezetéssel ellátni.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Szemere Verát a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Kalicz Nándor „Északkelet-Magyarország korabronzkora és kapcsolatai" c. kandidátusi értekezését 1962. június 21-én védte meg. Az értekezés opponensei Bóna István és Szilágyi János György, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Kalicz Nándor kutatómunkája és aspirantúrája alatt már értékes ásatási és a magyar régészettudományt előrevivő irodalmi munkásságot végzett. Disszertációja, „Északkelet-Magyarország korabronzkora és kapcsolatai" részben új eredményekre vezetett, részben a tárgyalt korszak története terén jelentős lépésekkel vezet előre. Munkája a régészeti megállapításokra épülve különösen társadalomtörténeti vonatkozásokban jelentős. Munkájának főbb erdményeit a bizottság a következőkben látja: a péceli kultúra déli eredetének részletes bizonyítása, a sztyeppei kultúra magyarországi szerepének körvonalazása, a nyírségi zéki csoport meghatározása, ill. felkutatása és a hatvani kultúra szintézise. A bírálóbizottság a disszertáció megjelentetését javasolja.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kalicz Nándort a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Jóboru Magda „A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában" c. kandidátusi értekezését 1962. június 21-én védte meg. Az értekezés opponensei Földes Éva, a neveléstudományok kandidátusa és Szabolcs Ottó, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció alapvető megállapításaiban tudományosan kellően alátámasz-

tott, színvonalas munka, amely az ellenforradalmi rendszer művelődéspolitikája lényegének megragadásán keresztül számos vonatkozásban gazdagítja a marxista—leninista neveléstörténetírást és segítséget nyújt a korszak történeti feltárásához. A munka kiadását a bizottság szükségesnek tartja. Felhívja azonban a szerző figyelmét a vitában elhangzott észrevételek kellő érvényesítésére.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Jóboru Magdát a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

*

Görgey Mihály „A minőség védelme a szállítási szerződések körében" c. kandidátusi értekezését 1962. június 22-én védte meg. Az értekezés opponensei Eörsi Gyula, MTA levelező tag és Csanádi György, az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Görgey Mihály értekezésében a népgazdaság szempontjából elsőrendű kérdést tárgyal, amelynek jogi szabályozása sok problémát vet fel, monografikus feldolgozása pedig a szocialista jogi irodalomban a téma súlyához mérten szegényes. Szerzőnek széles körű ismeretei vannak a kérdés nemzetközi szocialista irodalmáról. Munkája során nagy súlyt helyez arra, hogy a jelenlegi jogot szembeállítja különösen a magyar és a német burzsoá joggal. Ennek során a múlt jogát pártosan — ha leegyszerűsítésektől nem is mindig mentesen — mutatja be. Törekszik a dialektikus materialista módszer alkalmazására, és e törekvése a munka nagy részében eredményesnek mondható, bár egyes kérdések tárgyalása során szemléletmódja merevnek található. Művében kiterjedt elméleti és gyakorlati anyagot dolgoz fel, és nemcsak bemutat, de mélyrehatóan elemez és értékel is. A vitatott alapkérdésekben általában helyes álláspontra helyezkedik. Számos lényeges kérdésben és részletkérdésben helytálló, újszerű eredményre jut. Munkáját áthatja az a törekvés, hogy a népgazdaság fejlődését elméleti és gyakorlati súlypontú javaslataival előmozdítsa. A bizottság az opponensi vélemények figyelembevételével átdolgozott munkát kiadásra javasolja.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Görgey Mihályt az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Molnár Imre „A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok fegyelmi felelőssége" c. kandidátusi értekezését 1962. június 25-én védte meg. Az értekezés opponensei Világhy Miklós és Nagy László az állam- és jogtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy az értekezés a termelőszövetkezeti fegyelmi felelősség elvi megalapozásának első, valóban igényes feldolgozása. A szerző elemzéseinek elméleti és gyakorlati jelentősége a mezőgazdaság szocialista átszervezése után, a termelőszövetkezetek belső megszilárdításában, különösen megnövekszik. A munkátkonrét elemzés jellemzi és dogmatizmustól mentes marxista — leninista társadalompolitikai szemlélet hatja át. Elméleti vonatkozásban számos újszerű tétel felállításához, új következtetések levonásához jut el. Ilyen pl. az elsődleges és másodlagos fegyelmi felelősség megkülönböztetése, továbbá a termelőszövetkezeti tagok családtagjai jogi helyzetének kidolgozása. Emellett a munka közvetlenül hasznosítható gyakorlati segítséget is nyújt a termelőszövetkezeti fegyelmi jog helyes gyakorlásához. A disszertáció széles irodalmi apparátusra támaszkodik, kidolgozása gondos, stílusa világos. A munka kiadásra való előkészítése és a további kutatások során célszerű lesz, ha a jelölt további erőfeszítéseket tesz tételeinek még sokoldalúbb alátámasztására, és különösen arra, hogy fokozza a civilisztika eredményeinek felhasználását. Az opponensi véleményekre adott válasz színvonalas és megalapozott volt.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Molnár Imrét az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Udvarhelyi Károly „A dialektikus földrajz és tanítása" c. kandidátusi értekezését 1962. június 26-án védte meg. Az értekezés opponensei Peja Győző, a földrajzi tudományok kandidátusa, Szabó Pál Zoltán, a földrajzi tudományok kandidátusa és Tamás György, a filozófiai tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a geográfia elméleti kérdései iránti érdeklődés eleddig elhanyagolt területe volt hazai szakirodalmunknak. Ugyancsak sokáig hiányoltuk a földrajztudomány didaktikai módszereinek tudományos igényű, marxista alapokon nyugvó kifejtését. A jelölt értekezése értékes törekvés arra, hogy a földrajzi szakdidaktika terén előbbre juthassunk. Dolgozata a három évtizednél hosszabb ilyen irányú elméleti és gyakorlati eredményeinek összefoglalása. Munkája hézagpótló és úttörő jellegű. Tekintettel arra, hogy a jelölt értekezését több mint két éve nyújtotta be, ill. a dolgozat egyes részeit évekkel ezelőtt kidolgozta, megállapítja a bizottság, hogy az elmé-

leti fejlődés más szintjének megfelelően, publikálás esetén az átdolgozás szükséges.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Udvarhelyi Károlyt a földrajzi tudományok kandidátusává minősítette.

*

Szentpéteri István „A közvetlen demokrácia fejlődési irányai és burzsoá intézményeinek kritikája" c. kandidátusi értekezését 1962. június 28-án védte meg. Az értekezés opponensei Antalffy György, az állam- és jogtudományok kandidátusa és Beér János, az állam- és jogtudományok doktora voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a közvetlen demokrácia problémái a szocialista demokrácia fejlesztésének egyik fontos részét képezi. A disszertáns a közvetlen demokrácia történetileg kialakult formáit vizsgálja, a marxista történeti módszer segítségével értékeli azokat, és a szocialista államépítés jelenlegi feladatainak megoldása szempontjából is jelentős új tudományos eredményekre jut. Ilyen új tudományos eredményként kell értékelni különösen a közvetlen demokrácia fogalmával, a jelenleg ismeretes intézmények eredetével, azok konkrét társadalmi tartalmával összefüggő fejtegetéseit és megállapításait. Ugyancsak új tudományos eredményként kell kiemelni e területen a kispolgári ideológia hatásának első marxista értékelését. A közvetlen demokrácia szocialista intézményeinek további kutatása szempontjából megalapozó jelentőségűek a közvetlen demokrácia egyes típusaira és formáira vonatkozó megállapításai. A disszertáció igen széles irodalmi apparátusra támaszkodik. Feldolgozza a kérdés nemcsak egész marxista irodalmát, hanem a polgári irodalom összes jelentősebb műveit is. Különösen jelentős az a módszer, ahogyan feltárja és az adott viszonyokkal összefüggésben értékeli a marxista klasszikusok által felhasznált korabeli munkák anyagát is. A bizottság kiemeli a jelölt válaszának magas színvonalát. Egyben javasolja, a munka kiadását.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Szentpéteri Istvánt az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Orbán Sándor „Egyház és Állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése (1945—1950)" c. kandidátusi értekezését 1962. június 28-án védte meg. Az értekezés opponensei Balogh Sándor és Korom Mihály, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Orbán Sándor munkája témaválasztásával, témája színvonalas feldolgozásával eredményesen gazdagítja a legújabbkori történeti kutatásokat. A disszertáció jelentős, eddig jórészt ismeretlen levéltári anyagra épül. Tekintetbe véve azt, hogy a tanulmány bonyolult problémákat tárgyal, melyek az egyoldalúság veszélyét is magukban rejtik, különösképpen értékelendő, hogy a szerző az egyházon belül jelentkező különböző irányzatokat általában differenciáltan ábrázolja. Helyes lett volna, ha a szerző összehasonlításként kitér a többi egyház helyzetére és szerepére, valamint az állam és az egyház viszonyának fejlődésére a környező népi demokratikus országokban. A szerző számos új értékelést is nyújtva, elemzi a katolikus egyház — sajátos magyarországi helyzetéből adódó — politikai szerepét, de hiányolható, hogy nem mutatja be a kérdés mélyebb nemzetközi összefüggéseit. A szerzőnek még árnyaltabban kellett volna helyenként bemutatnia az egyházon belüli áramlatokat, s részletesebb képet kellett volna adnia az alsópapság szerepéről.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslatára Orbán Sándort a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Szotáczky Mihály „A jogi akarat osztálytartalma" c. kandidátusi értekezését 1962. június 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Antalffy György és Kulcsár Kálmán, az állam- és jogtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Szotáczky Mihály disszertációja a marxista—leninista állam- és jogelmélet egyik alapvető kérdését, a jogi akarat osztálytartalmát vizsgálja, amelynek részletes kidolgozása a szocialista jogirodalomnak állandóan visszatérő, de napjainkban különösen időszerű feladata. Ezért a szerző témaválasztása helyes és indokolt. A tanulmány szerzője a tárgyra vonatkozó burzsoá és szocialista irodalmat egyaránt alaposan ismeri, ezt a tudományos anyagot önállóan, éles kritikai szemmel vizsgálja és kezeli. A disszertáció a témát szerkezetileg arányos és zárt logikai rendszerben tárgyalja. A dolgozat eredményei előrelépést jelentenek a jogi akarat problematikájának részletes marxista megoldásában, különösen az egyéni és az osztályérdek viszonyát a tárgyi jogban elemzi az eddigi tudományos ismereteket továbbfejlesztő és gazdagító módon. A szerző az osztályakarat fogalmát, az osztályakarat jogi kifejlődésének folyamatát a társadalmi, a szociológiai oldal mellett, a filozófiai oldallal egységben közelíti és oldja meg. Sokol-

dalúan elemzi az egyéni és az osztályakarat viszonyát, az osztályakarat pszichológiai jellegének problémáját és az e kérdések körül a szocialista jogirodalomban folyó vitában foglal állást. A disszertációnak különösen erős oldala a jogtörténet széles körű és alapos ismerete. A tanulmány élén, lucidus stílusban, logikusan fejti ki mondanivalóját. A szerző disszertációját színvonalasan, tudományos alapossággal és igényességgel védte meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Szotáczky Mihályt az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Mucs Sándor „A magyar néphadsereg megszervezése és fejlődése 1945—1948-ig" c. kandidátusi értekezését 1962. június 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Liptai Ervin és Lackó Miklós, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Mucs Sándor kandidátusi disszertációja széles, tudományos igényű kísérlet a magyar néphadsereg kialakulásának és első évei történetének feldolgozására. A feldolgozás során jórészt eddig ismeretlen levéltári anyagokat és dokumentumokat tár fel és általában helyesen értékeli azokat. Dicsérendő határozottsággal foglal állást az új hadsereg jellegének megítélésében. Bár a munkában helyenként bizonyos leegyszerűsítések még találhatók, a szerző a marxista módszer helyes alkalmazásával dolgozza fel témáját. A szerzőnek a hadsereg fejlődéséről kialakított koncepciója több vonatkozásban még kiegészítésre, bővebb kifejtésre szorul. Ez megköveteli, hogy alaposabban elemezze a népi demokrácia általános fejlődését és ebbe szervesebben ágyazza be témáját. Emellett további kidolgozást igényelnek olyan fontos kérdések, mint pl. az új hadseregnek a németellenes háborúban való részt nem vétele, vagy a pártszervezetek 1948-as feloszlatása. A bizottság — az elhangzott kritikai észrevételek figyelembevételével — javasolja a munka kiadását.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Mucs Sándort a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Bur Márta „A magyar határőrvidék felszámolása. A házközösség (zadruga) válsága" c. kandidátusi értekezését 1962. július 3-án védte meg. Az értekezés opponensei Arató Endre és Niederhauser Emil, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Bur Márta „A magyar határőrvidék felszámolása. A házközösség (zadruga) válsága" c. disszertációja a kérdés feldolgozásával elsőként foglalkozott a magyar történeti irodalomban. Jelentős levéltári és egyéb forrásanyag alapján, új módon, a marxista—leninista szemlélet segítségével világította meg a határőrvidék felszámolásának történetét. Tárgyával kapcsolatban eredményesen alkalmazza az összehasonlító történeti módszert és jól rajzolja meg a déli szláv házközösségek fejlődését és az ezekkel összefüggő magyarországi történeti problémákat. A munka jelentősen még a szakkörök számára is új módon tágítja ki e témára vonatkozó ismereteinket. Külön említést érdemel, hogy a dolgozat több részében a szerző sikeresen egyeztette össze a tudományos tárgyalást a színes eleven előadásmóddal. A bizottság egyben azt is megállapítja, hogy szükséges lenne, hogy az értekezés még alaposabban vizsgálja a határőrvidék bonyolult társadalmi és nemzeti ellentéteinek összefüggését. Szükséges lenne a szerb nemzetiségi mozgalom rajzának kibővítése, az opponensi jelentésekben említett szerkezeti változtatások végrehajtása, valamint a kérdés historiográfiájának felfrissítése.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Bur Mártát a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Katona Géza „A nyomok azonosítási vizsgálata a büntető eljárásban" c. kandidátusi értekezését 1962. július 4-én védte meg. Az értekezés opponensei Barna Péter, az állam- és jogtudományok doktora és Vargha László, az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy az értekezés dialektikus materialista szemléletet tükröző, alapos tudományos igénnyel, irodalmi apparátussal, bátor vitatkozó szellemmel, jó stílusban megírt mű. Az opponensek az értekezés egészének pozitív értékelése mellett kritizálták ugyan a szerző egynémely állásfoglalását, de ezek sem minősíthetők tudománytalannak és vitásnak a nemzetközi marxista jogi irodalomban sem, és ehhez képest a disszertáció értékelését nem befolyásolják. A szerző az opponensi véleményekre adott válaszában is a tudományos kérdésekben való jártasságáról, széles körű irodalmi ismeretekről és tudományos munka végzésére való alkalmasságáról tett tanúbizonyságot. A disszertáció mind tárgyában, mind megállapításaiban úttörő jellegű. Hasonló tárgyú magyar monográfia ez idáig nem készült; a külföldi szerzők megállapításait a disszertáns kritikailag dolgozta fel. Az értekezésben taglalt szakértői véleményeknek a büntető eljárásban az igazság feltárását célzó

elméleti és gyakorlati követelményeit, továbbá készítésüknek és értékelésüknek módszertanát a gyakorlat céljára különösen alkalmas módon tartalmazza, és új gondolatokkal gazdagította az alkalmazott matematika és kriminalisztika kapcsolatának eddig ismert tételeit. A bírálóbizottság javasolja a kandidátusi értekezés publikálását azzal, hogy az opponensi véleményekben elhangzottakra a sajtó alá rendezésnél legyen figyelemmel.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Katona Gézát az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Lukács László „A beruházás-gazdaságossági számítások szerepének, megalapozásának és felhasználásának néhány gyakorlati kérdése" c. kandidátusi értekezését 1962. július 4-én védte meg. Az értekezés opponensei Kopátsy Sándor és Turánszky Miklós, a közgazdasági tudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt disszertációjában rendkívül fontos és aktuális témát vizsgált. Sokoldalú kutatások alapján igen nagy anyagot dolgozott fel, a disszertációban tárgyalt széles problémakört jól rendszerezte. A tanulmány érdeme, hogy bemutatja a beruházás-gazdaságossági számítások jelentős fejlődését, feltárja a számítások készítésében és elbírálásában kialakult jelenlegi gyakorlat számos fogyatékosságát és gyakorlatilag hasznosítható, sok tekintetben újszerű javaslatokat tesz e hibák kiküszöbölésére, a számítások tökéletesítésére. A disszertáció kísérletet tesz a probléma néhány elméleti vonatkozásának tárgyalására, egyes elméleti kérdésekkel, pl. az arányosság és a gazdaságosság összefüggésével színvonalasan foglalkozik és néhány újnak tekinthető megállapításra jut. A disszertáció egyes állításai és javaslatai vitathatók. A jelenlegi gyakorlat leírása során tett megállapításai közül nem mindegyik tekinthető eléggé megalapozottnak. A disszertáció fő érdeme, hogy jó áttekintést nyújt a beruházás-gazdaságossági számításokkal kapcsolatos problémákról, elsőként tárgyalja átfogóan tervgazdálkodásunk konkrét rendszerének hatását a beruházások tervezésére, a beruházás-gazdaságossági számításokra; azok felhasználására és így ösztönzést ad a további kutatásra. A bizottság javasolja a disszertációnak könyv alakban való kiadását.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Lukács Lászlót a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Tóth Antal „A termelőszövetkezeti tulajdon és a fel nem osztható szövetkezeti alap fejlődésének néhány kérdése" c. kandidátusi értekezését 1962. július 6-án védte meg. Az értekezés opponensei Fekete Ferenc és Kelemen Zoltán, a közgazdasági tudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt igen aktuális témáját — hazánkban elsőnek — nagy hozzáértéssel és bátorsággal tárta fel. Az értekezésben tárgyaltak a tsz-ek megszilárdulásának és továbbfejlődésének központi jelentőségű problémája. A jelölt fontos munkát végzett azáltal, hogy a termelőszövetkezeti tulajdon kialakulására, megszilárdítására és továbbfejlesztésére vonatkozó eddigi hazai és nemzetközi tapasztalatokat összegyűjtötte, értékelte és ezekből helyes, gyakorlati megállapításokra jutott. Újszerűen tárta fel a felhalmozás mértékével és belső arányaival kapcsolatos kérdéseket. S a szövetkezeti alap vizsgálatából több olyan következtetést vont le, amelyek egyaránt hasznosíthatók a tsz-ek megszilárdításában és az állami irányításban. Az értekezés érdemeit gyengítette, hogy egyes kérdésekben nem sikerült kellően megoldani az elmélet és a gyakorlat szintézisét, s néhány — a dolgozat érdemi kérdéseit tekintve kevésbé lényeges — megállapítás fogalmazása nem elég világos. A helyenként különösen kiemelkedő színvonalas dolgozat a jelölt alapos közgazdasági és agrárgazdaságtani ismereteiről, önálló kutatómunkára való alkalmasságáról tanúskodik. A bírálóbizottság javasolja a dolgozat könyv formában való kiadását.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Tóth Antalt a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Körtvélyes Géza „A csodálatos mandarin az Operaházban" c. kandidátusi értekezését 1962. július 12-én védte meg. Az értekezés opponensei Ujfalussy József, a zenei tudományok kandidátusa és Kroó György, a Magyar Rádió munkatársa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció úttörő vállalkozás. A marxista balettesztétika első, kezdeti eredményeire támaszkodva, egyszersmind ezeket az eredményeket gazdagítva történetileg megalapozott esztétikai-koreográfiai elemzést nyújt a magyar balettművészet eleddig legkiemelkedőbb teljesítményéről, Bartók Béla Csodálatos mandarinjáról. A disszertációban elnagyolt általánosítások helyett alapos részelemzéseket kapunk. A dolgozat figyelemre méltó, tudományosan megalapozott hozzászólás a modern művészet körüli, hazai vitákhoz, amelyben felmerülnek balettművésze-

tünk fejlődésének kulcskérdései is. Megoldatlannak, további kutatómunkát igénylőnek tűnik viszont a bevezető történeti fejezet, valamint a műben jelentkező magányprobléma elemzése; habár ez utóbbi kérdés megválaszolását zenetudományunktól kell várni, mégis a marxista módszer a művészeti-esztétikai jelenségeknek az alapvető társadalmi folyamatban való konzekvens elhelyezésére kötelezi a kutatót — a táncesztétika kutatóját is. A bizottság javasolja, hogy Körtvélyes Géza disszertációját — a vitában elhangzott kritikai megjegyzések hasznosításával — könyv alakban is jelentessék meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Körtvélyes Gézát a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

*

Pintér Jenő „A veszély fogalma és jelentősége a büntetőjogban" c. kandidátusi értekezését 1962. szeptember 28-án védte meg. Az értekezés opponensei Barna Péter, az állam- és jogtudományok doktora és Horváth Tibor, az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Pintér Jenő kandidátusi értekezésének témaválasztása mind gyakorlati, mind elméleti szempontból indokolt, különös tekintettel arra, hogy a tárgyat a maga egészében a szocialista jogirodalomban még nem dolgozták fel. A munka újszerűen veti fel a veszély fogalmi meghatározásának kérdését, és kísérletet tesz arra, hogy e fogalmat mind filozófiai, mind dogmatikai alapon megközelítse. Eredményképpen a veszélyhelyzet fogalmának és fajainak tisztázása alapján egyes büntetőjogi intézményeket eddig nem vizsgált oldalról tárgyal. A tárgyalás kiemelkedő érdeme az, hogy a büntetendőség alsó határát mind a kísérlet, mind az előkészület vonatkozásában, a veszélyhelyzet fogalmának oldaláról vonja meg. E tekintetben megállapításai önálló látásmódját, kutatókészségét bizonyítják. Bár a jelölt az opponensi véleményekre adott válaszában álláspontját számos kérdésben a disszertációban kifejezetteken túlmenően is indokolta, a felmerült vitakérdések egy része (így pl. a közveszély fogalmának definíciója, az alkalmatlan kísérlet problematikája) nem tekinthető véglegesen lezártnak és további kutatómunkát igényel. Ennek során különösen kívánatos, hogy a szerző dolgozza fel az újabb szocialista irodalom tárgybavágó megállapításait is.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Pintér Jenőt az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Barna Gyula „A magyar járműgyártás és közlekedés kapcsolatának néhány kérdése" c. kandidátusi értekezését 1962. szeptember 28-án védte meg. Az értekezés opponensei Czére Béla, a műszaki tudományok kandidátusa és Simon György, a közgazdasági tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy szerző értekezésében marxista módszerrel, nagy tényanyag feldolgozásával részletesen elemzi azokat az összefüggéseket, amelyek a közlekedés, valamint a számára járműveket gyártó ipar között fennállnak. A feldolgozott témának nagy a jelentősége, mert szorosan kapcsolódik népgazdaságunk jelenlegi és jövőbeni fejlesztéséhez. A jelölt az ezzel kapcsolatos kérdéseket nemcsak felveti, hanem részletes — sokoldalú adatgyűjtéseire támaszkodva igyekszik is válaszolni rájuk. A járműgyártás és közlekedésünk fejlesztésének irányát, szükséges mértékét, gazdaságosságát stb. ma széles körben vitatják. A disszertáns állásfoglalása a vitában feltétlenül figyelmet érdemel, annak ellenére, hogy azok ma már egyes kérdésekben vitathatók. Az elkészített dolgozat hazai közgazdasági irodalmunkban hézagpótló, mert a közlekedésnek a többi népgazdasági ágakkal fennálló bonyolult kapcsolatainak mélyreható tudományos igényű elméleti és történeti feldolgozása részben hiányzik. Az opponensek rámutattak az értekezés néhány részére (pl. a dieselüzem gazdaságossága a gőzüzemmel szemben, a személygépkocsi állomány perspektív alkalmazásának az előrebecslése, a jármű élettartama kissé optimisztikus megítélése), amelyek adott fogalmazásukban még nem tekinthetők teljeseknek és több vonatkozásban kiegészítésre, sőt bizonyos módosításra is szorulnak. Összefügg ez azzal a körülménnyel, hogy az értekezés jó részben mintegy két évvel ezelőtti anyagok alapján készült. De összefügg azzal is, hogy az értekezés figyelmét néhány fontosabb kérdésre iparkodott koncentrálni. Ebből kifolyólag több érdekes és a közlekedés szempontjából lényeges probléma nem kapott elég éles megvilágítást.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Barna Gyulát a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Ságvári Ágnes „A Magyar Kommunista Párt építő és politikai tömegmunkája Budapesten 1945—1947" c. kandidátusi értekezését 1962. október 1-én védte meg. Az értekezés opponensei Balogh Sándor és Berend T. Iván, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította hogy Ságvári Ágnes disszertációja, témaválasz-

tása tudományos feldolgozású, elvi politikai színvonala és mondanivalója szempontjából jól sikerült munka. Új forrásanyagok és új szempontok alapján fontos megállapításokkal mélyíti el az 1945—48. közötti korszakra vonatkozó történeti, párttörténeti ismereteket. A disszertáció bemutatja a tömegek történelemformáló szerepét a népi demokratikus átalakulásban, feldolgozza az MKP történetének új, eddig alig ismert, kevéssé méltányolt, s főleg történetileg nem bizonyított folyamatát, mely számos tanulsággal szolgál az MSZMP mai politikai munkája szempontjából is. A bizottság ugyanakkor megállapítja, hogy a disszertáció nem kellően ágyazza témáját a gazdasági és politikai történet legfontosabb általános kérdéseibe, figyelmen kívül hagyja az értelmiség körében folytatott szervező és ideológiai munkát, s nem ábrázolja kellően a felszabadulás előtti s utáni társadalmi talajt, melyen az MKP munkája Budapesten végbement. A bizottság felhívja jelölt figyelmét, hogy munkájának a bizottság által is javasolt kiadása alkalmával a mű szerkezetét egységesebbé és világosabbá kell tennie.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Ságvári Ágnest a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Simai Mihály „A tőkekivitel sajátosságai és következményei korunk kapitalizmusában" c. kandidátusi értekezését 1962. október 8-án védte meg. Az értekezés opponensei Vajda Imre, a közgazdasági tudományok kandidátusa és Szita János, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció a nemzetközi kapcsolatok egyik legfontosabb és rendkívül időszerű problémájával foglalkozik és azt a marxizmus alapján elemzi. Erről a kérdésről összefoglaló mű a magyar irodalomban még nem volt. Igen nagy ténybeli anyagot dolgoz fel és különös érdeme az, hogy olyan források alapján is jut önálló következtetésekre, amelyeknek feldolgozása eddig nem történt meg. Különösen jól világítja meg a monopoltőke, az állami monopoltőke és az állami monopolkapitalista intézmények szerepét a tőkeexport legújabb alakulásában. Helyesen bírálja a gyengén fejlett országokba irányuló tőkeexporttal kapcsolatos polgári elméleteket. Okfejtése világos, nyelve szabatos. A disszertációnak fogyatékossága az, hogy amíg helyesen elemzi a tőkeexportáló imperialista országok szerepét, kevésbé behatóan foglalkozik ugyanezen folyamatoknak a gyengén fejlett országok szempontjából történő ábrázolásával.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Simai Mihályt a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Wittman Tibor „A »koldusok« uralma Flandriában. 1577—1588" c. doktori értekezését 1962. október 16-án védte meg. Az értekezés opponensei Mátrai László, akadémikus, Révész Imre, akadémikus és Székely György, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította hogy Wittman Tibor monográfiája a németalföldi polgári forradalom döntő szakaszának önálló kutatáson alapuló feltárásán keresztül az egész átalakulás újszerű, eredeti és marxista alapjait rakja le. Egyik legnagyobb tudományos erénye a rendkívül gazdag anyagismeret és dokumentációs felkészültség. Eredményesen vitázik a polgári történetírás különböző irányzataival és pontosabbá, árnyaltabbá teszi a kérdés marxista értékelését. Így a munka eredményei nemcsak a magyar történeti irodalmat gazdagítják, hanem a külföldi kutatás érdeklődésére is számot tarthatnak. Ezért a bizottság kívánatosnak tartja a munka idegen nyelven való megjelentetését. A mű kvalitásának kidomborítása érdekében is szükségesnek látszik, hogy a szerző elvégezze értekezésén azokat a változtatásokat, amelyeket az opponensi véleményekben kifejtett és a jelölt által is elfogadott szempontok kívánnak, beleértve szerkezeti módosításokat is.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Wittman Tibort a történelemtudomány doktorává minősítette.

*

Kovács István „A szocialista alkotmányfejlődés új elemei" c. doktori értekezését 1962. október 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Szabó Imre, akadémikus, Beér János, az állam- és jogtudományok doktora és Bihari Ottó, az állam- és jogtudományok doktora voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Kovács István rendkívül időszerű témát választott doktori értekezése tárgyául. A szocialista alkotmányfejlődés kérdéseinek vizsgálata mind elméleti, mind államépítési szempontból napjainkban különösen jelentős, annál is inkább, mert e témakörben ilyen átfogó az általános törvényszerűségeket sokoldalúan feltáró monografikus mű a szocialista irodalomban eddig nem jelent meg. A szerző újszerűen, tudományos megalapozottsággal és mindvégig következetesen a marxizmus—leninizmus alapján végzi elemzéseit, különös figyelmet fordít az alkotmá-

nyok társadalmi összefüggéseire, az alkotmánygondolat kialakulásának és az alkotmányos intézmények történeti fejlődésének vizsgálatára, az alkotmány állami alapokmány jelentősége mellett társadalmi szerepük bemutatására. Mindezek eredményeképp a disszertáció egészében és részleteiben új tudományos mű, amely számos, a szocialista államiság fejlődését kifejező új elemmel, új tudományos megállapítással gazdagítja a szocialista államjogtudományt. Kovács István doktori disszertációja nagy anyagot fog át a szocialista és nem szocialista törvényhozásból, a polgári filozófiából és jogtudományból, úgyszintén a szocialista államjogtudomány e tárgykörrel foglalkozó teljes anyagát. A nagy anyaggal megfelelő biztonsággal bánik, az értekezés mind nyelvi, mind szerkezeti tekintetben világos és áttekinthető. Az opponenseknek tudományosan megalapozott észrevételeire színvonalasan válaszolt és a további kutatásokra vonatkozóan is következtetéseket vont le. Az opponensek és a bírálóbizottság véleménye szerint a szerző magas szinten, sokoldalúan megalapozva dolgozza fel a szocialista alkotmányfejlődés kérdéseit, munkája doktori disszertáció követelményeinek minden szempontból megfelel.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kovács István az állam- és jogtudományok doktorává minősítette.

*

Kővágó László „A magyarországi délszlávok 1918—1919-ben" c. kandidátusi értekezését 1962. november 27-én védte meg. Az értekezés opponensei Arató Endre és Liptai Ervin, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Kővágó László disszertációja átfogó és ugyanakkor részletekbe menő képet ad a magyarországi délszlávok 1918—1919. évi történetéről. A szerző disszertációja megírásához alapos kutatómunkát végzett. Feldolgozta a magyarországi levéltárakban található iratanyag jelentős részét, valamint a korábbi e kérdéssel foglalkozó irodalmat. Munkájának szerkezete világos áttekinthető. Tanulmánya úttörő jelentőségű, számos új megállapítással és adattal gazdagítja — elsősorban a szlovénekkel kapcsolatban — a kornak mind ez ideig kellően fel nem tárt kérdéseit. A disszertáció a marxizmus—leninizmus alapjáról elemzi az 1918—1919. évi nemzetiségi kérdést és ennek keretében a magyarországi délszláv kérdés bonyolult problematikáját. Helyesen bírálja az egykorú magyar és délszláv burzsoá nacionalizmus különféle megnyilvánulásait. A bírálóbizottság ugyanakkor úgy látja, hogy a munka a gazdasági alap és a nemzetiségi munkásmozgalom bemutatásában kisebb kiegészítésekre szorul. A nemzetiségi kérdés 1918—1919. évi megoldási lehetőségeinek felvetését a bizottság fontos elvi kérdésnek tartja, de úgy véli, hogy e probléma kielégítő megoldása csak a nemzetiségi kérdés egészének vizsgálatával adható meg. Az elmondottak alapján a bizottság kívánatosnak tartja a disszertáció mielőbbi kiadását is.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kővágó Lászlót a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Maday Pál „Szarvas mezőváros jogéletének főbb vonása" c. kandidátusi értekezését 1962. november 30-án védte meg. Az értekezés opponensei Csizmadia Andor és Horváth Pál az állam- és jogtudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt széles körű levéltári kutatómunkával tárta fel Szarvas mezőváros XVIII—XIX. századi jogéletét, annak minden fontosabb jellegzetességét, a feudális elnyomás alóli felszabadulási törekvéseket. A nagy levéltári anyagot az értekezés helyesen rendszerezi, tanulságosan, marxista szemlélettel dolgozza fel. Az értékezés a jogtörténeti oktatás számára is hasznos. Az értekezés — címénél lényegesen többet nyújtva — a mezővárosi igazgatás és törvénykezés úgyszólván valamennyi megnyilvánulását részletesen feldolgozta. A disszertációban érintett problémák közül néhány részletkérdés (pl. Szarvas mezőváros privilegizált helyzete, az örökváltság-szerződés megkötése után megmaradó feudális kötöttségek körülhatárolása) további vizsgálódást és elemzést igényel. Az említett megjegyzések az értekezés tudományos értékét nem csökkentik. A bizottság megállapítja, hogy Maday Pál értekezése mindenben megfelel a kandidátusi disszertáció követelményeinek, a jelölt azt megvédte, az értekezés jogtörténeti irodalmunk értékes alkotása, a jelöltnek az önálló tudományos kutatásra és feldolgozásra való alkalmasságát igazolja.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Maday Pált az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Kertész István „A munkajogi fegyelmi felelősség alapvető kérdései" c. kandidátusi értekezését 1962. február 7-én védte meg. Az értekezés opponensei Eörsi Gyula, MTA lev. tag és Weltner Andor, az állam- és jogtudományok doktora voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt értekezése a munkajogviszony számos alapvető kérdésének mélyére hatoló,

az újszerűt sikeresen kereső, a munkajog tudományát gazdagító munka, amely sikeresen szolgálja azt a célt is, hogy a munkajogi fegyelmi felelősség intézményét alkalmasabbá tegye a szocialista társadalmi tudat fejlesztésére. A szerzőnek erre vonatkozó gyakorlati javaslatai közül kiemelést érdemel a fegyelmi szankciók bővítésére irányuló javaslata. Elméleti szempontból kiemelkedő a feladati jogosultság kategóriájának kialakulása, továbbá a munkajogviszony, mint akarati és kötöttségi viszony egységéről szóló fejtegetés. A munka érdeme, hogy tárgyát a jogrendszer egészébe beállítva vizsgálja, bár ez bizonyos aránytalanságokhoz is vezet, a dogmatikai kiépítésre irányuló törekvés pedig némely tekintetben a dogmatikai elem túlfeszítését eredményezi. Vitatottak és további megfontolást igényelnek szerzőnek azok a nézetei, amelyek a munkajogviszony hárompólusú szemléletére, a kollektívának a felelősség szempontjából betöltött szerepére, a munkajogi felelősség szerződésszegési összefüggéseire vonatkoznak. Hiányosságként említhető továbbá, hogy a szerző nem mindig vizsgálja, mennyiben állanak összhangban fejtegetései, illetve következtetései a hatályos joggal. A szerző munkája mindamellett alapos, marxista elemzésen nyugszik. Az értekezés tanúskodik arról, hogy a szocialista nemzetközi irodalmat jól ismeri és használja, a burzsoá irodalmat pedig helytállóan bírálja. Jelölt az opponensi véleményekre adott válaszában a felvetődött számos lényeges tudományos vitakérdésben álláspontját magas színvonalon indokolta meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kertész Istvánt az állam- és jogtudományok kandidátusává minősítette.

*

Neményi István „Tanulmány a beruházási politika néhány problémájáról" c. kandidátusi értekezését 1962. december 13-án védte meg. Az értekezés opponensei Turánszky Miklós és Vincze Imre, a közgazdasági tudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció igényes, színvonalas mű, amely a beruházásokkal összefüggő valamennyi főbb gazdaságpolitikai, gazdaságossági, irányítási és anyagi érdekeltségi kérdést felveti. A beruházásokkal kapcsolatos elméleti, közgazdasági kategóriák fogalmi tisztázására törekszik, ennek során számos újszerű meghatározást ad. Helyesen emeli ki a gazdaságosság, a koncentráció és az időtényező jelentőségét a beruházási politikában, nagy súlyt helyez a műszaki színvonal kérdésére. Történeti áttekintést ad az 1947—1960-ig terjedő időszak beruházási politikájáról és beruházási tevékenységéről. A disszertáció tanúsága szerint a jelölt jól ismeri a kérdés hazai és külföldi irodalmát, az ezzel összefüggő elvi hibákat. Ugyanakkor szorosan kapcsolódik a gyakorlathoz és annak figyelembevételével teszi meg konkrét javaslatait a beruházások tervezésének, irányításának és ösztönzésének megjavítására. A mű szerkezete jó, áttekinthető, megfogalmazása csiszolt; az elemző és íráskészségről tesz tanúságot. A bizottság véleménye szerint — bár a disszertáció egyes megállapításai nincsenek kellően bizonyítva és a javaslatok egy része vitatható — a disszertáció nyomtatásban való megjelenése kívánatos. A bizottság javasolja a szerzőnek, hogy a kiadás előtt mérlegelje a vitában elhanzott észrevételeket és ellenvetéseket.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Neményi Istvánt a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Pécsi Márton „A negyedkori korráziós folyamatok hatása a felszínalakulásra és az üledékképződésre Magyarországon" c. doktori értekezését 1962. december 14-én védte meg. Az értekezés opponensei Bulla Béla, MTA lev. tag, Kádár Miklós, a földrajzi tudományok doktora és Kretzói Miklós, a föld- és ásványtani tudományok doktora voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció megfelel az akadémiai doktori fokozat követelményeinek. Megállapítja továbbá a bizottság, hogy a disszertáció a geomorfológia nagy nyeresége a magyarországi periglaciális folyamatok, sőt ezeken túl, főképp a würm eseményeinek kitűnő szinopszisa. A disszertáció értékét emeli a csatolt két dokumentációs kötet is, mely a téma nagyrészt eredeti vizsgálatokon alapuló tényanyagát fényképekkel, szelvényekkel, térképekkel egyértelműen szemlélteti. Pécsi a felszínalakulásban és talajképződésben a klímahatásokat komplex vizsgálja. A korráziós folyamatok részletes elemzésével több vonatkozásban új szempontokat vezet be. Kiemelendő, hogy az eredmények nem hipotetikus megfontolásból származnak, hanem az ország területének tüzetes, részben új módszerű kutatásán épülnek fel.

Genetikus szemléleten alapuló szintézise világviszonylatban is figyelemre érdemes. Bár a disszertáció a kérdést az alapkutatási szinten vizsgálja, törekszik arra, hogy a talajok fejlődésének népgazdasági, főképp mezőgazdasági vonatkozásaira is felhívja a figyelmet. Az opponensek és a felszólalók több kisebb hiányosságra is felhívják a figyelmet, ezek azonban a bizottság szerint nem befolyásolják a disszertáció lényeges megállapítását.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Pécsi Mártont a földrajzi tudományok doktorává minősítette.

*

Munk Károly „A párt harca a proletárdiktatúra hadseregének megteremtéséért" c. kandidátusi értekezését 1962. december 17-én védte meg. Az értekezés opponensei Borus József és Lackó Miklós, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció széles körű levéltári és más anyagokra épülő, nagy gonddal megírt, a tárgyalt kérdések többségét helyesen értékelő marxista szellemű munka, amely eredményeivel hozzájárul a népi demokratikus fejlődésünk és ebben a hadsereg szerepe tudományos feldolgozásához. A disszertáció érdeme, hogy a tisztikar 1945 utáni társadalmi összetételének, politikai arculatának, állásfoglalásának önálló elemzésével — ez egyébként a tanulmány legfőbb újat adó vonatkozása — a hadseregen belül a reakció pozícióinak, törekvéseinek, bomlásának plasztikus ábrázolásával és a proletárdiktatúra létrejöttével a hadsereg jellegében bekövetkezett új minőségi változás sokoldalú bizonyításával előreviszi a tárgyalt időszak és probléma korhű, marxista feldolgozását. A bizottság megállapítja, hogy a disszertáció fenti érdemei mellett nem mentes néhány lényeges fogyatékosságtól. Ebből a szempontból leglényegesebbnek azt tartja, hogy bizonytalanul, ellentmondásosan foglal állást az 1945-ben létrejött hadsereg jellegével kapcsolatban, s ennek következtében bizonyos mértékig egyoldalúan elemzi a hadseregen belüli osztályharcot, eltulozva vizsgálja a reakció pozícióit és befolyását, s nem fordít elég gondot a párt hadseregen belüli erejének, törekvéseinek sokoldalú bizonyítására. Emellett a jelölt esetenként nem kellő önállósággal, bizonyos mértékig kritikátlanul foglal állást a korábbi szubjektivista, a személyi kultuszból fakadó helytelen értékelésekkel kapcsolatban. Szükségesnek tartjuk az idézett forrásanyagok pontosabb megjelölését és a hadsereg fejlődésében jelentős szerepet betöltő személyek név szerinti megemlítését is. E fogyatékosságok megemlítésekor a bizottság megállapítja, hogy a jelölt válaszbeszédében éppen e problémák kapcsán lényeges haladás tapasztalható a disszertációhoz képest. A bizottság javasolja a disszertáció fenti hibáinak kijavítása, alapos átdolgozása után a munka könyv alakban való megjelentetését.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Munk Károlyt a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

László Imre „A szocialista gazdaság állami irányításának egyes kérdései" c. kandidátusi értekezését 1962. december 20-án védte meg. Az értekezés opponensei Ozsvald László és Vincze Imre, a közgazdasági tudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt értekezése időszerű. Helyesen fejti ki a szocialista állam gazdaságpolitikájának és irányító tevékenységének a kölcsönös összefüggéseit. Helyesen foglalja rendszerbe a politika — gazdaságpolitika — és a gazdaságirányítás legfőbb meghatározó feltételeit. Az értekezés a hazai közgazdasági irodalomban elsőként adja a tervezés módszereinek, szervezeti fejlődésének átfogó történeti áttekintését. A disszertáció eredményesen felhasználható a gazdaságirányítás fejlesztésében és az egyetemi oktatómunkában. Az értekezés hiányossága az, hogy az elméleti kérdések kifejtése és a tervezés gyakorlatának elemzése helyenként elszakad egymástól. Ezért a tervezés alapvető elvi követelményeinek a gyakorlati vonatkozásait az értekezés nem minden esetben vizsgálja kielégítő mélységben. A bizottság javasolja az értekezés könyv formájában történő kiadását.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján László Imrét a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Nagy Lajos „A földjáradék a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben és hatása a jövedelemviszonyokra" c. kandidátusi értekezését 1962. december 21-én védte meg. Az értekezés opponensei Csendes Béla és Sipos Aladár, a közgazdasági tudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt elméleti és gyakorlati szempontból igen fontos, nemzetközileg is vitatott témát színvonalasan dolgozott fel. Értekezése értékét külön is kiemeli, hogy választott témájának kutatása és szakirodalmi tárgyalása ez idáig szinte teljesen hiányzott hazánkban. A bírálóbizottság a disszertáció hiányosságának tekinti néhány elméleti tétel nem elég sokoldalú tárgyalását és egyes gyakorlatilag jelentősebb vonatkozások mellőzését. A jól felépített önálló kutatási módszereket és újszerű következtetéseket felmutató értekezés előnyei azonban messze túlnyomóak a bírálható fogyatékosságokhoz képest.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Nagy Lajost a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Timár János „Magyarország népességének 20 éves foglalkoztatási terve" c. kandidátusi

értekezését 1962. december 21-én védte meg. Az értekezés opponenseiAugusztinovits Mária, a közgazdasági tudományok kandidátusa és Huszár István, az MSZMP KB. osztályvezetőhelyettese.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt helyes módszerekkel, ésszerű, reális gazdaságpolitikai megfontolások alapján vizsgálja a népesség foglalkoztatásának távlati tervezésével összefüggő kérdéseket. Munkája komoly hozzájárulás a kidolgozás alatt álló 20 éves népgazdasági terv néhány általános jelentőségű tartalmi és módszertani problémájának tisztázásához. Jelölt jórészt önálló kutatásai alapján jutott el következtetéseihez. Külön kiemelendőnek tartja a bizottság az oktatási reform néhány célkitűzésének végrehajtásával kapcsolatos probléma felvetését és megválaszolását. A disszertáció tényanyagban gazdag, sok, eddig nem publikált anyagot tartalmaz. Egyes kérdésekben elképzelései a várható fejlődési irány meghatározása további vizsgálatot igényel — amit nem egy helyen ő maga is jelez.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Timár Jánost a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Kozmutza Pál „A műszaki fejlesztés egyes közgazdasági kérdései a textiliparban" c. kandidátusi értekezését 1962. december 22-én védte meg. Az értekezés opponensei Simon György és Wilcsek Jenő, a közgazdasági tudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció a népgazdaság fejlesztése szempontjából nagyon fontos kérdést vizsgál. Előnye, hogy a műszaki fejlesztés gazdasági kérdéseit iparági sajátosságok figyelembevételével, az üzemek közötti összehasonlítás módszerét is alkalmazva, konkrét vállalati adatok felhasználásával elemzi. A disszertáció a textilipar egyes igen fontos műszaki-gazdasági fejlesztési problémáit részben újszerű módszerekkel közelíti meg (pl. termelési átfutási idő vizsgálata stb.). A dolgozat túlzott terjedelmű. Egyes fejezeteiben felesleges leíró részek találhatók. Szerkezeti felépítése nem eléggé egységes. Népgazdasági vonatkozású általánosító megállapításainak egy része nem eléggé szabatos és megalapozott. Ilyen irányú javaslatai vitathatók.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kozmutza Pált a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

Varga Sándor „A munkatermelékenység és az átlagbérek növekedése közötti összefüggés egyes kérdései a szocialista iparban" c. kandidátusi értekezését 1962. december 22-én védte meg. Az értekezés opponensei Kahulits László és Ozsvald László, a közgazdasági tudományok kandidátusai voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt értekezésének elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt fontos, aktuális témát, megfelelő tudományos szinten dolgozott fel. Behatóan elemzi a gyakorlat konkrét problémáit és helyes következtetéseket von le. Ismeri és jól használja a témakörrel kapcsolatos szakirodalmat. A témát átfogóbban fejti ki, mint az eddigi idevonatkozó munkák. Különösen kiemelkedő rész a munkatermelékenység és a normálbérek közötti összefüggés közgazdasági tartalma és azok népgazdasági és vállalati vonatkozásban egyaránt. Több megfontolásra érdemes javaslatot tesz a termelékenység és átlagbér növekedése közötti összefüggés ellenőrzésére. Az értekezés a szerző jó rendszerező készségéről tanúskodik. Bár a szerző törekedett arra, hogy konkrét vizsgálat alapján több közgazdasági össze függést feltárjon, a bizottság véleménye alapján lehetőség nyílt volna további elméleti általánosításra is. Könyv formában való megjelentetése — ami folyamatban van — hasznosan gazdagítja a témával kapcsolatos marxista irodalmat.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Varga Sándort a közgazdasági tudományok kandidátusává minősítette.

*

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor
A kézirat nyomdába érkezett: 1963. III. 1. — Terjedelem: 22 (A/5) ív

63.56785 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára : 48,— Ft

INDEX: 26,502

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

FRISS ISTVÁN, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI

MÁTRAI LÁSZLÓ

XIII. KÖTET 3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1963

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai

FRISS ISTVÁN, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., NÁDOR U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelenik meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, szociológia filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Nádor u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 „n"-enként 400,— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra" Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*
4. *Acta Juridica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Művészettörténeti Intézet. V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Uri u. 51—53

Acta Juridica szerkesztősége: Budapest V., Szemere u. 10.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ALKOTÓMUNKA ÚJ FELADATAI*

MÁTRAI LÁSZLÓ

A tudományok történetében nagyon ritkán mennek végbe olyan jelentős minőségi változások, melyek feljogosítják a fejlődés vizsgálóját, hogy „tudományos forradalomról" beszéljen. Talán mindössze is csupán a renaissance-al meginduló materialista-természettudományos fellendülést nevezhetjük — mint Engels is tette — ilyen *tudományos forradalomnak*; aztán teljes joggal beszélhetünk „*ipari forradalomról*", Anglia gazdasági fejlődésében a XVIII—XIX. század fordulója után; végül — Lenin nyomán — a természettudományokban (pontosabban: a fizikában) bekövetkező válságról és forradalomról kell szólnunk a XIX. század végén a relativitás-elmélet és atomfizika létrejöttekor, amikor is kezdetét veszi a természeti alaptudományoknak olyan méretű minőségi és mennyiségi megváltozása, fejlődése, mely napjainkban is tart és maga után vonja az alkalmazás területének, a műszaki tudományoknak is forradalmi méretű fellendülését. Napjainkban már világosan felmérhető: a XX. század eddigi folyamán olyan mértékben nőtt meg a természeti és műszaki tudományok produktivitása és jelentősége, hogy a szó szigorú, marxista értelmében is beszélhetünk korunk „tudományos-műszaki forradalmáról". Nem kétséges, hogy az atomenergia felszabadítása, a műanyagok kikísérletezése és az automatizáció — hogy csak a legjelentősebb vívmányokat és kutatási tendenciákat említsük — oly mértékben növelik meg a társadalom termelőerőit, hogy ennek az egész társadalomra való kihatását elsősorban éppen a történelem marxista magyarázóinak kell felismerniük — részben eltérve az eddigi gyakorlattól és kellően figyelembe véve Marx eredeti tanítását a termelőerőkről általában, és termelés és tudomány viszonyáról különösen.

Hogy azonban ez a látszólag csupán ipar- és gazdaságtörténeti kérdés voltaképpen mennyire ideológiai-politikai kulcskérdés: azt bizonyítja az a toto coelo különböző mód, ahogyan napjaink tudományos-műszaki forradalmát

* A szerzőnek itt közölt előadása a MTA 1963. évi CXIX. nagygyűlésén központi előadásként hangzott el; jelen változatában a Magyar Tudomány c. folyóirat 1963. évi 5. számában is megjelent; minthogy azonban közvetlenül a társadalomtudományokat érinti és Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya Vezetőségének 1963. évi nagygyűlési beszámolójának vitájában ismételten utalás történt rá, az előadást — a lap olvasóközönségének érdeklődésére is tekintettel — itt is közöljük.

a marxista és a polgári teoretikusok értelmezik. A polgári teoretikusok — mint mindennek — a tudományos-műszaki forradalom tényének is igyekeznek olyan értelmezést adni amely alkalmasnak látszik a marxizmus támadására és a kapitalizmus védelmére: szerintük ez a tudományos és műszaki forradalom forradalom a szónak abban az értelmében is, hogy az anyagi javak „korlátlan" mértékben való előállítását lehetővé téve olyan bőségkorszakot nyit meg az emberiség életében, ahol már *feleslegessé* válik a társadalmi forradalom, a kapitalizmus megdöntése, az anyagi javak szocialista elosztása, hiszen mindenki a legteljesebb bőség állapotában élhet... Eltekintve attól az egyszerű *tény-kérdés*től, hogy ez a fajta „bőségkorszak" (age of plenty) még a műszaki forradalom legélén járó kapitalista országokban sem látszik megvalósulónak — a gazdasági és társadalmi fejlődést szerves egységben látó marxista teoretikusok *elvben* sem látják korunk műszaki forradalmát olyan folyamatnak, mely automatikusan, társadalmi forradalom nélkül is, egy csapásra ki tudná gyógyítani az emberiséget a kapitalizmus által okozott bajokból, úgyhogy közben a kapitalizmus is megmaradhasson. Az eddigi tapasztalatok, a statisztika tényszámai világosan igazolják e marxista álláspont helyességét: a termelőerők fejlődését jelentő műszaki forradalom teljes kibontakozása csak akkor lehetséges, ha a fennálló termelési viszonyok nem gátolják, hanem serkentik ezt a fejlődést. Felszabadul az atomenergia, új, gazdag energiaforrások nyílnak meg? A szocialaizmusban csökken a bányászok munkaideje és csökken az energia ára; kapitalista viszonyok között: csökken a foglalkoztatott bányászok száma (növekszik a munkanélküliség) és növekszik az elektromos tröszt bevétele. És ugyanez áll az automatizálásra fokozott mértékben, a műanyagokra csökkentett mértékben, de ugyancsak: amíg (egyszerűen kifejezve) a javak kapitalista elosztásának módja fennáll, addig a műszaki forradalom nem bontakozhat ki az adott társadalom lélekszámának lehetőségei szerint, hanem ezen belül csupán addig a — sokkal alacsonyabb — határig, ameddig a műszaki forradalom adta szinten való termelés még profitábilis marad a kapitalista tulajdonosok számára. A szocialista társadalomban a műszaki forradalom ilyetén gátjait a társadalmi forradalom már elsöpörte, s a műszaki forradalom minden vívmánya az emberek jólétének irányában, szabadon bontakozhat ki: a termelőerők és termelési viszonyok egymást erősítő összhangja és dialektikája reális fejlődést állandósít, amelyben a műszaki fejlődés a társadalom egyetlen tagjának sem okoz újabb létbizonytalanságot. Mindez világosan mutatja, hogy a műszaki forradalom nem teszi felelegessé a proletárforradalmat, hanem — ellenkezően — maga a műszaki forradalom is csak akkor bontakozhatik ki szabadon, ha a társadalmi forradalom előzőleg lebontotta a tudományos-műszaki alkotóerő szabad kibontakozásának gazdasági-társadalmi gátjait.

Bár műszaki forradalom — a dolog természeténél fogva — csak egy van (az ellenkezőjét állítani troglodytizmus volna): e tudományos-műszaki forra-

dalom súlya, szerepe, lehetőségei egészen mások a mi társadalmunkban, mint a kapitalista országokban. Legrövidebben ezt a különbséget — amely igen lényeges — úgy lehetne kifejezni, hogy míg a mi társadalmunkban a természet- és műszaki tudományok közvetlen termelőerővé válhatnak minden elvi-lényegi akadály nélkül, a kapitalista társadalomban ez a folyamat is csak jelentős korlátok között mehet végbe, amint azt az energietikai vagy automatizálási vívmányok eddigi története is mutatja. Mellőzve ezen a vonalon a további összehasonlítást, a mi viszonyaink közt kell felmérni annak a ténynek a tudománytörténeti jelentőségét, amit a XXII. Kongresszus óta egyre világosabban, egyre több részletében tudunk felmérni: hogy a tudományok a mi társadalmunkban közvetlen termelőerővé válnak.

Amennyire — ismételjük — egyre világosabb e tézis igazsága a műszaki-természeti tudományok vonatkozásában, annyira áttekinthetetlen, felméretlen még a társadalomtudományok tekintetében. Nem vitás, hogy a dialektikus materializmus — éppen mert *következetes* materializmus — nem ismerhet el mást tudománynak, mint ami az objektív, anyagi külvilágot helyesen visszatükrözi és ugyanezért nem is ismerhet *elvi* rangkülönbséget természet- és társadalomtudományok között; vagyis *elvben* minden tudomány, mely a szó marxista mértékével mérve megérdemli ezt a nevezetet, termelő erővé válhat. Azzá válhat, ha nem is olyan közvetlenül mint pl. a közgazdaságtudomány, de közvetve is a szónak tágabb értelmében, mint pl. az esztétika, mely megváltoztatja a dolgozó ember gyári környezetét és így szól bele a termelés folyamatába. A dolgozó ember a legfőbb termelőerő, a társadalomtudományok pedig — különféle vonatkozásban — ezzel az emberrel foglalkoznak: amennyiben az emberről adott képük a valóságot híven tükrözi, annyiban nagyon is komoly hatásuk lehet az emberre, több-kevesebb közvetlenséggel tehát a termelőerőkre is.

Az objektív érvénnyel bíró, marxista társadalomtudomány jelentősége tehát nem csökken, hanem növekszik a „műszaki-tudományos forradalom" következtében: a szocialista országokban a szubjektív, emberi tényező objektív kutatását és megismerését nem keresztezik és gátolják a profitszerzés és antikommunizmus torzító, hamisító, apologetikus tendenciái — ami a társadalom kutatásának módszertani, ideológiai oldalát illeti. Ami viszont a társadalmi jelenségek kutatásának tárgyi, tartalmi oldalát illeti: egyedül a szocialista társadalomban tanulmányozható (legalábbis a tudományos általánosításhoz szükséges méretekben és tendenciákban) a munkásnak és munkának, embernek és termelésnek az az egészen új, el-nem-idegenült viszonya, melyben a tudati, szubjektív tényező is termelőerővé válik nem csupán a termelési tapasztalat, a műszaki tudás régi értelmében, hanem a társadalomban magára talált ember egész személyiségének világnézeti, erkölcsi, pszichológiai hatóereje mértékében.

A szubjektív tényezők objektív fontosságának ez a megnövekedése a mi

társadalmunkban tehát azt eredményezi, hogy nem csökken, hanem növekszik a társadalomtudományok jelentősége a tudományos-műszaki forradalom ellenére is, helyesebben: éppen annak következtében. És bár a történelmi materializmusban, mint tudományos társadalomfilozófiában eleve adva vannak ezeknek a most oly fontosra váló társadalmi összefüggéseknek vizsgálati lehetőségei, mégis sok tekintetben *újak* ezek a feladatok két oknál fogva: *a)* a fejlődő szocialista-kommunista társadalomnak valóban új, eddig még nem vizsgálhatott jelenségei, *b)* az eddigi fejlődés obkektív menete, valamint társadalomtudományi kutatómunkánk dogmatikus elfogultságai elterelték a kutatók érdeklődését a társadalmi tudat, az emberi személyiség, a szubjektív tényezők konkrét, alkotó vizsgálatától. Pedig az ellenforradalom előtt, alatt és után — lépten-nyomon tapasztalnunk kell, hogy ahol e kérdések marxista megoldása késik, ott következetesen felütik fejüket a legkülöfélébb polgári, kispolgári vagy még ennél is rosszabb „elméletek" társadalmunk tudatában, a közvéleményben, a szépirodalomban. Hogy pl. az exisztencialista filozófia — ha mégoly szűk körben is — bizonyos tért hódíthatott nálunk, azt nem utolsósorban az tette lehetővé, hogy társadalomkutatóink semmi figyelmet sem szenteltek azoknak a szociológiai, etikai és pszichológiai jelenségeknek, amelyeknek következtében a természet és társadalom külvilága ellenségesnek és idegenként tükröződik az egyén és csoport helyes avagy hamis tudatában.

Hazánkban a társadalomtudományokban és filozófiában *újak* ezek a feladatok *a)* módszertani-ideológiai és *b)* tárgyi-tartalmi szempontból is: *a)* mikor társadalomtudósaink még csak tanulták a marxizmus-leninizmust (1945—1950), érthető (de nem megbocsátandó) módon inkább a klasszikus alaptételek deduktív igazolásával és kombinálásával foglalkoztak, semmint a társadalom új (és régi) jelenségeinek konkrét, induktív kutatásával. Ugyanakkor a szektás politika szubjektivizmusa és voluntarizmusa is abban az irányban hatott, hogy a már meghozott intézkedések nyerjenek elméleti igazolást, nem pedig a hozandó intézkedések elméleti és ténykutató előkészítést, vagyis alkotó, aktív társadalomtudományi segítséget; ne feledjük pl., hogy Akadémiánk Közgazdaságtudományi Intézete mindössze 1954-ben alakult, ami így önmagában is igen beszédes tudománytörténeti adalék, tudva azt, hogy a marxista társadalomtudománynak az egyik leginkább klasszikus és korszakalkotó jellegzetessége, hogy minden ízében elválaszthatatlanul összefügg a közgazdaságtudománnyal! *b)* Emellett a társadalmi tudat és a szubjektív tényezők konkrét tanulmányozása „kényes téma" volt, hiszen a klasszikusok ezekre nézve csupán a főbb összefüggéseket dolgozták ki, a polgári kutatás viszont magának foglalta le és alaposan félremagyarázta azokat, nem utolsósorban a marxizmus elleni támadásnak, a marxizmus „megcáfolásának" céljaira. A renegát Lefèbvre pl. az egyes ember szubjektív tényezőktől teljesen átszőtt hétköznapi „társadalmi gyakorlatának" törvényeit kívánja uralkodóvá tenni a társadalom mozgását valóban jellemző lényegi, objektív törvények

helyett és — ezen is túl menve — az egzisztencialista J. P. Sarte csakis a szubjektív dialektikát ismeri el valóban létezőnek és kategorikusan kétségbe vonja a természet objektív dialektikájának létezését. Az ilyen és hasonló torzítások miatt azonban, továbbra is lemondani a társadalmi tudat problémáinak beható vizsgálatáról — ez ideológiai defetizmus és tudományos igénytelenség volna. A „kényes témák" nem arra valók, hogy a tudomány kikerülje őket, hanem, hogy „kényes" voltuknak megfelelő nagyobb tudományos pontossággal oldjuk meg őket. Az *alkotó* társadalomtudományi munkának az elengedhetetlen feltétele és ismerve: a politikai- és a tudománytörténet drága tapasztalatai tanítanak e tanulságra!

Az alkotó társadalomtudományi kutatás eddigi akadályai nemzetközi és hazai vonatkozásban egyaránt elhárultak: a XX. és XXII., valamint a VIII. Kongresszus objektív és aktuális, történelmi súlyuknak megfelelő helyre állítja a társadalomtudományokat. Alkotó módon való művelésük döntő hozzájárulás a szocializmus hazai és nemzetközi sikeréhez és győzelméhez: ha meggondoljuk, hogy a történelem során a versengő társadalmi rendszerek közül mindig a társadalmilag fejlettebb marad felül, akkor kellő jelentőségében tudjuk értékelni a társadalmi tudományoknak azt a feladatát, hogy a termelési viszonyok átalakítása után a társadalmi tudat területén segítenek kiteljesíteni a társadalmi fejlődést, oly módon, hogy ez egyben a termelőerőknek is semminő más úton el nem érhető fejlődését vonja maga után.

Egyetlen előadás keretében valamennyi társadalomtudomány minden vonatkozó új feladatának felsorolása még katalógusszerűen sem volna lehetséges, nem szólva az ilyetén „lelketlen" felsorolás torzító, megtévesztő hatásáról. Nem szólunk tehát olyan fontos diszciplinákról, mint a társadalmi tudat formálása szempontjából oly fontos pedagógia vagy irodalomtörténet, de nem szólunk a termelőerőkkel oly közvetlen kapcsolatban levő gazdasági és fizikai földrajzról sem. Ehelyett képet próbálunk adni néhány társadalmi alaptudomány új feladatairól,* bízva abban, hogy az elmondottak mutatis mutandis az Akadémiánk által támogatott és irányított többi társadalomtudományi kutatásra is alkalmazhatók.

Ami a filozófiai kutatás új feladatait illeti, e téren általános jellegű kívánalom, hogy a filozófiának „modernizálnia" kell viszonyát a természeti és társadalmi szaktudományokhoz, megfelelően annak a klasszikus követelménynek, hogy a szaktudományoknak minden jelentősebb fejlődése újból felvet a filozófiának régi kérdéseket is és azokra „új" választ vár. Ez nem azt jelenti — mint a reformizmus és revizionizmus annyi válfaja azt szerette volna —, hogy a marxizmus—leninizmus alapvető világnézeti tanításait kellene

* A közgazdaságtan, a történelem és a jogtudomány problematikájának elemzéséhez *Friss István, Molnár Erik* és *Szabó Imre* akadémikusok nyújtottak igen jelentős támogatást, amiért ehelyütt is köszönetet mondok.

valamiféle más, új ideológiával (pl. a sokszor reklamált újkantianizmussal vagy a neopozitivizmussal) „behelyettesíteni". Éppen ellenkezőleg: ezen a szilárd ideológiai alapon állva kell megadnunk az új válaszokat a szaktudományok vagy a technika fejlődése során felmerülő új kérdésekre. Protótípusai az ilyen új filozófiai problémáknak a kibernetika létéből és fejlődéséből adódó logikai, ismeretleméleti, természetfilozófiai új feladatok. A történelmi materializmus alkotó módon való műveléséhez a most megindult konkrét szociológiai vizsgálatok új, termékeny általánosítási lehetőségeket fognak nyújtani. Elérkezett az idő ahhoz is pl., hogy az elidegenedés társadalmi problémáját, — amit a materialista egzaktság igényével éppen Marx vetett fel a Tőke I. kötetében — kivegyük most a revizionista és kispolgári teoretikusok kezéből és magunk találjuk meg a marxista etika pozitív magyarázatát az elidegenedés komplex társadalmi problémáira, elsősorban a marxista etika témakörében, de együttműködve a kérdés konkrét közgazdasági, szociológiai és pszichológiai vizsgálóival; ez a kutatás egyben jó újabb példája, modern megvalósítása lehet annak az elvnek is, hogy a történelmi materializmus valóban nem a „tudományok feletti" valamiféle szupertudomány, de ugyanekkor sajátosan általánosító, filozófiai lényege nem is oldható fel a konkrét szociológiai és egyéb szakkutatásokban, amint ezt újabban néhány lengyel példán tapasztalhattuk.

Ugyancsak a történelmi materializmus témáit kutató filozófusoknak új feladatuk a marxista pszichológiának segítséget nyújtani ahhoz, hogy az első és második jelzőrendszer összefüggéseinek részletes és elmélyedő feltárása által egyoldalú természettudományból olyan összetett diszciplinává nőjjön fel, amilyen összetett fiziológiai-társadalmi jelenség maga a pszichológia tárgya, az ember is. A történelmi materializmus témaköréhez kapcsolódnak azok az ugyancsak új kutatások is, melyek elsőnek a szovjet filozófusok körében kezdenek most kibontakozni: a társadalmi tudatformák tételes, ideológiai, megfogalmazott szintjét még el nem érő szokásoknak, vágyaknak, hangulatoknak, tendenciáknak, divatoknak az az igen valós társadalmi jelenségcsoportja, amely közösség és egyén viszonylatában egyaránt fontos, azonban társadalomtudományunk eddig igen keveset tud mondani róla; „társadalmi pszichikum"-nak nevezte legutóbb Iljicsov ezt a fontos jelenségcsoportot, mely a történelmi materializmus filozófiai kutatási körébe eső komplex téma, s amely messzemenően igényelni fogja szociológusok és pszichológusok közreműködését, de távolról sem azonos azzal a polgári „társadalom pszichológiával", mely a társadalmi jelenségek szükségszerű osztályvonásait el akarja tüntetni a pszichológia „általános emberi" vagy egyéb általános kategóriáiban. Végül — de nem utolsósorban — a filozófiának új feladata az is, hogy — hasonlóan a pszichológiához — kooperációval és kritikával támogassa a most meginduló konkrét szociológiai kutatásokat.

Talán a közgazdaságtudomány az a diszciplina, ahol relatíve leginkább előrehaladt az új feladatok fontosságának felismerése és konkrét kutatásuk

megkezdése. Bizonyára oka ennek a termelőerők nagy közelsége és az ebből logikusan folyó ama további „hajtóerő" is, hogy a távlati kutatási terv nem kevesebb, mint öt feladat kutatását bízta közgazdászainkra. Közgazdászaink, miközben az elmúlt voluntarista és szubjektivista gazdaságpolitikának az elmélethez való helytelen viszonyát megbírálják, megvalósítják saját tudományágukban elmélet és gyakorlat helyes viszonyát s ezt minden pragmatizmustól mentesen, olyan igényességgel kívánják tenni, amit a marxizmus—leninizmus a közgazdaságtudomány művelőitől külön is megkövetel (s amire korábban, más vonatkozásban, már céloztunk). A közigazdasági kutatás egyszerre szolgálja a szocialista építést és a tudományos-technikai forradalom kibontakozását; fontossága nagy a kapitalista társadalomban is, de beláthatatlanul nagyobb a szocialista társadalom számára, ahol a tudatosság és tervszerűség közvetlen beleszólást enged a tudománynak a dolgok irányításába. Érthető, hogy egyik legsürgetőbb közgazdasági feladat a gazdasági vezetés és irányítás módszereinek tökéletesítése. De nem kevésbé sürgős új feladat a népgazdasági tervek arányainak optimalizálása, vagy a szocializmus adott szakaszának leginkább megfelelő árrendszer kutatása. Történelmi súlyú feladata közgazdászainknak: szolíd elemzés alapján álló gazdasági tervet kidolgozni a mezőgazdaság relatív elmaradottságának megszüntetésére. Az anyagi ösztönzés fejlesztése vagy a munkamegosztás problémái: megannyi új feladat, melyet közgazdászaink csak akkor tudnak megoldani, ha elmélet és gyakorlat viszonyának helyes felfogását kutatásaikban érvényesíteni is tudják; ha a közgazdaságtudomány a jövőben gyakorlati és elméleti szempontból egyaránt összekötő kapocs tud lenni a társadalomtudományok és a társadalom termelőerői között, amint ez a kapcsolat a műszaki tudományok vonatkozásában már a megvalósulás stádiumában van. Ami pedig közgazdászaink legnagyobb szabású új feladata: a szocializmus politikai gazdaságtana — minél előbb ennek is el kell készülnie, hogy a konkrét közgazdasági kutatómunka elméleti konzekvenciái a többi társadalomtudomány számára is világos formában hozzáférhetők s felhasználhatók legyenek. Ez nyilván nem csupán magyar feladat, hanem a KGST közös erőfeszítését igénylő vállalkozás, de az eddigi lemaradást mérlegelve úgy tűnik, hogy hazai közgazdászainknak az arányosnál nagyobb részt kellene vállalniuk elkészülésében. . .

Az állam- és jogtudományok új problématikája némely vonatkozásban közvetlenül kapcsolódik a közgazdaságtudomány kérdéseivel: a gazdasági igazgatás és irányítás módszereinek kidolgozásában a sajátosan jogi vonatkozások alig elválaszthatóan egybeszövődnek a gazdaságiakkal. Ezt a komplexitást kutató jogászaink nem csupán felismerik, de részben éppen ebben látják az aktuális feladatok egyik tematikai és módszertani novumát. Akadémiánk Állam- és Jogtudományi Intézete ezt úgy fogalmazza, hogy ezek részben új módszerek, „melyekkel társadalmunk jogi problémáit az azok alapjául szolgáló viszonyokkal *együtt* tanulmányozhatjuk, illetőleg a jogi megoldásuk

helytállóságát azok gyakorlati érvényesülése alapján ítéljük meg". Mindez — idézem tovább — „jelentősen átalakítja a jogtudományok vizsgálati módszereit is. A marxista jogtudományok nem lehetnek egyedül vagy elsősorban ‚könyv'-tudományok, amelyek a különböző irodalmi álláspontok összevetése alapján dolgoznak ki új tételt, vagy foglalnak állást egyik vagy másik megoldási mód mellett; ugyanakkor nem lehetnek olyan paragrafus-tudományok sem, amelyek csak a megalkotott jogszabályok magyarázatával és alkalmazásuk szűken vett jogi problématikájával foglalkoznak s e körben — ismét csak íróasztalnál — összevetik a különböző szabályozási megoldásokat. A jogtudományoknak valóban társadalmi tudományokká kell lenniük, amelyek azon az alapon végzik vizsgálataikat, hogy a jog kifejezi és egyben szabályozza a társadalmi viszonyokat — e társadalmi viszonyok azonban a marxista jogszemlélet szerves részét kell hogy képezzék."

Mindez a „jogtudományi kutatómunka kétirányú szélesítését igényli. Egyrészről a jogtudományoknak a legszorosabb kapcsolatot kell teremteniük a többi társadalomtudományokkal, a történelmi materializmussal, a marxista szociológiával, a közgazdaságtudománnyal, a szociálpolitikával stb.; más szóval, létre kell hozni a társadalomtudományok komplex egységét, amely az egyes konkrét kutatásoknál is realizálódik, de ugyanakkor egymás eredményeire is támaszkodik". Vagyis elvi alapon, de széles társadalmi tényanyagra építve, a többi társadalomtudománnyal kooperálva kell végrehajtani a VIII. Kongresszus által is kitűzött új jog- és államtudományi feladatok megoldását.

Történettudományunk már a múltban is igyekezett a tudomány pártosságának magas követelményét úgy megvalósítani, hogy a történelmi múlt tanulmányozása hozzásegítsen a jelen fejlődésének megértéséhez és a hamis történelmi tudat maradványainak leküzdéséhez. „A kapitalista múlt eszmei öröksége — az ellenséges erők utolsó mentsvára — fékezi a szocialista építést" — állapítják meg a VIII. Kongresszus irányelvei és világosan megfogalmazzák történészeinknek egyik fő feladatát is ezzel kapcsolatban: „A hazai polgári-kispolgári ideológia elleni harcban a fő feladat a nacionalista maradványok leküzdése". Mind ez ideig ez még egyáltalán nem csupán a történelmi felvilágosító, ismeretterjesztő munka problémája, de maguknak a történészeknek is még szemléleti, tematikai és módszertani „belső" vitakérdése. Ennek helyes irányban való megoldásától nagymértékben függ a történelmi kutató- és felvilágosító munka további eredményessége. Kétségtelen, hogy az örökölt nacionalizmusnak szakmán belüli, szemléleti és módszertani vetülete az az alárendelt szerep, melyben az egyetemes történet kutatása leledzik nálunk; ezt gyakran szoktuk azzal a látszat-érvvel indokolni, hogy magas szinten, források alapján nálunk csak a hazai történet kutatható, s ezért az egyetemes történet kutatását a „külföldi" történészre kell bízni; ez azonban nyilvánvaló optikai csalódás, hiszen valamiféle nációhoz a „külföldi" történész is csak tartozik, s így az egyetemes történetnek örökre parlagon kellene mindenütt

maradnia. Hogy történettudományunk súlyának megfelelően kivegye részét a társadalmi tudat átalakításából, annak — valószínűleg az egyetemes történet sorsával rokon okokból fakadó — akadálya ma még az is, hogy kutatóink nincsenek eléggé felkészülve a kultúrhistória, az ideológiai viszonyok történetének vizsgálatára és erről a nagy és fontos területről így kevés tanulsággal szolgálhatnak a jelenben alakuló ideológiai folyamatoknak és a „társadalmi pszichikum" jelenlegi átalakulásának magyarázatához. Ennek közvetlen hatása, hogy pl. irodalom- vagy művészettörténetünk nem követi eléggé szorosan nyomon történetírásunk marxista fejlődését, távolabbi következménye pedig az, hogy történettudományunk ma még lemond sok olyan érintkező pontról, ahol létrejöhetne az a modern kooperáció társadalomtudományaink között, amelyről már oly sok szó esett, jelen összefüggésben is.

Íme, csupán négy társadalomtudomány területéről vett néhány olyan kutatási feladat, melynek temaktiai és — részben — módszertani újszerűsége eléggé szembeszökő. Minden szakmai eltérésük mellett is közös e feladatokban, hogy nem azért újak (és annyiban), mert eddig egyszerűen nem foglalkoztunk velük, vagy mert „divatosak", hanem újak a szónak abban a mélyebb és komolyabb értelmében, hogy mind olyan feladatok, melyeket maga a nemzetközi és hazai fejlődés tűz napirendre.

További közös vonás e témák úgyszólván valamennyijének, hogy bennük nemcsak új, sokat ígérő tudományos feladatok nyílnak a kutatók előtt, de megnyilvánul bennük a társadalomtudományok komplexitásának egy új típusa is, aminek módszertani és tudományszervezési következményeit is mihamarább le kell majd vonnunk. Ha pl. kitűzzük azt a feladatot, hogy kutatandó 1963-ban „Az anyagi érdekeltség a szocializmusban?" milyen téma ez? Közgazdasági? Jogi? Etikai? Műszaki? Pszichológiai? Tervezéstudományi? Szociológiai? Úgy véljük: valamennyi külön és együtt is. Fontos külön-külön is megvizsgálni a jelenség egyes aspektusait, hiszen a legkomolyabb elméleti tévedések és gyakorlati károk keletkezhetnek abból, ha pl. a kérdés közgazdasági oldalát etikai mércével mérjük, avagy jogi vonatkozásait szociológiai jellegűeknek ítéljük. Ugyanakkor egységben *is* kell látnunk mindezeket az „oldalakat", különben sosem látjuk meg az elméleti, absztrakt szakmai, fáktól a gyakorlati, konkrét, valóságos erdőt. Mi az, ami a társadalomtudományi komplexitásra példának felhozott „anyagi érdekeltség" kérdésében a *különféle* aspektusok konkrét egységét biztosíthatja? Annak az elméleti és módszeres tiszteletbentartása, hogy mindig az ember az, aki az anyagi javak termelése közben érdekeltté válik; az ember, az aki ugyanekkor embertársaival akarva-akaratlanul is objektív jogi viszonyok közé kerül. Ugyanez az ember az, aki — saját véleménye szerint — jót és rosszat cselekszik és szenved el e munkája közben, ugyanő az, akinek kis vagy nagy gondjai csak elméletileg választhatók el azoktól a szakmai, műszaki gondolatoktól, melyek napi nyolc órában lekötik vagy le kellene hogy kössék. És itt, ebben az ember központú komplexitásban

érthető és valósítható meg a marxizmusnak az a mély gondolata, hogy az emberek életük anyagi megteremtése közben önmagukat is megteremtik: egyéniségük, sorsuk, boldogulásuk vagy boldogtalanságuk azoknak a bonyolult viszonyoknak a következménye, melyek közé az alkotó, dolgozó ember szükségszerűen bonyolódik. A „munkához való viszony" nem sablonos kérdés a minősítési űrlapon, de még csak nem is fennkölt erkölcsi megítélés kérdése csupán, hanem legbenső magja az egész, komplex emberi személyiség kialakulásának, egy-egy tipikus vagy nem-tipikus, de mindig konkrét emberi egyéniségnek és sorsnak, minden egyedi és társadalmi, ösztönös és tudatos összetevőjével egyetemben. A munka szerepe az emberréválásban ma is tartó folyamat, és a szocializmus viszonyai között kiküszöbölődik minden olyan akadály, amely az osztálytársadalomban ennek még útjában áll, vagy egyenest visszájára fordítja azt.

Úgy tűnik a felsorolt feladatok láttára, hogy azok megoldásához szükség van a társadalomtudományok területén az eddiginél szorosabb és szélesebb kooperációra, mert csak így tudnak eleget tenni a témák nagyfokú komplexitásának. A tudományok jelen fejlődési szintje nem csupán a természeti, de a társadalomtudományok területén is az egyes diszciplinák klasszikus, tradicionális határvonalainak felülvizsgálatát követeli. Nyilván nem azt jelenti ez, hogy a téma, a tárgy azonos (vagy részben azonos) volta miatt meg kell szüntetnünk ezeket a határvonalakat, ahogy a fiziko-kémia létrejötte sem jelenti a fizikának és kémiának, mint önálló tudománynak megszűnését. Itt inkább arról van szó, hogy az egyes társadalmi tudományok ne őrizzék annyira féltékenyen klasszikusan kialakult határaikat, hogy köztük és a társtudományok között egy sereg tudományos senkiföldje támadjon, műveletlenül hagyott fontos komplex-problémákkal. Ilyen terület lehet (talán az is) pl. az irodalomesztétika, melynek ápolását az irodalomtörténészek az esztétákra, az esztéták pedig az irodalomtörténészekre hárítják. Fenyegeti ez a szemléleti és szervezési veszély az összes komplex-tudományokat (és témákat), tehát a legtöbb „új" tudományágazatot, lévén a legtöbb új tudományág ilyetén komplex jellegű (hiszen az önálló mozgásformákat vagy azok al-formáit kutató alaptudományok ma már nemigen jöhetnek létre). Így hányódott sokáig pl. a kibernetika a matematika és logika között, a szociológia a történelem és a filozófia, majd a közgazdaság és a jog között, de kezdetben (vagyis ma) ez a sors éri azt a tipikusan „kései" tudományágazatot is, amit szervezéstudománynak szoktak nevezni: önmagát még nem tudta megszervezni és — ami tipikus fejlődési szakasz — sok helyen művelik, de komolyan még sehol.

Ezek a tudományszervezési nehézségek (melyeknek itt csak néhány elvi vonatkozását kívántam említeni) a társadalomtudományi távlati kutatási terv „új" témáinak kutatása során egyelőre még növekedni fognak, végső soron örvendetes jeléül annak, hogy a helyesen kitűzött sok komplex-téma megoldása során egyre inkább kiderül: szervezeti kereteink még nincsenek

kialakulva a komplex kutatások konkrét szervezésére és irányítására, a komplex feladatokat nem fedik a szimplex szervezeti keretek. Nem kétséges, hogy a társadalomtudományok kooperációjának ezek a még fennálló akadályai tipikusan „növekedési nehézségek". Megoldásuknak garanciája, hogy a szervezési kérdés mögött levő elvi, ideológiai kérdés már megoldódott: a társadalomtudományi kooperáció a mi tudományos életünkben nem alkalmi társulás csupán, hiszen valamennyi társadalomtudományunknak közös a világnézeti-filozófiai-módszertani alapja, közös a különböző kutatásaik azonos eszmei iránytűjéül szolgáló koncepció világról, emberről, társadalomról, s ez nem más, mint a marxizmus—leninizmus tudományos ideológiája.

A társadalomtudományok ily módon jellemezni próbált „megújulása", vagyis tematikai kibővülése és módszertani elmélyülése új lehetőségeket nyit meg a nemzetközi fórumokon folyó társadalomtudományi viták területén csakúgy, mint a marxizmus—leninizmus eszmei offenzívájának, az ideológiai osztályharcnak „hazai frontjain" is. Amennyire hátrányos helyzetbe hozta a nemzetközi fórumokon fellépő marxista teoretikusokat, hogy ellenfeleik — sajnos — fegyvert kovácsolhattak a szektás politika és dogmatikus teória hibáiból: annyira megnőtt ma a marxista nézetek visszhangja annak kiderülése után, hogy ezek a hibák (melyeknek egyik jellemző vonása volt a szubjektív tényezők voluntarista, tehát szubjektivista elhanyagolása) — nem a marxizmushoz szervesen hozzátartozó negatívumok, hanem olyan tévedések, melyeket maga a marxista elmélet (és gyakorlat) küszöbölt ki eszmerendszeréből. Amellett, hogy a szocialista tábor gazdasági, műszaki és természettudományi sikerei minden valamennyire is gondolkodó embert tiszteletre és megbecsülésre intenek — a társadalomtudományi kutatás ígérkező új eredményei ezeket a sikereket újabb területekre is ki fogják terjeszteni. Anélkül, hogy illuziókba ringatnánk magunkat az ideológiai osztályharc gyors sikereit illetően, nem vitás, hogy a XX. Kongresszus óta sokkal jobb, erősebb, világosabb pozícióból vehetjük fel a harcot ideológiai ellenfeleinkkel. Semmiképpen sem közömbös dolog e téren feljegyeznünk azt, hogy polgári ellenfeleink mintha maguk is elismernék — akarva-akaratlanul — a marxizmus—leninizmus tekintélyének eme megnövekedését. Ma már nem elégséges a marxista világnézettel olyan romantikus, nyíltan idealista és fideista koncepciókat szembeállítani, mint amilyen a Toynbee-féle történetfilozófia volt csak nemrégiben is. A marxizmussal ma már legalább olyan filozófiát kell szembehelyezni, mint a gazdaságtörténész Rosztov-é: olyan elméletet, mely számot vet a *történelem gazdasági* mozgatórugóival és amely próbál valamiféle választ adni az osztályharc és forradalom kérdéseire, mert a polgári olvasót ma már csak így tudja „megnyugtató" válasszal ellátni. Tévedés volna az ilyen jelenségekből túlzott és optimista következtetéseket levonnunk, hiszen az ideológia terén erre kevés az ok: az emberek még akkor is ragaszkodnak eszméikhez, mikor az azok által kifejezett valóság már réges-régen megváltozott. De ennek ellenére is igen nagy

lehetőségei vannak a nemzetközi méretekben folyó ideológiai vitatkozásnak, a tudományos kongresszusoknak és a „kerekasztal-konferenciáknak": a már folyó konkrét társadalomtudományi kutatások új eredményeiről tudunk itt nemsokára beszámolni és ez a legjobb tudományos propaganda. A XX. század emberének nagy problémáit marxista módon elemezni és megválaszolni: ez az az út, melyen a szocialista országok teoretikusainak járniuk kell, ahol világosan kiderül a mi világnézetünk emberi és tudományos fölénye az azt frontálisan vagy oldalról támadó minden polgári vagy kispolgári ideológiával szemben.

És ezek a konkrét kutatási eredmények jelzik és fogják jelezni azt, hogy társadalomkutatóink tudományuk pártosságának kérdésében is mennyire látnak tisztán. A kulturális élet pártirányításának revizionista félremagyarázói megfeledkeznek arról, hogy itt nem valemely tetszőleges, efemer politikai párt „kultúrpolitikai intézkedéseiről", helyes vagy helytelen sugalmazásairól van szó, hanem a nemzetközi munkásmozgalom évszázados történelmi tapasztalataival rendelkező valamelyik olyan kommunista vagy munkáspártról, amelyik határozatait ugyanúgy a marxizmus—leninizmus alapján hozza meg, mint ahogy a korszerű társadalomtudomány is csak erre építhet. A Párt VIII. Kongresszusának irányelvei és jegyzőkönyvei ugyanúgy politikai dokumentumok, mint ahogy tudományos rangú és egzaktságú elemzései is a magyar társadalom jelenlegi képének és fejlődési tendenciáinak: a bennük kimondott vagy kijelölt célok megvalósítása tehát a Párt politikájának támogatása és végrehajtása. A marxista társadalomtudományok feladata mindig is kettős volt a pártosság vonatkozásában, a kezdeményezés és a végrehajtás kettőssége. Ha sikerül kutatóinknak komoly eredményeket elérniük azoknak az új feladatoknak a megoldásában, melyeket a műszaki-tudományos forradalom, valamint a két rendszer békés versengése a XX. század második felében a társadalomtudományoknak megszabnak: akkor új, gazdag tartalmat tudnak adni a „pártos tudomány" ama magas követelményének is, hogy a Párt politikáját „táplálják" tudományosan elemzett társadalmi tapasztalatokkal és — viszont — a Párt politikáját közvetítsék a társadalom felé tudományos módszerekkel és tudományos lelkiismeretességgel.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYA VEZETŐSÉGÉNEK BESZÁMOLÓJA KIBŐVÍTETT OSZTÁLYÜLÉSEN

(1963. ÁPRILIS 11.)

Az elnöklő Friss István akadémikus megnyitó szavai után az Osztályvezetőség beszámolóját Mátrai László akadémikus, osztálytitkár ismertette.

Tisztelt Osztályülés!

Ez alkalommal az Osztályülés keretében az Osztályvezetőség beszámolója nem kíván részletesebben foglalkozni a társadalomtudományok helyzetével és az előttünk álló legfontosabb feladatokkal, hiszen ezekről a kérdésekről szó esett a nagygyűlésünk első napján elhangzott előadásban.

Az Osztályvezetőség mostani beszámolója, amellett, hogy számot ad az elmúlt évben kifejtett saját tevékenységéről, áttekinti bizottságaink, intézeteink munkáját, beszámol az egy évvel ezelőtt megtartott Osztályülésünkön kitűzött főbb feladatok megoldásáról, — elsősorban arra törekszik, hogy néhány fontos tudományszervezési, tervezési kérdésre irányítsa a figyelmet, keresve a jelenlegi szervezeti formák tökéletesítésének módját, és esetleg új szervezési megoldások vitára bocsátásával segítse elő a tudományos alkotó munka továbbfejlődését, egyes területeken annak kibontakozását.

Eközben és ez alkalommal úgy véljük, nem szükséges a társadalomtudományi kutatások megnövekedett szerepéről, fontosságáról beszélni. Azt azonban úgy érezzük — nem becsülve túl a tudományszervezés és tervezés fontosságát — hangsúlyoznunk kell, hogy a legjobb tudományos tervek eredményes végrehajtása sem képzelhető el magasszintű, tudományirányító, szervező tevékenység nélkül. Tervszerűség és szervezettség nélkül nem képesek tudósaink, intézeteink azoknak az egyre növekvő követelményeknek időben és eredményesen eleget tenni, amelyeket szocializmust építő társadalmunk a gazdasági, kulturális, ideológiai problémák tudományos kutatása terén elvár tőlünk.

A kibővített Osztályülésnek az volna a feladata, hogy az előterjesztett jelentés és saját tapasztalatai alapján összegezze azokat az eredményeket, amelyeket a szervezés területén elértünk és jelölje ki azokat a szervezési feladatokat, amelyek megoldása hozzájárul Osztályvezetőségünk, bizottságainak, intézeteink munkájának eredményesebbé tételéhez. Emellett az Osztályveze-

tőség kívánatosnak tartaná, hogy Osztályülésünk vitája kiterjedne a nagygyűlés első napján elhangzott előadás fő kérdéseire is.

Az Osztályvezetőség munkája

Osztályunk összetételében a múlt évi közgyűlés óta az alábbi személyi változások következtek be:

Az Akadémia 1962. évi közgyűlése rendes taggá választotta Mátrai László levelező tagot és levelező taggá Eörsi Gyulát, az állam- és jogtudományok doktorát, Pach Zsigmond Pált, a történelemtudomány doktorát.

Az elmúlt évben a Lengyel Tudományos Akadémia külső tagjává választotta Szabó Imre tagtársunkat.

Ezen örvendetes változások bejelentése mellett szomorú kötelességünk jelentést tenni azokról a veszteségekről, amelyek a magyar tudományos életet, közelebbről Osztályunkat érték az elmúlt év folyamán Bulla Béla tagtársunknak, a Földrajztudományi Kutatócsoport igazgatójának elhunytával és két reményteljes tudományos jövő előtt álló fiatal kandidátusunknak, Kerékgyártó Elemérnek, a Filozófiai Bizottság titkárának és Szecsődi Lászlónak, a Filozófiai Bizottság tagjának tragikus halálával.

A testvéri Csehszlovák Tudományos Akadémia gyászában osztozott Osztályunk Jaroslav Böhmnek, a Csehszlovák Tudományos Akadémia alelnökének, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjának halálakor: elhunytával nemcsak a régészettudomány vesztette el egyik kiváló művelőjét, hanem a magyar tudományos élet is egyik nagy barátját.

Tisztelt Osztályülés!

Az Osztályvezetőség az elmúlt évben fő feladatát abban látta, hogy szervező és irányító tevékenységével egyrészt intézeteink munkáját segítse elő, másrészt munkája terjedjen ki olyan kérdésekre is, amelyek egy-egy tudományág egészére, vagy az Osztályhoz tartozó valamennyi tudományterületre kihatnak. Az elmúlt évben az intézményeinkben és az Akadémia által támogatott intézményekben folyó kutatások közvetlen irányítása és ellenőrzése mellett megnövekedett az Osztálynak és az Osztályvezetőségnek abból fakadó tevékenysége, hogy az Akadémia mint az ország legfelsőbb tudományos testülete részt vesz a tudományos kutatások országos irányításában, koordinálásában és egy-egy tudományág legfontosabb elvi, módszertani kérdéseinek kidolgozásával, megismertetésével befolyásolja az adott tudományág fejlődését.

Az Osztályvezetőség több éves gyakorlatának megfelelően ebben az évben is folytatta az intézeti munka egy-egy részterületének megvizsgálását. Így napirendre tűzte és Osztályülésen megvitatta, milyen módszerekkel történik az intézetekben a tudományos munka folyamatos irányítása és ellenőrzése, megtárgyalta és jóváhagyta az intézetekben a tudományos dolgozókról és az

érdemi ügyintézőkről készített minősítést és az intézetek káderfejlesztési tervét. Külső szakértők bevonásával megvitatta és jóváhagyta az intézetek 1963. évre szóló kutatási tervét, elfogadta az intézetek éves ideológiai továbbképzési tervét. Hasznos észrevételekkel, javaslatokkal egészítette ki kibővített, Osztályülésünk az MSZMP VIII. kongresszusára kiadott téziseket.

E kérdések közül itt valamivel részletesebben kettőt tartunk fontosnak kiemelni. Az egyik: intézeteinkben a tudományos kutatás belső irányításának, ellenőrzésének helyzete.

Intézeteink egész munkája, tevékenysége szempontjából igen fontos kérdés, hogyan folyik intézeteinkben a kutatómunka belső ellenőrzése, milyen módszereket alkalmaznak intézeteink, hol lehetne eredményesen felhasználni egyes intézeteink jó tapasztalatait? Az Osztályvezetőség által kiküldött bizottság személyes beszélgetések formájában tanulmányozta e kérdést, gyűjtötte össze a tapasztalatokat és terjesztette elő véleményét az Osztályvezetőségnek. Annak ellenére, hogy az Osztályhoz tartozó tudományágak különbözősége, a vizsgált intézetek eltérő méretei, intézeteink ezen tevékenységében is sok, egymástól eltérő sajátosságot mutatnak, — bizonyos általános következtetések levonására mégis nyílt lehetőség. E felmérés alapján az Osztályvezetőség megállapította, hogy kisebb-nagyobb mértékben valamennyi intézetben és kutatócsoportban az utóbbi év alatt szervezettebbé vált a kutatatómunka ellenőrzése.

E téren a fejlődés egyik fővonala a decentralizáció, amennyiben a megoldás egyre inkább az lesz, hogy az elvi átfogó ellenőrzést az igazgató és a tudományos tanács látja el, az egyes munkák és munkatársak közvetlen ellenőrzését pedig — néhány legfontosabb, problematikusabb eset kivételével — az osztályvezető, ill. csoportvezető. A fejlődés másik fontos eszköze a kollektíva egyre hatékonyabb felhasználása az ellenőrzésben. Ezt abban a formában lehet eredményesen alkalmazni, ha a vitákat egyre inkább a téma tárgya szempontjából homogén összetételű kollektívák rendezik, pl. külső szakértőkkel alkalomszerűen kiegészített osztályértekezletek, nem pedig intézeti összértekezletek, vagy — indokolt esetektől eltekintve — a tudományos tanács. Az e téren tapasztalható fejlődés harmadik vonása már túlmutat a szorosan vett ellenőrzésen: a vezető és a beosztott kollektíva tudományos, politikai, emberi fejlődése az ellenőrzés adminisztratív módszereinél összehasonlíthatatlanabbul hatékonyabbá tette az elvi alapon álló állandó munkakapcsolatokat, konzultációkat, vitákat, amelyeknek egyáltalán nem az ellenőrzés a közvetlen céljuk, de mégis járnak ilyen hatással is. Az intézeti kutatómunka belső ellenőrzésének egyre hatékonyabb segítségévé válik a pártszervezetek és szakszervezetek ilyen irányú tevékenysége is.

E bizottság jelentése alapján az Osztályvezetőség megállapította, hogy fokozni kell a Régészeti Kutató Csoport szervezettségét, fokozatosan meg kell teremteni a feltételeit annak, hogy a részlegek önállósága lényegesen növeked-

hessék. Az ellenőrzés, az igazgató munkájának ilyen irányban való segítése érdekében a kutatócsoport önálló tudományos tanácsának a felállítása szükséges lenne. Hasonló tennivalókat állapított meg az Osztályvezetőség a Filozófiai Intézet vonatkozásában. A Földrajztudományi Kutatócsoportnál azt állapította meg a felmérés, hogy viszonylag nagy eltérés mutatkozik a két részleg munkamódszerei között és a jelentés alapján az Osztályvezetőség indokoltnak látta megkívánni az intézetvezetés határozottabbá tételét. Ajánlotta az Osztályvezetőség az Állam- és Jogtudományi Intézetnek, hogy az ellenőrzés adminisztratív módszerei közül néhánynak a bevezetésével kísérletezni kellene és a Közgazdaságtudományi Intézetben is felül kellene vizsgálni azt a rendszert, hogy elvileg minden egyes elkészült munkát osztályvezetői értekezlet is és gyakran a tudományos tanács is megtárgyal.

Az Osztályvezetőség a bizottság jelentését megküldte intézeteinknek azzal a felszólítással, hogy annak ismeretében tudományos tanács ülésen vizsgálják meg a tudományos munka intézeten belüli ellenőrzési módszereit és szükség esetén a tapasztalatok felhasználásával javítsanak az eddigi gyakorlaton. E közel egy évvel ezelőtt történt felmérés és az azt követő osztályvezetőségi határozat alapján a múlt év második felében intézeteink megvizsgálták a belső ellenőrzés módszereit és több intézetünkben helyes kezdeményezés született a módszerek tökéletesítése érdekében. (Közgazdaságtudományi, Történettudományi, Állam- és Jogtudományi, Dunántúli Tudományos Intézet).

Az Osztályülésen lefolytatott vitában is külön hangsúlyt kapott az intézetigazgatók felelőssége mellett az intézeti osztályvezetők, részlegvezetők, csoportvezetők felelőssége. Különösen nagyobb létszámú intézeteinknél az egész kutatómunka ellenőrzése, irányítása szempontjából, az utóbbiak szerepe egyre inkább fokozódik.

A másik kérdés, amiről kissé részletesebben kívánunk szólni, az Osztálynak és az intézeteknek az a munkája, amelyet a szakemberek továbbképzésének elősegítése, a tudományos kutatók utánpótlásának biztosítása érdekében fejt ki. Az egy évvel ezelőtt tartott Osztályülés a következőképpen határozta meg az Osztályvezetőség, intézeteink feladatát az intézeti káderfejlesztési terv kidolgozásával kapcsolatban: „A káderfejlesztési terv során törekednünk kell intézeteink kutatógárdájának erősítésére, megteremtve tehetséges kutatóink számára a gyorsabb ideológiai és szakmai fejlődés lehetőségeit, és megtalálva a kutatómunkára nem alkalmas intézeti dolgozók más munkaterületre való átirányításának módozatait. A káderfejlesztési terv elkészítése során mégegyszer részleteiben meg kell vizsgálni az intézeteinkben félálláson dolgozó tudományos munkatársak intézeti perspektíváját, a kettős állások nem egyszerű problémáját."

Intézeteink az Elnökség határozatának megfelelően előkészítették a tudományos dolgozók és érdemi ügyintézők minősítését. Ez a munka, amit általában intézeteink körültekintéssel, alaposan végeztek el, — viszonylag

kevés minősítést adott vissza az Osztályvezetőség kiegészítés céljából — ha első is, de fontos lépés volt az intézetek kádermunkájának tervszerűbbé tételére, a céltudatos, folyamatos nevelőmunkára. Legtöbb intézetünkben a minősítés alkalmat adott arra az intézet vezetőinek, osztályvezetőinek, és egyben szükségessé is tette, hogy számba vegyék munkatársaik tudományos tevékenységének eredményeit és fogyatékosságait, megkeressék a minősítettekkel együtt azokat a módozatokat, amelyekkel szakmai, ideológiai fejlődésüket meg lehetne gyorsítani. Ha nem is tárták fel minden esetben teljes nyíltsággal a negatívumokat, megállapítható, hogy a minősítés, a káderfejlesztési terv kidolgozása intézeteink munkájában pozitíven éreztette hatását.

A minősítések lezárása után, a káderfejlesztési terv összegezésekor megállapította az Osztályvezetőség, hogy az utóbbi évek alatt az Osztály és az intézetek vezetői erőfeszítéseinek eredményeképpen kialakult a Közgazdaságtudományi Intézetben, a Történettudományi Intézetben, az Állam- és Jogtudományi Intézetben egy tudományosan képzett, ideológiailag szilárd kutatókollektíva, amelynek zöme az idősebb kutatókkal együttműködve szakmailag az utóbbi négy-öt évben jól fejlődött, életkorát tekintve viszonylag fiatal szakemberekből áll. Ebbe az irányba fejlődik a Filozófiai Intézet, a Régészeti Kutató Csoport és lépett előre jelentősen a Földrajztudományi Kutatócsoport.

Intézeteink kádermunkájában hármas feladatot kellett és kell megoldani. Tervszerűen, sokoldalú támogatással elő kell segíteni kutatóink szakmai, ideológiai fejlődését; más munkaterületre irányítani azokat az intézeti dolgozókat, akik nem bizonyultak alkalmasnak tudományos munkára, és harmadszor szervezett formában biztosítani kell az utánpótlást. Intézeti kutatóink szakmai fejlődése az utóbbi évek alatt jelentősen előrehaladt, intézeteink tudományos dolgozói közül ma 4 a tudományok doktora, 61 a tudományok kandidátusa; és meggyorsult a fokozattal még nem rendelkező fiatalok szakmai fejlődése is.

Intézeteink egyik fontos feladata most abban áll, hogy biztosítsák azokat a feltételeket, amelyeket a minősítések során személyremenően állapítottak meg és az intézetek vezetői, osztály- és csoportvezetői törekedjenek arra, hogy a kutatók fejlődésének segítése, irányítása rendszeres, mindennapi, tudatos munkájukká váljék.

A minősítések alapján viszonylag kevés tudományos dolgozó más munkakörbe való áthelyezésére tettek javaslatot intézeteink vezetői. Alapjában e tekintetben kedvező a helyzet intézeteinkben és ha az Osztály, az intézetek vezetői azokban az esetekben, — mikor meghatározott türelmi idővel adtak lehetőséget néhány tudományos dolgozónak tevékenységük eredményességének bizonyítására, — következetesen fognak eljárni, ez kedvező hatással lesz az intézeti munka szakmai színvonalának emelésére és a munkafegyelem további javulására.

Több intézetünkben az elmúlt 2—3 év alatt világossá vált, hogy a szakemberigény egy részének kielégítése legeredményesebben úgy biztosítható, ha az intézetek saját maguk nevelik kezdő, az egyetem elvégzése után közvetlenül, vagy egy-két év múlva az intézethez kerülő fiatal emberekből kutatóikat. Az Elnökség által megvalósított gyakornok rendszer több tudományterületen bevált; de a gyakornoki helyek kis száma miatt — összesen 5 gyakornoki helyünk van — ez még korántsem jelent megfelelő keretet az utánpótlás biztosításához. Egyes tudományágakban, pl. a közgazdaságtudomány, állam- és jogtudomány területén a káderutánpótlás legeredményesebb módja az lenne, ha 2—3 évet a gyakorlatban eltöltött fiatal szakemberek felvételével lehetne az igényeket kielégíteni. Ez azonban elsősorban anyagi okok miatt igen nehezen járható út.

Az intézetek és az Osztály kádermunkájának fontos részét kell képeznie az intézeti vezetőfunkciókban levők fejlődésének figyelemmel kísérése és helyes kiválasztása. Jelenleg valamennyi intézetünk vezetése megoldottnak tekinthető, az intézeti osztályok vezetése — néhány kivételtől eltekintve — szintén kielégítő. Természetesen a tudományos munka irányításában betöltött fontos szerepük miatt intézeteink vezetőinek fokozni kell a követelményeket az osztályvezetőkkel szemben, egyben segítséget is kell nyújtani számukra tudományos tevékenységük eredményes folytatásához.

Az Osztályvezetőségnek törekednie kell vezető tudósaink tehermentesítésére a különböző tudománypolitikai, tudománytervező funkciók jobb elosztása révén. Az utóbbi évek alatt egyre jobban megértek annak feltételei, hogy csökkentve idősebb kutatóink funkcióit, bátrabban, nagyobb számban vonjunk be fiatalokat bizottságainkba, a folyóiratok szerkesztőbizottságaiba, társaságaink vezető funkcióiba, a tudományos minősítések munkájába. Ezt igyekezett elérni az Osztályvezetőség a szerkesztőbizottságok legutóbbi átalakításánál és ezt is figyelembe véve kell az előttünk álló év folyamán a jövő évi közgyűlésig jól átgondolt előkészítő munkával bizottságaink átalakítására felkészülni.

Itt kell megemlíteni, hogy egyes fontos funkciók betöltése maga után vonja szükségszerűen három—négy más funkció ellátását is. Pl. az intézetigazgató: vezetője az intézet tudományos tanácsának, tagja az akadémiai bizottságnak, általában tagja az Osztályvezetőségnek, szerkesztője vagy szerkesztőbizottsági tagja az intézet folyóiratának, esetleg tagja az illető tudományág területén működő tudományos társaság vezető szervének. Ezekben az esetekben lényeges csökkentésre törekedni célszerűtlen. Ugyanakkor körültekintő mérlegelés alapján a jelenlegi helyzeten lehet — egyes esetekben lényegesen is — változtatni, amikor a funkciók halmozódása arra vezethető vissza, hogy akadémiai tagokat, vezető tudósokat, nagy tekintélyük, kiemelkedő tudományos tevékenységük, tudományszervezési gyakorlatuk alapján annak mérlegelése nélkül, hogy aktív tevékenységet ki tudnak-e abban a funkcióban fejteni más irányú elfoglaltság miatt, beválasztják a tudományág

vagy szaktudományával határos tudományterület legkülönbözőbb bizottságaiba, társadalmi szerveibe.

Tisztelt Osztályülés!

Az Osztályvezetőség koordináló, egy-egy tudományág egészét befolyásoló tevékenységében jelentős szerepet töltenek be az akadémiai bizottságok. Ebből kiindulva az Osztályvezetőség szükségesnek tartotta, hogy folyamatosan megvizsgálja egy-egy akadémiai bizottság ilyen jellegű tevékenységét. Így került sor az Állam- és Jogtudományi Bizottság koordináló, tudományszervező, tudományirányító tevékenységének megtárgyalására. Az itt leszűrt tapasztalatokra bizottságaink munkájának tárgyalásánál még visszatérünk.

Osztályvezetőségünknek az Osztályhoz tartozó tudományágak egészére kiható fontos feladatát képezi az évi könyvkiadási tervek jóváhagyása, illetőleg az akadémiai könyvkiadás és folyóiratkiadás irányításában való részvétel. A beszámolási időszakban Osztályülésen tűztük napirendre a folyóirataink szerkesztőinek, ill. főszerkesztőinek jelentése alapján az Osztályhoz tartozó folyóiratok helyzetét. A múlt évben összességében felmérte az Osztály a folyóiratok kiadásával kapcsolatos problémákat és ekkor határozta el, hogy szükséges egyenként vizsgálat tárgyává tenni folyóirataink tartalmi, szerkesztési, terjesztési és kiadástechnikai kérdéseit.

Az Osztályülés megállapította, hogy folyóirataink tartalmi, ideológiai színvonala az elmúlt két évben általában emelkedett. E téren fejlődés mutatkozik most már művészettörténeti és régészeti folyóirataink is.

Az Osztály felhívta a szerkesztők figyelmét, hogy növeljék a folyóiratoknak a tudományos viták kibontakozásában játszott szerepét, foglalkozzanak fokozottabban a tudományág módszertani kérdéseivel. Néhány folyóirat esetében a tartalmi és az ideológiai színvonal emelése érdekében több részletkérdésre hívta fel a szerkesztők figyelmét.

A folyóiratok színvonalának javítása érdekében az Osztály szükségesnek tartotta több szerkesztőbizottság kiegészítését, ill. átszervezését.

Az Osztály szükségesnek tartja, hogy a szerkesztőbizottságok tervszerűbben irányítsák a folyóiratok munkáját, növeljék a szerzőktől kért, a szerkesztőbizottság által szükségesnek tartott tanulmányok, cikkek számát.

Folyóirataink munkájával kapcsolatban szerkesztőbizottságaink, Osztályvezetőségünk feladatát abban lehet összegezni: törekedni kell a folyóiratok szakmai, ideológiai színvonalának további emelésére, az egyes folyóiratok profiljának megfelelően növelni kell a tudományág elvi, módszertani kérdéseit tárgyaló cikkek, tanulmányok számát, fejleszteni a folyóiratok kritikai tevékenységét. Elsősorban Actáinknál kell elérni, hogy a magyar tudomány jelentős eredményeinek ismertetése mellett kritikailag foglalkozzanak a tudományágukban nemzetközi téren jelentkező burzsoá irányzatokkal és elméletekkel.

Az egy évvel ezelőtt megtartott kibővített Osztályülésen az Osztály-

vezetőség beszámolójának vitájában Szalai Sándor levelező tag felhívta az Osztályvezetőség figyelmét az új társadalomtudományi kutató módszerek fokozottabb elterjesztésének szükségességére. Ennek alapján az Osztályvezetőség megvitatta Szalai Sándor levelező tagnak „A társadalomtudományi kutatás új, hazánkban még kevésbé bevezetett módszereinek kérdése, különös tekintettel az állami és gazdasági vezetés operatív szükségleteire" című előterjesztését. Az Osztályvezetőség beható vita után Szalai Sándor vezetésével bizottságot küldött ki egy olyan elemzés kidolgozásra, amely segítségével fel lehet mérni intézeteink e téren kifejtett tevékenységét és ki lehet jelölni a konkrét tennivalókat. Sajnos e vitaanyag mind ez ideig nem készült el s így nem kerülhetett sor szervezett intézkedésre a felmerült javaslatok megvalósítása érdekében.

Az Osztályvezetőség a beszámolási időszakban 9 ülést tartott és az Osztály tagjai 4 alkalommal ültek össze. Az Osztályvezetőség törekedett arra, hogy az Osztály tagjait fokozottabb mértékben vonja be az Osztály egészét érintő fontosabb kérdések megvitatásába, az irányító munkában felmerülő nagyobb horderejű kérdések tisztázásába. Így a könyvkiadási terv kialakítása mellett Osztályülésen tárgyaltuk meg folyóirataink helyzetét, az intézetek belső ellenőrzéséről készült jelentést. Osztályülés elé terjesztettük a második ötéves kutatási tervet és intézeteink 1963. évi kutatási tervének megvitatásában részt vettek a szakterületileg illetékes osztálytagok is.

Az MTA Elnöksége a múlt év őszén megvizsgálta az Osztályvezetőség irányító tevékenységét az Osztályülésen kialakított jelentés alapján. E jelentés tárgyalása során az Elnökség megállapította, hogy „a II. Osztály az elmúlt évek során az Akadémia közgyűlési és elnökségi határozatainak megfelelően, valamint az egész magyar tudomány fejlődésének követelményeiből kiindulva, sokoldalú irányító tevékenységet fejtett ki, bátran kísérletezett az irányítás új módszereivel, keresve az Osztályhoz tartozó sokféle tudományág sajátosságaihoz leginkább alkalmazkodó irányítási módszereket."

Ebben a jelentésben az Osztályvezetőség az elért eredmények és a fejlődés ellenére is két lényeges fogyatékosságot állapított meg saját munkájára vonatkozóan. Az egyik, hogy viszonylag sokat foglalkozik az irányító tevékenységéből fakadó szervezeti kérdésekkel, és kevés ideje marad egy-egy tudományág, vagy több tudomány közös elméleti, módszertani kérdéseinek megvitatására, vagy egy-egy nagyobb jelentőségű tudományos kérdés külső szakemberek bevonásával történő megtárgyalására. A másik fogyatékossága az Osztályvezetőség, — de az egész Osztály munkájának is — az, hogy több esetben nem sikerült a hozott helyes határozatokat, intézkedéseket, állásfoglalásokat minden tudományág területén, minden intézetben megfelelő magas szinten érvényre juttatni.

Az Osztályvezetőség irányító tevékenységében mutatkozó nehézségek okát részben az Osztályhoz tartozó tudományágak nagy számában és sokféle-

ségében, részben a szaktitkárság létszámának elégtelenségében jelölte meg. Ez utóbbi különösen érezhető a hozott határozatok végrehajtásának egyenetlenségében és az előkészítő munka fogyatékosságában. Az Osztályvezetőség megítélése szerint ahhoz, hogy az Osztály munkáját megjavítsa, irányító tevékenységének színvonalát és hatékonyságát emelje, szükséges megvizsgálni a társadalomtudományok elhelyezkedését az Akadémián belül és előkészíteni a társadalomtudományoknak az akadémia osztályok közötti más elosztását, vagy legalábbis a II. Osztály kettéosztását. Ennek megvizsgálását indokolttá teszi az Osztályhoz tartozó 9, egymástól sokszor igen távol eső tudományág, a 8 tudományos intézmény irányítása és a különböző tudományágak sajátosságaiból szükségszerűen adódó különböző módszerek követelménye. A külföldi akadémiák példája, de a hazai viszonyok tárgyilagos megítélése is azt mutatja, hogy helytelen egy akadémiai osztályba 9 tudományágnak tartoznia, amikor több osztály csak három, vagy egy tudományágért felelős.

Az Elnökség az Osztály érvelését elfogadta és a főtitkár vezetésével bizottságot küldött ki a társadalomtudományok Akadémián belüli jelenlegi elhelyezésének megvizsgálására, egy olyan javaslat kidolgozására, hogy miképp lehetne új szervezeti keretek között hatékonyabbá tenni a társadalomtudományok irányítását.

Bizottságaink tevékenysége

A Magyar Tudományos Akadémia Szervezési és Működési Szabályzata többek között a bizottságok feladatává teszi az országos távlati kutatási terv kialakításában való közreműködést, a tudományszak elvi, módszerbeli kérdéseinek és egyes tudományos eredményeinek megvitatását, a tudományban működő akadémiai intézmények és az Akadémián kívüli intézmények kutatómunkájának összehangolását, ezen intézmények között az együttműködés és a munkamegosztás előmozdítását, a szakterület nemzetközi kapcsolatainak ápolását, a tudományág felsőoktatásának és tudományos képzésének, a tudományszak folyóiratainak, könyvkiadásának figyelemmel kísérését és az utóbbival kapcsolatos szervezeti kérdések megvitatását.

Bizottságaink e feladatok ellátását közel sem egyforma szinten, egyenlő mértékben oldják meg. Egyes bizottságaink eredményes működése ellenére a beszámolási időszakban koordináló, irányító, az egész tudományágat befolyásoló tevékenységükben némi visszaesés tapasztalható. E visszaeséshez többek között hozzájárul az a bizonytalanság, ami a távlati kutatási terv fő feladatait koordináló bizottságok felállításával, illetőleg az akadémiai bizottság és a koordináló bizottság közötti viszony tisztázatlanságában jelentkezett, és emellett az az örvendetes tény, hogy az egyetemi tanszékek tudományos munkájának irányításába és anyagi támogatásába mint irányító szerv a Művelődésügyi Minisztérium is bekapcsolódott.

Az országos távlati kutatási terv kialakításában való közreműködés természetszerűleg azoknál a bizottságainknál nem okozott semmiféle módszerbeli problémát, ahol az akadémiai bizottság azonos a koordináló bizottsággal (filozófia, történettudomány, szociológia). De tisztázatlan, hogy az akadémiai bizottság e feladatának milyen módon tud eleget tenni pl. az állam- és jogtudomány területén, ahol nem azonos a két bizottság összetétele. Még bonyolultabb, súlyosabb formában jelentkezik a kérdés a Közgazdaságtudományi Bizottság esetében, ahol 5 koordináló bizottság működik. Az Állam- és Jogtudományi Bizottság jelentésének tárgyalása alkalmával az Osztályvezetőség megállapította, hogy szükséges az akadémiai bizottság koordináló tevékenysége szempontjából a bizottságnak megismernie a távlati kutatási tervet és a koordináló bizottság tevékenységét és tapasztalatait. Még fontosabb a koordinációs bizottságok tevékenységének összehangolása szempontjából, hogy a Közgazdaságtudományi Bizottság tájékozódjék a tudományág területén működő 5 koordinációs bizottság eddigi tapasztalatairól. Helyeselhető tehát az a kezdeményezés, hogy a közeljövőben napirendre tűzi a koordinációs bizottságok jelentései alapján a Közgazdaságtudományi Bizottság a tapasztalatok megvitatását.

Elvileg tisztázott és gyakorlatilag is több területen már kezdeti eredményeket hozott az a koordináló tevékenység, amit a koordináló bizottságok fejtenek ki a távlati kutatási terv fő feladata körébe tartozó kutatásokra vonatkozóan. Igen különböző, ma még sok tekintetben tisztázatlan azonban az a módszer, ahogyan az akadémiai bizottság összehangolja a tudományágban működő akadémiai és nem-akadémiai intézményekben folyó olyan kutatásokat, amelyek kívül esnek a távlati kutatási terv keretein. A bizottságoknak e téren kifejtett tevékenysége már az elmúlt években sem volt minden tekintetben kielégítő, bár egyes tudományterületeken az akadémiai céltámogatások viszonylag nagy területre való kiterjedése és így a céltámogatott témák jóváhagyása és ellenőrzése nagyobb lehetőséget biztosított ehhez a munkához, mint a jelenlegi helyzet. Míg korábban egyes tudományterületeken (történettudomány, régészet, pedagógia, földrajz, művészettörténet) az Osztály céltámogatással az egyetemi tanszékeket csaknem kivétel nélkül átfogta, addig ezév január 1-től több tudományág területén (mint pl. pedagógia, földrajz, történettudomány), működő valamennyi egyetemi tanszék tudományos munkája kikerült az Osztály közvetlen irányítása alól.

Ahhoz, hogy bizottságaink ezen feladatokat meg tudják oldani addig is, míg megnyugtató szervezeti megállapodás nem születik az Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium között ebben a tekintetben, keresni kell azokat a megoldásokat, amelyek bizottságaink ilyen irányú tevékenységét az eddigieknél hatékonyabbá tehetik. A Régészeti Bizottság hosszú évek gyakorlata alapján ma is véleményezi pl. a múzeumok tudományos, éves tervét, a jogtudomány területén megvan a lehetőség arra, hogy a bizottság az állam- és jogtu-

dományi karok dékánjaitól megkérje a tanszékek éves kutatási tervét és véleményét nyilvánítsa. A Régészeti Bizottság gyakorlatát követheti a Művészettörténeti Bizottság is.

Azokon a területeken, ahol a koordinációs bizottság azonos az akadémiai bizottsággal, a távlati kutatási terv kiindulása, az 5 éves kutatási terv kialakítása, a távlati kutatási terv célkitűzéseit szolgáló éves terv kialakítása során az akadémiai bizottság az eddigieknél magasabb szintű koordináló tevékenységet fejtett ki, de ez sem esik a legtöbb esetben egybe az egész tudományág területét átfogó koordináló tevékenységgel. Az eddigiekből is látszik, hogy a tudományos kutatás koordinálásának kérdése mennyire bonyolult és jelenleg több lényeges ponton rendezetlen.

Bizottságaink vezetőinek öntevékenyen is keresniök kell azokat a módozatokat, hogyan lehet biztosítani az áttekintést, legalább a legfontosabb kutatóhelyeken (intézet, tanszék, múzeum, levéltár) folyó kutatások felett, elkerülve azokat a veszélyeket, amelyek a feladat megoldásánál a túlzott adminisztrációban, ugyanazoknak a kérdéseknek több, hasonló összetételű fórumon való megtárgyalásában rejlenek.

Viszonylag könnyebb a helyzet szervezeti szempontból a tudományszak elvi, módszerbeli kérdéseinek megvitatását illetően. Ebben a vonatkozásban több bizottságunk eredményesen folytatta munkáját (Állam- és Jogtudományi, Történettudományi, Régészeti, Szociológiai Bizottság). Eredményesen folyt különösen a Régészeti Bizottság területén egyes tudományos eredmények megvitatása, illetőleg azAkadémia által támogatott témákban elért kutatások eredményeinek megvizsgálása. Mint ismeretes a koordinációs bizottságoknak is feladatuk, hogy a távlati kutatási terv végrehajtása során elért fontosabb eredményeket megvitassák és a kutatási feladatok végrehajtását ily módon is ellenőrizzék. Az Állam- és Jogtudományi Bizottság vonatkozásában merült fel az a probléma, hogy miképp egyeztethető össze a koordinációs bizottságnak ez a tevékenysége az akadémiai bizottság ilyen irányú feladatával. Az Osztályvezetőség véleménye szerint a két bizottság közötti együttműködés által könnyen összeegyeztethető ez a tevékenység.

Röviden még a nemzetközi kapcsolatok ápolásából adódó bizottsági feladatokra kívánunk kitérni. Ezen belül is arra a tevékenységre, amit egyes bizottságaink fejtenek ki nemzetközi tudományos kongresszusokon vagy konferenciákon való részvétel előkészítésében. E tekintetben eredményes és sokoldalú munkát fejt ki a Történettudományi Bizottság, az Állam- és Jogtudományi Bizottságnak erre a célra létrehozott kislétszámú szervező bizottsága és hasonló szervezeti megoldással látja el ilyen irányú feladatát a Földrajztudományi Bizottság is. Kívánatosnak látszik, hogy az Osztályvezetőség bizottságainak ilyen irányú tevékenységére a nemzetközi kapcsolatok (elsősorban a tanulmányutak, kongresszusok, konferenciákon való részvétel) eredményeinek értékelésében az eddigieknél rendszeresebben támaszkodjék.

Több bizottságunk eredményes munkát fejtett ki az elmúlt évben megtartott konferenciák, munkaértekezletek megszervezésében. Így az Állam- és Jogtudományi Bizottság a termelőszövetkezeti jogi munkakonferencia előkészítésével, amelyen társadalmi, gazdasági és politikai fejlődés szempontjából fontos kérdések kerültek nemzetközi szinten összegezésre, új javaslatok, elgondolások megvitatásával hasznosan segítette elő a tudományos eredmények továbbfejlesztését, illetve ezeknek a szomszédos szocialista országokkal való kicserélését.

Jelentős és érdemleges munkát fejtett ki a Pedagógiai Bizottság külföldi résztvevőkkel megrendezett munkaértekezlet megszervezésével, mely munkaértekezlet középpontjában az oktatási folyamat korszerűsítésének strukturális kérdései állottak. E munkaértekezlet sikeresen teljesítette feladatát, a nemzetközi eszmecsere hasznosan befolyásolta az oktatási munkával kapcsolatos szemléletmód hazai alakulását.

Nagy feladatot rótt a Földrajztudományi Bizottságra a Földrajzi Társasággal és a Földrajztudományi Kutatócsoporttal együtt egy nemzetközi rendezvénynek és egy külföldi résztvevőkkel szervezett hazai konferenciának a lebonyolítása. Mind a Nemzetközi Földrajzi Unió Nemzeti Atlaszok Bizottságának plenáris ülése, mind a konferencia eredményes munkát végzett. A külföldi résztvevőkkel rendezett földrajzi konferencia fő célkitűzése arra irányult, hogy a természeti földrajzban, a gazdasági földrajzban egyaránt olyan témákat állítsanak a kutatás középpontjába, illetve az e téren elért eredményeket vitassák meg nemzetközi szinten, amelyek közvetlenül is szolgálják és kiszélesítik a földrajztudomány és a gyakorlat kapcsolatát. Mind a bemutatott kutatási eredmények, mind a konferencia szervezése jó visszhangot váltott ki a külföldi résztvevőkben, ami többek között azzal is lemérhető, hogy ez évre két nemzetközi földrajzi szervezet is Magyarországon kívánta üléseit megtartani. Ezek közül csak az egyiknek a megrendezésére kerül sor.

Tervezett konferenciáink közül elmaradt a filozófiai munkaértekezlet, elsősorban az előkészítés elhúzódása, késedelmes volta miatt.

Már a múlt évben megkezdte egy nemzetközi reneszánsz konferencia előkészítését a Művészettörténeti Bizottság és a Történettudományi Bizottság is kialakította, az Osztrák—Magyar Monarchia történetével foglalkozó 1964 tavaszán megrendezésre kerülő, nemzetközi konferencia tematikáját.

Bizottságaink konferenciaszervezési tevékenysége intézeteinkkel, nem egyszer társaságainkkal együtt eredményesen szolgálják tudományágak fejlődését, a nemzetközi együttműködés ápolását és a magyar tudomány eredményeinek külföldi szakemberekkel való megismertetését. Az elmúlt év ilyen irányú tapasztalatai azt mutatják, hogy eredményesebbek a konkrét, jól körülhatárolt témakörökkel szervezett munkaértekezletek, amelyeken mind a külföldi, mind a hazai szakemberek közül elsősorban vagy csak a témakörben járatos, abban dolgozó kutatók vesznek részt.

Az Osztályvezetőség úgy látja, fokoznia kell azokat az erőfeszítéseket, amelyekkel bizottságaink tevékenységét magasabb szintre lehet emelni, megszüntetve azokat a bizonytalanságokat, amelyek fékezik bizottságaink munkáját. Az Osztályvezetőségnek is keresni kell azokat a módszereket, feladatokat, amelyek alkalmazásával, illetőleg megoldásával a bizottságok koordináló tevékenysége mellett az eddigieknél jobban kibontakoztathatja a bizottságok elvi irányító, az egész tudományág fejlődését befolyásoló munkáját. Egy-egy olyan feladat elvégzése, mint pl. az adott tudományág egész kiadványtervének megvitatása, vagy egy tudományág két-három éves könyvtermésének értékelése, vagy több tudományágat érintő tudományos módszertani kérdések közös bizottsági vitája, növelhetik akadémiai bizottságaink szerepét egész tudományos életünkben és az eddigieknél eredményesebben oldhatják meg a rájuk bízott feladatokat.

Bizottságaink munkájának eredményessége nagymértékben függ a bizottsági elnökök, titkárok és tagok aktivitásától, kezdeményező készségétől. Bár a bizottságok megújításánál törekedtünk arra, hogy a formális tagságokat megszüntessük, bizottságaink tevékenységét vizsgálva meg kell állapítanunk, hogy még mindig vannak csaknem valamennyi bizottságunkban passzív tagok, ami kedvezőtlenül befolyásolja bizottságaink egész tevékenységét.

A koordinációs bizottságok munkájáról

A beszámolási időszakban alakult meg és kezdte meg működését az Osztályhoz tartozó tudományterületeken az Osztály felügyelete mellett 9 koordinációs bizottság az országos távlati kutatási terv 9 fő feladatának megtervezése és e fő feladatokban folyó kutatások összehangolása céljából. 5 koordinációs bizottság a közgazdaságtudomány területén, 1 az állam- és jogtudomány területén, 1 a dialektikus materializmus és a logikai kutatások területén, 1 a szociológia és a történelmi materializmus területén és 1 a történettudományon belül a legújabbkori magyar történetkutatás területén fejti ki működését.

Anélkül, hogy az Osztályvezetőség beszámolójában vállalkozna arra, hogy részletes elemzését adja e bizottságok munkájának, csak vázlatosan mutatunk rá az elvégzett feladatokra, illetőleg néhány pontban összegezzük az eddigi tapasztalatokat.

A múlt év nyarán megalakult koordinációs bizottságok első feladata volt felülvizsgálni az előző évben működött előkészítő bizottságok által kidolgozott tervtanulmányokat és ennek alapján elkészíteni a fő feladatok tematikai tervét. E munka elvégzése a közgazdaságtudomány területén működő koordinációs bizottságok esetében okozott nagyobb nehézséget, aholis a fő feladatok jelentős összevonása miatt a koordinációs bizottságok nagyrésze nem támaszkodhatott a tervtanulmányokra, és újonnan kellett meghatározni a témacsoporto-

kat, feltérképezni a kutatóhelyeket és a már megindult kutatásokat. Ez a munka a TFT által megadott ütemtervtől való elmaradást okozott, ami egyes bizottságaink jelenlegi tevékenységére is kihat.

A koordinációs bizottságoknak egyik legfontosabb feladata volt ezen időszakban a fő feladatok 5 éves tematikai tervének elkészítése, ill. közreműködés a főhatóságok ötéves kutatási tervének kidolgozásában. E munka legtöbb koordinációs bizottságunknál eredményesen lezárult, néhány kivételtől eltekintve elkészültek az 5 éves, főhatóságokkal egyeztetett tematikai tervek.

A távlati kutatási terv fő feladatainak kidolgozását szolgáló kutatások szervezett megindítását, ill. folytatását kívánták elősegíteni a koordinációs bizottságoknak 1963. évre szóló témaajánlásai. A koordinációs bizottságok az 5 éves terv alapján állították össze az ez évre szóló kutatási témajavaslataikat és közölték a távlati kutatási terv kutatásaiban résztvevő tudományos intézményekkel. Koordinációs bizottságaink egy részénél ez a tevékenység párhuzamosan folyt az 5 éves kutatási terv kidolgozásával, így elsősorban néhány közgazdaságtudományi koordinációs bizottságnál e témajavaslatok nem készültek el a tervezett időben, így nem is tudták hatékonyan befolyásolni a kutatóhelyek éves tervét.

Annak ellenére, hogy a tapasztalatlanság, egyes esetekben a vártnál lényegesen nagyobb nehézségek jelentkezése zökkenőket okozott bizottságaink egy részénél, az elvégzett munka jelentős előrelépés volt a fő feladatok körébe eső kutatások felmérése, a kutatási erők összefogása, tevékenységük tervszerűbbé tétele irányába. E helyzetfelmérés a kutatási feladatoknak tervbe való összefoglalása, illetőleg a tervek elkészítése után koordinációs bizottságaink munkájának egy újabb szakasza indul meg, melynek középpontjában a fő feladatok keretében folyó kutatások érdemi megismerése és koordinálása kerül.

Az elmúlt évek tapasztalatai azt mutatják, néhány jól körülhatárolt fő feladat kutatásait irányító koordinációs bizottság tevékenységét nem számítva, hogy a koordinációs bizottságok egy része, maga az Osztály sem volt felkészülve arra a bonyolult, viszonylag nagy adminisztrációval járó munkára, amelyeket a fent vázolt feladatok elvégzése jelentett. A koordinációs bizottságok munkájában a nehézségek elsősorban a közgazdaságtudomány területén mutatkoznak, ahol a koordinációs tevékenység eredményes kifejtését nemcsak az egyes fő feladatokon belüli feladatok és témacsoportok nagyfokú komplexitása, a kitűzött feladatok sokoldalúsága nehezíti, hanem a fő feladatok közötti egymásbafonódások, szoros összekapcsolódások is.

Koordinációs bizottságaink közül ez első szakaszban elvégzett munkánál több esetben megállapítható, hogy a bizottság érdemi munkáját az elnök, még inkább a titkár, ill. a bizottságnak legfeljebb még egy-két tagja végezte és néhány esettől eltekintve a bizottsági tagok nagy részét nem sikerült bevonni a koordinálás érdemi munkájába. Több bizottságunk előtt világossá vált, hogy

a fő feladatok keretében folyó kutatások érdemi felmérése, koordinálása az eddigi munkamódszerrel eredményesen nem valósítható meg. Megítélésünk szerint a jelenlegi helyzetet kedvező irányba befolyásolják a feladatoknak a bizottság tagjai között történő olyan megosztása, hogy egy-egy bizottsági tag állandóan figyelemmel kíséri egy témacsoportban folyó kutatásokat és be is számol a témacsoportban folyó kutatások állásáról. Azoknál a bizottságoknál, ahol a koordinálandó kutatóhelyek száma viszonylag kevés és mindössze két-három főhatósághoz tartozó kutatótevékenység összehangolása a feladat, ezt a munkát a bizottság titkára munkakapcsolatok formájában, viszonylag kevés adminisztrációval el tudja végezni. Ugyanakkor vannak olyan bizottságaink, ahol 14—16 főhatósághoz tartozó kutatóintézményben folyik a fő feladat körébe eső kutatótevékenység, ennek áttekintése, érdemben történő befolyásolása igen nehéz feladatot ró a lényegében társadalmi munkában tevékenykedő bizottsági titkárainkra.

Koordinációs bizottságaink előtt álló közvetlen feladatokat az alábbiakban összegezhetjük:

Az elmaradt tervezési feladatok mielőbbi elvégzése; az 1964. évi témaajánlások időben való jó előkészítése; a fő feladatok keretében folyó kutatások érdemi megismerése és koordinálása. Külön feladatként jelentkezik a közgazdaságtudomány területére eső 5 fő feladat tervének koordinálása.

Az elmúlt év tapasztalatai az Osztály számára szükségessé teszik, hogy jó előkészített, elemző munkával tanulmányozza koordinációs bizottságaink tevékenységét és a tapasztalatok felhasználásával nyújtson az eddigieknél hathatósabb segítséget bizottságaink munkájához.

Az intézetek munkája

Az Osztályhoz tartozó intézetek munkája 1962. évben tervszerűen folyt és eredményes volt. Az intézetek előtt álló feladatok, amelyeket az intézetek munkájával foglalkozó párt és akadémiai határozatok, valamint az országos távlati kutatási terv határoztak meg, alapjában megszabták az intézeti kutatás irányát.

Az intézetek általában figyelembe vették és érvényesítették múlt évi munkájukban azokat a határozatokat, amelyeket az Osztályvezetőség az elmúlt évi beszámoló megtárgyalásakor hozott. Ezek alapján intézeteink munkájában fokozódott a törekvés az illető tudományág elvi, módszertani problémáival való behatóbb foglalkozásra. Intézeteink tervkészítő munkájában egyre inkább érvényesül az a célkitűzés, hogy a fő témák kidolgozását elősegítő részkutatási feladatok kiválasztása és végzése egyben a gazdasági és kulturális fejlődés gyakorlati segítését is szolgálja, azzal az igénnyel, hogy a gyakorlati segítség az elméleti általánosítások irányában is kihasson. A tervezési munka általában minden intézetben számolt a feladatok reális megoldási lehetőségé-

vel, ami a tervek valóraváltásában kisebb zökkenőt okozott, az elsősorban előre nem látott körülmények jelentkezése volt.

Az intézetigazgatók irányító tevékenységét eredményesen segítették a legtöbb helyen a tudományos tanácsok. A tudományos tanácsok múlt évi munkája nem szorítkozott kizárólag az éves tervek vitájára, hanem fontos, az illető tudományág, vagy az intézet egyes problémájának megoldásába is bekapcsolódott. Így a Történettudományi Intézet tudományos tanácsa megvitatta a társadalomtörténeti kutatás helyzetét, az Állam- és Jogtudományi Intézet, Dunántúli Tudományos Intézet, Közgazdaságtudományi Intézet megvizsgálta az intézeti tudományos munka belső ellenőrzésének módszereit és a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos tanácsa több jelentősebb tanulmányt, kutatási eredményt vitatott meg. Több intézetünkben egyre hatékonyabban segítik az intézet vezetését az egyre rendszeresebbé és tartalmasabbá váló osztályvezetői értekezletek. (Közgazdaságtudományi Intézet, Állam- és Jogtudományi Intézet, Történettudományi Intézet).

Az utóbbi hónapokban jelentősen javult a Földrajztudományi Kutatócsoport vezetése, a kutatócsoport erőinek összefogása, a munkafegyelem.

A szakmai és ideológiai továbbképzés legtöbb intézetünkben fokozatosan javul és az ideológiai továbbképzés, a belső intézeti vagy osztálykeretekben megrendezett viták egyre inkább szerves részévé válnak az intézeti munkának. Ezzel kapcsolatban emeljük ki azokat a tudományos ülésszakokat, előadásokat, amelyeket a Filozófiai Intézet, Közgazdaságtudományi Intézet és a Történettudományi Intézet szervezett az SZKP XXII. kongresszusának az illető tudományág feladataira levonható tanulságairól.

Intézeteink tervező munkájának javulását mutatják az 1963 évi kutatási tervek. Az idei kutatási tervek összeállításánál intézeteink messzemenően figyelembe vették a távlati kutatási terv feladatainak megoldásából rájuk háruló tennivalókat. A 142 intézeti téma csaknem 80%-a kapcsolódik a távlati kutatási terv feladatainak megoldásához. Vannak intézeteink, ahol valamennyi kutatási téma a koordinációs bizottságok által ajánlott témák kidolgozását szolgálja (Közgazdaságtudományi Intézet, Régészeti, Földrajztudományi Kutatócsoport és a Dunántúli Tudományos Intézet). Ha bár ehhez a kedvező képhez az is hozzájárult, hogy egyes területeken a távlati kutatási fő feladat célkitűzései olyan átfogók, hogy csaknem valamennyi kutatás beleérthető a távlati kutatási terv témáiba, pl. a régészettudomány területén, mégis általában megállapíthatjuk, hogy intézeteink döntő többsége kapacitásának jelentős részét a legfontosabb kutatási témák kidolgozására koncentrálta.

A tervezés megalapozottabbá tétele szempontjából figyelemre méltó a Közgazdaságtudományi Intézet azon kezdeményezése, hogy a már elmúlt évben kísérletképpen megszervezett témakollektívák munkájának tervszerűbbé tételére, az intézet erőinek a legfontosabb feladatokra való tervszerű koncentrálására kidolgozta az intézeti kutatás többéves tervét, a koordiná-

ciós bizottságok által összeállított 5 éves kutatási terv figyelembevételével és erre építette az 1963. évi tervét. Több intézetünk az 1963. évi terv kidolgozásánál számolt a társintézetekkel való együttműködéssel, és a Dunántúli Tudományos Intézet mellett más intézetünk is tervbe vette külső munkatársak foglalkoztatását. Az Osztályvezetőség az éves tervek jóváhagyásánál felhívta az intézetek figyelmét a társintézetekkel való szorosabb kapcsolat kiépítésének szükségességére.

Az Osztályvezetőség az Elnökség határozatának megfelelően foglalkozott meglevő intézeteink prespektivikus fejlesztési, illetve új intézetek létrehozásának tervével. Az intézetek által készített létszámfejlesztési és beruházási igényeket az Osztályvezetőség megtárgyalta és kisebb módosításokkal elfogadta. A jelenlegi helyzetből kiindulva 1980-ig lényeges fejlesztést irányozott elő az Osztályvezetőség a Közgazdaságtudományi Intézetnél, a Filozófiai Intézetnél és a Régészeti Kutató Csoportnál, a Földrajztudományi Kutatócsoportnál, a Dunántúli Tudományos Intézetnél, az Állam- és Jogtudományi Intézetnél. Viszonylag kisebb fejlesztést tervezett a Történettudományi Intézetnél.

Az intézetfejlesztési tervben az Osztályvezetőség a következő önálló akadémiai kutatócsoportok, később akadémiai intézetek felállítását határozta el: Szociológiai Kutató Csoport 1963-tól, Pedagógiai Kutató Csoport 1964 vagy 1965-től és a Művészettörténeti Kutató Csoport 1965 vagy 1966-tól.

Az Osztályvezetőség a múlt évben több ízben foglalkozott a szociológiai kutatás helyzetével, az Elnökség is megvizsgálta és elfogadta azokat a javaslatokat, amelyeket a Szociológiai Bizottság terjesztett elő a szociológiai kutatások előmozdítására. Ezek közül legfontosabb szervezeti intézkedés volt, hogy 1963. január 1-vel fel kell állítani egy önálló kutatócsoportot a szociológiai kutatások meggyorsítására. Az Elnökség határozata alapján az Osztály megteremtette a feltételeket, hogy 10-es létszámmal megkezdhesse működését a kutatócsoport.

A pedagógiai tudomány előtt álló egyre növekvő feladatok és az e területen az igényekhez képest az alapkutatásokban meglevő lemaradás késztette arra az Osztályvezetőséget, hogy tervbe vegye egy önálló pedagógiai kutatócsoport, később intézet megszervezését. Eredetileg ennek felállítását közelebbi időpontra irányozta elő, azonban időközben a Művelődésügyi Minisztérium a távlati kutatási tervben szereplő fő feladat megoldásának elősegítésére, a tanszéki kutatóbázis kiszélesítésére tervbe vette egy pedagógiai kutatócsoport felállítását. Így az Osztályvezetőség arra az álláspontra helyezkedett, hogy bár nem mond le az önálló akadémiai kutatóbázis megteremtéséről, de azt későbbi időpontra halasztja.

Az Osztályvezetőség úgy ítélte meg a művészettörténeti kutatás helyzetét, hogy a távlati kutatási tervben szereplő célkitűzés megvalósításához szükséges — ha kis létszámmal is — egy kutatócsoport felállítása, amely képes lesz megteremteni az országban, elsősorban múzeumokban és egyetemi tanszékeken

folyó művészettörténeti kutatások összefogását és elvi módszertani segítségével magasabb szintre emeli a művészettörténeti kutatásokat. Az Osztályvezetőség addig is, amíg a kutatócsoport felállítására sor kerül, az ELTE művészettörténeti tanszékének kutatóállások biztosításával segíti a művészettörténeti kutatást, illetve kezdi meg ilyen formán az önálló művészettörténeti kutatócsoport megalapozását.

Az Akadémia által támogatott kutatásokról

Az Akadémia által támogatott más főhatóságok felügyelete alá tartozó intézményekben folytatott, ún. céltámogatott kutatások koncentrálása a múlt év folyamán lényegesen előrehaladt. Addig, míg 1959-ben az Osztály 58 intézményt (tanszék, múzeum, levéltár) részesített támogatásban, 1962-ben már csak 24 intézményt, míg ez évtől kezdve a támogatott intézmények száma 16-ra csökkent. E koncentrálás az Osztályvezetőség számára lehetővé tette, hogy egy-egy tudományágban folytatott kutatás támogatására nagyobb összegeket fordíthasson. Így a közgazdaságtudomány területén céltámogatás felhasználásával ez évben létrehozott az Osztályvezetőség egy Afro-ázsiai gyengén fejlett országok gazdasági kérdéseivel foglalkozó tanszéki kutatócsoportot, amely hivatott kielégíteni az e területen gyors ütemben megnövekedett, elsősorban különböző állami szervek részéről felmerült igényeket. Az eddigieknél lényegesebb összegeket tudunk fordítani a régészeti kutatások támogatására és továbbra is támogatjuk a történettudomány területén, elsősorban a levéltári kutatásokat és folytatjuk a művészettörténet, jogtudomány és bizonyos vonatkozásban a pedagógia támogatását.

Aspiránsképzés, tudományos minősítés

A beszámolási időszakban a múlt évihez hasonlóan folyt Osztályunk területén az aspiránsképzés és a tudományos minősítés. Az aspiránsfelvételek eredményeképpen az aspiránsok számát tekintve sikerült az elmaradást csökkenteni a filozófia, a pedagógia területén, lényeges előrelépés történt az előző évekhez képest a művészettörténet és a földrajztudomány területén is.

Ami a disszertációs viták tartalmi kérdését illeti, lényeges változás a múlt évhez képest a színvonal emelkedése irányában nem történt. Még mindig előfordulnak olyan esetek, amikor az opponenseknek felkért szakemberek nyílt állásfoglalás helyett nem vállalják az opponensi tisztet és még bírálóbizottsági tagoknál is előfordult, hogy a vita előtti lemondással igyekeznek kitérni a disszertáció elutasítása elől.

Remélhetőleg azok a tervezett intézkedések, amelyekre vonatkozóan a TMB-ban és az Akadémia Elnökségében az elképzelések már kialakultak, lényeges javulást fognak eredményezni az aspiránsképzés irányításában és

ellenőrzésében, valamint a tudományos minősítés törvényszerint előírt követelményeinek következetes alkalmazásában. A tervezett intézkedések szerint az ún. önálló aspiranturával kapcsolatos adminisztratív munka megszűnne és kandidátusi disszertáció megvédésének, illetőleg a kandidátusi vizsgák letételének engedélyezését disszertáció benyújtásával egyidejűleg lehet majd kérni. Remélhetőleg kedvező irányban fog hatni annak az elképzelésnek a megvalósítása is, hogy TMB szakbizottságok átszervezésével szakmailag egyöntetűbb összetételű szerv bírálja el a disszertációkat, illetőleg tesz javaslatot minősítésre a TMB-nak. A fenti intézkedések eredményeképpen várható, hogy az aspiránsképzés alapvető formáinak a rendes és levelező aspiránsok nevelésének irányítására és ellenőrzésére több gondot fordíthatnak e feladattal megbízott szervek.

Az Osztály nemzetközi kapcsolatainak alakulása

Az Osztály nemzetközi kapcsolatait a tanulmányutakra és különböző kongresszusokra való kiutazások, külföldi tudósok magyarországi tanulmányútjai, külföldi meghívottakkal rendezett hazai konferenciák, a különböző nemzetközi tudományos egyesületek tevékenységében való részvétel és az ún. közös kutatások terén végzett munka jelenti.

Ami az 1962. évi tanulmányutakat, kongresszusokon, konferenciákon való részvételt illeti, viszonylag jelentős eredményekről számolhatunk be. Az Osztály az Akadémia nemzetközi kapcsolatainak ápolása céljára rendelkezésre álló pénzügyi keretekből 12% erejéig részesül. Az Akadémiai anyagi támogatással, illetőleg meghívással 1962-ben 82 személy utazott külföldre — egyrészt tanulmányútra, másrészt konferenciára. Valamivel nagyobb, közel 100 volt a külföldi vendégek száma.

Az Osztályvezetőség az egyezményes keretek felhasználásánál ez évben egyre inkább arra törekedett, hogy a kiküldetések konkrét kutatási témákban való előrehaladást segítsék elő. Úgy látjuk megértek a feltételei annak, hogy elsősorban a kutatási igények határozzák meg a rendelkezésre álló kiküldetési keretek felhasználását, és az ismerkedést, csak kapcsolatfelvételt jelentő külföldi kiutazásokat önköltséges, ún. Ibusz támogató-leveles útra tereljük.

Az elmúlt évek tapasztalatai során világossá vált, hogy a külföldi intézetekkel való együttműködés legjobb formája az intézetek közötti közvetlen kapcsolat. Ebből kiindulva kísérelte meg az Osztály a szocialista országok jogtudományi intézetei igazgatói tanácskozásának rendszeressé tételét 1961-ben. E tanácskozás budapesti ülését a múlt évben a varsói megbeszélés követte, amelyben a jogtudományi intézetek közötti együttműködés szervezeti kérdései mellett a tartalmi kapcsolatok tekintetében is sikerült előrelépni. Az együttműködés tervszerűségét, tartalmasabbá tételét eredményesen segítik a történettudományok területén működő kétoldalú vegyesbizottságok.

A nemzetközi tudományos egyesületekben viselt tagság tekintetében az elmúlt évben további lépés történt, amennyiben az Elnökség hozzájárulásával az Állam- és Jogtudományi Intézet, mint nemzeti bizottság belépett az UNESCO-nál konzultatív státuszt élvező Nemzetközi Jogtudományi Egyesületbe.

A nemzetközi kapcsolatok javítása közvetlenül két feladat megoldását teszi szükségessé az Osztály területén. Felül kell vizsgálni az akadémiai egyezmények munkatervében szereplő közös kutatási témákat abból a szempontból, hogy az elmúlt két-három év tapasztalatai alapján, melyek azok, amelyek érdemi együttműködést jelentenek és melyeket kell formális voltuk miatt törölni. A kevesebb számú, de tényleges közös kutatást jelentő téma lehetővé teszi az Osztály és az intézetek számára is az eredményesebb munkát.

A másik tennivaló annak megvizsgálása, hogyan hasznosítjuk a külföldi kiküldetések, tanulmányutak kapcsán szerzett tapasztalatokat, eredményeket; hogyan fejlesszük tovább az e téren jelenleg alkalmazott módszereket, formákat. Abból kiindulva, hogy az egyezményes kiküldetési keretek döntő többségét az intézetek használják fel, egy-egy tudományág nemzetközi kapcsolatainak ápolásában az intézeteinknek egyre jelentősebb szerepe van, alkalmasnak látszik egy-egy intézeten belül két-három évre visszamenően megvizsgálni, milyen módszerekkel, hogyan tartják fenn és fejlesztik kapcsolataikat a külföldi társintézetekkel, milyen eredményekkel jár ez a kapcsolat, hogyan használják fel az intézet munkájában a kutatók külföldi tanulmányútjaik tapasztalatait, mennyiben bizonyultak hasznosaknak ezek a tanulmányutak. Egyik-másik területen bizottsági szinten történő hasonló felmérés is eredményesnek ígérkezik.

Könyvkiadásunkról

Az elmúlt évben az Osztály könyvkiadási tevékenysége — az Akadémiai Kiadón keresztül — az előző évekhez hasonló keretben folyt. Az „Értekezések a történettudomány köréből" sorozatban megjelent munkákat nem számítva — 25 kiadványunk jelent meg az Akadémiai Kiadónál. Közülük ki kell emelnünk Nemes Dezső: „Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—21.", Kovács István: „A szocialista alkotmányfejlődés új elemei", Elekes Lajos „Rendiség és központosítás a feudális államokban", „A termelőszövetkezetek megszilárdításának főbb jogi problémái", Szuhay Miklós: „Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1920-as években", Török Gyula: „Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert" című műveket.

Könyvkiadási tevékenységünkben a következő problémákkal küzdünk: A szerzők nagy többsége nem tartja be a kézirat elkészítésére vállalt határidőt és a könyvterveinkben szereplő művek száma az általában megjelentethető könyvek számának többszörösére halmozódott fel. A kiadónak átadott kéz-

iratok megjelentetése közel egy évet vesz igénybe, — idegen nyelvű kiadványaink esetében ennél jóval több — a kiadói apparátus túlterheltsége, a belső szerkesztés lassúsága miatt. Igaz, a kiadás elhúzódásában az is közrejátszott, hogy szerzőink egy része nem igazodik a Kiadó szabályaihoz, így pl. nem egy esetben hátráltatta a kiadást a jegyzetapparátus átdolgoztatása stb.

Külön gondot okoz a művek terjedelme. Az 1963. évi könyvterv összeállításánál az Osztály már törekedett a bizottságok által javasolt terjedelem csökkentésére, bizonyos eredményt értünk is el, és az 1964. évi könyvterv összeállításánál már bizottságaink egy része is alaposabb, ebből a szempontból is megfontoltabb javaslatot terjesztett elő, azonban különösen elkészült kéziratok, disszertációk terjedelemcsökkentése nagy erőfeszítéseket igényel továbbra is.

Tisztelt Osztályülés!

Az Osztályvezetőség legközelebbi feladatát abban látja, irányító munkájával arra törekszik, hogy intézeteink fokozottabb mértékben szolgálják azoknak a célkitűzéseknek a megvalósulását, amelyek a társadalomtudományok előtt állnak, azoknak a kutatási terveknek a valóraváltását, melyek társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődésünket segítik elő, hogy bizottságaink tevékenységük fejlesztésével magasabb szintre emeljék az Akadémia koordináló, egész tudományos életünket befolyásoló elvi, irányító szerepét.

Az Osztály előtt álló közvetlen megoldásra váró feladatokat az alábbiakban összegezhetjük:

a) Intézeteink szervezettségét, a kutatómunka intenzitását növelve biztosítani kell az 1963. évi kutatási tervek magasszintű és időben való végrehajtását, intézeteink tudományos erőinek jobb összpontosításával az 1964. évi kutatási tervek elkészítését.

b) Az eddigi tapasztalatokat felhasználva tervszerűbbé és hatékonyabbá kell tenni koordinációs bizottságaink tevékenységét, a meglevő lemaradás megszüntetésével biztosítani érdemi koordináló munkájuk kibontakozását.

c) Az Akadémiának az egész társadalomtudományi kutatást irányító és koordináló szerepéből fakadó feladatainak eredményes megoldása érdekében az Osztályvezetőségnek az akadémiai bizottságok ilyen irányú tevékenységének megjavítása útján törekednie kell a távlati kutatási terven kívül eső kutatások koordinálására, elvi befolyásolására is és e feladat eredményes elvégzését biztosító módszerek kialakítására.

d) Az Osztályvezetőségnek szorgalmaznia kell, hogy az eddigi eredményeket továbbfejlesztve intézeteink, bizottságaink, folyóirataink — szakmájuk sajátosságait szem előtt tartva — fokozzák erőfeszítéseiket a társadalomtudományok eszmei tisztaságáért, a kutatások elméleti színvonalának emeléséért, a korszerű kutatási módszerek alkalmazásáért, a marxizmus—leninizmus elméletétől idegen nézetek maradványainak leküzdéséért.

Tisztelt Osztályülés!

Társadalmunk fejlődésének a Párt VIII. kongresszusán kijelölt perspektívája, szocialista társadalmunk fejlődéséből a tudományok művelői iránt támasztott igények nagy és bonyolult, felelősségteljes feladatokat rónak a társadalomtudományok művelőire is. Minden remény megvan arra, hogy tervszerűbb, fokozottabb munkával Osztályvezetőségünk, bizottságaink, intézeteink, de valamennyi tudományos dolgozónk is eredményesen fel tudja használni azokat a kedvező lehetőségeket, melyek az utóbbi évek alatt a társadalomtudományi alkotó munka előtt kibontakoztak és jelentős új eredmények elérésével járul hozzá szocialista építésünkből, dolgozó népünk szocialista tudatának alakításából ránk háruló feladatok megoldásához.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Az Osztályvezetőség beszámolója után az elhangzott felszólalások részben Mátrai László akadémikusnak a nagygyűlés plenáris ülésén „A társadalomtudományi alkotó munka feladatai" címmel megtartott előadásához, részben az Osztályvezetőség beszámolójához kapcsolódtak.

Felszólaltak: Friss István akadémikus, Pach Zsigmond Pál levelező tag, Szamel Lajos, az állam- és jogtudományok doktora, Ember Győző akadémikus, Szalai Sándor levelező tag és Pécsi Márton, a földrajzi tudományok doktora.

FRISS ISTVÁN akadémikus

Mátrai László akadémikus hétfőn elhangzott „A társadalomtudományi alkotómunka új feladatai" című előadásához kívánok néhány, nem annyira polemikus jellegű, mint inkább kiegészítő megjegyzést fűzni.

Első megjegyzésem tárgya a személyi kultusznak a társadalomtudományok fejlődésére és különösen a közgazdaságtudomány fejlődésére gyakorolt hatása. Emlékeztetek Mátrai elvtárs előadásának következő két mondatára: „Mikor társadalomtudósaink még csak tanulták a marxizmust—leninizmust (1945—1950) érthető — de nem megbocsátandó — módon, inkább a klasszikus alaptételek deduktív igazolásával és kombinálásával foglalkoztak, semmint a társadalom új (és régi) jelenségeinek konkrét induktív kutatásával. Ugyanakkor a szektás politika szubjektivizmusa és voluntarizmusa is abban az irányban hatott, hogy a már meghozott intézkedések nyerjenek elméleti igazolást, nem pedig a hozandó intézkedések elméleti és ténykutató előkészítést, vagyis alkotó, aktív társadalomtudományi segítséget."

A közgazdaságtudományra vitathatatlanul ugyanúgy érvényes, mint bármely más társadalomtudományra, hogy a felszabadulást követő években mégpedig nemcsak 1950-ig, hanem legalább is 1953-ig főleg klasszikus, vagy klasszikusnak vélt alaptételek kombinálgatásával és megtörtént intézkedések igazolásával foglalkoztak, nem pedig konkrét tényeken alapuló kutatással és intézkedések elméleti előkészítésével. De itt nem két csupán időbelileg összeeső egymással párhuzamosan futó, de egyébként egymással össze nem függő eseménysorozatról van szó. Mindkét vonatkozásban a személyi kultusz körülményei befolyásolták és irányították a tudósokat. Ma már — ezt elfogulatlanul és örömmel állapíthatjuk meg — annyira eltávolodtunk ettől a korszaktól, hogy kezdenek feledésbe merülni azok a körülmények, amelyekre éppen utaltam. De, mert fennáll az a kötelezettségünk, hogy kiirtsuk a tudományból a személyi kultusz hatásának minden nyomát és kiküszöböljük a személyi kultusz visszatérésének minden lehetőségét, szükséges, és helyes ezekre a körülményekre emlékeztetni.

Ellentétben a marxizmus—leninizmus lényegével, a személyi kultusz idején a marxizmus—leninizmus, pontosabban a marxizmusnak—leninizmusnak Sztálin által megfogalmazott és nem minden tekintetben hű változata, forradalmi cselekvések irányvonalából dogmává változott. Ahogy távolodunk ettől a korszaktól, úgy tolul egyre több ember és különösen a fiatalok, a kort inkább már csak az irodalomból ismerők ajkára a kérdés: dehát hogyan történhetett ez?

Kimerítő feleletet erre a kérdésre ma még nem tudunk adni és e rövid hozzászólás keretében nem is bocsátkozhatom a kérdés taglalásába. Arra kell szorítkoznom, hogy egy-két főbb mozzanatra hivatkozzam. A közgazdaságtudományban az említett helyzet nem egyszerre, hanem fokozatosan alakult ki, Sztálin tekintélyének alapját a marxizmus—leninizmus forradalmi elméletének és forradalmi gyakorlatának védelmében szerzett nagy érdemek képezték. E tekintély birtokában azután Sztálin súlyosan vétett a marxizmus—leninizmus forradalmi szelleme ellen. Tekintélyét adminisztratív intézkedésekkel támasztotta alá. Sem azt, amit mondott, sem azt, amit tett, nem lehetett vitatni vagy bírálni, csak magyarázni és dícsérni. A személyi kultusz idején hasonló körülmények alakultak ki Magyarországon is. Saját gazdasági fejlődésünk tanulmányozását a közgazdászok számára hozzáférhető adatok szűkössége is akadályozta. A fejlődés elemzését lehetővé tevő statisztikák nem kerültek nyilvánosságra, csak nagyobb időközönként közöltek kevés összefoglaló számot.

Ez a néhány rideg tény természetesen nem elegendő a korszak jellemzésére, de valamennyire magyarázatul szolgálhat a közgazdaságtudomány stagnálására, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a termelőerők egyidejűleg végbemenő jelentős fejlődése, főleg pedig az ipari termelés gyors fellendülése — legalább is 1951-ig — általánossá tette azt a benyomást, hogy gazdasági fejlődésünkben minden rendben van.

Közgazdászaink tehát nem azért foglalkoztak inkább bizonyos tantételek magyarázgatásával, mint önálló kutatással, mert még csak tanulták a marxizmust—leninizmust, hanem főleg azért, mert az önálló kutatás lehetőségétől majdnem teljesen meg voltak fosztva. Az adott körülmények szorították őket arra, hogy részben tantételeket magyarázgassanak, részben a hozott intézkedéseknek a tantételekkel való összhangját bizonyítsák.

Helyénvalónak tartom Mátrai elvtárs előadását néhány, a revizionizmusra vonatkozó mondattal is kiegészíteni. Nem tekintem hiányosságnak, hogy a társadalmi tudományi alkotómunka új feladatairól szólva Mátrai elvtárs nem foglalkozott azokkal a revizionista jelenségekkel, amelyek közgazdaságtudományunkban időnként jelentkeztek. Valóban, itt új feladatokról nincs szó. Csak azért térek ki a kérdésre, mert valami összefüggés alkotómunkánk új feladatai és a revizionizmus elleni harc között mégis csak van. Miféle összefüggés? Közgazdaságtudományi munkánk oroszlánrésze ma közvetlenül a szocializmus teljes felépítését, illetve ennek meggyorsítását szolgálja. Revizionista veszélyt a mi körülményeink között olyan nézetek jelentenek, amelyek a gyakorlatban megvalósulva nem erősítenék, hanem gyengítenék szocialista gazdaságunkat, nem előrevinnék azt a szocializmus teljes felépítése felé, hanem visszafelé a kapitalista társadalom felé. Mivel a revizionizmus a felszabadulás óta ismételten behatolt gazdasági elméletünkbe és gyakorlatunkba, helyes, ha tapasztalatainkat hasznosítani igyekszünk. Két fő tanulságot szeretnék kiemelni. Az egyik az, hogy a revizionizmusban általában a városi és falusi kispolgárság egy részének a szocializmussal való szembenállása, illetve a szocializmustól való félelme tükröződött. A másik az, hogy a revizionista nézetek hírdetői általában nem léptek fel nyiltan a szocializmus ellen, hanem azt állították, hogy ők a szocializmus hívei s csak a szocializmus építése során elkövetett túlzásokat vagy hibákat akarják kiküszöbölni. Ezért fellépésük legtöbbször olyan időre esett, vagy legalább is nagyon megerősödött olyankor, amikor gazdasági építőmunkánkban valóban túlzásokat, vagy hibákat követtünk el.

Az elmondottakból, azt hiszem, joggal vonhatom le azt a következtetést, hogy a revizionista elmélet és a revizionista gyakorlat lehetőségeit egyaránt ma igen leszűkíti nálunk az a két körülmény, hogy egyrészt az utolsó évek fejlődésével és különösen a mezőgazdaság szocialista átalakulásával nagy mértékben megszilárdult gazdaságunk szocialista jellege, másrészt hogy évek óta alapvetően helyes gazdaságpolitikát folytatunk.

Megszűnt-e ezzel a revizionizmus veszélye? Ezt nyilvánvalóan nem mondhatjuk. Egyrészt a kapitalizmusnak még élnek bizonyos maradványai gazdasági rendszerünkben is és méginkább az emberek fejében. Másrészt meg van még és nemcsak gazdaságilag, hanem ideológiailag is igen aktív a kapitalizmus, főleg az imperialista államok kapitalizmusa. A revizionizmust tehát importálni is lehet. Harmadrészt: a revizionizmus veszélyét növelhetné, ha gazdaságpolitikánkba hibák csúsznának, aminek lehetőségét gyakorlatilag igyekezni kell teljesen kiküszöbölni, de elméletileg teljesen kizárni nem lehet.

Miről ismerhetjük fel a mi körülményeink között a közgazdaságtudományban jelentkező revizionizmust és hogyan küzdjünk ellene? A válasz röviden: a tudomány eszközeivel. Ha valaki tudományos kutatások eredményeként újszerű következtetésekre jut, akkor ellenőrízzük kiinduló adatainak helyességét és teljességét, a kutatás lelkiismeretességét és következetességét, a vizsgált jelenségcsoport beilleszkedését a gazdaság egészébe — az egész és a rész kölcsönhatásainak felmérésével, s mindezek alapján a következtetések megbízhatóságát, egyértelműségét, szilárdságát. Csak ilyen vizsgálat és semmiképpen sem felületes hasonlatok alapján lehet eldönteni, hogy egy tudományos felfogás előre mutat-e a szocializmus teljes felépítése irányába, vagy visszafelé húz a kapitalizmus felé.

Harmadik rövid kiegészítő megjegyzésem alkotómunkánk egyre nagyobb mértékű és egyre szembetűnőbb nemzetközi jellegére vonatkozik. Országunk része a hatalmas szocialista tábornak, gazdaságunk része a szocialista világgazdaságnak. Az az objektív törvény, hogy a szocialista gazdaság tervszerűen fejlődik, tehát hogy ez a gazdaság végeredményben az adott és akaratunktól független tények, összefüggések és törvényszerűségek figyelembevételével tudatosan kialakított terv szerint fejlődik, nemcsak az egyes szocialista gazdaságokra, hanem a szocialista gazdaságok összességére, a szocialista világgazdaságra is érvényes. Ám a tervszerű fejlődés követelményeinek felismerése és a hozzájuk való tudatos alkalmazkodás, tehát a gazdasági fejlődés objektív törvényeiből folyó lehetőségek tudatos felhasználása és különösen optimális felhasználása még egy-egy országon belül is csak hosszabb idő alatt megszerezhető, igen sok tapasztalatot és e tapasztalatokból levonandó tudományos általánosítást, következtetést követel meg. Magától értetődő, hogy ez a folyamat még hosszadalmasabb, mert bonyolultabb a szocialista világgazdaság egészében. Olyan országokról van szó, amelyek történeti szempontból nézve viszonylag nem nagyon régen, nagyon különböző előtörténet után, a gazdasági és kulturális érettség nagyon különböző fokán léptek a szocialista fejlődés útjára. Napjainkban tanúi vagyunk annak, hogy a szocialista világgazdaság tervszerű egységes fejlődésének törvénye hogyan tör magának utat, egyelőre a szocialista világgazdaság egy részében, lényegében a Szovjetuniónak és az európai népi demokratikus országoknak a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa által összefogott részében.

Ez a gyakorlati folyamat együttjár az elméletnek erre a folyamatra való kiterjesztésével. Ilyen módon a gazdasági alkotómunka feladatköre lényeges

új feladatokkal bővül. Előtérbe kerülnek olyan kérdések, mint a szocializmus optimális nemzetközi munkamegosztásának kialakítása, illetve a szocializmus termelőerőinek optimális elosztása, a szocialista országok gazdasági fejlettségében mutatkozó különbségek fokozatos kiegyenlítésének módszerei, a szocialista világgazdaság tervszerű arányos fejlődésének, ezen belül például mezőgazdaság és ipar, nyersanyagkitermelés és feldolgozó ipar stb. arányos fejlesztésének sokoldalú problematikája és a szocialista országok gazdasági együttműködésének rendkívül sok és sokféle, részben egymással összefüggő és összefonódó kérdése.

Ez a gyakorlati és elméleti fejlődés nemcsak új feladatokat tűz napirendre, hanem új munkamódszereket és új munkaszervezési módszereket követel. Mátrai elvtárs joggal utalt nagy súllyal arra, hogy „szükség van a társadalomtudományok területén az eddiginél szorosabb és szélesebb kooperációra, mert csak úgy tudnak eleget tenni a témák nagyfokú komplexitásának." Az elmondottakkal utalni akartam arra, mégpedig a felszólalásom keretei által megszabott szűkszavúsággal, hogy a kutatások hazai kooperációján kívül szükség van a kutatásoknak a szocialista országokra kiterjedő nemzetközi kooperációjára és koordinációjára is. Ez a nemzetközi kooperáció és koordináció egyébként, legalább is a kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa méreteiben, már meg is indult. Igaz, ma még csak a kezdet kezdetén tart, de előrelátható, hogy évről-évre nagyobb súlya lesz a közgazdaságtudományi munkában.

Felszólalásom befejezéseként, a közgazdaságtudományra vonatkozólag külön is aláhúzom azt a gondolatot, mellyel Mátrai elvtárs is zárta előadását: a közgazdasági tudományos munka ideológiai jelentőségét, a szocializmus szempontjából egyrészt, a szocializmus és kapitalizmus között folyó verseny szempontjából másrészt. A társadalom gazdasági alapjának elemzése, a társadalom gazdasági mozgástörvényeinek feltárása s e tudományos munka alapján a társadalom átalakításában előttünk álló fő feladatok felmutatása rendkívüli mértékben alkalmas arra, hogy hozzájáruljon a marxi—lenini tudományos kutatási módszer és gondolkodásmód elsajátításához, ahhoz, hogy megtanítsa társadalmunk mennél nagyobb részét és elsősorban fiatalságunkat a társadalmi fejlődés marxista—leninista szemléletére és megértésére. Mindezt annak a híres mondásnak szellemében is, hogy a korábbi filozófusok csak különböző képpen magyarázták a világot, a feladat azonban az, hogy azt megváltoztassák.

PACH ZSIGMOND PÁL levelező tag

Az osztályvezetőség beszámolója is érintette a történettudománnya kapcsolatban azt a két kérdést, amelyet a társadalomtudományi alkotómunka új feladatairól a plenáris ülésen tartott előadásában Mátrai László akadémikus nyomatékosan hangsúlyozott: egyfelől a nacionalista maradványok leküzdésének követelményét, másfelől — de az előbbivel összefüggésben — az egyetemes történet kutatásának követelményét. Minthogy az első kérdéssel kapcsolatban Molnár Erik akadémikus értékes előadást tartott, amelyet gazdag vita követett, — engedjék meg, hogy most egészen röviden a második kérdéshez, az egyetemes történet művelésének kérdéséhez szóljak hozzá, — ami közvetlen összefüggése miatt egyben lehetőséget nyújt némi reflexióra a nacionalizmus problematikáját illetően is.

Induljunk ki — Mátrai elvtárs előadásának probléma-állításához kapcsolódva — a következőkből: Ha egy magyar történész, például Akadémiánk

Történettudományi Intézetének egyetemes történeti osztályán, mondjuk a *spanyol* történelem valamely kérdéskomplexumával foglalkozik, még korántsem állítható biztonsággal, hogy az illető munkája az *egyetemes* történet művelését jelenti. Mikor válik valóban azzá? Akkor, ha megmutatja a spanyol történet kutatott problémakörének helyét, szerepét, jelentőségét az emberiség *egyetemes* történeti fejlődésének folyamatában, — akkor, ha a spanyol történet vizsgált jelenségeit az *egyetemes* fejlődési törvényszerűségek megnyilvánulásaként értelmezi.

S hadd fordítsuk most meg a példát. Amint az a tény, hogy egy magyar kutató spanyol történettel foglalkozik, még nem feltétlenül biztosítja, hogy az illető egyetemes történetet művel, úgy az a körülmény, hogy egy hazai történész, mondjuk ugyanannak a tudományos intézetnek a magyar történeti osztályán, a *magyar* történelem valamely problémakörét kutatja, — éppenséggel nem zárja ki, hogy az illető közvetlenül egyetemes történeti jellegű, egyetemes történeti értékű munkát végezzen. Hangsúlyozzuk: *közvetlenül* egyetemes történeti munkát, — tehát nemcsak közvetve, nemcsak abban az értelemben, hogy munkájával adalékot nyújt másnak arra, hogy azt egyetemes történeti értelemben generalizálja, szintetizálja. Az illető magyar történész közvetlenül *egyetemes* történeti jellegű-értékű munkát végez, ha magyar történeti tárgyát az egyetemes társadalmi haladás sodrában vizsgálja, az általános társadalmi-történeti törvényszerűségek érvényesüléseként, sajátos és konkrét megnyilatkozásaként ábrázolja.

Az egyetemes történeti jelleg megléte vagy hiánya tehát — megítélésünk szerint — alapvetően nem a tárgyon, a tematikán, hanem a tárgy felfogásán, szemléletén, kutatásának módszerén múlik: az egyetemes történet művelésének alapkérdése az *egyetemes történeti szemlélet* léte vagy hiánya, amely *egy adott ország* történetének kutatásában is érvényesülhet, sőt kell, hogy érvényesüljön.

Ezt a szálat próbáljuk most már továbbgombolyítani, — természetesen tudatában annak, hogy a *hazai* történet *egyetemes* szemléletű művelésének követelményeit fontolgatva, a problematikának csak *egyik ágát* követjük nyomon, s nem fogjuk át azt teljes terjedelmében.

Ebben a relációban közelítve a kérdéshez, lehetetlen nem látni azt a hatalmas előrelépést, mondhatnánk alapvető fordulatot az *egyetemes* történet felé, amit a történelmi materializmus elméletének és módszerének benyomulása-térhódítása jelentett történettudományunkban a felszabadulás óta eltelt immár 18 esztendő során: magának a *magyar* történet kutatásának keretei között. Hiszen nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy az egyetemes történeti törvényszerűségek létét tagadó szellemtörténeti felfogással szemben, az exakt-nomotetikus természettudományok és a szinguláris-deszkriptív jellegűnek állított történettudomány között mély árkot vonó, nemzeti történetünk sajátosságait abszolutizáló különböző burzsoá irányzatokkal szemben megpróbáltuk a magyar történelmet a marxizmus—leninizmus által felfedett *általános* fejlődési törvényszerűségek sajátos megnyilvánulásaként ábrázolni, — tehát éppen mint *egyetemes* történetet értelmezni.

Ugyanakkor nehéz volna nem látni, hogy a felszabadulás óta eltelt időszakban bár hatalmas lépést tettünk, de még mindig csak kezdő lépéseket a jelzett irányban, — alig-alig aknáztuk ki azokat a lehetőségeket, amelyeket éppen a marxizmus—leninizmus nyújthat ebben a tekintetben is.

Milyen okokra vezethető vissza ez az elmaradás? Hogyan lehetne az előrehaladás gyorsabb ütemét biztosítani?

Nem kívánunk részletesen foglalkozni azokkal a már többízben megvitatott és elemzett hibákkal, amelyeket a személyi kultusz légkörében a marxizmus dogmatikus elszegényítése okozott, sem azokkal a — szintén máig is ható — burzsoá-objektivista hibákkal, amelyek részben a burzsoá múlt hagyatékaként, részben a dogmatizmus ellenhatásaként többeket akarva-akaratlan odavezettek, hogy az aprólékos szakszerűségben lássák kutatómunkájuk feladatát-értelmét, s tudva-öntudatlan lemondjanak anyaguk elvi általánosításáról, egyetemes jellegű szemléletéről.

Egyetlen gondolatsort szeretnénk csak valamelyest részletezni.

Az általános törvényszerűségek egy ország történetében sem jelentkeznek pőrén, csupaszon, tisztán, hanem mindenütt konkrét módon, sajátosságokkal, meghatározott társadalmi-kulturális-földrajzi stb. feltételek között. Ha valaki a hazai történeti folyamatokban *közvetlenül* a — marxista elméleti absztrakció útján leszűrt — törvényszerűségeket keresné, sok minden sajátosnak tűnnék előtte, ami a valóságban nem az, hanem abból folyik, hogy a társadalmi törvényszerűségek mindenütt *konkrét* módon, „történetien", emberek, osztályok, tömegek spontán vagy tudatos tevékenységétől valóraváltva — és nem laboratóriumban, lombikban — érvényesülnek. Közvetlen egybevetés esetén könnyen eljuthatna oda, hogy úgyszólván az egész magyar történetet „különlegesnek" tekintse; könnyen eljuthatna a „sajátos magyar út" (a közelmúltból is jól ismert) revizionista, lényegileg burzsoá nacionalista szemléletéig.

A *feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet* törvényszerűségei — hogy egy gazdaságtörténeti példát említsünk — Angliában, a kapitalizmus „*klasszikus*" hazájában nyilvánultak meg „viszonylag legtisztábban", ha persze itt is konkrét feltételek között és sajátos (különleges) vonásokkal színezve. Már a nyugat-európai fejlődésmenet másik fő változata: a franciaországi is jelentős eltéréseket mutat. A kapitalista viszonyok magyarországi kialakulásának folyamatát éppen ezért nemcsak a „klasszikus" angliaival, hanem a *nyugat-európai* fejlődés mindkét variánsával egybe kell vetni; így már inkább elérhető, hogy csak azt lássuk sajátosnak, az általános törvényszerűségek sajátos érvényesülésének, ami valóban az.

De még mindig hiányzik egy igen fontos láncszem. A feudális rendszerről a tőkés gazdálkodásra való áttérés Magyarországon bővelkedik olyan mozzanatokban, amelyek a nyugat-európai fejlődéstől ugyan eltérnek, de több *közép- és kelet-európai* ország történetében *közös* vonásnak mutatkoznak. Ilyenek például a robotoltató földesúri és a paraszti árutermelés összecsapása, a junker-típusú és a demokratikus paraszti agrárátalakulás irányzatának küzdelme, a „porosz út" felülkerekedése. Így, a közép- és kelet-európai országok fejlődésmenetével egybevetve, további vélt magyarországi sajátosságok, látszólag speciálisan magyar jelenségek fognak elesni, — bizonyulnak szomszédaink fejlődéséhez *lényegileg hasonlónak*, s marad most már magyar sajátosságnak csakugyan az, ami csupán nemzeti történetünket jellemzi: ami — ebben az összefüggésben — *egyedi*. Ezek természetesen igen komoly figyelmet érdemelnek, beható történeti ábrázolást igényelnek — éppen a társadalmi törvényszerűségek *egyetemes* érvényesülésének alapján, a testvéri szomszéd népek *közös* történelmi múltjának keretében.

A magyarországi fejlődésnek a nyugat- s kelet-európaival való egybevetése, a nemzetközi összehasonlítás, *a marxista összehasonlító történeti módszer*

alkalmazása bizonyul tehát történettudományunk egyetemes szintre emelése egyik legfőbb követelményének — az egyetemes, *internacionalista* szemlélet történeti alátámasztása fő eszközének, egyben a *nemzeti* sajátosságok és haladó nemzeti hagyományok fő mércéjének.

Az összehasonlító módszer a gazdaságtörténetben különösen nagy erővel „kényszeríti magát" a marxista kutatóra, — a szovjet történettudomány is ezen a területen fogalmazta meg először ennek követelményét. De lényegileg hasonló a helyzet a történeti élet bármely szférájával. Nem véletlen például, hogy Molnár Erik akadémikus előadása a *magyar nacionalizmus ideológiájának* tartalmi sajátosságait a francia nacionalizmussal való egybevetése útján igyekezett meghatározni. Ez az ideológia-történeti probléma egyébként persze szorosan összefügg az előbb érintett gazdaságtörténeti kérdéssel: a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet összehasonlító kutatásával. Hiszen a polgári-nemzeti ideológia kifejlődése (nem beszélve itt ennek történeti előzményeiről s a közösségi ideológia korábbi formáiról) alapvetően éppen a tőkés rend kibontakozása, a burzsoá-nemzeti átalakulás útjától-módjától függ. Attól függ, hogy az egyes országokban *a polgári átalakulásnak mely útjai-tendenciái jönnek létre és csapnak össze* — hazánkban a junker-nagybirtokosi, liberális-nemesi s demokratikus-forradalmi tendenciák —, attól függ, hogy e harcok eredményeként, az e tendenciákat képviselő osztályok-rétegek összecsapásának eredőjeként végül is a kapitalista átalakulás milyen útja-formája valósul meg, válik uralkodóvá. Éppen ezeket az irányzatokat tükrözik és ezekre hatnak vissza az ideológia, így a *nemzeti ideológia különböző, egymással is élesen összecsapó áramlatai.*

S végül még egy példa, immár csak egészen jelzésszerűen: a *kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet* történeti kutatásának példája. Elérkezettnek látszik az idő arra, hogy legalábbis a felszabadulást követő első évek történetét, a népi demokratikus forradalom győzelmének útját hazánkban s a szomszédos országokban — immár összehasonlító módon, az összehasonlító módszer alkalmazásával vizsgáljuk. Felhasználjuk a szocialista forradalom győzelme „*klasszikus*" útjával, a proletárdiktatúra szovjetunióbeli győzelmével kapcsolatos gazdag elméleti tanulságokat, történeti tapasztalatokat, tudományos eredményeket; felhasználjuk a szocialista forradalom *népi demokratikus* úton kivívott győzelmére vonatkozó, az érintett országokban folytatott történeti kutatások és elvi elemzések eddigi eredményeit, egyben előrelendítve s megtermékenyítve ezeket a kutatásokat. Az összehasonlító vizsgálatokat céltudatosan megkezdve, s meghatározott fokon tényleges nemzetközi munkakapcsolatokká szélesítve: *ezen a módon is erősítsük internacionalista testvériségünket.*

SZAMEL LAJOS az állam és jogtudományok doktora

A társadalomtudományok differenciálódásának folyamata az állam- és jogtudományok művelői számára különösen két tudományág problematikáját hozta előtérbe: a szociológiáét és a szervezéstudományét. Felszólalásomban az utóbbival kívánok foglalkozni, figyelemmel a szervezési és az államigazgatási tevékenység összefüggéseire.

Előre kell bocsátanom, hogy a szervezés elméletének kidolgozására főleg közgazdaságtudományunkban és állam- és jogtudományunkban számottevő erőfeszítések történtek, s ezek a szervezés egyes területein, mint ágazati tudo-

nyok, hoztak is produktumokat. A probléma felismerése az állam- és jogtudományokat illetően már szervezeti kereteket is teremtett, amennyiben az Állam- és Jogtudományi Intézet megfelelő osztálya mellett szervezéstudományi munkaközösség alakult.

Ami az exponált téma meritumát illeti: az államgigazgatás, a vállalati igazgatás és a társadalmi igazgatás teszi a szocialista államban az igazgatás három nagy területét, mivel itt a magánigazgatás szerepe elenyésző. Sajátosságaik hangsúlyozása nem moshatja el lényeges közös jegyeiket, s ez a körülmény elvezet bennünket — az igazgatás egyenlő szervezés képletre tekintettel — a szervezéstudomány problémájához. Ez indokolja, hogy állást foglaljunk az általános szervezéstudomány, az ágazati szervezéstudományok és az államigazgatástudomány viszonyát illetően.

Ha az igazgatás általános fogalma és az államigazgatás között összefüggések fedezhetők fel, úgy jelentkezik a kérdés, vajon egy általános igazgatástudomány (szervezéstudomány) feladata-e az igazgatás minden fajtájára vonatkozó törvényszerűségek feltárása, s ehhez képest az államigazgatástudomány, mint az igazgatás egyik fajtájára vonatkozó tudomány, csak azt a szerepet töltse-e be, hogy az általános törvényeket az államigazgatásra alkalmazza? Ha lenne kialakult szocialista általános igazgatástudomány (szervezéstudomány), úgy a felelet nem lenne vitás. Ma azonban a vélemények még abban a tekintetben is diffugálnak, hogy általános igazgatástudomány (szervezéstudomány) egyáltalán megteremthető-e. A polgári tudományban, ahol ilyen címet viselő munkák jelentős számban jelennek meg, azt tapasztaljuk, hogy általános szervezéstan elnevezéssel a nagyüzemi igazgatásban felfedezett törvényszerűségeket törekszenek általános törvényszerűségekként feltűntetni, illetve hogy néhány, főleg a nagy szervezeteket illető szervezési elvet (centralizáció-decentralizáció, a szervezet tagolása, stb.), vagy szervezési problémákat (munkamegosztás és koordináció, főnöki funkció tartalma, vezetést segítő szervek — közigazgatási vezérkar stb.) tárgyalnak általános szervezéstudományi elvekként, illetve problémákként.

Részünkről mind az általános szervezéselmélet, mind az ágazati szervezéstudományok igényével azonosítjuk magunkat. Fel kell azonban a figyelmet hívni arra, hogy az ezekre irányuló fáradozások csak akkor kecsegtethetnek sikerrel, ha néhány lényeges előkérdést megoldunk, éspedig elsősorban a szervezéstudományok tárgyával kapcsolatban. Ezek a szervezés fogalmának tisztázását teszik mellőzhetetlenné. Főleg az államigazgatástudományi, de az általános igazgatástudomány igényével fellépő munkák is eddig szervezésen főleg kettőt értettek: először szervek, vagy szervezetek megteremtését, és másodikul szervek, illetve szervezetek működési feltételeinek folyamatos biztosítását. Ezért találkozunk gyakorta a szervezés és a vezetés elhatárolásának kísérleteivel. Ennél lényegesebb azonban szerintünk az adminisztrációnak, mint szervezésnek az elhatárolása termelési munkafolyamatok megszervezésétől, azaz ipari, mezőgazdasági, közlekedési stb. üzemszervezéstől. Ennek az igazgatással persze létezik az a fontos kapcsolata, hogy elvégzése az igazgatáshoz tartozó szervek feladata. Ennek során azonban nem az adminisztrációra vonatkozó törvényszerűségeket kell alkalmazniok, hanem műszaki — technikai törvényeket. Talán elég utalni pl. az üzemen belüli szállításra, amely a termelés gazdaságossága szempontjából elsőrendű, de amelynek megszervezése során olyan kérdések kerülnek napirendre, mint a termelési fázisok egymásutánja, kooperáló üzemrészek egymáshoz való távolságának meghatározása, raktárak

elhelyezése, szállítási eszközök kiválasztása stb., és nem olyanok, amelyeket az igazgatás szervezése körében kell eldönteni. Nem elképzelhetetlen persze egy, az üzemszervezést is felölelő általános szervezéstudomány. Azt hisszük azonban, hogy a realitások körében maradás követelménye azt parancsolja: általános szervezéstudományon a minden igazgatást felölelő szervezési törvényszerűségek feltárására irányuló tudományos kutatásokat, illetve azok eredményeit értsük csak.

Az általános szervezéselmélet és az ágazati szervezéstudományok kibontakozása a mi szocialista viszonyaink között kétségkívül gazdagítani fogja az államigazgatástudomány matériáját, hiszen ezek a szervezési viszonyok formai és tartalmi értelemben egyaránt jogilag szabályozottak. A szocialista igazgatásnak az államigazgatáson kívüli másik nagy területe, az üzemi adminisztráció ugyanezt a képet mutatja. Ehhez hozzátehetjük, hogy javarészben jogilag szabályozott az ún. társadalmi igazgatás világa is. A jövő ígér és hoz is majd változásokat. Mindez azonban nem mond ellene annak, hogy a jogilag rendezett adminisztrációnak olyan törvényszerűségei tárhatók fel, amelyeknek szintézise egy egységes államigazgatástudományt eredményez. Úgy véljük, hogy ezek után az említett tudományágak viszonyának kérdése azon fordul meg, hogy a tudományok rendszere problémáját helyezzük-e előtérbe, vagy pedig az érintett tudományok módszerét. Az igazgatás világában nagyszámú, sőt talán többségben van az olyan probléma, amelynek kizárólagos vizsgálatára egyik tudományág sem tarthat igényt. Ez azonban nem kizárja, hanem véleményünk szerint éppen szükségessé teszi különböző nézőpontokból a szintézisek létrehozását és egyik ilyen szintézis terméke az államigazgatástudomány. Ennek kialakításában veszély arról az oldalról látszik fennforogni, nehogy öncélnak tekintsük a szervezési formák tanulmányozását és azok elemzésénél elvonatkoztatva a tartalmukat adó társadalmi tevékenységek különböző sajátosságaitól, egy absztrakt szervezéstudományhoz jussunk. Ez a veszély azonban a minimumra csökken akkor, ha az államigazgatástudomány a szervezési és a jogi egységét megvalósítja, a kutatásokat erre az egységre figyelemmel folytatja, mert ez az egység a tudomány tárgyánál de facto létezik. Úgy látjuk, hogy az ilyen módon művelt államigazgatástudomány egy általános szervezéselmélethez feltárhatja a szocialista állam mennyiségileg legnagyobb igazgatási szervezetére vonatkozó törvényszerűségeket, s egy későbbi fázisban az általános szervezéstudományban szintetizált törvényszerűségeket majd az államigazgatásra alkalmazhatja főleg akkor, ha a szervezéselmélet a jelzett szintetizáláson nem puszta összegezést fog érteni. Ezzel egyben eljutunk oda is, hogy az általános szervezéstudományhoz az út a szervezés főbb területeire vonatkozó elméleti törvényszerűségek feltárásán keresztül vezet. Ezzel kapcsolatban mellőzhetetlen követelménynek látszik az államigazgatás egyes ágazatai szervezéselméletének kidolgozása, s ezzel azoknak a kiemelése abból a merő prakticizmusból, amely jellemzőnek mondható reájuk.

EMBER GYŐZŐ akadémikus

Az Osztály bizottságainak a munkájáról kívánok néhány szót szólni, mégpedig — minthogy az Osztályvezetőség beszámolója is ezekre a kérdésekre helyezte a súlyt — elsősorban tudományszervezési vonatkozásban. Észrevéte-

leim a történettudományi bizottságban szerzett tapasztalataimon alapulnak, de úgy vélem, hogy többé-kevésbé az Osztály többi bizottságára nézve is el, mondhatók. Legyen szabad rövid történeti visszatekintéssel kezdenem.

Amikor Akadémiánkat 1949-ben újjászervezték, vállalta azt a szerepet, hogy az egész magyar tudománynak az irányítója legyen. Nem könnyű szerep volt ez, s amint az évek múlásával népi demokráciánk gazdasági, politikai és kulturális fejlődésével párhuzamosan tudományos életünk is gyorsan és nagy méretekben fejlődött, egyre nehezebbé vált. Akadémiánk, sajnos, visszariadt a növekvő nehézségtől. Miközben az akadémiai intézetek hálózata egyre bővült, kialakult és fokozatosan egyre inkább érvényesült az Akadémián belül az a — véleményem szerint helytelen — nézet, amely szerint az Akadémiának le kell mondania arról a szerepéről, hogy az egész magyar tudománynak az irányítója legyen, s erejét arra kell összpontosítania, hogy az akadémiai intézetekben folyó munkát irányítsa. Így is történt. Akadémiánk alapszabályai ugyan még ma is úgy rendelkeznek, hogy — ha nem is az egész magyar tudománynak, de legalább egy szűkebb területének, — az ún. alapkutatásoknak az Akadémia az irányítója, a gyakorlatban azonban az alapszabályoknak ez a rendelkezése az Osztályhoz tartozó tudományágak többségében nem érvényesül. És — úgy gondolom — a többi osztálynál is hasonló a helyzet. Akadémiánk megindult és lépésről-lépésre ment azon az úton, amely oda vezetett, hogy az egész magyar tudomány irányítójából lényegében a maga intézeteit irányító főhatóság lett, egyike a tudományos intézetekkel és intézményekkel rendelkező főhatóságoknak, tudományos rangban és tekintélyben magasan kiemelkedve közülük, de mégis csupán primus inter pares.

A magyar tudomány egésze pedig központi irányító nélkül maradt. Csak egyetlen tényre utalok, ami jól mutatja, hogy milyen irányban alakult a helyzet. Osztályunk az 1949-es újjászervezést követő években a hozzá tartozó tudományágak terveit készíttette el, vitatta meg és fogadta el. Ma ugyanezt a hozzá tartozó akadémiai intézetek terveivel teszi. Az osztályunkhoz tartozó tudományágaknak tervei ma nincsenek.

Nem kívánom bővebben fejtegetni, hogy a helyzet ilyetén alakulása milyen következményekkel járt. Úgy gondolom, Akadémiánk tudományos tekintélyét semmiképpen sem növelte, s nem volt hasznára a magyar tudomány fejlődésének sem.

Nem szorul bizonyításra, hogy a szocializmus építése időszakában a tudomány sem nélkülözheti a központi irányítást. Ez a tény vezetett 1957-ben a Tudományos és Felsőoktatási Tanács megszervezésére, jelenleg a magyar tudománynak ez a Tanács a legfelsőbb irányító szerve.

Nem akarok itt annak a kérdésnek a fejtegetésébe sem bocsátkozni, hogy vajon ez a Tanács mennyiben alkalmasabb arra, hogy az egész magyar tudománynak az irányítója legyen, mint az Akadémia. Tény, hogy ez a Tanács vállalta ezt a szerepet. Vállalta, de csak a magyar tudomány meghatározott számú és témájú főfeladataira vonatkozólag. Vállalta pedig olyan módon, hogy ezeket a főfeladatokat, azok végrehajtásának az irányítását rábízta a különböző tudományos intézetekkel és intézményekkel rendelkező főhatóságokra, így a többi között elsősorban az Akadémiára. E főhatóságok pedig, így az Akadémia is, az egyes főfeladatok munkálatainak az irányítására ún. koordináló bizottságokat szerveztek. E koordináló bizottságoknak a jogi helyzete még nem kellően tisztázott. Az a rendeltetésük, hogy a főfeladatok végrehajtását megtervezzék, s a végrehajtáshoz szükséges intézeteknek, intézményeknek és sze-

mélyeknek a főfeladatok végrehajtásával kapcsolatos munkáját megszervezzék, irányítsák és ellenőrízzék.

Azt, hogy ezek a koordináló bizottságok, amelyek működésüket az elmúlt évben kezdték meg, a hozzájuk fűzött várakozásnak miképpen tudnak megfelelni, a jövő fogja megmutatni. Az a tény azonban, hogy ilyen bizottságok létrejöttek, az akadémiai bizottságok egy korábban gyakorolt, időközben azonban — tisztelet a kivételnek — a gyakorlatból kiment funkciójának új szervezeti formában való újbóli életrekeltét jelenti. Ez a funkció pedig az egyes tudományágakat művelő különböző intézetek, intézmények és személyek munkájának az összehangolása.

Szinte önként adódik a kérdés: vajon ez az összehangolás csupán a távlati kutatási terv főfeladataival kapcsolatban, csupán a koordináló bizottságoknál vált ismét időszerűvé, avagy szükség lenne reá az Akadémia rendes, egy ideig főbizottságoknak nevezett bizottságaiban egyéb, az alapszabályok értelmében az Akadémiára háruló feladatok sikeresebb megoldása érdekében is. Aligha vitatható, hogy erre a kérdésre csak igennel válaszolhatunk.

Bármennyire helyeseljük is, hogy a távlati kutatási terv csak korlátozott számú főfeladatot tartalmaz, bármennyire egyetértünk is azzal az elgondolással, hogy tudományos életünk erőit elsősorban ezeknek a főfeladatoknak a megoldására kell összpontosítanunk, számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy az Osztályunkhoz tartozó tudományágak művelése az elkövetkező években nem korlátozódik a főfeladatokra, hogy vannak olyan tudományágaink, mint pl. a történelem, ahol a kutatók többsége más feladatokkal foglalkozik. Ha pedig ez a helyzet, akkor szükséges, hogy a különböző intézetekben és intézményeknél, nem különben az intézményes kereteken kívül folyó kutatómunka összehangolásával necsak a koordináló bizottságok, hanem a rendes bizottságok is foglalkozzanak.

Sőt, véleményem szerint, az akadémiai bizottságok munkájában ennek az összehangoló tevékenységnek kellene az első helyen állania.

A koordinálás természetesen nem azt jelenti, hogy az akadémiai bizottság rendelkezik a különböző főhatóságok alá tartozó intézetek és intézmények fölött, hogy előírja nekik, mit csináljanak. Csupán annyit jelent, hogy felméri az illető tudományág helyzetét, megállapítja, hogy mik a legfontosabb megoldásra váró feladatok, számbaveszi a rendelkezésre álló erőket, tervet készít a feladatoknak az erők alapján legcélszerűbb megoldására, és ezt a tervet az érdekelt intézeteknek, intézményeknek és személyeknek elfogadásra javasolja. Azután pedig figyelemmel kíséri, hogy a terv miként valósul meg.

Ami a történettudományt illeti, tapasztalatból állíthatom, hogy a történetkutatásssl foglalkozó különböző intézetek és intézmények hiányolják ezt az összehangoló tevékenységet. Jelenleg az a helyzet, hogy magukra hagyottan készítik kutatási terveiket, egymás munkájáról mitsem, vagy csak keveset, azt is csupán esetlegesen tudva. És azt hiszem, hogy az osztályhoz tartozó legtöbb tudományágban sincs másképpen.

Ezen a helyzeten pedig sürgősen változtatni kell. Az Osztályvezetőségnek, amelynek beszámolója utal a koordinálás nehézségeire, de — véleményem szerint — nem hangsúlyozza eléggé a helyzet súlyosságát és káros következményeit, fel kell szólítania bizottságait, hogy a jövőben az eddiginél jóval nagyobb súlyt helyezzenek a tudományágaikat művelő különböző szervek tevékenységének az összehangolására. Bizottságainknak pedig, amelyekben az illető tudományágat művelő intézetek és intézmények képviselői helyet fog-

lalnak, nem szabad kitérniök e munka nehézségei elől, meghátrálniok az akadályok láttán.

A tudományos kutatómunka koordinálása az Osztályunkhoz tartozó tudományágakban, de — úgy gondolom — Akadémiánk más osztályainál is, jelenleg a legsürgősebb megoldást igénylő szervezési feladat. Ezt a feladatot csak az akadémiai bizottságok oldhatják meg, s — véleményem szerint — meg is tudják oldani.

Szilárd meggyőződésem, hogy Akadémiánk — elsősorban bizottságaira támaszkodva — előbb-utóbb újra teljes egészében betölti majd azt a szerepet, amely őt a magyar tudomány irányításában megilleti.

SZALAI SÁNDOR levelező tag

Három egymással meglehetősen szoros összefüggésben álló ponthoz kívánok hozzászólni. Az egyik a koordináló bizottságok munkája. A távlati kutatási tervnek egy fő feladatára — 73 ilyen van — átlagosan körülbelül 17—22 millió forint közötti ráfordítás esik évente, a társadalomtudományokra természetesen kevesebb, mint a műszaki és a természettudományi feladatokra, mégis ezek is több milliós objektumok. Olyan körülmények között — amint az osztályvezetőségi jelentésből is kitűnik és annak alapján is, ami az én tapasztalatom — itt nagyon határozottan arra az álláspontra kellene helyezkednünk, hogy ilyen anyagi értékek kockáztatása mellett csaknem lehetetlen, hogy a koordináló bizottságok valamiféle minimális intézményi vagy szervezeti saját bázis nélkül, függetlenített vagy félfüggetlenített ember nélkül megfelelően elláthassák feladatukat.

Tisztán társadalmi alapú koordináló bizottságok egyetlen szocialista országban sem működnek. Pl. a Szovjetunióban vagy van a koordináló bizottságnak függetlenített, nem ritkán eléggé jelentős számú személyzettel bíró titkársága, vagy pedig a feladat adminisztrációjának napról napra való nyomonkövetésének feladata ki van róva bizonyos, ebben a tekintetben a koordináló bizottság titkárságaként működő nagy intézetre, kifejezetten már magában a tervben is. A német Demokratikus Köztársaságban is másképpen szervezték meg ezt. Ott minden feladathoz hozzátartozik — intézménytől függetlenül — egy nagy tervező szervezet keretében több bizottságnak egy közös titkársága.

Nálunk az a tapasztalat, hogy ahol az a szerencsés helyzet áll fenn, hogy a koordináló bizottság titkára vagy elnöke történetesen olyan szervnek a vezetője, amelynek nagy kapacitása mellett már nem számít, hogy beállít egy vagy két munkatársat erre a munkára, ott nincs fennakadás, egyebütt nehézségekkel küzdenek. Azt gondolom, hogy miután az Osztályra 9 ilyen feladat hárul, az Osztályvezetőségnek arra az álláspontra kellene helyezkednie, hogy ezeknek a feladatoknak az ellátásáért nem lehet a felelősséget vállalni pusztán társadalmi bizottságok működésével. Lehet, hogy a dolog megoldható úgy, hogy a bizottságok számára a szaktitkárságon belül beállítanak egy személyt, vagy valahogyan másképp, de itt feltétlenül találni kell valamiféle szervezeti alapot, mert nincs példa az olyanfajta megoldás sikerére, mint amilyen jelenleg itt van.

Egy másik kérdés, amely ezzel összefügg és amely talán tényleg a szaktitkárság kis létszámával magyarázható, a II. Osztály munkásságában megmutatkozó egyik legnagyobb hiány, nevezetesen az, hogy igen kevéssé fejlődik az intézetközi kooperáció, illetve olyan komplex feladatok kijelölésére és szer-

vezése, amelyek tényleg ennek az Osztálynak a spektrumába tartozó intézeteket mozgósítanának. Külön rá kell mutatnom arra, hogy még egy másik vonatkozásban is hiányzik ez a kooperáció. Pl. van két elnökségi bizottság, amely kifejezetten a társadalomtudományi osztály spektrumába tartozik: a Demográfiai Bizottság és a Területi Tervezési Bizottság. Egész sora van a feladatoknak, ahol ezekkel is ki kellene építeni az együttműködést. Általában azt kell mondanunk, ha az Osztály témáit más osztályok témáihoz mérjük, nálunk az úgynevezett együttműködéses munkák — nem nemzetközi, hanem intézetközi együttműködéses munkák — arányszáma rendkívül alacsony, pedig a megoldatlan feladatok ezen a téren nagyok. Utalok ezzel kapcsolatban a következő tényre: Jelenleg foglalkozom az országos távlati kutatási terv mérnöki és technikusi létszám tervezésével, a kutatási ágazat tervezési viszonyaival. Sok igen fontos adat hiányzik ehhez a tervezéshez. Hiányzik például a vizsgálat arra vonatkozólag — egyébként ennek első vonatkozásait a szociológiai munkacsoport megkezdte feldolgozni — hogy kik milyen egyetemre miért jelentkeznek, mi a jelentkezés motivációja. Vagy például nincsenek vizsgálataink arra vonatkozólag, hogy a jelenlegi iskolarendszerünkben átlagosan hányas osztályzati szintig milyen valószínűséggel lehet lemérni, hogy az illető egyetemre megy, és helyt is áll az egyetemen. Persze mindnyájan tudjuk, hogy az iskolai osztályzatokban sok minden véletlen, egyenlőtlenség stb. közrejátszik. Ennek ellenére ilyen vizsgálatok például jelenleg a Szovjetunióban igen kiterjedten folynak, éppen a távlati tervezés érdekében. Van egy eléggé erős korreláció például az iskolai átlagosztályzat, különösen a matematika-fizikai osztályzat és a között, hogy valaki mehet-e mérnöknek, vagy remélhető-e, hogy egy felsőfokú technikusi szintet elér. Ennek a kérdésnek és az ezzel kapcsolatos tervezésnek vannak olyan kihatásai, amelyeknek a szociológiai, nagyon konkrét pedagógiai és részben pszichológiai vizsgálatokon kívül rengeteg demográfiai összefüggésük van, sőt ez a kérdés a távlati tervezéssel is klasszikus módon és mértékben összefügg, mert jelenleg például az a helyzet, hogy vannak megyéink, ahonnan tízezres létszámban átvándorol a fiatal réteg bizonyos ipari központokba, amit például jelenleg még a Művelődésügyi Minisztérium iskolai, szakiskolai tervezése nem vesz figyelembe, és nem tudja például ennek a vándorlásnak az országos munkaerőhelyzetre való kihatását.

Nézetem szerint az Osztálynak ki kellene tűznie és ki kellene dolgoznia nem annyira a jobban ellátott hazai közgazdasági tervezés, mint inkább a hazai társadalmi tervezés legkülönbözőbb oktatásügyi, népesedésügyi és egyéb feladatai számára olyan komplex kutatási célokat, amelyeknek egyrészt gyakorlati fontossága van, másrészt rávezethetik intézeteinket arra az útra, hogy fokozottabb mértékben dolgozzanak együtt. A komplex témák közé tartozik — és ha valamelyik osztálynak, akkor nyilván a II. Osztálynak a feladatkörébe — bizonyos alapvető kutatástervezési és kutatásnyilvántartási metodikának a kidolgozása, különösen speciálisan a társadalomtudományok területére. Nem tartható állapot az, hogy amikor a társadalomtudományok jelentősége növekszik, és igyekszünk növelni a rájuk eső anyagi részesedést is, akkor a társadalomtudományi tervezés olyan legyen, hogy a témák és a nyilvántartási módszerek örök témák alakját öltsék. A tapasztalatok arra mutatnak, hogy a nyilvántartásnak rendkívül effektív kvantitatív módszerei dolgozhatók ki a társadalomtudományi munka terén is.

Utolsó témaként megemlítem, hogy az utolsó tíz év során a társadalomtudományok területén olyan nagyarányú fejlődés kezdődött e tudományok

operatív kiépítése irányában — és most nem matematikai vagy matematikai logikai irányokról, hanem másokról fogok beszélni, — hogy egészen új szervezési feladatokkal, olyan tudományágakkal és kutatási ágakkal kell az Osztálynak és az Osztályvezetőségnek foglalkoznia, amelyeknek nálunk még nincs programjuk.

Megemlítek egy ilyen kutatási ágat éppen a pedagógiával kapcsolatban. Az utolsó négy-öt évben mind a Szovjetunióban, mind a fejlett tőkés ipari államokban óriási arányú kutatás bontakozott ki a tanító- és oktató-gépek vonatkozásában. Nem az elemiiskolás gyerekek írásoktatásáról van szó, hanem nyelvoktatásról, nyelvelsajátításról, továbbá ipari és adminisztratív munkafolyamatok tanításáról. Pl. a könyvelőgépek és egyéb gépek, ami a modern igazgatáshoz kell. Egy ilyen tanítógép lényegében a következőket végzi. Ha szavakat tanítunk, akkor nem a szóbeszédet kell át- meg átnézni, hanem a gép kérdezi jobbról balra vagy balról jobbra a szavakat, és nyilvántartja, hogy melyekre adtam jó feleletet és hányszor. Amire már sokszor adtam jó feleletet, azt automatikusan ritkábban kérdezi, amiben hibáztam azt újra kérdezi különböző kombinációkban, lényegesen gyorsabban. A dolog jelentőségét mutatja, hogy például a pilóták angolra tanításánál — mind szovjet, mind amerikai tapasztalat szerint — a tanítási idő tanítógépekkel egyharmadára rövidült. Vagy egy másik példa: az új léglökéses gépeken, amelyek 120 műszert tartalmaznak és 150 billentyűt kell a pilótának kezelnie, ezek betanítására eddig a legjobb oktatók alkalmazásával is 30 effektív repülőóra volt szükséges á 1200 rubel, amíg a legjobb pilóta gépre ülhetett. Ezeknek a kérdező-tanítógépeknek az alkalmazásával a nagy légitársaságok ezt a 30 órás betanítási időt 6 órára tudták csökkenteni, mégpedig jobb eredménnyel.

Azt gondolom, érdemes volna részben az Osztályvezetőségnek, részben az Osztálynak a programjába venni annak vizsgálatát, hogy az utolsó 10 év tudományos fejlődésében az Osztály témaspektrumán belül, melyek azok az irányzatok, amelyeknek alapkutatásáért, kezdeményezéséért mi vagyunk felelősek, amelyeket meg kellene indítanunk. Ami az intézetfejlesztési tervet illeti, talán gondolnunk kellene arra, hogy ez a gyors változás nem indokolja-e például az intézményfejlesztési tervnek egy bontottabb alakját. Én nem vizsgáltam meg ezt a kérdést, de el tudom képzelni például, hogy ahelyett, hogy a jelenleginél négyszer nagyobb Közgazdaságtudományi Intézetet csinálnánk, lehasítanánk bizonyos létszámot arra, hogy felállítsunk egy kutatóhelyet, amely például a társadalmi tervezés vonatkozásait, a matematikai programozást stb. vizsgálja. Nem biztos, hogy a legjobb négyszeresre növelni meglevő intézményeket.

Az osztályvezetőség jelentésében leginkább az ilyenfajta perspektivikus munkának a hiányát vagy nem kielégítő kezdeményezését kifogásolom. Összoterveink azon múlnak, hogy mennyi általános előrelátást tanúsítunk a tudomány tartalmi fejlődése vonatkozásában.

PÉCSI MÁRTON a földrajzi tudományok doktora

Elsősorban a külföldi kapcsolatok kérdéséhez kívánok hozzászólni. Kétségtelen az, hogy külföldnek a magyar tudomány eredményeinek megismertetéséhez legeredményesebb út a személyes nemzetközi kapcsolatok kiépítése. Ezen a téren a földrajztudomány részéről, elsősorban a Földrajzi Kutatócsoport részéről köszönetünket kell kifejeznünk a Magyar Tudományos Aka-

démia II. Osztályának, hogy részben a beszámolási időszak alatt, részben az azt megelőző néhány év során anyagi erejéhez mérten szép lehetőségeket biztosított tudományunk számára is mind hazai vonatkozásban, nemzetközi konferenciák, nemzetközi összejövetelek szervezésében, mind a külföldre való utazások terén.

Ezek a lehetőségek hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar földrajztudomány a nemzetközi fórumok előtt ismertebbé vált, és az elmúlt 10 esztendő eredményeit megismertetve bizonyos tekintélyt tudott magának kivívni. Elkezdődött ez az 1960-ban Stockholmban tartott nemzetközi földrajzi kongresszuson, majd folytatódott 1961-ben a varsói INQUA kongresszuson, azután az elmúlt évben főleg a Nemzetközi Földrajzi Unióhoz tartozó bizottságok ülésein való részvétellel. Ezeken a nemzetközi találkozókon több magyar geográfus, illetőleg küldöttség vehetett részt. Bemutathattuk munkáinkat, amelyek a nemzetközi fórumok előtt elismerést nyertek. Olyan kutatási irányokhoz tartozó munkák megoldásán is dolgozunk, amelyek nemzetközi vonalon is most vannak kialakulóban. Ismeretes, hogy a századforduló idején a földrajztudomány eléggé szétbomlott ágazataira, és egy sor ágazati tudomány önállóan kezdte meg működését. A természeti földrajzra és a gazdasági földrajzra vonatkoztatva is elmondhatjuk ezt. A tudományágaknak egy jelentős része kiépítette a maga alkalmazott tudományágát is, így pl. a talajföldrajz a talajtant, az éghajlattan, a meteorológiát stb. Egyedül a természeti földrajzban megmaradt geomorfológia nem építette ki a maga alkalmazott tudományát, sőt maga az egész természeti földrajz és sok tekintetben a gazdasági földrajz sem tudta kellőképpen kiépíteni azt az alkalmazott tudományt, amely nem csupán prakticista alkalmazása a tudománynak, hanem egy új tudományág, alapkutatás jelleggel. Ezen a téren a hazai és elsősorban a nemzetközi törekvéseket felismerve irányítottuk erőfeszítéseinket arra, hogy mind a geomorfológia alkalmazott tudományágát és annak módszereit, mind a természeti földrajz alkalmazott kutatásait kiépítsük.

Megemlítem, hogy például a geomorfológiai térképezés terén az elmúlt év két nemzetközi bizottsági ülése során a magyar variánsokat elfogadták az egyik nemzetközi vita alapjául, és megbíztak bennünket ennek a módszernek további kidolgozásával. Ennek eredménye volt az, hogy több nemzetközi szerv igyekezett ez évben és a jövőben is nálunk tartani bizottsági üléseit. Szoros kapcsolatot tudtunk kiépíteni lengyel, csehszlovák és az utóbbi évek során francia geográfus kollégáinkkal. A mi módszereink tanulmányozása érdekében több kutató ideküldését javasolták Franciaországból, Lengyelországból és még Finnországból is.

A tudomány fejlődése eredményeképpen új tudományágak születnek, és bizonyos határterületek művelése igen eredményes és hasznos lehet. A természeti földrajzban a *természeti földrajzi tájak gazdasági szempontból való értékelésére térünk át*, ennek módszerei kimunkálás alatt vannak, és az eddigi vélemények alapján, amelyek a múlt évi nemzetközi konferencián is megnyilvánultak, ez eredményesnek és járható útnak bizonyul. Igyekszünk tovább lépni a hazai tájak ilyen jellegű értékelésénél, és úgy látjuk, hogy bár ez hosszú időn át feladatot ad a magyar geográfiának, mégis szükségessé válik az, hogy kiépítsük a néhány évtizede tudományként nem mivelt regionális összehasonlító természeti és gazdasági földrajzot. Mivel a jövőben a KGST-országok keretén belül igen szoros együttműködéssel kell számolnunk, ilyen szintű feldolgozásokat is koncepcionálisan bele kell építeni terveinkbe. Ennek azonban

egészen más módszertani alapjai kell, hogy legyenek, mint amilyenek voltak a századfordulótól a harmincas évekig művelt ún. „államismék" feldolgozásánál. Sajnos, ma is az ilyen jellegű feldolgozások a forrásai tanárainknak, kutatóinknak. Például Cholnoky ötkötetes munkája, amely már idestova három évtizedes. Ilyen jellegű munka hasznosan segítené külkereskedelmi szerveink, államigazgatási szerveink irányító tevékenységét is. Természetesen azok a módszerek, amelyek akkor alkalmasak voltak, ma már nem megfelelőek, új módszert kell kidolgoznunk. Ez éppen úgy akadémiai alapkutatási feladat, mint ahogyan akadémiai alapkutatási feladatok jelentkeznek a természeti tájértékelésnél, a földhasznosítási térképezésnél és ezeknek az irányzatoknak a megvalósításánál.

Röviden még egy kérdésre szeretnék kitérni, amely nem csupán földrajzi jellegű. Arról van szó, hogy sajnos, a mi kutatásaink is és még több más kutatás is a II. Osztály területéhez tartozó tudományágakban műszerigényes. Ezen a téren annyira el vagyunk maradva, hogy azt mondhatnám, mai kutatásaink: kisüzemi jellegűek.

Ennek megváltoztatásához kérjük az Osztály messzemenő segítségét, mert enélkül csak nagyon rossz hatásfokkal tudunk dolgozni. A fejlesztéseknél is sok megtakarítással lehetne számolni, ha minél nagyobb mértékben részesülhetnénk ilyen jellegű beruházásokban.

*

A felszólalásokra *Mátrai László* osztálytitkár válaszolt:

Ember Győző akadémikus felszólalásában az Osztály munkájának egy igen fontos és igen fájó pontját tette szóvá. Úgy gondolom, hogy ami Ember Győző akadémikus felszólalásában itt hangot kapott, az nemcsak saját szakmájának, hanem általában a társadalomtudományi kutatómunkának komoly szeretete, és amit ő kíván hatáskörként a mi akadémiai bizottságainknak, az olyan kívánalom, amely messzemenően egybeesik a mi tudományunk fejlődésével is.

Pécsi Márton elvtárs a külföldi kapcsolatok fejlődésének hasznosságát emelte ki, de mindjárt jó példákat adott egy tartalmi kérdésre is, nevezetesen az új tudományágak megszületésének módjára. Valóban ezek az új tudományágak — mint annyi más helyen is — a földrajzban is a komplex területeken születnek meg.

Szalai Sándor levelező tag ugyancsak szervezési és tartalmi kérdéseket is érintett. Egyetértek vele abban, hogy azok a demográfiai vagy regionális tervezési problémák, amelyeket ő felvetett, messzemenően és igen nagy területen fedik a II. Osztálynak a kutatási kötelezettséget is, annak ellenére, hogy ezek elnökségi bizottságok hatáskörébe vannak utalva, azt hiszem szakmailag mi legalább olyan felelősek vagyunk ezekért a bizottságokért, mint az Elnökség. Tehát valamilyen módon a jelenleginél nagyobb részt kell vállalnunk ezeknek az elnökségi bizottságoknak a feladatköréből, amelyeknek elnökségi jellege elsősorban abból fakadt, hogy országos súlyuk és fontosságuk elismerést nyert, de ez semmiképpen sem szakmai megfontolás eredményeképpen jött létre.

Ami felszólalásának — hogy úgy mondjam — a társadalomtudományok matematizálásának és gépesítésének lehetőségeit vázoló részét illeti, ez valóban olyan téma, amelyet nekünk szívünkön kell viselnünk. Ez megint össze-

függ szervezési kérdésekkel is. Nevezetesen a kibernetika, a matematikai logika problémáit a jelen pillanatban négy vagy öt távlati tudományos témánál is kutatják. Ezeknek túlnyomó többsége három vagy négy nem a II. Osztály hatáskörébe tartozik. Mégis itt egy olyan folyamat megy végbe, amelyért elvben nekünk kell a felelősséget vállalnunk.

Az, amit Szamel Lajos elvtárs mondott, ugyancsak egy új tudománynak a gondját hárítja ránk. Ez a szervezéstudomány, illetve az általános szervezéselmélet, amint ő nevezte. Úgy gondolom, hogy itt vannak még elméleti, filozófiai problémák is, nevezetesen, hogy azokat a törvényszerűségeket, amelyek — ha szabad ezt a kifejezést használnom — így keresztben mutatkoznak meg több tudományág területén, milyen mértékben lehet általános jellegű törvényszerűségeknek nevezni. Úgy hiszem, hogy mint általában, a jogtudomány még új feladatainak megoldásánál is a feladatok konkrét megoldása közben kell kialakítani azokat a módszereket, amelyek azután együtt fogják véglegesen tisztázni az elméleti körvonalakat is.

Ez a probléma mindjárt kapcsolatban áll annak a felszólalásnak az elvi részével is, amelyet Pach Zsigmond Pál levelező tag részéről hallottunk az egyetemes történet problematikáját illetően. Egyetértek felszólalásával és köszönöm úgy is, mint az én általánosságban elhangzott előadásomhoz egy igen súlyos szakmai illusztrációt. Ami megjegyzésem lenne az az, hogy bár maga az egyetemesség valóban az általánosságnak egy magasabb fokát jelenti a történeti törvényszerűségek kutatásában, mint a nemzeti történet kutatása, ahol inkább a különös összefüggéseknek a törvényszerűségeit tudjuk megállapítani, azt hiszem, felszólalásában nem vette eléggé figyelembe azt a kényes és problematikus határt, amely fennáll az általános és az egyetemes között. Ez a történettudományban még tisztázásra váró feladat. Az egyetemes történet és a történelem általános törvényszerűségeinek kutatása nem teljesen azonos dolog, de hogy a kettő közül melyik a kutató indukció alapja, azt hirtelenében magam sem tudnám megmondani. Úgy gondolom, hogy mint kutatási hipotézis nyilvánvaló az, hogy a történeti fejlődés általános filozófiai törvényszerűségei azok, amelyeket a történet kutatójának kell szem előtt tartania akkor is, ha egyetemes témát kutat. Persze ez további tisztázásra szorul, de igen szép bizonyítéka annak, hogy napjaink tudományos problematikájában — különösen ott, ahol új témákat új módszerekkel kell kutatni — valamilyen formában egy egészen alapvető filozófiai problematika merül fel, nevezetesen az egyesnek, a különösen és az általánosnak a viszonya. Ezeket az egyszerű viszonyokat minden kornak újra meg kell fogalmaznia a maga számára.

Ami végül Friss István akadémikus elvtárs hozzászólását illeti, ugyancsak meg kell köszönnöm hogy a közgazdaságtudomány oldaláról tette tartalmasabbá és helytállóbbá azt a képet, amelyet én csak általánosságban próbáltam felvázolni.

Nyilvánvaló az, hogy a közgazdaságtudományi konkrét kutatások elmaradásának oka között valóban nemcsak olyan szubjektív és pszichológiai okok szerepeltek, hogy fiatal közgazdászaink ekkor tanulták a marxizmus—leninizmust, akik szintén nem tudták érvényesíteni a maguk marxista tudását konkrét kutatásokban, mert a konkrét kutatásoknak hiányoztak a tárgyi feltételei, amire Friss elvtárs is célzott felszólalásában.

Amivel kiegészítendőnek vélem Friss elvtárs elemzését a közgazdaságtudományban fenyegető revizionista lehetőségekre vonatkozóan, az a következő. Ami azt illeti, hogy minden felfogás revizionista jellegű lenne, amely a

szocialista építést visszaterelné kapitalista irányba, véleményem szerint ez csak szükséges előfeltétele annak, hogy egy tanítás revizionista jellegű legyen, de nem elégséges előfeltétele. Vannak más káros nézetek is, amelyek szintén retrográd irányba kívánnák terelni a mi gazdasági fejlődésünket. Ezek nem szükségképpen revizionista nézetek, másfajta retrográd nézetek is felbukkanhatnak. Friss elvtárs hozzászólásának inkább egy másik részében találnám meg rögtön a kiegészítést is az itt érzett hiányra. Nevezetesen azok a kispolgári motívumok, kispolgári tendenciák, amelyek esetleg más vonatkozásban is okai lehetnek revizionista nézetek újratermelésének — amint erre egyébként Friss elvtárs is célzott abban az összefüggésben is, hogy gazdaságpolitikai hibák is létrehozták ezeket — valóban mindjárt meg is magyarázzák azt, hogy azonkívül, hogy visszamutatnak a kapitalizmus irányába, még mi szükséges ahhoz, hogy valamely téves közgazdasági nézetet egyben már revizionista nézetnek is lehessen felismerni, és így lehessen ellene védekezni.

Befejezésül köszönetemet fejezem ki az elhangzott igen gazdag adalékokért. Egyben — mint osztálytitkár — ígéretet teszek arra, hogy ennek a vitának tanulságai alapján az Osztályvezetőség beszámolóját úgy fogjuk értékesíteni az Osztály további munkájának irányításában, ahogyan az itt elhangzott felszólalások is kívánatosnak tartották.

A HAZAFIAS-NEMZETI IDEOLÓGIÁRÓL

MOLNÁR ERIK ELŐADÁSÁNAK VITÁJA AZ AKADÉMIA 1963. ÉVI NAGYGYŰLÉSÉN

Az idei akadémiai nagygyűlés keretében a Társadalmi-, Történeti Tudományok Osztályának és a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának együttes rendezésében 1963. április 10-én Molnár Erik akadémikus tartott előadást „A hazafias — nemzeti ideológiáról." Az előadáson Nemes Dezső akadémiai lev. tag a MSzMP Politikai Bizottságának tagja elnökölt. Az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük Molnár Erik előadását és a hozzászólásokat.

MOLNÁR ERIK előadása

Az ideológia, mint ismeretes, a marxizmus szerint felépítmény, mely ilyen vagy olyan módon a társadalom gazdasági szerkezetét, a társadalom gazdasági alapját tükrözi vissza. Az osztálytársadalom uralkodó ideológiájának a marxizmus az uralkodó osztály eszméit vagy gondolatait tekinti. Ezek, mint „A német ideológiá"-ban olvashatjuk, nem mások, mint az uralkodó osztály reális, anyagi érdekeinek idealista kifejezései, ez osztály uralmának gondolatai.[1]

Az uralkodó osztálynak éppen azért van szüksége az ideológiára, hogy uralmát fenntarthassa. A kisebbségben levő burzsoázia uralmát, melynek érdekei homlokegyenest beleütköznek a sokkal nagyobb számú proletariátus érdekeibe, egyedül az erőszak eszközeivel nem lehetne tartósan biztosítani. A burzsoáziának, az állami erőszakszervezeten kívül, szüksége van egy olyan, megtévesztő ideológiai rendszerre is, amely a kibékíthetetlen osztályellentéteket elfedi, és az elnyomott tömegek gondolatait és érzelmeit a burzsoázia érdekeinek megfelelő irányban befolyásolja.

Ez a szükséglet már abban az időben felmerül, amikor a burzsoázia még a hatalomért küzd. A feudális állam elleni harcban a burzsoázia rászorul a dolgozó osztályok támogatására. Igaz, hogy a burzsoázia ekkor még a társadalmi haladás érdekét, az egész társadalom általános érdekét és ezzel a dolgozó osztályok érdekét is képviseli a feudalizmussal szemben. De az antifeudális érdekek alapvető közössége mellett anyagi érdekei már ekkor is ellentétesek a dolgozó tömegek anyagi érdekeivel. Ezeket nem nyerhetné meg magának, ha bevallaná, hogy a kizsákmányolás régi formája helyébe a kizsákmányolás új formáját, az osztályuralom régi formája helyébe az osztályuralom új formá-

[1] Marx—Engels: A német ideológia. 93. és 29. old.

ját akarja állítani. Ezért a burzsoáziának már ebben az időben szüksége van egy olyan ideológiára, amelynek segítségével megtévesztheti a tömegeket mozgalmának valódi tartalma felől.

A szükséges ideológiai rendszert nem maga a burzsoázia, a gyárosok, kereskedők, bankárok, managerek dolgozzák ki és fejlesztik tovább. Ők közvetlenül az üzlettel, a munkások kizsákmányolásával foglalkoznak, és nem foglalkozhatnak egyidejűleg ideológiai formák létrehozásával. Ez a feladat a társadalmi munkamegosztás rendszerében a filozófusokra, szociológusokra, művészekre és egyéb ideológusokra hárul, azokra, akiket Marx egyhelyütt, összefoglalóan, ideológiai rendnek nevez.

Azonban a burzsoázia és ideológusainak viszonya nem közönséges üzleti viszony. Ez a viszony, különösen az ideológia alapvonásainak kidolgozásánál, nem abban áll, hogy a burzsoázia tudatosan hamisított ideológiai árut rendel meg az ideológusoknál, és ezek tudatosan ilyen árut szállítanak a tömegfogyasztás céljaira. Az ideológusok elméletei osztályuk anyagi létét és törekvését igazolják azáltal, hogy az osztály érdekét teljes mértékben azonosnak tüntetik fel az egész társadalom közös érdekével. Ezek az elméletek tehát az osztály anyagi létfeltételeiben gyökereznek. Az ideológusok azonban erről nem tudnak, s elméleteik öntudatlanul jönnek létre az osztály anyagi érdekeinek, anyagi létfeltételeinek hatása alatt. Így válik az ideológia szorosabb értelemben is ideológiává, azaz Engels szerint olyan folyamattá, amelyet a gondolkodó hamis tudattal visz végbe, mert a tulajdonképpeni hajtóerők, amelyek mozgatják, ismeretlenek maradnak előtte.[2]

Igy azután a burzsoá ideológiának nemcsak az a funkciója, hogy megtévessze a dolgozó tömegeket. Az is funkciója, hogy megtévessze magát a burzsoáziát. Az ideológia révén a burzsoázia ahhoz az illúzióhoz jut, hogy osztályhelyzete és törekvései egyszersmindenkorra összhangban állanak a társadalom alapvető érdekeivel. Ameddig ez a hamis tudat zavartalan, olyan lélektani tényezőt képvisel, amely növeli a burzsoázia önbizalmát és ezzel együtt politikai erejét.

A hazafias-nemzeti ideológia, a hazafias érzés és a nemzeti eszme, a burzsoá társadalom ideológiájának fontos alkotórésze. Lenin megállapítja, hogy a hazafias-nemzeti ideológia, amely mindenek előtt a haza szabadságát és a nemzet függetlenségét tartja szem előtt, gyökerében a legszorosabb kapcsolatban áll a tőkések érdekeivel. A hazafias vagy nemzeti ideológia tehát — Lenin a két szót ugyanabban az értelemben használja — a burzsoázia anyagi érdekeinek eszmei kifejezése. Mint a társadalom uralkodó ideológiája, vagyis mint az uralkodó osztály ideológiája, a hazafias érzés áthatja az egész burzsoá társadalmat. Lenin a hazafias érzést a burzsoá társadalomban érvényesülő legmélyebb érzések közé sorolja és rámutat arra, hogy ez az érzés elsősorban a kispol-

[2] Engels levele Mehringhez. 1893. júl. 14. Marx—Engels: Válogatott Művek. II. 497. o.

gárságot jellemzi. A kispolgárság, mondja Lenin, gazdasági helyzeténél fogva hazafiasabb, mint akár a burzsoázia, akár a proletariátus.[3]

Lenin a nemzeti mozgalmak keletkezésével is foglalkozott, amelyek sodrában a nemzeti ideológia kialakult. A nemzeti ideológia burzsoá jellegének megfelelően, a nemzeti mozgalmak születésének gazdasági alapját abban látja, hogy „a burzsoáziának az árutermelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítania a belső piacot, egy államban kell összeforrasztania azokat a területeket, amelyeknek lakossága egyazon nyelven beszél." Emellett Lenin hangsúlyozza, hogy a feudalizmus összeomlásának korában lejátszódó nemzeti mozgalmak haladó jellegűek. Kiemeli, hogy ezek a mozgalmak tömegmozgalmak voltak, amelyek a feudalizmus és az abszolútizmus ellen irányultak, és a burzsoá demokrácia megvalósításáért folytak.[4]

Lenin egyhelyütt megjegyzi, hogy a hazafias érzés a maga erejét nem egyedül a burzsoá fejlődésből, ennek érdekeiből meríti. Gyökerei messzebb, nemcsak évszázadokra, hanem évezredekre is visszanyúlnak, mert a hazafias érzés azzal is összefügg, hogy az emberek hosszú történeti idők óta különálló közösségekben élnek. A hazafias érzés, a nemzeti ideológia nem más, mint a burzsoá társadalom közösségi tudatának ideológikus formája. Itt tehát Lenin arra utal, hogy a nemzeti ideológiát történetileg megelőzték a közösségi tudat más, ideológikus formái.[5]

Hogyan dolgozták ki a burzsoázia ideológusai osztályuk anyagi létfeltételeiből — anélkül, hogy gondolataik osztálygyökeréről tudomással bírtak volna — a nemzeti ideológiát? Hogyan terjedt el az az ideológia a burzsoázián kívül az egész társadalomban? Ezt a folyamatot elsősorban a francia történetben lehet nyomon követni, ahol, Engels ismert megjegyzése szerint, az osztályharcokat a döntésig végigharcolták, s ahol ennek következtében nemcsak az osztályharc politikai formái, hanem ideológiai formái is a legélesebb körvonalakban bontakoznak ki. S ezzel kapcsolatban, az összefüggések tisztázása végett, meg kell vizsgálni a közösségi tudat korábbi formáit is, amelyek a nemzeti ideológia kialakulását megelőzték.

Mindenféle osztálytársadalomnak, a feudális társadalomnak is szüksége van közösségi ideológiára, amely a kibékíthetetlen osztályellentéteket elfedi, és az elnyomott osztályokat az uralkodó osztállyal való együttműködésre indítja. Franciaországban a feudális közösségi ideológia a rendi monarchia korában, a politikai szétforgácsoltság végletes formáinak megszűnése után, a 14. század elejétől kezdve alakult ki.

A közösségi ideológia alapja nem az ország gazdasági egysége volt. Az ország északi és déli részét nem fűzték még össze a közös piac szálai. Nyelvi

[3] Lenin Művei. 21. köt. 84. old. és 28. köt. 167—168. o. (a negyedik orosz nyelvű kiadásban).
[4] Lenin Művei u.o. 20. köt. 368. és 373. o.
[5] Lenin Művei u.o. 28. köt. 167. o.

egységről sem lehet szó, mert északon a francia, délen — a vele ugyan rokon — provence-i nyelvet beszélték. A közösségi ideológia alapja az ország politikai, állami egysége, a „francia királyság" volt. Amikor a francia nyelvű Burgundia elszakadt Franciaországtól és külön — egyébként szintén többnyelvű — állammá vált, ezt a külön burgund közösségi tudat kialakulása kísérte. A franciák és a francia nyelvű burgundok csakhamar mint gyűlölködő „nemzetek" kerültek szembe egymással.

A királyság vagy az állam valójában a nemesi uralkodó osztály erőszakszervezete volt a kizsákmányolt parasztokkal és az idegen feudális hatalmakkal szemben. De a nemesi ideológiában úgy jelent meg, mint az összes társadalmi osztály érdekközösségének szervezete. Az ideológia a parasztok alapvető kizsákmányolási viszonyát védelmi viszonnyá változtatta át, amelyben a nemesek védelmet nyújtanak a parasztoknak munkájuk ellenében. Az érdekközösség ideológiája a harmadik rendnek elismert polgárságban, sőt a parasztságban is elterjedt. Ide azok a közös hatások közvetítették, amelyek az államhatalomtól, vagy idegen erőktől kiindulva — pl. adókivetés, vagy ellenséges betörés esetében — valamilyen formában az összes osztályt érintették és részben közös fellépésre késztették őket.

A francia nemesek és polgárok már 1314-ben a királyság érdekéről és a közérdekről beszéltek, amikor tiltakoztak az adókivetés ellen. A Jacquerie lázadó parasztjai pedig nem azzal indokolták antifeudális felkelésüket, a nemesek tömeges megölését, hogy az utóbbiak kizsákmányolják őket. Ehelyett, a feudális közösségi ideológia szellemében, arra hivatkoztak, hogy a francia királyság nemessége, amely Poitiers-nél csúfos vereséget szenvedett az angoloktól, nem teljesítette védelmi kötelességét, hanem „meggyalázta és elárulta a királyságot." Félévszázaddal később Jeanne d'Arc, aki valójában a békére áhítozó parasztság érdekét képviselte, amelyet agyonnyomorítottak a francia—angol feudálisok és zsoldosaik háborús fosztogatásai, saját szavai szerint szintén „Franciaország királyáért és királyságáért" küzdött.

Az állam által átfogott társadalmi közösséget ebben az időben nem jelölték még a nemzet vagy a haza fogalmával. A nemzet és különösen a haza fogalma, az egész társadalmi közösségre alkalmazott értelemben, csak a 16. században tűnt fel. A haza új fogalmát a humanisták támasztották fel a klasszikus latin irodalomból. De, amint a nemzet, úgy a haza fogalma is még szorosan összekapcsolódott az állam, az abszolutizmus útjára lépő királyság fogalmával. XIV. Lajos korában pedig, az abszolutizmus megszilárdulásával, a király, a nemesi állam fejének személye egyaránt magába szívta az állam, a haza és a nemzet gondolatát. Ebben az időben az állami túladóztatás ellen felkelt parasztok is a királyt éltették. Éljen a király, mondották, de a sóadó nélkül.

De a klasszikus hazafogalom feleleventése mégis kielesítette az osztálytársadalom ideológiai eltorzítását. Ezt a fogalmat érzelmek telítették, megkövetelte a hősi önfeláldozást az állam ügyéért. Édes és szép dolog meghalni a

hazáért — ismételgették most a latin szöveget. Ezáltal az állam az érdekközösség szervezetéből önmagában való, legfőbb értékké változott.

A feudális társadalom nem vonhatta le még az ebből eredő gyakorlati következményeket. Hiányzott ehhez a társadalmi alap, a társadalom összeforrottsága, vagy akár összeforrasztásának célja is egy magasabb gazdasági egységben, amelyből a haza új ideológiája erőt meríthetett volna. A feudális társadalom gazdasági szétforgácsoltsága alapján továbbra is érvényesültek,az állami közösség ellenére, a centrifugális tendenciák. Ahogy Bordeaux városa a 15. században, gazdasági érdekétől ösztönözve, az angolokkal tartott, úgy a 17. században a hazaszeretet nem tartotta vissza a nagyfeudális Condét, hogy átmenjen a spanyol ellenséghez, vagy Savoyai Eugént attól, hogy osztrák szolgálatba lépjen és Franciaország ellen harcoljon.

A feudális államban mégis kifejlődtek a későbbi hazafias-nemzeti ideológia egyes elemei. A szülőföld szeretetével, az édes Franciaország emlegetésével, már a 12. században találkozunk. Korán megjelent a nemzeti nyelv, tulajdonságok és szokások magasztalása is. Ez a primitív vonás, amely a puszta máslétből erényt kovácsol, az idegen etnikumokkal való, főleg háborús érintkezés során keletkezett, és a folyton visszatérő feudális háborúkban állandó társadalmi jelleggé szilárdult. Az idegen népek nyelvének, tulajdonságainak és szokásainak lekicsinylésétől és becsmérlésétől elválaszthatatlan volt. A becsmérlés azután meghatározott körülmények között az idegen nép gyűlöletévé változott. Így jött létre hosszú háborúk folyamán a franciák angolgyűlölete.

A nemzeti érzésnek ezt a formáját a katonai nemesi osztály alakította ki, de a hozzá idomuló polgárság, és az idegen támadók által sanyargatott parasztság is magáévá tette. A 16. századi humanisták a nemzeti öndicséretet már irodalmi formába öltöztették. Gaguin pl. Franciaország megkülönböztető erényeinek tekintette a lovagi bátorságot, a munka szeretetét és a takarékosságot, meg az emberies erkölcsöket. Mások hozzáfűzték ezekhez az önzetlenséget és az idealizmust. (Ugyanakkor az olasz humanisták a franciák barbárságáról beszéltek.) Ezeket a tulajdonságokat, amelyek, úgy gondolták, éppen a franciákat és csak a franciákat jellemzik, már a humanisták összefoglalták a francia szellem ideológikus fogalmában.

Az a törekvés, hogy az idegen nemzeteket erőszakosan asszimilálják, hiányzott a feudális kor politikájából. A provence-i nyelvet a gazdasági és társadalmi, politikai és kulturális érintkezés természetes folyamatában szorította ki a 16—18. században a francia nyelv. De azt a feudális kor is tudta már, hogy a nyelv mennyire fontos eszköze az emberi érintkezésnek, a társadalmi kapcsolatok kiépítésének. Nemcsak a francia nyelv ápolása bizonyítja ezt, amely a 16. századdal indult meg. IV. Henrik céltudatosan arra törekedett, hogy az egész francia nyelvterületet uralma alatt egyesítse, mert felismerte, hogy a nyelvi kapcsolatok szilárd alapot nyújtanak a politikai és a társadalmi kapcsolatoknak.

A 18. században megerősödött a francia burzsoázia. Most már arra törekedett, hogy áruinak meghódítsa az egész francia nyelvterületet, amelyen a nyelv közössége biztosította a szabad és széles kiterjedésű kereskedelmi forgalmat. A francia nyelvterület legnagyobb részén ekkor már egyetlen politikai hatalom uralkodott. Más volt tehát a helyzet, mint ott, ahol a nemzeti nyelvterület megoszlott több politikai hatalom között, vagy a nemzeti nyelvterületen idegen politikai hatalom uralkodott. De a francia burzsoáziának is kezébe kellett vennie a politikai hatalmat, hogy a termelőerők és az áruforgalom feudális korlátait elháríthassa, és meghódíthassa Franciaország belső piacát. A politikai hatalomért vívott harcban viszont meg kellett nyernie a dolgozó osztályok támogatását. Ezek voltak a gazdasági, társadalmi és politikai feltételek, amelyek hatása alatt a burzsoázia ideológusai öntudatlanul kialakították a nemzeti ideológiát (egyébként nemcsak ezt, hanem az itt elhanyagolható világpolgári felfogást is).

Az, hogy a burzsoázia szembefordult a feudális-abszolút államhatalommal, ideológusai fejében arra vezetett, hogy a nemzet és a haza fogalmát elszakították az állam fogalmától. A nemzet fogalmát a nyelvközösséggel, a gazdasági közösség kötőszövedékével kapcsolták össze, és a nemzeti közösséget azonosították a hazával. A (burzsoá) közösségi ideológia alapja az állami kötelék helyett a nemzeti összetartozás tudata, a haza gondolata lett. A haza klasszikus gondolata most már a valóságos gazdasági összefüggésekre, illetve igényekre támaszkodott, és ezen a reális alapon teljes érzelmi súlyával követelte az egyén alávetését a haza érdekeinek.

A burzsoázia szembefordulása az uralkodó feudális nemességgel az ideológiában azt eredményezte, hogy a nemességet a hajdani frank hódítók ivadékának nyilvánították és mint idegen nemzetet kirekesztették a gall eredetűnek tekintett francia nemzet testéből. A francia nemzetet az ideológia a burzsoáziára és a népre korlátozta. Az a körülmény pedig, hogy a burzsoázia rászorult a nép támogatására, a népszuverénitás ideológiájában jutott kifejezésre. A népszuverénitás elmélete szerint a politikai hatalom a néptől származik. Ebből az elméletből azonban a burzsoá demokrácia programja következett. A népszuverénitás politikai ideológiája összekapcsolódott a nemzeti ideológiával, és ebbe burzsoá—demokratikus elemeket vitt be.

Az ideológiai fordulat az 1750 körüli években kezdődött. Voltaire arról írt, hogy a legfőbb dolog a hazaszeretet. Monstequieu a társadalmat ugyancsak a hazaszeretetre akarta alapítani. Mindaketten foglalkoztak a nemzeti szellem vizsgálatával is. 1760 után teljes erővel kibontakozott a francia nemzet eredetéről folyó vita, és a forradalom előtti években Mably már győzelemre vitte az antifeudális gall teoriát. A legnagyobb itt mégis Rousseau szerepe volt. Rousseau a lengyel kormányzatról írt munkájában a törvényhozás céljának a nemzeti öntudat kialakítását, a nevelés céljának a hazai szokások és hagyományok ápolását, a hazaszeretetre való buzdítást tekintette. Nála azonban a törvény-

hozás a népszuverénitáson alapult, s így a nemzeti öntudat és a hazaszeretet összefonódtak a demokratikus követelményekkel. Ez tette azután lehetővé, hogy a forradalom alatt a hazafias-nemzeti ideológia a népi tömegmozgalmak demokratikus ideológiájává váljék.

Marx azt írja a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-ban, hogy a francia forradalom vezetői „a római köztársaság klasszikusan szigorú hagyományaiban lelték meg azokat az eszményeket és művészi formákat, az önámítást, amelyre szükségük volt, hogy harcuk polgári módon korlátozott tartalmát önmaguk előtt elleplezzék s szenvedélyüket a nagy történelmi tragédia magaslatán tartsák". A hazaszeretet, a haza nagyságának és dicsőségének gondolata — amelyhez hozzáfűzték a nemzet eszméjét — a kiemelkedő klasszikus hagyományok közé tartozott. A forradalom vezetői a hazára és a nemzetre hivatkoztak, amelyek előtt minden egyéni érdeknek meg kell hajolnia. A hazafias-nemzeti ideológia volt annak az illúziónak egyik fő forrása, hogy valami rendkívülit teremtenek, amikor a valóságban a burzsoá társadalom megalkotásán fáradoztak. A tömegeket, a „patriotákat", a haza meg a nemzet patetikus eszméje lelkesítette akkor, amikor a demokratikus köztársaságért és a feudális birtokok elkobzásáért harcolva, végeztek a belső árulókkal és visszaverték a külső ellenforradalom támadásait. Az a felkiáltás, melyet egy forrás ránk hagyott: „Mily dicső, mily vígasztaló dolog, hogy az embernek hazája van, hogy egy szabad nemzet tagja lehet" — a forradalmi tömegek izzó érzéseiből fakadt.

A hazafias nemzeti-ideológia hamar leleplezte burzsoá lényegét. Leleplezte magában Franciaországban, mert a hazafias forradalom lendülete nyomban megszakadt, mihelyt megszüntette a feudális intézményeket és megteremtette a szabad verseny feltételeit. Leleplezte a külföld felé is, mikor az antifeudális honvédő háborúk, amelyek a nemzetek önrendelkezési jogának nevében folytak, az idegen nemzetek kifosztásának és elnyomásának eszközévé, imperialista háborúkká változtak át. De a dolgozó osztályok még sokáig ragaszkodtak a nemzeti ideológiához, amely összeforrott demokratikus harcaikkal. Idővel a nemzeti ideológia egyenesen népi nacionalizmussá, demokratikus hazafiassággá változott. 1815 és 1848 között a kispolgári- és munkástömegek a jakobinus hazafias-nemzeti ideológia zászlaja alatt küzdöttek a politikai demokráciáért és a munkára való jogért.

A hazafias ideológia még a párizsi Kommün tömegmozgalmaiban is nagy szerepet játszott. A helyzet a század csak vége felé változott meg. A nemzeti ideológia befolyása a tömegekre ugyan távolról sem szűnt meg, de főleg a kispolgári tömegekre szorítkozott. A munkásosztályban a nemzeti ideológiát növekvő mértékben kiszorította a proletariátus nemzetközi szolidaritásának tudata. A harcos nemzeti ideológiát átvette a reakciós burzsoázia.

Magyarországon a nemzeti ideológia más történeti feltételek mellett fejlődött, mint Franciaországban. Magyarország soknemzetiségű ország volt,

állami függetlenségét a 16. században elveszítette, és nálunk a burzsoá forradalom nemesi vezetés alatt ment végbe.

A feudális társadalom közösségi ideológiája kezdetben Magyarországon is az államhoz fűződött. Az államot kifejező ország vagy uraság szó ugyanazt jelenti, mint a francia királyság. Mindkét szó latin megfelelője a regnum. A krónikák az ország nagyjairól, az ország közakaratáról beszélnek. Itt persze a nagybirtokosokról van szó, de az állam ideológikus felfogásának is van nyoma, amely az államot az összes társadalmi osztály érdekközösségi szervezetének tünteti fel. Sőt éppen annak van nyoma, hogy ez a felfogás behatolt a kizsákmányolt parasztságba, vagy legalább a parasztvezetők gondolkodásába. A Dózsa-féle parasztháború idején a gönci parasztcsapat vezetője arról beszélt levelében, hogy a keresztes parasztok az országot védelmezik.

Emellett nálunk is korán, már az első krónikákban, megtalálni a későbbi nemzeti ideológia primitív vonását, a nemzeti tulajdonságok és szokások magasztalását, az idegen népek nyelvének, tulajdonságainak, szokásainak becsmérlését. Az idegenek iránt érzett ellenszenv korán koncentrálódott a németekre és németgyűlöletté hevült. Az a törekvés azonban, hogy az országban élő idegen nemzeteket nyelvileg asszimilálják, nálunk is hiányzott. Inkább a magyar uralkodó osztály tagjai asszimilálódtak annyiban, hogy a nemzeti kisebbségek területén, ezek nyelvét átvéve, gyakran kétnyelvűekké váltak.

A 15—16. században átmeneti jelenségeknek vagyunk tanúi. A 15. században, nyilván huszita hatásra, a magyar nyelv dicsőségét emlegetik. A 16. században, a török háborúkkal kapcsolatban, előtérbe nyomul a keresztény közösség tudata. Lényeges változás csak a 17. században következett be.

Az állam vagy ország fogalma a közösségi ideológiából ekkor sem szorult ki teljesen, mert csonka rendi államisággal Magyarország a Habsburg-monarchiában is rendelkezett. A Rákóczi-korban a népből kikerült vezetők sűrűn hivatkoznak az országra, az ország érdekére. De az állam központi szervei idegen kézen voltak, s a központi és központosító hatalom érdekei sok tekintetben összeütköztek a magyar nemesség kiváltságaival és rendi érdekeivel. Ez arra vezetett, hogy a közösségi ideológiába benyomult a haza és a nemzet eszméje.

A haza és a nemzet gondolatával, amelyet a közösségre vonatkoztatnak, igen korán, már a 13. században találkozunk, korábban tehát, mint Franciaországban. De ezek a gondolatok akkor csupán a nemesi közösségre, a nemesi államra vonatkoztak, és össze is fonódtak nem az ország, hanem a nemesi ország, a nemesi állam fogalmával. A 17. században, amikor a nemesség szembekerült a központi államhatalommal, a haza és a nemzet fogalmát leválasztotta az állam fogalmáról és, a közös haza, a nemzeti közösség alakjában, a közösségi ideológia új alapjává tette. A Habsburgok elleni harcban és a török nyomás súlya alatt ezek a fogalmak erős érzelmi tartalommal telítődtek, mint az „édes hazánk", „szegény nemzetünk" kifejezések közönséges használata

mutatja. Az egész folyamat, a haza és a nemzet fogalmának önállósulása és érzelmi telítődése nálunk szintén korábban ment végbe, mint Franciaországban. De a folyamat hatósugara, mint erről mindjárt szó lesz, feudálisan korlátolt maradt.

A közös haza fogalma nemzeti különbség nélkül vonatkozott az ország összes lakosára. Nemzeten, nemzeti közösségen pedig a magyar vér közösségét értették. Mindkét eszme objektíven arra szolgált, hogy a kibékíthetetlen feudális osztályellentéteket elfedje, és a kizsákmányolt parasztokat felsorakoztassa a Habsburgokkal küzdő nemesek mögé.

A haza és a nemzet feudális eszméje nem tartalmazta még elválaszthatalan alkotórésze gyanánt a nemzeti függetlenség, az önálló államalkotás gondolatát. A nemzet szabadságának eszméjét is csak a nemesi szabadságok, nemesi kiváltságok értelmében foglalták magukban. De a legfontosabb nemesi szabadság a parasztság kizsákmányolásának szabadsága volt. Ez megakadályozta, hogy a közös haza és a nemzeti közösség eszméi elterjedjenek, a parasztság széles köreiben. Úgy látszik, hogy a feudális-hazafias ideológiát csak a katonáskodó parasztok s a parasztoknak más oly elemei tették magukévá, amelyek a jobbágyi állapotból egyénileg akartak szabadulni, és felemelkedésük egyik eszközének tekintették a nemesi osztálytól származó ideológia elfogadását.

A feudális nemzeti ideológia a 18. század utolsó évtizedei és a 19. század közepe közti időben fejlődött tovább. A nemesi birtokon kibontakozott a mezőgazdasági árutermelés. A nemesi árutermelés azonban csak akkor lendülhetett fel, ha a mezőgazdasági áruk piaca kiszélesedik. Ezért a még csak csírázó ipart, a mezőgazdasági áruk belföldi piacát, meg kellett erősíteni. Magát a létrejövő nemzeti piacot is egységes nyelv szálaival kellett összefűzni. Ezenkívül el kellett hárítani a mezőgazdasági árukivitel fennálló korlátjait. Ezek a feladatok megkövetelték a Habsburg-monarchia feudális-abszolút hatalmának lerázását, amely a 18. század óta gyarmati helyzetben tartotta Magyarországot. A Habsburg-abszolutizmus elleni harc viszont csak akkor járhatott sikerrel, ha a nemesség megnyeri magának a parasztságot. Ennek egyetlen eszköze a jobbágyság megszüntetése volt.

A magyar nemességnek ezek a gazdasági-politikai szükségletei tükröződtek vissza a nemzeti ideológia új, polgári elemeiben. Az ideológia új elemeit a nemesi osztály írói nagyrészt öntudatlanul, politikusai részben tudatosan dolgozták ki az osztály társadalmi létfeltételeiből. A központi gondolat, a legfőbb érték a haza és a nemzet régi feudális eszméje maradt, amely most, mint „imádott szent haza", szinte vallásos tisztelet tárgya lett. Ebben a szemléletben a legnemesebb emberi feladat a haza szolgálata, a legfőbb kötelesség a nemzet nagyságáért, a haza dicsőségéért vívott harc. Irodalom és történetírás felidézik a feudális múltból a haza hajdani nagyságának képét, és a nemzeti hagyományok, a szabadságharcos küzdelmek feleleventésével buzdítanak hazafiságra. Elítélik a külföld utánzását és elvetik az idegen szokásokat.

Arra törekednek, hogy egész erejében kifejtve a nemzeti szellemet vagy jellemet, magasztalva a nemzeti erényeket és érzelmeket, a honi műveltséget nemzetiebbé tegyék. Prózai irodalom és költészet feltárják a szülőföld szépségeit.

A polgári fejlődés igényei úgy jelennek meg, mint a nemzeti lét vagy eszme követelményei. A magyar nyelv pallérozása, erősítése, és terjesztése a nemzeti kisebbségek között, ha másként nem megy, a kényszer eszközeivel is, a haza és a nemzet fogalmától elválaszthatatlannak tűnik. A magyar iparcikket azért kötelesség vásárolni, mert azt magyar kéz gyártotta, s mert a fejlett ipar a nemzet erejének biztosítéka. A jobbágyfelszabadítást azzal indokolják, hogy az osztályok érdekeinek vélt egyesítése, Széchenyi szemléletében „hazánk minden lakosainak a nemzet sorába iktatása" a nemzet nagyságának és boldogságának feltétele. Az ország gazdasági és politikai önrendelkezése pedig úgy jelenik meg, mint a nemzeti eszme legfőbb attributumának, a nemzeti függetlenségnek megvalósulása.

A feudális alapú, de polgári eszméket befogadó nemzeti ideológia a polgárosuló feudális nemesség ideológiai fegyvere volt. Ezt a fegyvert arra akarta felhasználni, hogy fenntartsa és a polgári rend viszonyai között kiépítse a saját anyagi, politikai és ideológiai hatalmát elsősorban a parasztsággal szemben. „A nemesség a néppel szabadságban egybeforrva olyan, mint testvérek között a hű elsőszülött, a család vezére", mondotta Kossuth. További célja az volt, hogy, mint a társadalom vezető osztálya, kivívja a polgárosuló magyar nemzet függetlenségét Ausztriával szemben, és ugyanakkor elnyomja a magyarországi nemzeti kisebbségek önállósulási törekvéseit.

A nemzeti felszabadulási harcnak és a nemzeti kisebbségek elnyomásának mozzanatai hiányoznak a francia burzsoázia nemzeti ideológiájából. Ez azonban csupán az eltérő politikai viszonyok következménye. A magyar nemesség a burzsoázia funkcióit teljesítette, amikor kettős irányú küzdelmével arra törekedett, hogy piacot biztosítson árutermelésének. De az már lényeges különbség, hogy Franciaországban a nemzeti ideológia a burzsoázia törekvését fejezte ki a feudális nemesség hatalmának megdöntésére, Magyarország pedig a feudális nemesség törekvését saját hatalmának fenntartására és korszerűsítésére.

Ez a különbség közvetlenül abban jutott kifejezésre, hogy míg a francia burzsoázia ideológiája kirekesztette a nemességet a nemzet új keretéből, addig a magyar nemesség ideológiája befogadta a népet a nemzet régi keretébe. Ez azonban azzal függött össze, hogy a francia burzsoáziának meg kellett döntenie a feudális nemesség anyagi és politikai hatalmát, amely elsősorban a parasztságra nehezedett. Itt tehát adva voltak a burzsoázia és a nép demokratikus szövetségének alapjai, ami azután oda vezetett, hogy a népszuverénitás elmélete révén demokratikus elemek kerültek be a nemzeti ideológiába. Magyarországon viszont az a körülmény, hogy a nemzeti ideológia befogadta a népet a

nemzetbe, azzal függött össze, hogy a nemesség, a fejlettebb, polgári formák mellett is, meg akarta tartani anyagi és politikai hatalmát a parasztsággal szemben. Itt tehát továbbra is fennállott az osztályellentét és nem jöttek létre a nemesség és a nép demokratikus szövetségének alapjai, ami odavezetett, hogy a nemzeti ideológia kirekesztette a politikai értelemben vett demokratikus elemeket. Magyarországon a plebejus-demokrata, jakobinus hazafiságot csak Petőfi és a vele egyformán gondolkodók kis csoportja képviselte és ez az irány nem tudta befolyásolni a nemzeti ideológia főáramlatát.[6]

Amíg tehát Franciaországban a nemzeti ideológia magában foglalta a demokratizmust, addig Magyarországon a nemzeti ideológia kizárta a demokratizmust. Franciaországban a forradalom polgári-demokratikus lett, Magyarországon pedig polgári, de nem demokratikus. Az 1848-as magyar nemzeti forradalomban nem folyt önálló és széles tömegmozgalom a politikai- és az agrárdemokráciáért. Ezen a pesti nép akciói és a helyi parasztmozgalmak sem változtatnak. Ezért Magyarországon a nemzeti ideológia be is fejezte haladó szerepét, amikor az 1848-ban megindult felemás polgári átalakulás 1867-ben lezárult. A hazafias-nemzeti érzés, 1848 emlékeihez fűződve, elterjedt ugyan elsősorban a magyar kispolgárságban, főleg a birtokos parasztságban, amely Kossuth nevével kapcsolta össze az agrárrend feudális maradványainak kiküszöbölésére irányuló törekvéseit. De az uralkodó osztály pártjainak a nemzeti ideológia arra szolgált, hogy, kihasználva a kispolgárság nemzeti érzését, eltereljék a figyelmet a burzsoá-demokratikus feladatokról.

Magyarországon nincsen még megírva a hazafias-nemzeti ideológia története. Csak legfőbb vonalaiban, kísérlet szerűen lehetett vázolni fejlődésmenetét. De itt nemcsak történeti kérdésről van szó, hanem aktuális politikai feladatról is. A nemzeti érzés ma is elterjedt a tömegekben, amelyekben részben irracionális erővé változott. Gyökerei visszanyúlnak a feudális-burzsoá nemzeti ideológiába, s ezért elkerülhetetlenül reakciós, nacionalista vonások tapadnak hozzá. De vannak olyan elemei is, mind pl. a szülőföld és a nyelv szeretete, amelyek a szocializmus építésének mai szakaszában, a szocialista nemzetek korszakában is beilleszthetők a szocialista hazafiságba és összekapcsolhatók a proletár internacionalizmussal. A nemzeti érzést tehát elemeznünk kell és meg kell tisztítanunk reakciós vonásaitól. Azon az úton kell haladnunk, amelyre Lenin nyújtott példát, a „Nagyoroszok nemzeti büszkeségéről" írott, címe alapján nacionalista szellemben félremagyarázott, de a valóságban a legtisztább osztályharcos szellemtől átitatott cikkében.

[6] Egymagában a népiesség felkarolása a művészetben még nem politikai értelemben vett demokratizmus. A történeti példák azt mutatják, hogy a művészeti népiesség összefér a feudális politikai reakcióval is.

HOZZÁSZÓLÁSOK

ERDEI FERENC akadémikus hozzászólása

Tisztelt Vitaülés! Molnár Erik elvtárs előadása éles és sommás állásfoglalást fejez ki a közösségi ideológia egyik kiemelkedő jelentőségű történeti formájáról, a hazafias-nemzeti ideológiáról. Ugyanilyen élesen világítja meg a hazafias-nemzeti ideológia történeti pályáját a francia és a magyar társadalom történeti fejlődésében. Felfogását azonban nemcsak élesen fogalmazza, hanem egyben nagyon vázlatosan fejti is ki, tehát a vita egyformán jogosult az elvi állásfoglalás lényege tekintetében is és az elemzés egyes részleteivel kapcsolatban is.

A Molnár elvtárs cikke alapján már eddig kibontakozott vita fontos és lényeges pontokon állít fel ellentételeket Molnár elvtárs tételeivel szemben és utal a történeti elemzés erősen vitatható pontjaira is. Én úgy ítélem, hogy a mostani előadás alkalmas arra, hogy a vita a pontosabb elméleti megfogalmazások alapján és a szélesebb történeti áttekintéssel fejlődjék tovább, de azt is biztosra vehetjük, hogy a mostani vitaülésen sem egyetértésre, sem a kérdésfeltevés egészen pontos tisztázására nem juthatunk. Azért sem, mert rendkívül bonyolult problémáról van szó és azért sem, mert a nézetek igen messze állnak egymástól. A vita mégis szükséges és hasznos, mert nagyon fontos és nagyon időszerű kérdés tisztázásának megindításában jelent fontos lépést.

Én sem történész, sem ideológus nem vagyok, éppen ezért húzódoztam a hozzászólástól. Végülis azért vállalkoztam rá, mert olyan általános társadalmi ügyről van szó, amelyben minden, a feltett kérdés lényegére vonatkozó adaléknak is van bizonyos jelentősége. Hozzászólásomban éppen ezért néhány ilyen adalékkal szeretnék hozzájárulni a kérdésfeltevés és az állásfoglalás lehető tisztázásához.

Molnár elvtárs elméleti, ideológiai tételeinek összegező fogalmazását emelem ki és ahhoz fűzök néhány — közgazdasági, szociológiai szempontból kiinduló — megjegyzést. Molnár elvtárs összefoglalóan a következőképpen fogalmazza az összegező jellegű tételt: „a hazafias vagy nemzeti ideológia a burzsoázia anyagi érdekeinek eszmei kifejezése". Igaz, hogy ehhez kiegészítéseket fűz és történeti fejlődésében is elemzi a közösségi ideológia e formájának alakulását és szerepét, mégis az így megfogalmazott tétellel szemben lényeges kifogásokat kell emelni. Kérdés formájában kifejezve legalábbis a következőket: a nemzeti függetlenségi háborúk, vagy a nemzeti önrendelkezési jog kivívásáért folytatott társadalmi harcok általában csak ezt fejezik ki? Azok a társadalmi keretek, amelyet a nép, a nemzet, a haza és az állam kifejeznek, közvetlenül és lényeges különbségtételek nélkül összekapcsolhatók a tételben megfogalmazott hazafias vagy nemzeti ideológiával? Azok a társadalmi egységek, amelyeknek közösségi tudatáról van szó, osztályviszonyaik szerint általában ilyen egyszerű érdekösszefüggéseket mutatnak?

A vita már eddig is számos adalékot szolgáltatott ahhoz, hogy az ilyen mérvű egyszerűsítés, illetve absztrakció nem fogadható el, de voltaképpen Molnár elvtárs sem zárja le teljesen a tételt, hanem Leninre utalva a következőt fűzi hozzá: a hazafias érzés a maga erejét nem egyedül a burzsoázia fejlődéséből nnek érdekeiből meríti. Gyökerei messzebb, nemcsak évszázadokra, hanem evezredekre is visszanyúlnak, mert a hazafias érzés azzal is összefügg, hogy az emberek hosszú történeti idő óta különálló közösségekben élnek. A hazafias e

érzés, a nemzeti ideológia nem más, mint a burzsoá társadalom közösségi tudatának ideológikus formája. Így tehát Lenin utal arra, hogy a nemzeti ideológiát történetileg megelőzték a közösségi tudat más ideológikus formái.

Meggyőződésem szerint itt van az elvi kérdés magva. Ki kell terjesztenünk figyelmünket a közösségi tudat minden formájára, hogy a hazafias-nemzeti ideológia minden lényeges vonását feltárhassuk és különösen hogy a munkásosztály, a dolgozó parasztság és az értelmiség szubjektív viszonyát ehhez az ideológiához reálisan ítélhessük meg, ti. nemcsak abban a vonatkozásban, amennyiben a burzsoázia megtéveszti őket.

A kiterjesztést úgy értem, hogy a közösségi tudat problémáját teljes földrajzi és történeti kiterjeszkedésében kell szem előtt tartanunk, hogy a közösségi tudatról általában és a hazafias-nemzeti ideológiáról különösen pontos képet nyerjünk. Itt jutok el hozzászólásom lényegéhez: ahhoz, hogy a közösségi tudat formájáról és tartalmáról megalapozott ítéletet alkothassunk, elengedhetetlen a társadalmi közösségek objektív viszonyainak marxista módon való pontos és teljes feltárása, amelynek ki kell terjednie a termelőerők színvonalára, a termelési, illetve a tulajdonviszonyokra, az osztályok konkrét helyzetére és ezen túlmenően azokra a társadalmi keretekre, amelyek között e társadalmi, termelési viszonyok konkrétan megjelennek és amelyek alapján az illető közösségi tudat kialakul és fejlődik.

Molnár Erik elvtárs felfogásában sem az elvi tétel, sem a történeti elemzés kifejtése során ez az összefogás nem jut szerephez. Én nem tudom, hogy a marxista irodalomban ismeretesek-e ilyen szempontú mélyreható vizsgálatok, de a hiányát feltétlenül érzem és ez nem lehet valami véletlen szubjektivitás, mert több ilyen utalás mellett Leninnek egy töredéke kifejezetten foglalkozik ezzel az összefüggéssel.

Statisztika és szociológia címmel Lenin 1917-ben egy nagyobb tanulmányt tervezett, amelyből összesen 4—5 oldal készült el. Összes műveinek 23. kötetében található ez, ahol nagyon érdekesen utal az ilyen szempontú vizsgálat programjára. A bevezetőben a következőket mondja: „E tanulmányok tárgya a nemzeti mozgalmak jelentőségének és szerepének, a nemzeti és a nemzetközi egymáshoz való viszonyának kérdése, amely most természetesen különös érdeklődésre tarthat számot. Ennek a kérdésnek a fejtegetésénél a leggyakoribb és a legnagyobb hiba a történeti nézőpont és a konkrétság hiánya. Igen gyakori dolog az, hogy mindenféle csempészárut találnak fel frázisok lobogója alatt. Ezért úgy véljük, hogy egyáltalán nem lesz felesleges egy kis statisztika. Azt hisszük, hogy nem lesz haszontalan, ha azt, amit a háború előtt mondottunk, összehasonlítjuk a háború tanulságaival."

A tanulmányokat az elméleti és gyakorlati szempontok egysége alapján tervezte Lenin összekapcsolni. Az első töredékszerű kis rész, jóformán csak glossza, ezt a címet viseli: „A nemzeti mozgalmak történelmi körülményei". Ebben ilyen megfogalmazást alkalmaz: „Épp az ilyen tények különösen nélkülözhetetlenek, ha komolyan el akarunk igazodni ebben a bonyolult és nehéz, gyakran tudatosan összezavart kérdésben, de hogyan gyűjtsük össze a tényeket, hogyan állapítsuk meg az összefüggéseket és kölcsönös függőségüket?" Következtetésre is jut: „Kísérletet kell tennünk arra, hogy a pontos és vitathatatlan tényekből olyan alapot teremtsünk, amelyre támaszkodni lehet és amellyel szembe lehet állítani bármelyiket azok közül az általános és példálózó fejtegetések közül, amelyekkel napjainkban bizonyos országokban olyan mértéktelenül visszaélnek. Ahhoz, hogy ez tényleg alapul szolgálhasson, nem egyes

tényekből, hanem a vizsgált kérdésre vonatkozó tények összességéből kell kiindulni egyetlen kivétel nélkül, mert másképp elkerülhetetlenül felmerül az a gyanú, éspedig teljes joggal, hogy a tények önkényesen vannak kiválasztva, illetve összeválogatva."

A tanulmánynak tulajdonképpen egy fejezete készült el, ez is csak vázlatában, amely ezt a címet viseli: „Egy kis statisztika" és ez a következőképpen kezdődik: „Ahhoz, hogy a nemzeti mozgalmakra vonatkozó adatokat valóban összességükben áttekinthessük, a földkerekség egész lakosságából kell kiindulnunk. Itt két ismérvet kell minél pontosabban megállapítanunk és minél teljesebben megvizsgálnunk. Először: az egyes államok nemzeti összetételének tisztaságát vagy tarkaságát, másodszor: az államoknak vagy abban az esetben, ha kétség merül fel az iránt, lehet-e tulajdonképpen államról beszélni, az államszerű alakulatoknak politikailag önálló és politikailag függő államokra való megoszlását."

Könnyen felfogható, hogy milyen gazdag és Lenin akkor tervezett vizsgálatainak lehetőségeit messze meghaladó társadalmi, történeti tényanyag áll ma rendelkezésünkre. Hogy csak egy párat említsek: a szocialista országok egész sorának néhány éves és több évtizedes fejlődése, a szocialista tábor léte és a KGST-ben kifejeződő gazdasági kapcsolatok, nagy számú afrikai és ázsiai ország önálló állammá alakulása, továbbá a nyugateurópai országok közös piacának ténye és az európai tőkés államszövetség kísérlete, eszméje, vagy a két világpiac és benne a nemzetközösségek, a nagy és kis országok viszonya stb. Itt alapvetően szociológiai vizsgálatokra gondolok, amelyek a marxista szociológia legnagyobb méretű feladatát képezhetik. *Csak ezek alapján lehet helyesen megítélni a közösségi ideológiák és ezek között a hazafias-nemzeti ideológia különféle változatait.*

A történeti elemzéshez — amit Molnár Erik nyújt — csak egyéni, szubjektív adalékokkal tudok hozzájárulni, de talán van ezeknek bizonyos érdekességük, bár amit mondani tudok, azok olyan mozaikok, amelyeknek egy része csaknem anekdotikus példálódó értékű és csak másik része többé-kevésbé dokumentum jellegű. Ezek természetesen csak a magyar történeti fejlődéshez jelentenek adalékokat, tehát az előadás franciaországi elemzéséhez nem tudok megjegyzést fűzni.

Mindjárt azzal kezdem, hogy vajon Rákosi Mátyás történetszemléletéről lenne szó, amint előző cikkében Molnár Erik elvtárs kiindult? Én a vitázók többségével együtt ezt nem hiszem. Sokkal szélesebb és sokkal mélyebb szemlélet az, amellyel Molnár Erik elvtárs vitába száll és szocialista közvéleményünk nagy többsége nem véletlenül nem ért egyet megítélésével és felfogását még sem kapcsolja Rákosi Mátyáséhoz.

Megítélésem szerint arról van itt szó, hogy a szocialista nemzet közösségi tudatában is lényeges szerepe van saját nemzeti története szemléletének az osztályharcok vonatkozásában is, nemzeti függetlenségi harcai tekintetében is. Érthetően a szocialista nemzeti közösségi tudat nem mondhat le saját nemzeti előtörténetéről sem. Ez történeti ténykérdés is, mai politikai kérdés is, és ha ebben Rákosi Mátyás olyat fejezett ki, amely ma is elfogadott társadalmi tudatunkban, akkor ez nyilván függetleníthető a személyi kultusz komplexumától.

Egyetlen példázás ehhez. Sok termelőszövetkezetünk viseli Dózsa György, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos nevét. Vajon ezek a parasztok félrevezetésnek estek volna áldozatul, amikor olyan függetlenségi harcok képviselőinek a nevét

vették fel, akiket ők a paraszti társadalmi törekvések támogatóinak is hittek, amikor ezeket a neveket — még hozzátéve, hogy nem központi utasításra — választották? Nem hiszem, hogy ilyen társadalmi méretű félreértés vagy megtévesztés tartósan lehetséges lenne, vagy ha mégis, az már fontos történeti-társadalmi tény.

Egyébként néhány jellemző adalékot tudok említeni Molnár Erik elvtárs történeti értékelése mellett is. Ilyen pl. apám történetszemlélete, amelyet ő a századeleji makói paraszti közvéleményből, néhány marxista brosurából és a lövészárkokban folytatott beszélgetésekből szűrt le. Ez kb. úgy szólt, ahogyan a mi gimnáziumi történeti tankönyveinkhez megjegyzésként és ellenvélemény ként hozzáfűzte: „mi egy percig sem higyjük, hogy azok a nemzeti hősök, akikről a tankönyv beszél, nem az egészében rablóbandának tekinthető úriosztály szerves részét képezik és nem éppen olyanok, mint a többiek." Vagy egy másik példa: a makói megyegyűléseken a század első évtizedeiben Justh Gyula fő zászlóvivője és szószólója volt annak a közjogi ellenzéknek, amely a 48-as Kossuth-párt keretében kifejezésre jutott és hihetetlenül éles támadásokat intézett a főispánnal és megyei urakkal szemben. E támadásokat a közgyűlésen választott tagokként is, de hallgatóságként is jelenlevő parasztok mindig nagyon jólesően méltányolták, ám szűkebb családi körben nem kevésszer hallottam: persze, ez az egész dolog csak komédia, Justh Gyula éppen olyan úr, mint a többi, csak olyan a munkamegosztás és az a kenyere, hogy így beszéljen. Ezt mint magától értetődő paraszti véleményt hajtogatták nemcsak a mi családunkban, hanem másutt is.

Egy további, ezeknél még érdekesebb dokumentum: a felszabadulás előtt Majláth Jolánnal és Márkus Istvánnal közösen feldolgoztuk Nagykőrös történetét teljes levéltári anyag alapján, amelyet az említettek különböző formában meg is írtak. Végiglapoztam a XVII—XVIII. századra vonatkozó összefoglaló anyagot abból a szempontból, vajon az a civitas, amit ez a város és más hasonló alföldi városok abban a korban gyakoroltak, hogyan viszonylott akár a királyi megyéhez, akár a kurucmozgalmakhoz, akár az ezekben különböző módon kifejeződő nemzeti ideológiához. Megállapítható, hogy semmiféle ilyen kapcsolat nem érzékelhető. Pl. Balla Gergely, aki a XVIII. sz. végén írta meg Kőrös krónikáját, — különben maga is vezető ember volt — a következő fogalmazást használta: „mindenkoron megszűnés nélkül magyar, német és török nemzetek bajvívásokat és hadakozásokat vittenek véghez és szüntelenül sarcolták a kommunitást".

Semmi nyoma az egész anyagban, sem az emlékeztetőben, sem az írott anyagban annak, hogy a civitas magáévá tette volna akár a Felvidékre menekült királyi vármegye, akár a kurucok hazafias nemzeti ideológiáját. Tökéletes érzéketlenség nyilvánul meg eziránt, s kb. ugyanaz a hang a török, a magyar, a német és a kuruc „nemzet" hadakozásaival és nemzeti törekvéseivel szemben. Ezek nem jelentéktelen jelek olyan irányban, hogy az a korrekció, amelyet Molnár Erik elvtárs előadásában történetszemléletünkön igyekszik végrehajtani, nagyon lényeges történeti tényekre támaszkodhat.

Igazán az érdekesség kedvéért említem csak meg, — noha nem kis jellemző ereje van —, hogyan vett részt Makó a szabadságharcban akkor, amikor Szegeden Kossuth Lajos híres beszédét elmondotta. A legenda szerint Makóról heten jelentkeztek, de közülük csak hárman jelentek meg, ezek közül is az egyik öreg volt, a másik beteg, a harmadik fegyverképes egészséges ember volt ugyan, de cigány, ezért elkergette a toborzó tiszt.

De nem kevés közvetlen adalékot tudok felhozni Molnár Erik elvtárs elemzéseinek következtetéseivel szemben is. Pl. a 48-as Kossuth párt közjogi ellenzéki és burzsoá elemei a Viharsarok népmozgalmaiban agrárszocialista törekvésekig menő paraszti-politikai mozzanatokkal párosultak, mert igaz ugyan, hogy Justh Gyuláról az volt a vélemény, amit az előbb idéztem, de ugyanakkor ennek a politikai mozgalomnak a keretei között és nem függetlenül Kossuth Lajos személyétől és nem függetlenül a nemzeti függetlenség kérdésétől, hanem azzal szervesen összekapcsolva, egészen az agrárszocialista jellegű paraszti törekvésekig reménység és törekvés fejeződött ki és nemcsak a birtokos parasztok soraiban.

Vagy Petőfi és Ady népi-nemzeti ideológiája. Lényeges pontokban egybehangzik a paraszti népdalok és népmesék ideológiájával, zeneileg pedig Bartók hangzik egybe a népdalokkal és a balladákkal. A magyar nyelv elismertetéséért folyó kulturális-ideológiai harc egybefonódik a parasztság felemelkedéséért folyó politikai küzdelmekkel, objektive is és szubjektive is.

Ezek az adalékok nem bizonyítanak egyértelműen sem Molnár Erik történelemmagyarázata mellett, sem ellene. Nem ilyen értelemben sorakoztattam fel ezeket. Azonban lényeges tényezőnek tartom, hogy a példaként idézett jelek — amelyeknek megbízhatóságáról vagy történeti dokumentumértékéről személy szerint, szubjektive meg vagyok győződve — ilyen ellentmondó képet mutatnak.

Az előadásban kifejtett sommás és vázlatos felfogásnak vannak olyan elemei, amelyeket el kell és el lehet fogadni és amelyek helyesbítik a közösségi tudatunk nemzeti múltjára vonatkozó képet. De vannak olyan lényegbevágó elemei is, amelyek nem fogadhatók el, mert sem elvileg, sem történetileg nem igazolhatók.

Végeredményben tehát hozzászólásomban kitérnék az állásfoglalás elől? Nem kitérek, hanem nem tudok belemenni, mert ehhez nem látok elegendő és szilárd alapot. Elismerem és helyeslem Molnár Erik elvtárs kérdésfeltevését; teljes mértékben annyiban, hogy a hazafias-nemzeti ideológia, mint a közösségi tudat egyik legfontosabb formája, a szocialista nemzet feltételei között mélyreható tisztázást kíván és részben annyiban is, hogy ennek az ideológiának történeti megítélését több tekintetben pontosabbá kell tenni. És teljesen egyetértek Molnár Erik elvtárs végkövetkeztetésével, amelyet így fogalmaz meg: a nemzeti érzést tehát elemeznünk kell és meg kell tisztítanunk reakciós vonásaitól. De *nem tudom elfogadni sem a sommásan kimondott elvi tételt, sem a történeti elemzésből levont összegező következtetést, hanem az a meggyőződésem, hogy a felvetett kérdésben további mélyreható elvi vizsgálatokra van szükség, amelyekhez Lenin alapvető útmutatásokat ad, továbbá az egész rendelkezésünkre álló történeti anyag konkrét elemzése is elengedhetetlen. Ehhez a legújabbkori történet közgazdasági, szociológiai, államtudományi és történészi vizsgálatára van szükség.*

Ez az előadás olyan vita kiindulópontja és gondolatébresztő, amelyet nagyon időszerűnek, ösztönzőnek ítélek, viszont a feltett kérdésre adott elvi, elméleti, illetőleg történeti állásfoglalást olyan véleménynek tudom csak felfogni, amely hozzájárul a nézetek és megítélések tisztázásához, de érdemében nem annyira tisztázott és megalapozott, hogy elfogadható lenne. De az is szilárd meggyőződésem, hogy elsősorban nem is a vélemények vitája viszi előre e rendkívül nagy jelentőségű ideológiai-politikai kérdés megoldását, hanem a konkrét történeti, szociológiai és közgazdasági vizsgálatok.

*

SŐTÉR ISTVÁN MTA lev. tag hozzászólása

A nemzeti ideológia jelentkezése, kialakulása bonyolult folyamatokban megy végbe, ezek a folyamatok különféle variációkat alakítanak ki, s a nemzeti eszme funkcióját váltakozón minősítik haladóvá, illetve reakcióssá. Ezek a változatok mindig a konkrét, történelmi valóság talaján születnek meg, s ennek a valóságnak dialektikáját fejezik ki. E dialektika számontartását hiányolom leginkább Molnár Erik koncepciójából. A nemzeti ideológia jelentkezései ugyanis, az irodalom tanúsága szerint, nem mindig fedik egyértelműen az uralkodó osztály céljait és igényeit, sőt, nem egyszer túl is mutatnak rajtuk. A nemzeti ideológia mélyen ellentmondásos jellegének megértéséhez az is hozzátartozik, hogy észrevegyük: ez az ideológia bizonyos körülmények közt nélkülözhetetlen feltétele az uralkodó osztály érdekein messze túlmutató haladásnak. Vannak helyzetek, midőn a nemzetiség eszméje szorosan összekapcsolódik a szociális problematikával, az elnyomott tömegek sorsának feltárásával, ami pedig végső fokon az osztálytársadalomon túlvezető fejlemények bekövetkeztét szolgálja. Az irodalom mutatja legvilágosabban, hogy szociális problematikával összekapcsolódó nemzet-eszme nem az uralkodó osztály érdekeit szolgálja, — a szociális tartalmától megfosztott nemzeti ideológia pedig valóban az uralkodó osztályok érdekeit szolgálva, eszmei bezárkózáshoz, politikai rivalitáshoz, nacionalizmushoz vezet.

Molnár Eriknek az a tétele, mely szerint az ideológusok elméletei öntudatlanul jönnek létre, „az osztály anyagi érdekeinek hatása alatt", — s az a funkciójuk, hogy megtévesszék a dolgozó tömegeket, sőt, a burzsoáziát is: nehezen alkalmazható egyértelmű módon az irodalomra. Ha ugyanis az irodalom terén ugyanúgy kisarkítjuk tételét, mint ahogyan ő általánosságban kisarkította: Közép és Kelet Európa irodalmait, melyek a nemzeti ideológiának oly nagy helyet adnak (s köztük az oroszt, valamint a magyart is) általában, a jóhiszemű megtévesztés irodalmainak kellene tekintenünk. Ez irodalmak legnagyobb alkotóinak (Puskinnak vagy Petőfinek, Tolsztojnak vagy Móricz Zsigmondnak) műveiben is akadhatnak olyan ideológiai elemek, melyek öntudatlanul és végső fokon, az uralkodó osztály érdekeit szolgálják. De tudatosan is, öntudatlanul is, nagyobb helyet foglalnak el e művekben az olyan elemek, melyek túlmutatnak az uralkodó osztály érdekein, s mégis megmaradnak a nemzeti ideológián belül. (Példáim közül a nyugati irodalmakat csak azért zárom most ki, mivel bennük a nemzeti ideológia mind közvetettebb módon jelentkezik csak, a XIX. század derekától kezdve.) A Holt lelkek, vagy A boldog ember félreérthetetlen nemzeti ideológiát is tartalmaz, — de a társadalmi kérdések megmutatása révén mindkettő olyan távoli törekvéseket szolgál, öntudatlanul, melyek éppen nem azonosak a burzsoázia érdekeivel. Tolsztojnak hasonló jelentőségét, a szocialista forradalom felé mutató funkcióját épp Lenin elemzése mutatta meg, — holott Tolsztojnál a nemzeti ideológiának egy sajátosan paraszti-misztikus változatával találkozunk. A viszonyok elviselhetetlenségét kifejező irodalom is igen gyakran a nemzeti ideológián belül mozog, s mégsem az uralkodó osztálynak kedvez, hanem a szociális átalakulás megvalósítóinak.

Ha Molnár Erik tételét tovább sarkítjuk, kétféle paradoxonhoz juthatunk. Vagy azt kell állítanunk, hogy a feudalizmus ellen fellépő költők (egy Kölcsey, egy Eötvös, — sőt, egy Petőfi) objektive a nemzetiségek elnyomásáért, és a kizsákmányolás új formáiért harcoltak, midőn a jobbágyság nyomorát megmutatták, illetve előbbrevitték a forradalmat és a szabadságharcot. Vagy pedig azt kell mondanunk, hogy ezek a költők a kizsákmányolás új for-

máit elősegítve is a majdani, osztálynélküli társadalom előharcosai. Nyilvánvaló, hogy egyik paradoxon sem helyes, és Molnár Erik tételének egyértelműségét fel kell valahol oldani, illetve, a túlságosan leegyszerűsítő és elvont tétellel a történelmi valóság bonyolult dialektikáját kell szembeállítani. Mert, észre kell vennünk, hogy a nemzeti ideológiát kifejező irodalom (ha egyszersmind szociális ideológiát is kifejez) feltétlenül túlmutat az uralkodó osztályok érdekein. A legnagyobb költők, még ha a polgári forradalom közvetlen céljait szolgálták is, a nemzeti ideológiából ki nem lépve, a burzsoázia érdekein túlmutató ideológiai formákat alakítottak ki. Ezeket ugyan nem lehet máris a proletariátus ideológiájaként felfognunk, de nem is lehet a burzsoá ideológia köreibe bezárnunk. Mert a valóban nagy költők alkotásai mindig tartalmaznak valami *többletet*, ami az uralkodó osztályok érdekein is túlmutató haladás részeseivé, előmozdítóivá avatja őket.

Molnár Eriknek az a tétele, mely szerint a nemzeti ideológia azért fogadta be a népet a nemzetbe, mivel „meg akarta tartani anyagi és politikai hatalmát a parasztsággal szemben": lényegileg igaz, mégis, irodalmilag lényeges korrekcióra szorul. Szofizma lenne azt állítanunk, hogy a János vitéz vagy a Toldi akár öntudatlanul is a nemesség politikai és ideológiai hatalmát szolgálta volna. Mindkét mű a szociális problematikára irányítja a figyelmet, de ez a problematika szorosan összenőtt itt a nemzetivel. Annyira összenőtt, hogy a szociális problematikát másként, mint a nemzeti ideológia segítségével, meg sem lehetett volna ragadni. De, ha ez így van, abból következik, hogy *1848 tájékán nem csak egy nemzeti ideológia volt, hanem kettő. A nemesi és a plebejusi.* Ez utóbbit, még Petőfinél sem lehet egyszerűen a jakobinus hazafisággal azonosítani, mert lényeges, minőségi különbség van a kettő között. Petőfinél ugyanis a valóban forradalmi programot és eszmeiséget megelőzte a népies-nemzeti, melyen túlhaladt, de amely nélkül sohasem tudott volna a forradalmi eszmeiséghez eljutni. Mi több, a vele egyformán gondolkodók kis körénél is a forradalmiság éppúgy megőrzi a nemzeti ideológia bizonyos elemeit, mint Petőfi forradalmi költészete. A Dicsőséges nagyúrak . . . szomszédságában ott van a Nemzeti dal is: ez a két költemény Petőfinél egyazon tőről fakad. Az egyik jakobinus forradalmiságot fejez ki, a második nemzeti ideológiát. De lehet-e azt mondanunk, hogy Petőfi egyszerre ígért akasztófát az arisztokráciának — és szolgálta, objektive, a feudális osztályérdekeket?

Kétségtelen, hogy nálunk a nemesi-nemzeti ideológia befejezte haladó szerepét 1848 és 1867 között. De úgy értsük-e ezt, hiogy ezután a nemzeti ideológia már egyáltalán nem lehetett haladó? Ha ez így volna, ismét csak tehetetlenül állnánk Adynak mindvégig egységet képező forradalmisága és nemzeti ideológiája előtt. Visszatérve a János vitézhez és a Toldihoz: azt kell látnunk, hogy ezek a művek nemcsak a jobbágyság felszabadításának gondolatát fejezik ki, de az elnyomott, a parlagon heverő erők felszabadításáét is, általában, s a felszabadításnak, helyesebben: a felemelkedésnek ez az eszméje *túlmutat* mindazon, ami nálunk akár 48-ban, akár 67-ben létrejött. De, ismétlem, a felemelkedésnek ezt az eszméjét Petőfi is, Arany is csak a nemzeti ideológia segítségével ragadhatták meg, mégpedig olyan nemzeti ideológiáéval, melyben a szociális problematika is bennfoglaltatott.

A múlt század derekán, a nemzeti ideológia szinte napjainkig élő változatának forrásvidékén, nem egy, hanem két nemzeti ideológia létezett: a polgárosodó nemességé, s a demokráciát igénylő plebejusoké. De — és ez az, ami ugyancsak hiányzik Molnár Erik elemzéséből — a plebejusok szemlélete is:

nemzeti ideológia volt. Közülük csak Petőfi lendült át a forradalmi ideológiába, de a 48 előtti plebejusok Világos után is jóideig megőrízték nemzeti ideológiájuk demokratikus elemeit, — míg a polgárosodó nemesség 1846 után kezdett visszafelé hátrálni esetleges demokratikus nézeteiből. A népi-plebejus nemzeti ideológia átmeneti vereséget szenvedett (Erdélyi, Vajda és Arany válságai fakadnak ebből a vereségből), de előkészítette későbbi, demokratikus, majd pedig ezekből kiinduló, forradalmi ideológiák kialakulását, a burzsoáziával szemben. Molnár Eriknek a nemzeti ideológiáról szóló elemzését csak akkor tudnám meggyőzőnek érezni, ha azzal egészítené ki, hogy a nemzeti ideológia túl tud mutatni az uralkodó osztályok érdekein, amíg a szociális problematikát magábanfoglalja, — s épp akkor, (és *amiatt)* válik az uralkodó osztályok érdekeinek szolgálójává, amidőn (és *amiért)* a szociális problematika kimarad belőle. Ez történt nálunk az 1848 és 1867 közé eső periódusban is, a nemesi-nemzeti ideológiával.

A nemzeti ideológia szerepe bonyolultabb annál, amit Molnár Erik elemzése feltételez. A bonyolultság érzékeltetésére hadd említsem meg, hogy nálunk éppúgy, mint Oroszországban, illetve a lengyel és a cseh irodalomban, a polgárosodás igénye — mihelyt azt már nem a felvilágosodott abszolutizmus propagálta többé — szorosan egybekapcsolódott a nemzetinek igényével. Polgárosodni, kapitalizálódni, de nemzeti módon: ez lett a jelszó. A nemzeti jelleg megteremtése érdekében kellett a néphez, a népköltészethez fordulni. A nemzetileg végbemenő kapitalizálódás, polgárosodás útja tehát a nemzeti vonások őrzőjén, a népen keresztül vezetett. Ezt vallotta Erdélyi, Arany, de még Petőfi is, pályája kezdetén. Nálunk a plebejusi népiességnek erős demokratikus tendenciái vannak. A polgárosodás népies-nemzeti jellegéért nálunk elsősorban a plebejusok küzdenek. Nem lehet tehát azt mondani, hogy „Magyarországon a nemzeti ideológia kizárta a demokratizmust". Akkor zárta csak ki, amikor mind a nemesi, mind a plebejusi nemzeti ideológiában a szociális problematika igénye elhalványodott. Illetve, amikor az 1860-as évek elején, a nemesi polgárosodás, és a plebejusi polgárosodás törekvései közt bizonyos kiegyenlítődés jött létre. Mi több, volt egy időszak, midőn Világos után, a nemzeti lét puszta fenntartása érdekében, indokolt is volt a nemzeti ideológia előtérbe állítása, — a társadalmi problematika rovására. Arany költészetében ekkor kezdődik el a balladák korszaka, mely tiszta, nemzeti problematikát ölel föl. A baj akkor történt meg, midőn az ideiglenesen háttérbeszorított társadalmi problematikát immár véglegesen, tendenciózusan kirekesztették a köztudatból. A mechanikus materializmus magyarországi befolyására visszahatásként jelentkező eszményesítési esztétika járult hozzá nagy mértékben a szociális problémáknak az irodalomból való kiszórásához. De ugyancsak Arany volt az, élete utolsó korszakában, aki a nemzetinek egyoldalú kultuszából vissza tudott térni a kor lényeges társadalmi jelenségeinek megszólaltatásához, amiben ugyancsak túlhaladást kell látnunk az egyoldalú nemzeti szemléleten.

Ha indokoltnak tarthatjuk az önkényuralom korában a nemzeti eszme egyoldalú érvényre jutását, úgy figyelembe kell vennünk a gyarmati elnyomás tényét is, melyet Molnár Erik fejtegetései egyáltalán nem érintenek. Csehek, lengyelek, magyarok helyzete egyforma, a XIX. század derekán. Ezek a népek csak a nemzeti ideológia segítségével küzdhetnek a haladásért, a polgárosodásért. Igaz, a gyarmati polgárosodás egy formájával az osztrák abszolutizmus, majd pedig az osztrák polgárosodás is megkínálja őket. De még azt sem mondhatjuk, hogy a parasztság számára teljesen közömbös volna a polgárosodásnak

nemzeti, vagy osztrák formája. Az elnyomatás két formája közül még mindig az előbbi a kedvezőbb, mégpedig nem azért, mivel azonos nyelvű uraság zsákmányolja ki a parasztot, hanem azért, mivel a nemzeti kapitalizmus a gyökeres átalakulást, tehát a majdani felszabadulást is hathatósabban segíti elő, mint a gyarmati polgárosodás. Sohasem szabad a kapitalizálódás, a polgárosodás lehetőségeinek kedvéért a gyarmati elnyomás tényéről megfeledkeznünk. Akár a jozefinista, akár a Bach-féle polgárosítás: még az elnyomott tömegek számára is kedvezőtlenebb lett volna (az ország gazdasági kizsákmányolása következtében), mint a Kossuth vagy Eötvös elképzelte polgári Magyarország. És ha a magyar nemességnek méltán vetjük szemére a nemzetiségek elnyomását, nem lehet okunk kedvezőbben ítélni meg az osztrák Habsburgok gyarmatilag polgárosító törekvéseit. Ne feledjük, Kemény és Eötvös, és általában, a magyar liberálisok, a polgárosodás terjesztésének céljaival akarták igazolni a magyarországi nemzetiségek elnyomását, illetve, Magyarországnak a Balkán felé való hatalmi terjeszkedését.

Csehek, lengyelek és magyarok: a XIX. századtól kezdve a nemzeti ideológia jegyében szegültek szembe a nemzeti elnyomatással, és ez a szembeszegülés lendítette fel kulturájukat is. Ne tévesszenek meg bennünket a külsőségek: az ellenszegülés, a nemzeti ellenállás csaknem azonos fokon volt meg mindhárom népnél, — csak a formái voltak különbözőek. Magyarok és lengyelek nyiltabb, — a csehek burkoltabb harcot folytattak a nemzeti elnyomás ellen. A magyaroké és a lengyeleké volt talán az eredménytelenebb, a cseheké talán az eredményesebb, — de mindhárom nép szembeszegülése a nemzeti elnyomással, a nemzeti kapitalizálódás érdekében: kétségtelen tény. Ez a szembeszegülés a XX. század szocialista forradalmi mozgalmaiban, illetve, antifasiszta küzdelmeiben él tovább, átlényegült módon. Kétféle nemzeti ideológiát látunk tehát a XIX. században, s a kettő közé a szociális problematika megléte, vagy meg nem léte húz határvonalat. A szociális problematikával rendelkező nemzeti ideológia elvezet a leghaladóbb, legkorszerűbb irodalmi irányzathoz, a kritikai realizmushoz (pl. az oroszoknál, a lengyeleknél), míg a társadalmi kérdésektől elforduló nemzetiesség elszigetel tőlük. Mi több: a szociális problémák megmutatására törekvő nemzeti ideológiában megtaláljuk a nemzetköziség igen fontos elemeit is. Erdélyi a szomszéd népek költészetének tanulmányozására buzdít, — Vajda János pedig, röpirataiban az emberiség nagy gondjainak, ügyeinek felkarolását hiányolja szenvedélyesen, a túlságosan nemzetivé vált magyar irodalomban.

Ahhoz, hogy a Molnár Erik megjelölte, nagyonis indokolt célért a nacionalizmus maradványainak leküzdéséért is a szocialista nemzetfogalom kialakításáért küzdhessünk, nagy hiba lenne a XIX. század plebejusi, népi nemzetfogalmának hátatfordítanunk. Ennek a nemzeti ideológiának is meg voltak a maga ellentmondásai. De meg volt benne a nemzetköziség egy bizonyos eleme, csírája is. A szocialista nemzet fogalmában nemzetinek és nemzetközinek szoros egységbe kell olvadnia, sőt, azonossá kell válnia. Petőfi, aki világforradalomról, a népek összeölelkezéséről álmodott, Arany, aki a népies-nemzeti költészetet a világirodalom nagy mintáival Goethével, Shakespeare-rel kívánta megtermékenyíteni, s balladaköltészetében a nem-magyar népköltészetekhez is fordult példáért, Erdélyi, aki a szomszéd népek költészetének tanulmányozását, áthasonítását sürgette, Vajda, aki az emberiség ügyének szolgálatába akarta állítani a magyar költészetet: íme, a nemzeti ideológia megannyi túlhaladási kísérlete, de mindvégig nemzeti indítással. Hasonló a helyzet a XIX.

századi orosz regényben, azzal a különbséggel, hogy nemzeti ideológia és társadalmi problematika itt mindvégig összetartoznak (Gogoltól, Puskintól, Tolsztojig, Csehovig és Gorkijig) nem utolsó sorban az orosz forradalmi demokraták hatására.

A nemzeti ideológiát tehát jelentkezéseinek, változatainak különféleségében kell vizsgálnunk, számon tartva funkcióinak és tartalmainak eltéréseit. Lenin két kultúráról beszélt. Van kétféle nemzeti ideológia is. A kettő nem mindig válik el egymástól élesen, de valahányszor az osztályharc döntő szakasza következik el: mindig élesen különválik. Az egyik, az uralkodó osztály céljait szolgáló : bezárkózik, a nemzetközitől elfordul s a szociális problémákat kirekesztő ideológiává satnyul — a másik azonban a társadalmi valóságra irányítja figyelmünket, haladó művészetet sugall, mintegy túlmutat önmagán, nemzetköziségre nevel. A szocialista nemzet-fogalom az utóbbit tekintheti szerves előzményének, s az utóbbinak nagy példáiból merítheti a maga legszebb igazolását.

*

SIMON PÉTER kandidátus, egyetemi docens hozzászólása

Pártunk az 1956-os ellenforradalom óta, a személyi kultusz nyűgétől megszabadulva, következetes harcot vív a burzsoá nacionalizmus ellen. Mi, akik az elmúlt hónapokban vitába szálltunk Molnár elvtárs álláspontjával, nemcsak helyeseljük pártunk nacionalizmus elleni küzdelmét, hanem részt is vettünk, s részt is veszünk ebben. Molnár elvtárs álláspontjával nem azért tusakodunk, mert egynémelyik történész szemléletében még fellelhető nacionalista nézetekkel akar leszámolni, hanem azért, mert a nacionalizmus elleni harcban — különösen a nemzeti kérdés vonatkozásában — eltér a marxizmus-leninizmus tanításaitól, s nem annyira a nacionalista maradványokat, hanem sokkal inkább a helyes marxista történetfelfogást vette pergőtűz alá.

S itt — miként Molnár elvtárs hangsúlyozza — nemcsak történeti kérdésekről van szó, hanem az aktuális politikai feladatokról is. Nevezetesen: a szocialista hazafiság, a szocialista nemzeti egység kérdéseiről, sőt a kommunista világmozgalomnak az imperialista-ellenes nacionalista mozgalmakhoz való viszonyáról, s ebben az értelemben a kommunista pártok szövetségi politikájáról is.

Molnár elvtárs mai előadása — ha néhány részkérdésben módosítja is korábbi felfogását — sajnos még mindig régi koncepcióját igyekszik védeni, sőt továbbfejleszteni. Elméleti szempontból Molnár elvtárs történeti koncepciója, illetve történetszemlélete hibáinak gyökere — miként Balogh Sándor elvtárssal együtt a Magyar Tudomány 1963. évi 2. számában rámutattunk — abban a nézetben keresendő, amely szerint a dolgozó osztályoknak csak saját kizsákmányolóik ellen kell harcolniok, de az idegen elnyomás ellen, az állami függetlenségért nem, mert ezzel csak saját elnyomóik hatalmát szilárdítanák meg. Ezt a nézetet korábban azzal igyekezett bizonyítani, hogy „a munkásoknak nincs hazájuk", s a jobbágyparasztoknak még kevésbé van. Miután kimutattuk, hogy „a munkásoknak nincs hazájuk" tétel nem azt jelenti, hogy a marxistáknak az igazságos, nemzeti felszabadító háborúkban is meg kell tagadniok a „haza védelmét", s nem azt jelenti, hogy a jobbágyparasztoknak sincs hazájuk, — Molnár elvtárs most a „legtisztább osztályharcos" politika követé-

sét tűzi ki célul, s eme „legtisztább osztályharcos" politikán ismét csak a nemzeti kérdés iránti közömbösség és nemzeti hagyományaink egészével való szakítás szükségességét érti. A „tiszta osztályharcos" politika követelése tehát ugyanannak az álláspontnak a más kifejezése csupán, amit a marxizmus—leninizmus tanításai alapján már megcáfoltunk.

A marxizmus—leninizmus tiltja a reakciós burzsoázia nemzeti jelszavakkal álcázott imperialista politikájának, tiltja a reakciós külhatalmakkal szövetkezett nemzeti mozgalmaknak, s tiltja a nemzeti kiváltságokra irányuló törekvéseknek a támogatását, de nem tiltja az igazságos nemzeti harcokban való részvételt — ha e harc nem ütközik a nemzetközi haladás érdekeibe — s egyenesen kötelességévé teszi a munkáspártoknak, hogy küzdjenek valamennyi elnyomott nép és nemzet nemzeti önrendelkezéséért.

Molnár elvtárs valószínűleg attól fél, hogy a nemzeti harc felülemelkedés az osztályharcon. De ez a félelem csak akkor lenne jogos, ha igaza lenne azoknak a nacionalistáknak, akik a nemzeti harcot és az osztályharcot egymást kizáró ellentétpárnak tekintik. A mi véleményünk szerint valamennyi nemzeti mozgalom konkrét elemzése által igazolható, hogy a nemzeti harc az osztályharc egyik specifikus formája, mint ahogy a nemzeti elnyomás is az osztályelnyomás egyik különleges változata. Éppen ezért nem az az opportunizmus, ha elismerjük mindenféle nemzeti elnyomás elleni harc szükségességét, hanem az, ha — akár csak a dolgozók külön osztályérdekeire való hivatkozással is — tagadjuk ezt. S nem az az opportunizmus, ha elismerjük és támogatjuk a valóban jogos és haladó nemzeti mozgalmakat, hanem az, ha visszavonulunk az osztályharc ezen területéről. Ezért a „tiszta osztályharc" követelése — bármily baloldali csengésű — tulajdonképpen opportunizmusra vezet.

A dolgozó osztályoknak a nemzeti harc közepette természetesen nem szabad lemondaniok saját külön — a kizsákmányoló osztályokéval ellentétes — osztálykövetelésekről sem, de addig, amíg az osztályharc fő kérdése az idegen elnyomás felszámolása, saját külön osztálycéljaikat bizonyos mértékben alá kell rendelniök a nemzeti harc érdekeinek. Vagyis, amíg az osztályharc adott fő kérdésének megoldása megköveteli, külön osztálycéljaiknak csak olyan részleges kielégítésért kell küzdeniök, amely nem teszi lehetetlenné, sőt elősegíti a fő kérdés megoldását. (Ezt tették a kommunisták pl. a fasizmus elleni harcban, s ezt teszik ma, a volt gyarmati országokban.)

Molnár elvtárs a nacionalizmus elleni harcban igen fontos szerepet tulajdonít a nacionalista ideológia kialakulása, fejlődése feltárásának. Ezzel én is egyetértek. De azt, ahogy a nacionalizmus szerepét megrajzolta, csak bizonyos részleteiben helyeslem. Emellett hibásnak tartom a XVI. századtól a XIX. század közepéig terjedő időszak magyar nacionalizmusáról rajzolt képet, s mélységesen károsnak tekintek minden olyan törekvést, amely a nacionalista ideológiára való hivatkozással akarja elvetni a jogos és haladó nemzeti mozgalmakat, s szinte már osztályuk árulóiként tűnteti fel a nacionalista ideológia hatása alá került jobbágyparasztokat.

Vegyük sorra röviden e kérdéseket.

Előadása elején Molnár elvtárs leszögezi, hogy a burzsoázia a feudalizmus elleni harcával (saját hatalmáért folytatott harcával) a társadalmi haladás érdekét és ezzel a dolgozó osztályok érdekét is képviselte a feudalizmussal szemben. De az antifeudális érdekek alapvető közössége mellett osztályérdekei már akkor is ellentétesek voltak a dolgozó tömegek osztályérdekeivel. Ez nagyjából igaz. Nagyjából helyesen mutat rá a feltörekvő burzsoázia osztályharcának

kettősségére. Azért csak nagyjából helyes e megállapítás, mert nem húzza alá, hogy az adott időszakban a társadalmi haladás szempontjából még az volt a döntő, hogy a burzsoázia harcolt a feudalizmus ellen, a burzsoázia és a dolgozó osztályok közti osztályellentétek pedig csak csíraformájában voltak jelen. De ennél is nagyobb hiba, hogy a következő mondatokban Molnár elvtárs a nacionalista ideológiát csak a burzsoázia és a dolgozó osztályok közti osztályellentétek elfedésének szükségletéből vezeti le: „Ezeket nem nyerhetné meg magának, ha bevallaná, hogy a kizsákmányolás régi formája helyébe a kizsákmányolás új formáját, az osztályuralom régi formája helyébe az osztályuralom új formáját akarja állítani. Ezért — mondja Molnár elvtárs — a burzsoáziának már ebben az időben szüksége van egy olyan ideológiára, amelynek segítségével megtévesztheti a tömegeket saját céljai felől." Pedig a nacionalizmust — kialakulása időszakában — elsősorban a feudalizmus elleni és az idegen elnyomás elleni harc szükséglete szülte, s fő feladata ekkor még nem a megtévesztés, hanem az, hogy felrázza és az akkori haladó feladatok megoldására mozgósítsa a dolgozó tömegeket. Később, a nemzeti feladatok megoldása, s a burzsoázia reakcióssá válása után megváltozik a nacionalizmus szerepe, s előbb döntően, majd pedig teljesen a néptömegek becsapásának eszköze lesz.

A másik hiba Molnár elvtársnál az, hogy a polgárosuló nemesség, vagy a feltörekvő burzsoázia nacionalizmusát csak annyiban tekinti haladónak, amennyiben az a belső társadalmi átalakulás demokratikus programjával kapcsolódik egybe. Pedig az elnyomott nemzetek nacionalizmusa annyiban is haladó, amennyiben az idegen elnyomás ellen irányul — ha az idegen elnyomás elleni harc nem kerül szembe a nemzetközi haladás ügyével. Lenin írta „A nemzetek önrendelkezési jogáról" című művében: „Egy elnyomott nemzet mindennemű burzsoá nacionalizmusának van egy közös demokratikus tartalma: az elnyomás ellen irányul, és ezt a tartalmat mi feltétlenül támogatjuk, de szigorúan elválasztjuk tőle a nemzeti kivételességre való törekvést . . ." Molnár elvtárs szemléletbeli hibájának az az oka, hogy ő, az idegen elnyomás elleni harcot nem tekinti demokratikus jellegű feladatnak.

Ez a kérdés átvezet bennünket a korai magyar nacionalizmus jellegének és szerepének megítéléséhez. Nálunk — az ismert okoknál fogva — a XVI.—XVIII. században nem volt modern burzsoázia, s még a XIX. század első felében is gyenge volt. A Habsburg-ellenes mozgalmakat a nemesség vezette. Emiatt a függetlenségi harc s maga a nacionalista ideológia sem kapcsolódott egybe a nemesség felszámolásának követelésével. Molnár elvtárs ebből azt a következtetést vonja le, hogy a magyar nacionalizmus e korban — beleértve 1848—49-et is — feudális jellegű volt, e feudális nacionalizmusba csak az 1848 előtti években vegyültek új, polgári „elemek", de a nemzeti ideológia Magyarországon még ekkor is kizárta a demokratizmust. A feudális nacionalizmus fő vonása véleményem szerint az, hogy a nemzetet — nyelvi, etnikai hovatartozásától függetlenül — az ország feudális nemességére szűkíti le, tehát a nem nemeseket kizárja a nemzet köréből és közömbös a nemzetiségi hovatartozással szemben. Ez a feudális nacionalizmus jellemezte Verbőcziék felfogását. A XVI. században azonban Magyarországon is megindult a reformáció, amely nálunk is tartalmazott polgári jellegű elemeket. A reformáció polgári elemeit ugyanis nemcsak abban kell keresni, hogy a debreceni prédikátorok megengedték-e vagy tiltották -e a kamatszedést, hanem elsősorban abban, hogy az akkori — feudális — viszonyok változatlan fenntartásáért harcoló római katholikus egyház egyeduralmát törte meg, a latin nyelvű igehirdetést magyar nyelvűvel cserélte

fel, a Habsburgok védőszárnyai alatt újjászerveződő katholikus klérussal szemben mint „magyar vallás" lépett fel, a néptömegeknek beleszólást engedett az egyházi igazgatásba, világiasabb jellegű iskolákat alapított, előmozdította a nemzeti nyelv kialakulását stb. Tudom persze, hogy ennek ellenére a magyar reformáció polgári jellege fogyatékosabb volt, mint pl. a svájcié, de az említett polgári jellegű vonásai létezését tagadni Magyarországon is lehetetlen. Ez a reformáció volt az, amely az első Habsburg-ellenes felkelések ideológiáját szolgáltatta, s e protestáns vallási burokból kifejlődő, de vallási burkát már a XVII. század végén és a XVIII. század elején elvető nacionalizmus a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok során német-ellenességgel, császár-ellenességgel telítődött, sőt a Rákóczi szabadságharcban már a részleges jobbágy-felszabadítás programjával is egybekapcsolódott. A Habsburg-ellenes nemesek eme nacionalizmusa már nem „tiszta feudális" nacionalizmus volt, hanem ha döntően feudális jellegű volt is, mégis átmenetet képezett a feudális és a polgári nacionalizmus között. A tiszta feudális nacionalizmus a XVI. század óta már csak a labanc nemesek körében élt tovább. Egyébként a Habsburg-elnyomók ideológiájából sem hiányzott a polgári „nemzeti" elem. Mindenki ismeri Kollonich Lipót hírhedt programját, amely szerint Magyarországot előbb koldussá, majd katholikussá, végül németté kell tenni. A Habsburg-ellenes magyar nacionalizmus átmeneti volta ellenére a korabeli Magyarország leghaladóbb politikai eszmeáramlata volt. Azokat a parasztokat, akik befolyása alá kerültek, nem a feudalizmus megszilárdítására ösztönözte, hanem egy olyan független Magyarország megteremtéséért folytatott harcra, amely a Habsburg gyarmatosítástól megszabadulva megkönnyítette volna a polgári átalakulás előfeltételeinek kialakulását hazánkban. A döntően még feudális, de polgári jellegű eszmei elemekkel feltöltődő magyar nacionalizmus a XIX. század első felében már alapvetően polgári jellegű nacionalizmussá alakult át, amely a liberális nemesség eszmevilágában még párosult feudális elemekkel is. Ennek ellenére helyes-e azt mondani, hogy a liberális nemesség nacionalizmusa 1848-ban kizárta a demokratizmust, s ezt egyedül csak Petőfiék képviselték, s ennek folytán a liberális nemesség és a dolgozó osztályok szövetségének nem volt valóságos alapja? Véleményem szerint nem. Maga a jobbágyfelszabadítás is megteremtette a nemesség és parasztság szövetségének minimális alapját. Igaz, hogy ennél messzebbre, az ország belső demokratikus átalakítása területén csak Petőfiék kicsiny csoportja akart menni. De az idegen elnyomás elleni harcban Kossuth és a liberális nemesek egy része eljutott a Habsburg-ház trónfosztásáig, s a néptömegek élén hősiesen szembeszállt az európai reakció fő erőivel. Igaz, hogy Petőfiék kivételével valamennyi magyar politikai csoport nacionalizmusának voltak reakciós vonásai. De — ha elismerjük Lenin álláspontjának helyességét — az is igaz, hogy 1848-ban mindenfajta magyar nacionalizmusnak volt legalább egy demokratikus vonása — az, hogy az idegen elnyomás ellen irányult.

Az 1867-es kiegyezés utáni időszakra nézve Molnár elvtárs azt mondotta a magyar nacionalizmusról, hogy haladó szerepe lezárult. Ezzel a megállapításával alapvetően egyetértek, de nem teljesen. A magyar nacionalizmusnak kezdettől fogva volt egy olyan sajátossága, hogy egyidőben volt kisnemzeti és nagynemzeti nacionalizmus. 1867 után, a középnemesség és a burzsoázia reakcióssá válása után, a magyar nacionalizmus döntően nagynemzeti nacionalizmusként lépett fel. Mind nagynemzeti nacionalizmus már teljesen reakciós szerepet játszott. De mivel Magyarország amellett, hogy a népek börtöne volt,

függő ország maradt, a magyar nacionalizmus kisnemzeti nacionalizmus is volt, s mint ilyen még 1867 után sem vált teljes reakcióssá.

Befejezésül: érthetetlennek tartom, miért tekinti Molnár elvtárs a nemzeti érzést, a nemzeti büszkeséget „irracionális erőnek" a szocializmus építése időszakában. Lenin elvtárs „A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről" című cikkében nem azt tanítja, hogy csak az lehet jó szocialista, akiből kiveszett a nemzeti büszkeség érzése. Ellenkezőleg, Lenin azt mondja, hogy „A nagyoroszok nemzeti büszkeségének érdeke (nem szolgai értelemben vett érdeke) egybeesik a nagyorosz (és minden más) proletár szocialista érdekével." Miért kellene hát kiölni a magyar nemzeti büszkeséget szocialistává váló nemzetünkből? — A szocialista nemzet is nemzet, bár korántsem burzsoá értelemben. S amíg léteznek szocialista nemzetek, éppen az lenne irracionalizmus, ha megpróbálnánk kinevelni belőlük a nemzeti érzést, öntudatot és büszkeséget. Nekünk a nacionalizmust kell kinevelni magyar népünkből. A nemzeti büszkeség csak akkor válik a nacionalizmus érzelmi alapjává, ha burzsoá ideológiával párosul, amely a burzsoá nemzetté válást, a független burzsoá állam kialakítását a haladás végső céljának tekinti, amely megengedhetőnek tartja más népek lenézését, kifosztását, leigázását stb. Ha azonban a nemzeti büszkeség érzése szocialista öntudattal, marxista—leninista világnézettel párosul — Lenin szavaival szólva — a nemzeti büszkeség érdeke egybeesik a világ proletariátusának szocialista érdekével.

Molnár elvtárs azt mondja, hogy a nemzeti érzést elemeznünk kell és meg kell tisztítanunk reakciós vonásaitól. Az előbbi értelemben ezzel egyetértek. Azt is mondja, hogy ebbéli tevékenységünkben azon az úton kell haladnunk, amelyre Lenin nyújtott példát. Ezzel szintén egyetértek. De ha Lenin példáját követjük, akkor nemcsak a szülőföld és a nyelv szeretetét kell átmentenünk a múltból, hanem egyrészt azoknak a kulturális értékeknek a szeretetét is, amelyekkel népünk, nemzetünk valamely korban az emberi kultúra kincseshází gyarapította, másrészt azt a büszkeséget is, hogy más népekhez hasonlóan a mi népünk sem alkudott meg a feudális nagyurak erőszakával, a burzsoázia rablótevékenységével, a törökök és a Habsburgok igájával.

A kommunista mozgalom minden országban egy meghatározott történelmi folyamat által teremtett feltételek között jött létre. Éppen ezért nekünk e múltbeli történelmi folyamat eseményeit is pártosan kell szemlélnünk. Mi nem vagyunk üldözött protestáns nemesek, polgárok, prédikátorok, és kuruc vitézek, de világos, hogy a kollonichokkal, caraffákkal, heisterekkel szemben mint kommunistáknak az ő oldalukra kell állnunk. Az ő mozgalmaikban is látnunk kell a mi mai mozgalmunk előzményeit. Mi szégyelljük és gyűlöljük saját rabszolga múltunkat! Szégyeljük, hogy részt vehettünk más népek elnyomásában. Gyűlöljük a Verbőczieket, Horthykat, Szálasiakat. De voltak ragyogó fejezetei is történelmünknek, amire büszkék vagyunk. S vannak nagy elődeink, s van sok százezer ősünk, akik dolgoztak, harcoltak, véreztek és meghaltak azért, hogy mi, késő utódaik már a kommunizmusról álmodhassunk! Rájuk is büszkén emlékezünk, s ez így van rendjén.

Az egyházi dogmatikusok szerint a jó keresztyén ember csak az eredendő bűn tudatától földresújtva, a világot megtagadva, alázatosan, térdencsúszva juthat be a mennyországba. A mennybe lehet, hogy így kell bejutni, de a kommunizmusba nem! A jövő társadalmát csak egymást kölcsönösen segítő, egyenjogú, öntudatos dolgozók és egymást kölcsönösen támogató, egyenjogú, szabad és büszke szocialista nemzetek építhetik fel.

MÓD ALADÁR a történettudományok doktora, egyetemi tanár hozzászólása

Molnár Erik elvtárs cikke nyomán kibontakozott, s jelen előadásával kapcsolatban továbbfolytatandó vita meggyőződésem szerint az új szocialista, népi, nemzeti egység egyik alapvető ideológiai kérdése. Mint Erdei Ferencnek, nekem is az a véleményem, hogy a vitában előtérbe került problémák terjedelme, bonyolultsága és jelentősége természetesen messze túlmegy azon, amit akár egy folyóirat, akár jelen akadémiai ülés keretében is meg lehetne oldani, illetve le lehetne zárni. Hozzászólásomban az adott keretben természetesen így magam is csak álláspontom rövid összegezésére szorítkozom, hangsúlyozva, hogy az új szocialista népi-nemzeti egység történelmi és ideológiai kérdéseinek beható tisztázása olyan feladat, amelyet csak irodalmi, ideológiai, történelmi művek és tanulmányok sora oldhat meg. Kiemelem azonban, hogy éppen e megoldás szempontjából magam is szükségesnek és hasznosnak is tartom Molnár elvtárs által kezdeményezett polémiát.

Úgy gondolom azonban, abban is egyetérthetünk, hogy a vitától igazi eredményt csak akkor várhatunk, ha világosan megmondjuk: miről is van szó. Magam részéről mindenesetre megmondom, hogy amennyire szükségesnek, helyesnek és hasznosnak tartom eddigi történetszemléletünk nacionalista maradványoktól való megtisztítását, kritikai továbbfejlesztését, s a szocialista nemzet kialakulásával kapcsolatos új követelmények felmérését, annyira nem tudok egyetérteni azzal, ahogy Molnár Erik elvtárs ennek keretében az eddigi marxista történetszemléletet azonosítja Rákosi Mátyás történetszemléletével, s ugyanakkor azzal, ahogy a Kommunista Kiáltvány haza és nemzet kérdésével kapcsolatos megállapításainak marxizmustól idegen, egyenesen a burzsoázia rágalmait igazoló leegyszerűsítését teszi gondolatmenetének elvi kiindulópontjává.

Molnár Erik elvtárs nézeteinek szerintem helyes bírálatát a vita során megjelent cikkek és tanulmányok részben már világosan kifejtették. Gondolok itt a kérdés elméleti kiindulópontjait tekintve elsősorban Balogh Sándor és Simon Péter „Magyar Tudomány"-ban megjelent tanulmányára, továbbá Tóth Edének a „Valóság"-ban, s Arató Endrének, valamint Nagy Lászlónak és Otta Istvánnak az „Új Írás"-ban megjelent cikkeire.

Molnár Erik elvtárs jelen akadémiai előadása a nemzet és a haza történelmi szerepének és az ezzel kapcsolatos eszmeiségnek árnyaltabb kezelésére törekszik. Ugyanakkor jelen előadásában képviselt álláspontja egyáltalán nem jelenti az Új Írásban kifejtett nézeteinek érdemi helyesbítését, hanem csupán ugyanezen nézetek tudományosan megalapozottabb, az ellentmondásokat is figyelembe vevő kifejtését célozza.

Molnár Erik elvtárs jelen előadásában ez elsősorban abban jut kifejezésre, hogy ennek első felében elismeri a haza és a nemzet pozitív történelmi szerepét bizonyos körülmények közt a parasztság szempontjából is. Így elismeri, hogy Franciaországban nemcsak a burzsoázia, de a parasztság is érdekelt volt a polgári nemzeti állam megteremtésében. Ugyanakkor a nemzeti ideológiának a klasszikus úttal kapcsolatos ezen árnyaltabb elemzése, mint azt az előadás második fele igazolja, csak azt szolgálja, hogy a magyar fejlődés értékelését tekintve még tovább is menjen eredeti álláspontja igazolásában és fenntartásában.

Miben nyilvánul ez meg?

Általában: a hazafisággal és a nemzeti fejlődéssel, nemzeti érdekekkel kapcsolatos eszmeiséget, ideológiát Molnár Erik változatlanul és egészében,

mint csak burzsoá érdekeket kifejező ideológiát kezeli, amelyet a burzsoázia, vagy annak szerepében fellépő feudális rétegek visznek a nép közé. Molnár Erik a kérdés ilyen felfogásánál teljesen figyelmen kívül hagyja Leninnek azt az álláspontját, amelyet Rosa Luxemburggal való vitájában fejtett ki, miszerint a népek önálló nemzetekké való alakulását a társadalmi fejlődés objektív részének kell tekinteni. Ennyiben pedig a nemzeti önállóságra, nemzeti államra vonatkozó igény nemcsak a burzsoázia, hanem az elnyomottak társadalmi felemelkedésének is történelmi feltétele és szerves része. Ennek következtében pedig a hazafisággal és nemzeti önállósággal kapcsolatos eszmeiség sem csak mint burzsoá megtévesztés kerül a dolgozó osztályok körébe, hanem a nemzeti ideológia a dolgozó osztályok nemzeti feltételek által meghatározott harcának is eredménye és mint ilyen, szembe is kerül a nemzet és haza burzsoá és reakciós értelmezésével.

Molnár Erik merev választóvonalat húz a nemzetek történeti fejlődése és a szocialista nemzet létrejötte és fejlődése közé. Ezzel szemben a történelem valóságos útja azt jelenti, hogy egyik oldalról a szocializmus, mint mindennemű elnyomás maradéktalan felszámolásának társadalmi formája, csakis mindenféle nemzeti elnyomás megszüntetése elleni harcban jöhet létre s szilárdulhat meg, másik oldalról a népek nemzetként való megszületésüket, önállóságukat ma már legtöbb esetben csak a kapitalizmus elleni harcban a szocializmus útján, vagy legalábbis a szocializmus erőivel szövetségben érhetik el. A szocializmus nemzetközisége így a történelem valóságos menetében nem mint nemzetek feletti elvont proletár nemzetköziség, hanem mint a szocialista nemzetek közössége valósul meg, amelyen belül a munkásosztály vezette szocialista nemzeti egység nem a nemzeti fejlődés egész örökségének tagadását, hanem haladó részének folytatását, jogos követelményei maradéktalan megoldását foglalja magában.

A magyar történelemmel kapcsolatban: Molnár Erik elvtárs jelen előadásában is fenntartja, hogy a nemzeti eszme, a hazafiság eszméje, s az „édes haza" fogalma a XVII., XVIII. században, mint elsősorban nemesi érdeket képviselő, a parasztság érdekeitől idegen ideológia került a nép tudatába. Figyelmen kívül hagyja, hogy a mint 1848-ban a magyar fejlődés sajátossága abban volt, hogy a polgári forradalom feladatainak megoldásában a birtokos nemesség egy része került a polgári átalakulásért s nemzeti önállóságért kibontakozó küzdelem élére, úgy a Zrínyiek, Bocskayak és Rákócziak korára hasonlóan az a jellemző, hogy a polgári átalakulás előtörténetét képező szakaszban a nemzeti állam létrehozásáért való harcban az idegen kézben összpontosuló központi hatalom következtében a nagybirtok ezzel szembeálló része kerül e küzdelem élére. És ahogy 48 jellegét sem csak a mozgalmat képviselő birtokos osztályok nemesi-feudális jellegéből, hanem funkciójából lehet helyesen meghatározni, ugyanúgy a Rákóczi felkelést sem főnemesi vezetőiből, hanem abból kell megítélnünk, hogy miről volt szó a küzdelemben.

A Habsburg hatalom elleni felkelések a Bocskai-korszaktól a Rákóczi-korszakig Molnár Erik szerint is valóban mint parasztfelkelések törtek ki, amelyeknek egy-egy személyes körülményeitől hajtott feudális nagyúr, Bocskai vagy Rákóczi nyitotta meg az útját. E felkelések azonban szerinte elindulásukban az úri osztály elleni felkelések voltak és csak az úri osztály bekapcsolódásával alakultak át rendi nemzeti mozgalmakká, ugyanakkor ennek során egyben a parasztság kisemmizésének útjára is kerültek.

Ez a szemlélet Bocskait, Rákóczit egészében elválasztja osztályuktól — az egész ország szempontjából történelmi jelentőségű harcba való belekeveredésüket osztályuktól teljesen idegen, személyes ügyként értékeli. Ugyanakkor a történelemmel ellentétesen állítja be a felkelés elindulását, amely a valóságban elsősorban a császári zsoldosok, s ezen keresztül az idegen uralom ellen irányult, s csak ennek nyomán terjedt át az idegen uralommal összenőtt labanc urakra.

Elvileg azonban nem is ez a döntő, hanem az, hogy Molnár Erik az ellentétek egységének csak egyik oldalát veszi figyelembe, s nem veszi számba, hogy e felkelésekben egyszerre érvényesült a parasztságnak az idegen sarctól és a feudális szolgaságtól való megszabadulásra vonatkozó igénye, de úgy, hogy azon belül előtérbe került a régivel szemben újabb terhet jelentő idegen uralom elleni lázadás és az a remény, hogy éppen ezen a terhen az ugyancsak nagyobb önállóságra, sőt önálló központi hatalomra törő birtokososztály haladottabb részével együtt könnyíthet. Az önálló nemzeti állam legfőbb haszonélvezője kétségkívül a birtokososztály lett volna. De a nemzeti állam — a német sarctól való szabadulás 1703-ban és az önálló demokratikus nemzeti állam 1848-ban — nálunk is érdeke volt a parasztságnak is. Molnár elvtárs figyelmen kívül hagyja, hogy a parasztság történelmi előrejutásának, mint osztálynak objektíve nálunk is egyedüli és egyetlen reális útja a polgári nemzeti állam kiharcolása volt, éppen ezért mint nyugaton, nálunk sem érdekeitől függetlenül áldozta életét sem Rákóczi sem Kossuth alatt. Molnár Erik ezzel szemben a nemzeti államot s az érte való harcot úgy tekinti, mint a parasztságtól teljesen független, olyan politikai küzdelmet, amelynek létrejöttében csak a feudálisok, a nagybirtokos osztályok voltak érdekelve. Igaz, hogy a nemzeti függetlenségi harcban nem vett részt a parasztság többsége, s a résztvevők egy része is csak kényszer alatt tette ezt — többségét szembeállította, közömbössé tette a nemzeti ügy iránt saját földesurával való közvetlen szembenállása. Igazi érdekeit azonban a parasztságra nézve sem annak ösztönös magatartása, hanem tényleges történelmi érdekei alapján, előrejutásának reális történelmi követelményei alapján kell megítélni.

Molnár Erik elvtárs jelen előadásában nemcsak fenntartja az Új Írásban képviselt álláspontját, hanem tovább is megy annál. Amíg ugyanis az Új Írásban megjelent cikkében elsősorban a XVII. és XVIII. század kapcsán vitatja a nemzet jelentőségét, addig most már a súlyt oda helyezi, hogy az 1848-as forradalommal kapcsolatban vitassa a fasizmus elleni harc során kialakított történeti felfogásunkat. Molnár elvtárs ugyanis kifejti, hogy a magyar fejlődés sajátossága abban van, hogy ha Franciaországban lehetett is bizonyos érdekközösség a burzsoázia és a parasztság között, nálunk erről éppen a nemzeti harc élére kerülő nemesi vezetés következtében szó sem lehetett. Nálunk szerinte hiányzott a nemzeti egység reális társadalmi alapja, ilyenformán pedig illúzió mindaz, amit eddig Kossuthtal kapcsolatban 1848 őszén, a megalkuvást szabadsággharccal felváltó nemzeti egység reális tartalmáról feltételeztünk. Molnár elvtárs ezzel semmisnek veszi mindazt, amit Révai elvtárs a harmincas évek elején Marx és a magyar 48. beható tanulmányozása alapján abban az értelemben tárt fel, hogy a XIX. század közepén éppen a viszonylagos elmaradottság s fokozott ellentmondás volt az, ami Magyarországon lehetővé tette, hogy nemcsak Petőfi és Táncsics — de Kossuth, s vele a nemesség egy része is lényegesen messzebb menjen az európai reakció főereje elleni harcban, mint ugyanakkor a fejlettebb nyugati országok polgársága, vagy akár a hazai polgárság is.

A nemzeti kérdés leszűkített értékelését mutatja Molnár Eriknek a hazafias érzelmeket tükröző kifejezésekkel kapcsolatos teljes megnemértése is. Molnár elvtárs az olyan kifejezésekben, mint az „édes haza" . . ., a „szenvedő ország", „az imádott, a szent haza" csak burzsoá frázist, a nép érdekeitől idegen érzés tükröződését látja. Nem veszi számba, hogy a nemzeti nyomorúság és elmaradottság legsúlyosabban éppen a dolgozó osztályok sorsában éreztette hatását, s mint azt éppen Petőfi költészete bizonyítja, a hazaszeretet éppen a forradalmi oldal állásfoglalásában éri el legmagasabb hevét. Sőt, mint Petőfinek „Nemzethez" című költeménye igazolja, a hazafiság, az „imádott, a szent haza nevében való fellépés" a forradalom ideológiájának volt lényeges része az árulással és a gyáva megalkuvással szemben.

Hogy vajon a hamis tudat vagy a valódi érdekek kifejezésének tekintsük-e 48-ban a nép hazafiságát, arra számunkra marxisták számára is mindennél igazabb választ adnak a márciusi fiatalok, akik 1848 szeptemberének válsága napjaiban helyesen látták a nép igazi hazafiságát, amikor megírták „. . . a gazdag zsarolástól fél, a háztulajdonos gyújtóbombától, a miniszteriális zsíros birtokai, a követ diurnumai (napidíjai) elvesztésétől fél, a mesterember ingyenmunkától retteg. A veszendőfélben álló hon és szabadság felett könnyezni a szegénynek jutott, ki e drága hazában nem a pénzét, nem vagyonát félti, hanem félti azon földet, melyet őseinek vére nedvesített, melyen kívül e világon a magyar számára nincs hely, félti az arany szabadságot, melynek bírása életével azonosul."

Miután Molnár Erik elvtárs előadásában nem helyesbíti, hanem ellenkezőleg, megalapozottabban s árnyaltabban igyekszik fenntartani az Új Írásban megjelent cikkében kifejtett szemléletét, végül is e cikk alapján kell tisztázni, mit is jelent a Molnár elvtárs által képviselt történelemszemlélet a széles közvélemény számára megfogalmazva?

Molnár Erik elvtársnak az Új Írásban megjelent cikke szerint „Rákosi Mátyás arról beszélt, hogy a magyar nemzetet ezer esztendőn keresztül nemcsak munkájukkal tartották fenn, hanem fegyverrel a kezükben védték a munkások és a parasztok. A magyar történetet nemcsak osztályharcok, hanem a nép által vívott függetlenségi és szabadságharcok sorozatának tekintette. Szerinte 1848-ban megvalósult a nemzeti egység, a magyarság összefogása a középnemességtől a parasztságig, ha a nemzeti összefogás belső osztályellentmondásokban is szenvedett. A Magyar Tanácsköztársaságot viszont — a Bocskai korszakkal kezdődő — magyar szabadságharcok és forradalmak szerves részének és folytatásának minősítette. Első pillantásra szembeötlik, hogy ebben a felfogásban két egymásnak közvetlenül ellentmondó szempont keveredik egymással: az osztályharc szempontja és a nemzet, a haza függetlenségének, szabadságának, védelmének szempontja. A parasztok és munkások . . . nemcsak harcot folytatnak a kizsákmányoló feudális és burzsoá osztálytársadalom megsemmisítése végett, hanem mint hazájukat, mint nemzeti létük megtestesülését védelmezik is ugyanezt a kizsákmányoló feudális és burzsoá osztálytársadalmat." Eddig az idézet.

Miután minden tagadás fordítva egyben állítás is, Molnár Erik elvtárs idézett állásfoglalása azt jelenti, hogy a munkásoknak és parasztoknak ezer esztendőn keresztül, azon túl, hogy munkájukkal fenntartották az országot, harcoltak az urak ellen, nem volt szerepük az ország politikai történetében, harcaiban, nemzetként való kialakításában és fennmaradásában. A magyar történelem — Molnár szerint — nem osztályharcok és nemzeti szabadság-

harcok, hanem kizárólag osztályharcok története. 1848-ban Kossuth vezetésével nem volt nemzeti összefogás a nemzeti ügy védelmében Magyarországon. A Magyar Tanácsköztársaság, s örököse a magyar munkásosztály, valamint a kialakuló szocialista nemzet nem szerves folytatója a magyar forradalmaknak és szabadságharcoknak. Eger és Szigetvár védői, Esze Tamás és Rákóczi felkelői, 48 honvédői nem reális érdekekért, nem hazájukért véreztek és áldozták életüket, hanem az osztályellenség propagandájától megtévesztve, hamis illúzióért haltak meg.

Mire alapozza Molnár Erik ezt az új, szerinte a nacionalizmus maradványaival való gyökeres felszámolásra irányuló történetszemléletet? Új, eddig nem ismert történelmi tényekre? Bár hivatkozik tényekre is, valójában új, eddig nem ismert tényeket nem sorakoztat fel. Hogy a földesúri elnyomás és a parasztság szembenállása a feudális urakkal akadálya volt a nemzeti összefogásnak, eddig sem volt ismeretlen egyetlen magyar marxista történetíró előtt sem. Bőven ismeretes volt az már a liberális magyar történetírás és Szabó Ervin munkássága alapján is. Az osztályharc alapvető jelentőségére, a parasztság és a feudális, valamint burzsoá osztályok közötti ellentétre nézve természetesen ezen túlmenően gazdag és új anyag is található. A történelem helyes ábrázolását azonban tudvalevően nem a tények mennyisége, hanem azok tényleges összefüggésének helyes felismerése dönti el.

Molnár Erik polémiájában a marxizmus elvének következetes alkalmazásáért kíván síkraszállni. A marxizmus következetes osztályálláspontjához való visszatérés nevében idézi többek közt a Kommunista Kiáltványt is. A Kommunista Kiáltvány és a marxizmus nemzeti kérdéssel kapcsolatos álláspontjának elvont és leegyszerűsített értelmezésével azonban szerintem szembe is kerül a marxizmus helyes alkalmazásának követelményeivel, s valójában a húszas éveknek részben dogmatikus, részben polgári radikalizmusban gyökeredző, Révai elvtárs által bírált szemlélethez tér vissza. Szerintem az elkerülhetetlen, ha a nacionalizmus felszámolására irányuló törekvésünket nem egyesítjük a marxizmus dogmatikus értelmezésének bírálatával, ha nem szállunk szembe azzal a felfogással, amely a nemzetköziség elsőbbségét a nemzeti kérdés puszta taktikai felfogásával azonosítja, mely a nemzeti kérdés iránt a közömbösség, a szenvtelen hűvös tárgyilagosság álláspontját képviseli.

Molnár Eriknek abban természetesen igaza van, hogy a burzsoá és a marxista álláspont a nemzeti kérdésben is gyökeresen különbözik egymástól, aminthogy természetesen így van ez a nemzetköziség kérdésében is. A burzsoá és marxista álláspont a nemzeti kérdésben szembeszáll egymással elsősorban abban, hogy a marxizmus a nemzetit alárendeli a nemzetközi haladás érdekeinek, a burzsoá álláspont ezzel szemben a nemzetit helyezi a nemzetköziség elé. A marxizmusban azonban a nemzetköziség elsőbbsége soha semmi körülmények között nem jelentheti a nemzet iránti közömbösséget, hanem a nemzeti érdeknek a nemzetközi érdekkel való helyes egyesítésének követelményét foglalja magában. A Kommunista Kiáltvány Molnár Erik által képviselt felfogásával szemben ezért hadd idézem itt Lenint: „Hogy a »proletároknak nincs hazájuk« ezt csakugyan így mondja a »Kommunista Kiáltvány« — írja Lenin 1908-ban Harcos militarizmus és a szociáldemokrácia antimilitarista politikája címen írt cikkében —, hogy Vollmar, Noske és társai álláspontja a nemzetközi szocializmusnak ezt az alaptételét »arcul csapja«, ez is igaz. De ebből még nem következik, hogy helyes Hervének és a hervéistáknak az az állítása, hogy a proletariátusnak mindegy, milyen hazában él: a monarchista

Németországban él-e vagy a köztársasági Franciaországban, avagy a despotikus Törökországban. A haza — folytatja ugyanitt Lenin — vagyis az adott politikai, kulturális és társadalmi környezet, a proletariátus osztályharcának legfontosabb tényezője . . ." A marxizmus helyes alkalmazásában — véleményem szerint — e téren is Lenin tanítását kell irányadónak tekintenünk. A marxizmus nemzeti kérdéssel kapcsolatos lenini tanítása pedig abban különbözik annak dogmatikus felfogásától, hogy szemben a nemzeti kérdés puszta taktikai értelmezésével, Lenin a nemzetköziség elsőbbsége mellett a nemzeti kérdést mindenkor mint a proletár osztályharc lényeges stratégiai problémáját fogta fel.

A nemzeti kérdés e stratégiai jelentőségét úgy a múltra nézve, mint korunk küzdelmét tekintve, véleményem szerint abban kell látnunk, hogy mind az egyes országokon belül, mind világméretekben a szocialista forradalom győzelmének, s e győzelem meggyorsításának és megszilárdításának lehetőségeit foglalja magában.

Molnár Erik szerintem helytelen irányt képvisel akkor, amikor a nacionalizmus gyökereit egész eddigi marxista történetírásunkban s a Rákosi Mátyás által képviselt történelemszemléletben keresi. Kétségkívül van bőven javítanivaló történetírásunkban is, de az eredményes előrejutás nem a marxista történetírás alapvonalának megtagadását, hanem kritikai továbbfejlesztését követeli. Egyébként úgy gondolom, a nacionalizmus maradéktalan felszámolásában a főkérdés ma semmiképpen sem elsősorban a múlt, hanem sokkal inkább az új szocialista nemzet ideológiai, gazdasági és politikai kérdéseinek tisztázását, kidolgozását teszi tudományos életünk első és legsürgetőbb feladatává. A nemzeti múlttal foglalkozó történetírásunk feladata ebből a szempontból az, hogy a történelem tanúsága alapján tegye minél világosabbá, miként egy oldalról a nemzeti érdek szempontjából a nemzetköziség, de más oldalról a nemzetköziség oldaláról tekintve a nemzeti kérdés stratégiai jelentőségét szem előtt tartva juthatunk csak előre.

A marxista történetírást és Rákosit tekintve pedig ne tévesszük szem elől, hogy a magyar marxista történetírást nem Rákosi történelemszemlélete határozta meg. Rákosi felelőssége nem történetszemléletének nacionalizmusában van, hanem abban, hogy a nemzetköziség leszűkített, dogmatikus felfogása és gyakorlata következtében hazafias frazeológiája ellenére is szemben állt a szocialista nemzet elméleti és gyakorlati kérdéseinek tisztázásával, és a hazafias frazeológia ellenére a nemzeti kérdés számára csak a taktika kérdéseként létezett. Éppen ezért, ha Rákosival s a régi vezetéssel szembefordulva az új szocialista nemzeti egység valóságos létrejöttének útját keressük, szerintem ezt nem visszafelé fordulva, hanem az új szocialista nemzet kérdéseinek sokoldalú és érdembeli tisztázása, az új szocialista nemzet egységének elmélyítése útján kell keresnünk. S ha magam részéről a nacionalizmus elleni harc ilyen értelmezése mellett kívánok szót emelni, ez azért van, mert meggyőződésem szerint népünknek azt a lendületét, érzelmi és akarati egységét, amely a kapitalista országok túlszárnyalásához szükséges, csak a nemzeti érzésnek a szocializmus erőforrásaként való felszabadításával, s ezen keresztül népünk egész erkölcsi és szellemi alkotóerejének kibontakoztatásával biztosíthatjuk. Szerintem nem téveszthetjük szem elől, hogy az, hogy a nép nemzeti érzését mennyiben sikerül a szocializmus erőforrásává tenni, mértéke is a helyes marxista politikának és ideológiának.

*

BARTA ISTVÁN kandidátus, tudományos főmunkatárs hozzászólása

Nem Molnár elvtárs előadásához, hanem Erdei Ferenc elvtárs hozzászólásának egyik részletéhez — a nagykőrösi és makói példához — kívánok néhány megjegyzést fűzni. Azzal az adattal szemben, hogy Nagykőrös népe a Rákóczi szabadságharccal szemben meglepő közönyt tanúsított, megemlíthetem, hogy viszont 1848 őszén, amikor Kossuth hívta őket, már az első nap ezres tömegben indultak Jellacsics ellen. Ez az ellentétes magatartás arra figyelmeztetheti Molnár elvtársat és a vitatott kérdéssel foglalkozókat, hogy jelentős minőségi különbség van a parasztság magatartásában akkor, ha a nemzeti függetlenségi harcra a feudalizmus viszonyai között kerül sor, amikor a jobbágyrendszer a harc kimenetelétől függetlenül fennmarad, s akkor, amikor a parasztság olyan mozgalom mellett foglal érzelmileg állást, amely — mint a nemesi-polgári reformmozgalom — a formális polgári szabadságjogokat a nép minden rétegére, tehát a parasztságra is ki akarja terjeszteni. Nem közömbös a parasztság számára sem, hogy megvalósul-e az a liberális program, amely a szabad tulajdon lehetőségét, a törvény előtti egyenlőséget, a közös teherviselést, a vallás- és a szólásszabadságot stb. akarja — ha formálisan is — megvalósítani. Ezt a nagy különbséget figyelembe kell venni akkor, ha a Molnár elvtárs által felvetett, gondolkodásra késztető kérdésekkel foglalkozunk.

Második megjegyzésem Erdei Ferenc elvtárs hozzászólásának ahhoz az adatához kapcsolódik, amely szerint Makóról csak néhányan jelentkeztek volna önkéntesnek akkor, amikor 1848 őszén Kossuth a szomszédos Szegedről Csanád megye népét is felkelésre hívta fel. Úgy gondolom, hogy ebben az esetben is ugyanavval a később keletkezett tudatos rágalmazó propagandával állunk szemben, amellyel már más délvidéki városokkal kapcsolatban is találkoztam. Például szülővárosomban, Szentesen, ahol Kossuth személyesen tartott toborzó beszédet, máig is él az az állítás, hogy Kossuth beszédére csak ketten mentek el felkelőnek, közülük is egyik cigány, másik sánta volt, s már másnap vissza is tértek a városba. Némi változattal hasonló visszaemlékezéseket terjesztettek Csongrádon és Hódmezővásárhelyen is. A nemrégiben feltárt kormánybiztosi jelentésekből viszont az derül ki, hogy a népfelkelés első napján Szentesről kb. 800-an, Csongrádról közel 3000-en mentek el, s Vásárhelyről is roppant tömegben indult el a nép. Azt is elmondják a jelentések, hogy elsősorban a szegény nép jelentkezett, s rongyosan, mezitláb, kaszával, villával felfegyverkezve, gyalogosan vagy szekereken indult a csepeli gyülekezőhelyre. Tudni kell azt is, hogy a makóiaknak nem is kellett felkelni. Október 5-én hozzájuk is felszólítást küldött ugyan Kossuth Szegedről, de másnap visszavonta, mert közben megérkezett a Honvédelmi Bizottmány parancsa a népfelkelés leállításáról. Kossuth a környék népéhez intézett búcsúlevelében azt kérte, hogy ha majd újra hívja őket, hasonló lelkesedéssel kövessék. (Ez a mozzanat lehet az akkoriban és a délvidéken keletkezett Kossuth-nóta ismert és sokszor ironikusan értelmezett sorának — „ha mégegyszer azt üzeni . . ." — a magyarázata.) Többszáz történész előtt hangzott el Erdei elvtárs megjegyzése, s talán nem volt fölösleges az elmondottakat hozzáfűzni, nehogy a történettudomány művelői azt az emléket vigyék magukkal az ülésről, hogy a makóiak 1848-ban rossz hazafiak voltak. Amennyire a forrásokból megállapítható, Makó népe a szabadságharc idején nem maradt el áldozatkészségben az ország más vidékei mögött.

Végezetül még arra hívnám fel a figyelmet, hogy hibák forrása lehet, ha a népnek bármely időben, bármilyen ügyhöz való érzelmi viszonyulását

abból próbáljuk megítélni, hogy hajlandó-e az ügyért az adott pillanatban a harctérre vagy a barrikádokra menni. Az ilyen hajlandóság különböző lehet az egyes rétegeknél, sőt az egyéneknél is, és főleg különböző az ügy, a mozgalom emelkedő vagy hanyatló szakaszában, hiánya azonban nem mindig jelenti egyben az ügy elutasítását vagy az iránta érzett közönyt.

*

NEMES DEZSŐ akad. lev. tag hozzászólása

Több hozzászóló a vitához nem jelentkezett. Engedjék meg, hogy még a zárszó előtt mint hozzászóló, én is megtehessem észrevételeimet.

Nem szándékozom kitérni a sajtóvitára, megmaradok az itt elhangzott előadásnál és az itt vitatott kérdéseknél. Ezekhez teszek néhány észrevételt.

Helyeselnünk kell, hogy Molnár elvtárs történetírásunk nacionalista tendenciái ellen fellép, de egyet kell értenünk azzal a bírálattal, amely a helyes kezdeményezés bizonyos — megítélésem szerint is — téves megállapításait vitatja. Ha ugyanis a nacionalizmus elleni harc során lebecsüljük a nemzeti mozgalmak haladó szerepét, ez megnehezíti a nacionalista tendenciák védelmét. Lehetővé teszi, hogy aki nem szívesen harcol a nacionalista tendenciák ellen, kitérjen e harc elől, mondván: itt az új veszély, ez ellen kell a küzdelmet felvenni.

Ennyit általában. A következőkben néhány megjegyzést szeretnék tenni Molnár elvtárs itt elhangzott előadásához.

A francia lázadó parasztokkal kapcsolatban azt említette Molnár elvtárs, hogy antifeudális felkelésüket, a nemesek tömeges megölését nem azzal indokolták, hogy azok kizsákmányolják őket, hanem arra hivatkoztak, hogy a nemesek elhanyagolták az angolokkal szemben a védelmet, „meggyalázták és elárulták a királyságot". Tehát a feudális ideológia szellemében merítették az indokokat.

Az akkori parasztság nem tud elszakadni a feudális ideológiától olyan értelemben, hogy szembeforduljon a királysággal. Arról álmodozik csupán, a rossz feudális királlyal szemben jó paraszt király legyen. Hibázunk azonban, ha emiatt alábecsüljük a parasztság harcának tényleges antifeudális tartalmát, a feudális kizsákmányolás elleni harcot.

Ez az alábecsülés nemcsak a francia események kapcsán mutatkozik meg, hanem a továbbiak folyamán is. Ilyen megállapítással találkozunk az előadásban: a munkásosztályban a nemzeti ideológiát növekvő mértékben kiszorította a proletariátus nemzetközi szolidaritásának a tudata. Helyes ez a megállapítás? Szerintem nem. A nemzeti ideológiát ugyanis egységesnek veszi. Megítélésem szerint Sőtér elvtárs helyesen mutatott rá arra, hogy alapjában véve kétfajta nemzeti ideológia van. Van egy plebejusi, demokratikus, népi nemzeti ideológia is. És akkor felvetődik a kérdés: vajon a munkásosztály nemzetközi szolidaritása, a szolidaritás tudatának kifejlődése megsemmisíti-e ezt a demokratikus népi nemzeti ideológiát? Nem semmisíti meg, hanem megőrzi, fenntartja mindazt és továbbfejleszti, ami a nemzeti ideológiában demokratikus.

Molnár Erik elvtárs a következőkben ezt írja: „A harcos nemzeti ideológiát átvette a reakciós burzsoázia". A reakciós burzsoáziának nem kellett a nemzeti ideológiát átvennie, hiszen ezt a burzsoázia használta fel a maga

céljaira; a reakciós burzsoázia reakciós célokra használja fel. Nem arról van szó, hogy a nép lemondott a nemzeti eszméről és átvette a reakciós burzsoázia. Arról van szó, hogy a nemzeti ideológia nem egységes, hanem két alapvető áramlata van. Amikor úgy jelenik meg, mintha egységes ideológia lenne, ez annak a jele, hogy a nemzeti ideológia demokratikus népi, plebejusi, haladó elemei háttérbe szorulnak.

Az előadás további részében ezt a megfogalmazást találjuk: amikor a nemesség szembekerül a központi államhatalommal, a haza és a nemzet fogalmát leválasztotta az állam fogalmáról és a közös haza, a nemzeti közösség vált a közösségi ideológia új alapjává. Ezt a fogalmazást sem tudom elfogadni. A Habsburg-ellenes függetlenségi harcokban az állam fogalma nem hiányzott, hiszen a független, önálló állam megteremtéséért küzdött Bocskay, Bethlen Gábor, Thököly is. De van egy másik körülmény is, amelyet a nemesség nemzeti mozgalmainak megítélésében nem szabad figyelmen kívül hagyni: Magyarország egy része török megszállás alatt van, ami bonyolítja a nemesség helyzetét is. Ez a tényező kitermeli a magyar nemesség körében azt a törekvést, hogy a kisebbik rosszal valahogyan kiegyezzék és összefogjon a másik ellen. De a nemesség és a nemesség Habsburg-ellenes mozgalmai sem egységesek. A nemesség az átalakulás stádiumában van ebben az időben. Kifejlődőben van az udvari nemesség, a nemesség rétegekre bomlik, a nemesség ideológiáját sem lehet egységes ideológiának tekinteni.

„A haza és nemzet feudális eszméje nem tartalmazta még elválaszthatatlan alkotó része gyanánt a nemzeti függetlenség, az önálló államalkotás gondolatát". Ez a kérdés kapcsolatos az előbbivel. Szeretnék ennek a kérdésnek másik vonatkozására utalni, mégpedig arra, hogy a magyar nemesség nemzeti mozgalmainak lényeges vonása, hogy nem csupán a magyar államiságért harcol azután sem, amikor a törököt kiűzték, hanem a sok nemzetiségű államért, amelyben a magyarok uralkodnak, Ausztriától függetlenül. Ez a magyar nemzeti mozgalom a nem-magyar nemzetek elnyomására, a magyar nemesek uralmának fenntartására irányuló törekvésekkel terhes. A mi történetírásunknak egyik nagy fogyatékossága éppen az, hogy a magyar történelemben a magyar nemzeti mozgalmaknak ezt a más népeket elnyomó vonását hosszú ideig elhomályosítottuk. Van még mit tennünk, hogy ezt a mulasztást pótoljuk.

„A feudális-hazafias ideológiát csak a katonáskodó parasztok, a parasztoknak más olyan rétegei tették magukévá, amelyek a jobbágyi állapotból szabadulni akartak". Felvetődik a kérdés: a jobbágyi állapotból nem a jobbágyság egésze akart szabadulni? Azt hiszem, igen. A jobbágyság egészének alapvető tendenciája, hogy szabaduljon ebből az állapotból. Ennek eléréséért persze a jobbágyok egy része hatékonyabban harcolt, de általában olyan követelésekért küzdöttek, amelyek a jobbágyság egészének a követelései voltak. Nem volna helyénvaló ennek leszűkítése, mert ezáltal a plebejusi, népi antifeudális erőknek a jelentőségét szűkítenénk le.

„A magyar nemesi ideológia befogadta a népet a nemzet régi keretébe". Nem egészen. A jobbágyfelszabadítást ugyan végrehajtották, de a politikai jogokkal már nagyon csinján bántak, a választójogot a lakosság nem egészen egytizede kapta meg, a munkást a céhek béklyóitól nem szabadították meg. Óvakodnék viszont az olyan megállapítástól is, mely szerint hiányoztak a nemesség és a nép valódi egységének alapjai. Azt sem mondanám, hogy hiányoztak a demokratikus szövetségük alapjai, mert a jobbágyfelszabadítás hatalmas demokratikus feladat; igaza van Mód elvtársnak, amikor erre utal.

A nemzeti függetlenség kivívása is hatalmas demokratikus feladat. Az 1848-as nemzeti ideológiai kérdésben megint mutatkozik a népi, plebejusi, demokratikus nemzeti erők szerepének bizonyos alábecsülése. Ebből következik az a vélemény, hogy a jakobinus-hazafiságot csak Petőfi és kis csoportja képviselte, és ez nem tudta befolyásolni „a nemzeti ideológia" kialakulását. Petőfinek és Táncsicsnak megvan a nemzeti ideológiája. Ez nem azonos Széchenyi vagy Kossuth nemzeti ideológiájával. Táncsics nacionalista volt, nacionalizmusa vitte el később a szocialista munkásmozgalomtól. De az ő nacionalizmusa, az ő nemzeti ideológiája paraszti ideológia és nem azonos a liberális nemesség nemzeti ideológiájával, nem beszélve az egész nemességéről. Petőfi és Táncsics plebejusi ideológiája nem válhatott a forradalom vezető ideológiájává, de befolyása *a nép* körében mégsem lebecsülendő.

Szerepel az a megállapítás is az előadásban, hogy Magyarországon a nemzeti ideológia be is fejezte haladó szerepét 1848 és 1867 között. Molnár elvtársnak ezt a megállapítását Sőtér elvtárs elfogadta. Nem értek egyet sem Molnár elvtárssal, sem Sőtér elvtárssal ebben a kérdésben. Felfogásom közelebb áll Simon Péter elvtárs felfogásához, de nem azonos azzal. Simon Péter elvtárs azzal az indoklással hibáztatja ezt, hogy Magyarországon 1867 után nemcsak nagyhatalmi nacionalizmus van, hanem kis országbeli nacionalizmus is, ez pedig haladó, mert a nemzeti elnyomás ellen irányul. Ez a bizonyos „kis országbeli nacionalizmus" alkalmas arra, hogy egybefogja a magyar uralkodó osztályok reakciós nacionalizmusát és a dolgozó nép demokratikus nemzeti érzését. Ez a „kis országbeli nacionalizmus" az uralkodó osztályok részéről megint csak egybekapcsolódik a nem-magyar népek feletti uralom fenntartásával. A magyar úri osztályok „kis országbeli nacionalizmusa" azt követeli, hogy teljesen egyenjogú partnerei legyenek az osztrák úri osztályokkal a monarchia többi nemzetei feletti uralomban, a dualista monarchián belül. A demokratikus nemzeti mozgalom nem azonos a „kis országbeli" hazafisággal általában, hanem ezen belül is elválik a reakciós nacionalizmustól; népi jellege van, és nem azért küzd, hogy a magyar uralom fennmaradjon Szlovákia, Horvátország felett stb., hanem éppen ellenkezőleg, együtt akar küzdeni ezeknek az országoknak a dolgozóival a nemzeti elnyomás ellen, a népjogokért.

„A nemzeti függetlenségi háborúk elsősorba a burzsoázia anyagi szükségleteit fejezték ki." Nem, ennél többet. Ez a társadalmi haladás követelménye volt az akkori viszonyok között, az akkori Magyarországon. Attól óvakodnunk kell, hogy a függetlenségi harcot vezető osztályok osztálykorlátait elhomályosítsuk és szerepüket túlidealizáljuk, ebben benne van a nacionalista szellem. Meg kell mondanunk, hogy a függetlenségi háborúkat osztálykorlátaik ellenére is haladónak tartjuk; de osztálykorlátjaik tényét, s ezek népellenes jellegét elhallgatni hiba. Ezt nem mindig világítottuk meg kellőképpen.

Egyetértek Sőtér elvtársnak azzal a megfogalmazásával, hogy nemcsak egy nemzeti ideológia van a burzsoá társadalomban. Viszont nem logikus, hogy mégis elfogadjuk azt, hogy a nemzeti ideológia 1867-ben betöltötte teljes szerepét.

S ő t é r István: A költészetben.

N e m e s Dezső: Azt hiszem, hogy még a költészetben sem.

Nem marad következetes eredeti megállapításához — megítélésem szerint —, eltér tőle. Azt mondja Sőtér elvtárs, hogy ha a nemzeti ideológia a

társadalmi problematikát magában foglalja, akkor túljut a burzsoá osztály érdekein. Szerintem ez nem helyes. A burzsoá ideológiának is megvan a maga társadalmi problematikája, és mégsem jut túl a burzsoá osztály keretein. Attól függ, hogyan foglal állást ezekben a társadalmi kérdésekben. Önmagában az, hogy *foglalkozik* a társadalmi problematikával, még nem válasz a kérdésre, mert foglalkozhat a társadalmi problémákkal maradi, retrográd szemlélettel, felfogásban is. A nemzeti ideológia nevében harcoltak a nemzeti elnyomás ellen a lengyelek, a magyarok, a csehek, ez igaz, de hozzá kell tenni — és ez elsősorban a magyarokra vonatkozik —, hogy ugyanakkor a magyar elnyomást akarták fenntartani a nemzeti ideológia jegyében a szlovákok, a románok, a horvátok felett. Molnár elvtárs előadása erre joggal figyelmeztet, ez a figyelmeztetés szükséges.

Simon Péter utalt arra, hogy a vitának megvan a maga aktualitása. Feltétlenül —, bár eléggé történelmi jellege van. Erre utalt Mód elvtárs is. Ahogyan azonban Mód elvtárs utalt rá, azzal nem tudok egészen egyetérteni. Azt mondotta: a nacionalizmus elleni harc mai feladat, tehát mai jelenségek ellen harcoljunk és ne a múltban vájkáljunk, ne állítsuk előtérbe azokat a nacionalista hibákat, amelyeket a marxista történetírás a hitlerellenes nemzeti függetlenségi harc során elkövetett. Azt hiszem nem helyes ezt a kettőt szembeállítani. Mert ha történetírásunkban ilyen nacionalista hibák vannak, és azokat óvni akarjuk, akkor nem tudunk hatékonyan küzdeni a ma mutatkozó nacionalista jelenségek ellen sem. Nem javasolnám azt, hogy térjünk le arról az útról, amely a nacionalista hibák kiküszöbölése irányába vezet. Ezt vállalnunk kell.

Mód elvtárs utalt arra, hogy a nacionalizmus elleni harcnak nemzetközi vonatkozásai is vannak, s tekintettel kell lennie az imperializmus ellen küzdő népek nacionalista mozgalmaira, az imperializmus elleni általános stratégiai feladatokra. Ez mind igaz. De tévedés azt hinni, hogy történelmünk tudományos feldolgozását, helyességének megítélését nehezítené, hogy mi az imperialistaellenes küzdelem általános stratégiai feladata.

Simon Péter elvtárs kifejtette azt a tételt, hogy a nemzetközi mozgalmak kapcsán a dolgozó osztályoknak külön osztálycéljaikat alá kell rendelni a nemzeti harc érdekeinek. Ez gyakran így van, de nem lehet abszolutizálni. A társadalmi fejlődésnek ugyanis van olyan szakasza, amikor a munkásság — a hatalmat kézbe véve — saját osztálycéljainak következetes harcával tudja a nemzet igaz ügyét is képviselni. A munkásság osztálycélja az, hogy a társadalmat átvezesse a kapitalizmusból a szocializmusba. Ennek a célnak rendeli alá a nemzeti mozgalmakhoz való viszonyát is. S mi a társadalmi fejlődésnek éppen ebben a korszakában vagyunk.

Utalt Simon Péter elvtárs arra is, hogy a függetlenségi harcokban a Habsburg-ellenes felkelés nacionalizmusa nem tisztán feudális jellegű. Ezt Simon elvtárs vonatkoztatja a Habsburgok ellen harcoló nemesség nacionalizmusára. Ez igaz, de szerintem nem ez a döntő. Ezekben a függetlenségi harcokban antifeudális erők is résztvesznek, amelyek nacionalizmusa nem feudális, hanem antifeudális. Megpróbálják a jobbágyi osztálykövetelésekket érvényesíteni, amennyire tudják.

Szeretnék végül még egy gondolatot felvetni; észrevételeimet ezzel be is fejezem. Nagyon fontos, hogy a nemzeti mozgalmak kérdésével tisztában legyünk. A nemzet maga évszázadokig élni fog, azután is, amikor a szocialista forradalom már az egész világon győzött. A nemzetek összeolvadásának folya-

mata majd a kommunizmusban fog megvalósulni. Ez hosszú folyamat. Az internacionalizmus fejlődésének alapvető követelménye napjainkban a szocialista nemzet kifejlesztése, mert a szocialista nemzet kifejlesztésével, teljessé válásával fog megvalósulni — de hosszú fejlődés után — az a folyamat, amely a világ minden népét egységbe fogja tömöríteni.

Ezzel le is zárom felszólalásomat és felkérem Molnár elvtársat, hogy válaszoljon a hozzászólásokra.

*

MOLNÁR ERIK akadémikus válasza a hozzászólásokra

A zárszót korlátoznom kell, mert a felszólalások egy része, különösen Mód és Simon elvtársak felszólalása, jelentékeny részben nem a most elhangzott előadásra, hanem az Új Írásban megjelent cikkemre vonatkozik, illetve ezzel a cikkel polemizál. Végre eljutottunk odáig, hogy az Új Írás egyik legközelebbi száma közölni fogja kimerítő válaszomat az ottani vitában felmerült lényeges kérdésekre. Igyekeztem ott részletesen kifejteni Lenin sokoldalú álláspontját a nemzeti kérdésben, és vázolom a nemzeti kérdés továbbfejlődését Lenin halála után is. Az ottani vitára ezúttal nem térek ki.

A felszólalások nem sokat foglalkoztak előadásom valódi tárgyával. Valamennyien tudjuk, hogy az emberek közvetlenül eszmék hatása alatt cselekszenek. Előadásom tárgya annak a bonyolult társadalmi folyamatnak feltárása volt, amelynek során kialakulnak a történetben hatékony eszmék. Erre a folyamatra derítenek világosságot a marxizmus idevonatkozó tételei, és azt a történeti folyamatot mutattam be mind Franciaországra, mind Magyarországra vonatkozólag, az ismereteink mai fokának megfelelő vázlatos módon.

A marxizmus alapvető tétele az, hogy a társadalom uralkodó gondolatai az uralkodó osztály, vagy az uralom átvételére készülő osztály gondolatai. Ezek a gondolatok összefüggnek az uralkodó osztály anyagi érdekeivel, adott fokon az egész társadalom érdekeivel is. Mihelyt az ideológia létrejött, elterjed valamilyen úton az egész társadalomban, a társadalom magáévá teszi az ideológiát, s ez sikeres vagy sikertelen harcnak ideológiájává válik. Én ezt a folyamatot elemeztem. Más kérdés az, hogy az ideológia által közvetlenül meghatározott mozgalmakat hogyan értékeljük a társadalmi haladás szempontjából.

A társadalmi haladás kérdésével előadásomban nem foglalkoztam, bár utaltam arra, hogy a hatalomért küzdő burzsoázia antifeudális mozgalma haladó jellegű, kifejtettem, hogy Lenin a nemzeti mozgalmat haladónak tartja, és megállapítottam, hogy a magyar történet meghatározott korszakában a nemzeti ideológia haladó szerepet játszott.

Felmerült egy-két hozzászólónál és bizonyára a hallgatóságban is az a gondolat, hogy az ideológia anyagi gyökereinek kimutatásánál nem esik-e a marxizmus abba a hibába, hogy bonyolult folyamatokat túlságosan leegyszerűsít, túl egyszerűen magyaráz. Erre a kérdésre szeretnék most válaszolni.

A rövid válasz az, hogy a marxista elmélet leegyszerűsíti és ugyanakkor nem egyszerűsíti le a társadalmi folyamatokat. A marxizmus nagy tudományos teljesítménye abban áll, hogy elismerve a jelenségek bonyolultságát, a bonyolult jelenségek mögött megmutatja azoknak egyszerű lényegét. Vegyük az osztályharc elméletét. A történet felszínén nemzeti, rendi, foglal-

kozási, felekezeti csoportok harcolnak egymással, szövetségeket kötve és szövetségeket felbontva. A marxizmus nagy teljesítménye itt abban állott, hogy ebből a rendkívül komplex jelenség tömegből kielemezte az alapvetőt, az egyszerű lényeget, az osztályharcot. Ugyanez a helyzet az értéktöbblet elmélettel kapcsolatban. A felszínen számtalan kisebb-nagyobb, ide-oda hullámzó, hol emelkedő, hol csökkenő profitot látunk. A marxizmus e rendkívül bonyolult jelenségekből kielemzi azok egyszerű lényegét, az értéktöbbletet, és ezzel magyarázza meg a felszín bonyolult jelenségeit. Ugyanez a helyzet az ideológiánál is. Amilyen hiba volna félreismerni a jelenségek bonyolult jellegét, ugyanolyan hiba volna fel nem ismerni egyszerű lényegüket.

Ezzel azonban a probléma még nincs elintézve. Marx A tőké-ben nem érte be azzal, hogy a profit kaotikus hullámzása mögött kimutassa az értéktöbbletet. Felfedte a közvetítő folyamatokat is, megmutatva, hogyan ölti fel az értéktöbblet a profit különböző alakjait. Az ideológiában nincs még a dolog elintézve annak az egyszerű formulának a felállításával, hogy az ideológiát vissza lehet és vissza kell vezetni az uralkodó osztály gazdasági érdekeire. Ki kell mutatni azokat a konkrét történeti folyamatokat is, amelyek során az anyagi érdekből megszületik az ideológia. Itt még nagyon sok a tennivaló.

Általánosságban ennyit akartam mondani. Mindez részben már válasz egy pár elhangzott megjegyzésre. Erdei elvtárs felvetette a kérdést, hogy a nemzeti ideológia csak a burzsoázia érdekeinek eszmei kifejezése-e? Természetesen nem. Adott történeti helyzetben az uralkodó osztály vagy az uralomra törő osztály eszméi kifejezhetik a társadalmi haladás és a dolgozó osztályok érdekét is. Ez magától értetődik.

Erdei elvtárs azt is megjegyzte, hogy az előadás elhanyagolja a gazdasági viszonyok, köztük a termelőerők elemzését. Lenin a nemzeti mozgalmak gazdasági alapját kutatva valóban megállott a piac kérdésnél. De minden marxista számára világos, hogy a piaci szükségletek mögött a termelőerők fejlődésének szükségletei állanak. Erre egyébként a francia fejlődéssel kapcsolatban kifejezetten utaltam is. Azok a gazdasági viszonyok, amelyek között a francia és a magyar nemzeti ideológia megszületett, különben is jól ismertek.

Több felszólalásban felmerült az a kérdés, hogy milyen formái élhetnek tovább a nemzeti ideológiának ma, a szocialista nemzetek fejlődésének korszakában. Egyetértek Nemes elvtárssal abban, hogy a nemzeti formák a szocializmus korában is hosszú ideig fenn fognak maradni, bármennyire világosan halad előre már napjainkban is az a folyamat, amelynek tendenciája a szocialista országok gazdasági összeforrására irányul. A nemzeti ideológia továbbélő pozitív elemei tekintetében példaképpen utaltam a nemzeti nyelv és a szülőföld szeretetére, amelyekre „A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről" írott cikkében Lenin is hivatkozik. De azt is szem előtt kell tartani, hogy Lenin milyen körülmények között írta ezt a cikket. A cikk 1914 végén jelent meg, a világháború 4—5 hónapjában. Lenin elmondja cikkének bevezetőjében, hogy a burzsoázia most a nemzeti eszmét vagy érzést, amely a legszorosabb kapcsolatban áll a tőkések érdekeivel, akarja kihasználni abból a célból, hogy a tömegeket saját érdekében az imperialista háborúba hajszolja, s ezért azt hirdeti, hogy a háborúban a nemzeti függetlenség védelméről van szó. Ugyanakkor a burzsoá sajtó az imperialista háború ellen küzdő szocialistákat nemzetietleneknek bélyegezte. Lenin el akarja hárítani ezt a demagóg támadást, s ezért rámutat a nemzeti ideológiának azon elemeire, amelyeket változatlanul vagy átalakítva a szocialisták is magukévá tehetnek és tesznek.

Itt nemcsak a nyelv és a szülőföld szeretetére utal. Beszél arról, hogy a nemzet többségének igazi érdekeit a szocialista munkások védik, beszél a nemzeti történet forradalmi hagyományairól, beszél — másutt — a nemzeti kultúra demokratikus elemeiről, beszél a nemzeti függetlenségről, hozzátéve, hogy a nemzeti függetlenség demokratikus fogalmától elválaszthatatlan a nemzetek önrendelkezési joga. Leninnek ezt a cikkét nemegyszer félremagyarázták. A cikknek címe alapján nacionalista tendenciát tulajdonítottak, holott ha az ember a cikket figyelmesen elolvassa, világosan látja, hogy abban az osztályharc érdekéről van szó, arról, hogy hogyan lehet és kell a nemzeti ideológia egyes elemeit az osztályharc szolgálatába állítani.

Rátérek egy másik kérdésre. Elhangzott egy-két megjegyzés arról, hogy előadásomban nem jutnak kellő súlyhoz a magyar 48-as forradalom demokratikus vonásai, bár senki sem állította, hogy a 48-as magyar forradalom burzsoá-demokratikus forradalom volt. Lenin nagyon világosan meghatározta a népi forradalom, a demokratikus forradalom jellegét formai és tartalmi szempontból. Formai szempontból azt mondta: demokratikus forradalom az, amelyben a széles néptömegek tevékenyen, önállóan, saját gazdasági és politikai követelésekkel vesznek részt. Megmondta azt is, hogy tartalmilag mi a demokratikus forradalom. Szerinte a következetes demokratikus átalakulásnak 3 fő feltétele van. Ez a 3 fő feltétel: 1. a demokratikus köztársaság — ez szerepel a francia forradalomban — valamennyi nemzet teljes egyenjogúságát ideszámítva — ez szintén szerepelt a francia forradalomban, de utóbb a burzsoázia meghamisította és a gyakorlatban elvetette; 2. a földesúri birtokok elkobzása — ez is szerepelt a francia forradalomban; 3. végül a 8 órás munkanap, amelynek követelése már fejlett munkásmozgalmat tételez fel.

A magyar 48-as nemzeti-polgári forradalom semmilyen értelemben nem volt demokratikus. Hiányzott a széles néptömegek önálló gazdasági és politikai mozgalma. A forradalom céljai közt nem szerepelt se a demokratikus köztársaság, se a földesúri birtokok elkobzása, se a Magyarországon élő kisebbségek önrendelkezési jogának elismerése.

Nemes elvtárs említette az 1848-ban életbe léptetett választási törvényt. 48 előtt volt 200 000 nemes szavazó, 48-ban a szavazók száma 600 000-re emelkedett. Ahhoz, hogy választójoga legyen, a parasztnak legalább negyedtelekkel, az iparosnak és kereskedőnek legalább 1 alkalmazottal kellett rendelkeznie. Így a választójogból kirekesztették a szegényparasztságot és a mezőgazdasági munkásságot, az önálló iparosok és kereskedők nagy részét és az egész ipari munkásságot. Világos, hogy az ilyen választójog tagadása a politikai demokráciának.

Másik kérdés a kétféle nemzeti ideológia kérdése. A francia forradalom döntő szakaszában a jakobinus-plebejus nemzeti ideológia uralkodó szerepet játszott, meghatározta az események fő áramlatát. Ezzel szemben a magyar forradalom uralkodó ideológiája a nemesi-nemzeti ideológia volt, ez határozta meg az események fő áramlatát, s vele szemben a Petőfi-féle plebejus-demokratikus ideológia alárendelt szerepet játszott. A magyar polgári forradalomban, amely nem volt demokratikus, más szerepet a demokratikus nemzeti ideológia nem is játszhatott. Történeti szerepe szempontjából semmiképpen sem lehet egyenlősíteni a Petőfi-féle demokratikus nemzeti ideológiát a nemesi nemzeti ideológiával, s ha kétféle nemzeti ideológiáról beszélünk, ez a lényeges.

Révai Józseffel nem lehet minden kérdésben egyetérteni. De abban feltétlenül igaza van, hogy még a márciusi fiatalság radikalizmusa sem terjedt

addig, hogy a nemzeti fölszabadulás ügyét összekapcsolja az agrárforradalommal, parasztfelkeléssel. Még a 48-as plebejus demokrácia sem jutott el az agrárdemokrácia követeléséig. Így történt, mondhatjuk Révaival, hogy a jobbágyfelszabadítás kérdésében a birtokos nemesség akadály nélkül tudta érvényesíteni a maga antidemokratikus álláspontját.

A feltett kérdésekre ezek után így lehet válaszolni: demokratikus volt-e az uralkodó nemzeti ideológia 1848-ban? A válasz: nem. Demokratikus volt-e a 48-as forradalom? A válasz: nem. Haladó volt-e a 48-as mozgalom, amennyiben polgári reformokért és a nemzeti függetlenségért küzdött? A válasz: feltétlenül igen.

Számonkértek tőlem olyan állításokat, amelyeket sohasem tettem és eszem ágában sem volt megtenni. Magától értetődő, hogy a burzsoá-nemzeti mozgalmak, a nemzeti-felszabadító háborúk, a gyarmati-felszabadító háborúk általában haladó jellegűek. Sőt Lenin még ennél is messzebb ment. Lenin kifejtette azt, hogy haladó lehet az a küzdelem is, amelyet a gyengébb burzsoá állam folytat az őt elnyomni akaró erősebb burzsoá állam ellen. Marxisták számára ezek magától értetődő dolgok, nincs rajtuk mit vitatkozni. Persze, hozzá kell fűzni azt, hogy a marxizmus a nemzeti kérdést alárendeli az osztályharc kérdésének, a nemzeti kérdést kizárólag az osztályharc szempontjából vizsgálja. A burzsoá felszabadító nemzeti mozgalom azért haladó a marxizmus szempontjából, mert eltávolítja a proletár-osztályharc kibontakozásának akadályait és szabaddá teszi az osztályharc útját. Ezt Engels Magyarországgal kapcsolatban világosan meg is mondta. Az volt az álláspontja, hogy Magyarországon a függetlenség kérdése 1867 után lekerült az osztályharc napirendjéről. Az 1867-es kiegyezés szerinte elegendő mértékben biztosította Magyarország függetlenségét ahhoz, hogy az osztályharc útja szabaddá váljék. Ez az álláspont, hogy ti. a nemzeti kérdés az osztályharc kérdésének alá van rendelve, minden marxista számára kötelező. Számtalan helyet lehetne idézni annak a bizonyítására, hogy Marx és Lenin mindig ezt az álláspontot képviselte.

A vitában elhangzott az az állítás, hogy az előadásban elmondottak frázissá silányítják a nemzeti eszmét. Sajnálom, de meg kell mondani, hogy az, akitől ez az állítás származik, nem értette meg előadásomat, és nem értette meg az ideológia marxista fogalmát sem. Hiszen éppen arról van szó, hogy az emberek azt hiszik, hogy magasztos, fennköltt eszméknek szolgálnak és nem tudják, hogy ezek az eszmék a valóságban egy osztály anyagi törekvéseit fejezik ki. Ez volt a lényege előadásomnak. Nem frázisokról van tehát szó, hanem magasztosnak hitt eszmékről. Az „imádott szent hazában" valóban hittek 48-ban.

Közbevetőleg jegyzem meg: a vitában a társadalomról mint ellentétek egységéről beszéltek. Elfelejtették hozzáfűzni, amit Lenin mond, hogy ti. az egység relatív, az ellentét abszolút.

A 16—17. századi magyar problémákra nem akarok itt részletesen kitérni. A 17. századdal kapcsolatban mégis kell tennem egy-két megjegyzést. A 17. századi nacionalizmust nem lehet úgy felfogni, mint átmenetet a feudális és a burzsoá nacionalizmus között. A nemesség a 17. században, a 18. század elején nem törekedett semmiféle polgári reformra, hanem mereven ragaszkodott a feudális gazdasági és politikai rendhez. A szabadság fogalmát például teljesen feudális szellemben értelmezték. Mit értettek szabadságon, mi volt az a szabadság, amelyért harcolt a nemesség? Egy legközelebb megjelenő cikkből idézek. A Rákóczi-korban a nemesek a fegyverre kelt jobbágyoktól „nem-

zetünk szabadságát" féltették. Rákóczi ígéreteiben a jobbágyoknak „nemzetünk szabadságának megbántódását" látták. Ennek a szabadságnak semmi köze nincs a szabadság polgári fogalmához, semmi többet nem jelent, mint a nemesség feudális kiváltságait. S csak természetes, hogy a nemesek ezek után azt mondották Rákócziról, hogy „hazája vesztett". Viszont az is természetes, hogy a haza és a szabadság e feudális eszméinek nem lehetett a jobbágyok széles tömegeit megnyerni.

A vitában többször említették azt a tételt, hogy „a munkásoknak nincs hazájuk". Ezzel összefüggésben Leninnél három fogalmazással találkozunk. Az egyik szerint a munkásoknak nincs hazájuk, a másik szerint a munkásoknak van hazájuk. A két tétel között semmiféle ellentmondás nincs. Lenin szerint a munkásoknak abban az értelemben nincs hazájuk, hogy kibékíthetetlen osztályellentét választja el őket a burzsoáziától. És abban az értelemben van hazájuk, hogy egyáltalában nem közömbös számukra, milyen nemzeti feltételek között vívják meg osztályharcukat. A haza ebben az értelemben az osztályharc nemzeti feltételeinek összessége. A harmadik megfogalmazás: a munkásoknak egy ideig van, azután már nincs hazájuk. Ez összefügg a nemzeti mozgalmakkal, amennyiben a munkásoknak addig van hazájuk, amíg nem valósult meg a nemzeti-polgári átalakulás, amelyet az osztályharc érdekében támogatniok kell. Amikor a polgári nemzet létrejött, a munkásoknak nincs többé hazájuk, Lenin szavaival szólva, a haza a maga dalát ekkor már eldalolta. Itt is látható, hogy Leninhez nem lehet betűrágó módon közeledni, hanem ki kell hámozni tételeinek osztályharcos tartalmát. Az első pillanatra úgy látszik, hogy Lenin egyszer mond valamit, aminek máskor az ellenkezőjét mondja, holott ha az osztályharcos szemléletből indulunk ki, a látszólag ellentétes tételek között szoros összefüggés mutatkozik. Abból, amit Lenin mond, világosan kiderül — és én is azt az álláspontot képviselem —, hogy a marxizmus egyáltalában nem becsüli le a nemzeti-polgári mozgalmakat, hanem általában elismeri a nemzeti-demokratikus mozgalmak haladó voltát.

A burzsoá rend kialakulása után a nemzeti ideológia fő funkciója a munkásosztály félrevezetése. De a burzsoá érdek által létrehozott nemzeti érzés még a szocialista társadalomban is fontos politikai erő marad. Ezért meg kell keresnünk a nemzeti ideológiának azokat az elemeit, amelyek a fejlődés mai fokán megőrizhetők és beépíthetők az internacionalista-szocialista ideológiába. Ezeket az eszmei erőket fel kell használnunk a szocializmus építésénél.

Nemes elvtárs felszólalására válaszolva arra szeretnék még utalni, hogy a francia történetből felhozott példák azt illusztrálják, hogy az osztályharcot egészen a kapitalizmus korszakáig nem osztályharcos jelszavak jegyében vívják meg, hanem az uralkodó osztálytól kölcsönzött ideológiai fogalmak jegyében. Az uralkodó osztály alkotja meg azokat az eszméket, amelyek a társadalomban uralkodóvá válnak, s amelyeknek segítségével az elnyomott osztály a saját érdekeit kifejezi. A francia történetben a konkrét fejlődés úgy ment végbe, hogy a forradalom alatt a nemzeti ideológia összeforrott a kispolgárság és a munkásság demokratikus követeléseivel. Ennek következtében a nemzeti ideológia fő formájává a demokratikus nemzeti ideológia vált, amely még a párizsi Kommünben is nagy szerepet játszott. Ez a folyamat úgy haladt tovább, hogy a munkásságban fokozatosan kifejlődött a nemzetközi proletár szolidaritás tudata. Ezzel párhuzamosan a nemzeti ideológia fő hordozója a burzsoázia lett, amely a nemzeti eszmét fegyverként használta a munkás-

osztály törekvéseivel szemben. Ez a nemzeti ideológia osztálytartalmában minőségi változást jelentett.

Egyetértek azzal, hogy a nemzeti ideológia nemcsak a reformkorszakban, de a XVII—XVIII-ik században sem volt egységes. Másutt magam fejtettem ki, hogy a szegénylegények a nemzeti ideológiába bevitték az osztályharcos szellemet. Előadásomban azt mondottam, hogy a XVII. század nemzeti ideológiája csak a katonáskodó parasztok és a parasztoknak más oly elemei között terjedt el, amelyek egyénileg akartak szabadulni a jobbágyságból. Ez a kérdés még nincs tisztázva, azért fogalmaztam úgy, hogy valószínűleg ezekben a rétegekben terjedt el. Egyébként Csanda Sándor szlovákiai irodalomtörténész átvizsgálta a Rákóczi-korszak egész szlovák nyelvű iratanyagát, de semmi nyomát nem találta a haza fogalmának. Ez ugyan a szlovákokra vonatkozik, de a nemesség a — „Hungarus" — haza fogalmát rájuk is kiterjesztette. A források további vizsgálata remélhetőleg ezt a kérdést is előbbre fogja vinni.

Válaszom végére értem. Köszönöm a figyelmet.

—·—

A GAZDASÁG SZERKEZETÉNEK ÉS VEZETÉSÉNEK KÉRDÉSEI A SZOCIALISTA ALKOTMÁNYOKBAN

KOVÁCS ISTVÁN ELŐADÁSA ÉS VITÁJA AZ AKADÉMIA 1963. ÉVI NAGYGYŰLÉSÉN

A szerző itt közölt írása mint előadás az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya 1963. évi nagygyűlési programja keretében hangzott el a Magyar Tudományos Akadémián. Az előadást teljes terjedelmében, a hozzá kapcsolódó vitát összefoglalva közöljük. A vita összefoglaló ismertetését *Ficzere Lajos*, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa készítette.

KOVÁCS ISTVÁN előadása

I.

A gazdaság vezetése és az alkotmány látszólag távol eső, sőt az utóbbi évek során mindinkább távolódónak tűnő kategóriák. Ez csak részben magyarázható a polgári fejlődésnek azzal a három évszázados gyakorlatával, mely elsősorban a közhatalom gyakorlásával összefüggő politikai viszonyok területén jelölte ki az alkotmányok speciális szabályozási tárgykörét és a gazdaság struktúráját csupán a magántulajdon társadalmi helyzetetére való általános utalással fejezte ki. Az utóbbi évtizedek un. szociális alkotmányai, majd különösen a felszabaduló volt gyarmati országok alkotmányai ebben kétségkívül jelentős változást hoztak. Azt mondhatnók, hogy „bevették az alkotmány sáncai közé" annak a szociális programnak igen jelentős elemeit, amelyek sok vonatkozásban érintik a gazdasági viszonyokat. Ezek a rendelkezések, miképp az egész alkotmány, mindig konkrét politikai erőviszonyok kifejezői. Adott esetekben a társadalom haladó osztályainak, rétegeinek célkitűzéseit tükrözik és gyakran valóságos garanciák is alátámasztják e programok realizálását. Ma tehát már igen nehéz lenne e programok mindegyikét fedezet nélküli fiktív tételeknek minősíteni. Ám ez nem menthet fel bennünket e rendelkezések *program jellegének* hangsúlyozása alól. Változatlanul meg kell jegyeznünk, hogy ezek nem a valóságban létező, henem *kívánt* állapotokat fejeznek ki. Megvalósításuk részben az államhatalmon belüli, részben azon kívüli osztályerők politikai harcának függvénye. Ennyiben tehát legalábbis „a néma fenntartások fenntartásával" kell kezelnünk akár a leghaladóbb, egyenesen a szocialista célkitűzéseket közelítő polgári alkotmányt is.

Más oldalról viszont azt is hangsúlyozni kell, hogy még nem eléggé értékelték azt a változást sem, amit a szocialista alkotmányok kialakulása jelentett az alkotmány és a gazdaság egymáshoz való viszonyában. Ez valószínűleg abban gyökerezik, hogy a szocialista alkotmányfejlődés közel fél évszázados útja igen szűkre szabta és többnyire az általános deklarációk

szintjén tartotta a gazdaságra vonatkozó tételeket. E mellett olyan absztrakt formában fogalmazta meg azokat, hogy gyakorlati jelentőségük nemcsak az állampolgárok, hanem az állami szervek irányában is elhomályosult. A gazdasági vezető szervek irányában pedig legjobb esetben olyan általános és tágan fogalmazott kinyilatkoztatásként hatottak, amelyeknek keretei között — a tulajdoni formák épségben tartása mellett — a gazdasági szervezet és vezetés (ideértve az un. mechanizmus összes elemeit) legszélesebb körű átalakítása vagy módosítása is eltért.

A szabályozási módszer és a szabályozási tárgykörök alakulása a történeti fejlődés során számos változatot mutat. A változatok köre ma sem tekinthető lezártnak. Bonyolítja a fejlődés perspektívájának kirajzolását és az ezzel kapcsolatban felvetődő kérdések megválaszolását az, hogy a gazdasági viszonyokat szabályozó tételekkel szerves egységet alkotó, a társadalmi rend egészére vonatkozó általános, többnyire alapelv-jellegű szabályok megítélésében sem alakult ki egységes álláspont, bár a szocialista jogirodalom viszonylag sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel. Gyakori pl., hogy éppen e rendelkezések deklarációs formájára tekintettel kétségbe vonják e szabályok jogi jellegét. Nem véletlen pl., hogy a szocialista alkotmányok normatív jellegét vizsgálva mindig külön bizonyítani kell: ezek sajátos fogalmazásban és közvetve ugyan, mégis magatartási szabályt tartalmaznak. De a jogi jelleg elismerése mellett is újból és újból vita alá került e szabályok *államjogi, illetve valamelyik más jogág körébe tartozó jellege.* (Ideértve a polgári jog mellett a termelőszövetkezeti jogot, munkajogot, államigazgatási jogot. Ez a megkülönböztetés nem csupán elméleti jelentőségű, hanem az egész jogrendszer szempontjából fontos következményeket takar. Az államjogi szabályozás ui. viszonylag tágabb lehetőséget enged a részletszabályok által alig, vagy csak nehezen átfogható gazdasági vagy kulturális tevékenység jogi kereteinek rögzítésére. Hasonlóképpen alkalmasabb a jogilag szabályozni nem kívánt és a társadalmi szervezetek vagy módszerek számára nyitva hagyni rendelt terület körülhatárolására is. Más oldalról viszont e rendelkezések államjogi jellege az alkotmányi szabályok közvetlen hatályosulását állítja előtérbe. Ez pedig szükségképpen igényelheti számos, eddig alacsonyabb szinten szabályozott jogi biztosíték alkotmányos szintre emelését, az eddiginél jóval konkrétabb szabályozási formák kialakítását, általában a deklarációkra emlékeztető formák átalakítását.

E szabályok fejlődési perspektívájának egyértelmű kirajzolódását az is zavarja, hogy megítélésüket illetően más irányban is különböznek az álláspontok. Így pl. sok híve van annak a nézetnek, miszerint a gazdasági rendre vonatkozó szabályok szerepe a szocialista alkotmányokban kimerül a népszuverénitás, a néphatalom gyakorlását érdeklő gazdasági biztosítékok összefoglalásában. Mások szerint viszont a társadalmi — és ezen belül a gazdasági — rendet kifejező alkotmányos rendelkezésekben ennél többről van szó. Az alkotmány mint alaptörvény a népszuverenitás biztosítékaitól függetlenül,

vagy azokon túlmenően is tükrözi a társadalmi berendezkedés leglényegesebb elemeit.

Nem kétséges, hogy e szabályoknak csupán a népszuverenitás biztosítékaiként való felfogása elvileg a politikai-hatalmi viszonyokra és ennek biztosítékaira szűkítené az alkotmány szabályozási tárgykörét.

Ez a felfogás lényegében az alkotmány korábbi, un. közjogi koncepciójával esik egybe, ami mindenképpen tarthatatlan a szocializmus viszonyai között. Ezt az ellentmondást nem oldja fel, sőt fokozza, ha a népszuverenitást nem politikai-jogi, hanem quasi általános szociológiai értelemben hangsúlyozzák. Általában is sok veszélyt rejt magában szociológiai kategóriáknak a jogi kategóriák világába való behelyettesítése. E helyütt pedig konkrétan odavezet, hogy a gazdasági igazgatás demokratikus szervezési elveinek alkotmányi vetületében egy önkényesen megkonstruált un. gazdasági demokrácia vagy gazdasági szuverenitás biztosítékait vélik felfedezni. Ez az álláspont különösen tarthatatlanná válik azoknak az új igényeknek az ismeretében, amelyeket a legújabban elfogadott szocialista alkotmányok (mongol, vietnami, csehszlovák), továbbá az új szovjet alkotmány előkészítéséhez kapcsolódó állami aktusok és államjogi irodalom kifejeznek. Egyre általánosabbá lesz ugyanis az a követelmény, hogy az alkotmány a politikai és gazdasági viszonyok mellett az adott szocialista ország kulturális viszonyainak, szűkebbb értelemben vett szociális tevékenységének, továbbá nemzetközi viszonyainak fő vonásait, tehát általában az egész állami és társadalmi tevékenységének tartalmát meghatározza. A szabályozási tárgykör ilyen nagymértékű bővülése önmagában is tanúsítja, hogy a megoldást másutt kell keresni. Azt kell mondanunk, hogy *ezek a szabályok a társadalom valóságos strukturáját írják le, azaz az egész jogalkotás és jogalkalmazás, valamint az egész állami és társadalmi tevékenység számára iránymutató szabályokként a társadalmi rend egyidejüleg létező, stabil, egymással strukturális kapcsolatban álló elemeit rögzítik.*

Ha e rendelkezéseken belül a *gazdasági viszonyokra vonatkozó tételek alakulását* vizsgáljuk a szocialista alkotmányok fejlődésének egyes szakaszain, a fejlődés útjának rövid áttekintése olyan hullámvonalat állít elénk, ahol a gazdasági szerkezetre vonatkozó rendelkezések terjedelme és differenciáltsága az 1918. évi alkotmánytól a magyar tanácsköztársasági alkotmányon át, az 1922. évi grúz alkotmányig állandóan nő, míg az 1922—36. közötti időszak hullámvölgybe esik. 1936 óta a fejlődés a népi demokráciák alkotmányain keresztül — ideértve a legújabb alkotmányokat is, töretlenül a *gazdasági* rendelkezések bővülése irányába mutat. Ma szinte állandó változás állapotát éli ez a szabályozási terület. Különös é lességgel jelentkezik ennek a változásnak a mérete, ha figyelembe vesszük a szovjet államszervezetben és a szovjetek felépítésében a termelési elv alapján végbemenő és kétségtelenül alkotmányos szintű, bár csak az előkészítés alatt álló alkotmányban kifejezendő változásokat. E változások ismeretében a fejlődés perspektívájának meghatározása, az új

szabályozási tárgyak körvonalainak felvázolása számos megválaszolandó elméleti kérdést tesz fel szinte az összes társadalomtudományoknak.

Ez érthető, hiszen az alkotmány előkészítése — talán éppen azért, mert az alkotmány amellett, hogy alaptörvény, tehát elsődlegesen jogi okmány, egyben a társadalom egész struktúráját elsődlegesen kifejező politikai okmány is, — sohasem volt pusztán jogi feladat. Minden esetben számos tudományág közreműködését ígényelte. Ha mégis az alkotmány szaktudománya, az államjogtudomány oldaláról kellene megfogalmaznom a gazdaság szerkezetének alkotmányi kifejezésével kapcsolatban megoldásra váró elméleti kérdéseket, akkor elsősorban: a) a *tulajdonviszonyok adekvát tükrözésével*, b) *a gazdaság igazgatásának területével* és c) *a jogi szabályozás gazdaságvezetési kérdésekben való konkrét alkalmazásával, a szabályozás lehetőségeinek és korlátainak pontosabb meghatározásával kapcsolatos kérdéseket állítanám a középppontba.*

Az elsőként említett *tulajdoni viszonyok* területén jobban körülhatározható a megoldandó kérdések köre. Az eddigi fejlődés során viszonylag jobban kijegecesedtek a tulajdoni viszonyok szabályozási tárgykörei és formái. A gazdasági viszonyokat kifejező alkotmányi szabályozás jelentős része eddig ugyanis éppen e kérdések körül csoportosult. A szabályozás új kérdései főleg a közös szövetkezeti tulajdon, a szövetkezeti tulajdon és a szövetkezet mint gazdálkodási forma viszonyában, a társadalmi szervezetek tulajdonának, mint alanyuk szerint megkülönböztetendő esetleges új tulajdoni formának, valamint (a népi demokratikus viszonyok között) a földtulajdon alkotmányi kifejezésének problematikája körül vázolhatók fel. Ezek nagy része a jövő szabályozási formáinak kialakítása szempontjából is kellő megvilágítást kapott az irodalomban.

Ezzel szemben a másik két területen számos olyan kérdést kell kiemelni, amelyek nemcsak a jog és gazdaság egész viszonyát, hanem általában az egész szocialista képviseleti rendszer és államigazgatás, valamint a szocialista jog társadalmi szerepének szabatosabb meghatározásával is szoros kapcsolatban vannak.

II.

Ami az első kérdéskört illeti: meg lehet állapítani, hogy *a szocialista alkotmányok gazdasági rendelkezései között a fejlődésnek egészen különleges útját futották be a gazdaság igazgatásának és vezetésének problematikáját átfogó szabályok.*

Az 1918. *évi szovjet alkotmány* bevezetője még csupán elvi deklaráció formájában utalt a gazdasági viszonyok forradalmi átalakításában elért eredményekre. Nem szabályozta a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközök igazgatásának formáit. Ez főleg azért maradt el, mert az alkotmány elfogadása idején még nem szilárdultak meg, alkotmányi szabályozásra nem értek meg a gazdálkodás új, szocialista szervezeti formái. Legalábbis erre kell következtetnünk Leninnek az alkotmány elfogadását tárgyaló, V. kongresz-

szuson tett megjegyzéseiből. (Lenin művei, 27. köt. Bp. 1952. 527—528. old.) Az időközi szovjet fejlődés, valamint a hazai tapasztalatok alapján a *Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya* (33—37. §-ok) már részletesebben szabályozza ezt a kérdést, de ez sem terjed ki a gazdasági igazgatás helyi szerveire és az állami vagyon közvetlen hasznosítását végző vállalati szintű intézményekre. Az 1922. évi grúz alkotmány is csak a központi gazdasági igazgatási szervezet felépítéséről rendelkezik. Az 1924. *évi alkotmány* nem is foglalkozott a gazdasági rend kérdéseivel. Mint ismeretes, ez az alkotmány csak a szövetségi államszervezetet szabályozza. Az 1936. *évi szovjet alkotmány* lényegében három kérdéskört ölel fel: Ezek a *tulajdoni formák, a népgazdaság tervezésének elve és a gazdaságpolitika általános céltkiűzései, valamint az elosztás szocialista elve a munka jogával és kötelezettségével együtt.* A rendelkezések mennyiségi megoszlását jellemzi, hogy a tulajdoni formákra esik a gazdasági renddel foglalkozó szabályok döntő többsége s csupán egy-egy rövid szakasz utal (11. és 12. szakaszok) a gazdasági rend két utóbbi területére. A gazdasági igazgatás körében csak az ipar egyes ágazatainak irányítását ellátó szaktárcákról és néhány, a kormány szintjén jelentkező funkcionális szervről tesz említést az államigazgatás többi szerve között. Ez befolyásolta a *népi demokratikus alkotmányok* szabályozási rendszerének alakulását, ahol az átmenet viszonyai amúgy sem teremtettek kedvező talajt a gazdasági igazgatás szervezeti formáinak és alapelveinek rögzítésére. Mégis, már az első népi demokratikus alkotmányok is jelentősen bővitik azokat az alkotmányos szakaszokat, amelyek nem csupán a gazdasági alap „statikus elemeit", azaz a tulajdoni formákat, hanem a gazdasági viszonyok egészét jellemzik. Így jelennek meg az állami tulajdon felhasználására, a szövetkezetek támogatására, a középrétegekkel kapcsolatos gazdaságpolitikára utaló szakaszok, valamint azok a rendelkezések, amelyek a szocializmus végleges felépítésére vonatkozó propramnak alkotmányba iktatásával fejezik ki a tulajdoni formákra vonatkozó rendelkezéseken túlmenően is az egyes népi demokráciák gazdasági viszonyainak állapotát.

Az alkotmányi szabályozás továbbfejlesztésének további útja a szovjet iparigazgatás decentralizációjához kapcsolódik. Az 1957. évi február 21-i szovjet alkotmánymódosítás a 88. szakasz *a)* pontjaként alkotmányba iktatta a népgazdasági tanácsokat, az állami ipar igazgatásának új területi szerveit.

Ezzel szemben a *szovjet államjogi jogalkotásban és irodalomban legújabban kifejezésre jutó nézetek*, valamint az újabban elfogadott népi demokratikus alkotmányok vizsgálata alapján megállapítható az az egyre általánosabb törekvés, hogy a szocialista alkotmányok kifejezzék a gazdaság egész szerkezetét, a gazdaság igazgatásának, vezetésének alapvető elveit, valamint az un. gazdasági mechanizmus legjelentősebb elemeit is.

Ma tehát már egyáltalán nem az a fő kérdés, hogy rendelkezhet-e a szocialista alkotmány a gazdasági vezetés kérdéseiről. Az sem kétséges többé, hogy a szabályozás módszereinek is túl kell lépnie a deklaratív jellegen és a

korábbi szabályozási formától eltérően, jóval több ponton kell kapcsolódnia a jogrendszer konkrét és közvetlenül alkalmazható szabályaihoz. *Új problémaként merül fel, hogy hol vonjuk meg az alkotmányi szabályozás határvonalát.* Hol zárul azoknak a tételeknek a köre, amelyek alaptörvényben való kifejezésüket igényelhetik, és hol kezdődnek azok a még mindig nagy jelentőségű részletek, amelyek akár törvényi szintű szabályozásra is számot tarthatnak, de az alkotmányi szabályozás már csak elvi vonatkozásaikat foghatja át.

Nyilvánvalóan e feladat sem oldható meg a gazdasági vezetés problematikájának sommás áttekintése alapján. Az alkotmányi szabályozásra számot tartó kérdések differenciáltabb és tudományos igényű elkülönítése is igényli a gazdasági vezetés és igazgatás legfontosabb területeinek elhatárolását és legalábbis az e területek közötti strukturális összefüggések kimunkálását.

Az alkotmányi szabályozás szintje szempontjából is elsődleges jelentőségű az a megkülönböztetés, mely a *tulajdoni formákhoz kapcsolódik.* A magántulajdonban levő és a szövetkezeti tulajdonban levő termelési eszközök felé irányuló állami irányítás alapja az állam közhatalma akkor is, ha az irányítás módszerei nem merülnek ki a közhatalom eszközeiben. Nincs kétség az iránt, hogy az alkotmánynak tükröznie kell az e területek felé irányuló igazgatás fő eszközeit is. A szocialista alkotmányok fejlődése során ki is alakultak az ennek megfelelő szabályozási formák.

E területektől élesen elkülönül az *állami tulajdonban levő termelési eszközök felhasználásának vezetése.* A továbbiakban, amikor a gazdaság vezetését említem, minden esetben ezt a területet tartom szem előtt. Itt van a legtöbb elméletileg megoldandó kérdés. Ez a terület volumenénél fogva is az elsődleges jelentőségű. Az alkotmány szintjén is ez igényli a legrészletesebb szabályozást.

A szocialista gazdaság fejlődésének közel fél évszázados multja e viszonyok területén is a vezetés és igazgatás igen különböző tevékenységi és szervezeti formáit alakította ki. A gazdaság vezetésével foglalkozó különböző tudományágnak ezek közül a fejlődés egyes időszakain másokat és másokat állítottak előtérbe. Hosszú időn keresztül pl. *az un. funkcionális és ágazati tevékenység és az ezeknek megfelelő szervek megkülönböztetése volt a gazdasági vezetés szervei közötti munkamegosztás alapja.* Majd az állami szervtípusok megszilárdulása után, a jogi szabályozás során különösen a hatáskörök kijelölésében a *hatalmi-képviseleti szervek, az igazgatási szervek és az un. termelő, szolgáltató egységek belső igazgatásának elhatárolása jutott szerephez.* Ennek az elhatárolásnak a nyomán vált kétségtelenné pl., hogy a szocialista vállalaton belül, a háborús gazdálkodás időszakait kivéve, elvileg és általában nem létezhetnek un. közhatalmi viszonyok. E megkülönböztetések alapja ma is jelentős, azonban mellettük igen sok új szempont szinte egyenrangú hangsúlyt kap. Ezek ma még gyakran ötletszerűek, sokszor csupán eseti jelenségeken épülnek, (ugyanakkor az általánosítás vagy az általános alkalmazhatóság igényével lépnek fel), nem igen alakult ki még irodalmuk, mely a használt terminológiák tartalmát tisztázta volna

(ezért sokszor ugyanaz a fogalom eltérő tartalommal szerepel, máskor eltérő fogalmak egyező, vagy lényegében egyező, vagy egymást metsző tartalmat takarnak), gyakran önkényesen állítanak szembe egymással ellentétpárba nem állítható fogalmakat. Abban azonban általában megegyeznek, hogy a gyakorlatban valóságosan jelentkező ellentmondásokra épülnek és általában az egyre fejlődő és szélesedő szocialista gazdaság vezetésének, irányításának differenciálására, finomítására, hatékonyságának fokozására irányuló igények és törekvések állanak mögöttük. E mindig kihámozható racionális elem folytán akkor is figyelmet érdemelnek, ha elméleti kiindulási alapjuk esetleg téves.

Az egyik legátfogóbb differenciálási igénnyel fellépő nézet *államigazgatási* és *gazdasági-szervező* tevékenység között különböztet. Eddig nem igen körvonalazták a megkülönböztetés elvi alapját. Az elvi alapok kimunkálását pedig e vonatkozásban különösen sürgetővé teszi az, hogy tudatosan, vagy nem tudatosan végülis *e két tevékenység és az azoknak megfelelő legjobb szervezeti formák elhatárolására, specifikumainak meghatározására irányuló törekvés húzódik meg* a legtöbb differenciálási kísérlet mögött.

Ilyen pl. az a nézet is, mely a gazdasági igazgatásban nem általában az igazgatási és a szervező funkció, hanem a *hatósági jellegű igazgatás és a gazdasági-szervező, vagy általában szervezőmunka között különböztet.* Ez az álláspont az igazgatás (amit egészében hatósági jellegűnek fog fel) és a gazdasági szervezőmunka közötti határvonalat a *vállalaton kívüli* és a *vállalaton belüli* igazgatás között vonja meg. Ez összhangban van a szocialista igazgatástudományokban elfogadott azzal az általános nézettel, hogy a vállalat *igazgatott* egység, azon belül elsődlegesen a *tulajdoni és a munkaviszonyokon alapul a szervezőmunka, míg a vállalat felé irányuló igazgatásban az állam nemcsak tulajdonosként, hanem a közhatalom gyakorlójaként is jelen van* és ebben a körben hatósági aktusokkal is intézkedik. Adott időszak konkrét feltételeitől függően ez az elhatárolás segítséget adhat a különböző szervezeti formák kialakításához, ha tudjuk, hogy az állam milyen vonatkozásokban mondhat le pl. a termelőegységek egymás közötti viszonylatában az irányítás közhatalmi eszközeiről. Széttagolt termelőegységek egy vállalatban való összefogásánál a kérdésnek ez az oldala is kihathat pl. az optimális vállalati méretek meghatározására.

Gyakori a gazdasági szervezés és igazgatás kategóriáinak az *anyagi érdekeltség alkalmazhatóságával* való megkülönböztetése (igazgatásnak minősítve azokat a szerveket, illetve azoknak a szerveknek a tevékenységét, ahol anyagi érdekeltség és az ezzel párhuzamosan ösztönzés nem alkalmazható). Nyilvánvaló, hogy az egész gazdasági irányítás eredményessége szempontjából jelentős annak eldöntése, hogy az anyagi ösztönzés e szervezet milyen területein és milyen mértékben nyerjen alkalmazást. Maga az elhatárolás azonban erre nem ad útmutatást, mivel csupán adott irányítási módszereket és szervezeti formákat tükröz. Csak konkrét elemző munka döntheti el, hogy a

termelést közvetlen szervező egységektől kiindulva, a felső irányítás legmagasabb csúcsáig hol van az a határvonal, ahol az anyagi érdkeltség már kikapcsolható, mint a szervezőmunka eredményességét befolyásoló tényező. Nem lehet elhatárolási alap e vonatkozásban az utasítási jog és az ösztönzés szembeállítása sem, hiszen az utasításokra épülő szervezőmunka alátámasztójaként is jelentkezik az ösztönzés, mint ahogy az elsődlegesen az ösztönzésre épülő szervező folyamatok sem zárják ki az utasítási lehetőséget. Konkrét elemzés mellett az anyagi érdekeltségnek hatása lehet a szervezeti formák alakulására is. Így pl. valószínű, hogy az önálló elszámolási egységek kialakításánál, továbbá annak eldöntésénél, hogy milyen nagyságú szervezeti egységet ruháznak fel önálló jogalanyisággal, de a nagyobb vállalati egységek és azok összetevői közötti viszonyok rendezésénél az anyagi érdekeltség elve megkövetelheti azok kereteinek, jogainak és kötelességeinek a jelenleginél állandóbb és szilárdabb (jogilag is szabályozott) körvonalazását.

Az ún. *operatív igazgatás és a szakfelügyelet, vagy felügyelet megkülönböztetése* arra épül, hogy a gazdaság igazgatásában is élesen elválik egymástól az irányításnak az a formája, mely egymásnak alárendelt szervek láncolatán keresztül valósul meg, attól a másik formától, ahol az egyes szervezetek nem csupán szervezetileg alárendelt egységek irányában látnak el bizonyos fajta irányító, ellenőrző tevékenységet. (Pl. a belkereskedelmi minisztérium jogosítványai, az alája nem rendelt belkereskedelmi hálózat irányában). E tevékenység az általános normatívák előírásától konkrét aktusok kiadásáig terjedhet és felveti az alárendeltség két formája, a *szervezeti és hatásköri alárendeltség* közötti megkülönböztetés szükségességét.

A gazdaság igazgatására szolgáló tevékenységen belül viszonylag élesen megkülönböztethető a *termelés szervezésére és irányítására irányuló tevékenység attól az igazgatási tevékenységtől, amely nem magának a termelésnek a szervezését szolgálja. hanem elsősorban ennek a folyamatnak külső körülményeit és feltételeit hivatott biztosítani.* Ez az utóbbi igazgatási tevékenység részint rendészeti jellegű, részint túlmutat azon. Így pl. a rendészeti jelleg kétségtelenül megállapítható a tűzrendészet vagy a munkavédelmi intézkedések, illetve egészségügyi előírások teljesítésének egyes területein, de pl. csak külön elemzés dönthetné el, hogy a rendészeti jellegű eszközök — külön jogi szabályozás alapján — mennyiben kaphatnak helyt a termeléssel szorosabban összefüggő műszaki eljárások bevezetésének biztosításában, esetleg a műszaki fejlesztés alátámasztásában is.

Mind az operatív igazgatás és szakfelügyelet, mind a termelés szervezésére irányuló és a külső feltételeket biztosító tevékenység elismerésétől élesen különbözik (bár a felületes szemlélő számára azokkal rokon) az az álláspont, mely a gazdasági igazgatás területén is *igazgatási (akaratelhatározó) és végrehajtási funkciók megkülönböztetéséből indul* ki és az egész igazgatásra (ezen belül a gazdaság igazgatására is) általános érvényű szervezeti elvként állapítja meg,

hogy igazgatási (akaratelhatározó) és végrehajtó funkciók *egy szervben vagy szervezeti rendszerben nem egyesíthetők.* Ennek megfelelően a népgazdaság egész igazgatását, ezen belül az ipar igazgatását is két, egymástól elhatárolt és elkülönült (bár a legfelsőbb kormányzati szinten egységes vezetés alatt álló) szervezeti rendszerre kívánja felépíteni.

Nem kétséges, hogy az igazgatási tevékenység körében *szervezéselméleti* szempontból jelentős ez a különbségtétel. Lenin pl. a *testületi szervek és az egyszemélyi vezetés* feladatköreinek elhatárolása szempontjából tartotta fontosnak az akaratelhatározó és a végrehajtási funkciók megkülönböztetését. Ilyen értelemben ez az elhatárolás ma is segítséget adhat egyes szervezeteken belül az igazgatás konkrét szervezeti formáinak kialakításához. Más oldalról viszont azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ez az elhatárolás sem abszolutizálható. A határvonalak itt is mozgásban vannak és mozgásuk alá van rendelve számos, az igazgatási szervezeten kívül fekvő politikai, gazdasági, kulturális és egyéb tényezőknek. E mellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy e különbségtétel csak konkrét szervezési folyamatok elemzése alapján adhat segítséget a szervtípusok kialakításához. Olyan absztrakt felfogás, mely minden egyéb tényező elé helyezve, az igazgatás egész felépítésének olyan legáltalánosabb elvévé kívánja tenni, mely mintegy meghatározza az igazgatás egymástól elkülönülő szervezeteinek egész rendszerét és struktúráját — valójában nem más, mint a sokszor megbírált hatalom-megosztási elméletnek az igazgatásra való egyszerű kivetítése.

Újabban ismételten felmerül a gazdasági igazgatás eges területeinek *jogilag szabályozott, vagy nem szabályozott voltára épülő megkülönböztetés.* Ennek alapján általában hatósági igazgatási tevékenységnek fogják fel azt a tevékenységi kört, amelyet a gazdasági igazgatás különböző szervezetei a jogilag szabályozott viszonyok területén végeznek, szemben az ún. operatív igazgatással, ahol ilyen jogi kötöttségek nincsenek és elsődlegesen a gazdaságosság, illetőleg eredményesség szabják meg a tevékenység irányát és módozatait. Részletesen mind ez ideig nincs kidolgozva, hogy konkrét fejlődési szakaszokon és a szervezet adott állapota mellett melyek a jogi szabályozottság optimális határai. Ennek kimunkálása feltételezi a gazdasági irányító módszerek kialakult voltát és viszonylagos állandóságát.

Még folytathatnók a különböző kísérletek felsorolását, de talán már az eddigiek alapján is megállapítható, hogy bár az alkotmányi szabályozás területeinek kidolgozásánál számos megkülönböztetés szerephez juthat, azonban az is kétségtelen, hogy ezeken belül vagy ezeken túlmenően meg kell találni azokat az ismertetőjegyeket is, melyek lehetővé teszik, hogy az alkotmány a valóságos összefüggések alapján, a lényeges elemeken keresztül fejezhesse ki a gazdasági vezetés fő kérdéseit. Ilyen alapvető jelentőségű tagolásra ad lehetőséget a gazdaság ún. *külső és belső* igazgatásának szembeállítása. Ennek alapján a vállalat felé irányuló és a vállalaton belüli igazgatás határvonala a megkülönböz-

tetés alapja. Jogi eszközökkel ez a határvonal szabatosan kijelölhető, bár a közgazdasági, szervezéstudományi és a szociológiai vizsgálatok számára e két igazgatási terület egyáltalán nem különül el ilyen élesen. Sőt, az utóbbi időszak ún. nagyvállalatokra épülő átszervezései nálunk pl. számos olyan kapcsolatot is létrehoztak, ahol a vállalaton belül a vállalati központ és az egyes egységek közötti viszonyok hasonlóságot mutatnak az előzőekben külső igazgatásnak nevezett területtel. Az alkotmányi szabályozás számára azonban mégis jelentősnek kell ítélni ezt a megkülönböztetést. Annál is inkább, mert a szocialista alkotmányok vonatkozó szabályanyaga hosszú időn át csak a gazdasági vezetés egyik területét, az ún. külső igazgatást érintette. Csak a legújabb alkotmányok indulnak el abban az irányban, hogy magának a vállalatnak és belső viszonyainak szabályozását is bevonják az alkotmányi szabályozás tárgyai közé.

A két terület közötti megkülönböztetés jelentőségét nem csökkenti az, hogy vannak *közös elemeik*. Annál is inkább, mivel e közös elemek konkrét jelentkezési formái már erőteljesen módosulnak aszerint, hogy a külső vagy belső igazgatásban realizálódnak-e. Ilyen közös elem pl. a dolgozó részvétele az igazgatási feladatok ellátásában. A külső igazgatás területén ennek az elvnek a megvalósításában elsősorban a képviseleti formák kapnak hangsúlyt, míg a belső igazgatásban erőteljesebb szerephez juthatnak közvetlen demokratikus intézmények is.

Már az említett példa is jelzi, hogy ez a lényegében szervezeti határvonalakra felépülő megkülönböztetés tovább tagolható a szervezeti formák jellege alapján. Mind a külső, mind a belső igazgatás körében egyre növekvő jelentőségű a *demokratikus szervezeti elemek és az ún. hivatásos apparátus megkülönböztetése*. Ez a megkülönböztetés szintén az eddigi alkotmányi szabályozás kategóriáira épül. Különösen a legújabb alkotmányok emelik ki a gazdaságvezetés területén érvényesülő demokratikus elvek és szervezetek jelentőségét. Az sem lehet kétséges, hogy az alkotmányi szabályozás speciális természete, a szabályozás garanciális jellege szükségképpen igényli e demokratikus elemek biztosítékainak részletesebb kifejtését. Ennélfogva mi is elsőnek az e szabályozással összefüggő kérdéseket vizsgáljuk.

A külső igazgatás demokratikus elemeinek területén is központi helyet foglalnak el a *választott képviseleti szervek*. A szocialista alkotmányok mindig tartalmaztak bizonyos utalást a legfelsőbb képviseleti szerveknek a gazdaság vezetésében betöltött szerepére. Így pl. a népgazdasági tervek és a költségvetés meghatározását általában hatáskörükbe utalták. Az új fejlődés igényei alapján megfontolható, vajon nem lehet-e tovább menni a legfelsőbb hatalmi szervezetre hárított gazdasági hatáskörök kijelölésében? Inkább példaként említjük, hogy a szovjet fejlődés kezdetén a legfelsőbb képviseleti szervek számos esetben foglaltak állást külön határozattal a gazdaságpolitika fontos kérdéseiben, köztük igen gyakran egyes ágazatok fejlesztési programjának a meghatáro-

zásában is. Ma is elképzelhető a legfelsőbb hatalmi szervek hatáskörének olyan irányú fejlesztése, amely a terv és a költségvetés meghatározásán túl hatáskörükbe utalja bizonyos alapvető szervezeti vagy módszerbeli kérdések meghatározását. Továbbá a gazdaság egyes területein a fejlődés alapvető irányainak kijelölését. Egyébként a jogi eszközök előtérbe nyomulása a gazdasági vezetés területén, amire a következőkben még kitérünk, számos más kérdésben is felveti a legfelsőbb hatalmi szervek gazdasági hatáskörének szélesítését

Más kérdés, hogy a legfelsőbb hatalmi szervezet gazdasági hatásköreinek bővülése mennyiben hat vissza a képviselet összetételének, belső felépítésének alakítására. Számos politikai és egyéb tényezőtől függ, hogy megmarad-e ennek *általános területi jellege* és a szakmaiság fokozottabb követelményeit a döntések előkészítésében juttatják érvényre, avagy a szakmai termelési elv a képviseleti szervek belső felépítését is érinteni fogja. Ma eléggé általánosnak az ilyen irányú törekvések. A helyi szovjetek felépítésének termelési elv alapján való átalakítása pl. csak egyik lehetséges formáját jelzi a szakmai igények fokozottabb érvényesítésének.

Az is nyilvánvaló, hogy az alkotmány szintjén is kifejezésre kell juttatni a *gazdaság igazgatásának területi elvét*, amennyiben ez a rendszer a vezetés alapja. De egyébként is ki lehet emelni az alkotmányban a helyi képviseleti szervek gazdasági hatásköreit nemcsak a helyi gazdaság vonatkozásában, hanem ezen túlmenően is.

A gazdaságvezetés demokratikus elemeihez sorolom a *központi állami szervezetben a kormány, valamint az egyes tárcákat vezető miniszterek tevékenységét is.* Erre e szervek választott jellege ad lehetőséget. Ez a körülmény ugyanakkor garanciális jelentőségűvé teszi, a demokratikus biztosítékok körébe emeli hatáskörük differenciáltabb kimunkálását és olyan irányú körülbástyázását, amely elzárja a lehetőséget attól, hogy e választott szervekre bízott feladatokat külön jogi szabályozás nélkül, esetleg ötletszerűen — adminisztratív apparátus vehesse át.

Itt kell említeni a választott mechanizmussal összefonódó *kormányszintű bizottsági rendszer* legfontosabb intézményeinek esetleges alkotmányi vetületeit is. Különösen olyan szervekről lehet itt szó, amelyek nemcsak a választott szervek tevékenységének előkészítésében vesznek részt, hanem adott esetekben azok hatásköreit is átvehetik (illetőleg általában elképzelhető érdemi hatáskörökkel való felruházásuk).

Egyes szocialista államokban a lényegében *konzultatív jellegű tanácskozó szervek* legkülönbözőbb formái alakultak ki az állandó jellegű és többé-kevésbé meghatározott tagságú szakmai jellegű tanácskozó testületektől a nagy létszámú, esetenként összehívott *szakmai konferenciákig.* Ezek a szervezeti formák népgazdasági szintű és ágazati jellegű gazdasági feladatok megoldásában egyaránt közreműködnek és a külső igazgatás demokratikus elemeit gazdagítják. Növekvő jelentőségüket jelezheti legfontosabb típusaik alkotmány

kivetítése, esetleg bizonyos képviseleti jellegük hangsúlyozása; illetve adott területeken és kérdésekben kötelező megkérdezésük előírása.

A vállalaton belüli igazgatás területén a jövő fejlődés perspektívája különösen nagy számban fogja előtérbe állítani azokat az *elsősorban közvetlen demokratikus elemeket* (bár e tekintetben különösen nagyobb egységeknél a közvetett formákat sem lehet kizárni), amelyek a kommunista társadalmi önigazgatás fejlődő alapjait alkotják. Ennek számos kezdeti formája már ma is felismerhető a vállalaton belüli szervezetben. Ezt akkor is hangsúlyozni lehet, ha tudjuk, hogy e tekintetben egyáltalán nem egyöntetű a helyzet a különböző szocialista országokban, és számos esetben e formák inkább a kezdeti kibontakozás olyan szakaszában vannak, amelyek kevésbé engedik meg a jogi szabályozást és még kevésbé az alkotmányi szinten való rögzítést. Ugyanakkor azonban azt is meg lehet állapítani, hogy minden országban — így nálunk is — e terület több demokratikus eleme megszilárdult annyira, hogy az alkotmányi szabályozás tárgyai között is helyet kaphat. Különösen a dolgozóknak a tervek elkészítésében, ellenőrzésében való közvetlen részvétele, a termelési értekezletek, a dolgozók üzemen belüli társadalmi szervezeteinek a vállalati igazgatási teendők ellátásában való közreműködése, továbbá az üzemi tanácsok azok a már ma is létező demokratikus elemek, amelyeknek az alkotmányba való felvétele feltétlenül erősítené a gazdaság igazgatásának demokratikus jegyeit, éppen ezen az igen jelentős területen.

Mind a külső, mind a belső igazgatásban érvényesülő demokratikus elemek között kell említenünk a *társadalmi szervezetek, különösen a szakszervezetek szerepét*, a gazdaság vezetésében. Ez a tény egyébként már ma is több oldalról megfelelő hangsúlyt kap — különösen az új, szocialista alkotmányokban.

A *hivatásos igazgatási apparátus* léte, valamint a reá vonatkozó alkotmányi tételek kimunkálása számos elvi jelentőségű kérdést is felvet. Különösen a legutóbbi szocialista alkotmányokban kifejezésre jutó azokra a törekvésekre gondolunk, amelyek több vonatkozásban előtérbe állítják ugyan az államvezetés és a gazdasági igazgatás demokratikus elemeit, de hallgatnak, vagy csupán utalásszerűen tesznek említést az igazgatási apparátusról. Ezzel akarva-akaratlanul azt a látszatot keltik, mintha ez az apparátus már a fejlődés jelenlegi szakaszán elveszítette volna jelentőségét. Ez a módszer nincs összhangban a szocialista alkotmánnyal szemben támasztott azzal a követelménnyel, hogy a valóságos helyzetet rögzítsék. Míg van ilyen szervezet és míg fontos szerepet tölt be a gazdaság igazgatásában is, addig a legmagasabb szintű jogszabálynak, az alkotmánynak is állást kell foglalnia e szervezet társadalmi szerepét, a demokratikus elemekhez való viszonyát, alavető feladatait és jellegzetességeit illetően. Ez utóbbi vonatkozásban ki lehet emelni, hogy a hivatásos igazgatási szervezet legjelentősebb kérdései már jelenleg is azonosak mind a vállalaton belüli, mind az ún. külső igazgatásban. Ez a tény a gazdasági igazgatás vetületében jelzi azt a szocialista fejlődést, hogy nálunk megszűnt a termelés

igazgatásától elkülönült államigazgatási szervezet privilegizált jellege. Más oldalról viszont hangsúlyozandó tétellé vált, hogy szakmai képzettség, felelősség tekintetében nem lehet eltérő mértékeket megállapítani sem a termelést közvetlenebbül szervező belső vállalati, sem az igazgatás magasabb szintjén felelős alkalmazottak irányában. Mindkét területen általános és egyre fokozódó követelménnyé vált az igazgatási technika modern és korszerű eszközeinek, általában az igazgatás tudományos eszközeinek ismerete és felhasználása.

A szervezeti kérdések mellett az előbbiekben már jeleztem, hogy az új szocialista alkotmányok a *gazdasági mechanizmus*, a gazdaságvezetési módszerek egyes jelentősebb alapelvei tekintetében is állást foglalnak. Itt is adva vannak a továbbfejlődés lehetőségei, ha pl. olyan jelentős kérdésekre gondolunk, mint a bérpolitika alapelvei, az anyagi érdekeltség elve, nyereségrészesedés intézménye, az anyaggazdálkodási rendszer vagy az árrendszer legáltalánosabb vonásai. A példaszerű felsorolást még folytathatnám. Ehelyett azonban inkább arra utalok, hogy ez a terület minden szocialista ország viszonylatában szorosan egy-egy adott fejlődési szakasz konkrét állapotához igazodik. Csak adott alkotmányok kidolgozása során munkálhatók ki azok a területek és alapelvek, amelyeket alkotmányi szabályozásra is érettnek lehet tekinteni. De hogy vannak ilyen alapelvek, továbbá hogy ezek a gazdaság egész vezetése szempontjából alapvető jelentőségűek, e mellett viszonylag hosszabb időszakra érvényes elemeik meghatározhatók, úgy vélem, elvi éllel is leszögezhető.

III.

A gazdasági vezetés szervezeti kérdéseinek alkotmányi kifejezése igen sok ponton érintkezik a másik, a következőkben tárgyalandó nagy területtel: *a vezető-szervező tevékenység és szervezet jogi szabályozásának, e problémakör alkotmányi vetületének kidolgozásával.* Másrészt e terület jogi szabályozásának lehetőségei és korlátai a jog valóságos társadalmi szerepének meghatározásával kapcsolódnak egybe.

A *jog társadalmi szerepének*, különösen a jog felépítményi jellegével összefüggő, az állam- és jogelmélet területére eső legáltalánosabb törvényszerűségek körülhatárolásában a szocialista jogtudomány eddig is jelentős eredményeket ért el. Mégis éppen e törvényszerűségek általános jellege folytán hosszú időn keresztül elsősorban *a jog társadalmi viszonyokat védő, vagy inkább elnyomó funkciója* kapott megvilágítást. A legutóbbi években viszont számos olyan kutatási eredményre hivatkozhatunk általában a szocialista, de a hazai jogirodalomból is, amelyek a társadalmi viszonyok konkrét elemzése alapján a *jog szabálytartalmára, szervező, rendező, nevelő szerepére irányítják a figyelmet.* Ez az új tendencia szoros kapcsolatban van a szocialista államok politikai, gazdasági és kulturális fejlődésével, valamint osztályviszonyaikban bekövetke-

zett változásokkal. Egyben jelzi a szocialista jogtudományok tárgyában és kutatási módszereiben fokozatosan beálló módosulást is.

Amennyire korábban a jog szerepének viszonylag sommás megítélése megengedte a *jog megjelenési formáinak* bizonyos fokú egyszerűsített vizsgálatát, az e formák közötti különbségek elhomályosítását, úgy ma már a jogi eszközök differenciáltabb felhasználásának követelménye egyben e formák élesebb elhatárolását is igényli. Nem csupán és nem is elsősorban a jogforrási rendszernek arra a hierarchiájára gondolok, ami az állami szervek egyes fokozatainak jogalkotó felhatalmazását tükrözve a magyar alkotmány alapján a törvénytől, a törvényerejű rendeleten, a minisztertanácsi rendeleten és miniszteri rendeleten át a tanácsi rendeletekig vezet. Ezt a hierarchiát az elmélet eddig is jelentőségének megfelelően értékelte, ezen belül több oldalról is kidolgozta a törvény elsődlegességét, valamint az ún. törvényi és rendeleti jog viszonyát. Ezzel szemben nem csupán elmaradt, hanem sokáig szinte a közéleti illemszabályokkal ellentétesnek minősült, az előbbiekben felsorolt, az alkotmányos előírások szerint kihirdetett *általánosan kötelező magatartási szabályok* és az ún. *utasításos jog közötti különbség hangsúlyozása*, vagy esetleg részletesebb elemzése, bár e vonatkozásban is kialakultak álláspontok, sőt vitákról is tudunk. Az ismeretes két szélső álláspont egyike afelé hajlik, hogy az állami szervek minden normatív aktusát egyaránt jogszabálynak tekintse, a másik pedig kategorikusan tagadja az ún. *utasításos jog* jogi jellegét. Nem lehet feladatom, hogy ehelyütt kíséreljem meg eldönteni a jog vagy nem jog vitáját, de rá kell mutatnom a szabályok e két csoportja közötti különbség lényegére. Ez abban foglalható össze, hogy az ún. utasításos jog csak az államszervezeten belül és a hierarchikus viszonyok szervezetileg (és esetleg hatáskörileg) alárendelt szervére kötelező, míg a szabályok másik csoportja mindenkire, minden állampolgárra, állami és társadalmi szervezetre egyaránt, azaz *általánosan* kötelező magatartási szabály. Tehát a *kötelező jelleg általánossága* az objektív alapja a megkülönböztetésnek. Ezt az elvet rögzíti az alkotmány, és az alkotmány alapján jogforrási rendszerünket részleteiben is meghatározó 1954. évi 26. sz. tvr. Első megközelítésre is nyilvánvaló, hogy az állami aktusokra épülő normarendszerünk ezen a ponton válik szét két, egymástól minőségileg különböző szabálycsoportra és az alkotmány, valamint a hivatkozott tvr. éppen ezen a ponton különíti ki az általánosan kötelező magatartási szabályokat megállapító állami aktusokat az állami aktusok egyéb, igen sokféle és igen sok szempont alapján osztályozható kategóriáiból.

Kétségtelen, hogy lehetnek a szocialista építésnek olyan átmeneti időszakai amikor elhalványodik az állami aktusokra épülő magatartási szabályok e két nagy csoportja közötti különbség jelentősége. De feltétlenül hangsúlyozni kell ennek az időszaknak az átmeneti jellegét, ezzel együtt azt is, hogy a szocialista törvényesség szilárdságának nélkülözhetetlen feltétele *valamiféle*, pontosan megállapítható, a jog és nem-jog határát jelző mezsgye jogi rögzítése a normatív

állami aktusok tengerében. Hiszen minden, akárcsak a legkisebb alárendelt szervvel is rendelkező intézménynek joga van *meghatározott* ismétlődő esetekre normatív jelleggel intézkedni az alárendelt szerv irányában kötelező módon.

Nyilvánvalónak látszik az is, hogy a jogi szabályozás lehetőségeit, korlátait vizsgálva a gazdaság vezetésében, ehelyütt nem foghatom fel ilyen széles értelemben a jog területére eső magatartási szabályokat. Természetesen annak is megvan a lehetősége, hogy az optimális szervezési elveket kutatva, adott esetekben általában vizsgálat alá kerüljön a *csak egy esetre intézkedő egyedi*, és az *ismétlődő esetekre rendelkező normatív aktusok szerepe* az egyes feladatok megoldásában. Ez a vizsgálat az igazgatás, a szervezés általános kategóriája körébe esik és független attól, hogy az egyes aktusok állami vagy társadalmi szervezetben jelentkeznek. Az ilyen vizsgálat azonban valószínűleg a szervezéstudományok feladata lesz.

A jogtudománynak elsősorban az általánosan kötelező magatartási szabályok értékelése, társadalmi szerepe, adott esetben a gazdasági-szervezőmunkában betöltött funkciója felé kell fordulnia. Nem csupán annál a formálisnak is minősíthető érvelésnél fogva, hogy elsősorban ezeket fogják át a szocialista alkotmányok (ami csak részben lenne igaz, mert több szocialista alkotmány kitér az utasítások egyes csoportjaira is, és talán éppen ezzel vonja meg azt a határvonalat az utasítások fajainak mérhetetlen kitágítása előtt, ami bennünket részben csak a kihirdetett jogszabályok vizsgálatára kényszerít), hanem elsősorban azért, mivel csupán a kihirdetett, az általánosan kötelező magatartási szabályok rendelkeznek néhány olyan sajátossággal, amelyeket kizárólagosan csak a jogtudomány értékelhet tudományos igénnyel.

Éppen e sajátosságok teszik a normatív aktusok e csoportját más normatíváknál alkalmasabbá bizonyos, általánosan ismétlődő magatartások szabályozására. Ezt elvi éllel akkor is le kell szögeznünk, ha tudjuk, hogy jogrendszerünkben ma a gyakorlat több ponton gyakran szabályoz az ún. utasításos jog területére eső formák között (pl. miniszteri utasításokkal) olyan magatartásokat, amelyeknek jogszerűen a jogforrások másik csoportjában lenne a helyük. Erre a kérdésre egyébként még visszatérek. Itt még csak arra mutatnék rá, hogy bár éppen a határvonalak bizonyos fokú elmosódása folytán ez kevésbé érzékelhető, mégis valahol itt, az általánosan kötelező magatartási szabályok határvonalán kell keresnünk azt az átmenetet, ahol a szervezési normák valóban, minden kétséget kizáróan jogi normákká alakulnak. Ez az a határvonal, amit felismerve, annak a lényegében szervezéselméleti hagyatéknak is jól megfelelhetünk, amit Lenin úgy fogalmazott meg, hogy kísérletezni, e kísérleteket elemezni és az elemzés eredményei alapján jogszabályban kell rögzíteni az állandósításra megérett szervezeti és tevékenységi formákat. De nem véletlen az sem, hogy Lenin, aki minden eszközzel támogatta a vezetés rugalmasságának kialakítását és tiltakozott a vezetés minden öncélú megkötése ellen, egy-

ben több alkalommal is hangsúlyozta annak jelentőségét, hogy külön garanciákkal bástyázzák körül: a proletárállam nevében milyen szerv milyen körben jogosult általánosan kötelező magatartási szabályok kiadására?

E magatartási szabályok speciális sajátosságai szorosan általánosan kötelező jellegükhöz tapadnak, de e sajátosságok körülhatárolása megadja a lehetőséget előnyeiknek más területeken való felhasználásához is. Ezek között elsőként említhetjük *e szabályok fokozott szankcionáltságát.* Míg a szabályok másik, ún. utasításos csoportját csupán szervezeti, azaz fegyelmi, adott esetben államigazgatási jogi szankciók biztosítják, addig az általános magatartási szabályok mögött ezeken túlmenően *büntető- és polgári jogi szankciók is kiépíthetők.* E mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a határvonalak pontos kimunkálása esetén az *ügyészi törvényességi felügyelet* is elsődlegesen a magatartási szabályok e csoportjának érvényesülését hivatott biztosítani és át kell engednie az ellenőrzés egyéb fajainak más normatívák érvényesülésének vizsgálatát Lehetséges tehát, hogy ez az elhatárolás vezet el bennünket az ügyészi általános felügyelet területi elhatárolásával kapcsolatos vitatott problémák megoldásához is.

A fokozott szankcionáltságot jelzi továbbá, hogy csupán az általános magatartási szabályok területén áll minden vitán felül a *bíróság jogalkalmazási kötelezettsége.* Legalábbis több olyan véleményről tudunk a szocialista jogirodalomban, mely elismeri a bíróságnak azt a jogát, hogy a *normatív utasítások törvényességét* önállóan felülvizsgálja és törvénysértés esetén félreteheti azokat az eléje kerülő egyedi ügyekben.

Ki kell emelni továbbá, hogy az általánosan kötelező magatartási szabályok *fokozott módon alkalmasak az általuk szabályozott viszonyok stabilizálására.* Egyedül ezek a szabályok kötelezik minden kétséget kizáróan nemcsak az állampolgárt és az alárendelt állami szerveket, hanem a szabály előírásszerű módosításáig a kibocsátó, valamint a felettes szervet is. Tehát csak ezek hoznak létre a szabály általános igényű megváltoztatásáig kétségen kívül álló alanyi jogosultságot, illetve kötelezettséget. Önálló hatáskör pl. csak ilyen szabályra alapítható. Annál is inkább, mert bár az elmélet ez ellen vétót emel, a gyakorlat többnyire elismeri az ún. utasításos jog területén a kibocsátó és a felettes szerveknek azt a jogosítványát, hogy eseti ügyekben kivételes jellegű intézkedéssel félretegyék, vagy mellőzzék a normatíva alkalmazását.

Nem hanyagolható el továbbá e *szabályok nyilvánossága* sem. Ez a fokozottabb ellenőrzés lehetőségét biztosítja azáltal, hogy a dolgozók széles köre előtt tanúsítja egy-egy szerv felhatalmazását, kötelezettségeit. Ez az apparátus külső ellenőrzése szempontjából a fejlődés egyes szakaszain hivatásos ellenőrzéssel szinte alig pótolható előnyt biztosíthat.

Ha az elmondottak alapján vizsgáljuk, hogy milyen mértékben használják fel nálunk az általános magatartási szabályok alkotásával járó előnyöket a *politikai, kulturális* és *gazdasági-szervezőmunka különböző területein,* érdekes

és tanulságos kép rajzolódik ki előttünk. Különösen ha e helyzet kialakulásának történeti útját is figyelembe vesszük.

Ismeretes, hogy 1952 első felében zárult le nálunk az a folyamat, mely szinte egészében az utasítások keretei közé kívánta terelni az egyes ágazatokon belüli állami irányítás és szervezőmunka szabályozását. 1952 áprilisától 1953 júliusáig hiányzanak a miniszteri rendeletek a Magyar Közlönyből. Igen érdekes, hogy míg az 1954. évi 26. tvr.-t követően mind a legfelsőbb hatalmi szervek aktusai, mind a minisztertanács rendeletei és határozatai viszonylatában helyreállt a jogalkotás alkotmányos rendje, addig az egyes minisztériumok jogalkotó munkája szinte a mai napig is őrzi az 1952-ben kialakult formákat és nem egyszer áttöri az 1954. évi 26. sz. tvr.-nek az utasításokra megállapított tételeit. A helyzet természetesen másként és másként alakul nemcsak a politikai, kulturális és gazdasági viszonyok különböző területein, de függ az egyes tárcák sajátos gyakorlatától is. A *politikai-közhatalmi viszonyok területén*, tehát a jogi szabályozás számára bizonyos fokig hagyományos területen, ma is az általánosan kötelező magatartási szabályokat kell tekintenünk uralkodó szabályozási formának, legalábbis az állampolgárok jogait és kötelességeit érintő ügyekben. Más a helyzet pl. a *kulturális igazgatás* területén. Az említett 1952. évet megelőzően még 1951-ben is, 17 kulturális tárgyú rendeletet jelez a Magyar Közlöny. Ezzel szemben 1952. és 1957 között évente egy-egy, 1958—1962 között évente átlag négy (5, 9, 5, 1, 1 megoszlásban) rendelet jelent meg, míg csak az utolsó 3 évben összesen 218 utasítás mutatja, hogy az utasításos forma a kulturális szervezőmunka területén ma is központi helyet foglal el. Ez akkor is feljegyzendő tény marad, ha tudjuk, hogy az utasításokon túlmenően jelenleg számos törvényi, illetve minisztertanácsi szintű jogszabály is rendezi a kulturális viszonyokat.

Egészében speciális helyzet alakult ki a *gazdasági igazgatásban.*

Mint ismeretes, a jog és a gazdaság egymáshoz való viszonyának a szocialista állam- és jogelméleti irodalom három oldalát különbözteti meg. Éspedig *először:* a jog: védi a termelési eszközök társadalmi tulajdonát, segíti a szocialista termelési viszonyok általánossá válását, a kommunizmus anyag-technikai bázisának létrehozását; *másodszor:* Lenin szavaival: „szabályozza (meghatározza) a termékek elosztását és a munka elosztását a társadalom tagjai között" (Lenin Művei, 25. köt., 501. o.); *harmadszor:* egyik lényeges eszköze a szocialista állam gazdasági-szervező munkájának, a népgazdaság igazgatásának. Nyilvánvaló, hogy míg jog létezik, addig az elsőként említett általánosan megfogalmazott funkciója alapvető jelentőségű. Tárgyunk szempontjából azonban éppen a *jog gazdasági szerepének harmadik oldala jelentős.* Azaz: *a jog, mint a gazdaság vezetésének-szervezésének eszköze.* Éppen ez az a terület, ahol a jogi szabályozás szerepe egészen különleges jegyeket mutat. Ezek a sajátos vonások nemcsak a tőkés termelési mód ún. gazdasági jogszabályaihoz mérve, hanem a szocialista állam politikai és kulturális viszo-

nyait rendező szabályokkal egybevetve is megállapíthatók. A jogi szabályozás természetesen a gazdaság szervezése és vezetése vonatkozásában sem lehet öncélú. Olyan eszközként kell felfogni, mely nem korlátozni, hanem előmozdítani hivatott a rendelkezésre álló termelési eszközök és termelőerők minél eredményesebb felhasználását. Ennek a *célszerűségi elemnek* a hangsúlyozása könnyen kelthetné azt a látszatot, mintha a gazdasági szervezőmunkában egészen minimálisra korlátozottnak ítélem a jogi szabályozás szerepét. Pedig nem erről van szó. Csupán azt hangsúlyozom, hogy a *gazdaság vezetése és szervezése, azaz a gazdaság igazgatása területén valószínűleg mások a tevékenység jogi szabályozottságával szemben támasztott követelmények*, mint a politikai, de talán a kulturális igazgatás különböző területein is. A „hagyományos" *közhatalmi-politikai* viszonyok körében ma már az az általános elv érvényesül, hogy az állam szervei csak a jogszabály végrehajtására intézkedhetnek, azaz csak olyan intézkedést tehetnek, amelyre őket a jog kötelezi, illetve jogosítja. Intézkedédésüknek alaki és anyagi értelemben egyaránt meg kell felelniök a jog előírásainak. Ezzel szemben a szocialista gazdasági szervezőmunka területén éppen azért, mert e területen az *állam nem csupán az impérium hordozójaként, hanem egyben a tulajdonosok teljhatalmú képviselőjeként is jelen van, meghatározott gazdasági célok elérése érdekében elvileg mindent megtehet, amit a jog nem tilt.* Lehetséges, hogy a gazdasági szervezőmunkának ezt a sajátos jellegét veszi észre az a szovjet irodalomban jelentkező nézet, ami szerint a jog, illetve jogszabály korábbi fogalma átalakításra szorul, mert már nem felel meg a társadalmi valóság megváltozott követelményeinek. A szovjet jogalkotás mai gyakorlata — hangsúlyozza ez az álláspont — ugyanis nyilvánvalóvá teszi, hogy túlsúlyra kerültek benne a nem normatív jellegű, de törvényi, általában magas szintű jogforrási formában jelentkező rendelkezések, amelyek rendszerint nem konkrét magatartást szabályoznak, hanem elsősorban valamilyen állami, gazdasági, politikai, kulturális stb. feladat megvalósítását tűzik ki célul anélkül, hogy részleteznék a cél eléréséhez szükséges, illetve teljesítendő konkrét magatartást. Tehát, hogy úgy mondjuk: *programnormák.* Ez a nézet egyébként több oldalú bírálatot kapott. Minden valószínűség szerint a gazdasági szervezőmunkára sem alkalmazható maradék nélkül, de egészében hiba lenne érvényét az állam- és jogélet egész területére kiterjeszteni. Ezzel valójában Labandnak ma már a burzsoá államban is túlhaladott államigazgatási koncepciójához kanyarodnának vissza. A jogállamfogalom atyjaként hirdetett Laband ugyanis éppen a korábbi nézetek hatása alatt az államigazgatás területén — törvényi tilalmak keretei között ugyan, de az államigazgatás teljes cselekvési szabadságát hirdette: az állam mikor igazgat, éppen úgy nem a törvényt hajtja végre, mint ahogy a kereskedő sem a kereskedelmi törvény végrehajtása érdekében tartja nyitva üzletét — mondja még a múlt század 60-as éveiben megjelent munkájában.

Ezzel el is érkeztünk tárgyunk egyik fő kérdéséhez: *mi legyen az az ismérv,*

ami alapján elkülöníthetők a gazdasági-szervezőmunka általánosan kötelező magatartási szabályokkal rendezendő területei?

Elsőként kell említeni a *gazdasági vezetés és igazgatás szervezeti viszonyait, ide értve elsősorban az ún. külső igazgatás területeit*, valamint a vállalatok jogait és kötelességeit. A fejlődésnek abban az időszakában, amikor az egész gazdasági vezetés számára alapvető jelentőségű kérdés az igazgatási szervezet és a termelést közvetlenül szervező vállalati szintű szervezetek önálló felelősségének kidomborítása, ezek önálló kezdeményező szerepének hangsúlyozása, ez egyben megköveteli az önálló hatáskörök kialakítását is. Önálló hatáskörök pedig — amint arra már utaltunk — csak általánosan kötelező magatartási szabályokkal rögzíthetők. Az önálló hatáskörök kimunkálása természetesen együtt jár a szervezeti keretek ehhez hasonló szilárd meghatározásával is.

Nem ilyen egyértelmű a helyzet a szervezet által ellátandó tevékenység jogi szabályozását illetően. Az előbbiekben elmondottak alapján szinte önként adódna egy tetszetős és látszólag könnyen kicövekelhető határvonal. Éspedig: a sokat emlegetett hatósági és ún. operatív tevékenység különválasztása és szembeállítása alapján. A felületes szemlélő számára élesen elhatárolható az impériumot gyakorló állam, mint a hatósági eszközök alkalmazója. Ennek tevékenysége lehetne a jogi szabályozás területe. Valóban, ma ez az ún. hatósági jogkör igen széles területen tárgya az általunk jelzett szabályozásnak. Számos vizsgálat azonban arról győz meg bennünket, hogy ez az elhatárolás nagyon ingatag. Ugyanaz az állam hatóságoskodik, termel és operatíven irányít, gyakran szükségképpen ugyanazon a szerven keresztül. Adott időszakban politikai, speciális gazdasági vagy nemzetközi érdekek folytán hatósági eszközökkel való védelemre is számot tarthatnak olyan érdekek, amelyek más esetben belső szervezeti szankciókkal is biztosíthatók.

De ha el is fogadjuk ezt az elhatárolási alapot, ennek segítségével a felmerülő problémáknak csupán egyéb, nem is feltétlenül jelentősebb része oldható meg. A gazdasági igazgatásnak ezen a területén ugyanis az általánosan kötelező magatartási szabályok — ha sok eltéréssel is, de bizonyos fokig a burzsoá állam iparigazgatási szabályaihoz hasonló funkciót töltenek be. Ennek a területnek a jelentőségét sem szabad lebecsülni a szocialista gazdaság vezetésében, de azt is hangsúlyozni kell, hogy a szocialista állam igen fontos funkciók betöltését hárítja az általánosan kötelező magatartási szabályokra a közhatalmi viszonyokon túlmenően, az ún. tulajdonosi viszonyok területén is, — adott esetben az ágazatok közötti koordinálás, az össz-állami érdekek érvényesítése szempontjából. És éppen e vonatkozásban merül fel az elhatárolás jelentősége.

A gazdasági vezetés gyakorlata természetesen minden szocialista államban kialakított és követ bizonyos „íratlan" szabályokat. Ám az e tekintetben érvényesülő erőteljes spontaneitást többek között az egyes szocialista országok gyakorlata közötti igen jelentős és a valóságos társadalmi-gazdasági különbségek által egyáltalán nem indokolható eltérések is dokumentálják. Ha a leg-

nagyobb tapasztalati anyaggal rendelkező szovjet fejlődést vizsgáljuk, megállapítható, hogy ott lényegében az 1920-as években, a hadikommunizmust követően, a gazdasági önelszámolási és a szerződéses rendszer két alappillérén, a gazdasági vezetés jogi problematikájának főleg a polgári jogi vonatkozásait dolgozták ki. (Az államigazgatási és munkajogi, valamint államjogi vetületekben sokkal inkább lemaradt a differenciált eszközök feltárása. Valószínű, hogy abben nagy szerepe volt annak a gyakorlatnak, mely e területeket hosszú időn át elzárta a kutatáshoz nélkülözhetetlen adatgyűjtés elől. Az utóbbi évek hatalmas iramú fejlődése annál sürgetőbb formában tűzi napirendre e kérdések megoldását.) Nem hiszem, hogy nagyon messze járunk az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy az ún. gazdasági jog mint külön jogág létrehozásának igényét éppen számos, a gazdaság szervezésével, vezetésével összefüggő, nagyrészt nem polgári jogi kérdés kidolgozatlansága vetette fel. Más kérdés, hogy e tekintetben pusztán a gazdasági jog kiépítése mennyiben hozhat megoldást. Nekem úgy tűnik, hogy éppen ellenkező hatást váltana ki. Újból a polgári jogi módszerek felé tolná el az egész gazdasági vezetés jogi problematikáját. Pedig alapvetően másról van szó. Nem egyetlen jogág, hanem a gazdasági szervezőmunka területén érdekelt összes jogágak, tehát a polgári jog, államjog, államigazgatási jog, termelőszövetkezeti jog, pénzügyi jog, munkajog stb. közös feladata, hogy a maguk sajátos módszereivel segítsék a gazdasági vezetés minél differenciáltabb jogi eszközeinek kialakítását.

Külön vizsgálatot érdemel a jogi eszközök alkalmazása tekintetében a *jugoszláv gyakorlat és irodalom.* A jugoszláv irodalom a gazdaság vezetésének megdönthetetlen alapelveként hangsúlyozza, hogy *az állam nem operatívan, hanem általánosan kötelező jogi előírásokkal szervezi a gazdaságot, a munkásönigazgatás sérelme nélkül.* Az állami szervek csak kivételesen és mindig a jog által előre meghatározott esetekben nyúlhatnak bele operatív módon a gazdaságba, abban az esetben, ha a munkásönigazgatás szervei megsértik a jog által meghatározott általános termelési feltételeket. Fel sem merül a probléma más irányú vizsgálata. A dolgozók önigazgatásának védelmével indokolják, hogy a gazdaság egész vezetésének általánosan kötelező magatartási szabályokra kell épülnie. A mi mechanizmusunk mellett ezek az elképzelések nem adhatnak megoldást. A jogi funkció szerepét nem a munkásönigazgatás és az általános társadalmi érdek elhatárolása síkján keressük, hanem konkrét feladatok megvalósítása, a jog szervező, rendező szerepe és a rendelkezésre álló erőforrások minél célszerűbb felhasználása oldaláról kívánjuk megközelíteni a megoldást, olyan egységes, társadalmi tulajdon bázisán, melynek minél eredményesebb hasznosításában a közhatalmi és tulajdoni jogosítványok egyesülnek.

Egyébként *nem célom az ún. utasításos és a jogszabályokra épülő gazdasági-igazgatási rendszer szembeállítása.* Mind az általánosan kötelező magatartási szabályokat, mind a normatív utasításokat a gazdasági vezetés olyan eszközeinek tekintem, amelyeknek adott és meghatározható speciális szerepük

van a gazdasági célkitűzések megvalósításának szolgálatában. Nem szemben állanak tehát, hanem egymást kiegészítik. Alkalmazási területeik jobb kidolgozása differenciáltabbá teszi a gazdasági vezetés számára rendelkezésre álló eszközöket. Azt sem állítom, hogy az utasításos joganyag és a jelenleg általánosnak kötelezőnek jelzett jogforrások közötti határvonal kimunkálása a differenciálás egyedüli alapja. Lehetséges, hogy a gazdaság vezetésében pl. az *utasításokon belül is kimunkálható egy olyan típus, mely egyes területeken — pl. a funkcionális jellegű irányító szervek tevékenységében* — külön garanciák mellett alkalmas lehet jogszerűen ma csak a rendeleti szabályozás által megoldható rendezés keresztülvezetésére is. Ennek azonban előfeltétele az utasítások e csoportjának külön ismérvekkel, garanciákkal való megkülönböztetése. Végül is az utasítások e formája szükségképpen az általánosan kötelező magatartási szabályok körét gazdagítaná.

Bármelyik oldalról kíséreljük meg a jogi szabályozás lehetőségeinek felderítését, ehhez a jogtudomány ma már sok irányú segítséget tud nyújtani. Ha figyelmen kívül hagyjuk az egyes tulajdoni formákból, így a magán-, a szövetkezeti- és állami tulajdon közötti különbségekből a gazdasági igazgatás jogi szabályozására is kiható eltéréseket (és csak az állami tulajdonban álló termelőeszközök, ezen belül is csupán az állami ipar igazgatásának szabályozottságát tekintjük), itt is sok vonatkozásban hasznos eredményre juthatunk aszerint, hogy a *szabályozásra felhasznált jogforrási formák ; a jogi szabályozás módszere ; az iparigazgatás egyes ágazatai ; az egységes termelési folyamat egyes elemei, illetve az igazgatás egyes fokozatai (pl. a közvetlen termeléssel összefüggő igazgatás vagy az igazgatás e felett elhelyezkedő szférája) megkülönböztetések alapján vizsgáljuk a szabályozás helyzetét. De itt említhetjük az egyes jogágak, így az államjog, polgári jog, államigazgatási jog stb. oldaláról való kiindulás, vagy pl. a szervezeti és az ún. mechanizmusbeli (módszerbeli) elemek szembeállítása alapján való különböztetés lehetőségeit is.*

Mindezeket egybevetve megállapítható, hogy a szocialista gazdaság fejlődésének egyetlen időszakában sem lehetett egyetlen ismérv alapján megvonni az általános magatartási szabályokkal rendezendő terület határvonalát. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy *több oldalú, differenciáltabb megközelítéssel nemcsak az általános magatartási szabályok és az ún. utasításos jog határvonala, hanem a szabályozásra megfelelő jogforrási fokozat, a jogforrási hierarchia megfelelő fokozata is meghatározható.*

Nem kell külön bizonyítanom ugyanis, hogy a *centralizált tervgazdálkodással, mint annak jelentős biztosítéka, szorosan összetartozik a gazdaság igazgatása területén is a jogi szabályozás meghatározott hierarchikus rendje.* Ha jogforrási hierarchia oldaláról szemléljük a gazdasági igazgatás jogi szabályozottságának állapotát, azt kell mondanunk, hogy ez a hierarchikus rend mind tartalmi, mind formai vonatkozásban erőteljesen hézagos. Ami a tartalmi oldalt illeti: nehéz lenne pl. megmagyarázni, miért szabályozza minisztertanácsi rendelet a

főmérnök jogállását és miért csupán határozat az igazgatóét. Miért intézkedik minisztertanácsi utasítás az állóeszközök megőrzéséről? A hierarchia azonban *formai oldalról* sem érvényesül az egyes jogforrásfokozatok között. Ez bizonyos fokig összefügg azzal, hogy a gazdasági igazgatás számos területen tízéves, vagy ennél régebbi olyan jogszabályok vannak hatályban, amelyek mögött ma már csak helyszíni kutatásokkal tapinthatók ki a valóságosan érvényesülő magatartási szabályok. Számos területre jellemző, hogy szinte kizárólag az utasításos jog az alapja a szervezőmunkának. (Ilyenek pl. a tervezési, árképzési módszerek, nem használt eszközök átadása, anyagforgalom.) Köztük nem is túlságosan elmélyült kutatás több olyan szabályozási tárgyat is kimutathatna, amelyek joggal igényelhetnék akár a legmagasabb szintű jogforrásban való kifejezésüket is.

Az összehasonlító vizsgálatok más szocialista országokhoz viszonyítva is lemaradást jeleznek a jogi szabályozás hierarchiájának kiépítésében. *Csehszlovákiában* pl., de a Szovjetunióban is a legjelentősebb gazdasági-szervezeti, igazgatási-módszerbeli elemek átfogó, az egész gazdaság területére egyaránt kötelező jogszabályokban kaptak kifejezést, ha nem is mindig törvényi, de legalább kormányrendeleti szinten. Egyébként a törvényi jellegű szabályozás az utóbbi években kifejezett erősödést mutat. A Szovjetunióban — amint ismeretes — az 1957. évben végrehajtott átszervezést pl. legmagasabb szintű, az egész nép közreműködésével alkotott törvényben rögzítették. Módosítása szintén törvényi szintre került 1960-ban. Számos, magas szintű jogszabály foglalja magában a tervezés, az anyagi, műszaki ellátás stb. szabályozását és vezetésének problémáit. Külön törvény rendelkezik a költségvetési rendszerről és ennek gazdasági vonatkozásairól is. A szakszervezeti jogokról külön törvényerejű rendelet intézkedik. Törvényi szinten tervezik kifejezni a termelési elv és a demokratikus elemek fokozott érvényesítéséből adódó igényeket. Előkészület alatt áll továbbá a vállalatok jogi helyzetéről szóló törvény, mely komplex módon és a népgazdaság összes vállalataira egységes igénnyel foglalná össze a vállalatra vonatkozó polgári jogi, államigazgatási jogi, büntetőjogi, munkajogi stb. szabályokat.

Számos összegyűjtött konkrét példa és a szocialista országok törvényalkotó munkájára épített összehasonlító anyag előadásával még meggyőzőbben bizonyíthatnám, hogy a gazdasági igazgatás jogi szabályozottságának kérdéskörében is kialakultak olyan garanciális területek, melyek az alkotmány szabályozási tárgyai között is megjelenhetnek. Az összehasonlítás részletezését már csak azért is mellőzhetőnek tartom, mivel csupán a jogszabályokkal való összehasonlítás legfeljebb jelezheti, mintsem megoldja a jogi szabályozás területeinek kimunkálásából adódó feladatokat. De talán az eddig elmondottak is feljogosítanak annak megállapítására, hogy a *gazdasági építőmunka, a szocialista jogalkotás és jogtudományok eredményei alapján ma már a gazdaság igazgatásában is kellőképpen körülhatárolhatók azok a területek, amelyek alkot-*

mányos szintű garanciákkal sorolhatók a törvényi vagy általában átfogó jogi szabályozásra érett tárgykörök közé. E szabályozási tárgyak kijelölhetők adott állami szervek, például képviseleti szervek hatáskörében, de más módon is.

Ezzel zárom is a második kérdés, a jogi szabályozás gazdasági szerepét érdeklő alkotmányos szintű problematika vizsgálatát.

*

Nem lehetett célom a gazdaság és az alkotmány számos összefüggésének a maga egészében való bemutatása. De ha csupán részben is sikerült bizonyítanom az alkotmányi szabályozás és a gazdasági építőmunka közelségét, vagy csupán egyetlen szűk területen is sikerült, néhány kérdőjelet a helyére tennem annak a nagy feladatnak a szolgálatában, mely abban foglalható össze, hogy a szocialista államokban a fejlődés mai időszakában a jogi szabályozásnak és a jogtudománynak a korábbiaknál jóval differenciáltabb módon kell szolgálnia a gazdasági és kulturális építőmunka feladatait, — előadásom a kitűzött célt elérte.

VITA

A vita széles körben dokumentálta az előadásnak azt a fő gondolatát, hogy a szocialista gazdaság gyorsütemű fejlődése, a szocialista gazdasági vezetés tökéletesítése mindinkább időszerűvé és szükségessé teszi a gazdasági vezetés jogi szabályozásának és ezen belül alkotmányos rendezésének tökéletesítését. A hozzászólók többoldalról is megvilágították a szocialista gazdasági vezetés és a szocialista gazdaság fejlődésében kibontakozó új tendenciákat és ezzel összefüggésben a jogi formák fejlesztésének körvonalait.

Berényi Sándor, az ELTE Állam és Jogtudományi kara államigazgatási jogi tanszékének vezetője, kandidátus hozzászólásában főleg a gazdaság vezetését (igazgatását) meghatározó tényezőkkel, a gazdasági vezetés alapelveivel, az államhatalmi képviseleti szerveknek a gazdaság vezetésében betöltött szerepével és a gazdasági vezetés társadalmasításával foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a szocialista állam, mint a társadalom legátfogóbb szervezete mint az alapvető termelési eszközök tulajdonosa és a hatalom hordozója lényegében az egész társadalom gazdasági életét vezeti. Ezért teljes mértékben egyetért az előadóval abban, hogy bővíteni kell a gazdasági vezetés államjogi, illetve alkotmányi szabályozási körét.

A gazdasági vezetés problematikájának vizsgálatánál a gazdaság vezetésének fogalmából kell kiindulni. A gazdaság vezetése olyan komplex fogalom, melyen belül a gazdasági tényezők meghatározó jelentőségűek. A gazdasági tényezők közül is elsődlegesnek ítélte a társadalmi munkamegosztás fokát. A gazdasági tényezők határozzák meg a gazdasági vezetés egész rendszerét és szervezeti formáit, valamint a vezetés módszereit is s ebből folyóan a jogi formák tartalmát. Éppen ezért a gazdasági vezetés elsősorban mint a termelési viszonyok konkrét megjelenési formája vizsgálandó. A gazdasági vezetés szervezetén belül két alapvető formát lehet megkülönböztetni: 1. a vállalatokat, amelyek mint a társadalmi munkamegosztás alapvető formái a termelési viszonyokat közvetlenül kifejezik; 2. a gazdasági igazgatás szerveit, amelyek az államapparátushoz és így a felépítményhez tartoznak. Ezért a gazdasági igazgatás törvényeit több tudományág, de elsősorban a közgazdaságtudomány és a jogtudomány hivatott kutatni.

A továbbiakban röviden kitért azokra a változásokra, amelyek a legutóbbi időben a szocialista országok gazdasági vezetési rendszerében végbementek, majd pedig a gazdasági vezetés alapelveivel foglalkozott.

A gazdasági vezetés alapelvei a gazdasági vezetés legáltalánosabb törvényszerűsége, melyek a gazdasági vezetésre minden időben érvényesek. Ezek az alapelvek főleg: a politikai-gazdasági vezetés egysége, a demokratikus centralizmus elve, a népgazdaság állami tervezésének, az önálló elszámolás, az anyagi érdekeltség elvei. Az alapelvek és a gazdasági vezetés szervezeti formáinak és módszereinek kölcsönhatását vizsgálva rámutatott arra, hogy a szervezeti formák és módszerek egyes időszakokban vagy megfelelnek ezeknek az alapelveknek és ebben az esetben elősegítik ezek érvényesülését, vagy pedig gátolják azt. Az utóbbi esetben következik be a gazdasági vezetés reformja, új szervezeti formák és módszerek kialakításának szükségessége.

Külön kiemelte a demokratikus centralizmus érvényesülésének biztosítékait. Ezzel összefüggésben főleg a demokratizmus kérdését vizsgálta. A kérdést két oldalról közelítette meg: *a)* Hogyan jelentkezik a demokratizmus az

állami szervek rendszerében a gazdasági vezetés területén; *b)* milyen szerepet töltenek be a társadalmi szervezetek a gazdasági vezetés rendszerében.

A kérdés első részéhez sorolta azt a problémát, hogy növelni kell az államhatalom legfelsőbb szervének szerepét a gazdaság vezetésében. Egyetért az előadóval abban, hogy a gazdasági vezetés jogi szabályozását olyan irányban kell rendezni, hogy a legalapvetőbb kérdések (pl. anyaggazdálkodás rendszere stb.) törvény formájában nyerjenek szabályzást. A képviseleti szerveknek a gazdaság vezetésben betöltött szerepével kapcsolatban legproblematikusabbnak tartja az államhatalom helyi szerveinek szerepét. Ugyanis a szocialista országokban a gazdasági vezetés átszervezésének első szakaszán növelték a helyi államhatalmi szervek alá rendelt vállalatok számát, azonban az utóbbi időben (pl. Szovjetunióban, NDK-ban) ezzel ellentétes tendencia figyelhető meg. Véleménye szerint a végrehajtott intézkedések arra engednek következtetni, hogy gyakorlatilag a mezőgazdaság irányítását fokozatosan kiveszik a helyi államhatalmi szervek hatásköréből. Hangsúlyozta azonban, hogy itt feltétlenül figyelembe kell venni egy igen lényeges körülményt. Nevezetesen azt, hogy az államigazgatási területi beosztás nem tartott lépést a gazdaság fejlődésével. Ezért jelenleg az államhatalmi szervek működési területe nem egy összefüggő gazdasági egységet képez. Annak érdekében, hogy az államhatalom helyi szerveinek szerepét a gazdaság vezetésben növelni lehessen, az szükséges, hogy az államhatalmi szervek működési területe tényleges gazdasági egységet képezzen. Ezáltal jön létre az objektív feltétele annak, hogy az államhatalom helyi szervei az eddiginél jóval nagyobb szerephez jussanak a gazdaság vezetésében.

A kérdés másik oldala, hogy feltétlenül növelni kell az államhatalom helyi szerveinek hatáskörét és számukra szélesebb vezetési jogkört kell biztosítani működési területük egész gazdasági-kulturális életének vezetésében.

Ami pedig a gazdasági vezetés társadalmasítását illeti, véleménye szerint itt nem a gazdaságvezetési szervek mellett társadalmi alapon létrehozott testületek jelentenek problémát, hanem elsősorban a társadalmi szervek szerepe a gazdaság vezetésében. Szerinte ez a terület, az államigazgatás más területeitől eltérően, még nem érett meg arra, hogy a jelen időszakban a gazdaság vezetésében az állami szervek hatáskörét, funkcióit lényeges mértékben társadalmi szervezeteknek lehetne átadni. Ezért a gazdasági vezetés társadalmasítása jelenleg elsősorban az állami és a társadalmi szervek együttműködésén keresztül valósulhat meg. Ami pedig a vállalaton belül kialakult választott képviseleti szerveket illeti, ezeket olyan irányban kell továbbfejleszteni, hogy azok ténylegesen a vállalati vezetés egyik szervévé váljanak.

S végül a vállalatok operatív önállóságát és a demokratizmus viszonyát vizsgálva rámutatott arra, hogy a vállalatok gazdasági, operatív önállóságának növelése a vezetés demokratizmusa kiszélesítésének alapvető feltételét képezi.

A fentiek alapján különösen lényegesnek tartja a gazdasági vezetés alapvető szervezeti formáinak, valamint alapelveinek alkotmányos rögzítését.

Nagy Tamás, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője, kandidátus hozzászólásában csatlakozva az előadás azon tételéhez, hogy a szocialista alkotmányok nemcsak a már kialakult viszonyok jogi formában való rögzítésére és tükröződésére hivatottak, hanem arra is, hogy kifejezzék a fejlődés tendenciáit, a gazdasági irányítás előremutató elemeit, — elsősorban a szocialista államok gazdasági irányítási rendszerében kirajzolódó új tendenciák megvilágításával foglalkozott. Ebben az összefüggésben sokoldalúan elemezte azokat az

új vonásokat, amelyek a szocialista államok gazdasági igazgatási szervezetében az utóbbi években jelentkeztek, is amelyek jelzik e rendszer fejlődésének irányát is. Mindenekelőtt a tervszerű állami vezetés fejlődésében észlelhető kettős tendenciára hívta fel a figyelmet. Ez a kettősség abban jelentkezik, hogy egyrészt növelik a gazdasági irányítás központi szerveinek szerepét, hatékonyságát azáltal, hogy a népgazdaság fejlődése szempontjából alapvető jelentőségű kérdések eldöntését ezek kezében összpontosítják, másrészt a központi vezetés keretein belül nagyobb önállóságot, kezdeményezési lehetőséget biztosítanak a helyi gazdasági irányító szervek számára is.

Különösen nagyjelentőségű a távlati tervezés beindítása a szocialista országokban, hiszen a modern szocialista népgazdaság bonyolultsága és a különböző gazdasági ágazatok összefüggése megköveteli, hogy a gyorsütemű fejlődés érdekében nagy távlatokban határozzák meg a népgazdaság fejlődésének alapvető irányait. A tervezés tökéletesítése maga után vonja a gazdasági vezetés szervezetének átalakítását és továbbfejlesztését is. Annak ellenére, hogy a gazdasági irányításban végrehajtott intézkedések mélyreható elemzése még ezideig nem történt meg, mégis már jelenleg is megfigyelhető néhány olyan általános vonás, amely a gazdasági irányítás szervezetében végrehajtott változásokat jelzi. Ez utóbbiakat a következőkben foglalta össze: *a)* A távlati tervezés munkáját szervezetileg is különválasztják a folyó tervezési tevékenységtől és a tervvégrehajtás során szükséges összehangoló munkától; *b)* lépések történnek az irányítás ágazati és területi elvének helyes és ésszerű összehangolására és a gazdasági körzetek kialakítására; *c)* mindinkább előtérbe kerülnek egy-egy népgazdasági ág komplex vezetésének feladatai; *d)* a gazdasági vezetés átszervezésének fontos láncszemét képezi az iparvállalatok megnagyobbítása vállalati összevonások révén és trösztök szervezése ott, ahol a feltételek nem kedvezőek a termelőegységek egy vállalatba való tömörítéséhez; *e)* a szocialista országokban a gazdasági folyamatok közvetlen, utasításos szabályozása mellett fokozottabb mértékben alkalmazzák a közvetett szabályozás eszközeit is és ezzel párhuzamosan növelik a vállalatok gazdasági önállóságát *f)* szinte minden szocialista államban mutatkozik a törekvés arra, hogy növeljék a nyereség szerepét a gazdasági életben, fejlesszék az anyagi ösztönzés kollektív formáit és szélesítsék a termelő vállalatok jogkörét. Természetesen a vállalatok méreteinek megnagyobbodása, tevékenységük tartalmi körének kiszélesítése és gazdasági önállóságuk növekedése mind olyan körülmény, amelynek a jogi szabályzás területén is tükröződnie kell.

Hozzászólásában külön figyelmet szentelt a mezőgazdasági termelési viszonyok fejlődésében és a mezőgazdaság irányításában fellelhető új vonások bemutatására is. A szövetkezeti tulajdon közgazdasági szempontból már kezdettől fogva nem egyszerűen csoporttulajdon, hanem az össznépi tulajdon jegyeit is magán viseli. Ugyanis a Tsz-ek szervesen beleilleszkednek a tervszerűen irányított szocialista népgazdaság rendszerébe és a szocialista gazdaság törvényei szerint fejlődnek. A vállalatok gazdasági önállóságának növelésével párhuzamosan komoly lépések történnek abban az irányban, hogy tökéletesítsék a szövetkezeti termelés állami irányítását, mégpedig az utasítások és az anyagi ösztönzés helyesebb kombinációja és a legcélszerűbb szervezeti formák kialakítása alapján. Továbbá olyan tendencia is kirajzolódik, hogy csökkentsék az eltérő természeti és gazdasági adottságok között dolgozó szövetkezetek jövedelmi szintjében jelentkező különbségeket. S végül a Szovjetunióban a legfejlettebb kolhozokban már áttérnek a munka díjazásának az állami vállala-

tokhoz hasonló formájára és a kolhozok széles körében garantált pénzbeli juttatást biztosítanak a kolhoz tagjai számára. Mindezek a tényezők szükségessé teszik a mezőgazdasági termelőegységek szervezetének és irányítási módszereinek további tökéletesítését és a jogi eszközöknek az új gazdasági feltételekkel való összhangban történő átalakítását is.

Végül a szocialista államok között nemzetközi gazdasági együttműködést elemezte. A szocialista államok közötti együttműködés és munkamegosztás fő eszköze jelenleg már a népgazdasági tervek összehangolása, amely elsősorban a termelés fő ágait és fajtáit, valamint a közlekedést ölelik fel és mindenekelőtt a távlati tervekre terjed ki. Lényeges formája a szocialista országok közötti együttműködésnek továbbá az is, hogy kétoldalú, bilateriális egyezmények és elszámolások jelenlegi gyakorlata helyett fokozatosan áttérni igyekeznek a többoldalú, multilateriális egyezmények és elszámolások rendszerére. A szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok kiszélesítése a megfelelő integrációs szervezetek kialakítását követeli meg a termelés, a forgalom és a kutatás területén. Megalakult a KGST végrehajtó bizottsága és mellette külön iroda működik, amely a népgazdasági tervek összehangolásával, egyeztetésével foglalkozik. Az állandó bizottságok munkája is tovább fejlődik és jelenleg új állandó bizottságok vannak kialakulóban. A közeljövőben létrejön a KGST-országok közös bankja és kialakítják közös vasútikocsi parkját is. Mindez azt bizonyítja, hogy jelenleg tanúi lehetünk annak a történeti folyamatnak, melynek eredményeként — Lenin szavaival élve — kialakul a győztes dolgozók által egységes terv szerint szabályozott kommunista világgazdaság.

Ezek az új tendenciák, amelyek a szocialista országok gazdasági fejlődésében, gazdaságirányítási rendszerében jelenleg már mindinkább kirajzolódnak, feltétlenül figyelmet érdemelnek az alkotmányos szabályozás szempontjából is.

Halász József, az MTA Állam és Jogtudományi Intézetének főmunkatársa, kandidátus hozzászólásában a jogi szabályzás és a szervező munka viszonyaival foglalkozott főleg a termelőszövetkezetek állami irányítása vonatkozásában. Hangsúlyozta, hogy a tsz-ek létrehozása, szervezése időszakában a tsz-ek állami irányításában a politikai, az általános hatósági — igazgatási elemek voltak túlsúlyban. Jelenleg a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezése után az állami irányítás fő tartalmi követelményévé a termelési egységek konkrét ismereteken alapuló szakszerű, szervező tevékenység vált. Ez a körülmény maga után vonja az irányítás szervezeti, jogi kereteinek az új körülményeknek megfelelő fejlesztését is.

Több vonatkozásban hasonló problémák vetődnek fel a baráti szocialista országokban is, ahol jelentős intézkedéseket hoztak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek állami irányítása legmegfelelőbb szervezeti formáinak kialakítására.

A tsz-ek és az állami gazdaságok közös irányítási problémáival kapcsolatosan hangsúlyozta, hogy e kérdés sokkal bonyolultabb és differenciáltabb, mint ez az első pillanatra látszik. Szerinte vitatható az olyan vélemény, hogy az utóbbi időben a mezőgazdasági tsz-ek állami irányítása területén a helyi államhatalmi szervek szerepe csökkent. Az adott esetben ugyanis arról van szó, hogy az állami gazdaságok és a szövetkezetek egymáshoz való közeledése, a nagyobb termelőegységek kereteinek kialakítása meghaladta azokat a területi egységeket, amelyek eddig a mezőgazdasági termelés irányításának súlypontjait képezték. A kialakuló nagyobb termelési egységek kinőttek azok közül a kisebb szervezeti keretek közül, amelyek eddig a mezőgazdasági termelés

egészének irányítását átfogták és felsőbbszintű tanácsi szervekhez kerültek át. Mindez azt mutatja, hogy gyakorlatilag a termelőszövetkezetek nem kerültek ki a tanácsi szervek hatásköréből, hanem járási szintről megyei szintre kerültek át. Tehát a helyi államhatalmi képviseleti szervek szerepe a tsz-ek állami irányításában nem csökken, hanem csupán az irányítás fokozatai tolódnak el a felsőbbszintű államhatalmi képviseleti szervek irányába.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek irányításával kapcsolatos problémákat elsődlegesen a megfelelő tudományterületeken, a közgazdaságtan, az agrártudomány stb. területén kell vizsgálni. A jogtudomány csak ezekhez kapcsolódva és ezekkel együtt tanulmányozhatja eredményesen az irányítással kapcsolatos szervezeti, jogi kérdéseket. A tsz-ek állami irányításának ilyen komplex vizsgálata, többek között felveti azt a kérdést is, hogy hogyan alakul egyrészt a tsz-ek, másrészt a helyi államhatalmi szervek és a helyi tanácsok alá nem rendelt vállalatok és intézmények számszerű kapcsolata. 1960—1962-ben két járás több hónapos vizsgálati anyaga azt bizonyítja, hogy a tsz-ek kétszer annyiszor fordulnak állami és szövetkezeti vállalatokhoz és intézményekhez irányításért, támogatásért, gazdasági segítségért, mint a tanácsi szervekhez. Igazat ad a közgazdászoknak abban, hogy ez a folyamat, amikor a tsz-ek állami irányítása elsősorban gazdaságpolitikai eszközökkel történik, bizonyos mértékig szükségszerű. Azonban a különböző állami vállalatok, gazdasági szervezetek, szövetkezetek és intézmények tevékenységének az eddiginél fokozottabb és szélesebbkörű koordinálása — különösen járási szinten — fontos szervezeti biztosítéka az állami irányítás egységes, összehangolt megvalósításának.

A tsz-ek állami irányításánál a jogtudomány vizsgálódásai nem korlátozódhatnak csupán a szervezeti-jogi formák önmagukban való tanulmányozására, hanem ezeket a formákat a gazdaságra való kihatásuk szempontjából kell vizsgálni. S itt nemcsak az a feladat, hogy a gazdasági vezetésre vonatkozó jogszabályok egymással összhangban legyenek, hanem elsősorban az, hogy a vezetés szervezeti formái és a jogi szabályzás összhangban legyen a gazdasági fejlődés követelményeivel. E vonatkozásban példaként említi az 1957 : VII. tvr-t, amely a szövetkezetek állami irányításával kapcsolatban azt mondja ki, hogy a tsz-ek állami felügyeletét a Minisztertanács a Földművelésügyi miniszter és a tanácsok végrehajtó bizottságai útján látja el. A tvr. szűkszavúsága azt a benyomást kelti, hogy az állami irányítást csak mint közhatalmi tevékenységet, mint a tanácsi szervek részéről gyakorolt felügyeletet ismeri el, az állami szervek és intézmények és a tsz-ek ezen kívüli kapcsolatai nem tartoznak az állami irányítás jogilag szabályozott keretébe. Ebből kifolyóan később olyan kérdések tisztázása vált szükségessé, mint pl. az állami irányítás tartalmának körülhatárolása, annak megállapítása, hogy mely szervek végzik az irányítást és az milyen módszerekkel történik. Az állami irányítás jogi kérdéseinek nem kellő tisztázása mellett olyan szemléletmód alakult ki, amely a tsz-ek állami felügyeletét jogi, az állami irányítás egyéb területeit pedig nem jogi, hanem inkább olyan szervezési kérdéseknek tekintette, melyek jogi szabályozására nincs is szükség. A fejlődés jelen szakaszán a szervezési munka előtérbe kerülése egyáltalán nem csökkenti a jogi szabályozás fontosságát a gazdasági vezetés területén. Ugyanis a tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az irányító szervek szervezeti és hatásköri kérdéseinek hiányos, vagy nem megfelelő jogi szabályozottsága csökkenti a vezető szervek konkrét felelősségét és gyakran szubjektivizmust szül.

A jogi szabályzás és a szervezési normák viszonyát vizsgálva, csatlakozva az előadáshoz, vitathatónak ítélte az olyan álláspontot, amely a jogot és a jogi szabályzást csak a kényszerrel, a hatósági intézkedésekkel azonosítja. Mindenféle szervező tevékenységnek jogon kívüliként való kezelése oda vezet, hogy a jogi normák feloldódnak a formai meghatározottságot nélkülöző gyakorlati tevékenység célszerűségi szabályaiban, amelyek pedig konkrét feltételektől és szervező tevékenységet végző szervek szubjektív adottságaitól függenek.

A gazdaságot vezető állami szervek tevékenységének alapja a jogszabályok érvényesítése, amelyek tartalmukat tekintve jelentős mértékben ugyancsak általánosított szervezési normákat rögzítenek. Mindez azt bizonyítja, hogy a gazdaságvezető tevékenység jogi szabályozottsága és a szervezeti munka kölcsönhatásban fejlődik, közeledik egymáshoz. Ez a közeledés azonban nem a két terület sajátos jellegének elmosódásában, hanem különbözőségük szigorú megtartása mellett megy végbe és ebben az összefüggésben fontos előfeltétele a gazdasági vezetés eredményességének.

Az *előadó* felszólalásokra válaszolva hangsúlyozta, hogy a hozzászólók több értékes gondolattal szélesítették és gazdagították az előadás fő témáját. Különösen azokra a momentumokra tért ki, amelyek az alkotmányos szabályozás területén közvetlen segítséget adhatnak.

Elsőnek a gazdasági vezetés alapelveit emelte ki (Berényi Sándor). Megfontolandó, hogy nem fejezhető-e ki a gazdasági vezetés alapelvein keresztül a gazdaság vezetésre vonatkozó alkotmányos szabályok jelentős része. Figyelemmel kell lenni azonban arra, hogy a probléma nem a vezetés általános alapelveinek kifejezésével kapcsolatban vetődik fel, hanem a gazdasági vezetés sajátos, specifikus elveinek alkotmányos rögzítése kapcsán.

A gazdasági önállóság problematikájával kapcsolatban (Nagy Tamás) hangsúlyozta, hogy a hozzászóló közgazdasági jellegű fejtegetései is a jogi szabályozás tökéletesítésének és továbbfejlesztésének szükségességét támasztotta alá. Annak ellenére, hogy két különböző területről van szó, mégis mint a hozzászólásból is kitűnik, a problémák lényegében azonos tőről fakadnak. Például, amikor a közvetett szabályzásról beszélt, ezt a terminus technikust feltétlenül megfelelő jogforrási kategóriára is le lehet fordítani és ezen keresztül további jogi elemek is kimunkálhatók az alkotmányos szabályozás számára.

Alkotmányos szabályozás szempontjából ugyancsak fontos elem a szocialista országok közötti gazdasági együttműködés szervezeti problémáinak kiemelése, melyet Nagy Tamás hozzászólásában sokoldalúan dokumentált. Hosszú időn keresztül a szocialista alkotmányokban a már meglevő valóságos együttműködés alkotmányos elemként sem kapott kifejezést. A legújabb szocialista alkotmányokban ez az együttműködés már jelentkezik. Az 1959. évi vietnam-i és az 1960-ban elfogadott csehszlovák alkotmány utal a szocialista országok közötti együttműködés elveire. Valószínű, hogy az együttműködés további növekedése és elmélyülése a kapcsolatok alkotmányos szintű tükröződésének további szélesítését vonja maga után.

Egyetért azzal, hogy az általános képviseleti problematika nem vizsgálható egyszerűen abban az irányban, hogy a képviseleti szervek jelentősége helyileg csökken (Halász József). Különösen értékesnek ítélte Halász József hozzászólásának azokat a tételeit, melyeket a szervezési és a jogi viszonyok közötti összefüggésekkel kapcsolatban vetett fel. A hozzászóló differenciáltan irányította rá a figyelmet azokra a szempontokra, amelyek alapján a közha-

talmi és a szervezési elemek bizonyos fokig elválaszthatók, anélkül, hogy egyidejűleg a szabályozástól is elkülöníthetők lennének. Lehetséges ugyanis hogy van olyan terület, amely nem közhatalmi elemekre épül, ugyanakkor jelenleg mégis szabályozni kell. Ez a differenciáltság alkotmányos szabályozás szempontjából is jelentős lehet.

A MAGYAR RÉGÉSZETTUDOMÁNY IDŐSZERŰ ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI PROBLÉMÁI

A MTA RÉGÉSZETI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI MUNKAKÖZÖSSÉGE, 1962—1963

CASTIGLIONE LÁSZLÓ*

A Régészeti Kutató Csoport megalakításának egyik célja volt, hogy a haladó törekvéseket felkarolva a magyar régészettudomány elméleti és módszertani fejlődését meggyorsítsa. Ezt a feladatot a Kutató Csoport elsősorban konkrét kutatásainak során igyekszik megvalósítani. Minthogy a magyar régészettudomány a legújabb természettudományos és technikai eljárások bevezetése terén az utóbbi évtizedekben külső okokból nem tudott lépést tartani a nemzetközi fejlődéssel, elméleti állapotára pedig hátrányosan hatott a nagyobb korszakokat felölelő szintézisek elmaradása, a Kutató Csoport úgy látta, hogy az előrehaladás meggyorsítására a részletkutatások tervszerű irányítása mellett szükség van az elméleti és a módszertani kérdésekkel való önálló foglalkozásra is. Ennek érdekében 1962-ben megalakult a Kutatócsoport Elméleti és Módszertani Munkaközössége. A Munkaközösség, amelynek tagsága a Kutatócsoport tudományos munkatársaiból és más intézményekben dolgozó régészkutatókból tevődik össze, tervet dolgozott ki a régészettudomány legfontosabb elméleti és módszertani kérdéseinek megvitatására. Az egyes kérdéseket a Munkaközösség kötetlen sorrendben tűzi napirendre, aszerint, hogy mely problémákról készülnek megvitatásra alkalmas referátumok, de arra törekszik, hogy munkája során az előtérben álló elméleti jellegű és gyakorlati-módszertani vonatkozású témák párhuzamosan kerüljenek sorra. A munka alátámasztására egyidejűleg dokumentáció összeállítása indult meg a külföldi régészeti irodalom elméleti és módszertani vonatkozású könyveinek és tanulmányainak annotált bibliográfia formájában való összegyűjtése érdekében.

A Munkaközösség 1962—63-ban négy ülést tartott, amelynek mindegyike a résztvevők nagy érdeklődése mellett termékeny vitát eredményezett. Bár a vitaülések kiindulópontjául szolgáló tézisek csak a meghívottak viszonylag szűk köréhez jutottak el, a vita élessége és a felmerült problémák aktualitása miatt hatásuk a magyar régészet szélesebb köreit is érintette. Azt tapasz-

* A szerző az itt közölt írást mint a fenti alcímben jelzett munkaközösség vezetője bocsátotta közlés végett a lap rendelkezésére.

taltuk, hogy a tézisek napirendre tűzése és szabad megvitatása a vártnál nagyobb érdeklődést keltett és szinte az egész magyar régészet reagálását váltotta ki. Ugyanakkor megfigyelhető volt, hogy azok, akik a vitákon nem vettek részt, gyakran csak hallomásból értesülve foglaltak állást az egyes kérdésekkel kapcsolatban, és így a téziseket vagy az egymással szembenálló véleményeket néha félreértették, ami a vita további menetére nem kívánt hatást gyakorolt. A Munkaközösség gyakorlati tevékenysége nem teszi lehetővé, hogy a megvitatásra kerülő téziseket, amelyek többnyire csak első kísérletek a problémák megoldására, a régészek nagyobb plénuma elé vigyük, ezért a Munkaközösségben az az óhaj merült fel, hogy a megvitatott téziseket szélesebb körben való ismertetésük érdekében lehetőleg nyomtatásban is megjelentessük. Az első viták után ezt az igényt nem lehetett azonnal kielégíteni, mert szinte valamennyi vitaanyag szerzője úgy látta, hogy téziseit jórészt a vita eredményeképpen tovább kell csiszolni és elmélyíteni. A széleskörű érdeklődés és a vitaanyagok szűkkörű ismerete között keletkezett ellentmondást ezért átmenetileg úgy szeretnénk kiküszöbölni, hogy a Munkaközösség elmúlt évi üléseinek anyagát az alábbiakban röviden ismertetjük.[1]

A négy vitaülés közül kettő elméleti, kettő pedig módszertani vonatkozású volt. Az előbbiek közül az egyik a régészettudomány legáltalánosabb tudományelméleti kérdéseit vetette fel, a másik a magyar régészeti kutatás aktuális elvi problémáit tárgyalta. A módszertani tézisek egyike rövid áttekintést adott az archeológia legújabb természettudományos és technikai eljárásairól, a másik pedig egy szűkebb vizsgálati terület kérdéseivel foglalkozott.

Az archeológia fogalma és helyzete a tudományok rendszerében című téziseket *Castiglione László* állította össze. A régészettudomány meghatározásánál abból indult ki, hogy a régebbi definíciók felhasználása mellett elsősorban az élő gyakorlatot kell figyelembe venni, arra törekedve, hogy nemcsak az archeológia egyik vagy másik ágát, hanem a világ szinte valamennyi országában sokoldalúan művelt tudomány egészét felöleljük. A definíció másik alapelve a tudomány tárgyának elsőrendű meghatározó szerepe, azon meggondolásból, hogy az alkalmazott módszerek nemcsak gyorsan változnak, hanem míg az egyes ágazatok között különböznek, addig más tudományokkal közösek lehetnek. Az archeológia egészét magába foglaló meghatározás eszerint a következő:

Az archeológia a régi társadalmak anyagi formában fennmaradt hagyatékával és az anyagi világban hátrahagyott nyomaival foglalkozó tudomány. Nem a meghatározás részét, hanem inkább kiegészítő magyarázatát képezik a következő megállapítások. Az archeológia legfontosabb módszere az ásatás,

[1] Hálás köszönetemet fejeztem ki az ismertetett tézisek szerzőinek, hogy segítségemre voltak a vitaanyagok kivonatos ismertetésének összeállításában.

valamint az összehasonlító morfológia. Az archeológia célja a régi társadalmak életének egészére vonatkozó ismeretek gyarapítása, különösen olyan kérdésekben, amelyekre az írásos hagyomány egyáltalán nem vagy csak részben ad választ. A meghatározásban „régi társadalmak" kifejezéssel jelöltük az archeológia tárgyának időbeli határait, azért mert ezek a tudomány történetének során változnak. A felső határ szilárdnak tekinthető az emberi társadalom kialakulásának kezdetével. Az alsó határ változó, jelenleg a középkort is részben magában foglalja, pontosabb határát a nyomtatás feltalálásával és elterjedésével jelölhetjük meg, amely az írásos dokumentumok olyan bőségét eredményezte, hogy az archeológia szerepe ettől kezdve viszonylag jelentéktelenné válik. Területileg az archeológia kiterjed valamennyi nép anyagi hagyatékára, függetlenül attól, hogy az milyen szerepet játszott az emberiség történetében. A definíció szándékosan kerülte „az anyagi kultúra története" elnevezést, mert ez megtévesztő lehet, minthogy az archeológia jórészt olyan emlékekkel foglalkozik, amelyek döntően a társadalom felépítményéhez vagy szellemi kultúrájához tartoznak.

A meghatározás csak akkor lehet teljes, ha a többi tudományokkal való viszony kérdését is megvizsgáljuk. Megállapítható, hogy az archeológia, amely nem a természet, hanem a társadalomtudományok csoportjába tartozik, s ezen belül mint a régi társadalmak tudománya természetesen történeti tudomány, nem tartozik sem a normatív jellegű (pl. közgazdaságtan, jogtudomány, szociológia stb.), sem a társadalmi élet egy-egy szektorának történetét vizsgáló tudományok (politikai történet, gazdaságtörténet, társadalomtörténet, irodalomtörténet, művészettörténet stb.) körébe. Ezekkel a tudományokkal szemben vizsgálatait nem korlátozza egy társadalmi funkcióra, hanem minden megszorítás nélkül a társadalmi élet valamennyi megnyilvánulásával foglalkozik, amely az általa feltárt és értelmezett emlékekben kifejezésre jut. Ebben az értelemben legközelebbi rokonai a filológia, amely a társadalom nyelvi, ill. írásos hagyatékának egészével foglalkozik, az ethnológia, a társadalmi élet recens jelenségeinek tudománya, és az anthropológia, amelynek tárgya a társadalom fiziológiai léte. Ezek a tudományok együttvéve felölelik a társadalom egész életének jelenségeit, azokat első fokon feltárják, rendszerezik és értelmezik, s ily módon anyagot szolgáltatnak valamennyi történeti és normatív társadalmi tudománynak. Joggal nevezhetjük tehát őket fundamentális tudományoknak.

A statikus klasszifikáció problémája mellett a tézisek foglalkoztak a régészettudomány és a többi tudományok kapcsolatával dinamikus vonatkozásban is, vagyis azzal a kérdéssel, hogy a régészettudomány működése közben milyen kapcsolatra lép a legkülönbözőbb más tudományokkal. Ennek elemzése során kiderül, hogy az archeológia tevékenységében elméletileg három szakaszt különböztethetünk meg. Az első szakasz a feltárás, vagy tematikus kutatás esetén a vizsgált kérdéshez szükséges leletanyag összegyűjtése.

A második szakasz a szűkebb értelemben vett régészeti meghatározás és értelmezés, amelynek során a munka egyik legfontosabb tényezőjét a feltárási megfigyelések értékelése, valamint az összehasonlító morfológiai vizsgálat jelenti. Napjainkban a kutatásnak ezt a szakaszát erősen befolyásolják a modern természettudományi és technikai eljárások, amelyek nemcsak az ásatási megfigyelések körét bővítik és teszik egzaktabbá, hanem a hagyományos régészeti vizsgálati módszert is gyökeresen átalakítják. Az átalakulás lényege abban áll, hogy míg korábban a régészet úgyszólván csak külsőleg volt képes az emlékekkel foglalkozni, addig napjainkban az új vizsgálati módszerek segítségével a tárgyak belsejébe hatol és olyan megfigyeléseket tesz, amelyek formai összehasonlítás révén nem érhetők el. A modern archeológia már szűkebb értelmében is komplex tudomány tehát, de még inkább azzá válik, mihelyt a szorosabb értelemben vett régészeti feldolgozást az egyes leletfajok és az egyes vizsgálati szempontok szerinti speciális analízis váltja fel. Aszerint, hogy a vizsgált régészeti leletanyag milyen természetű tárgyakból áll, ill. milyen szempontból veszik elemzés alá, a kutatás harmadik szakaszában egy sor más tudomány bekapcsolódása válik szükségessé. A lelőhely földrajzi helyzete, geológiai előtörténete, a talaj összetétele, az ásványi, a szerves, a növényi, állati és emberi maradványok meghatározása csak a legkülönbözőbb természettudományok igénybevételével történhetik. Az írásos emlékek az epigráfia, papyrológia, irodalomtörténet, általában a filológia körébe tartoznak; a művészileg megformált emlékek a művészettörténet tárgyát képezik, a szerszámok és az iparűzés emlékei a technikatörténethez tartoznak, a lakóhely vizsgálata a településtörténet és az urbanisztika feladata stb. A különféle természet- és történettudományok azonban nemcsak a leletek fajtái szerint kapnak szerepet, hanem a választott vizsgálati szempontok elmélyítésével is szükségképpen színre lépnek. Ha az objektumot az ezt hátrahagyó embercsoport gazdasági élete, társadalmi szerkezete, sorsa, vallási nézetei stb. szempontjából óhajtjuk megvizsgálni, akkor ezt csak a gazdaságtörténet, ipartörténet, társadalomtörténet, politikai történet, vallástörténet stb. sajátos metodikája és összehasonlító tényanyaga révén érhetjük el. Ilyen módon nyugodtan állíthatjuk, hogy szinte valamennyi tudományra szükség van akkor, amikor az archeológiai anyag mélyebb elemzése kerül sorra. Még a látszólag igen távoleső tudományok is szerepet kapnak, nemcsak az anyagelemző természettudományok, hanem pl. a matematika is, amelynek modern statisztikai és kibernetikai módszerei ma már egyre nagyobb mértékben követelnek helyet a régészeti kutatásban, vagy pl. a csillagászat, amely nélkül a kronológiai kérdések megoldhatatlanok lennének. A hagyományos értelemben vett régészeti kutatás tehát egy bizonyos ponton felettébb bonyolult, komplex vizsgálatba csap át. Ennek a pontnak a meghatározása rendkívül nehéz, mert nemcsak a vizsgált anyag természetétől, hanem a kutatást végző személyek és intézmények adottságaitól is függ. Elméleti szempontból azonban nem is

lényeges, hogy hol vonjuk meg a munkafolyamat második és harmadik szakasza közötti határt, a fontos csak az, hogy tisztán lássuk a korszerű analitikai vizsgálatok szerepét, amelyből az következik, hogy a régészettudomány módszertanilag *eleve* komplex tudomány. Az analitikus vizsgálatok a régészeti kutatás eredményeit automatikusan átvezetik mindazoknak a természet- és társadalomtudományoknak a területére, amelyek ezekben a vizsgálatokban részt vesznek. Ebben az értelemben a munkafolyamat harmadik szakasza a régészeti kutatásnak más tudományokra való felbomlását, ill. a régészet eredményeivel más tudományok gazdagítását jelenti. Nem szűnik meg azonban még ezen a ponton sem az archeológia egysége, mert valamennyi részletelemzés elsőrendű célja a kiindulásul választott objektum vagy téma magasabb fokú szintézise. Amikor a speciális vizsgálatokat megindítják és azokat a magasabb történeti szintű értékelés elérésének érdekében vezetik, a munka folyamatában és közvetlen céljában továbbra is megmarad az archeológiának az az alapvető meghatározottsága, hogy a társadalom anyagi formában fennmaradt hagyatékát vizsgálja. A speciális vizsgálatok annál eredményesebbek, minél inkább a szükséges más speciális tudományok képviselői végzik, de csak akkor érhetik el a kívánt célt, ha munkájukat mindvégig a problematika teljes áttekintésével bíró archeológus irányítja az eredeti összefüggések alapján.

A tézisekben kísérlet történt arra, hogy a meghatározás és a rendszertani vizsgálatok alapján a magyar régészet jelenlegi helyzetével kapcsolatos néhány következtetést vonjunk le. Minthogy Magyarországon jelenleg túlnyomóan még az archeológia hagyományos módszereit alkalmazzák, szükségesnek látszik felhívni a figyelmet arra, hogy a történelmi materializmus alapján történő előrehaladás egyik alapvető feltétele az elmélyült speciális kutatások fokozása. Ez azzal a gyakorlati követelménnyel párosul, hogy az egyes régész kutatók szakítsanak azzal a szokásos módszerrel, hogy minden kérdést saját maguk akarnak megoldani, és ehelyett törekedjenek arra, hogy kutatásaikba az adott szükségletnek megfelelően, a speciális tudományok képviselőit minél nagyobb mértékben vonják be. Ez a követelmény nem csökkenti, hanem inkább fokozza az archeológusok felelősségét és az irántuk támasztott követelményeket, mert nemcsak azzal jár, hogy a régészeknek és a régészeti intézményeknek a múlthoz képest jóval nagyobb és bonyolultabb szervező munkát kell kifejteniök, hanem azzal is, hogy képzettségüket egyre magasabb szintre emeljék annak érdekében, hogy egyes részletvizsgálatokat, mint egy-két tudományágban képzett specialisták, maguk is el tudjanak végezni, s ugyanakkor kellő sokoldalúsággal rendelkezzenek ahhoz, hogy a többi speciális analízist figyelemmel tudják kísérni és a szintézis érdekében össze tudják hangolni. Kívánatos tehát, hogy a hagyományos specializálódási módszer mellett, amelynek értelmében az archeológusok egy-egy korszak és ezen belül egy-egy terület szakértői, egyre nagyobb helyet kapjon az olyan specializálódás, amely a régészkutatókat egy vagy két természet- vagy társadalomtudomány művelé-

sére is alkalmassá teszi. A modern specializálódással szorosan összefügg továbbá az a törekvés, hogy a régészeti publikációk struktúráját is fokozatosan átalakítsuk. Minthogy a feltárást irányító vagy a tematikus kutatást kezdeményező archeológus egymaga nem lehet képes minden részletelemzés elvégzésére, a modern követelmények azt az alternatívát vetik fel, hogy vagy megmarad a kutatás egy bizonyos szintjén és eredményeit úgy teszi közzé, vagy vállalja a szükséges többi tudományok bekapcsolásának feladatát és munkáját komplex és kollektív jellegűvé alakítja át. Fontos annak hangoztatása, hogy a régészeti feltárás és alapvető meghatározás eredményeinek pontos közzététele önmagában véve is alapvető jelentőségű. Helytelen volt az a dogmatikus gyökerekből táplálkozó követelmény, amelyet az ötvenes években hangoztattak, hogy csak az a régészeti publikáció értékes, amely tárgyát a történeti összefüggések teljességének igényével dolgozza fel. Ez a követelmény azzal az eredménnyel járt, hogy az alapos elemzéseket nélkülöző, elhamarkodott és vulgáris következtetésekkel eltorzított munkák láttak napvilágot. Régészeti kutatásunk gyorsabb fejlődése csak úgy biztosítható, ha a feltárások mielőbb és minél egzaktabb formában közlésre kerülnek, s ezzel párhuzamosan, de ezt nem akadályozva, törekszünk a komplex vizsgálatok minél szélesebb körben való alkalmazására és az ezekből valóban alátámasztható történeti következtetések levonására.

Ha az emberiség múltjának, a társadalmi fejlődés régebbi szakaszainak megismerési folyamatát nemzetközi méretekben és nagyobb távlatokból szemléljük, akkor azt fogjuk találni, hogy a tudományos archeológia kialakulása és az utóbbi 100 esztendőben elért eredményei ezen a téren valósággal forradalmi jelentőségű változást hoztak. Ha összevetjük azt az ismeretanyagot, amit a társadalom ős- és ókoráról archeológia nélkül vallhatnánk magunkénak, azzal, amit az archeológiának köszönhetünk, ha áttekintjük azokat a fejlődési szakaszokat és törvényszerűségeket, egész kultúrákat, a művészet kincseit, a dokumentumok százezreit, amiket az archeológia ajándékozott az emberiségnek, akkor túlzás nélkül mondhatjuk, hogy napjainkban az őskorra és az ókorra vonatkozó tudományos kutatás egyik legfőbb mozgatója a régészettudomány. Ezt a vezető szerepét azonban csak akkor tarthatja meg, ha lépést tud tartani a tudományok fejlődésével, az előrehaladott specializálódással és különösen a technikai forradalommal.

A tézisek termékeny vitájának eredményei jórészt hasznosításra kerültek a fenti megfogalmazásban. Az eltérő vélemények felszínre hoztak néhány olyan gátló tényezőt, amelyek a korszerű marxista archeológia fejlődésének útjában állnak. Ezeknek nagyobb része objektív természetű: a komplex módszer alkalmazásához elengedhetetlenül szükséges anyagi alapok és személyi feltételek hiánya, továbbá a speciális szakemberek képzésének elhanyagolásából adódó káderhiány. Felmerültek azonban szubjektív természetű akadályok is, amelyek a kutatóknak a kollektív munkától, a publikációs tevékenység meg-

gyorsításától és az új módszerek bevezetésétől való húzódozásában fejeződnek ki. Ezt a változatos motivációjú húzódozást vagy éppen ellenállást nem kell tudatosan haladáselleneseként értékelnünk. Természetes jelenségről van szó, a hagyományok visszahúzó erejéről, amely mindig feltűnik, ha egy tudomány történetének forradalmi jelentőségű fordulópontjához érkezik.

Különösen élénk érdeklődést váltott ki *Mócsy András* vitaanyaga *a magyar régészet helyzetéről.* A vitatézisek az elmúlt tizenöt év (1961-ig) nyomtatásban megjelent szakirodalmának általános jellemzéséből indultak ki. A szakirodalmi tevékenységben egy műfaj, az új vagy publikálatlan leletek ismertetései voltak túlsúlyban. Ennek objektív oka az volt, hogy a felszabadulás után megnőtt az ásatási tevékenység, ami nagy mennyiségű leletanyag publikálását tette szükségessé. Erre a műfajra a történeti értékelés és a tágabb összefüggések szemmeltartásának bizonyos igénye jellemző ugyan, de ez az igény nem ment túl az ismertetett leletegyüttes vagy leletcsoport által megszabott kereteken. Ebből következik az, hogy a tudományos megismerés előrelendítő tényezői közül az új leletek nyújtotta közvetlen tanulságoknak jutott a legnagyobb szerep, míg az egyéb, nem kevésbé fontos lehetőségekkel a kutatás csak jóval kisebb mértékben élt. Így alig jelentek meg egy-egy korszak vagy leletcsoport kimerítő adatgyűjtésére alapozott értékelések — egy sor ilyen munka a szóbanforgó időszakban indult meg, de még nem került kiadásra — és különösen hiányoztak az olyan feldolgozások, amelyek egy adott korszak teljes forrásanyagát egyenlő súllyal szóhoz juttatnák. E műfaji egyoldalúság következtében a komplex történeti vizsgálatok lehetősége leszűkült, s a szűkebb értelemben vett régészeti forrásanyag értékelése más természetű források rovására gyakran kizárólagossá vált. Ennek következtében az országhatáron túli régészeti anyag és szakirodalom felhasználását többnyire a publikáló tevékenység gyakorlati követelményei szabták meg.

A vitatézisek a fenti megállapításokat két döntő tényező hatásával magyarázták: 1. Az 1950-es évek első felének tudománypolitikája, amely minden régészeti közleménytől általános társadalomtörténeti következtetéseket várt, helytelenítette és öncélúnak bélyegezte a forrásfeltáró munkát. Kutatóink e követelményeknek úgy igyekeztek eleget tenni, hogy anyagközléseikhez az azokból szervesen nem következő általánosító következtetéseket igyekeztek fűzni. 2. A publikálás jogának merev értelmezése, amely nem tette lehetővé azt, hogy az egyre szaporodó és a tudományos hitelesség szempontjából a réginél sokkalta értékesebb új leletanyaghoz, a publikálás előtt, az ásatón kívül a kutatók olyan mértékben férjenek hozzá, amilyen mértékben ez nagyobb problémákat átfogó anyaggyűjtésekhez elengedhetetlen lenne. Ez a jogi korlátozottság károsan befolyásolta a specialisták kifejlődését is. A történeti problémákra irányuló témák éppen ezért háttérbe szorultak az egyes, többnyire szükségképpen esetleges ásatások feldolgozása mögött. E két ok kölcsönhatása következtében a publikációk késtek vagy elhúzódtak, mert a

publikálók sokfelé ágazó problémákba voltak kénytelenek magukat beledolgozni, hogy a várt értékelést anyagközlésükhez csatolni tudják, ha pedig ehhez bármily okból nem, vagy csak igen lassan jutottak el, a publikáció megjelenése túlságosan elhúzódott.

A vitatézisek végül megvitandó javaslatként néhány olyan pontra mutattak rá, amelyekből kiindulva, tudományszakunk fejlődését biztosabb mederbe terelhetnénk: 1. Fontos lenne a publikálás jogának a kutatás érdekeit szemmeltartó átértelmezése. A jog olyan mértékben illesse az ásatót, amilyen mértékben azt a tudományos érdek megkívánja és megengedi. Az elsőbbségi jog az ásatás egészére vonatkozzék. Módot kell találni arra, hogy részleteket a specialisták már a publikáció megjelenése előtt is tanulmányozhassák, és lehetőség szerint maguk is részt vegyenek a nagyobb arányú publikáció elkészítésében, mint ahogy erre már több példa is van újabb régészeti szakirodalmunkban. Helyes lenne, ha megfelelően dokumentált előzetes jelentések éppoly kötelezően együtt járnának az ásatással, mint az adattári dokumentáció elkészítése. 2. A Régészeti Bizottság és a szerkesztőbizottságok szorgalmazzák az egyes korszakok teljes forrásanyagára, vagy leletcsoportok teljes gyűjtésére alapozott munkákat, másrészt pedig szorgalmazzák és biztosítsák az előzetes jelentések és anyagközlések megjelenését.

A tézisek megvitatása során nagyjából két, egymással szemben álló felfogás bontakozott ki. Az egyik nézet képviselői, a tézisekkel lényegében egyetértve, a magyar régészettudomány jelenlegi hiányosságait jórészt arra vezették vissza, hogy a régészkutatók jelentős részénél az ásatással, illetve a leletekkel kapcsolatos szerzői, helyesebben elsőbbségi jog valósággal a magántulajdon formáját öltötte, amely bizonyos esetekben az egyes régész érdekeit elkerülhetetlenül a régészettudomány érdekei fölé helyezte. Az ebből a felfogásból és gyakorlatból származó káros hatás legszembetűnőbb jele a leletek és az ásatások közzétételének gyakori elhúzódása, sőt néha elmaradása. További és ezzel összefüggő rendellenesség az, hogy az ásatók vagy a leleteket mintegy birtokukban tartó múzeumi szakemberek a megtalálás jogán maguknak tartották fenn a régészeti objektummal kapcsolatos teljes történeti kiértékelés „privilégiumát", olyan vonatkozásokban is, amelyeknek nem specialistái. Így a publikációkban hosszas tárgyalásra kerülő kérdések gyakran nem nyerhetnek megfelelő színvonalú megoldást, és vagy így maradnak egy időre a szakirodalomban, vagy újra való tárgyalásuk válik szükségessé. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a magyar föld eddig feltárt régészeti leletanyaga jórészt még nincs publikálva, és az élénk ásatási tevékenység miatt hatványozott mértékben növekszik, a rendelkezésre álló kiadási lehetőségek pedig nem korlátlanok, akkor arra az eredményre jutunk, hogy ez a szokás gyakorlatilag fékezi a magyar régészet fejlődését.

A másik nézet képviselői ezzel szemben határozottan védelmükbe vették az elsőbbségi jogot, hivatkozva arra a feltétlenül méltánylandó körülményre,

hogy maga az ásatás is már valamely tudományos koncepció függvénye, a feldolgozás pedig csak akkor lehet igazán helytálló, ha a leletösszefüggések első kézből való ismeretén alapszik. Rámutattak arra, hogy a feltáró munka nem mechanikus tevékenység, hanem minden részletében feltételezi az ásatás vezetőjének történeti felkészültségét, aki a feldolgozás során a leghivatottabb arra, hogy a megfelelő következtetéseket levonja. A tézisekkel szembehelyezkedő felfogás képviselői ugyanakkor nem tudtak megszabadulni egy bizonyos szubjektivizmustól, azáltal hogy elsősorban az egyes régészek szerzői jogának vélt veszélyeztetettsége ellen küzdöttek, és nem figyeltek fel eléggé az egész régészettudomány közös érdekeiből következő szempontokra.

A vita valamennyi résztvevője elismerte, hogy az említett torzulásoknak objektív okai is vannak, elsősorban abban, hogy az ásató régészek legnagyobb része túl van terhelve munkával, és nem jut elegendő ideje arra, hogy a leleteket idejében és alaposan feldolgozhassa. A másik objektív tényező az egyes részletkérdések megoldására alkalmas specialistákban mutatkozó hiány. Ez utóbbi jelenség azonban szorosan összefügg azzal a felfogással, amely az egyes régészkutatók „érvényesülését" szinte kizárólag az új feltárások és minél nagyobb számú leletanyag halmozása révén látja biztosítottnak, s ezzel háttérbe szorítja a történeti témaválasztást, illetve az egyes leletcsoportok és kérdések konkrét ásatástól vagy első anyagközléstől független szintetikus feldolozását.

Úgy látjuk, hogy a felvetett kérdések teljes tisztázását és a szembenálló nézetek kiegyenlítődését csak akkor lehet elérni, ha régészettudományunk képviselői minden tekintetben felemelkednek a tudomány közös érdekeinek nézőpontjára. Arra kell módot találni, hogy az elsőbbségi jog és a szellemi tulajdon tiszteletbentartásával gyorsítsák meg a feltárt leletanyag közlését, és ugyanakkor a történeti kérdésfeltevés, a tematikus kutatás előtérbe állításával és lehetőségeinek biztosításával haladjunk az összefoglaló munkák megvalósítása felé. A magyar régészek érdekei végső soron azonosak a magyar régészet közös érdekeivel, ezért a megoldás nem ütközhet elháríthatatlan akadályokba. Nem lehet vitás, hogy a magyar régészet gyorsabb előrehaladását csak késleltetné minden olyan törekvés, amely az egyes régészkutatók egyéni érdekeit és törekvéseit — közérdekű kifejezéssel szólva — érdekeltségét — szem elől tévesztené.

Régészettudományunk minden képviselője tudatában van annak, hogy lehetetlen az előrehaladás azoknak a gyors ütemben kialakuló természettudományos és technikai módszereknek az alkalmazása nélkül, amelyek az archeológiai munkát világszerte forradalmasítják. A Munkaközösség egyik legfontosabb céljának tekinti az új eljárások megismerését és megismertetését, hogy ezzel gyakorlati bevezetésüket elméletileg előkészítse. Első lépésként *Makkay János* vállalkozott arra, hogy *a régészet új vizsgálati módszerei és hazai*

alkalmazási lehetőségeik című tézisében áttekintést adjon a legfontosabb eljárásokról.

Az elmúlt két évtized a régészet kutatási és vizsgálati eljárásait sok új, a természettudományok körébe tartozó módszerrel gazdagította. Ezeknek a régészet vizsgálati módszerei közé való bevezetését tudományunk irányzatának a megváltozása, a kitűzött célok megsokszorozódása, a szemlélet alakulása tette lehetővé és hozta magával. Lényeges, hogy mindezek az új vizsgálatok a régészet alapvető tárgyát és célkitűzését nem változtatják meg, munkáját azonban nagymértékben elmélyítik és elősegítik. A modern természettudomány egyes vizsgálatainak az alkalmazására két körülmény ad lehetőséget. Az egyik, hogy az emberi kultúra ránkmaradt emlékeit, a régészeti leleteket a formai (tipológiai) vizsgálat mellett úgy is tekinthetjük, mint anyagokat, és így kvalitatív és kvantitatív méréseknek és elemzéseknek vethetjük alá őket. A másik az, hogy a társadalom történelme folyamán szoros kapcsolatban állott a környezetével: a talajjal, a növényzettel, az állatvilággal, valamint az időjárásváltozásokkal. Ezeknek és az emberi kultúrának az összefüggései ugyancsak sokféleképpen vizsgálhatók egzakt eredményeket adó természettudományos módszerekkel.

A régészet munkájában résztvevő vizsgálatok száma ma már igen nagy. Némelyiket már hagyományosnak lehet tekinteni. Ilyen pl. a hazánkban eddig ilyen célra teljesen mellőzött légifelvételezés. Korszerű régészeti kutatásnál ma már ez jelenti a munka kezdetét: a lelőhely felfedezését és nagy vonalakban való „feltérképezését".

Ezt a lelőhely alapos átkutatását, a földben rejtőző leleteket és jelenségeket felfedező műszeres átkutatás ,az „előrejelzés" követheti. Ilyenkor a talaj elektromos ellenállásának változásai, ill. a mágneses erőtér helyi zavarai alapján következtethetünk a felszín alatt levő emlékekre. Erre a célra különösen a proton magnetométer, ill. gradiométer alkalmas.

Ezekután mód nyílik a korszerű ásatások elvégzésére. Ennek során további vizsgálatok számára kell anyagot gyűjteni: a virágporszemek (pollenek) kimutatásához, a talaj foszfáttartalmának elemzéséhez, a lipoidok vizsgálatához, valamint a C—14 rádióaktív szénizotóp vizsgálatán alapuló abszolút időmeghatározáshoz (a felezési idő ismeretében). Az említett magnetométerek is alkalmasak a leletek abszolút korának meghatározásához, elsősorban az agyagedények, kemencék, házmaradványok esetében. Ilyenkor a Curie-pont fölé hevített agyagban levő vasrészecskéknek a mágneses deklináció és inklináció helyi iránya szerinti elhelyezkedését, ill. az azóta lezajlott változásokat mutatják ki.

A feltárt leletanyag restaurálásában és anyagának elemzésében ma már a kémiai és fizikai anyagvizsgálatok sok fajtája segíti a régészetet, szemben a pár év előtti kizárólagos kvantitatív analízissel. Így vonult be a régészet fegyvertárába a színképelemzés, a röntgenátvilágítás, sőt az atommáglyában való

neutronbesugárzás (neutronaktiváció), majd a fluoreszkálás és lumineszkálás vizsgálata. Ezek segítségével részben technológiai, részben a nyersanyag származásával stb. kapcsolatos kérdéseket lehet eldönteni.

A nemzetközi tudományos élet általában helyeselte és örömmel vette azt, hogy ezek a modern vizsgálati eljárások és műszerek a régészek munkáját is segítik. A legtöbb országban egyre nagyobb mértékben veszik igénybe szolgálataikat, akár önálló régészeti laboratórium formájában, akár együttműködéses alapon.

Hazánkban ilyen jellegű együttműködésnek alig vannak hagyományai. Szükséges tehát, hogy kialakítsuk a megfelelő szakemberekből azt a csoportot, amely vállalkozik az eddig ismert külföldi eredmények áttekintésére, hazai alkalmazásuk bevezetésére és továbbfejlesztésére. Természetesen csak a valóban célszerű és anyagi lehetőségeinknek megfelelő vizsgálatok bevezetése szorgalmazható. Tény azonban, hogy a közfelfogással ellentétben, nem minden, a régészetben alkalmazható műszer és vizsgálat költségigénye rendkívüli. A fejlett magyar műszeripar segítségére is lehet számítani.

Régészeti leletanyagunk fontossága és kutatásunk elismert nemzetközi rangja egyre sürgetőbben veti fel a mind általánosabbá váló modern műszeres vizsgálatok és kutatások bevezetését. Az indokolatlan elzárkozás, a meg nem alapozott kétkedés eredménye csak további lemaradás lehet. A tézisek vitájából kitűnt, hogy a Munkaközösség csaknem egyöntetűen felismeri az új módszerek nagy jelentőségét és bevezetésük szükségességét. Azok a nézetek, amelyek kétkedéssel fogadták a modern eljárásoktól várható eredményeket, teljesen kisebbségbe szorultak. A vita tárgyát nem is annyira bevezetésük szükségessége, hanem inkább ennek gyakorlati megvalósítása képezte. Az új eljárások egy része a régészet hagyományos módszereihez képest jóval költségesebbé teszi a kutatást és egyelőre még messze vagyunk attól, hogy ennek elkerülhetetlenségét régészeti intézményeink felettes szervei valóban belátnák. Vannak azonban olyan eljárások is, amelyek nem igényelnek elérhetetlen beruházásokat. Az ilyen eljárások bevezetése inkább a munkamódszerek megváltoztatását és a kutató apparátus személyi összetételének átalakítását igényli, elsősorban a régészeti kutatás komplexitásának növelését a természettudományos és technikai szakemberek részvételének fokozásával. E látszólag egyszerű követelmény megvalósítása azonban még számos akadályba ütközik. Főként két gátló tényezővel kell szembenéznünk. Az egyik az archeológusok részéről jelentkezik, akik a hagyományos módszerek megszokott és egyszerű alkalmazását még mindig előnyben részesítik, látván, hogy a komplex kutatás fokozása időt és energiát igénylő szervezési feladatok vállalásával jár, s amellett elkerülhetetlenül magával vonja, hogy a munkát a korábban uralkodó egyéni jelleg helyett a kollektivitás irányába vigyük. Nem kevésbé nehéz a másik oldal, a természettudomány és a technika képviselőinek bekapcsolása. Magától értetődik, hogy az egzakt és az alkalmazott tudományok képviselői

szubjektív szempontból nem várhatnak annyi előnyt a régészeti kutatásba való kapcsolódástól, mint a konkrét termelési feladatok megoldásától. Ugyanakkor azt is látják, hogy a régészeti intézményekben egyelőre nem áll rendelkezésünkre olyan műszeres és személyi apparátus, mint amit a természettudományos intézetekben megszoktak, és a munka eredményességének szempontjából teljes joggal igényelnek. Megfelelő felkészültségű technikai szakemberek munkábaállítása tehát pillanatnyilag rendkívül nehéz. Csak két átmeneti megoldás révén képzelhető el a komplexitás fokozása. Egyrészt olyan természettudományos és technikai szakemberek felkutatása révén, akik e tárgy iránti egyéni érdeklődéstől vezettetve hajlandók egyidőre, bizonyos egyéni áldozatok árán is, közreműködni a régészeti kutatásban, másrészt pedig olyan módon, hogy a régészeti intézmények más kutatóintézetekkel való részleges együttműködés útján szerzik meg a munkájukhoz szükséges segítséget. Ez utóbbi megoldás természetesen bonyolult és időt rabló szervezőmunkával jár, addig azonban amíg a régészeti intézmények saját maguk nem rendelkeznek megfelelő laboratóriumokkal és megfelelő szakemberekkel, kénytelenek ezt a terhet vállalni, ha munkájukat korszerűvé kívánják tenni. A vita egyik fontos eredménye volt az a megállapítás, hogy jelenlegi helyzetünkben nem vállalkozhatunk valamennyi új eljárás egyidőben történő bevezetésére, hanem ki kell választani a sok közül azt a néhány módszert, amelyeket a legkönnyebben be lehet vezetni és amelyek a régészet legégetőbb történeti problémáira ígérnek egzaktabb megoldást.

Az előbbi témakör egy részletét ölelte fel *Duma György* beszámolója a *kerámiákkal kapcsolatos vizsgálatok alapvető kérdéseiről.* A tézisek áttekintést adtak azokról az eljárásokról, amelyeket az utóbbi időben az égetett agyagtárgyak vizsgálatánál alkalmaztak. Ezek a vizsgálatok különös fontossággal bírnak, mert a régészeti leletanyag számszerint legnagyobb részét a kerámiai készítmények képezik. Az új eljárások többnyire az ipari célú szilikátkutatás során alakultak ki, és csak másodlagosan, vagy melléktermékként alkalmazták őket a régészeti anyagokra. Ilyen körülmények között nem lehet minden további nélkül ezeket a vizsgálati módszereket — bármilyen fejlettek is — régészeti célra átvenni, hanem minden esetben külön kísérletezéssel kell kialakítani sajátos régészeti formájukat. A kerámiai termékek többségének közös jellemzője, hogy képlékeny anyagból, agyagból készülnek és hogy végső kialakításuk magasabb hőmérsékleten való hevítéssel történik, melyet égetésnek nevezünk. A kerámiákkal kapcsolatos anyagvizsgálatok a kerámiákon kívül a készítmények nyersanyagaira, az agyagokra is ki kell hogy terjedjenek. A kerámiai anyagokkal kapcsolatos vizsgálatoknál nagy nehézséget jelent az a körülmény, hogy anyaguk már genetikailag is erősen heterogén. Az agyagok nem egységesek, a legkülönbözőbb ásványok változó mennyiségét tartalmazzák. Az égetés folyamán egyrészt a nyersanyagoktól, másrészt az égetési technológiától függően rendkívül bonyolult, nehezen követhető folyamatok ját-

szódnak le a cserép anyagában. Az ásatási anyagoknál a meghatározásokat még nehezítik azok a folyamatok, melyek a földben levő kerámiák anyagában jelentős változásokat idéznek elő. Ilyenek az oldódás, a rekrisztalizáció, a rehidratáció stb.

Az anyagvizsgálatoknál döntően fontos a mintavétel kérdése is. Ugyancsak fontos, hogy a vizsgálatra szánt anyagot eredeti állapotában, minden fizikai, vagy kémiai kezelés nélkül kapjuk. A vizsgálatokhoz szükséges anyag kiválasztásánál, a mintavételnél, valamint a vizsgálatok céljának meghatározásánál, azok kiértékelésénél igen fontos a régész és a természettudományos kutatást végző legszorosabb együttműködése.

Gyakorlatból tudjuk, hogy úgy a mázas, mint a mázatlan kerámiákkal kapcsolatban összehasonlító vizsgálatokat sikeresen lehetett végezni. Már sokkal valószínűtlenebb, hogy feleletet tudjunk kapni arra, hogy valamely kerámia hazai gyártmány, vagy import termék. Csaknem lehetetlen az egykori lelőhelyek felkutatása. Több esetben sikerült azonban megállapítani és reprodukálni egykori technológiákat. Mázas kerámiák esetében, némely esetben mennyiségi vizsgálatokat is lehet végezni a mázak összetételére vonatkozóan, de általában csak kvalitatív vizsgálatok lehetségesek, melyek adott esetben jellemzők lehetnek. A kerámiai anyagokkal kapcsolatos vizsgálatok között ma előtérben a kormeghatározást szolgáló mágneses vizsgálatok állnak. E módszernek sok megkötöttsége van, de elvileg kitűnően felépített eljárás, s a gyakorlatban a meghatározások elég pontosaknak bizonyultak.

A Munkaközösség első évi működése biztató eredménnyel zárult. Meggyőződhettünk arról, hogy a magyar régészet képviselőiben élénk érdeklődés él tudományuk elméleti kérdései iránt. Ezt az érdeklődést a dogmatikus tudománypolitika kinyilatkoztató módszere korábban elfojtotta ugyan, de napjainkban ennek káros hatása már elhomályosult. Most arra van szükség, hogy az elméleti kérdések tisztázása érdekében alkalmat teremtsünk a legfontosabb problémák szabad megvitatására. A vitatkozás azonban nem lehet öncél, s ezért az első év tapasztalata alapján helyesnek mondhatjuk a Munkaközösségnek azt a módszerét, hogy a figyelmet a legfontosabb kérdésekre igyekeztünk irányítani, a viták alapjául pedig elmélyült munkával kidolgozott szöveges téziseket választottunk.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor
A kézirat nyomdába érkezett: 1963. VII. 18. — Terjedelem: 12 (A/5) ív

63.57457 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára : 26,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

Mátrai László : A társadalomtudományi alkotómunka új feladatai 251

— A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya Vezetőségének beszámolója kibővített Osztályülésen (1963. április 11.) 263

— A hazafias-nemzeti ideológiáról. *Molnár Erik* előadásának vitája az Akadémia 1963. évi nagygyűlésén. 303

— A gazdaság szerkezetének és vezetésének kérdései a szocialista alkotmányokban. *Kovács István* előadása és vitája az Akadémia 1963. évi nagygyűlésén 345

Castiglione László : A magyar régészettudomány időszerű elméleti és módszertani problémái 375

INDEX: 26.502

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

FRISS ISTVÁN, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI

MÁTRAI LÁSZLÓ

XIII. KÖTET 4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai

FRISS ISTVÁN, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., NÁDOR U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelenik meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, szociológia filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Nádor u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 „n"-enként 400,— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra" Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*
4. *Acta Juridica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Művészettörténeti Intézet. V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Uri u. 51—53

Acta Juridica szerkesztősége: Budapest V., Szemere u. 10.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAI TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KIVŐVÍTETT OSZTÁLYÜLÉSE (1964. ÁPRILIS 15.)

Szabó Imre akadémikus elnöki megnyitó szavai után *Mátrai László* osztálytitkár ismertette az Osztályvezetőség beszámolóját

AZ OSZTÁLYVEZETŐSÉG BESZÁMOLÓJA

Az Osztályvezetőséget jelenlegi összetételében 1961-ben választotta meg az Osztályülés. E megbízatás az Alapszabályok értelmében ez idén lejár. Indokolt tehát, hogy az Osztályvezetőség ne csupán elmúlt évi munkájáról adjon beszámolót, hanem tekintse át három évi működésének főbb eredményeit, összegezze legfőbb tudománypolitikai és szervezői tapasztalatait és ráirányítsa a figyelmet azokra a megoldatlan problémákra, amelyek nehezítik előrehaladásunkat, vagy amelyek megoldása meggyorsíthatja tudományos életünk fejlődését, hatékonyabbá teheti az Osztályhoz tartozó tudományok művelőinek munkáját.

Az 1961—1963 közötti években mind a szocialista világrendszer fejlődésének a nemzetközi helyzet alakulására gyakorolt kedvező hatása, mind a hazánkban végbement jelentős társadalmi előrehaladás, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése, a szocializmus alapjainak lerakása, a gazdasági és kulturális élet területén elért eredmények — serkentőleg hatottak általában a tudomány, közelebbről a társadalomtudományok fejlődésére.

Az SZKP XXII. kongresszusának és a Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának az a megállapítása, hogy korunkban a tudomány egyre inkább közvetlen termelőerővé válik — egyrészt a tudományos alkotómunka jelentőségének kiemelésével újabb lendületet adott a tudomány fejlődésének, másrészt még inkább aláhúzta a tudomány művelőinek kötelességeit, felelősségét a szocialista-kommunista társadalom építésében.

Az a körülmény, hogy a szocialista tábor törekvéseinek eredményeképpen a háború elkerülhetővé válik, s a két világrendszer harca a termelés, a kultúra, a tudomány versengésének formáját ölti: ez a körülmény írja parancsolóan elő a társadalomtudományok művelőinek, hogy mind hazai, mind nemzetközi fórumokon olyan ideológiai offenzívát bontakoztassanak ki, amely a marxizmus eszmei-tudományos fölényét egyrészt vitán felüli színvonalával dokumentálja, másrészt az antimarxista és egyéb polgári elméletek tarthatatlanságát nem deklaratív módon, hanem gondos és cáfolhatatlan kritikai analízis útján tárja fel.

Hazánkban a szocializmus alapjainak lerakását követő új történelmi szakasz, a szocialista társadalom teljes felépítése nagymértékben megnöveli

a társadalomtudományok szerepét és jelentőségét. Megnőtt a népgazdaság fejlődését közvetlenül szolgáló tudományágak jelentősége és egyre nagyobb mértékben kibontakozik azoknak a tudományágaknak a tevékenységi köre is, amelyeknek a társadalom szervezési-igazgatási problémáinak a megoldásában és — nem utolsó sorban — a társadalmi tudat átalakításában kell egyre inkább közreműködniök.

Amilyen örvendetes, hogy a társadalomtudományokban ma már a konkrét részkérdések vizsgálata előtérbe került, annyira veszélyes lenne, ha ezekkel párhuzamosan nem folynának erőfeszítések a konkrét részeredményekből levonható elméleti következtetések összegezésére, az elméleti általánosításra. Úgy véljük, többéves, sőt évtizedes tapasztalatok alapján is, hogy erre a veszélyre fel kell hívni a figyelmet, mert különösen az akadémiai intézeteknek van ebben a vonatkozásban elsőrendű feladatuk: az, amit a szó helyes értelmében alapkutatásnak nevezünk, a marxista társadalomtudományok vonatkozásában aligha lehet más, mint éppen az elmélet továbbépítésére alkalmas általánosítások pontos kidolgozása.

I.

Akadémiánknak, ezen belül a II. Osztálynak erőfeszítései elsősorban arra irányultak, hogy minél világosabban meghatározzuk azokat a tudományos feladatokat, amelyek megoldása társadalmunk fejlődését szolgálják, s hogy bizottságaink, intézeteink segítségével kialakítsuk azokat a módszereket, szervezeti formákat, amelyekkel a gyakorlat igényeit figyelembe véve, a tudomány fejlődésének szükségleteit szem előtt tartva segíthetjük e feladatok minél eredményesebb és gyorsabb megoldását és hozzájáruljunk ahhoz, hogy kutatóink elért eredményei minél előbb gyakorlati felhasználásra kerüljenek. E három éves időszak alatt olyan feladatokkal kerültünk szembe, mint az Osztályunkhoz tartozó tudományterületen az országos távlati kutatási terv fő feladatainak meghatározása, ennek alapján a második ötéves kutatási terv összeállítása, és kutatási erőinknek a fő feladatok megoldására való koncentrálása. Ezzel párhuzamosan, de ugyancsak a fenti cél érdekében tovább segítettük intézeteink fejlődését, munkájuk szervezését, tevékenységük színvonalának emelését.

A tudományos eredmények hasznosításában, az elért eredmények közkinccsé tételében, de a tudomány fejlődését szolgáló viták formálásában is Osztályunk területén külön jelentősége van könyv- és folyóirat kiadásunknak. Bizottságaink segítségével több ízben és az elmúlt évek tapasztalatai szerint nem eredménytelenül késztettük szerkesztőbizottságainkat, intézeteinket a folyóiratok szakmai és ideológiai színvonalának emelésére, a szerkesztési fogyatékosságok megszüntetésére.

Szélesedő és egyre gyümölcsözőbb nemzetközi kapcsolataink tapasztalatai azt mutatják, hogy a társadalmi és politikai fejlődés adta, egyre bővülő lehetőségeink kihasználására tett erőfeszítéseink is eredményesek voltak.

A tudományos utánpótlás biztosítása, tudományos kutatóink nevelése terén bizottságainknak, Osztályvezetőségünknek, ha nem is sikerült minden, három évvel ezelőtt meglévő problémát megoldaniok, több lényeges ponton értünk el előrehaladást, amelynek hatása jórészt majd a következő években fog megmutatkozni.

Osztályunk fontos feladatának tartotta a kutatás elméleti színvonalának emelését, új módszerek kidolgozását s ennek érdekében bizottságaink és intézeteink egyik állandó feladatává tette az elméleti-módszertani viták szervezését, az új társadalomtudományi módszerek megismertetését és alkalmazásuk elterjesztését.

Ez alatt a három év alatt, felismerve a szociológiai kutatások fontosságát, nemcsak hozzákezdtünk a szociológiai kutatások megszervezéséhez, hanem az Elnökség és a Szociológiai Bizottság segítségével önálló kutatóbázist teremtettünk, amellyel megvetettük az alapját a konkrét szociológiai kutatások lehető gyors kibontakozásának. Több tudományágban kezdenek elterjedni és meghonosodni a szociológiai módszerek, ill. témák. Az utóbbi években lényeges előrehaladás történt a matematikai módszerek közgazdaságtudományi alkalmazásában is.

Amikor a fenti vázlatosan összegezett feladatokra és azok megoldására utalunk, nem hallgathatjuk el, hogy kétségtelen eredményeink mellett munkánknak fogyatékosságai is bőven vannak és több fontos probléma vár megoldásra; ezekre beszámolónk további részében egy-egy kérdés részletesebb tárgyalásánál visszatérünk.

II.

A továbbiakban osztályvezetőségünk, bizottságaink, intézeteink munkájáról, a tudományos utánpótlásról, könyvkiadásunkról, nemzetközi kapcsolataink fejlődéséről, a kutatások anyagi feltételeinek alakulásáról és problémáiról adunk összefoglaló képet.

1. Az Osztályvezetőség munkájáról

Az Osztályvezetőség az elmúlt években fő feladatát abban látta, hogy szervező és irányító tevékenységével egyrészt intézeteink munkáját segítse elő, másrészt olyan kérdésekkel is foglalkozzék, amelyek megoldásával egy-egy tudományág fejlődését gyorsítja meg, vagy esetleg az Osztályhoz tartozó valamennyi tudományágat befolyásolja.

Fontos és az elmúlt évek során egyre nagyobb helyet kapott az Osztályvezetőség munkájában intézeteink kutatási tervének és éves beszámolóinak megvitatása és jóváhagyása. Egy-egy intézet tervének és éves jelentésének hivatalos bírálók véleményének meghallgatásával, újabban az érintett koordinációs bizottságok képviselőjének és a tudományág valamennyi akadémiai tagjának jelenlétében történő megtárgyalása, olyan módszernek bizonyult, amely

a korábbi gyakorlatnál hatékonyabb. A múlt évben tettünk kísérletet a Közgazdaságtudományi Intézet esetében arra, hogy az Osztályvezetőség a tudományos tanáccsal együttes ülésen tárgyalja meg az Intézet éves tervét és beszámoló jelentését. Ez a módszer az Osztályvezetőség tagjaival az eddiginél részletesebben ismertette meg az Intézet eredményeit és problémáit.

Az elmúlt három év alatt intézeteink munkájának megszilárdítása, fejlődésének elősegítése, belső szervezettségének megjavítása érdekében az Osztályvezetőség részben kiküldött bizottságok jelentése, részben közvetlenül az intézetek beszámolója alapján tervszerűen megtárgyalta az intézeti munka egy-egy részterületét. Így megvizsgálta a tudományos tanácsok működését és megfogalmazta azokat a feladatokat, amelyek ellátásával a tudományos tanácsok eredményesen segíthetik az intézetek munkáját. Számos figyelemre méltó és azóta már több intézetünkben hasznosított tapasztalatra vezetett a tudományos munka folyamatos irányítási és ellenőrzési módszereinek intézeteinkben való tanulmányozása. E tapasztalatok összegezése után az intézetekben fejlődő munkamódszerek közül kiemeljük a Közgazdaságtudományi Intézetnek a témakollektívák megszervezésére irányuló kísérletét, amely a tudományos erők koncentrálása mellett megkönnyíti a kutatómunka irányítását és ellenőrzését is. Ugyancsak figyelemre méltó az Állam- és Jogtudományi Intézet kísérlete: az intézeti munkatársak munkalapjainak rendszeresítése. E munkalapok alkalmazása lehetővé teszi nemcsak az Intézet vezetője számára a kutatók tevékenységének folyamatos áttekintését, hanem eszközül szolgálhat a kutatónak magának is munkája jobb átgondolására és megtervezésére.

Évente rendszeresen foglalkozott az Osztályvezetőség az intézeteinkben folyó ideológiai továbbképzés tervével és eredményeivel. Az intézeteknek e téren javuló munkájában a sokoldalú, változatos formákat alkalmazó továbbképzésben — úgy véljük — az intézetek vezetőinek és pártszervezeteinek tevékenysége mellett — az Osztályvezetőség irányító munkája is szerepet játszott.

Megvizsgálta az Osztályvezetőség az intézeti dolgozók nyelvismeretének alakulását. A vonatkozó elnökségi határozat, az Osztályvezetőség felhívása és nem utolsó sorban az e téren egyre égetőbben jelentkező szükséglet az utóbbi években jelentős javulást eredményezett. Ha viszonylag nagy is azoknak a száma, akik számára az év közepéig haladékot kellett adni a kötelező nyelvvizsga letételére, — a nyelvtanulási kedv növekedése és az eredmények egészükben kedvező képet mutatnak.

Az Osztályvezetőség megtárgyalta az intézetekben a minősítések alapján kialakult káderhelyzetet és az intézetek káderfejlesztési tervét. Intézeteinkben a tudományos fokozatok megszerzése meggyorsult, az elmúlt három év alatt 35-en védték meg kandidátusi disszertációjukat és 4-en szerezték meg a tudományok doktora fokozatot. A kialakult kép alapján — és az azóta mutatkozó fejlődés még inkább alátámasztja ezt, — az Osztályvezetőség megállapította, hogy az utóbbi években az Osztály, az intézeti vezetők erőfeszítésének ered-

ményeképpen intézeteink nagy többségében kialakult egy tudományosan képzett, ideológiailag szilárd kutatókollektíva, amelynek zöme az idősebb kutatókkal együttműködve szakmailag az utóbbi években jól fejlődött és életkorát tekintve viszonylag fiatal emberekből áll.

Ez év januárjában került sor Osztályülés keretében azoknak a tapasztalatoknak és javaslatoknak a megtárgyalására, amelyeket egy kiküldött bizottság gyűjtött össze megvizsgálva intézeteink könyvtárainak, dokumentációs részlegeinek munkáját. A szerzett tapasztalatok remélhetőleg nemcsak intézeteink ezen egyre fontosabbá váló részterületén járulnak hozzá a munka jobbátételéhez, hanem illetékes szervek figyelmét felhíva, elindítói lehetnek néhány országos rendezést kívánó probléma megoldásának is.

Az Osztályvezetőség a beszámolási időszakban kialakította és az Elnökség elé terjesztette az intézetek távlati fejlesztési tervét. Ezzel múlt évi beszámolónkban részletesebben foglalkoztunk. Itt csak azt emelnénk ki, hogy tervezett új intézményeink közül 1963-ban megalakult a Szociológiai Kutató Csoport, az ELTE Művészettörténeti Tanszékének kutatói létszáma emelésével, — ha a tervezettnél lassabb ütemben is — közeledünk egy tanszéki, majd egy önálló Művészettörténeti Kutató Csoport felállításához. Sajnálatos módon nem tudtunk előre lépni a pedagógiai kutatás szervezeti kérdéseiben — anyagi eszközeink szűkös volta mellett elsősorban azért, mert az Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium között a neveléstudomány fejlesztését illetően tisztázatlan kérdések vannak, amelyek rendezésére remélhetőleg a közeli hónapokban sor kerül. Itt kell megemlítenünk, hogy jelenleg foglalkozunk az Afro-Ázsiai Tanszéki Kutatócsoport fejlesztési tervével és fejlődésének meggyorsításával.

Osztályvezetőségünk e mellett elvégezte azokat az évről-évre ismétlődő feladatokat, amelyek a külföldi tanulmányút-keretek felosztásában, a devizafelhasználási terv kialakításában, a könyvkiadási terv elfogadásában, konferencia tervek elkészítésében jelentkeztek.

Osztályvezetőségünk erejét jórészt a fenti feladatok megoldása kötötte le. Viszonylag kevesebbet foglalkozott olyan feladatokkal, amelyek abból fakadnak, hogy az Akadémia, mint az ország legfelsőbb tudományos testülete, részt vesz a tudományos kutatások országos irányításában, koordinálásában, az egész tudományos élet befolyásolásában. Amit ebben a vonatkozásban könyv- és folyóiratkiadásunknak több ízben, tudományos társaságaink munkájának egy ízben való megtárgyalásán, a konferenciák tervének kidolgozásán, az aspiránsképzés és a tudományos minősítés helyzetének értékelésén túlmenően elértünk, az jórészt bizottságaink. a koordinációs bizottságok és az intézetek tevékenységének köszönhető.

Az elmúlt három év alatt a szociológián kívül nem foglalkoztunk más tudományág egészének helyzetével, fejlesztésének feladataival. De éppen ebben a vonatkozásban bizottságainkra háruló felelősségteljes feladatkör miatt kezdte el az Osztályvezetőség egy-egy bizottság koordináló, tudományszervező,

tudományirányító tevékenységének elemzését. Így került sor az Állam- és Jogtudományi Bizottság ilyen irányú munkájának megvitatására. Az itt szerzett tapasztalatok egyrészt hozzájárultak az egész akadémiai bizottsági rendszer átalakítása irányelveinek kidolgozásához, másrészt megkönnyítették azoknak a feladatoknak a felismerését, amelyek megoldásával bizottságaink munkáját előbbre tudjuk vinni.

Több ízben foglalkozott az Osztályvezetőség saját irányító tevékenységének módszereivel, e téren mutatkozó hiányosságokkal. Az Osztályvezetőség két lényeges fogyatékosságot állapított meg saját munkájára vonatkozóan. Az egyik, hogy viszonylag sokat foglalkozott az irányító tevékenységéből fakadó szervezeti kérdésekkel, és kevés ideje maradt egy-egy tudományág, vagy több tudományterület közös elméleti, módszertani kérdéseinek megvitatására, vagy egy-egy nagyobb jelentőségű tudományos kérdés külső szakemberek bevonásával történő megtárgyalására. A másik fogyatékossága az Osztályvezetőség — de az egész Osztály munkájának is —, hogy több esetben nem sikerült a hozott helyes határozatokat, intézkedéseket, állásfoglalásokat minden tudományág területén, minden intézetben megfelelő magas szinten érvényre juttatni.

Az Osztályvezetőség tagjainak aktivitása ez alatt a három év alatt az előző periódushoz képest jelentősen emelkedett. Alig van olyan osztályvezetőségi tag, aki ne vett volna részt egy-egy fontosabb kérdés megvitatásának előkészítésében. Ezzel sikerült elérni, hogy az Osztályvezetőség tagjai közelebbről megismerjék a hozzánk tartozó terület egy-egy fontos problémáját, emellett ilyen munkamegosztással több lényeges kérdést tudott az Osztályvezetőség időben megtárgyalni. Több esetben sikerrel vontunk be az Osztály tagjai közül nem osztályvezetőségi tagokat is a munkába.

Szólnunk kell itt osztályülésünk tevékenységéről is. A három éves periódus alatt törekedtünk arra, hogy az osztályülések napirendjére az előző évekhez képest több fontos kérdést tűzzünk. Ha ebben a vonatkozásban értünk is el eredményt, meg kell állapítanunk, hogy a kívánt mértékben nem sikerült rendszeressé tenni osztályüléseinket és nem tudtuk megoldani az Osztály tagjainak egyenletes tájékoztatását sem.

Úgy véljük, hogy az Osztályvezetőség által ennek a kérdésnek a megvizsgálására kiküldött bizottság javaslatai, a legutóbbi Osztályülés vitája és határozata segítséget nyújt a megválasztandó Osztályvezetőségnek ilyen irányú tevékenysége továbbfejlesztésében is.

Az Osztályvezetőség munkájában e három év alatt érezhetővé vált, hogy a közvetlen irányító tevékenységből adódó feladatok nagysága és nagy száma mellett munkája színvonalának emelésében, hatékonyságának fokozásában egyre inkább gátlólag hat az Osztályhoz tartozó tudományágak nagy száma és sokfélesége.

Az Osztályvezetőség javaslata alapján az Elnökség is magáévá tette azt

a gondolatot: meg kell vizsgálni a társadalomtudományok elhelyezkedését az Akadémián belül és előkészíteni a társadalomtudományoknak az akadémiai osztályok közötti más elosztását. Ennek megvizsgálását és a szervezeti változtatások mielőbbi végrehajtását sürgetően írják elő azok a követelmények is, amelyek az elmúlt hónapokban a közgazdaságtudomány, az állam- és jogtudomány és a filozófia művelőinek aktívaülésein fogalmazódtak meg a tudományok irányításának, koordinálásának, a gyakorlattal való kapcsolatának megjavítása érdekében. Remélhetőleg az idei közgyűlés — ahogy erre az Elnökség beszámolója is utalt — közelebb hozza ebben a vonatkozásban a konkrét tervek kialakításának és megvalósításának idejét.

2. Bizottságaink tevékenységéről

A tudományáganként szervezett bizottságok (melyeknek neve korábban Főbizottság volt), jelentős szerepet töltenek be Osztályunk életében és több éves munkájukra visszatekintve megállapítható, hogy feladatukat általában eredményesen oldották meg.

Az utóbbi években a bizottságok munkájában egyre több helyet foglalt el a tudományágban folyó kutatások koordinálása, a tudományterület elméleti, módszertani kérdéseinek megvitatása, továbbá az Akadémia által támogatott kutatások ellenőrzése és irányítása. Ha bizottságaink munkájában szervezettség és színvonal tekintetében vannak is különbségek, azokat a feladatokat amelyek az Akadémia szervezetén belül jelentkeztek, egyre jobban sikerült megoldaniuk. (Pl.: az Akadémia által anyagilag támogatott tanszékeken és más intézményekben folyó kutatási tervek és kutatási jelentések véleményezése, az anyagi támogatási keretek elosztása, az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás tervezése, figyelemmel kísérése, konferenciák, munkaértekezletek szervezési és tartalmi előkészítése, tudományos társaságok működésének figyelemmel kísérése és támogatása stb.)

Nem alakult ki ilyen egyértelműen és világosan a bizottsági munkának az a gyakorlata és módszere, ahogyan az országos elvi tudományirányító hatáskörüket kell betölteniök. E hatáskörükben a bizottságoknak jelentős koordináló szerepük is van. Nemcsak az országos távlati kutatási terv fő feladatait szolgáló kutatások koordinálásában kell közreműködniök, hanem az egész tudományág kutatásának koordinálásában is. Emellett segíteniök kell tevékenységükkel a tudományágban működő akadémiai intézmények és az Akadémián kívüli intézmények kutatómunkájának összehangolását, az intézmények közötti együttműködést és munkamegosztást. A bizottság ezen országos elvi tudományirányító hatáskörébe tartozik az egész tudományág folyóiratainak, könyvkiadásának és dokumentációjának figyelemmel kísérése, a tudományág nemzetközi kapcsolatainak ápolása, továbbá a tudományos képzés, a tudományágat művelők fejlődésének elősegítése. Ugyancsak a tudományág

fejlődése szempontjából igen fontos az a feladatkör, amit a bizottságnak az elvi, módszerbeli kérdések és egyes tudományos eredmények megvitatása útján kell megoldania.

Ha a bizottságoknak ezt az utóbbi, országos elvi tudományirányító tevékenységét vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy e tekintetben bizottságaink egy részénél két tényező okozott az elmúlt években bizonytalanságot és megtorpanást. Az egyik az országos távlati kutatási terv fő feladatait koordináló bizottságok létrehozása: ennek következtében azokban az esetekben, amikor a tudományági bizottság egyben a koordinációs bizottság feladatkörét is betöltötte, természetes módon a fő feladat körébe eső kutatások gondozása került a bizottság tevékenységének középpontjába és átmenetileg háttérbe szorult a fő feladaton kívül eső kutatások figyelemmel kísérése és szervezett, tervszerű befolyásolása. Azokban az esetekben pedig, mikor a koordinációs bizottság nem volt azonos az akadémiai bizottsággal, a megváltozott helyzetben az akadémiai bizottság nem találta meg a koordinálásban betöltendő hatáskörét, feladatát.

A másik körülmény, amelyik a bizottságok elvi irányító, befolyásoló tevékenységét kisebbítette, az a tény, hogy 1962. őszétől fokozatosan csökkent azoknak az egyetemi tanszékeknek és intézményeknek a száma, amelyek a céltámogatáson keresztül közvetlen kapcsolatban voltak az akadémiai bizottságokkal és céltámogatott témáik jóváhagyása, a témákban folyó kutatás ellenőrzése a jelenleginél lényegesen nagyobb lehetőséget biztosított egy széles körben folyó kutatási tevékenység áttekintésére és irányítására. A változás mértékét jellemzi, hogy míg 1959-ben az Osztály 59 tanszéket és intézményt részesített támogatásban, 1962-ben már csak 24-et, 1963 óta pedig számuk 16-ra csökkent.

Az átmeneti elbizonytalanodás után, különösen 1963. folyamán, több bizottságunkban megindult a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó módszerek kialakítása a tudományos kutatás hatékonyságának növelése, a tudományág gyorsabb ütemű fejlődése szempontjából oly fontos koordinációs feladatok ellátására. Pl. a Filozófiai Bizottság megkezdte a saját fő feladatán kívül eső, az országos távlati kutatási terv más fő feladataihoz tartozó filozófiai kutatásoknak, továbbá a távlati kutatási terven kívül eső filozófia-történeti, etikai és esztétikai kutatásoknak felmérését. Ugyancsak e feladatköréből kiindulva határozta el a Történettudományi Bizottság a távlati kutatási tervben nem szereplő történettudományi kutatások perspektivikus tervének összeállítását.

A bizottságok elvi irányító tevékenységének növeléséhez viszonylag kedvező feltételekkel rendelkezik a Régészeti- és a Művészettörténeti Bizottság. Részben a távlati kutatási terv tudományágukat érintő fő feladatában a régészettudományra, ill. a művészettörténetre annyira általánosságban történt a feladat-megjelölés, hogy az gyakorlatilag magában foglalja az országban folyó

valamennyi jelentősebb kutatást, így a koordinációs bizottságon keresztül lehetőség nyílik minden kutatás áttekintésére és befolyásolására. Másrészt a régészeti kutatásokat egyetemi tanszékeken és múzeumokban jelentős anyagi eszközökkel támogatja az Akadémia, így közvetlen irányítást is gyakorol.

A koordinálás szempontjából speciális helyzetet foglal el bizottságaink között a Pedagógiai Bizottság, ahol ezt a feladatot olyan körülmények között kellene megoldania a bizottságnak, hogy nem rendelkezik akadémiai kutató bázissal, még támogatott tanszékkel sem, s ugyanakkor nemcsak, hogy a koordinációs bizottság nem azonos a Pedagógiai Bizottsággal, hanem még ennek a fő feladatnak az irányítása sem tartozik az Akadémiához. Ily módon a Pedagógiai Bizottság kutatási terveket koordináló tevékenységet nem tud közvetlenül — csak áttételesen, indirekt módon — kifejteni.

Ami az Állam- és Jogtudományi és Földrajztudományi Bizottság koordináló, elvi irányító tevékenységét illeti: viszonylag kis erőfeszítéssel megteremthetők annak a feltételei, hogy — a Filozófiai Bizottsághoz hasonlóan — munkájukat ebben a vonatkozásban is eredményessé tegyék.

Igen nehéz, bonyolult feladatot kell az országos elvi irányítás, koordinálás terén megoldania a Közgazdaságtudományi Bizottságnak. Mint ismeretes, az Osztályhoz tartozóan öt koordinációs bizottság működik a közgazdaságtudomány területén, emellett a távlati kutatási terv több más főfeladatának keretében is folynak közgazdasági kutatások. Bár a közgazdaságtudományi kutatások igen kiterjedtek, nehezen áttekinthetőek, mégis a fejlődés szempontjából elengedhetetlenül szükséges, hogy a Közgazdaságtudományi Bizottság kidolgozza azt a módszert, amely biztosítja a Bizottság számára az országban folyó jelentős közgazdaságtudományi kutatások áttekintését és így lehetőséget nyújt e kutatások koncentrálására, befolyásolására, elvi irányítására.

Kezdeti előnnyel indult a Szociológiai Bizottság e tekintetben és rövid hároméves működése alapján sikeresen oldotta meg egyáltalán nem könnyű feladatát. (A témák szakmai koncentrációjában nagy segítséget jelentett, hogy a történelmi materializmus témakörében folyó kutatások koordinálását teljes egészükben a 72. sz. fő feladatot gondozó Filozófiai Bizottság vállalta magára.)

Az akadémiai bizottságok jelentős szerepet töltenek és tölthetnek be tudományáguk fontos elméleti, módszertani kérdéseinek megvitatásában, illetve e viták szervezésében, serkentésében, irányításában. Az elmúlt három esztendő alatt legtöbb hozzánk tartozó tudományban örvendetesen megszaporodtak az elméleti, az egész tudományágra, vagy annak jelentős részére kiható módszertani viták. Természetszerűleg a tudományos viták számának emelkedésével növekedett azoknak a fórumoknak a száma is, amelyek keretét adják ezeknek a vitáknak. Intézeteink egyre rendszeresebben tűznek napirendre külső szakemberek részvételével fontos elméleti, módszertani kérdéseket. Több folyóiratunk szerkesztőbizottsága is olyan fórummá válik, amelyen fontos elméleti, módszertani kérdések megvitatásával hasznosan segítik egyes tudományos

viták kibontakozását, illetve összegezését. (Filozófiai Szemle, Közgazdasági Szemle, Századok.) Általában hasznosan járultak hozzá egy-egy témakör elméleti, módszertani kérdéseinek tisztázásához e három év alatt megrendezett munkaértekezletek és konferenciák is.

Az alábbi kérdések körül bontakoztak ki jelentősebb viták: a relativitás elmélet és a quantummechanika filozófiai problémáiról, a formális és dialektikus logika viszonyának alapkérdéseiről, az etika egyes alapproblémáiról, az esztétikában elsősorban a realizmus fogalmáról a filozófia területén. Az állam- és jogtudományban az Intézet és a három egyetemi kar által az állam- és jogtudományok és a társadalmi gyakorlat címmel rendezett vitaülés említendő, amelyen egyrészt általában érintették a tudományág módszertani kérdéseit, másrészt az egyes jogágazatokon belül jelölték meg a vita elméleti, módszertani problémáit. A történettudomány területén kiemelendő a nemzeti kérdés körül kialakult széles körű vita, amely vitának a múlt évi nagygyűlés keretében rendezett osztályunk egyik előadása is fórumot jelentett. A pedagógia területén az oktatási folyamat korszerűsítése körül megrendezett vitát kell elsősorban megemlítenünk és a didaktikai-metodikai albizottságnak, valamint a nevelés-elméleti albizottságnak ebben a vonatkozásban is egyre eredményesebb tevékenységét. Az elmúlt három év alatt a Földrajztudományi Bizottság az elméleti, módszertani problémák tisztázása érdekében a Földrajztudományi Kutató csoporttal és a Dunántúli Tudományos Intézettel együttműködve jelentős munkát fejtett ki. E munka során olyan feladatokat kellett megoldania, mint a leíró jellegű geomorfológiai kutatások átalakítása, azoknak az új utaknak megkeresése, amelyekkel a geomorfológiai kutatások hozzájárulhatnak a gyakorlat igényeinek kielégítéséhez, továbbá a gazdaságföldrajzi alapkutatások olyan irányú kibontakoztatása, hogy azok, jellegük megőrzése mellett, segítsék a népgazdasági gyakorlatot, valamint a természeti földrajzi és a gazdasági földrajzi ágak komplex együttműködésének kialakítását. A viták eredményeképpen új utakra terelődött a hazai geomorfológiai kutatás, megteremtődtek a természeti és gazdasági földrajz együttműködésének feltételei és a földrajztudomány mindkét területén máris biztató eredmények születtek, melyek közül néhány figyelemre méltó nemzetközi elismerést is kiváltott.

A teljesség igénye nélkül itt felsorolt viták, vitaülések mutatják, hogy az utóbbi években e területen egyes tudományágak jelentős lépést tettek előre, ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy e viták megszervezésében, lebonyolításában csak részben volt szerepük bizottságainknak. Természetesen nem léphetünk fel azzal az igénnyel, hogy valamennyi jelentősebb elméleti, módszertani vita a bizottság szervezésében kerüljön megrendezésre, de ebben a tekintetben is kívánatos, hogy a bizottság át tudja tekinteni a szakma köreiben folyó jelentősebb vitákat és fontos kérdésekre ráirányítsa a figyelmet amellett, hogy törekszik évente egy-két igen fontos, a tudományág egészét érintő elvi-módszertani kérdés vitáját maga is megszervezni. Általánosságban felállíthatjuk

azt a követelményt bizottságaink elé, hogy tervszerűen törekedjenek a legfontosabb elvi-módszertani kérdések kidolgozására, illetőleg megvitatására. Mindez nem jelenti azt az igényt, hogy minden elvi-módszertani vita a bizottság irányítása mellett történjék.

Az Osztályvezetőség beszámolójában nem kívánunk részleteiben foglalkozni a bizottságok sokirányú és eredményes működésével, amit pl. a tudományág könyv- és folyóiratkiadásának fejlesztése, javítása érdekében tettek, vagy arra a szervező munkára, amelyet a nemzetközi kapcsolatok ápolása terén kifejtettek.

A hároméves tapasztalatok felhasználásával, bizottságaink munkájának megvitatása, fejlesztése érdekében szükségessé vált bizottságaink helyének, szerepének és feladatának pontosabb körvonalazása és munkájuk hatékonyságának növelése, valamint a bizottságok sokféleségének csökkentése és nem utolsó sorban tudósaink tehermentesítése érdekében bizonyos szervezeti változtatások megvalósítása is. E szervezeti változtatásoknál abból indulunk ki, hogy az akadémiai bizottság a tudományág legfelső tudományos fóruma, vagy ahogy az egyik elnökségi határozat megfogalmazta: „a bizottságok az osztályok tudományos alapszervei". Egyik legutóbbi osztályülésünk az Elnökség útmutatásának megfelelően, figyelembevéve a bizottságok elnökeinek, titkárainak, az intézetek igazgatóinak javaslatait, tervet dolgozott ki az Osztályhoz tartozó területen működő különböző bizottságok összevonására, egyszerűsítésére. E terv kialakításánál abból indultunk ki, hogy *lehetőség szerint egy bizottság, a tudományág akadémiai bizottsága lássa el vagy teljesen azonos összetételben a koordinációs bizottság és a tudományos tanács feladatait is, vagy ahol ez a tudományág sajátosságai miatt így nem valósítható meg, a koordinációs bizottság az akadémiai bizottság albizottságaként, az intézet tudományos tanácsa pedig a bizottság felügyelete alatt fejtse ki tevékenységét.* Folyóirataink szerkesztőbizottságainak jelentős részét is, amennyiben nem kifejezetten társulati folyóiratról van szó, szintén a bizottság felügyelete alá kívánjuk helyezni.

Bizottságainkról szólva külön említést kell tennünk az Osztályhoz tartozó kilenc koordinációs bizottság munkájáról. Anélkül, hogy tevékenységük részletes elemzésére vállalkoznánk, megállapíthatjuk, hogy az elmúlt év folyamán a bizottságok szervezetileg megszilárdultak, eredményesen működtek közre az 1964. évi kutatási tervek kialakításában. Ahhoz, hogy munkájukat jobban tudjuk segíteni és az eddigi tapasztalatok felhasználásával a szükséges szervezeti és személyi változtatásokat elő tudjuk készíteni, a következő hónapokban napirendre kell tűznünk a koordinációs bizottságok eddigi munkájának megtárgyalását.

3. Az intézetek munkájáról

Intézeteink hároméves fejlődését részleteiben nem ismertetjük, bár tevékenységük legtöbb területén a fejlődést szemléltetően kifejező eredmények jel-

zik. Szervezetileg megerősödtek, a nyugodt, egyre tervszerűbbé váló intézeti munka feltételei megteremtődtek és szinte valamennyi intézetünk gazdag tudományos termésre tekinthet vissza. Intézeteink fejlődésének csak a következő néhány jellemző vonását emeljük ki.

Intézeteink *tervező munkája* évről-évre javult. Nagy szerepe volt ebben azoknak a tervezési módszereknek, amelyeket az Akadémia az elmúlt évek során kialakított; segítettek az országos távlati kutatási terv kidolgozása során szerzett tanulságok és nem utolsó sorban az intézetek saját tervezési tapasztalatai. Egyre inkább az jellemző intézeteink tervező munkájára, hogy nem az esetlegesség, az egyéni ötletek összegezése jelenti a tudományos tervet, hanem a társadalmi szükségletből és a tudomány belső fejlődéséből következő feladatokat szem előtt tartva alakítják ki kutatási témáikat. Ebben a vonatkozásban is kedvezően éreztette hatását a távlati kutatási terv elkészítése, valamint intézeteink és a gyakorlat kapcsolatának szorosabbá válása. A tervezés javulását mutatja az a tény is, hogy jelentősen csökkent azoknak a határidő túllépéseknek a száma, amely a tervezési tapasztalatlanságból eredt. Általában megállapítható, hogy intézeteink kutató munkája a kollektívabb formák felé halad. A Közgazdaságtudományi Intézetben — amint erre már utaltunk — témakollektívák alakultak, amelyek a kutatási erők koncentrálását, a kitűzött feladatok gyorsabb megoldását és a téma sokoldalúbb kutatását segítik elő. Lényegében hasonló módon indult meg a munka a Szociológiai Kutató Csoportban is. Ezt a formát igényelték a Régészeti Kutató Csoportban a topográfiai munkálatok és a dunakanyari ásatások.

A tervezés jobbátételére a Közgazdaságtudományi Intézet a múlt évben már másodízben készített többéves kutatási tervet. Ez a módszer alkalmasnak látszik arra, hogy átgondoltabbá, tervszerűbbé tegye a munkát és elősegítse a kutatási erők koncentrálását. Az intézeti munka szervezettségének általános növekedése mellett is ki kell emelni azt a kedvező változást, ami ezen a téren az utolsó években a Földrajztudományi és a Régészeti Kutató Csoport munkájában bekövetkezett.

Intézeteink fejlődését mutatja tudományágukban elfoglalt helyük és szerepük. Általában megállapítható, hogy intézeteink munkájukkal, eredményeikkel egyre nagyobb tekintélyre tettek szert és tudományáguk legtöbb területén központi helyet foglalnak el. A távlati kutatási terv végrehajtásában elfoglalt helyük eredményeképpen tovább nőtt szerepük és befolyásuk a kutatásban és a kutatómunka koordinálásában. Valamennyi intézetünk vagy egy feladatnak, vagy több témacsoportnak koordináló intézménye lett, több intézetünk egy-egy fő feladat koordináló bázisa.

Intézeteink kapcsolatai a rokon intézményekkel, egyetemi tanszékekkel az elmúlt évek alatt tovább szövődtek. Ezek a kapcsolatok lehetővé teszik a kutatási feladatok megosztását, illetőleg összeegyeztetését, egyes témák megoldásában az erőknek még jobb koncentrálását. A javulás ellenére e téren

még vannak tennivalók; hogy csak néhány példát említsünk: javítani kell a Történettudományi Intézetnek több egyetemi tanszékkel, több intézetünknek a Pártfőiskola rokon tanszékeivel, a Régészeti Kutató Csoportnak a múzeumokkal való kapcsolatát.

Nem ilyen kedvező a kép más tudományágak kutatóintézeteivel való együttműködés tekintetében. Ezek a kapcsolatok a legtöbb esetben esetlegesek, alkalomszerűek. Még leginkább a Közgazdaságtudományi Intézetnek van szorosabb kapcsolata a Matematikai Intézettel, a Számítástechnikai Központtal és a Földrajztudományi Kutatócsoportnak a VITUKI-val, az Állami Földtani Intézettel.

Úgy gondoljuk, nem kell külön ezen a helyen hangsúlyoznunk, hogy milyen hasznos volna, ha a társadalomtudományok művelői „belülről" megismernék egymás munkáját, tájékozódnának kutatási terveikről, eredményeikről, nem beszélve azoknak a problémáknak kutatásáról, amelyek komplexitásuknál fogva eredményes megoldásukhoz eleve megkövetelik a különböző társadalomtudományok összehangolt közreműködését. Az Osztályvezetőségnek, intézeteinknek ezt az együttműködését kialakítani, szervezetté tenni: egyik legfontosabb feladata.

Nemcsak közvetlenül az intézet tudományos munkájára, hanem az egész tudományág fejlődésére kihat az a tevékenység, amit intézeteink a tudományág elméleti kérdéseinek tisztázásával, új kutatási módszerek kidolgozásával, új kutatási irányok meghonosításával végeznek. Az alkotó munkának kedvező általános légkör mellett ennek a tevékenységnek kibontakozásában egyre nagyobb szerepet játszik az intézetek vezetőségének ilyen irányú tudatos törekvése. Az utóbbi három év alatt így szélesedett ki a matematikai módszerek alkalmazása a közgazdaságtudományban. Ennek elmélyítését szolgálta a Közgazdaságtudományi és a Matematikai Bizottság követendő kezdeményezése alapján együttesen rendezett ankét, amelyen megvitatták, hogy milyen intézkedésekkel lehetne a további egészséges fejlődést biztosítani.

Új módszerek alkalmazását jelenti a tervgazdálkodás mechanizmusának komplex kutatása, a jövedelmezőségnek a mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatásának vizsgálata kikérdezéses módszerrel. A Közgazdaságtudományi Intézetben arra irányul egy figyelemre méltó kísérlet, hogy a marxi reprodukciós sémák alkalmazásával, illetve továbbfejlesztésével vizsgálják és elemezzék az Egyesült Államok s ahhoz csatlakozóan a nyugat-európai kapitalista országok fejlődését. Egész jogtudományunk fejlődése szempontjából jelentős vállalkozásba kezdett az Állam- és Jogtudományi Intézet azoknak a tudományelméleti és módszertani kérdéseknek napirendre tűzésével, amelyek az állam- és jogtudománynak a társadalmi gyakorlat fejlesztésére irányuló tevékenységével vannak kapcsolatban. Ugyancsak az Állam- és Jogtudományi Intézet tett kezdeményező lépéseket a jogösszehasonlító jellegű tevékenységnek a magyar

jogtudományba való bevezetésére. Az Intézet az elsők között volt, amelyik bevezette kutatásaiba a szociológiai módszerek alkalmazását.

Itt kell megemlítenünk azokat a tudományos ülésszakokat, amelyeket a Filozófiai, Közgazdaságtudományi és a Történettudományi Intézet rendezett az SZKP XXII. kongresszusa után abból a célból, hogy a kongresszus elméleti megállapításai fényében összegezze a tudományág feladatait, az elméleti kérdések, kutatási irányok és témakörök tekintetében.

A Szociológiai Kutató Csoport fennállásának első évében erőfeszítéseket tett nemcsak a konkrét szociológiai kutatási témák módszerének kialakítására, hanem a szociológiai kutatás egészét érintő metodológiai kérdések tisztázására, valamint a polgári irányok és módszerek bírálatára is.

Jelentős fejlődés következett be az elméleti és módszertani kérdésekkel való foglalkozás terén a Régészeti és a Földrajztudományi Kutató Csoportban. A Régészeti Kutató Csoport által szervezett és irányított elméleti munkaközösség hosszú évek után megindította a pezsgést régészettudományunk elvi és módszertani kérdései terén. A Földrajztudományi Kutató Csoport ilyen irányú tevékenységének eredményei közül legfontosabb az alkalmazott földrajz módszereinek kidolgozása, a természeti földrajzi tájértékelése, a geomorfológiai talajeróziós és a földhasznosítási térképezés bevezetése.

4. A tudományos minősítésről és a tudományos utánpótlásról

A tudományos minősítés szervezete, rendszere tekintetében az elmúlt év folyamán lényeges változást jelentett a tudományos minősítésről hozott törvényerejű rendelet és minisztertanácsi határozat. Az aspiránsképzés és a tudományos minősítés közvetlen irányítása és az ezzel kapcsolatos adminisztrációs munka az osztályok területéről a Tudományos Minősítő Bizottsághoz került, s jelenleg a gyakorlatban még nem alakultak ki azok a módszerek, amelyeken keresztül érvényesíteni lehet az Osztály kellő befolyását az aspiránsképzés és tudományos minősítés ügyeinek intézésében.

Így nem is érezzük feladatunknak, hogy a tudományos minősítés és az aspiránsképzés vonatkozásában részletesen foglalkozzunk az itt lévő problémákkal, de annál inkább szükséges a tudományos minősítés terén végzett hároméves munka tapasztalataiból néhány következtetést levonni.

Ha a számszerű eredményeket vizsgáljuk, megállapítható, hogy egyes tudományterületek káderképzésében jelentős előrehaladás történt és különösen a kandidátusok számának növekedése mutat kedvező képet. Ennek ellenére, több olyan hiányra is fény derül, amelyeket a Tudományos Minősítő Bizottságban és a TMB szakbizottságokban működő szakembereinknek különösen szem előtt kell tartaniok további munkájuk során. De természetszerűleg osztályvezetőségünknek, bizottságainknak és intézetvezetőinknek is mindent meg kell tenniök annak érdekében, hogy ezek a hiányosságok megszünjenek.

A tudományok doktorai számának alakulása

Tudományterület	1960-ban volt	Doktori fokozatot szerzett				Doktorok száma összesen 1963 végén
		1961	1962	1963	3 év alatt összesen	
Filozófia	3	—	—	—	—	3
Közgazdaságtud.	3	—	—	1	1	4
Állam- és jogtud.	5	1	2	1	4	9
Történettudomány	7	1	1	2	4	11
Régészet	2	—	1	—	1	3
Művészettört.	2	3	1	—	4	6
Földrajz	3	—	—	1	1	4
Pedagógia	—	1	—	1	2	2
Összesen	25	6	5	6	17	42

A kandidátusok számának alakulása

Tudományterület	1960-ban volt	Kandidátusi fokozatot szerzett				Kandidátusok száma összesen 1963 végén
		1961	1962	1963	3 év alatt összesen	
Filozófia	16	3	4	7	14	30
Közgazdaságtud.	53	23	16	27	66	119
Állam- és jogtud.	60	8	9	5	22	82
Történettud.	54	14	12	15	41	95
Régészet	13	3	2	2	7	20
Művészettört.	24	—	—	—	—	24
Földrajz	14	8	5	3	16	30
Pedagógia	10	3	1	4	8	18
Összesen	244	62	49	63	174	418

A számszerű emelkedés ellenére is igen kedvezőtlen képet mutat viszont a tudományok doktorainak száma. A kívánatos fejlődés megvédett disszertációkban megnyilvánuló jelei csak az állam- és jogtudomány és a történettudomány területén mutatkoznak meg és a művészettörténet területét nem számítva valamennyi többi területen e három év alatt sem sikerült megváltoztatni a kedvezőtlen helyzetet. Ha javít is a képen az utóbbi hónapokban elkészült és várhatóan még ez év folyamán benyújtásra kerülő doktori disszertációk száma, akkor is a vezető tudományos kutatók utánpótlásának biztosítása valamennyi akadémiai szervünk egyik legfontosabb feladata marad még az elkövetkezendő években.

Jóval kedvezőbb a kép a kandidátusok számának alakulása tekintetében. Különösen örvendetes a közgazdaságtudomány és a földrajztudomány területén megtett fejlődés, ahol a három év alatt minősített kandidátusok számának növekedésével több, mint kétszeresére nőtt a kandidátusi fokozattal rendelkező szakemberek száma. Viszonylag gyors ütemben fejlődött ebben a

vonatkozásban a történettudomány is. A növekedés ütemét illetően kedvező a kép a filozófia és a pedagógia területén is, ahol csaknem megduplázódott három év alatt a kandidátusok száma. Ha lassúbb ütemben is, de folytatódott a fejlődés az állam- és jogtudomány területén és a régészettudományban elért növekedést is a tudományterület káderhelyzetét tekintve lényegesnek értékelhetjük. Nyugtalanító a kép a művészettörténet területén, ahol a három év alatt nem került sor kandidátusi disszertáció megvédésére, amit csak az enyhít, hogy az elmúlt években sikerült ezen a területen az aspiránsok számát növelni és remélhetőleg még az év folyamán több kandidátusi disszertáció benyújtása és megvédése változtat a jelenlegi helyzeten.

Amikor a számszerű eredményekről beszámolunk, úgy érezzük igen fontos hangsúlyozni, hogy szakembereink egyik legfontosabb feladata közreműködésükkel elősegíteni, *hogy a számszerű növekedés ne menjen a színvonal rovására és a minősítés, aspiránsképzés során kifejtett tevékenységüket nagy tudományos igényességgel végezzék.*

Ami intézeteink szakember-képző munkáját illeti — ahogy arra múlt évi osztályvezetőségi beszámolónkban is utaltunk — hármas feladatot kell megoldani. Tervszerűen, sokoldalú támogatással segíteni kell a kutatók szakmai, ideológiai fejlődését; más munkaterületre kell irányítani azokat az intézeti dolgozókat, akik nem bizonyultak alkalmasnak tudományos munkára és végül szervezett formában biztosítani kell az utánpótlást.

Több intézetünkben az elmúlt évek alatt világossá vált, hogy a szakember igény egy részének kielégítése legeredményesebben úgy biztosítható, ha az intézetek saját maguk nevelik kezdő, az egyetem elvégzése után közvetlenül vagy egy-két év múlva az intézethez kerülő fiatal szakemberekből kutatóikat. Az Elnökség által megvalósított gyakornoki rendszer bevált, azonban megítélésünk szerint csak a rendelkezésre álló keretek szélesítésével tudná hathatósan segíteni intézeteink kádernevelő munkáját.

Tudományszervező és tudományirányító munkánk eredményesebb vitele megkívánja, hogy bizottságaink, szerkesztő bizottságaink munkájába, társaságaink funkcióiba az eddigieknél nagyobb számban vonjunk be tehetséges fiatalabb szakembereket. Ez nemcsak szervező munkával jelenleg sok esetben túlterhelt vezető tudósaink tehermentesítését segíti elő jobb munkamegosztás megvalósításával, hanem hozzásegíti fiatalabb szakembereinket a szakma tudománypolitikai, szervezési kérdéseinek megismeréséhez, ami egyéni fejlődésükre is kedvezően hathat.

5. Az Osztály nemzetközi kapcsolatainak alakulása

Nemzetközi kapcsolataink fejlődésének érzékeltetéséhez mindenekelőtt néhány statisztikai adatra kívánunk utalni. A beszámolási időszakban összesen 321 kiutazást biztosítottunk az Osztályhoz tartozó tudományterületek

kutatói és egyetemi oktatói számára. A beszámolási időszakot megelőző három évben ez a szám 250 volt.

1961—63. között 340 külföldi tudós járt Magyarországon akadémiai meghívásra, illetve más keretben társadalomtudományi érdeklődéssel a megelőző három év alatt 270 vendégével szemben.

1961-ben 23, 1962-ben 21, 1963-ban 46, összesen 90 nemzetközi tudományos rendezvényen képviseltette magát az Osztály; míg a korábbi három évben 56-on.

A beszámolási időszak alatt a II. Osztály 11 hazai nemzetközi rendezvényt rendezett, az előző három év hat konferenciájával szemben. (A 11 rendezvény megoszlása: 1961-ben volt 1 művészettörténeti munkaértekezlet, 1 történész konferencia a reneszánsz és a reformáció problémáiról, valamint a jogtudományi intézetek igazgatóinak budapesti tanácskozása; 1962-ben az Osztály egy termelőszövetkezeti jogi tudományos munkaértekezletet, egy földrajzi konferenciát, egy pedagógiai munkaértekezletet szervezett, valamint a Földrajztudományi Bizottság útján szervezője volt az UGI Nemzeti Atlaszok Bizottsága budapesti ülésének; 1963-ban az Osztály keretében megrendezésre került a IV. Nemzetközi Szláv Régészeti Szeminárium, a Tabula Imperii Romani munkaértekezlet, egy filozófiai munkaértekezlet, valamint az UGI keretében folyó INQUA Európai Térképmunkálatok Bizottságának budapesti ülése.)

A statisztikai kép nemzetközi kapcsolataink ütemének kb. 20—30%-os fejlődését mutatja. A számszerű fejlődés mellett utalnunk kell arra a jelenségre, amelyet a nyugati országok tudományos intézményeivel, szakembereivel való kapcsolatok kiszélesedése jelent. A ma már hagyományossá vált szocialista akadémiákkal kialakult baráti együttműködés mellett különösen 1963-ban lényegesen megnőtt kapcsolatunk a tőkés országok tudományos életével. Az 1963. évi 119 kiutazás 1/3-a, összesen 40 kiutazás nyugati országokra esett.

Ha nemzetközi kapcsolataink alakulását általánosságban és érdemben akarjuk jellemezni, a következőkre lehet rámutatni: a szocialista akadémiák közti egyezmények továbbfejlődtek, a közös kutatási témák vonalán előrehaladás tapasztalható. Létrejött egyes kérdéseknek többoldalú akadémiai együttműködésben való realizálása; a II. Osztály két ilyen fontos témában érdekelt: A szocialista világrendszer fejlődésének törvényszerűségei című közgazdaságtudományi, illetve a Nagy Októberi Szocialista Forradalom története című történettudományi többoldalú közös kutatási témában. Kialakulóban vannak kapcsolataink jugoszláv tudományos intézményekkel. A közös kutatási témák számát csökkentettük és igyekeztünk olyan témákat az egyezményekbe felvétetni, amelyek mögött valójában van közös tevékenység. E területen az érdemi munka elsősorban az intézetekre hárul.

Az intézetek közötti közvetlen kapcsolatok elmélyülése eredményezheti a közös kutatási témákban való szoros együttműködést és a kutatás eredmé-

nyességét. Az intézetek közötti sokoldalú együttműködést jól szolgálják azok a megbeszélések, amelyeket időszakonként a jogtudományi és a közgazdaságtudományi intézetek rendeznek nemzetközi szinten. Pl. az idén kerül sor a KGST keretében szervezett közgazdasági kutatóintézetek igazgatóinak értekezletére. Történettudományi vegyes bizottságainknak csak részben sikerült kialakítani azt a szerepkört, amelynek betöltésével hatékonyabbá tudnák tenni a két ország történészeinek együttműködését.

Úgy gondoljuk, hogy a szocialista országok tudományos életével kialakult kapcsolataink tartalmasabbá váltak, több tudományágban jelentős előrelépés történt e kapcsolatok érdemibbé tételére, de azt is megállapíthatjuk, hogy a meglévő kereteink nyújtotta lehetőségeket nem aknáztuk ki kellő mértékben.

A tőkés országok tudományos életével való kapcsolatunk fejlődésének alapja, hogy egyrészt bizonyos relációkban (például Franciaország) jelentős tudományos szervekkel akadémiai egyezmény jött létre (egyszemélyes tanulmányút cserére is), illetőleg, hogy másrészt a kormányközi kulturális kiutazási keretek növekedtek és ezekből részesült az eddigieknél nagyobb mértékben az Osztály Egyesült Arab Köztársaság, Görögország, Anglia). Növelték a kiutazási lehetőségeket, a kapcsolatok fejlesztését a római magyar intézet, valamint a bécsi Collegium Hungaricum keretében szervezett kiutazások. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy mindkét esetben lényegesen elmaradnak lehetőségeink az égetően jelentkező igényekhez képest.

Nemzetközi kapcsolataink fejlődése elősegítette a magyarországi társadalomtudományok eredményeinek szélesebb nemzetközi körben való ismertebbé válását és ez magával hozta több vonatkozásban eredményeink elismerését is. Az utóbbi, nevezetesen a nyugati államok tudományos életének elismerő érdeklődése a következőkben is kifejezésre jut. Megnövekedett az előadások tartására szóló meghívások tudósaink külföldi publikációinak száma, hazai kutatókat több jelentős külföldi, illetve nemzetközi intézmény ösztöndíjban részesít és külföldi szereplésük a nyugati tudományos szervek részéről is elismerést vált ki. Nemzetközi kongresszusokon a magyar küldöttségek szereplése általában eredményes, a kongresszusokon viszonylag nagy számban főreferátumokat és korreferátumokat tartanak; számottevően megnövekedett a tőkés államokból érkező tudományos szakemberek, kutatók száma, magyarországi tartózkodásuk, nyilatkozataik a magyar tudománynak többnyire őszinte elismerését jelentik.

Nemzetközi kapcsolataink fejlődését jelzi, hogy az elmúlt három év alatt kiépítettük tagságunkat az UNESCO néhány jelentős társadalomtudományi egyesületében, részben testületi, részben egyéni tagság formájában. (Nemzetközi Jogtudományi Egyesület, Nemzetközi Közgazdasági Társulat, Nemzetközi Szociológiai Egyesület, az UNESCO támogatásával működő bécsi Társadalomtudományi és Koordinációs Központ.)

Nemzetközi kapcsolataink fejlődésében nagy szerepet játszhat az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottságával és a Kulturális Kapcsolatok Intézetével való egyre szorosabbá váló együttműködésünk.

Mint már jeleztük, az Osztályvezetőségnek meg kell vizsgálnia a közeljövőben a közös kutatási témákban folytatott kutatások eredményeit, az együttműködés tapasztalatait, és kialakítani ezek ismeretében a legcélszerűbb formákat. A szocialista államok közötti tudományos együttműködés formáit illetően törekednünk kell a jelenlegiek fejlesztése mellett újabb formák kialakítására. (Mint pl. a közös régészeti ásatások megszervezése.)

6. Az Osztály könyvkiadási tevékenységéről

Az Osztálynak az Akadémiai Kiadónál 1961-ben 31, 1962-ben 38, 1963-ban pedig 35 kiadványa jelent meg. A kiadványok száma tehát az 1962. évi emelkedés után 1963-ban csökkent, holott az lenne a kívánatos, hogy állandóan és fokozatosan emelkedjék.

A művek tudományágak közötti évszerinti megjelenését a következő táblázat mutatja:

Kimutatás

a II. Osztály 1961—63. évi könyvkiadási tevékenységéről tudományágankénti bontásban

Tudományterület	1961	1962	1963	Összesen
Filozófia	6	3	4	13
Közgazdaságtudomány	1	7	2	10
Állam- és jogtudomány	1	7	4	12
Történelem	17	15	14	46
Régészet	3	3	6	12
Művészettörténet	—	1	3	4
Pedagógia	2	2	1	5
Földrajz	1	—	1	2
Összesen	31	38	35	104

Az 1961. és 1962. évi kiadványok közül 1—1 társadalomtudományi kismonográfia volt, Nemes Dezsőnek A népi Magyarország 15 éves fejlődése, valamint Erdey Grúz Tibornak Anyag és mozgás c. munkái. 1963-ban ilyen kismonográfia nem jelent meg. Az Osztálynak ez a kiadványsorozata számszerűleg tehát nem felelt meg a hozzáfűzött várakozásnak.

A megjelent művek számát még leginkább a történettudomány területén találhatjuk viszonylag kielégítőnek, bár a folyamatos csökkenés aggodalomra ad okot. — A filozófia terén látszólag megfelelő a számszerű eredmény, figyelembe kell azonban venni, hogy a 13 megjelent mű közül 8 fordítás volt. Itt is feltűnő, hogy az 1961-es eredményt sem 1962-ben, sem 1963-ban nem sikerült elérni. — A régészet eredményével számszerűleg elégedettek lehetünk, különö-

sen, ha tekintetbe vesszük, hogy 1963-ban kétszer annyi mű jelent meg, mint 1962-ben. Az állam- és jogtudomány, nem különben a közgazdaságtudomány területén 1961-ben csak 1—1 mű jelent meg. Ez a szám 1962-ben mindkét területen 7-re emelkedett, a növekedés azonban csak átmenetinek bizonyult. 1963-ban már 4-re, illetve 2-re csökkent a megjelent művek száma, ami kielégítőnek nem tekinthető. — A pedagógia terén összesen 5 mű jelent meg, amivel nem lehetünk megelégedettek. — A megjelent művészettörténeti művek száma ugyancsak nagyon csekély, az emelkedő irányzat azonban bíztató jelnek látszik. Legkevesebb földrajztudományi mű jelent meg: 1961-ben és 1963-ban 1—1 kötet. Ezek a számok nincsenek összhangban a tudományág fejlődésének eredményeivel.

Nézzük ezek után az utolsó három év akadémiai könyvtermését abból a szempontból, hogy miként oszlott meg a különböző műfajok között. A megjelent művek műfaji megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

Kimutatás

a II. osztály 1961—63. évi könyvkiadási tevékenységéről műfajonkénti bontásban

Tudományterület	Monográfia	Tanulmány-kötet	Értekezés	Fordítás	Segédlet	Forrás-közlés	Összesen
Filozófia	2	1	2	8	—	—	13
Közgazdaságtud.	—	4	6	—	—	—	10
Állam- és jogtud.	6	4	—	2	—	—	12
Történelem	20	5	12	—	1	8	46
Régészet	6	1	4	—	1	—	12
Művészettörténet	1	1	—	—	1	1	4
Pedagógia	1	3	—	—	—	1	5
Földrajz	2	—	—	—	—	—	2
Összesen	38	19	24	10	3	10	104

A megjelent monográfiák számával nem lehetünk elégedettek, még kevésbé megoszlásukkal a 8 tudományág között. Legtöbb monográfia a történettudomány terén jelent meg, több mint 50%-a a megjelent monográfiáknak és közel 50%-a a megjelent történelmi műveknek. Viszonylag kielégítőnek tekinthető a régészeti és az állam- és jogtudományi monográfiák száma is, nemkülönben arányuk a tudományágak területén megjelent művek számához. A többi tudományág monográfiatermése gyengének mondható. Vonatkozik ez elsősorban a közgazdaságtudományra, amelynek egyetlen monográfiája sem jelent meg az Akadémiai Kiadónál. A művészettörténetet és a pedagógiát csak 1—1, a filozófiát és a földrajzot pedig 2—2 mű képviseli három év monográfiái sorában.

A monográfiákat nem pótolják ugyan, de részben kiegészítik a tanulmánykötetek és az önállóan megjelenő értekezések. E műfajokban az utóbbi

években határozott fejlődés állapítható meg. A földrajzot kivéve nincs egyetlen tudományág sem, amelynek tanulmánykötete ne jelent volna meg. A már korábban megindított magyar és idegen nyelvű történelmi értekezések sorozata után magyar nyelvű értekezéssorozatot indított a közgazdaságtudomány és a régészet, idegen nyelvűt a régészet és a filozófia. Kívánatos, hogy a többi 4 tudományág is indítson értekezéssorozatot, kisebb monográfiák megjelentetése céljából.

Fordítások elsősorban a filozófia, kisebb számban az állam- és jogtudomány területén jelentek meg. A többi tudományágnak, elsősorban a közgazdaságtudománynak is vannak olyan alkotásai, amelyeket érdemes lenne magyar fordításban az Akadémiai Kiadónál megjelentetni.

Sajnálatosan alacsony a megjelent tudományos segédletek és a forrásközlések száma. Még sajnálatosabb, hogy 1963-ban e két műfajban csak egyetlen mű jelent meg. Lesznek ugyan egyesek, akik a tényt az akadémiai könyvkiadás sikerének könyvelik el, nem véve tudomást róla, hogy a II. Osztályhoz tartozó tudományágak legtöbbjénél a fejlődés nélkülözhetetlen követelménye, hogy bizonyos tudományos segédletek és forráskiadványok ne sokszorosított formában, hanem nyomtatásban jelenjenek meg.

Sorra nézve a II. Osztályhoz tartozó tudományágat, az akadémiai könyvkiadás három évi eredményeit röviden a következőkben foglalhatjuk össze.

A filozófia terén tovább folyt a klasszikusok műveinek fordításban való közzététele: Aristoteles, Descartes, Feuerbach, Hegel és Vico egyes művei jelentek meg, megkezdődött továbbá az ókori kínai filozófusok munkáinak a publikálása. A mai polgári filozófusok közül Wittgenstein egyik műve jelent meg fordításban. Lefordították végül „A modern természettudományok filozófiai problémái" című szovjet tanulmánykötetet, amelynek nagy a jelentősége a marxista filozófia elterjesztése szempontjából a természettudományok művelői között. A fordításokhoz marxista igényű bevezetések és magyarázó jegyzetek készültek. Két eredeti monográfia jelent meg: Tamás Györgynek „Tudományos meghatározás", továbbá Jánossy Lajosnak és Elek Tibornak „A relativitáselmélet filozófiai problémái" című munkái. — A Studia Philosophica sorozatban 2 értekezés és 1 tanulmánykötet került idegen nyelven kiadásra.

A közgazdaságtudományt 4 tanulmánykötet és 6 értekezés képviseli az elmúlt három év akadémiai könyvkiadásában. A tanulmánykötetek száma is tulajdonképpen csak kettő, de idegen nyelven is megjelentek. Az egyik az életszínvonal mérésének, a másik az ágazati mérlegeknek a kérdéseivel foglalkozik. Az értekezések közül 4 az újonnan indult Közgazdasági Értekezések című sorozatban jelent meg. A közgazdaságtudománynak nagyobb teret kellene kapnia az akadémiai könyvkiadásban. Helyzetét és fejlődését az említett művek távolról sem tükrözik.

Az állam- és jogtudomány terén jelentős monográfiák jelentek meg Bihari Ottó, Eörsi Gyula, Kovács István, Nizsalovszky Endre, Szászy István és Welt-

ner Andor tollából. E monográfiák fontos kérdésekkel: az állami képviseleti szervek elméletével, a jogi felelősség alapproblémáival, a szocialista alkotmányfejlődés új elemeivel, a család jogi rendjének alapjaival, az európai népi demokratikus országok nemzetközi magánjogával, a szocialista munkaviszonnyal és a szocialista munkajoggal foglalkoznak. Jelentékenyen hozzájárulnak szocialista állam- és jogrendünk elméleti és gyakorlati megalapozásához.

Vonatkozik ez a tanulmánykötetekre is, amelyek közül kettő idegen nyelven jelent meg. Az egyik egy nemzetközi összehasonlító jogi kongresszusra készült, a másik az új magyar polgári törvénykönyvet elemzi. A magyar nyelvű tanulmánykötetek közül az egyik a termelőszövetkezetek megszilárdításának főbb jogi kérdéseivel, a másik a modern polgári jogelmélet bírálatával foglalkozik. Két állam- és jogtudományi munka fordítása is megjelent, az egyik Montesquieu: „A törvények szelleméről" című könyve, a másik a szovjet államjog kérdéseit tárgyaló kötet. Mindent egybevéve az akadémiai könyvkiadás is hűen tükrözte az állam- és jogtudomány sokoldalú, eredményekben gazdag fejlődését.

Mint már említettük, az akadémiai könyvkiadásban az elmúlt három évben a leggazdagabb a történettudomány termése volt. Összefoglaló igényű szintézis ugyan nem jelent meg, a 20 monográfia, az 5 tanulmánykötet és a 12 értekezés azonban egyaránt fontos kérdésekkel foglalkozott. — A 20 monográfia közül 4 egyetemes történeti tárgyú volt, 16 pedig a magyar történet fehér foltjainak felderítéséhez járult hozzá. Utóbbiak közül 7 feudális, 9 pedig polgári kori témát dolgozott fel. Ez a témaválasztás azt mutatja, hogy történetírásunk érdeklődése egyre inkább az újabb korszakokra irányul. Sajnálatos azonban, hogy legújabbkori, felszabadulás utáni témájú monográfia akadémia kiadásban nem jelent meg. A 16 magyar történeti tárgyú monográfia közül 7 politikai történeti témájú volt, 4 tudománytörténeti, 1 gazdaságtörténeti, 1 társadalomtörténeti, 1 jogtörténeti, 1 hadtörténeti és 1 helytörténeti. Amennyire örvendetes a historiográfiai monográfiák viszonylag nagy száma, annyira sajnálatos, hogy a gazdaság- és társadalomtörténetet csak 1—1 kötet képviseli. A 4 egyetemes történeti tárgyú monográfia közül 1 ókori, 1 feudális kori, 2 pedig legújabbkori témát dolgozott fel. A megjelent monográfiák túlnyomó többsége színvonalas, új eredményekben gazdag, elvi kérdéseket is felvető és tisztázó, módszertani szempontból is előremutató munka. Külön is ki lehet emelni Győrffy György Árpádkori helytörténeti művének első kötetét, Andics Erzsébetnek a Habsburgok és a Romanovok szövetségéről írt munkáját, amely idegen nyelven is megjelent, valamint Nemes Dezsőnek az 1919—21-es ellenforradalmi évekről szóló feldolgozását. Az 5 tanulmánykötet közül kettő a Dunántúli Tudományos Intézetben készült értekezéseket tartalmazza, 2 Budapest múltjával foglalkozik, 1 pedig német nyelven az Osztrák-Magyar Monarchia történetének különböző kérdéseivel. A 12 értekezés közül 2 egyetemes, 10 pedig magyar történeti tárgyú. Utóbbiak közül 4 feudális, 6 pedig polgári kori témát

dolgoz fel. — Nem lebecsülendő eredménye az utolsó három év akadémiai könyvtermésének 8 forráskiadvány és 1 levéltári ismertető leltár. A forráskiadványok közül 5 feudális, 2 pedig polgári kori. Kívánatos, hogy az Akadémiai Kiadónál több újabbkori forráspublikáció jelenjék meg. Sajnálatos, hogy 1963-ban egyetlen történelmi forrásközlés és tudományos segédlet sem jelent meg.

A régészeti kutatás eredményeit 6 monográfia, 1 tanulmánykötet, 4 értekezés és 1 tudományos segédlet képviseli az elmúlt három év akadémiai könyvkiadásában. A 6 mongoráfia közül 5, a 4 értekezés közül pedig 2 idegen nyelven jelent meg, jelezve a magyar régészet eredményei iránt megnyilvánuló nemzetközi érdeklődést. Az értekezések terjedelme eléri, sőt olykor meg is haladja a monográfiák határát. A monográfiák és az értekezések változatos témájúak. László Gyula munkája finnugor őstörténetünknek a szovjet földön található régészeti emlékeivel foglalkozik. A többi mű a magyar föld régészeti emlékeinek egy-egy részletét dolgozza fel. Kalicz Nándor és B. Kutzián Ida rézkori, Párducz Mihály hunkori, Csallány Dezső gepidakori, L. Kovrig Ilona avarkori, Török Gyula, Cs. Sós Ágnes szláv, Szőke Béla, Fehér-Éry-Kralovánszky pedig Árpád-kori leleteket ismertetnek munkáikban, illetve vonnak le belőlük következtetéseket. Régészeink általában törekszenek arra, hogy ne csupán adatokat közöljenek, hanem történelmi feldolgozást is nyújtsanak, egyes monográfiákban mégis túlzott méretű az adatközlés, aminek következtében a mű terjedelme is jóval nagyobb annál, amit a téma jellege és jelentősége indokol. A főváros régészeti emlékeiről közzétett Budapest régiségei című sorozatban újabb tanulmánykötet jelent meg. — Igen hasznos tudományos segédlet közölte a Közép-Duna-medence 1934—1959. évi régészeti bibliográfiáját, s tette teljesebbé, többoldalúvá az egészében sikeresnek mondható régészeti akadémiai könyvkiadást.

A művészettörténet terén távolról sem tud ilyen eredményeket felmutatni az akadémiai könyvkiadás. Egyetlen monográfia jelent meg, Baktay Ervin idegen nyelven kiadott kötete India művészetéről, ami azonban inkább ismeretterjesztő, mint tudományos jellegű munka. Legjelentősebb eredmény a Budapest műemlékei című sorozat II. kötetének a megjelenése volt, műemléki topográfiai leírásokkal. Az Esztergomi Keresztény Múzeum Képtáráról hasznos tudományos segédlet került kiadásra, ugyancsak hasznos forrásközlésnek tekinthető Budapest régi látképeit bemutató kötet.

Valamivel kedvezőbb, de korántsem kielégítő volt a helyzet a pedagógiai akadémiai könyvkiadás terén. Egyetlen monográfia jelent meg: Nagy Sándor könyve az oktatási folyamatra vonatkozó nézetekről. Ezen kívül mindhárom évben kiadásra került egy-egy nagyobb terjedelmű tanulmánykötet, s folytatódott Apáczai Csere János műveinek publikálása.

A földrajztudomány három évi termését két jelentős monográfia képviseli az akadémiai könyvkiadásban. Az egyik Borsy Zoltán könyve a Nyírség

természeti földrajzáról, a másik Mendöl Tibor nemzetközi viszonylatban is számottevő Általános településföldrajza. A tervezett kismonográfia sorozat megindulása 1964-re maradt.

A fenti számbavétel azt mutatja, hogy a II. Osztályhoz tartozó 8 tudományágban az akadémiai könyvkiadás 1961/63-ban jelentős eredményeket ért el ugyan, ezek az eredmények azonban még jelentékenyebbek lehettek volna, ha több tényező gátló hatása nem érvényesül. A fejlődést gátló tényezők részben az Akadémiai Kiadó, részben a tudományágak művelői és szervezői részéről jelentkeznek.

Az Akadémiai Kiadó nem tud és részben nem is akar kiadni minden olyan művet, amelynek megjelentetését a tudományágak művelői és szervezői szükségesnek tartják. A Kiadó kiadási lehetőségeinek határt szab az a körülmény, hogy a gazdaságosság szempontjait is figyelembe kell vennie, hogy csak annyi ráfizetéses munkát adhat ki, amennyinek a deficitjét más művek nyereségéből ellensúlyozni tudja. A tudományos kiadványok között nagyon kevés az olyan, amely nem ráfizetéses. A Kiadó joggal panaszolja, hogy a tudományágak művelői és szervezői az ilyen kiadványokat más vállalatokhoz viszik, s az Akadémiai Kiadótól azt kívánják, hogy azokat a munkákat jelentesse meg, amelyeknek kiadását más vállalat visszautasítja. Kétségtelen, hogy az Osztálynak jobban meg kell fontolnia, hogy milyen műveket javasol megjelentetésre az Akadémiai Kiadónál, magasabb követelményeket kell támasztania az ilyen munkákkal szemben, arra kell törekednie, hogy a legjobb művek az Akadémiai Kiadónál jelenjenek meg. Az is bizonyos azonban, hogy a jelenlegi könyvkiadási rendszer mellett még a magasabb követelmények érvényesítésével kiválasztott legjobb munkák kellő számú megjelentetése sem biztosítható az Akadémiai Kiadónál. Annak érdekében, hogy a tudományos könyvkiadás a tudományágak fejlődésével lépést tudjon tartani, a jelenlegi könyvkiadási rendszeren változtatni kell.

Sok panasz hangzik el az Akadémiai Kiadó ellen amiatt, hogy a könyvek túl lassan jelennek meg, hogy átfutási idejük túl hosszú. Erről azonban csak részben tehet a Kiadó. Legalább olyan mértékben hibásak a szerzők, akik nyomdába adásra alkalmatlan kéziratokat adnak le.

Az akadémiai könyvkiadás színvonalának emelése érdekében javítani kellene a könyvek lektorálási rendszerén. Jobb és szigorúbb lektorokra lenne szükség, s nem utolsó sorban arra, hogy a szerzők a lektori véleményeket még inkább figyelembe vegyék.

Helyes, hogy a Kiadó egyes műveket idegen nyelven jelentet meg. Helyes lenne azonban az is, hogy minden magyar nyelven megjelenő munkákhoz készüljön idegen nyelvű kivonat.

Helyes lenne, ha a Kiadó egyes művek példányszámát magasabban állapítaná meg, számolva a későbbi kereslettel is.

Az Osztálynak és az Akadémiai Kiadónak a jövőben még szorosabban

együtt kell működniök közös céljuk az akadémiai könyvkiadás mennyiségi és minőségi továbbfejlesztése érdekében. Ebben a munkában az eddiginél nagyobb részt kell vállalniok az Osztályhoz tartozó akadémiai bizottságoknak is.

8. Anyagi eszközeink alakulásáról

Anyagi eszközeink gyarapodásáról az alábbi táblázatok nyújtanak áttekintést:

Az Osztályhoz tartozó tudományterületek létszám és forintkeret előirányzatának alakulása az elmúlt 3 évben

I.

A) *Költségvetés*

Intézeti létszám 1960-ban 297 fő, 1963-ban 335 fő, növekedés 13%
1960-ban 11,934 eFt 1963-ban 15,474 eFt növekedés 26%

B) *Támogatás területén*

1. Az 1960. évi 17 fős tanszéki kutatók száma 1963. év végére 14 főre csökkent. —
2. Támogatás forintkeretének alakulása:
   1960. évben 661.000, 1963. évben 808.0000
   az emelkedés 147,000 Ft = 22%

C) *Beruházásból* az Osztály 1960—1963. évben összesen 1,560.000.— Ft-t kapott, amely teljes egészében a kutatóintézetek területén került felhasználásra.

Kimutatás

az intézeti létszám és forintkeret alakulásáról

Intézet	1960		1963		Emelkedés			
	fő	eFt	fő	eFt	fő	eFt	fő %	eFt
Állam- és Jogtud. Intézet	43	1582	46	1984	3	402	7.	25
Közgazdaságtud. Intézet	79	3108	82	3755	3	647	3,8	20
Történettud. Intézet	81	3024	84	3543	3	519	3,7	17
Földrajztud. Kut. Csop.	31	1315	37	1817	6	502	16,1	38
Filozófiai Intézet	23	847	28	1170	5	323	14,8	38
Régészeti Kut. Csop.	27	1517	31	1931	4	414	14,8	27
Szociológiai Kut. Csop.	—	—	11	538	11	538	—	—
Dunántúli Tud. Int.	13	542	16	738	3	196	23	36
Összesen	297	11934	335	15474	38	3540	létszám Ft	13% 26%

E számok a létszámfejlesztésben szerény növekedést (13%), a forintösszegek alakulásában 26%-os emelkedést mutatnak. A támogatás területén jelentkező 22%-os növekedést döntő részben az Afro-Ázsiai Kutató Csoport megszervezésére használtuk fel.

Az Osztály rendelkezésére bocsátott fejlesztési keret a kutatóbázis szerény kiszélesedését jelentette, azonban több vonatkozásban az anyagi eszközök növekedése lényegesen elmaradt az indokolt igényekhez képest. Három legnagyobb intézetünk esetében a létszámnövekedés évente 1 főt tett ki, ami nem tette lehetővé a szükségletnek megfelelő ütemben új kutatási irányok megindítását.

Annak ellenére, hogy az Osztályvezetőség több ízben felhívta az Elnökség figyelmét a társadalomtudományok fontosságára, illetőleg arra a változásra, ami a társadalomtudományi kutatás módszerében bekövetkezett (hogy ti. a legtöbb társadalomtudomány a konkrét társadalmi valóságot csak nagy anyaggyűjtéssel, feldolgozással tárhatja fel, ami az eddigieknél jóval jelentősebb költségkihatással jár) — nem sikerült anyagi eszközeink gyarapodását nagyobb ütemben biztosítani. A szükségletet a társadalomtudományok dotálása az elmúlt három év alatt nem követte és az anyagi eszközök gyarapodásának lassú üteme gátjává válik az új kutatási módszerek elterjesztésének, illetőleg fontos tudományos feladatok megfelelő időben való megoldásának.

Itt kell megemlítenünk azt a tényt is, hogy tulajdonképpen a Történettudományi Intézet és a Régészeti Kutató Csoport kivételével egyik intézetünk elhelyezése sincs perspektivikusan megoldva. Remélhetőleg a Várban rendelkezésre álló épülettömb pontos befogadóképességének ismeretében még ez év folyamán ki tudjuk dolgozni a távlati fejlesztési tervet is szem előtt tartva —, intézeteink elhelyezési tervét, amelynek megvalósításával a szűkös elhelyezésből adódó problémák nagy részét meg tudjuk oldani.

III.

Az elmúlt három év munkája mind a konkrét tudományos feladatok megoldása tekintetében, mind tudományszervező munkánkat illetően eredményes volt. Azonban a három év tapasztalataira visszatekintve az is világossá válik, hogy a társadalomtudományok művelőitől a társadalmi fejlődésünkből fakadó igények sürgetően megkövetelik a rendelkezésre álló anyagi és szellemi erőknek a legfontosabb feladatokra való fokozottabb koncentrálását, a lehetőségek jobb kihasználását.

Egyik fontos feladatunk: gazdasági, kulturális életünk fejlődését figyelemmel kísérve, a jelen társadalmi gyakorlatot elemezve, a felismert feladatok szerint alakítani tudományos terveinket. Azokat a kapcsolatokat, amelyek intézeteink, kutatóhelyeink jelentős részénél — sommásan fogalmazva — a gyakorlattal, a gyakorlati élettel kialakultak, tovább kell erősítenünk. Egyrészt, hogy a tudományág művelői minél pontosabban fogalmazhassák meg tudományos feladataikat, másrészt — és ebben a vonatkozásban még igen nagyok a tennivalóink, — hogy elősegítsék a tudományos eredmények felhasználását is.

A társadalmi tudat átalakításából adódó feladataink megoldása nemcsak azt jelenti, hogy határozott, tudományosan megalapozott érveken nyugvó bírálattal szálljunk szembe a szellemi életünkben jelentkező minden antimarxista nézettel — noha itt is igen sok a tennivaló — hanem azt is jelenti, hogy — túl a kritikán — marxista választ, megoldást adjunk a társadalmi fejlődésünk során felmerülő új problémákra. Ez a nagy feladat emeli ki a társadalomtudományok jelentőségét, de jelzi is egyben a társadalomtudományok művelőinek nagy felelősségét is. A hazai és nemzetközi méretekben folyó eszmei harc emellett azt is megkívánja e tudományok művelőitől — amint erre már bevezetőül utaltunk —, hogy egyre magasabb színvonalon, fokozottabban foglalkozzanak a különböző polgári irányzatok bírálatával. Az utóbbi években a filozófiában, a közgazdaságtudományban, állam- és jogtudományban, történettudományban megindult ilyen irányú eredményes tevékenységet tovább kell szélesíteni és hatékonyabbá kell tenni.

Ahhoz, hogy e fenti feladatokat eredményesen tudjuk megoldani, nemcsak tudományos intézményeink, munkatársaink nagyobb öntevékenységére, kezdeményezésére és aktivitására van szükség, hanem meg kell javítani irányító, szervező munkánkat is, az Osztályvezetőségtől bizottságaink vezetőin, intézeteink igazgatóin keresztül egészen a témakollektívák irányítóiig.

Osztályvezetőségünk véleménye szerint, amint a fentiekben már utaltunk erre, irányító munkánk magasabb szintre való emelésének elengedhetetlen feltétele a társadalomtudományok Akadémián belüli jelenlegi szervezeti kereteinek felülvizsgálása, illetőleg jobb szervezeti kialakítása. Azonban addig is, amíg erre sor kerülhet, az adott szervezeti kereteken belül is nyílik lehetőség munkánk jobbá tételére.

Úgy gondoljuk, hogy bizottsági rendszerünk szervezeti kérdéseinek tisztázásával, bizottságaink személyi összetételének bizonyos átalakításával megteremtődnek azok a szervezeti és személyi feltételek, amelyek lehetővé teszik Osztályunk tudományágon belül és a rokontudományok közötti koordináló munkájának magasabb szintre való emelését, az elért eredmények továbbfejlesztését.

Intézeteinkben a munka szervezettségének növelésével, az irányítás és ellenőrzés javításával feltárhatók és felhasználhatók azok a belső tartalékok, amelyek lényegesebb létszám fejlesztése nélkül is rövid időn belül továbbnövelhetik intézeteink tudományos eredményeit. Önmagukban azonban a szervezeti intézkedések nem hozhatják meg a várt eredményt. A társadalomtudományok előtt álló jelentős és felelősségteljes feladatok megoldásában csak akkor tudunk lényeges előrehaladást tenni, ha a társadalomtudományok művelői elsősorban konkrét tudományos eredményeikkel, de sokszor a fáradságos, nem egy esetben sok időt rabló szervező munkával is elősegítik azoknak a tudományos feladatoknak megoldását, amit szocializmust építő népünk joggal elvár a társadalomtudományok művelőitől.

AZ OSZTÁLYVEZETŐSÉGI BESZÁMOLÓ VITÁJA

Az Osztályvezetőség beszámolóját követő vitában felszólaltak: *Vayer Lajos* egyetemi tanár, a művészettörténeti tudományok doktora, *Weltner Andor* egyetemi tanár az állam- és jogtudományok doktora és *Ránki György* a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, a történelemtudomány doktora.

Vayer Lajos hozzászólásában a hazai művészettörténettudománynak egy központi aktuális kérdését emelte ki. Az Akadémia újjáalakulása után létrejött a II. Osztály Művészettörténeti Bizottsága, elkészültek a művészettörténet első majd további tudományos tervei, megindultak akadémiai periodikák: a Művészettörténeti Értesítő és az Acta Historiae Artium, utóbbi hazai tudománytörténetünkben az első idegen nyelvű nemzetközi publicitású folyóirat. A tudományterület hagyományos nagyérdemű intézményei, a múzeumok országos gyűjteményei és a műemlékek országos felügyelőségei ezidő óta tervszerű tudományos tevékenységüket az illetékes minisztériumok elvi politikai irányítása mellett az Osztály erkölcsi és anyagi támogatásával folytatják. A múzeumok szakkatalógusai és a műemlékek szaktopográfiái mint monumentális anyag-gyűjtemények publikáltattak és a múzeumi bulletinek, fóliák és évkönyvek számos értékes részleteredmény adat-anyagának közzétételével készítették elő azokat; mind ezekben a folyóiratokban, mind elsősorban az említett akadémiai periodikákban nagyobb történeti összefüggéseket egyre komplexebb metodussal feldolgozó terjedelmesebb tanulmányok is napvilágot láttak. Az eltelt másfél évtized alatt az egyetemes és a magyar művészettörténet területének monográfikus publikációi, egyes korszakok, iskolák, műfajok, mesterek, sőt egyes emlékek problematikáját tárgyaló monográfiáink is éppen ezeknek a széleskörűbb és mélyrehatóbb összefüggéseknek a kutatása szempontjából egyre figyelemreméltóbbakká váltak. Megjelent a magyar művészettörténet kis kétkötetes összefoglaló feldolgozása is ismeretterjesztő, az eddigi eredményeket összefoglaló és a további kutatásoknak iránytmutató célzattal. A szaktudomány elért fejlődési fokának szemléltetésére a további részletek ismertetése helyett szolgáljon tömören az akadémiai fokozatok jelenlegi helyzete: a napjainkban kutató munkát végző és tudományos eredményeit közzétevő kerek számban csaknem 200 művészettörténész közül a tudomány doktorainak és kandidátusainak száma: 30 (közöttük 6 doktor, 24 kandidátus).

Volt tehát végzett munka és van dolgozó kutató, amelyre és akire alapozható volt a művészettörténettudomány távlati kutatási terve, melyet az említett intézmények és a tíz esztendeje megújult budapesti egyetemi művészettörténész tanszék vezetőiből alakított bizottság elkészített, és mely szaktudományunk perspektíváját konkrét feladatok megoldásának kijelölésével irányítani hivatott. A művészettörténetnek Akadémiánk újjáalakulása óta elért eredményei tették indokolttá, hogy e távlati tervben — minden folyó és szükségszerűen folytatandó kollektív vállalkozás és egyéni iniciatíva teljes tiszteletbentartása mellett, — olyan jelentős témák teendői kerültek előtérbe, mint a magyar művészettörténet kézikönyvének és az egyetemes művészettörténet kézikönyvének egyre időszerűbb előkészítő munkálatai, továbbá a tudománytörténeti, a művészetelméleti és a művészettörténeti módszertani kutatásoknak a jelenleginél fokozottabb művelése. (A felszólaló ezután áttért művészettörténészeink aktuális problémájára.) Az Osztály előtt nem kell ismertetnünk a perspektívikus tervekkoordinációs kérdéseit, melyek többé-kevésbé rokon az Osztályhoz tartozó szaktudományok területén, és nem kell taglalnunk azt sem, hogy a kutatások központi feladatainak megoldására irányuló koncentráció szempontjából milyen hivatást töltenek be a szaktudományok akadémiai kutató intézetei. Nem lenne helyénvaló itt a tíznél több évvel ezelőtti mulasztások hánytorgatása és semmiképpen sem lenne indokolt ma az annakidején újjáalakult Akadémia részéről éppen a művészettörténettudomány fejlődése szempontjából megnyilvánult kedvező hatás kicsinylése. Azt azonban meg kell állapítanunk, hogy a szocialista államok tudományos akadémiái közül a Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia, Lengyelország akadémiáinak immár több mint tíz esztendő óta működik eleven és érdemes tevékenységet kifejtő művészettörténeti kutatóintézete. Kivételt csak a mi Akadémiánk képez, — akkor, amikor éppen az említett baráti országokkal egyetemben az egész Európa, sőt az egész világ művészettörténettudománya immár ugyancsak hosszú esztendők óta egyenrangúnak ismeri el, sőt nem egyszer példaképpen állítja konkrét publikációk esetében a kutatás elé a magyar szaktudományt. Szaktudományunk internacionális helyzetét egy példával kívánom illusztrálni — folytatta Vayer Lajos. A Magyar Tudományos Akadémia a jövő év tavaszára tervbevette Budapesten egy nemzetközi művészettörténeti konferencia megrendezését, amely az egyetemes reneszánsz és humanizmus kérdéseit elsősorban a közép- és kelet-európai művészet fejlődése szempontjából lesz hivatott megvitatni. A konferencia szervezés legelső tájékozódó lépései után immár arról számolhatunk be, hogy a nemzetközi reneszánsz művészeti kutatás legprominensebb főreprezentánsai közül legelső érdeklődő leveleink nyomán immár Leningrádtól Princetonig csaknem ötvenen jelentették be részvételi készségüket és közöttük számosan a moszkvai akadémikusoktól a Sorbonne professzoraiig egyben konkrét referátumokra szóló javaslataikat is. Ez a példa annál jelentő-

sebb, mivel csak a legutóbbi évben tudtuk hosszú esztendők negligenciája után kapcsolatunkat tudományunk nemzetközi szervezetével, a Comité International d'Histoire de l'Artal helyreállítani. Akadémiánk lehetővé tette, hogy az idei nemzetközi művészettörténeti kongresszuson immár hazai szaktudományunk is kellőképpen képviseltesse magát, — ez annál örvendetesebb, mivel a nemzetközi szervezet javaslatunkra három fiatal magyag művészettörténész kutatónknak juttatott a kongresszuson való részvételt lehetővé tevő ösztöndíjat. De nem elsősorban művészettörténettudományunk nemzetközi pozíciója teszi indokolttá az akadémiai kutató intézet problémájának időszerűségét. Lényegbevágóbban jelentkeznek ebből a szempontból a kutatások említett központi feladatainak megoldási nehézségei. *Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszéke, mely az Akadémia támogatásával mint akadémiai tanszéki kutatóhely is résztvesz a koordinációs munka végzésében, és irányításában, valóban csak alapját képezheti egy akadémiai kutató intézetnek, és még a Művelődésügyi Minisztérium intézményeként működő Művészettörténeti Dokumentációs Központ sikeres szervező tevékenységét igénybevéve sem lehet képes az említett kutatások reális eredményességű koncentrálására.* Maga az Osztály Művészettörténeti Bizottsága, melynek hamarosan másfél évtizedes végzett munkája bár ért el eredményt a tervszerűség fokozása és a kutató tevékenység irányítása terén, sem töltheti be természetszerűen — az időszerű igényeknek eleget téve — egy akadémiai művészettörténeti intézmény szerepét. Végre múzeumainkat és műemléki tudományos intézményeinket gyűjtő, őrző és eredményes kutató tevékenységük mellett éppen nem kis mértékben kell, hogy igénybevegye elsőrendű kötelességeik közé tartozó ismeretterjesztő és népművelő hivatásuk teljesítése, ha ki is veszik megillető részüket a koordinációs munka végzéséből is. — És az eddig említett — némiképpen szűkkörű szakmai szempontoknak tűnő — érveket ezen a ponton egy olyan argumentummal is alá kell támasztanunk, amely éppen azokhoz a megszívlelendő komoly szavakhoz kapcsolódik közvetlenül, amelyeket Akadémiánk közgyűlésének tegnapi megnyitó nyilvános ülésén hallottunk mind az akadémiai elnökség, mind a legfelsőbb állami vezetés képviselői részéről. Népünk művészeti kultúrájáról van szó, ami művelődéspolitikánknak napjainkban legidőszerűbb kérdései közé tartozik. Hosszasan sorolhatnánk azokat az állami intézményeket és társadalmi szervezeteket, amelyeknek programjában mint aktuális teendő szerepel az irodalmi kultúrához és a zenei kultúrához képest kétségtelenül hátramaradt művészeti kultúránk jelenlegi helyzetének előremozdítása, népünk művészeti esztetikai műveltségének fejlesztése. Nem kevés történik immár ezen a téren az ismeretterjesztő társulat, a művész-szövetség, a sajtó, a rádió, a televízió, a közoktatás intézményeinek területein. De mind e területek részéről, *mint követelő és sürgető általános igény jelentkezik a sajátos művészeti műveltség elvi, szakmai, — nevezzük a nevén — tudományos alapjainak tisztázása, amely valóban nem gyakorlati, hanem elméleti teendő, és amelyet sem a népművelés, sem a közoktatás munkásai nem* végezhetnek el, nem is kívánhatjuk tőlük, hogy elvégezzék, mert ez a kutató művészettörténészek dolga. Ezen a ponton jelentkezik közvetlen követelményként azoknak a művészetelméleti kutatásoknak az elsőrendű tudományos fontossága, amelyeket a művészettörténettudomány távlati kutatási terve a központi feladatok között jelölt meg.

Nemcsak speciális szakmai stúdiumok érdeke az akadémiai kutató intézetek számának egy művészettörténeti kutató intézettel való szaporítása, hanem egész kultúrpolitikánk tízéves adóssága, amelynek időszerű törlesztése népünk művészeti műveltségének emelését kell hogy szolgálja.

Az Osztály és Vezetősége éppen az utóbbi esztendőkben a mi tudományterületünk iránt valóban ékes példáit szolgáltatta segítő készségének, kis és nagy kérdésekben egyaránt hathatósan. Bízom benne, hogy hozzászólásom semmiképpen sem az egyre többet-nagyobbat akarás hatását fogja kelteni — fejezte be felszólalását Vayer Lajos.

Weltner Andor hozzászólása elején annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a II. Osztály keretei között kifejtett tevékenység az elmúlt három évben nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a tudomány termelőerővé váljék. Az, amit a referátum mint a jövőben elérendő fejlődési követelményt felvázolt, alapjában és lényegében helyesen tűzi ki a cél megvalósítása érdekében az általános és a részletes feladatokat is.

Felszólalásában néhány — a referátumban is említett jelentős kérdést hangsúlyozott, az állam- és jogtudományok területén.

Az első ilyen — szervezeti jellegű — probléma a bizottságok nagy száma, a túl sok szervezeti egység az állam- és jogtudomány területén is. Éppen ezért azzal az elgondolással, hogy ebben a körben szervezeti változásra van szükség, felhívta a figyelmet arra a sajátos jelenségre, amit a Magyar Jogász Szövetség keretein belül működő ún. tudományos szekciók léte jelent. E szekciók elméleti és gyakorlati embereket tömörítenek, és ebben az értelemben helyes megoldásokra törekszenek. Ezek eredetileg úgy indultak, hogy az Akadémia tudományos szekciói voltak. Nem lenne helyes ezeket a szekciókat megszüntetni, mert a Jogász Szövetség keretein belül szerencsés szervezetet alkotnak, annak érdekében, hogy elméleti és gyakorlati emberek együtt dolgozzanak. Ha átszervezés történik ebben a vonatkozásban, akkor azonban helyes

lenne, ha az Akadémia, amely valóban országos szinten, szervezett tudományos testület, valamilyen formában átvenné ezeknek a szekcióknak legalábbis a tudományos patronálását.

Hozzászólása másik részében a tudományos erők koncentrálásának szükségességéről beszélt. Ezen a téren van egy olyan ellentmondás vagy hiányosság, amely a referátumban is tükröződött. A beszámoló a II. Osztályon belül — ami az állam- és jogtudományt illeti — az Állam- és Jogtudományi Intézet tevékenységét állította középpontba. Ugyanakkor — helyesen — azzal az igénnyel lép fel a II. Osztály, hogy országos szinten, tehát az egész ország területén és nemcsak az Intézetben folyó tudományos tevékenységet irányítsa, szervezze, támogassa, segítse. Nem egészen véletlen, hogy a referátum az Intézeten kívül folyó állam. és jogtudományi munkát — mivel az lényegesen csekélyebb, mint az Intézeten belül folyó munka — nem is tudta vázolni. Az erők koncentrálása azt igényli, hogy a II. Osztály az Intézeten kívül folyó tevékenységre is nagyobb gondot fordítson. Az erők koncentrálása vonatkozásában a helyes fejlődés megindult, erről a referátum is beszélt, és ennek egyik igen eredményes megnyilvánulása volt az a tudományos ülés, amelyet az Intézet a három karral együtt szervezett. Az erők koncentrálásának irányába hat az Intézetnek az a törekvése, hogy bevonja az egész területen a tudományos munkával foglalkozó embereket a tudományos életbe.

Az akadémiai könyvkiadás néhány problémájának említése után felszólalásának befejező részében hangsúlyozta : a referátum helyesen foglalkozott azzal a követelménnyel, hogy a tudományok területén — ez vonatkozik az állam - és jogtudományokra is — a valóság felmérése és a valóság segítése érdekében is nagyon sok tennivalónk van. Nagyon leegyszerűsített kijelentés volna, ha azt mondanók, hogy ez helyes, de bizonyos anyagi nehézségek ma még akadályozzák ennek a helyes követelménynek a valóra váltását. Persze vannak anyagi nehézségeink is, de nemcsak erről van szó. Egy ideig volt egy olyan hajlandóság a mi területünkön, hogy a szerzők valóban bizonyos spekulatív irányban dolgoztak. Ennek is különböző okai voltak. Miután a közvéleményben köztudottá vált a helyes megoldás, most viszont annyiban változott a helyzet, — vagy legalábbis ilyenfajta veszély fennáll — hogy mivel nincsenek meg eléggé a tárgyi, szervezeti lehetőségek a valóság alapos felmérésére —, mert itt részletfelméréssel néha nagyon kevésre megyünk — könnyen általánosításokra, helytelen tudományos következtetésekre vezethetnek az erre való törekvések. Mivel a széles körű felmérések nehézségbe ütköznek, most már az történik, hogy a szerzők kénytelenek más témát választani, ha dolgozni akarnak.

Ebben a vonatkozásban igen nagy erőfeszítéseket kell tennie a II. Osztálynak is annak érdekében, hogy — nemcsak anyagi, de más vonatkozásokban is — előmozdítsa azt, hogy az állam- és jogtudományok területén mint általában egyéb területeken is a kutatások valóban főleg a valóság feltárására és segítésére irányuljanak.

Ránki György felszólalásában a könyvkiadás néhány kérdésével foglalkozott. Rámutatott arra, hogy bár az Osztályvezetőség beszámolója sokoldalúan elemezte a könyvkiadás helyzetét, ennek ellenére bizonyos szempontból egyoldalú volt, mert ez az elemzés csupán az Akadémiai Kiadó tevékenységére, az Akadémiai Kiadó által kiadott munkákra szorítkozott. Általában helyes lenne, ha az Osztályvezetőség beszámolója az intézetek és a bizottságok tevékenységével együtt és éppen elsősorban a bizottságokra támaszkodva mindig képet adna nagy vonalakban az egyes tudományágak egészének helyzetéről és eredményeiről is és ezzel bizonyos egyoldalúságot el lehet kerülni.

A beszámoló — elemezve a könyvkiadás eredményeit — utalt arra, hogy a történettudomány viszonylagos vezető szerepet foglalt el a II. Osztály könyvkiadási tevékenységében, bár a beszámoló sem mulasztotta el megjegyezni, hogy csökkenő tendenciát mutat a történettudományi kiadványok száma is, ami elsősorban azokkal a nehézségekkel kapcsolatos, amelyekre a referátum utalt. De néhány más probléma is van — folytatta Ránki György. A beszámoló érintette, hogy a történettudományi kiadványokban a vezető szerepet még mindig a feudáliskori kiadványok játsszák, viszonylag kevesebb az újkori és szinte teljesen hiányzik a legújabbkori kiadvány és, hogy az akadémiai kiadványok között gazdaságtörténeti kiadvány az elmúlt három évben mindössze egy akadt. Ezek mind tények, azonban az akadémiai könyvkiadás fejlődése a tudományág fejlődésével nincs összhangban. A jelenlegi körülmények között általában az újkori és a legújabbkori munkákat igen kis számban jelentetik meg a szerzők az Akadémiai Kiadónál, nem mintha az Akadémiai Kiadó nem törekednék ezek kiadására, de az újkori és a legújabbkori kiadványok iránt más kiadók is érdeklődnek és az Akadémiai Kiadó általában kedvezőtlenebb feltételeket biztosít a kiadványok számára. Más részről — és ez talán még lényegesebb — nem csupán a szerzők egyéni elhatározásáról van szó. Az Akadémiai Kiadó egyre csökkenő kapacitással áll egy-egy tudományág rendelkezésére. Ugyanakkor a történettudomány területén a legtöbb feudális kiadványnál, forráskiadványnál jelenleg sajnos az a helyzet, hogy szinte teljesen az Akadémiai Kiadóra vannak utalva a történészek, míg az újkori és különösen a legújabbkori kiadványok esetében akár a Kossuth Kiadó, akár más kiadó is szívesen vállalkozik a művek megjelentetésére. Ha valamennyi legújabbkori munká-

val az Akadémiai Kiadónál jelentkeznének a szerzők, szükségszerűen az a helyzet állna elő, hogy olyan kiadványok sem jelenhetnének meg, amelyeket más kiadónál nem lehet elhelyezni. Ha az utóbbi évek teljes történettudományi könyvtermését tekintjük, kedvezőbb képet kapunk. Az új- és legújabbkori kiadványok száma az elmúlt években nagymértékben gyarapodott. Gazdaságtörténeti kiadvány ugyan az Akadémiai Kiadónál egy jelent meg a három év alatt, de négy—öt a Kossuth és a Közgazdasági és Jogi Kiadónál. Valójában tehát az elmúlt három év könyvtermését is és a történettudomány elmúlt három évi tevékenységének fő irányát is sokkal inkább az új- és legújabbkori kiadványok jellemzik, mint korábban, amikor a feudális kiadványok túlsúlya volt jellemző.

Mátrai László osztálytitkár válaszában utalva Vayer Lajos felszólalására leszögezte, hogy a művészettörténet ügyében elmondottak — elvi szempontból nem találhatnak senki részéről sem ellenkezésre, aki a művészettörténet ügyét a szívén viseli. Felszólalásának lényege — hogy szükség volna egy művészettörténeti kutatóintézetre — önmagában helytálló és vitássá nem tehető kívánság. Ami ennek a kívánságnak a reális megvalósítását illeti, erre nézve már kétséget kell hogy támasszon az osztályvezetőség beszámolójának az a része, amely ha talán nem is túlzott hangsúllyal, de kimondotta azt, hogy a mi osztályunk legfőbb problémája az osztály szervezeti túlméretezettsége. Az a tudománytörténeti tény, hogy a magyar tudomány fejlődésében a fontosabb igények miatt a társadalomtudományok fejlesztése az Akadémián belül nem történhetett olyan mértékben, amilyen mértékben szükséges lett volna. Mátrai László osztálytitkár a továbbiakban utalt arra, hogy az Akadémia átalakulása előtt a hagyományos szervezeti keret a történeti fejlődésnek megfelelően három osztály volt. Az első a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, amely annál a tudománytörténeti oknál fogva került ilyen előnyös helyzetbe, hogy az egész Akadémia eredeti célkitűzése elsősorban a nyelv művelése volt; ezenkívül minden más tudomány bizonyos logikával két nagy osztályban foglalt helyet: az egyik a társadalomtudományok osztálya, a másik a természettudományok osztálya.

A fejlődés szükségessége halaszthatatlanul megkövetelte azt, hogy a természettudományok nem maradhatnak meg egy osztály keretein belül. Parancsoló szükségességek írták elő, hogy részben a műszaki tudományok számára, részben az orvosi tudományok számára, de általában a természettudományok számára is megfelelő, de a fejlődést jobban biztosító kereteket kell létrehozni. Így jött létre az Akadémia III. Osztályából a természettudományok vonatkozásában hat új osztály. Tehát a szervezeti reform legalábbis kezdetben megfelelő megoldást hozott létre. Ugyanez a szervezeti reform a társadalomtudományok vonatkozásában elmaradt. A társadalomtudományok ma is ugyanúgy egyetlenegy osztálynak a keretében szorongnak, mint Akadémiánk alapításának idején. Nem vitás az, hogy halaszthatatlan feladat az Akadémia osztályainak újjászervezése, és ennek az újjászervezésnek a keretében meg kell találni azt a szervezeti keretet, amely — a természettudományokhoz hasonlóan — a jövőben biztosítani fogja egészséges szervezeti működésünket.

Ebben a perspektívában a művészettörténeti intézet ügye, sorsa nem lehet kérdéses, addig azonban, amíg ez az alapkérdés nincs megoldva, minden kételyre és pesszimizmusra ok van.

Weltner Andor hozzászólására válaszolva hangsúlyozta, hogy egyetért azzal a megálapítással, hogy a Magyar Jogász Szövetség tudományos szekcióit patronálja az Osztály, bármilyen rangos is valamely szakmának a társulata, végső soron egy ilyen társulatnak — bármennyire folyik is egyes szekcióiban bizonyos magas színvonalú tudományos munka — sajátos célja mégsem a kutatómunka, hanem magas szinten, de mégiscsak a szakmai káderek továbbképzése, a szakmai öntudat ébrentartása, a tudományos munka, a tudományág tömegbázisának fejlesztése és így közvetett úton a tudományos kutatómunka tartalékerőinek a növelése. Ebben a vonatkozásban az Akadémiára valóban nem várhat más szerep, mint a patronálás szerepe. Ami pedig azt az észrevételét illeti — folytatta Mátrai László osztálytitkár —, hogy az Osztályvezetőség beszámolójának ki kellene terjeszkednie az egész tudományág hároméves fejlődésének ismertetésére, ez valóban akadémiai feladat, az Akadémia alapszabályszerűen is köteles szemmel tartani egy-egy szakma fejlődésének az egészét. Ennek szervezeti kerete adva van az akadémiai bizottságokban, különösen abban az új megfogalmazásban, amely növeli az akadémiai bizottságok felelősségét és hatáskörét az egész tudományágat illetően.

Az Osztálynak jelenlegi szervezeti keretei nem tették lehetővé, hogy valamenny hozzátartozó tudományág hároméves fejlődését egészében elemezze s ezért korlátozódott a beszámoló az ismertetett témákra.

A társadalomtudományi konkrét kutatások költségigénye jelentősen növekedett, s a beszámoló utalt arra, hogy itt nagyobb anyagi erők megmozdítására van szükség. Fennáll a veszély, hogy anyagi eszközök hiányában éppen ezeket a fontos feladatokat nem fogják a legjobb kutatók vállalni vagy a másik veszély, amire Weltner Andor felszólalásában célzott:

ha nincs megfelelő anyagi erő kellő szélességű, reális, konkrét kutatásokra, akkor egyes kutatók hajlandók lesznek azokat a következtetéseket megfelelő alap híján is levonni, ami a tudományos produkció színvonalát is csökkenteni fogja és alkalmas ezeknek a komplex kutatásoknak a hitelrontására is.

Mátrai László válaszának befejező részében a könyvkiadással foglalkozott, utalva Ránki György felszólalására. Rámutatott, hogy a beszámoló ebben a vonatkozásban nem adott a társadalomtudományok egészének a fejlődéséről megfelelő plasztikus és helyes képet, de nem is tekintette feladatának, csak az akadémiai könyvkiadás áttekintését. Közismert egyébként, éppen a történettudományban, az állam- és jogtudományban és a közgazdaságtudományban, aránytalanság van a jelenlegi akadémiai könyvkiadás és az egyéb kiadók által lebonyolított könyvkiadás között. Ez a jelenség önmagában nem káros. Ami ebből helytelen az, hogy az Akadémiai Kiadó néha valóban nehézségeket támaszt olyan könyvek kiadásával szemben is, amelyeknek megjelentetése elsőrendűen éppen az Akadémiára tartoznék — fejezte be válaszát Mátrai László osztálytitkár.

Az ülés *Szabó Imre* akadémikus zárszavával ért véget.

A VÉRTESSZŐLŐSI ALSÓPALEOLIT ŐSTELEP

KRETZOI MIKLÓS—VÉRTES LÁSZLÓ

A Buda és Tata közötti terület földtani térképére sokhelyütt jelölték be az édesvízi mészkőképződmény: a mésztufa jelét. A harmadkor vége óta törésvonalak mentén feltörő melegvízű források emlékét őrzik ezek a mésztufakúpok, amelyek koruk szerint különböző tszf. magasságban helyezkednek el; a legmagasabban fekvők a legidősebbek, a jelenlegi völgytalphoz viszonyítva alacsonyabban fekvők fiatalabbak. A közelmúltban Tatán lezajlott kutatások is kimutatták, hogy a jégkori ősember szívesen telepedett le a mésztufaképző melegforrások környékén, mert a meleg víz előnyösen befolyásolta a közvetlen környék mikroklímáját, s odajártak a jégkori ember vadászzsákmányát alkotó nagyvadak inni és fürödni.

Tatabánya és Tata között, Vértesszőlős falu mellett is van egy édesvizi mészkő kibúvás, amelynek kövét emberemlékezet óta fejtik, s ahol már évekkel ezelőtt is találtak fosszilis állatcsontokat és csigákat.[1] A mésztufa összlet a kis Átalér patak legmagasabb (negyedik) jégkori teraszán fekszik, s már helyzeténél fogva is az idős — alsópleisztocén korú — képződmények közé sorolták, amit megerősített az említett paleontológiai szórványleletek vizsgálata.

Az Átalér jégkori teraszainak tanulmányozása közben Pécsi Márton geográfus munkatársaival a vértesszőlősi édesvízi mészkő rétegei között állati csontmaradványokat és feltört kavics-szilánkokat észlelt. Jelentésük nyomán a Magyar Nemzeti Múzeum 1963-ban ásatást szervezett a mésztufabányában, amelyet 1964-ben nagyobb arányú feltárás követett.

Az első — főként rétegtisztázó — ásatás leletanyagát előzetes jelentésben foglalták össze e sorok szerzői,[2] s ezzel egyidejűleg a bel- és külföldi napilapok is közöltek a fontos leletről rövid híranyagot. Ennek köszönhető, hogy az ősemberrel foglalkozó tudományszakok néhány jelentős képviselője is érdeklődni kezdett a lelet iránt és kifejezte óhaját, hogy a lelet nagyobb arányú feltárásán részt vehessen. A MTA és a Művelődési Minisztérium a lelet fontossá-

[1] *Schréter Z.*, Les occurences de calcaire d'eau douce des bords des montagnes de Buda et Gerecse. Rapp. Ann. de l'Inst. Géol. de Hongr. sur l'année 1951. Budapest 1953, 111—146.; *Kormos T.*, Die Faune des Quellenkalk-Komplexes von Süttő. Állattani Közl. 22 (1926) 248—253.; Vö. *Kretzoi M.* ismertetésével a Barlangkutatás 14—15 (1926—1927) 100—101. lapján.

[2] Vö. *Kretzoi M.—Vértes L.*, Upper Biharian (Intermindel) Pebble-industry Occupation-Site in Western Hungary. Current Anthropology. (Nyomás alatt)

gára való tekintettel lehetővé tette, hogy az 1964-es ásatáson a szakma néhány legkiválóbb szakembere résztvegyen és a problémákat már in statu nascendi megtárgyalják az ásatást vezető szakemberekkel.[3]

A két ásatás után kibontakozott a vértesszőlősi lelet értéke és fontossága és a következőkben foglalható össze:

1. A lelet a bihari időszakból, más néven a jégkorszak második — ún mindeli — eljegesedése idejéről származik. A kormeghatározást a már említett rétegtani helyzeten kívül elsősorban az ősemberi eszközökkel együtt talált fosszilis állatcsontok vizsgálata tette lehetővé.

2. Az állatcsontokkal együtt ezrekre menő kvarcit és kovaszilánk, valamint kezdetleges kidolgozású eszköz került felszínre. Mindezek üde felszínűek, kopatlanok, s ugyanazon a helyen maradtak, ahol készítőjük hagyta őket. A hasonló korú külföldi leletek — a kínai Csou koutien barlangi és talán az afrikai Olduvai George-i kivételével[4] folyóteraszok kavicsai közé keveredve, másodlagos helyen, erősen kopott állapotban kerültek elő. Ezek természetesen sohasem reprezentálhatják a teljes eszközkészletet és kevéssé alkalmasak arra, hogy készítési technológiájukról bővebb információkkal szolgáljanak.

3. A település egy mésztufamedence szárazon maradt alját foglalta el. Zárt, természetes mészkőfalakkal körülhatárolt felület, amely — bár az elmúlt évek bányásztevékenysége ismeretlen nagyságú részét eltávolította — alkalmas arra, hogy a települési viszonyokra olyan adatokat nyújtson, amilyenre az eddigi alsópleisztocén leletek esetében még nem volt példa.

4. A telephelyen talált csontok egyrésze erősen átégett. Ezek kisebb felületekre — tűzhelyekre — koncentrálódtak. Ebből a korból a tűzhasználat nyomát eddig csak a Csoukoutien 1. és 13. lelőhelyről ismerjük.[5]

5. Az ásatások során négy különálló szintből kerültek elő a leletek: a két alsó a meleg faunával jellemzett mésztufából, a két felső kultúrszint a hideg faunájú löszből. Az eszközök a négy szintben — az első, előzetes vizsgálatok szerint — azonosak, vagy legalábbis nagyon hasonlóak. A legalsó és legfelső kultúrszint közötti korkülönbség esetleg több tízezer esztendőt hidal át. Ezenkívül egy éles klímaváltozást is át kellett élnie az eszközkészítő ősembereknek. Az ipar változásának statisztikus rögzítése kultúrszintről-kultúrszintre ritka

[3] Az 1964. ápr.—máj. hónapban lefolyt ásatáson hosszabb-rövidebb ideig a következő külföldi szakemberek vettek részt: Prof. F. Bordes (Bordeaux), Prof. F. C. Howell (Chicago), Prof. G. H. R. von Koenigswald (Utrecht), Prof. H. L. Movius (Cambridge), Dr. K. Valoch (Brno), Prof. P. Woldstedt (Bonn). A hazai szakemberek közül Bökönyi S., Garam É., Kovács T., Krolopp E., Moldvai D., Skoflek I., Thoma A. és Török Gy. vettek tevékeny részt az ásatáson.

[4] *L. Pei, W. C.*, Notice of the Discovery of Quartz and other Stone Artifacts in the Lower Pleistocene Hominid-bearing Sediments of the Choukoutien Cave Deposit. Bull. of the Geol. Soc. of China 11 (1931) 109—139., továbbá u. ő számos későbbi munkájában; *Teilhard de Chardin, P.—Pei W.C.*, The lithic industry of the *Sinanthropus* deposits in Choukoutien. Bull. of the Geol. Soc. of China 11 (1932) 315—358.; *Leakey, L. S. B.*, Recent Discoveries at Olduvai Gorge, Tanganyika. Nature 181 (1958) 1099—1103. és sok más közleményét.

[5] *Oakley, K. P.*, The Earliest Fire-makers. Antiquity 30 (1956) 102—107.

Egy darabban („in situ") beszállított vértesszőlősi teleprészlet a Magyar Nemzeti Múzeumban

szerencsés megfigyelési lehetőségeket fog nyújtani a korai ősember eszközkészítő tevékenységére vonatkozólag.

6. A fenti, megfigyeléseken kívül módot ad ez a lelet, amely Európának ezen a pontján — mondhatnánk — váratlanul jelent meg arra, hogy megvilágítsa az eddig inkább csak sejtett, semmint bizonyítékokkal alátámasztott párhuzam részletproblémáit a korai őskőkor két nagy technológiai (és nyilván ethnikai különbségeket is rejtő) törzse: a szakócás- és chopping-tool-os fejlődési vonal között.[6]

7. A vértesszőlősi lelet földtani-őslénytani[7] és régészeti szempontból[8] egyaránt önálló egységet képvisel: az előbbiből az alsópleisztocén bihari emeletének vértesszőlősi szakaszát; az utóbbi szempontból a Buda-ipar első reprezentatív lelőhelyét.[9]

A fenti, pontokba szedett eredményeinket az ásatási leletanyaggal a következőképpen támaszthatjuk alá:

1. A faunisztikai adatok. Mind a négy települési szintből került elő foszszilis emlőscsont-anyag, ezenkívül a különböző — a mésztufarétegek közé ékelődött — mészisziaprétegekből iszapolással gyűjtöttünk gazdag csiga-faunát. Ez alkalommal csak a kormeghatározás szempontjából oly fontos emlősfaunával foglalkozunk. Az alsó mésztufaszintek és a felső lösz csontanyaga között, a fő fajok szempontjából nagyfokú egyezés mutatkozik, ugyanakkor éles eltérések is vannak. Az alsó rétegekből ősló, ősszarvas és ősbölény maradványain kívül a bihari emeletre jellemző etruszk orrszarvú, óriáshód *(Trogontherium)* mellett apró rágcsáló maradványok is előkerültek: pl. a *Pliomys episcopalis* MÉHELY, az új fajt jelentő *Mus (Budamys) synanthropus* KRETZOI *Microtus arvalis-agrestis* csoport *(arvaloides* HINTON), a *Microtus (Pitymys) arvalidens* KRETZOI és még számos más faj maradványai. A lösz-szintekből hiányzik az egér, ehelyett azonban már megjelennek a *Microtus gregalis* csoporthoz és a *Myodes (Clethrionomys) rutilus* alakkörhöz tartozó, hidegjelző pocokfajok, s a *Pitymys* maradványok is jelentős változást mutatnak. Ebben a felső szintben találtuk egy kardfogú tigrisnek a kormeghatározás szempontjából igen fontos fogtöredékét.

Az így kialakult faunakép egyes elemei a „mindeli hullám", a mi terminológiánkkal: a bihari emelet felső részének kezdeti időszakára jellemzők. Kitűnően egészítik ki azokat a faunaegyütteseket, amelyeket elsősorban délmagyarországi lelőhelyeken találtunk, s amelyek segítségével az alsópleisztocén klimatikus változásait részletesen és folyamatként szemlélve rekonstruálhat-

[6] Vö. *Narr, K. J.*, Zur Frage altpaläolithischer Kulturkreise. Anthropos 48 (1953) 773—794; *Oakley, K. P.*, Tools Makyth Man. Antiquity 31 (1957) 199—209.

[7] Vö. a 2. lábjegyz. irodalmával.

[8] Vö. a 2. lábjegyzettel.

[9] Leletünket Buda-iparnak neveztük el *Kadić O.* régebbi ásatásainak leletanyagára támaszkodva. Okainkat alább részletezzük.

tuk.[10] Ebbe a folyamatba illesztve kellett éppen a bihari emelet felső része bevezető fázisát „Vértesszőlős fázisnak" elneveznünk, ami alatt a mésztufa szintek által képviselt időszakot értjük. Klimatikus szempontból ez az időszak meleg-mérsékelt éghajlatú volt az egérfélék, valamint az ugyancsak itt talált hörcsög és pele maradványok szerint; a löszréteg faunája viszont a meleg fajok hiánya és az arktikus rágcsálók megjelenése alapján jelentős lehűlésről tesz bizonyságot: éghajlata a hideg-mérsékelt és a szubarktikus közti jelleget vette fel. Az előbbi — a Közép-Európában otthonos jégkor-nomenklatúra szerint — a mindeli eljegesedés interstadiálisának, az utóbbi a mindeli 2. eljegesedésnek felel meg. Az általánosan alkalmazott „csillagászati" abszolút időrend szerint az első kora kb. 440—460 ezer év; a lösz-szinteké 420—440 ezer év.[11]

Faunisztikai szempontból érdekes következtetésekre nyújt lehetőséget egy a bánya más pontján, a mi lelőhelyünktől kb. 150 m távolságra talált faunalelet. Itt az ásatás idején, kőbányászás közben olyan hajdani sziklakürtő nyílt meg, amelybe a környék állatai bezuhantak, s az alján felhalmozódtak csontmaradványaik. Emberi kultúra nyomait itt nem találtuk. A fauna feldolgozását Jánossy D. paleontológusnak engedtük át. Durván véve ez a lelet is a mienkhez hasonló korú, de amíg az ősember főként növényevőkre vadászott és telepén ezeknek csontjai képezik a fauna-anyag zömét; a kürtőben — valószínűleg jobban tükrözve a természetes fajmegoszlást — a medvefélék és a ragadozók maradványai uralkodnak, s a növényevők csak szórványosan fordulnak elő. Az ember vadászképességeire és kiválasztó tevékenységére fontos adatot fog nyújtani a kétféle fauna statisztikus összevetése.

A vértesszőlősi fauna alapján módunk volt leletünk korát a fontosabb európai és ázsiai leletekkel is összevetni. Az összehasonlítás részletkérdéseibe itt nem kívánunk belemenni, csupán az eredményeket közöljük: A franciaországi Abbeville — a legidősebb európai szakócakultúra lelőhelye — a régi gyűjtésű, nem teljesen kielégítő adatok alapján az alsó-bihari emelet közepére tehető. Mauer, az egyetlen alsópleisztocén embermaradvány lelőhelye Európában: kora az alsó-bihari végére tehető. Vele megközelítőleg egykorú a kínai Csoukoutien 1. sz. lelőhelye; valamivel idősebb a Csoukoutien 13.[12]

Ezen a helyen kell megemlítenünk, hogy a budai Várhegy pincebarlangjaiban az 1930-as évek közepén Kadić O. vezetése mellett feltáró munka folyt. Ennek során a negyedik Duna-teraszhoz tartozó kavicsban, a Várhegy tetejét borító édesvízi mészkőkúp alatt, emlősfaunát találtak; a kavics feletti mésziszapban pedig, ugyancsak fauna kíséretében, feltört és részben megmunkált kavicsok kerültek elő. Kadić ezeket emberkéz munkájaként ismerte fel és

[10] L. *Kretzoi M.*, Stratigraphie und Chronologie. In: *Rónai A.—Kretzoi M.—Pécsi M.*, Stand der ungarischen Quartärforschung. Prace Geol. Polska Acad. Nauk 21 (1961) 309—328.
[11] Vö. *Zeuner, F. E.*, Dating the Past, 2d Ed. London, 1950. fig. 48.
[12] Lásd a 2. lábjegyzetben közölt cikk 5. ábráját és az ott közölt irodalmat.

a legrégibb magyarországi eszközleletnek tekintette.[13] A várhegyi kavics faunája a vértesszőlősi szintet közvetlenül megelőző időkből származik; a mésziszap réteg leletei korban és régészeti jellegben is megegyeznek a mi alsó szintjeink anyagával. Ezt felismerve neveztük el régészeti leleteinket a *Buda-ipar* leleteinek.

2. *A munkaeszközök.* Eddigi feldolgozó munkánkban az előkerült több ezerre menő eszköz- és szilánk-anyagból mindössze 500 eszközt vizsgáltunk meg tüzetesebben. Ősi szabású kőiparunk legfőbb jellemzője, hogy eszközei kavicsból készültek. Legtöbb esetben a kész eszközök is megőrizték a kavics eredeti alakját, iparunk tehát az ún. kavics-iparok (pebble-industry) közé tartozik.[14] Nem kevésbé jellemző az eszközök feltűnően kis mérete. A megvizsgált darabok alapján számított hosszúság átlaga 24,03 mm. Ezen a méretcsoporton belül az egyes típusok meglehetősen állandó méretarányokhoz asszociálódnak, ami azért feltűnő, mert alakjuk (régészeti típusuk) csak kevéssé formatartó. Azt jelenti ez a megfigyelés, hogy hamarabb alakult ki az eszközkészítő technológia, mint a formatartó típus; előbb szerezte meg az ember a kézügyességet eszközei előállítására, semmint a koncepciót, rögzített funkciójú és alakú eszközfajták előállítására.

Az eszközök és szilánkok nem görgetettek, kopottak; felszínük üde, a megmunkálási nyomok jól vizsgálhatók, tehát nyomon követhető előállításuk módja.

A leggyakoribb eszköztípusok a kavicsból durván kialakított hasítóeszköz féleségek, elfogadott angol szakkifejezéssel „*chopper*"-ek és „*chopping-tool*"-ok. Ez a két eszköztípus képezi jelenlegi ismereteink szerint a legősibb emberi kovaiparok szubsztrátumát. E kezdetleges alakok mellett feltünnek azonban olyan fejlett kidolgozású, szilánkból készített eszközök is, amelyek miatt iparunk kétarcúnak tűnik. Valószínű azonban, hogy ugyanezt a kétarcúságot figyelhetnők meg valamennyi hasonló korú és jellegű leletegyüttesen is, ha azokból is teljes és az eredeti készítési helyen megmaradt eszközkészlet állana a kutatás rendelkezésére.

Az eszközkészítésre felhasznált kavicsok felerészben kvarcit-, felerészben kova-nyersanyagúak. Az előbbieken kevésbé, az utóbbiakon világosabban lehet a finomabb megmunkálás nyomait észlelni.

A kelet-afrikai Olduvai Gorge leletanyaga a legidősebb a hasonló eszközleletek között. Korát — amelyet sok szakember nem fogad el — kálium/argon vizsgálatokkal határozták meg: 1,25 és 1,75 millió év között lenne. Mindenesetre a jégkor első szakaszából: a villafrankai időszakból — hazai termino-

[13] *Kadić O.*, Die geologischen Verhältnisse der Höhlenkeller am Budavár. A Szt. István Akad. mennyiségt.-ttud. oszt. ért. $^3/_4$ (1939) 20.: *Uő.*, A budavári barlangpincék, a várhegyi barlang és a barlangtani gyűjtemény ismertetése. Budapest, 1942.

[14] Az idősebb kőkor leletegyütteseit szívesebben nevezzük iparnak, semmint kultúrának: a hajdani, kezdetleges kultúrákból csak olyan kis töredéket képviselnek az időálló kova- és kvarcit-eszközök, hogy nem jelölhetjük őket még csak anyagi-kultúra megjelöléssel sem; iparról, vagy pontosabban kőiparról beszélhetünk, amely a tárgyi felszerelés töredékeként maradt fenn.

lógiával a villányi emelet felső részéből — való.[15] Ennek az időszaknak végéről származnak azok a legújabb leletek is, amelyeket a Jordán völgyében, Tel Ubeidije-nél ástak ki. Mindkét lelőhelyen találtak valódi embert,[16] amely az eddigi előzetes jelentések szerint úgy látszik, hogy a *Sinanthropus*-körhöz tartozik.

A vértesszőlősivel durván véve egykorú — amint már említettük — a Csoukoutien 1. lelőhely, a *Sinanthropus* klasszikus lelőhelye, az indiai Sohan folyó idős teraszainak *chopper/chopping-tool* kultúrája és néhány délkelet-ázsiai leletcsoport (Anyathian, Tampanian stb.).[17]

Európában régtől ismert az angliai clactoni kultúra. Ezt jellegzetesen szilánk-iparként választották el a szakócás abbevilli és acheuli kultúráktól.[18] Újabban Warren kimutatta, hogy a clactoni is *chopper/chopping-tool* ipar, de eszközeit nem kavicsokból, hanem kovagumókból készítette.[19] A clactoni ipar fiatalabb a vértesszőlősinél: legidősebb biztos megjelenését a bihari emelet utánra: a mindel-riss interglaciális (Hoxnian) elejére helyezhetjük.[20]

Ugyanabban a jégkori időszakban — vagy talán korábban — amikor a mi Buda-iparunk élt, terjedt el Európában a szakócahordozó emberfajta kultúrája is. A ma rendelkezésünkre álló adatok szerint biztosnak tűnik, hogy a szakócák a *chopperek*ből alakultak ki Afrika területén, s onnan sugároztak — északnyugati irányban Európáig. Itt elterjedtek a nyugati, enyhe-óceáni éghajlatú partszegélyen, s nem nyomultak be a kontinens belsejébe.[21] Vértesszőlős az első biztos nyom arra nézve, hogy a legkorábbi szakócás embercsoportokkal párhuzamosan a kevésbé kiegyenlített éghajlatú Közép-Európában

[15] *Leakey, L. S. B.—Evernden, I. F.—Curtis, G.H.*, Age of Bed I, Olduvai Gorge, Tanganyika. Nature 191 (1961) 478—479.; *Koenigswald, G. H. R. von—Guenther, W.—Lippolt, H.J.*, Age of the Basalt Flow at Olduvai, East Africa. Nature 192 (1961) 720—721.; Vö. *Koenigswald, G.H.R. von, Australopithecus* und das Problem der Geröllkulturen. Ber. d. 7. Tagung d. Dtsche Ges. f. Anthr. in Tübingen (1961) 139—152.

[16] A „valódi ember" (euhominida) megjelölést azért kell itt alkalmaznunk, mert az Olduvai szakadék 1. rétegében az australopithecina *Zinjanthropus* — „ember-majom" — maradványai is előkerültek, s nem egy szakember, megbízhatónak tűnő érvek alapján azt a *Paranthropust*, amelyhez a *Zinjanthropus* is tartozik a *pebble/chopper* oldowan kultúra készítőjének tekinti. Vö. *Robinson, J.T.—Mason, R.J.*, Occurence of Stone Artifacts with *Australopithecus* at Sterkfontein. Nature 180 (1957) 521—534. A Tel Ubeidije-i leletre vonatkozólag l. *Stekelis, M.*, Recent Discoveries in the Jordan Valley. South African Journ. of Sci. 59/3 1963) 77—80.

[17] *Movius, H.L.*, Early Man and Pleistocene Stratigraphy in Southern and Western Asia. Papers of Peabody Mus. Amer. Arch. and Ethn. 19/3 (1944) 125. skk.; *Terra, H. de — Paterson, T. T.*, Studies on Ice Age in India and Associated human Cultures. Carnegie Inst. Publ. 439. Washington, 1939.; *Krishnaswami, V. D.*, Stone Age India. Ancient India 3 (1947) 11—58; *Koenigswald, G. H. R. von*, Das Pleistozän Javas, Quartär 2 (1939) 28—53., etc.

[18] *Breuil, H.*, Les industries à éclats du Paléolitique ancien. I. Le Clactonien. Préhistoire 1 (1932) 125—190.

[19] *Warren, S. H.*, The Clacton Flint Industry: A New Interpretation. Proc. of the Geol. Assoc. 62 (1951) 107—135.

[20] *Howell, F. C.*, European and Northwest African Middle Pleistocene Hominids. Current Anthropology 1 (1960) 195—232.; *Oakley, K. P.*, Swanscombe Man. Proc. of the Geol. Assoc. 63 (1952) 271—300.

[21] *McBurney, C. M. B.*, The Stone Age of Northern Africa. Penguin, 1960.

a kavics/*chopper* kultúrák éltek.[22] Egyben azt is bizonyítja a Buda-kultúra itteni megjelenése, hogy ez a két nagy fejlődési törzs valóban egymás mellett élt a jégkorszak első felében, helyenkint egybeolvadva, helyenkint megtartva „tiszta" jellegzetességeit.

3. A település. Az elmúlt esztendőkben a tatai mésztufabányában a neandervölgyi ember gazdag telepét tártuk fel.[23] Ez alkalommal sikerült kimutatnunk, hogy a tatai ősemberek a mésztufakúp egy természetes mészkőmedencéjében telepedtek meg. A mészkiválasztó langyos- vagy melegvízű források, kiömlésük helyén lerakva a mészkövet, állandóan növekvő forráskúpot építenek maguknak. A kúp meredek oldalán sekély mélységű, egymás alatt elhelyezkedő, ovális medencék sora keletkezik: az ún. mésztufa tetaraták. A szerencsés tatai rétegviszonyok lehetővé tették, hogy biztosan kitűnjék: a település egy ilyen, kb. 10 × 7 m-es méretű, kiszáradt medencében helyezkedett el. Ennek a tapasztalatnak segítségével tudtuk kimutatni, hogy a legalsó vértesszőlősi kultúrréteg is egy mésztufa tetarata alján helyezkedik el. A medence jórészét — a benne levő régészeti és őslénytani anyaggal együtt — már a korábbi bányászat alkalmával eltávolították, megmaradt részét eddig kb. 25 m^2-nyi felületen feltártuk. Megközelítőleg ugyanekkora felület maradt meg további ásatásaink számára. A működő forrás a medence aljára mésziszapot hordott, amely elegyengette a kisebb nagyobb egyenetlenségeket és sima, alig 1°-os lejtésű felületet alakított ki. Ezt a megtelepedésre alkalmas területet a medence természetes mészkőfalai vettek körül. A mészkőfal az egyik oldalon, ahonnan a forrás vize egy felső medencéből lecsurgott, meredek és meglehetősen magas lehetett. Alatta halmozta fel az ember a feltört és eldobált csonthulladékot, amely helyenkint 20—25 cm vastagságban jelentkezett az ásatáson.

4. A tűzhelyek. A medence területén, meglehetősen sűrűn egymás mellett kisméretű, erősen átégett tűzhelyfoltokat találtunk. Volt olyan négyzetméter a felületen, amelyen két tűzhely is helyet foglalt. Nyilvánvaló, hogy ezeken nem egyszerre, hanem különböző időkben égett a tűz. A tűzhelyeken nem találtunk faszenet, csupán csak erősen átégett, gyakran hamus felszínű csontokat.

Abban a korban, amikor a Buda-ipar embere a legalsó vértessszőlősi kultúrfelszínen élt, az éghajlat meleg volt. Nyilvánvaló, hogy elegendő fát találhattak maguknak a tüzeléshez. A faszén szinte örökéletű; ha lett volna, biztosan előkerült volna a mi leletünkben is. Speciális oka lehetett, hogy nem

[22] Közép-Európában a következő helyeken találtak részint clactoniként, részint — újabban — kavics-iparként meghatározott leleteket: Achenheim (lösz, kavics-eszközök, ± biztos koruk: mindel — mindel/riss); Oberhessen (felszíni leletek, kormeghat. nélkül: kavics-ipar); Wangen (csak „clactoni" szilánkok); Markkleeberg (csak kopottsági fokuk alapján clactoninak meghatározott szilánkok); Melnik („clactoni II. diszkosz ipar", bizonytalan korhatározással); Sedlec (kavics-eszközök? bizonytalan kor); Dîrjov-völgy (kavics-eszközök, felszíni előfordulásban).

[23] Tata, ein mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Szerk.: *Vértes L.* Arch. Hung. 43 (1954) 1—285.

került elő. Az előzetes vizsgálatok és kombinációk szerint feltehetjük, hogy a Buda-ipar embere még nem tudta a tüzet előállítani. A villámsújtotta fa parazsát őrizte meg Veszta-tűzként. Kézenfekvő a feltevés, hogy a faparazsat, tartósítása miatt apróra tört friss csonttal fedte be, amely meggyulladt és lassan parázslott, miközben alatta a fa teljesen kiégett. Sikeres kísérletet is végeztünk friss marhacsonttal ennek a tételnek igazolására.

A hasonló korú Csoukoutien helyenkint 60 m vastag kitöltésében a tűzhelyek összefolyó, néhol több m vastag szenes rétegekben jelentkeznek. Vértesszőlősön különálló, apró foltokban jelentkeznek, s nem kell az objektív ásatási megfigyelések talajáról túl messze rugaszkodnunk, hogy méreteikből komolyabb társadalmi következtetéseket is merészeljünk levonni.

Az eddig lefolyt ásatások meghatározták a lelet korát, sok adatot nyújtottak magára az iparra és a településre vonatkozólag. Végleges képet természetesen csak akkor alakíthatunk ki, ha feltárjuk a még kiásatlan területeket is. Ezért tehát az előljáróban felsorolt *5—7 ponthoz* pillanatnyilag nem kívánunk többet hozzátenni, mint amit már eddig elmondtunk. Az eddig napfényre került leletek feldolgozása több szakember hosszú és megfeszített munkáját igényli; a következő leletek — minden reményünk, hogy majd az emberi maradványokat is felsorolhatjuk közöttük — még több és szélesebb körű feldolgozó munkát fognak igényelni. E sorok íróinak az a célkitűzése, hogy munkájuk végeztével e szerencsés leletből az emberiség legősibb történelmére vonatkozólag minél szélesebb körű és a lehető legobjektívebb adat-anyagot bocsáthassák a kutatás rendelkezésére.

A MAGYAR ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYOK ÉS A TÁRSADALMI GYAKORLAT

PESCHKA VILMOS

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, az Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Állam- és Jogtudományi kara, a Szegedi József Attila Tudomány Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara és a Pécsi Tudomány Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara 1963. december 22-én tudományos konferenciát rendezett „A magyar állam- és jogtudomány és a társadalmi gyakorlat" címmel. A Konferencián az *MTA Állam- és Jogtudományi Intézet* által készített „A magyar állam- és jogtudományok és a társadalmi gyakorlat" c. referátum és az ehhez kapcsolódó négy korreferátum: *Világhy Miklós* „A népgazdaság és az állam- és jogtudományok", *Fonyó Antal* „A büntető politika és az állam- és jogtudomány", valamint *Bihari Ottó*, és *Szamel Lajos* „A szocialista államépítés és az állam- és jogtudomány" c. korreferátumai kerültek megvitatásra.

I.

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének „A magyar állam- és jogtudományok és a társadalmi gyakorlat" c. referátuma az MSZMP VIII. Kongresszusának abból a megállapításából kiindulva, hogy szocialista átalakulásunk folyamatában az emberek tudatának, gondolkodásának átalakításában, a szocialista társadalom, a gazdasági és az állami élet kérdésének tudományos, elméleti kidolgozásában mind nagyobb feladatok hárulnak a társadalomtudományokra, leszögezi, hogy ebből az állam- és jogtudomány számára — amely egyike a társadalmi gyakorlattal legszorosabban összefüggő tudományoknak — az a feladat adódik, hogy mélyebben és sokoldalúbban tanulmányozza a társadalmi — és ezen belül az állami és jogi — valóságot. Ehhez mindenekelőtt következetesen végig kell gondolni e munkának az állam- és jogtudomány sajátos tárgyából és módszeréből fakadó konkrét formáit és lehetőségeit. Ezért a referátum ezzel összefüggésben a következő fő problémákat elemzi: 1. Az állam- és jogtudományok tárgya; 2. Az állam- és jogtudományok kapcsolata más tudományokkal; 3. Az állam- és jogtudományok módszerei; 4. Az állam- és jogtudományok és a gyakorlat kapcsolata.

Az állam- és jogtudományok tárgyát vizsgálva, megállapítja, hogy az állam- és jogtudományok tárgya az államnak és a jognak mint a társadalmi jelenségek két, szorosan egybekapcsolódó fajának tanulmányozása a reájuk vonatkozó nézetek, eszmék felfogások tanulmányozásával együtt. Ezen az általános feladaton belül a magyar szocialista állam- és jogtudományok feladata elsősorban a szocialista állam és jog, közelebbről a magyar népi demokratikus állam és jog és a reájuk vonatkozó eszmék fejlődésének és e fejlődés törvény-

szerűségeinek a tanulmányozása. A fejlődés jelenlegi szakaszában arra kell törekedni, hogy az állam- és jogtudományok tárgyát kiszélesítsük és a vizsgálódások körét kiterjesszük az egyik irányban mindazokra a társadalmi jelenségekre és tényezőkre, amelyek a szocialista államot általában és konkrét megjelenési formájában meghatározzák, illetőleg meghatározzák a szocialista jogot mint a magatartási szabályok rendszerét az érvényesítésükre hivatott intézményekkel együtt; a másik irányban pedig mindazokra a jelenségekre, amelyekben az állami és a jogi élet megjelenik, a jogrendszer érvényesül, mégpedig nemcsak a konfliktusokra vagy a jogalkalmazásban mutatkozó esetekre és tendenciákra, hanem a jogalkalmazó szervek közbelépését nem igénylő érvényesülési területekre is.

A szocialista állam- és jogtudományok ilyen elmélyítésében — hangsúlyozza a referátum — alapvető szerepe van a szélesen felfogott állami és jogi jelenségek konkrét vizsgálatának. Mindazoknak a társadalmi jelenségeknek, amelyek az állami-jogi szabályozás és befolyásolás tárgyát alkotják, tartalmi elemzése nélkül az állam- és jogtudományok formálisakká válnának és megrekednének a leíró jellegnél. Ez felveti egyrészről a komplex kutatás szükségességét, amelyeket a jogtudományok művelői más tudományágak művelőivel közösen végeznek: másrészről, hogy az állam- és jogtudományi kutatások során egyes kérdéseknél is bizonyos mértékben közvetlenül is vizsgálni kell azokat a társadalmi jelenségeket, amelyeknek jogi összefüggései vannak, s végső soron ilyen módon a kutatónak egyedül is végeznie kell komplex kutatásokat. Ez természetesen nem jelenti az állam- és jogtudományoknak szakszociológiává válását: a marxista—leninista állam- és jogtudományok filozófiai és szociológiai tudományok egyben, a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus elméletére és metodológiájára támaszkodnak, sajátos tárgyuk filozófiailag és egyben szociológiailag közelíthető meg, szaktudományok tehát és nem szakszociológiák.

Az állam- és jogtudományok tárgyának ez a megfogalmazása az állam- és jogtudományok egyes ágainak jellegére és egymáshoz való viszonyukra is kihat. Ezzel kapcsolatban a referátum az állam- és jogtudományok minden ágának egységes jellegét húzza alá, rámutatva arra, hogy azokat csak fokozati, terjedelembeli, szintbeli különbségek választják el egymástól, de nem jellegbeliek. Nem lehet különválasztani egyrészt az ún. elméleti, másrészt az ún. tételes jogi tudományokat. Az állam- és jogelméletnek is egyik kiindulópontja a pozitív jog, másik alapja pedig a társadalmi jelenségekre vonatkozó általános tételeknek az állam-jogi jelenségek összefüggése körében való jelentkezése. Hasonlóképpen az ágazati jogtudományok is elméleti tudományok, amelyeknek egyik kiindulópontjuk a társadalmi jelenségekre vonatkozó általános, és ezeken belül az állami és jogi jelenségekre vonatkozó általános tételek és törvényszerűségek rendszere, másik kiindulópontjuk pedig az adott jogág pozitív jogi anyaga.

Az állam- és jogtudományoknak más tudományokkal való kapcsolatát illetően a referátum kifejti, hogy az állam- és jogtudományok tárgyának szélesebb felfogásából nyilvánvalóan következik, hogy az állam- és jogtudományok számára lényeges jelentőségű a más társadalomtudományokkal való helyes viszony kialakítása. Jelenleg az állam- és jogtudományoknak ezekkel a társadalomtudományokkal való kapcsolatai nyernek különös jelentőséget és hangsúlyozást, amelyek a nem jogi társadalmi jelenségeket és viszonyokat közvetlen konkrétságukban vizsgálják, s ezeknek nem általános vagy legáltalánosabb, hanem szűkebb terjedelmű, kevésbé általános törvényszerűségeit kutatják. Az állam- és jogtudományok számára a társadalomtudományok sorában mindenekelőtt a szociológia mint társadalmunk konkrét viszonyait kutató tudomány megállapításai jelentősek. Az állam- és jogtudományoknak fel kell figyelniük azokra a szociológiai megállapításokra, amelyek szocialista társadalmunk bármely területén a társadalmi viszonyok konkrét alakulásáról, változásáról, sajátos megnyilvánulási módjairól szólnak, s ezeket a jog és jogfejlődés, a jogalkotás és a jogalkalmazás szempontjából értékelniök, felhasználniok kell, s ennek alapján tudományos következtetésekre kell jutniok. Nem kevésbé fontos az állam- és jogtudományoknak a közgazdaságtudománnyal való kapcsolata. Jelenleg az állam- és jogtudományok érdeklődése különösen ama közgazdasági vizsgálatok felé fordul, amelyek a gazdasági viszonyok egy-egy konkrét szelvényében folynak, a termelés, a fogyasztás és az elosztás egyes konkrét problémáit elemzik, s amelyeknek megállapításai jelentős mértékben befolyásolhatják az adott konkrét gazdasági viszonyt szabályozó jogterület alakulását és fejlődését. A továbbiakban a referátum az állam- és jogtudományoknak a szervezéstudománnyal, valamint azokkal a tudományokkal, amelyek az állami és a jogi jelenségek vonatkozásában folytatnak specifikus kutatásokat, az állam- és jogtudományok ún. segédtudományaival való viszonyát elemzi. Ezek sorában különösen az állam- és jogtudományok és a statisztika, a kriminológia, kriminalisztika, a kriminálszociológia, valamint az államépítéstudomány közötti kapcsolat jelentőségét hangsúlyozza.

A referátum következő része az állam- és jogtudományok módszereivel foglalkozik. Megállapítja, hogy az állam- és jogtudományokban az adott helyzetben szükségképpen a társadalmi, szociológiainak nevezhető szemlélet és módszerek kerülnek előtérbe, ami azonban nem jelenti azt, hogy ezek nem a hagyományos jogászi módszerekkel kerülnek együttes alkalmazásra. Az állam- és jogtudománynak tehát egyrészt tovább kell bővíteniök és tökéletesíteniök azokat az ún. hagyományos jogi módszereket, amelyek elsősorban a jog mint forma formai jellegű problémáinak megoldását segítik elő, másrészt ezzel karöltve az állam- és jogtudományi kutatásokban mind fokozottabban kell érvényesíteni az állam és a jog társadalmi lényegének konkrét feltárását lehetővé tevő szociológiai módszereket. A hagyományos jogászi módszerek sorában a referátum a dokumentumok (bírósági ügyirat, jegyzőkönyvek, beszámolók

stb.) beható elemzését, az állami- jogi intézmények összehasonlító módszerrel tanulmányozását, a szakirodalom disztingvált, rendszeres feldolgozását említi. Külön hangsúlyozza a statisztikai, matematikai módszerek és a kibernetika az állam- és jogtudományi kutatásban alkalmazásának egyre növekvő fontosságát. Az állam- és jogtudományokban felhasználható szociológiai módszereknek a referátum a következőket tekinti: a kikérdezés, a megfigyelés és a kísérlet.

Végül a referátum az állam- és jogtudományok és a gyakorlat kapcsolatát elemzi. Kifejti, hogy az állam- és jogtudományok tárgyának bővítése az állam és a jog társadalmi valóságának, a társadalmunkban játszott szerepének új módon való vizsgálata nem képzelhető el a gyakorlat oldaláról jelentkező segítség nélkül, hiszen a felmérések anyagát az elméleti következtetések alapját képező tényanyagot az állam- és jogtudomány művelői csakis a gyakorlat tanulmányozásából meríthetik. A továbbiakban tehát mindenképpen szükséges és indokolt felszámolni azt a bizalmatlanságból, meg nem értésből fakadó légkört, amely állami szerveink és a tudomány művelőinek kapcsolatát még ma is jellemzi egyes területeken. Az elmélet és a gyakorlat együttes munkájának egyre fokozódó kibontakozása abban is kifejeződésre jut, hogy az alap- és az alkalmazott kutatások egyre inkább egymásba kapcsolódnak, egymás kiegészítői, egymás nélkülözhetetlen elemeivé válnak. A jog társadalmi szerepének sokoldalú kidolgozása a joggyakorlat számára is jelentős segítséget nyújt. E folyamat egyenlege lényegében abban a követelményben foglalható össze, hogy jogalkalmazó szerveinknek általában a joggyakorlatnak egyre fokozódó mértékben kell érvényesíteniük mindennapi munkájukban a szűk jogi technikán kívül eső és a jog egész tartalmi valóságát megragadó szempontokat is. Az elméletnek a gyakorlat számára nyújtott támogatása, az elméleti eredményeknek a gyakorlatban való értékesítése tehát semmi esetre sem azt jelenti, hogy az elmélet kész témákkal, kész jogalkalmazási formulákkal, vagy egyenesen konkrét jogesetek eldöntésével siessen a gyakorlat segítségére, s közvetlenül a tudomány és a jogalkalmazó szervek helyett oldja meg a felmerülő konkrét feladatokat, hanem egy magasabb, elvi síkon történő együttműködés kialakítására, amely a jogalkalmazást felvértezi a jog társadalmi összefüggéseinek teljesebb ismeretével, s ezáltal képessé teszi az adott jogeset különböző oldalait figyelembe vevő megoldás felismerésére.

II.

Világhy Miklós „A népgazdaság és az állam- és jogtudományok" c. korreferátuma a következő fő problémákat tárgyalta: 1. A gazdaság jogi szabályozása tudományos megismerésének három szakasza; 2. A tulajdonjog elméletének néhány kérdése; 3. A szerződések elméletének néhány kérdése.

A korreferens a gazdaság jogi szabályozása tudományos megismerésének következő három szakaszát különböztette meg: 1. A gazdaság jogi jelenségei

marxista megközelítésének első állomása: a gazdasági jogi elmélet volt. Egészében véve úgy jellemezhető, hogy ebben a szakaszban a marxista jogtudomány a gazdaság jogi szabályozását még mintegy naív módon differenciálatlan egységként fogta fel. 2. A gazdaság jogi szabályozása marxista elmélete fejlődésének második szakaszában a fő hibák felismerése nyomán a szocialista jogtudomány egyes ágazatai megkezdik a gazdaságra vonatkozó, ám önmagán belül is differenciált jogi szabályozás egyes elemeinek, részeinek, ágazatainak részletekbe menő tanulmányozását, a szóba jövő legfontosabb jogi formák törvényszerűségeinek felderítését, de az egyes jogágazatoknak a gazdasággal való konkrét összefüggései gyakran elhomályosodnak s általános megállapításokban merülnek ki. Ebben a szakaszban a marxista jogtudomány a gazdaság jogi szabályozását mintegy differenciált különbözőségnek fogja fel. 3. A harmadik szakaszban, amely már jórészt jövő feladatainkat jelzi a marxista jogtudomány a gazdaság jogi szabályozását differenciált egységként, azaz a gazdaságot és annak jogi jelenségeit a maguk teljes valóságában, egységként és differenciáltságában egyszerre fogja fel.

A tulajdonjog elméletének néhány kérdését vizsgálva Világhy Miklós abból indult ki, hogy a tulajdonjog szocialista elméletének kidolgozását messze nem lehet teljesnek vagy alapjaiban is befejezettnek tekinteni. Alapvető megállapítása, amely tulajdonjogi fejtegetéseit meghatározta az volt, hogy a tulajdonjogot nem szabad az addig követett gyakorlatnak megfelelően egyszerűen polgári jogi intézménynek tekinteni. A tulajdonjog lényegét viszonyaink között csak a tulajdonjog, a munkaviszony és a közhatalom hármas egységében lehet megtalálni. Ezt a tételt a tulajdonjog igazgatási elemének, a jogi személy fogalmának és a személyi tulajdonnak részletes és beható elemzésével igazolta és világította meg.

A szerződések elméletének néhány kérdéséről szólva a szerződés jogi elméletének politikai gazdaságtani és gazdaságpolitikai alapjaival, valamint a szerződés mint jogintézmény elméletének megalapozásával foglalkozott. Kifejtette, hogy a népgazdaság objektív viszonyai természetének elemzése nem a jogtudomány, hanem a politikai gazdaságtan feladata. Helyes gazdaságpolitika csak megfelelően kidolgozott politikai gazdaságtanra épülhet. A jogtudomány eredményei sem az egyiket, sem a másikat nem pótolhatják. Sem a jogelmélet, sem a jogi gyakorlat nem lehet fejlettebb annál, mint amit a politikai gazdaságtannak az objektív viszonyok természetére vonatkozó megállapításai lehetővé tesznek. A szerződések elméletével kapcsolatosan megállapította, hogy jogtudományunkban a tulajdonjog, a munkajogviszony és a közhatalmi irányítás egységének eszméje és az ebből következő szemléletmód a szerződések területén sem honosodott meg eléggé. Ezt követően szerződési rendszerünk e három jogintézmény egységének figyelmen kívül hagyásából származó bürokratikus vonásaira mutatott rá.

Végül az elmondottak összegezése során hangsúlyozta, hogy ahhoz, hogy

a jogtudomány a valóban reá háruló feladatot sikeresen meg tudja oldani, mindenekelőtt a gazdaság szabályozása szempontjából elsősorban számbajöhető jogi formák mélyreható tanulmányozására van szükség. Ez nem történhet másként, mint történeti-kritikai, összehasonlító és szociológiai módszerrel. A gazdasági viszonyokra vonatkozó tételes jogtudományi ágazatok tovább fejlődésében a jövő a komplex szemléleti és kutatási módszeré. A szocialista népgazdaság jogi formáit csak mélyreható és sokoldalú analízis eredményeképp lehet elméletileg tanulmányozni és gyakorlatilag alkalmazni.

III.

Bihari Ottó „A szocialista államépítés és az állam- és jogtudomány" c. korreferátumának bevezetőjében leszögezte, hogy a szocialista államépítés problematikájának csupán egyik vonatkozását veszi kizárólag vizsgálat alá, nevezetesen az államjogtudomány és a társadalmi gyakorlat közti kapcsolat kérdését. Ebből a szempontból a következő kérdéscsoportokat érintette: 1. Az államjog és államjogtudomány vizsgálati, kutatási módszerei, metodikája; 2. az államjogtudomány kiegészítő, segédtudományai és ezek kapcsolódása az államjogtudományhoz.

Az államjog és az államjogtudomány vizsgálati, kutatási módszereit elemezve a korreferátum felhívta a figyelmet arra a kettősségre, amely az államjog metodikájában jelentkezik. Eszerint az alkotmány stabilitása nyilvánvalóan tükröződik az államjogban és az államjogtudományban is. Az alkotmány és az államjog normáinak nagy része hosszabb időre szóló programot is tartalmaz, amelynek mögöttes területén politikai elhatározásokat kell felfedeznünk, világnézeti filozófiai álláspontokat és meggondolásokat. Természetes az, hogy e politikai, filozófiai alapok gyakran szociológiai vizsgálatokra s ezek eredményeinek általánosításaira támaszkodnak. Az államjognak, alkotmányjognak az államjogtudománynak ezt a megalapozottságát feltétlenül szem előtt kell tartanunk. A jelenlegi szocialista alkotmánynak nagy része kerettörvény. Más törvények, jogszabályok — beleértve a kodexeket is — ettől eltérő jellegűek és ezért a gyorsabb időközönként bekövetkező kisebb jelentőségű társadalmi politikai változásoknak jobban ki vannak téve. A konkrét szociológiai vizsgálat, a társadalmi valóság adott időpontban történő konkrét elemzése, ennek következtében nagyobb hatással lehet ez a kódexeket, jogszabályokat, magukban foglaló jogágazatokra, mint az államjogra. Valamivel módosul ez a módszer az ún. tiszta államjogi normáknál. Ezeknél nem találkozunk olyan nagyfokú alkotmányi stabilitással, mint az alaptörvény rendezettségénél. Ennek következtében e részlet-jogszabályok könnyebben változtathatók s nem olyan merevek, mint az állami szervezetre stb. vonatkozó alkotmányi normák. Ezért e részletkérdéseknél feltétlenül szükséges állandóan és rendszeresen felvetni a gyakorlat szükségleteit és metodikailag ezeket a kérdéseket

nemcsak a filozófiai módszerek oldaláról, — hanem — a különös törvényszerűségeket figyelembevéve — szociológiailag, szervezéstudományi vonatkozásban, sőt van olyan eset, amikor a gazdaságföldrajz oldaláról (az állam-területi beosztás esetében) kell megközelíteni.

Az államjogtudomány segédtudományairól szólva, előljáróban a korreferens hangsúlyozta, hogy mivel az államépítés összefüggő, jogilag szabályozott problémái az államjog területére esnek, ma, amikor az államépítés kérdései kiszélesednek és egyes társadalmi szervek állami feladatokat vesznek át, az államjog tárgyát is kiterjesztőleg kell felfogni. Az államjogot, mint az államépítés átfogó jogi tudományát elsősorban a következő segédtudományok érintik: a szociológia (elsősorban abból a szempontból, hogy konkrét szociológiai vizsgálatokra van szükség mind az állampolgárok alapjogainak és kötelességeinek vizsgálatánál, mind pedig az állami szervek és a társadalmi önigazgatási szervek működésének kutatásánál), az általános szervezéstudomány, a politikai gazdaságtan és a gazdaságföldrajz. A szociológiát illetően Bihari Ottó rámutatott azokra a területekre, amelyek az államjogi vizsgálatokat segíthetik. Ilyenek a politikai szociológia, ezen belül az uralmi viszonyok szociológiája, a községszociológia és bizonyos fokig a tömegkommunikáció szociológiája. Ide tartozik a bürokrácia vizsgálatának kérdése is. Jelentős szerepe lehet az államjogtudomány támogatásában a kulturális területek, a forradalmi ellenőrzés szociológiájának, valamint az ipari és üzemszociológiának is. Az általános szervezéstudománnyal kapcsolatosan a korreferens felhívta a figyelmet e tudomány problematikájának kidolgozatlanságára, valamint arra, hogy a szervezés általános elvei bizonyos mértékig máris kialakultak az igazi szervezéstudományban és nem kell visszariadnunk attól, hogy a szocialista ipar szervezésének tapasztalatait — kellő kontrollal — megkíséreljük az állami szervezés vonatkozásában hasznosítani. Ez természetesen nem ment fel minket az alól, hogy tudományosan vizsgáljuk az állami szervezés részletkérdéseit; az általánosításnál azonban már ma is támaszkodhatunk az ipari szervezés tudományos eredményeire. Végül az ún. államépítéstudomány kérdésével foglalkozott és annak a meggyőződésnek adott hangot, hogy ilyen tudományágra nincs szükség, mert ezeket a kérdéseket, amelyeket e tudományág körébe utalnak az államjogban és az államigazgatási jogban kell megválaszolni. Az államépítéstudomány különválasztása az államjogtól és az államigazgatási jogtól merev pozitivizmusba kergetné ezeket a jogtudományi ágakat, hiszen a legfontosabb szervek mindennapi tevékenysége, gyakorlata kikerülne e jogágazatok tematikájából.

IV.

Szamel Lajos korreferátumában abból indult ki, hogy az államigazgatás nemcsak jogalkotás és jogalkalmazás, hogy az államigazgatás a reá vonatkozó joggal nem azonosítható, önmagában abból nem érthető, nem magyarázható. Az államigazgatás-tudomány és az államigazgatási jogtudomány közé tehát

nem tehetünk egyenlőségjelet. Az államigazgatási jog szocialista felfogásának az államigazgatás és a jog egységét kell alapul vennie. A szocialista államigazgatástudomány nem lehet csak államigazgatási jogtudomány. Az államigazgatás-tudomány megismerési tárgya az államigazgatási jogtudományéhoz képest bővebb és többoldalú. Ezért kell az állam- és jogtudományok rendszerében elhelyezni és nem tekinthetjük szűkebb értelemben vett jogtudománynak. Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell, hogy az államigazgatás, mint állami szervező tevékenység, jogi bázisokon történik és a jogi szabályozás is kifejezi a szervezeti igényeket és tapasztalatokat. Az államigazgatás és az igazgatás viszonyát illetően a korreferens rámutatott arra, hogy az államigazgatás is igazgatás, melynek az igazgatás általános fogalmán belül találjuk meg a helyét, de amelyet az egyéb adminisztrációktól nemcsak a közhatalmi jogosítványok különböztetnek meg. Az államigazgatásnak más szervezetek (illetve szervezeti egységek) az alanyai, mint az egyéb adminisztrációké, és más a tárgya is.

Ezt követően a szocialista állam társadalmi önigazgatássá fejlődésével, azzal kapcsolatban, hogy a társadalmi szervezetek fokozatosan olyan feladatokat kapnak, amelyek ma még államigazgatásiak, vagy korábban államigazgatásiak voltak, azt a kérdést vizsgálta, hogy az ilyen feladatok átvétele a fejlődés mai szakaszában a társadalmi szervezeteket államigazgatási szervekké, az államigazgatás alanyaivá teszi-e? A megoldás kettős: ha a társadalmi szerv megkapja mindazokat a hatalmi jogosítványokat, amelyekkel az államigazgatási szerv rendelkezett, vagy akárcsak e hatalmi jogosítványok egy hányadát, akkor a társadalmi szerv működése — jóllehet nem veszti el társadalmi jellegét — államigazgatási tevékenység, hiszen a hatalmi jogosítványok jelzik annak politikai jellegét. Az igazgatás alanyának képletébe illesztve tehát az ilyen társadalmi szerv az államigazgatás alanya. Ha viszont a társadalmi szerv úgy veszi át az államigazgatási feladatot, hogy ahhoz hatósági, hatalmi eszközöket nem kap, akkor az államigazgatási funkciók egyszerű igazgatásiakká, vagyis hatalmi eszközök, állami kényszer nélküli igazgatási funkciókká válnak.

A szervezéstudomány problémájáról szólva, a korreferens kifejtette, hogy mind az általános szervezéselmélet, mind az ágazati szervezéstudományok iránti igény jogosultnak tartja. Az általános szervezéstudomány tárgyát illetően megállapította, hogy nem elképzelhetetlen ugyan egy az üzemszervezést is felölelő általános szervezéstudomány, de a realitások körében maradás követelménye azt parancsolja, hogy általános szervezéstudományon, a minden igazgatást felölelő szervezési törvényszerűségek feltárására irányuló tudományos kutatásokat, illetve azok eredményét értsük csak. Az általános szervezéselmélet és az ágazati szervezéstudományok kibontakozása a mi szocialista viszonyaink között kétségkívül gazdagítani fogja az államigazgatás-tudomány materiáját, figyelemmel arra is, hogy ezek a szervezési viszonyok formai és tartalmi értelemben egyaránt jogilag szabályozottak. A jogilag rendezett adminisztrációnak olyan törvényszerűségei tárhatók fel, amelyeknek szintézise

egy egységes államigazgatástudományt eredményez. Az államigazgatás-tudomány egy általános szervezés elméletben feltárhatja a szocialista állam mennyiségileg legnagyobb igazgatási szervezetére vonatkozó törvényszerűségeket, s egy későbbi fázisban az általános szervezéstudományban szintetizált törvényszerűségeket majd az államigazgatásra alkalmazhatja. Ezzel egyben eljutunk oda is, hogy az általános szervezéstudományhoz az út a szervezés több területeire vonatkozó elméleti törvényszerűségek feltárásán keresztül vezet. Ezzel kapcsolatban nélkülözhetetlen követelménynek látszik az államigazgatás egyes ágazatai szervezéselméletének kidolgozása. Felszólalásának befejező részében a korreferens az államigazgatás-tudomány és a szociológia viszonyát érintette. Hangsúlyozta, hogy csak a történelmi materializmus által feltárt törvényszerűségek birtokában lehet az igazgatásra nézve helyes, tudományos, törvényszerűségekhez jutni. Az államigazgatástudomány nem lehet az államigazgatás „szociográfiája". Mindez azonban nem áll ellentétben azzal, hogy az államigazgatás-tudomány segédtudományai között helyet kapjanak a különböző szakszociológiák és azzal sem, hogy a szociológiai kutatások és vizsgálati módszerek helyet kapjanak az államigazgatás-tudományban.

V.

Fonyó Antal „Büntetőpolitika és az állam- és jogtudomány" c. korreferátumában először a büntető-jogtudomány tárgyával foglalkozott. Megállapította, hogy a tudomány tárgyának mint elméleti kategóriának a tartalma semmiképpen sem attól függ, hogy a tényleges kutató munka a tárgy mely területeit hanyagolja el és mely területeit érinti intenzíven. A jelen társadalmi gazdasági fejlődésből nem a büntetőjogtudomány tárgykörének új területre való áttolódása és a más társadalomtudományokhoz való viszonya jellegének a megváltozása folyik, hanem a szocialista jogtudomány által lényegében már feltárt tárgy keretein belül a tudománynak teljes körű művelésére vonatkozó igény, különösképpen a módszerek kiszélesítése és komplex alkalmazása útján: A büntetőjogtudomány vizsgálódásainak jelenleg is egyik fő területe a bűncselekmény és annak szankciója mint jogi jelenségek. A büntetőjogtudomány e területének a feladása vagy elsorvasztása a tudományszaknak a kriminológiában, majd továbbmenően a szociológiában való feloldását jelentené, s a kriminológiát is teljességgel a szociológiába olvasztaná be, hiszen a kriminológiának a szociológiától való viszonylagos különállását éppen a büntetőjogtudomány léte határozza meg. A büntetőjogtudomány tárgykörének másik fő területe a bűnözés és a bűnözés elleni küzdelem állami és társadalmi eszközei. A büntetőjog tartalma, hatása nem mérhető fel a társadalmi valóság jelenségeinek, ezek mozgástörvényeinek konkrét feltárása nélkül. A büntetőjogi normák és a társadalmi valóság részét képező kriminalitás a büntetőjogtudománynak egymásba kapcsolódó egymást feltételező tárgyai. A bűnös és az ellene

való küzdelem eszközei kutatási területének elhanyagolásával van összefüggésben, hogy a tárgykör e részének kontúrjai korántsem tisztázottak. A büntetőjogtudománynak a társadalomtudományok rendszerében betöltött szerepéből következik, hogy vizsgálódásainak tárgyai csak az olyan jelenségek lehetnek, amelyek akár de lege lata, akár de lege ferenda a jogi szabályozás körébe esnek és amelyeknek az a jellemző tartalmi sajátosságuk, hogy veszélyesek a társadalomra, vagyis a jog által védett társadalmi viszonyokra. A bűnözés mint a bünetőjogtudomány kutatási területe meghatározásánál ez a kiinduló pont. A bűnözés területén folyó vizsgálódást a büntetőtudomány a kriminológia, a kriminálpszichológia, illetve a pszichiátria eredményeinek a felhasználásával végzi. Közvetve természetesen kapcsolatba kerül a szociológiával és az általános lélektannal is. A kriminológia és a büntetőjogtudomány viszonyát illetően a korreferens azt a felfogást helyeselte, amely szerint a kriminológiai jellegű vizsgálatok ekként részei a büntetőjogtudománynak, hogy a jogi szempontú elemzéshez és következtetésekhez a szükséges tápanyagot szolgáltatják. A kriminológia sajátos módszereivel és célkitűzéseivel olyan önállósult szaktudomány, amely egyaránt segédtudománya mind a büntetőjogtudománynak, mind a szociológiának.

Büntetőjogtudományunknak jelenleg a legelmaradottabb területe — állapította meg Fonyó Antal — a büntetéstan, illetve a bűnözés elleni küzdelem állami és társadalmi eszközeinek problematikája. A bűnözés elleni küzdelem állami és társadalmi eszközeinek, mint a büntetőjogtudomány tárgyainak a köre attól függően vonható meg, hogy milyen felfogás jut érvényre a bűnözés elleni küzdelem fő módszerét illetően. A bűnözés elleni küzdelemnek két — viszonylagosan elhatárolható — fázisa van: az egyik a profilakció, a másik a már elkövetett társadalomra veszélyes cselekmény miatt szankciók, illetve társadalmi intézkedések alkalmazása. Amíg nem tisztázott a büntetés jellege, célja, addig nem valósítható meg a szocialista fejlődésünknek megfelelő büntetési rendszer kialakítása, a büntetési nemek revíziója, különösen a szabadságvesztés alkalmazási körével és végrehajtásával kapcsolatos problematika. A pedagógia, a pszichológia által, más területen feltárt tények alapján, logikai megközelítéssel leginkább az valószínűsíthető, hogy a bűnözés elleni küzdelem szankciós fázisában tartós eredményt döntően az átnevelés, a tudatnak és a személyiségnek pozitív irányú alakítása biztosít. Ebből következik, hogy a speciálprevenció fogalmát az átneveléssel kell azonosítani.

A korreferens végül hangsúlyozta, hogy a büntetőjogtudománynak a büntetőpolitika feladatai jobb ellátása érdekében közelebb kell kerülnie a gyakorlathoz, a gyakorlat nyújtja számára azt a tényanyagot, amely egyik része a valóságról kialakítandó képnek. A szociológiai, kriminológiai módszerek szélesebb körű felhasználása viszont szükségképpen szoros kontaktust teremt azáltal is, hogy a ténykutatásoknak az elmélet által kimunkált eredményei a gyakorlati szervek operatív munkájához közvetlen segítséget nyújthatnak.

VI.

A referátumokat és a korreferátumokat elemző és bíráló felszólalások lényegében három, az előterjesztett anyagokban exponált, jelentős elméleti problémával foglalkoztak: 1. Az állam- és jogtudományok és a társadalmi gyakorlat viszonyával; 2. Az állam- és jogtudományok tárgyával, valamint az állam- és jogtudományok és más tudományok kapcsolataival és végül 3. Az állam- és jogtudományok módszereivel. A következőkben a vita anyagát e három elméleti kérdéskomplexus köré csoportosítva foglaljuk össze.

1. Az állam- és jogtudományok és a társadalmi gyakorlat kapcsolatával részletesebben a vitaülés három résztvevője: *Hajdu Gyula*, *Hárrer Ferenc* és *Vas Tibor* foglalkozott. Mindhárman hangsúlyozták az állam- és jogtudományok és a társadalmi gyakorlat közötti élénk, eleven és kölcsönös kapcsolat fontosságát. *Hajdu Gyula* felhívta a figyelmet arra, hogy az állam- és jogtudományok, valamint a társadalmi gyakorlat viszonyát illetően hazánkban még távolról sincs minden rendben és számos feladat áll még előttünk. *Vas Tibor* az elmélet és a gyakorlat dialektikus kölcsönösségét és azt hangsúlyozta, hogy a figyelem jelenleg a konkrét gyakorlati vizsgálódás felé irányul, óva intette a konferencia résztvevőit a jog normativitása elemzésének elhanyagolásától.

2. Az állam- és jogtudomány tárgyát, valamint az állam- és jogtudományok és más tudományok kapcsolatait a vitában felszólalóknak csaknem mindegyike érintette. *Hajdu Gyula* kifejtette, hogy az állam- és jogtudományoknak támaszkodniuk kell a társadalomtudományokra, amelyek közül a jogtudomány szempontjából a legfontosabb a politikai gazdaságtan és a történelmi materializmus, de a szociológia és a kriminológia kutatásai is jelentősek. *Márkus Ferenc* vitatta az intézeti referátumnak azt a megállapítását, amely az állam- és jogtudomány tárgyának kiterjesztésére irányul, mert az állam- és jogtudományok tárgya mindenkor változatlanul ugyanaz marad. *Nagy Lajos* az állam- és jogtudományoknak más tudományokkal való kapcsolatával, valamint az egyes határterületekkel összefüggésben az állam- és jogtudományi bibliográfia problémáit méltatta. *Schmidt Péter* az állam- és jogtudományok és más tudományok közötti kapcsolat, valamint a segédtudományok szerepe tisztázásának fontosságát hangsúlyozta. *Kovacsics József* az állam- és jogtudományok és a statisztika viszonyát érintette. *Buza László* kifogásolta, hogy a főreferátum nem foglalkozik a nemzetközi jog helyzetével. *Bónis György* a jogtörténet feladataival foglalkozott.

A büntetőjogtudomány tárgyát, valamint a büntetőjogtudomány és a segédtudományok viszonyát *Horváth Tibor* vizsgálta részletesen. Rámutatott arra, hogy Fonyó Antal korreferátumában a konkrét kutatásokra vonatkozó program ellentmond a büntetőjogtudomány tárgyára vonatkozó álláspontjának. A büntetőjogtudomány tárgyára és metodologiájára vonatkozó eddigi felfogásunk revíziójára van szükség. A büntetőjogtudománynak ténykutatáso-

kat, szociológiai kutatásokat kell végeznie. A bűnözés jelenségét csak több diszciplina együttesen ragadhatja meg.

Világhy Miklós korreferátumával polemizálva, *Csanádi György* a polgári jog tudománya és a politikai gazdaságtan viszonyát érintve, kifejtette, hogy a jogtudomány művelője a politikai gazdaságtantól nem várhatja teljes egészében az egyes jogintézmények gazdasági alapjának, objektív gazdasági mozgástörvényeinek felderítését. *Eörsi Gyula* részletesen elemezte egyrészt a civilisztika és a segédtudományok, másrészt a civilisztika és a politikai gazdaságtan, illetve a történelmi materializmus viszonyát. Kifejtette, hogy az állam- és jogtudományok is részei egy differenciált egységnek, a társadalomtudományoknak. Ennek megfelelően az állam- és jogtudományi tevékenység témája a következő: a jogilag releváns társadalmi-gazdasági—ideológiai tények elemzése — a jogpolitika kidolgozása — az ennek megfelelő dogmatika kiépítése, fejlesztése, alkalmazása — a jog társadalomra gyakorolt hatásának elemzése. A civilisztika nem rendelkezik külön segédtudományokkal és nincs is ilyenre szükség, de szüksége van ténykutatásokra. Világhy Miklós korreferátumával polemizálva megállapította, hogy az állam- és jogtudományok nemcsak a politikai gazdaságtan közvetítésével kerülnek kapcsolatba az alappal, de közvetlenül a specifikusan állam- és jogtudományi tevékenység során is vissza kell nyúlniok magához az alaphoz. Az állam- és jogtudományoknak a történelmi materializmushoz is vissza kell nyúlniok, itt pedig nagy jelentőségűvé válik a szociológia is. *Weltner Andor* a polgári jogi és a munkajogi kutatások, valamint a politikai gazdaságtan viszonyát érintette. *Világhy Miklós* a korreferátummal kapcsolatos megjegyzésekkel vitatkozva kifejtette, hogy nem tartja helyesnek sem a „segédtudományok" kifejezést, sem a mögötte rejlő elvi koncepciót. A tudományágak történelmileg kialakult munkamegosztását fenn kell tartani. A termelési-gazdasági viszonyok mozgástörvényeinek kutatása *nem* a jogtudományok, hanem a politikai gazdaságtan feladata. A ténykutatások a jogtudomány területén természetesen szükségesek.

Az állam, az államigazgatási jog és más tudományok viszonyával *Beér János* foglalkozott. Kifejtette, hogy helyesnek tartja Szamel Lajos tudományos következtetéseit az államigazgatás-tudomány és az államigazgatási jogtudomány vonatkozásában. Véleménye szerint fenntartható az „államigazgatási jogtudomány" terminológia. Az államépítés tudományát illetően Beér János is vitatta e tudományág szükségességét. A jog- és a segédtudományok kapcsolatát elemezve megállapította, hogy az egyes jogágaknak más és más segédtudományok eredményeit kell hasznosítani. A szociológiai módszer alkalmazása egyetlen társadalomtudományon belül sem nélkülözhető. A szervezéstudományt illetően kifejtette, hogy ez nem korlátozódik az államjog vagy az államigazgatási jogtudomány területére, ennek jelentősége van az egyéb jogágak, sőt minden társadalomtudomány vonatkozásában is. Ennek jelentőségét különösen aláhúzza, hogy a társadalmi önigazgatás feladatai előttünk állanak.

3. Az állam- és jogtudományok módszereivel kapcsolatosan *Hajdu Gyula* az intézeti referátum téziseit bírálva, hangoztatta, hogy az abban megjelölt kutatási módszerek lényegében semmi újat nem jelentenek. A pozitivizmus leküzdésének, valamint a kritikus módszer alkalmazásának szükségességét hangsúlyozta. *Harrer Ferenc* a szociológiai vizsgálatok jelentőségét húzta alá. *Buza László* arra mutatott rá, hogy a nemzetközi jog még nincs olyan helyzetben, hogy a főreferátumban megjelölt kutatási módszereket maradéktalanul alkalmazza. *Kovacsics József* a ténykutatások, a szociológiai módszerek és különösen a matematikai módszerek, valamint a kibernetika alkalmazásának jelentőségéről beszélt. Az utóbbit hangsúlyozta *Beér János* is. *Eörsi Gyula* a ténykutatásoknak a civilisztika vonatkozásában jelentkező fontosságát emelte ki. Az állam- és jogtudományi ténykutatásoknak azonban az állam- és jogtudományi tevékenység körében kell maradniok. A civilisztika területén alkalmazandó ténykutatások módszereit illetően elmondotta, hogy ebben a kérdésben sokféle, ki sem meríthető lehetőség képzelhető el. *Világhy Miklós* vitásnak jelentette ki, hogy vajon van-e a jogtudományoknak sajátos, illetőleg önálló módszertana. *Vas Tibor* határozottan leszögezte, hogy külön önálló jogi módszerre nincs szükség, a jogtudományi kutatásoknál csupán a dialektikus-materializmus speciális alkalmazásáról van szó. *Márkus Ferenc* a logikai módszer az állam- és jogtudományi kutatásokban való alkalmazásának fontosságára hívta fel a figyelmet. *Horváth Tibor* kifejtette, hogy a büntetőjogtudománynak a bűnözés jelensége felé fordulása, az empíria megragadására tett kísérletei kétségkívül jelentősen kihatnak módszertanára, amennyiben azt kriminológiai és szociológiai irányban változtatják meg. *Schmidt Péter* arra mutatott rá, hogy a jogtudománynak a maga módszereivel közvetlenül is kutatnia kell azt a társadalmi valóságot, amelyre az egész jogrendszer felépül. A vitát lezárva, *Szabó Imre* utalt annak céljára, vagyis arra, hogy felhívja a figyelmet az új módszerek feltárásának fontosságára. A jogtudományi kutatásnak főleg a jogszabályok keletkezésének konfliktusaira, valamint a jog társadalmi hatásainak vizsgálatára kell kiterjeszkednie. A szociológiának ezzel kapcsolatos feladatai nem jelentik a politikai gazdaságtannak a szociológiával való helyettesítését. A feladat a konkrét társadalmi vizsgálatoknak a jogtudományba való bevitelében állt.

A TABULA IMPERII ROMANI BUDAPESTI KONFERENCIÁJA

SOPRONI SÁNDOR

1928-ban a cambridgei Nemzetközi Földrajzi Kongresszuson merült fel először az a gondolat, hogy a Római Birodalom térképét — Tabula Imperii Romani — a modern, egymilliós léptékű katonai térképlapokon elkészítsék és kiadják. Kezdetben az Angol Térképészeti Hivatal, majd később egy külön, erre a célra alapított állandó tanács irányította a térképlapok előkészítő munkálatait. A második világháború után a Tabula nemzetközi szinten való koordinálását az Union Académique Internationale vette át. A munkálatok szervezését és irányítását G. Lugli professzor (Róma) vezetésével egy központi bizottság intézi, melynek székhelye Rómában, az Unione Accademica Nazionale Italiana mellett van.

A Tabula egyes térképlapjai a Római Birodalom területének egykori kartográfiai adatait rögzítik: a térképlapok a római kori földrajzi elnevezések — városok, folyók, hegyek, népek stb. — nevein kívül feltüntetik az összes jelentősebb objektumokat. A városok, telepek, villák, jelentősebb építmények, szentélyek, katonai létesítmények — táborok, erődök, őrtornyok — fontosabb ütközetek helyei, ipartelepek, bányák stb. egységes jelkulcs alapján kerülnek bejelölésre. Különös figyelmet szentel a térkép az egykori úthálózatra, az egyes városokat, telepeket összekötő fő- és mellékútvonalak, mérföldkövek, hidak jelzésére.

Valamennyi térképlap 1 : 1 000 000 léptékben készül. A térképlapot indexkötet egészíti ki. Ebben az egyes objektumokra vonatkozó összes antik és modern irodalmat közlik és néhány jellemző mondattal ismertetik az illető emléket. A területre vonatkozó fontosabb, összefoglaló irodalom jegyzéke teszi teljessé az indexkötetek tartalmát. A kutatók számára oly fontos összefoglalásokból eddig 13 végleges és 5 ideiglenes kötet jelent meg. Az egyes köteteket az érdekelt államok adják ki. Legutóbb, 1961-ben a Magyarország területét is érintő L. 33. trieszti térképlap jelent meg. Ez a kötet, amelyet Olaszország adott ki, a Dunántúl jelentős részét magába foglalja.

Az L. 34. jelzésű Aquincum térképlap szerkesztésével és kiadásával az Union Académique a Magyar Tudományos Akadémiát bízta meg. Az előkészítő munkálatok 1960-ban indultak meg. Az L. 34. térképlap Magyarorszá-

gon kívül Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia területének egy részét is érinti. A korábbi gyakorlatot követve ennél a kötetnél is az egyes országok saját maguk állítják össze a területüket érintő anyagot s azt a térképlap szerkesztésével megbízott állam rendelkezésére bocsátják. Az így összegyűjtött anyagot a magyarországi szerkesztőség rendezi sajtó alá és biztosítja a megjelenését. Az anyaggyűjtési, rendezési és szerkesztési munkálatokat egy nagyobb munkaközösség végzi je en sorok írójának irányításával. Hasonló munkaközösségek alakultak a többi, érdekelt állam kutatóiból is. A feldolgozó munka irányítói évente munkaértekezletet tartanak, ahol a munka menetét, a feldolgozás módját, a feldolgozás során felmerült problémákat tárgyalják meg. Az első ilyen munkaértekezlet 1962-ben a Szlovén Tudományos Akadémia szervezésében Ljubljanában került megrendezésre, ahol számos konkrét kérdésben állapodtak meg a résztvevők.

A második munkaértekezletre 1963. június 21—23 között Budapesten került sor az MTA megbízásából az MTA Régészeti Kutató Csoportjának szervezésében.

A konferencián a munkálatokban résztvevő államok részéről E. Condurachi professzor (Bukarest), T. Ivanov professzor (Szófia), J. Kastelic professzor (Ljubljana), H. Nesselhauf professzor (Freiburg), magyar részről Gerevich László az RKCS igazgatója és a munkacsoport tagjai, míg az Union Académique Internationale képviseletében G. Carettoni professzor (Róma) jelent meg.

A ljubljanai értekezlet óta eltelt időszakban az előkészítő munkálatok gyors ütemben haladtak előre, a megbeszélésen Románia már a teljesen elkészült anyagot is bemutatta. A többi ország kutatói még az anyaggyűjtésnél tartanak, azonban 1964 első felére valamennyi ország elkészíti saját anyagát. A benyújtott teljes anyagot a szekció legközelebbi ülésén, 1964. októberében Rómában vitatják majd meg az érdekeltek. Az aquincumi kötet a tervek szerint előreláthatóan 1965. év végén készül el.

Az igen szivélyes és baráti légkörben lezajlott megbeszélésen több fontos, a feldolgozás során felmerült problémát vitattak meg a megjelentek.

A konferencia résztvevői tiszteletére az MTA II. Osztálya hivatalos fogadást adott, melyen külföldi vendégeink a szakterület képviselőivel szélesebb körben is találkozhattak.

A megbeszéléseket követően a delegátusok a Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti kiállításán kívül az aquincumi és táci ásatásokat, valamint a székesfehérvári, veszprémi és tihanyi múzeumok kiállításait tekintették meg.

A NEMZETKÖZI FÖLDRAJZI UNIÓ KÉT BIZOTTSÁGI ÜLÉSE MAGYARORSZÁGON

PÉCSI MÁRTON

Az elmúlt években az MTA Földrajztudományi Kutató Csoport munkatársai több ízben vettek részt nemzetközi kongresszusokon és a Nemzetközi Földrajzi Unió több munkabizottságának ülésén. Ezenkívül munkatársaink egyre több alkalommal tehettek tanulmányutakat külföldre. Ugyanakkor a Nemzetközi Földrajzi Unió különböző bizottságainak elnökei, ill. tagjai közül többen jöttek tanulmányútra hazánkba, s rajtuk kívül is számos más külföldi kutatóval, vezető geografussal ismertettük meg az Intézet tudományos munkásságát.

Ezek a körülmények lehetővé tették, hogy nemzetközi szinten is ismertté váljanak a magyar földrajzi kutatások eredményei. Alkalmunk nyílott arra is, hogy tudományos eredményeinket nemzetközi folyóiratokban közölhessük. Mindezek eredményeként az utóbbi két évben a Nemzetközi Földrajzi Unió és a Negyedkorkutató Asszociáció (INQUA) több munkabizottsága fordult Akadémiánkhoz azzal a kéréssel, hogy Magyarországon rendezhesse meg a kongresszusát megelőző bizottsági üléseit, amivel kapcsolatban tagjai tanulmányutat tehessenek a magyarországi kutatások eredményeinek megismerése céljából.

Az *UGI Periglaciális Geomorfológiai Bizottság* elnöke, *dr. Jan Dylik* professzor 1962-ben Magyarországon járt. A magyar geográfusokkal akkor folytatott megbeszélései, továbbá a terepbejárások során bemutatott periglaciális jelenségek arra az elhatározásra késztették, hogy a Bizottság 1964. évi ülését és ezzel kapcsolatos tanulmányútját Magyarországon rendezze meg.

A Periglaciális Geomorfológiai Bizottság célja egyrészről azoknak a felszínalakító folyamatoknak a tanulmányozása, amelyek a jelenkori állandóan fagyott talajú földrajzi zónákban mennek végbe, ill. feladata azoknak a területeknek a kutatása, ahol az évi középhőmérséklet 0° alatt marad, másrészről felderíteni törekszik a negyedkori eljegesedések során a közepes földrajzi szélességekig lenyúló periglaciális zónákban jellegzetes felszínalakító folyamatokat és az általuk kialakított formákat.

Magyarország az eljegesedések idején a jégtakaróval nem borított Közép-Európa periglaciális zónájába tartozott. Ezt a felismerést az utóbbi évtizedben egyre több adattal sikerült bizonyítani. Kutatásaink során sok olyan morfológiai formát és geológiai képződményt, üledéket találtunk, ill. ismertünk fel, amilyenek eddig külföldi szakkörök előtt is teljesen ismeretlenek voltak.

A mai éghajlati körülmények között a külső erők közül hazánkban túlnyomórészben a folyóvíz és a szél felszínformáló tevékenysége az uralkodó. E folyamatok törvényszerűségeivel és szerepük mértékével a felszín alakításában a magyar geográfusok és geológusok az elmúlt fél évszázad alatt igen

részletesen foglalkoztak, s mind hazai, mind pedig nemzetközi viszonylatban fontos általános törvényszerűségeket állapítottak meg.

1. Az utóbbi években részletesen tanulmányoztuk és elemeztük a pleisztocénkori periglaciális zónában működött olyan folyamatokat, amelyek a mérsékeltövi földrajzi zónákban nem játszanak jelentős felszínalakító és üledékképző szerepet. Ilyen pl. a gyakori fagyváltozékonyság hatására működő *fagyaprózódás* (kriofrakció), amely a magyarországi középhegységek szilárd kőzeteit jelentékeny mértékben felaprózta. Ez a jelenség nagyméretű és általános volt, s a periglaciális kori éghajlati feltételek között ez irányította a lejtők jelentős részének fejlődését. A kőzetek repedéseiben gyakran 5—10 m mélységig behatoló fagy a szilárd kőzetet fellazította, felaprózta és a külső erők hatására gyenge ellenállású kőzetté alakította. Az így felaprózódott kőzettömeg a gyér növényzetű vagy növényzet nélküli *lejtőkön a gravitáció hatására, a csapadékvíznek a fagyott talajon végbemenő lemosása révén, továbbá agyagos málladékok jelenlétében a szoliflukció hatására a lejtőn állandóan mozgásban volt.* Ezek a folyamatok a lejtőkön és a lejtők alján nagymennyiségű finomabb és durvább üledékek felhalmozódásához vezettek. Ugyanakkor nem mélyrehatóan, de felületileg áthalmozták a korábbi laza tengeri, folyóvízi és szél által leülepített képződményeket, kőzeteket, egyben új felszíni formákat, továbbá sajátos szerkezetű és rétegződésű üledékeket halmoztak fel. A periglaciális éghajlati viszonyok között végbemenő felületi anyagáthalmozás során természetesen a korábbi talajok is a lepusztulás áldozatául estek, de ezek más képződményekkel (homok, lösz, agyag) együtt ismét felhalmozódtak, gyakran több méter vastagságban. A periglaciális folyamatok által ily módon áttelepített, felhalmozott üledékek — ezek borítják középhegységeink és dombságaink túlnyomó részét — igen előnyösek a szőlő, gyümölcs és más mezőgazdasági növények termelése szempontjából, mert ezekben az üledékekben a korábbi talajok eltemetve vagy áttelepítve jelentős mennyiségű tápsót, humuszt tartalmaznak, s még abban az esetben is hosszú ideig jelentős tápértéket biztosítanak, ha a jelenlegi felső talaj részben, vagy egészen lepusztul.

Természetesen az említett folyamatokat, amelyek az irodalomban igen különböző néven szerepelnek, a folyóvízi és az eolikus üledékképződéstől, üledékfelhalmozódástól nem voltak mindig jól elkülöníthetők; s korábban nem ismerték azokat a formabélyegeket és ismérveket, amelyek alapján az előbbi két folyamattól ez utóbbi, amelyet összefoglalóan *deráziónak* neveztünk, elkülöníthető.

A periglaciális klimatikus viszonyok között végbemenő — deráziós — folyamatok legfontosabb ismertető jegyeit és jelenségeit igyekezett a Periglaciális Geomorfológiai Bizottság — más területekről ismert példák alapján — összehasonlítani, ill. megállapítani.

A Periglaciális Geomorfológiai Bizottság magyarországi tanulmányútjain tapasztaltak alapján megerősítette a hazai kutatóknak azt az álláspontját

(kutatási eredményét), hogy a *pleisztocén periglaciálisok során Magyarország területén állandóan fagyott talajnak kellett lennie.* Erre vonatkozóan nagymenynyiségű bizonyító anyagot tudtunk bemutatni. Természetesen az állandóan fagyott talaj meghatározott klimatikus feltételek között alakul ki, amelyhez szintén meghatározott növénytársulás tartozott.

A felszín formálásában éppen ezért a fagyott talajon végbemenő letarolásnak sajátos megnyilvánulása, a *felszínformák kiegyenlítődése, krioplanációja* ment végbe.

A hazai kutatások eredményeivel egyezően megállapíthatta a Bizottság, hogy a *periglaciális időszakokban sajátos völgyképződés* ment végbe. Többségükben *nem lineáris folyóvízi eróziós völgyek* képződtek, hanem a deráziós folyamatok hatására lapos embrionális völgyek keletkeztek, amelyek a dombsági tájakon és a középhegységek előterében még ma is a völgyek túlnyomó részét teszik ki *(deráziós völgyek).*

Különösen jól bemutathattuk az ilyen völgyekben igen nagy vastagságban *felhalmozott üledékek legkülönbözőbb fácieseit,* amelyek mint *deluviumok* (homokos, kőzettörmelékes, agyagos, vályogos deluviumok) jól láthatóan nem folyóvízi vagy eolikus úton halmozódtak fel, hanem a *fagyott talajon végbement sárfolyással, a hóolvadékvizek és a csapadékvizek lemosó tevékenységének hatására.* A bemutatott számos feltárás a legkülönbözőbb anyagú üledékei közül a korábban folyóvízi úton szállított görgetett kavicsok ismételt áttelepülését azonban többen vitatták, ami természetesen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a távolabbi környezetet nem állt módjukban részletesebben megismerni.

2. A periglaciális zónában a felszínközeli rétegekben, azok kőzettani összetételétől és az altalajban elhelyezkedő víz jelenlététől, ill. mennyiségétől, továbbá az éghajlati viszonyoktól függően kisebb-nagyobb rétegzavargások figyelhetők meg. Ezeknek az ún. *krioturbációs jelenségeknek* a felszínközeli rétegekben való jelentkezése tulajdonképpen a Magyarországon is kialakult periglaciális éghajlatnak az egyik legfontosabb bizonyítékát szolgáltatja.

Az állandóan fagyott talajon csak igen hideg, száraz kontinentális klímatípusok uralma idején képződtek ki az ún. *fagyékek,* amelyek tulajdonképpen a térben egy poligonális repedéshálózatot képeznek. Ennek a hajdani jéggel kitöltött poligonális repedéshálózatnak gyakran 3—4 m mélyen a felszín alá lenyúló formamaradványai hazánkban kétségkívül megállapíthatók voltak (Cinkota, Pestlőrinc, Sárvár, Vasvár).

Az állandóan fagyott talajban bizonyos laza üledékes kőzetekben jégfelhalmozódások, ún. *jéglakkolitok* kialakulására is megvolt a lehetőség, s ezek formamaradványait szintén egyöntetűen állapította meg a Bizottság.

A krioturbációs jelenségek közül a *kriotektonikus eredetű rétegdeformációk* jelenlétéről szintén meggyőződött a Bizottság (Borsosgyőr, Gánt, Szombathely).

Az ún. *zsákos talajok, köves poligonok* kialakulását éppen úgy eltérően magyarázták, mint a nemzetközi irodalomban is, bár egyöntetű volt a vélemény abban, hogy ezek is periglaciális, krioturbációs jelenségek; csupán a kialakító folyamatok mechanizmusát nem magyarázták egyértelműen.

Ezek a jelenségek is oly nagy számban és olyan sok feltárásban fordulnak elő hazánkban, hogy jogos az a következtetés, hogy az évszakosan felolvadó és újra megfagyó ún. *aktív zónában a fagy hatására a felszíni üledékek néhány m mélységig átforgatást szenvedtek.*

A magyarországi szerkezeti talajformák olyan gazdag tárházát mutathattuk be a Bizottság tagjainak, aminek alapján a krioturbációs jelenségek bizonyos kronológiai sorrendbe állíthatók. E jelenségek kronológiai értékelése pedig azért fontos, mert gyakran olyan esetekben is támpontot nyújtanak a felszín relatív korának a megállapításához, amikor más adat vagy módszer erre nem kínálkozik. Ezen kívül a periglaciális talajfagy formatípusok felismerése arra vonatkozóan is eligazítást nyújt, hogy a jelenkori felszínalakulás, a lejtőpusztulás, a termőtalaj lehordása milyen mértékű volt a jelenségek kialakulása óta. Ahol a talajtakaró alatt a periglaciális formatípusok előfordulnak, ott a jelenkori felszín pusztulása természetesen alárendelt, elhanyagolható, míg ellenkező esetben a felszín jelenkori formálódása, pusztulása feltételezhető, ami arra indít, hogy más módszerek segítségével annak mértékét is meghatározhassuk, hiszen ez a gyakorlati élet szempontjából a termőtalaj lepusztulása mértékének meghatározása miatt is fontos.

Természetesen a Periglaciális Geomorfológiai Bizottság tagjai nem csupán a periglaciális jelenségeket tanulmányozták hazánkban, hanem megismerkedtek a hazai geomorfológiai kutatások több más fontos problémájával is, mint pl.: a) *folyóvölgyek teraszmorfológiája:* b) *középhegységeink harmad- és negyedkori lepusztulásformái, pedimentjei:* c) *az alföldek és dombságok folyóvízi és eolikus képződményei, valamint* d) *a Kárpát-medence fiatal negyedkori tektonikus mozgásai kutatása során elért eredményekkel.*

Nagy vonásokban megismertettük a Bizottság tagjaival a magyarországi *geomorfológiai és talajeróziós térképezés* eredményeit, továbbá az MTA Földrajztudományi Kutató Csoport, ezen túlmenően a magyar természeti földrajz kutatási terveit.

A kutatócsoportban tartott intézeti bemutató igen jó benyomást keltett a külföldi résztvevőkben.

A Periglaciális Geomorfológiai Bizottság 6 napos magyarországi tanulmányútját még 4 napon át tovább folytatta Ausztria Magyarországgal határos területein és a Bécsi-medencében. A látottak és a tapasztaltak alapján, más területekkel összehasonlítva *a Bizottságnak az volt a megállapítása, hogy a pannóniai medence egészen sajátos fáciese a periglaciális kori forma- és üledékképződésnek, külön regionális provinciának kell tartani a negyedkori eurázsiai periglaciális zónán belül.* A Bizottság megállapította, hogy a magyar geomorfológusok

az elmúlt években igen jelentős előrehaladást értek el, úttörő munkát végeztek a szóban forgó kérdések megoldásában és a folyamatok magyarázatában.

*

A Kárpát-Balkán Geomorfológiai Bizottság Geomorfológiai Térképezési Munkabizottsága április 24—28. között ugyancsak az MTA Földrajztudományi Kutató Csoport szervezésében tartotta első ülését. A Kárpát-Balkán Geomorfológiai Comissio 1963—64 folyamán alakult meg Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, Románia és a Szovjetunió geomorfológusainak részvételével. A Comissio három évenként kíván szimpóziumokat tartani, a szimpóziumok között munkabizottságok működnek, amelyek az alábbi témák megoldására alakultak:

a) A Kárpát-Balkán térség természeti földrajzi rayonirozása;

b) A Kárpát-Balkán térség 1 : 500 000 méretarányú geomorfológiai térképének elkészítése;

c) Völgyrendszerek és teraszok kutatása, az eredmények összehasonlítása, párhuzamosítása;

d) A hegységi lepusztulásszintek tanulmányozása;

e) Karsztmorfológiai kutatás.

A bizottság feladata, hogy összehasonlítsák és egyeztessék a különböző országokban alkalmazott kutatási módszereket és az elért eredményeket.

A Kárpát-Balkán Geomorfológiai Comissio munkabizottságai közül elsőnek a Kárpátok 1 : 500 000-es geomorfológiai térképét szerkesztő bizottság ülésezett. Az ülésen Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország képviselői vettek részt. A kétnapos megbeszélés során részletesen megvitatásra került a készítendő áttekintő geomorfológiai térkép koncepciója, a jelkucstervezet főbb tartalma.

Megállapodás született abban, hogy a tervbe vett térképen ábrázolni kell:

1. a felszín litológiai felépítését;
2. a legfontosabb genetikus formatípusokat;
3. a felszíni formákat alakító folyamatokat;
4. a domborzat bizonyos orometrikus elemeit;
5. a felszíni formák korát.

A munkakonferencián résztvett felek megállapodtak abban, hogy a folyamatban levő geomorfológiai térképezési munkálataik eredményeként egy éven belül elkészítik országuk 1 : 500 000-es méretarányú geomorfológiai térképét.

Az így elkészült térképeket, mivel részleteiben a közös jelkulcstervben a résztvevők nem állapodhattak meg, egy következő ülés alkalmával összehasonlítják, és egy szerkesztő bizottságot bíznak meg a közös jelkulcs részletes kidolgozásával, aminek alapján a geomorfológiai térképek összeszerkeszthetők lesznek.

A kétnapos vita során nehezítette a munkát, hogy a geomorfológiában nem alakult ki egységes nomenklatúra, s éppen ezért a részletes jelkulcsterv összeállítása csak további megbeszélés után történhet meg. A megbeszélések során felvetődtek az ábrázolás módszertani és technikai kérdései is (pl. színekkel vagy grafikus jelekkel ábrázoljuk-e a felszíni folyamatokat, formákat stb.). A technikai kivitelezési módszerek kikísérletezésére a legközelebbi munkakonferenciáig különböző kísérleti lapok készítése vált szükségessé.

A Munkabizottság magyarországi üléséhez kétnapos terepbejárás kapcsolódott, melynek során a Mátra- és a Duna-völgy középhegységi szakasza geomorfológiai problémáival ismerkedtek a Bizottság tagjai.

A NEMZETKÖZI FÖLDRAJZI UNIÓ FÖLDHASZNOSÍTÁSI BIZOTTSÁGÁNAK ÜLÉSE MAGYARORSZÁGON

ENYEDI GYÖRGY

1964. május 5. és 15. között Budapesten tartotta albizottsági ülését a NFU Földhasznosítási Térképezési Bizottsága. Az ülésen valamennyi európai szocialista ország képviseltette magát és forma szerint is megalakult a közép-keleteurópai térség[1] földhasznosítását kutató albizottság.

A földhasznosítás alatt a nemzetközi földrajzi irodalom azokat a használati módokat érti, amelyekkel a földfelszínt az ember a maga számára kiaknázza. A gyakorlatban a vizsgálatok a legtöbb esetben nem terjednek ki valamennyi hasznosítási formára, hanem csak a legelterjedtebbre, a mezőgazdasági földhasznosításra. Bár e vizsgálatok eredménye kartográfiai rögzítést is nyer, távolról sem egyenlő a művelési ági térképekkel, vagy egyszerűen a hasznosítási formák fényképszerű leírásával. A korszerűen értelmezett földhasznosítási vizsgálatok magukban foglalják a földhasznosítás *tárgyát* (vagyis a kiaknázásra kerülő természeti környezetet, a földhasznosítás *alanyát)* vagyis a gazdálkodó embert, és tulajdonviszonyát a földhöz vonatkoztatva), a földhasznosítás formáit (vagyis a művelési ágakat), a földhasznosítás *módját* (technikai eszközeit, intenzitását, a földművelés módszereit stb.-t), a földhasznosítás *irányát* (az állattenyésztés és növénytermesztés szerkezetét, a jellemzőnek nevezhető ágazatok kiemelésével) és végül a földhasznosítás eredményeit (a termésmennyiséget, az árutermelést, a termelés értékét stb.). Végeredményben tehát a mezőgazdasági földhasznosítás tanulmányozása magában foglalja mindazokat az elemeket, amelyeket munkája során a magyar mezőgazdasági földrajz is felhasznál. Szemben hazai vizsgálatainknak többségében analitikus, ágazati jellegével, a földhasznosítási kutatás komplex, szintétikus jellegű, a termelést a maga egészében és a természeti földrajzi környezettel való kapcsolatában vizsgálja.

A mezőgazdasági földhasznosítás módszereinek kimunkálásában az angol *L. Dudley Stamp* professzor volt úttörő, aki az 1930-as években nagy részletességgel dolgozta fel és térképezte Nagy-Britannia mezőgazdasági földhasznosítását. E munka kapcsolódott az egyidejűleg folyó első angol területi tervezési

[1] E nem egészen pontos földrajzi meghatározás alatt az európai szocialista országok területét értjük.

munkálatokhoz, célkitűzése tehát eleve nem csak tudományos, hanem gyakorlati jellegű is volt; a földalap hatékonyabb, ésszerűbb hasznosításának előkészítése.

A II. világháború után, amikor hasonló jellegű vizsgálatok már egész sor országban voltak, az NFU 1949. évi lisszaboni kongresszusán *Stamp* professzor elnökletével megalakult a Világ Földhasznosítási Bizottsága. A Bizottság munkájának célját a Föld területfelhasználását bemutató és értékelő kartográfiai áttekintésben jelölte meg, mivel „a terület tényleges felhasználását csak a tényleges adatok feltérképezésével lehet felderíteni". Erre pedig azért van szükség, mert „a népesség élelmezési problémáinak megoldása — kisebb vagy nagyobb mértékben — a világ minden országában követelő szükségszerűség, jelenlegi ismereteink viszont nem elégségesek ahhoz, hogy e problémák világméretű megoldására tervet dolgozzunk ki". A Bizottság javasolta a munkában résztvevő országoknak részletes (1 : 25 000-es vagy 1 : 50 000-es) és átnézetes (1 : 200 000) térképek elkészítését. Az a terv, hogy az egyes országok anyagából 1 : 1 000 000 léptékű világtérképet készítsenek el. Ehhez a Bizottság egységes alapjelkulcsot dolgozott ki, amelynek részleteit a helyi sajátságoknak megfelelően még sokban finomítani kell.

A szocialista országok közül a Bizottság munkájába elsőnek a lengyel geográfusok kapcsolódtak be. A lengyel földhasznosítási kutatások kezdetei 1947-ig nyúlnak vissza, amikor egy átnézetes művelési ági térkép munkálatai kezdődtek meg. Megjegyzendő, hogy ez Lengyelországban sokkal nagyobb munkafeladat volt, mint hazánkban lenne, mert a nagyfokú területváltozások következtében egységes alaptérképekkel sem rendelkeztek. A részletes földhasznosítási térképezést két járás területén 1955—56-ban kezdték meg és a vizsgálati anyag közzététele nyomban kedvező nemzetközi visszhangot keltett. A kutatásokat irányító *J. Kostrowicki* professzort a Bizottság Rio de Janero-i kongresszuson (1956) rendes tagjai közé választotta.

Az 1956 és 1960 közötti időszakban e kutatások első lépéseit más szocialista országokban, nevezetesen a Szovjetunióban, Jugoszláviában és Magyarországon is megkezdték. Ezekről az első eredményekről a stockholmi nemzetközi földrajzi kongresszuson is számot adtunk és ennek elismeréséül a jugoszláv *Ilešić* professzort és e sorok szerzőjét a Bizottság levelező tagjául választotta. A szocialista országokban folyó kutatások összehangolása, és főleg a Közép-Kelet-Európára alkalmas nemzetközi jelkulcs kialakítása érdekében ekkor már elérkezettnek látszott az idő bizonyos szervezeti formák létrehozására. 1960-ban a Lengyel Tudományos Akadémia Földrajzi Intézete rendezte meg a szocialista országok geográfusainak első földhasznosítási konferenciáját. E konferencia igen hasznos első lépés volt a fokozott együttműködés felé, erre vonatkozó határozatai nem maradtak papíron, amint a lengyel, bolgár, jugoszláv, magyar kölcsönös terepmunkák és a londoni nemzetközi földrajzi kongresszusra készülő közös tanulmánykötet is igazolják. A varsói konferencián még megmutatko-

zott, hogy a legtöbb szocialista országban a kutatások csak a kezdetnél tartanak. A referátumok többet foglalkoztak módszertani problémákkal és tervekkel, mint konkrét eredmények bemutatásával (a lengyel előadásokat kivéve). Amikor négy év után, 1964-ben a második konferencia a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával és a MTA Földrajztudományi Kutatócsoport szervezésében Budapesten összeült, számottevő fejlődés lemérésére volt alkalmunk. A beszámolók színvonala sokat emelkedett, jelentős munkaeredményeket tudtak felmutatni, módszertani szempontból az egyes országok sokban közeledtek egymáshoz, és most már lehetségessé vált, hogy a kutatásokat nemzetközi méretekben is kifejlesszük. Meggyőződésem, hogy a több országra kiterjedő mezőgazdasági földhasznosítási tanulmányok nemcsak tudományos érdekességűek lesznek, hanem a közös KGST akciókban (pl. határmenti területek regionális fejlesztési terveinél) gyakorlatilag is hasznosíthatóak. Ez az érzékelhető tudományos előrelépés lehetővé tette, hogy a szocialista geográfusok *de iure* is megalakítsák az NFU regionális albizottságát.

*

A konferencia magyarországi programja két részre oszlott: Az egyes országok beszámolóinak megvitatása és a további együttműködésre vonatkozó határozatok elfogadása Budapesten, majd a magyar mezőgazdaság néhány földhasznosítási típusának helyszíni megismertetése háromnapos terepbejáráson.

A konferencia résztvevői: Prof. L. Armand (Szovjetunió), dr. W. Biegajlo (Lengyelország), dr. Enyedi György int. ig. helyettes (Magyarország), dr. H. Grumazescu int. oszt. vez. (Románia), dr. Z. Hoffmann int. oszt. vez. (Csehszlovákia), prof. K. Ivanička (Csehszlovákia), prof. T. Jordanov (Bulgária), prof. V. Klemenčič (Jugoszlávia), prof. J. Kostrowicki (Lengyelország) és dr. W. Roubischek docens (NDK). A meghívott hallgatóság soraiban helyet foglaltak a magyar agrárgeográfusok és a mezőgazdaság területi kutatásaival foglalkozó agrárközgazdák képviselői.

A konferencia beszámolóiban több irányzat volt megfigyelhető. *Az egyik* irányzat, amelyet *L. Armand* és *H. Grumazescu* képviselt, a fő figyelmet a termelés *természeti* alapjainak kiértékelésére fordította. *L. Armand* előadásában a Szovjetunióban folyó földértékelési és kataszteri felvételeket ismertette. A többi szocialista ország mezőgazdasági földrajza ilyen kérdésekkel nem foglalkozik, hiszen a föld értékelése és kataszteri felmérése már több évtizeddel korábban megtörtént, hazánkban pl. a XIX. század második felében. Azóta e felméréseknek csak bizonyos felújítása történt meg, de nézetünk szerint ez nem geográfus feladat. A Szovjetunió óriási területéből és a szocialista forradalom előtti elmaradottságából következik, hogy e felmérés elvégzése hosszantartó és napjainkban is folyik. A munkák elhúzódásában szerepet játszott a korábbi dogmatikus gazdaságpolitika, amely a tervezésben nem vette figye-

lembe az egyes tájegységek eltérő mezőgazdasági értékét. *H. Grumazescu* színvonalas referátuma a talajminőség, talajjavítás és a földhasznosítási formák közötti összefüggésekkel foglalkozott. Ízelítőt adott a talajtérképezés és a földhasznosítási térképezés romániai összekapcsolásáról. Mindkét előadás nagy érdeklődést váltott ki, de inkább az alkalmazott természeti földrajz témakörébe tartoztak, a konferencia tulajdonképpeni témájának határterületén maradtak.

A részletes, térképezéssel foglalkozott *V. Klemenčič* (prof. I. Crkvenčič-csel közösen készített) és *W. Biegajlo* előadása. A részletes földhasznosítási térképezésnek az a fő célkitűzése, hogy egy-egy mezőgazdasági alkörzet reprezentatíve kiválasztott területi egységében (általában községben) a mezőgazdasági művelést minden részletében elemezze, és az így kapott eredményeket az egész alkörzetre általánosítsa. E reprezentatív módszer alkalmazása azért is szükséges, mert gyakorlatilag nem tűzhető ki az a feladat, hogy valamely földrajzi intézmény egy egész ország területét ilyen léptékben és részletességgel feldolgozza. Mindkét előadás szlovéniai, illetőleg a bialystoki vajdaságból vett gyakorlati példákkal illusztrálta az alkalmazott módszereket. *V. Klemenčič* előadása egyúttal igyekezett átfogó képet festeni a szlovén mezőgazdaság gazdasági problémáiról, különös tekintettel a falvak elnéptelenedésére és a mezőgazdasági munkaerő vándorlására. *W. Biegajlo* témája szűkebb körű volt, a vizsgált növényeket főleg agrotechnikai szempontból csoportosította és a kutatási eredményeket is részben ilyen szempontból lehet hasznosítani.

A nagyobb területre kiterjedő, *átnézetes* térképezés problémáiról *J. Kostrowicki* és *K. Ivanicka* beszámolói szólottak. Természetesen, e nagyobb mértékű kutatások nemcsak terjedelmükben, hanem módszereikben is eltérnek a részletvizsgálatoktól. Ezek az agrártermelés fő jellemzőinek megragadására, általánosításokra törekszenek, a mezőgazdaság földrajzi típusait igyekeznek meghatározni. Különös figyelmet váltott ki *K. Ivanička* előadása, tekintve, hogy Szlovákiában csak a legközelebbi múltban kezdődtek el a vizsgálatok és e rövid idő alatt figyelemre méltó eredményeket tudtak felmutatni. Hasonló jellegű volt a konferencia megnyitó előadása, amelyet *Enyedi György* tartott. A magyar vizsgálati koncepció bizonyos fokig fordított irányú, mint a lengyel vagy jugoszláv. Nem a részletes térképezésből kiindulva építi fel a nagyobb területi egységeket, hanem az egészből, a már körvonalazott típusokból bontja ki a részleteket. A földhasznosítási típusok meghatározásánál elsősorban szintetikus közgazdasági mutatóból indultunk ki, a földhasznosítás *eredményét* (tehát a lengyel kutatások záró fázisát) tekintettük kiindulási alapnak. Az analitikus térképezés a már fő jegyeiben meghatározott típus jellemzését szolgálja. 1960-ban, a varsói konferencián a magyar és lengyel álláspont még meglehetősen különbözött egymástól. Azóta a lengyel kutatások is már elérkeztek a típusok meghatározásának szakaszába, és megfordítva, a magyar vizsgálatok már nagyobb figyelmet szentelnek a részletes területi elemzésekre. Ily módon

a budapesti konferencián a módszertani eltérések már nem voltak lényegesnek nevezhetők. A magyar beszámoló a kutatások ismertetése mellett igyekezett átfogó tájékoztatást adni a külföldi résztvevők számára a magyar mezőgazdaság területi problémáiról.

Az eddig felsoroltaktól szintén eltért *W. Roubitschek* és *Z. Hoffmann* referátuma. *W. Roubitschek* az NDK állattenyésztésének területi szerkezetét elemezte a számosállatsűrűség és a számosállat szerkezet alapján. Az állatállomány nagyságának ilyen vizsgálata is fontos láncszeme a mezőgazdaság területi szerkezete megismerésének, de így önmagában kissé egyoldalú. *Z. Hoffmann* rövid összefoglalást adott a Csehszlovákiában folyó különböző mezőgazdasági térképezési munkákról.

Eredeti, és az agrárföldrajzban ritkán használatos módszert mutatott be *T. Jordanov*. A domborzat, a talaj, a földhasznosítási formák és a terméshozamok összefüggéseit a korábban csak a természeti földrajzban használatos metszetekben mutatta be. A metszetek a Thrák alföld nyugati, középső és keleti részét szelték át, nagyjából észak-déli irányban. A metszetek világosan kirajzolták a fentebb említett tényezők összefüggéseit, illetve eltéréseit a Rodope, a Marica síkság és Szredna Gora területén. Ez az egyszerűen kivitelezhető módszer igen szemléletes, de csak olyan területeken alkalmazható, amelyen belül az eltérések szembeötlőek.

Valamennyi beszámolót részletes és beható vita követett. A vita szakmai színvonala magas volt és igen sok tanulsággal szolgált. A konferencia záróülése összegezte az előadások és a viták tapasztalatait, majd fontos határozatokat hozott. A határozatok leglényegesebb pontjai a következők:

1. A szocialista országok geográfusainak eddigi együttműködése igen hasznosnak és gyümölcsözőnek bizonyult. A budapesti konferencia előadásainak színvonala lényeges előrelépésről tanúskodott. Az együttműködés további elmélyítése érdekében a konferencia résztvevői megalakítják az NFU Földhasznosítási Bizottságának regionális albizottságát (a Bizottság elnökének előzetes jóváhagyásával). Az albizottságban minden tagország több tagot és egy-egy alelnököt delegálhat. Az albizottság elnökévé *J. Kostrowicki* professzort választottuk meg.

2. További lépések történnek a tagországok között publikációk cseréjére és közös kiadványok elkészítésére.

3. Az együttműködés leghasznosabb formája a különböző nemzetiségű kutatók közös terepmunkája. Kétoldalú cserékre az elmúlt években is sor került; 1964-ben jugoszláv—lengyel—magyar csoport végez terepmunkát Lengyelországban; ugyanezek 1965-ben Jugoszláviában. Felmerült a határmenti területek vizsgálatában előnyös szlovák—magyar együttműködés is.

4. A következő hasonló nemzetközi konferenciát 1967-ben a Ljubljanai Egyetem Földrajzi Intézete rendezi.

A konferencia résztvevői határozatban mondtak köszönetet a Magyar

Tudományos Akadémiának a konferencia anyagi támogatásáért és az MTA Földrajztudományos Kutatócsoportnak a megrendezésért.

*

A tanácskozásokat háromnapos vidéki tanulmányút követte. Az első napon a Mezőföld és a Balatonfelvidék egy-egy jellemző mezőgazdasági üzemét (Székesfehérvári „Szabad Élet" Tsz, és Kővágóőrsi „Béke" Tsz-t) látogattuk meg. A második napon a programban a Balaton déli partján, a vízrendezett volt lápterületeken kialakult rét- és legelőhasznosítás, a Belső-Somogyi homokvidék hasznosítása (Kadarkút), és a Kaposvölgy belterjes szarvasmarhatenyésztő típusa (Kapospula) szerepelt. Végül a harmadik napon a Dunavölgy öntözéses zöldségtermelő területeit (Kalocsa) és a Duna—Tisza közi homokhát szőlő-gyümölcshasznosítását tanulmányoztuk. (Izsáki Á. G). Valamennyi meglátogatott üzemben a konferencia résztvevőit igen szivélyesen fogadták és részletesen tájékoztatták a gazdálkodásról. A terepbejárás szakmai előkészítésében a Földrajztudományi Kutatócsoport munkatársain kívül nagy és kitűnő munkát végzett dr. Géczy Gábor, a MTA Agrárgazdasági Kutató Intézet munkatársa, dr. Faragó Tibor a Keszthelyi Agrártudományi Főiskola Alkalmazott Üzemtani Intézetének munkatársa, dr. Gertig Béla, a Pécsi Tanárképző Főiskola docense és dr. Pénzes István kandidátus a Szegedi József Attila Tudományegyetem Földrajzi Intézetének adjunktusa. A terepbejárás hasznosan egészítette ki a konferencia tanácskozásait és a külföldi résztvevők — a szűkreszabott időlehetőségek keretei között — jó benyomást kaptak a külföldön általában egysíkúnak tartott magyar mezőgazdaság jelentős területi differenciáltságáról.

SÓKY DEZSŐ: A NEMZETI JÖVEDELEM NEMZETKÖZI ÖSSZEMÉRÉSÉNEK FŐBB PROBLÉMÁI*

SCHWEITZER IVÁN

Sóky Dezső tanulmánya olyan célt tűzött maga elé, melynek időszerűségét, a közgazdaságtudomány fejlődésének az élet által megkövetelt irányába mutató voltát a megírása óta eltelt idő meggyőzően igazolta. A szocialista országok gyors fejlődése egyik alapvető eszközének, a szocialista nemzetközi együttműködésnek a fokozása nagy követelményeket állít a közgazdaságtudomány művelői elé. Nem engedhető meg, hogy a közgazdaságtudomány elmaradjon e követelmények mögött, hogy bizonyos közgazdasági kérdések megoldatlansága a szocialista országok nemzetközi együttműködésében rejlő hatalmas lehetőségek kibontakoztatásának fékjévé váljon. A szocialista országok előtt új, a történelemben páratlan feladat áll: meg kell teremteni a nemzetközi méretekben folyó tervgazdálkodás alapjait. Ennek feltétele számos elméleti és metodikai kérdés megoldása. Ezek sorában is kiemelkedő helyet foglal el a szintetikus értékmutatók nemzetközi összehasonlításának problémaköre.

A szintetikus értékmutatók (nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon, társadalmi termék stb.) az egyes országok népgazdaságának fejlettségét, fejlődésének ütemét kifejező összevont mutatószámok, melyekben a népgazdasági alapok, illetőleg termelés, mint különféle anyagi termékek árösszegei tükröződnek. Ezeknek a mutatóknak és ezek alkotórészeinek a tervezésben különösen nagy jelentőségük van. A nemzetközi szintű tervezés alapjainak létrehozása, a nemzetközi munkamegosztás bővítésében a tervszerűség fokozása megköveteli az összehasonlíthatóság, az összemérés módszereinek kialakítását az egyes országok szintetikus értékmutatói terén. Sóky Dezső kutatása feladatául a nemzeti jövedelem nemzetközi összemérése során felmerülő főbb módszertani problémák feltárását és megoldásuk során a konkrét számításokkal szemben támasztandó alapvető követelmények összegezését tűzte ki és e feladatot magas elméleti színvonalon, a legfontosabb kérdésekre koncentrálva teljesítette.

A nemzeti jövedelem nem egyszerűen egyike a szintetikus értékmutatóknak. Mikor a szerző, a tanulmány 32. oldalán, a nemzeti jövedelem fogalom tartalmát, mint „az illető ország termelő munkájának egy évi mennyiségét"

* Közgazdasági Értekezések 1. Akadémiai Kiadó, Budapest 1962. 123 old.

definiálja, nem utal közvetlenül a mutató meghatározó szerepére, nemcsak a nemzeti jövedelem alkotórészeit kifejező szintetikus értékmutatók, hanem az azokon kívül esők tekintetében is. A nemzeti jövedelem az anyagi termelést tükröző legfontosabb értékmutató, nagysága ezért általában közvetlenül kihat a többi értékmutató alakulására. Sóky Dezső munkájának a címben meghatározott kereteknél tágabb jelentőséget ad az is, hogy a nemzeti jövedelem nemzetközi összehasonlításában koncentráltan jelentkeznek a szintetikus értékmutatók nemzetközi összemérésének általános, minden más ilyen összehasonlítás során felvetődő problémái. A nemzeti jövedelem alkotóelemeinek összehasonlítása pedig önmagában is nagyfontosságú feladat. Éppen ezért csalódást okoz a nemzeti jövedelem felhalmozási alapjának nemzetközi összehasonlítása során felmerülő specifikus, a fogyasztási alap összehasonlításában nem, vagy másként jelentkező problémák elemzésének hiánya, bár a szerző maga is utal ennek a feladatnak a megoldatlanságára. A felhalmozási alap nemzetközi összehasonlításában felmerülő specifikus kérdések jelentősége igen nagy és megoldásuk az élet által sürgetett, halaszthatatlan feladat.

A tanulmány első fejezete bevezető jellegű és néhány, a probléma megragadásához elengedhetetlenül szükséges kérdést tárgyal. A nemzeti jövedelem fogalmának meghatározásakor a szerző hangsúlyozza a nem-marxista nézetekkel szemben a marxizmus kiindulópontját: a nemzeti jövedelem szigorúan meghatározható anyagi tartalommal bír. Megragadva a nemzeti jövedelem meghatározásának három síkját, Sóky Dezső kifejti, hogy a nemzeti jövedelem elsősorban, mint új értékek összege az élőmunka mennyiségeként, másodsorban, mint a termelőszférába tartozók jövedelme és harmadsorban, mint adott árösszegben kifejezett termékmennyiség rögzíthető. Az összemérés során a nemzeti jövedelemnek ez utóbbi meghatározása kerül előtérbe. A számbavétel körének meghatározása az anyagi termelés határainak megragadásán nyugszik. E sok vita tárgyául szolgáló kérdés megoldása semmiképp sem volt feladata e munkának. Az anyagi termelés körének megragadása, kritériumainak meghatározása nélkül azonban nem dönthető el egyértelműen a nemzeti jövedelem termelésébe beszámítható tevékenységek köre. Ebből következik, hogy a munka azon részei, melyekben a szerző a nemzeti jövedelmet termelő tevékenységek körével foglalkozik, elméleti szempontból a legtisztázatlanabbak. Pedig ezeknek a problémáknak megoldása a gyakorlati összemérésnek döntő feltétele.

Röviden foglalkozik a szerző a tőkésországok nemzetijövedelem számítási gyakorlatával is. Megállapítja, hogy az alapvető eltérés a tőkés és marxista nemzetijövedelem-számítás között nem az ún. szubjektív (jövedelmek számbavételén alapuló), illetőleg objektív (netto termék számbavételén alapuló) módszer közti különbségben van, hiszen helyes számbavétel mellett a két módszer eredménye azonos. A különbséget az okozza, hogy a tőkés gyakorlatban „a nemzeti jövedelmet se nem keletkezése, se nem végső felhasználása

stádiumában, hanem újrafelosztási folyamatában veszik figyelembe". (20' l.) A tőkés nemzetijövedelem-számításban ugyanis valamennyi jövedelmet — az eredeti és származékos jövedelmeket egyaránt — a nemzeti jövedelem alkotóelemeinek tekintik. Annak a kérdésnek tárgyalása után, hogy a tőkés- és a szocialista országokban eltérő a nemzeti jövedelem nemzetközi összehasonlításának célja, a szerző röviden összefoglalja a munka további, érdemi részének gerincét; vázolja az összemérés főbb problémáit.

A nemzeti jövedelem összemérésének gyakorlatában első probléma a nemzeti jövedelem és annak egyes tételei tartalmi azonosságának biztosítása. A tartalmi azonosság biztosítása a nemzeti jövedelem *létrehozásában* ágazatonként, *felhasználásában* pedig alapvető felhasználási célonként eltérő elhatárolási problémákat vet fel. A szerző ezeket követve vizsgálja az egyes általánosabb kérdéseket és több esetben — részben elvi alapon álló, részben a statisztikai gyakorlat lehetőségeit és az összemérés kereteinek ésszerűségét szem előtt tartó — konkrét javaslatot tesz, melyeket az összemérés gyakorlatában minden bizonnyal hasznosítani lehet.

A következő problémakörben sűrűsödnek tulajdonképpen a nemzeti jövedelem nemzetközi összemérésének leglényegesebb kérdései. Az egyik probléma az, hogy a nemzeti jövedelem termékstruktúrája két ország közt minden esetben eltérő. Hogyan lehet ezt a termékstruktúrát, a nemzeti jövedelem anyagi összetevőinek összetételét az összehasonlításban helyesen megragadni? A szerző arra a következtetésre jut, hogy a nemzeti jövedelem anyagi tartalma termelési oldalról nem fejezhető ki. A termelésben létrehozott termékhalmazban ugyanis nem választható szét az új értéket, illetőleg a pótlási alapot képviselő terméktömeg. Így a probléma egyedül lehetséges megoldása a felhasználási oldalról való összemérés, mégpedig gondosan kiválasztott tételek (reprezentáció) alapján. Kétségtelen, hogy a szintetikus értékmutatók nemzetközi összemérésében felmerülő problémák gyújtópontja éppen itt van és jelenlegi ismereteink szerint az egyetlen lehetséges megoldás ez.

A szerző részletesen foglalkozik a struktúra reprezentálásának fő szempontjaival. Egyik fontos probléma a reprezentáns termékek azonosságának biztosítása, illetőleg szükség esetén — a műszaki-minőségi azonosítás módszerével — a különbségek beszámítása. A termékösszehasonlíthatóság szempontjából három alapvető kört különböztethetünk meg: az azonos termékek, a közös termékek és az egyedi termékek körét. Ezt a felosztást azonban, véleményünk szerint, a szerző túlságosan mereven kezeli. A termékek azonossága csak egészen viszonylagosan értelmezhető. Valójában két ország által termelt termékekben a teljes azonosság, melyet „azonos specifikáció, felhasználásukban egymást helyettesíthetőség jellemez", meglehetősen szűk körre szorul. A határok az azonos, közös és egyedi termékek között elmosódnak és a számítás finomításának kérdése, hogy milyen szélesen alkalmazzák a minőségi különbségek beszámítását.

A struktúra összehasonlításának másik problémája az, hogy a nemzeti jövedelem eltérő termékstruktúrája eltérő árstruktúrában, eltérő árarányokban fejeződik ki. A nemzeti jövedelemnek, mint értékösszegnek összetételét az eltérő árarányok is befolyásolják. E probléma áthidalására a statisztika az összehasonlításban résztvevő mindkét ország árain történő számítást alkalmazza. A gyakorlatban a két árstruktúra alapján kiszámított két árösszeget nem egyszer átlagolják. Ennek közgazdasági indokoltsága, az eredmény közgazdasági tartalma azonban vitatható. Sóky Dezső e két eltérő számítási eredmény átlagolása ellen foglal állást.

Az árprobléma — a nemzeti jövedelem nemzetközi összemérésének egyik kulcskérdése — más vonatkozásban is felmerül. Ez indokolja külön fejezetben való kiemelését. A szerző már korábban kifejti azt az álláspontját a kapitalista országok közgazdászainak nézeteivel szemben, hogy az összehasonlítás nem index-probléma — „az átszámítást, a tulajdonképpeni összemérést csak azután tekinthetjük index-problémának, miután a nemzeti jövedelem értékelésében megfelelő árelvet követtünk". (6. l.) A dolog lényege az, hogy „az értékelési elvnek minden összehasonlítandó országban azonosnak kell lennie" (73. l.). Fel kell tárni az egyes országok árrendszerében levő különbségeket. A gazdaságpolitikai célok különbözősége az árak tekintetében nagy eltéréseket okozhat. A nemzeti jövedelem árösszege kisebbnek, vagy nagyobbnak mutatkozhat annak értékösszegénél, méghozzá az egyes országokban eltérő mértékben. Ez következhet be az értékcsökkenés torzított, vagy pontatlan megállapítása miatt. E probléma megoldásához az állóeszközök összehangolt újraértékelése és egységes leírási kulcsok bevezetése vihetne közelebb.

A nemzeti jövedelem létrehozásának és felhasználásának struktúráját befolyásolják árrendszerbeli eltérések. A nemzeti jövedelem struktúrájának összehasonlításában torzulást okozhat a társadalmi tiszta jövedelem bizonyos része elvonásának eltérő módja. A társadalmi tiszta jövedelem az egyes országok árrendszerében eltérő módon oszlik meg az egyes termékcsoportok, ágazatok között. Ha az önköltségszámítás egységes elvek szerint történne, kézenfekvő korrekció lenne a társadalmi tiszta jövedelem legfontosabb tételeinek az önköltséggel vagy a bérköltséggel arányos felosztása. E tekintetben elsősorban a mezőgazdasági termelés önköltségszámításának megoldatlansága okoz problémát. A nemzeti jövedelem nemzetközi összemérésében sajátos probléma a külkereskedelem szerepének beszámítása. A külkereskedelem belföldi árakon kifejezett egyenlegétől függően növeli vagy csökkenti a belföldön elosztható nemzeti jövedelmet és jelentősen befolyásolja a felhasználható nemzeti jövedelem struktúráját. E kérdés vizsgálata megerősíti a szerzőt abban az álláspontjában, hogy „a nemzeti jövedelmet csak felhasználási tételeiben tudjuk összemérni", bár tisztában van azzal, hogy így nem kapunk választ arra a fontos kérdésre, hogy „az egyes országok nemzeti jövedelmét a külkereskedelmi forgalom milyen mértékben befolyásolta, csökkentette, vagy növelte" (89. l.).

A befejező fejezetben a szerző az összemérés közvetlen módszereivel foglalkozik. A valuták névleges aranytartalmának arányszámát felhasználó valutaparitásos módszer torzításait meggyőzően mutatja ki. A jelenleg rendelkezésünkre álló legmegfelelőbb módszernek a szerző a valuták vásárlóerejének összemérésen alapuló számítási módszert tartja.

A szerző az egyes kulcskérdéseket alaposan, mélyrehatóan vizsgálja és a témára vonatkozó rendkívül gazdag irodalom széles körű ismeretében vitatkozik a különféle nézetekkel. Ezek kapcsán következetesen kifejti álláspontját, nem egy esetben pedig az összemérés gyakorlati munkájához igen értékes javaslatot tesz. Így könyve jelentősen hozzájárul a nemzeti jövedelem nemzetközi összehasonlítása terén folyó konkrét statisztikai munkához.

Sóky Dezső tanulmánya az Akadémiai Kiadó publikációs fórumának, a Közgazdasági Értekezések című sorozatnak, első köteteként jelent meg. E publikációs fórum hiánypótló jellegű. Olyan tudományos színvonalú, de viszonylag nem nagy terjedelmű munkák megjelentetésére nyújt ezzel az Akadémiai Kiadó lehetőséget, melyek a közgazdaságtudomány egy-egy nagy fontosságú kérdését ragadják meg és így széles körben érdeklődésre tarthatnak számot, mind hazánkban, mind külföldön.

A KERESLETVIZSGÁLAT NÉHÁNY MÓDSZERTANI KÉRDÉSE*

RADNÓTI ÉVA

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének gondozásában megjelenő Közgazdasági Értekezések negyedik „A keresletvizsgálat néhány módszertani kérdése" című száma röviden ismerteti azokat a matematikai-statisztikai módszereket amelyek a fogyasztás elemzését szolgálják.

A húsz oldalnyi első rész — Ferge Sándorné és Láng Györgyné munkája — bevezető jellegű. Tömören és világosan vázolja azokat az alapvető közgazdasági fogalmakat és problémákat, amelyeket a fogyasztás matematikai statisztikai vizsgálatával foglalkozóknak okvetlenül ismernie kell. Persze a nagyon szűkre szabott terjedelem itt már eleve lehetetlenné tesz minden mélyebb elemzést és valóban csak általános tájékoztató jellegű ismertetésre nyújt módot. Csak példaként említem meg, hogy „A fogyasztás összetételét meghatározó tényezők és szerepük" című szakaszban az áraknak a keresletre gyakorolt bonyolult és sokrétű hatásának felvázolására mindössze két 15×21 méretű oldal jutott. Azonban mindenesetre a szerzők érdemeként kell betudni, hogy korlátozott lehetőségekhez képest jól oldották meg feladatukat.

A hat fejezetből álló 65 oldal terjedelmű második rész Schnell Lászlóné írása, a keresletkutatás matematikai-statisztikai módszereit fejtegeti. A kiindulásnál feltételezi, hogy az olvasók valamennyire jártasak az algebrában és tisztában vannak a valószínűségszámítás alapfogalmaival. A fogyasztás elemzésében alkalmazható matematikai-statisztikai módszerekről azonban viszonylag átfogó képet ad, kezdve a ma már széles körben ismert és alkalmazott módszereken, s eljutva a bonyolultabb, kevéssé ismert problémákhoz is.

A fogyasztás elemzésben alkalmazható matematikai statisztikai módszerek közül először a korrelációs elemzést tárgyalja. A felhasználható matematikai formulák színvonalas bemutatása mellett igyekszik felhívni a figyelmet alkalmazásuk nehézségeire és feltételekhez kötöttségére is. Hogy ez nem mindig sikerül kellőképpen, annak okát valószínűleg ismét a könyv más szempontból

* *Benedecki Jánosné—Ferge Sándorné—Láng Györgyné—Schnell Lászlóné:* A keresletvizsgálat néhány módszertani kérdése. Közgazdasági Értekezések, 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 126 o.

igen dícséretes tömörségében kell keresni. Félrevezető például a szerzőnek az az állítása, hogy „A függetlenségből mindig következik a korrelálatlanság" (27. l.). Előzőleg a szerző helyesen úgy definiálja a korrelálhatatlanságot, hogy „Az olyan változókat, amelyeknek korrelációs együtthatója 0, korrelálhatatlanoknak nevezik." Nyilvánvaló, hogy a korrelációs együttható nullánál magasabb, sőt lényegesen magasabb volta véletlen tényezők hatására is bekövetkezhet, vagyis a függetlenségből nem mindig következik a korrelálhatatlanság, mint ahogy éppen ezért a korrelálhatóságból sem szabad mindig a függőségre következtetni. A hamis korreláció szellemes példáit említi a „Korreláció és trendszámítás" című könyv Theiss Ede által írt 6-ik fejezete, beszámolva arról, hogy Yule a hamis korreláció lehetőségének bizonyítására szoros korrelációt mutatott ki az anglikán egyházi szertartások mellett kötött házasságok arányszáma és a halandóság közt. Hasonlóképpen szoros korreláció áll fenn a skandináv államokban a születési arányszám és a gólyafészkek között (I.m. 286. l.).

„A korrelációs elemzés" című fejezetet a regressziós elemzéssel és a rugalmassági együttható definíciójával és meghatározásának módjaival foglalkozó fejezetek követik. A szokásos módszerekkel számított rugalmassági együtthatók ismertetése mellett érdekes és figyelemre méltó Iyengar N.S. indiai matematikus nálunk kevéssé ismert módszerének bemutatása a jövedelemrugalmassági együttható grafikus becsléséről. A módszer csak konstans rugalmassági együttható becslésére alkalmas, vagyis olyanéra, amely $y = ax^E$ alakú Engel görbét feltételez. A grafikus becslés úgy történik, hogy megrajzolják a jövedelem Lorenz-görbéjét és a vizsgált cikk specifikus koncentrációs görbéjét. Mindkét görbénél az X tengelyen az x-nél nem nagyobb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező személyek aránya szerepel, az Y tengelyen pedig a Lorenz-görbénél ugyanezen személyeknek az összes jövedelemből való részesedési aránya, és a cikk specifikus koncentrációs görbéjénél az e cikkre fordított kiadásaiknak az összes személyek e cikkre fordított kiadásaihoz való aránya. Ha a jövedelemeloszlás mediánjához tartozó ordináta pontot az első görbénél Q-val, s a második görbénél q-val jelöljük és a normális eloszlás táblázatából kiolvassuk a (0,1) paraméterű normális eloszlás Q-adik és q-adik kvantilisét, s azokat t_Q-val jelöljük, akkor a rugalmassági együttható becsült értékét a t_q/t_Q hányados adja meg.

A szerző nem tér ki ennek matematikai igazolására, de egzakt bizonyítás nélkül is azonnal belátható, hogy ha például valamely cikk jövedelemrugalmassági együtthatója egy, akkor a megfigyelt személyek alacsonyabb jövedelmű 50%-ának részesedése az összes jövedelemből ugyanakkora, mint az e cikk összes fogyasztásában való részesedésük, vagyis $Q = q$, tehát $t_Q = t_q$, vagyis a becsült rugalmassági együttható értéke is egy lesz. Míg ha a jövedelemrugalmassági együttható egynél kisebb, akkor az alacsonyabb jövedelmű 50% részesedése a cikk összes fogyasztásában nagyobb, mint az összjövedelemben

való részesedésük, vagyis $q > Q$ miatt $t_q < t_Q$, s ezért a becsült rugalmassági együttható t_q/t_Q is egynél kisebb. És fordítva, ha a rugalmassági együttható egynél nagyobb. A könyv számítási mellékletében 31 cikknél van alkalmunk összehasonlítani a becsült és a számított rugalmassági együtthatókat s a megegyezés még azokban az esetekben is igen nagy, amikor a számított rugalmassági együttható nem hatványalakú Engel-görbéből lett levezetve.

A kereslet és a jövedelem kapcsolatának megtárgyalása után a szerző „A kovariancia elemzés módszerének alkalmazása a keresletkutatásban" című fejezetben az egyéb tényezők keresletalakulásra való hatásának kimutatási lehetőségeivel foglalkozik. Ezt egy konkrét példával, a háztartások taglétszáma és fogyasztásának alakulása közötti kapcsolat elemzésével szemlélteti. A kovariancia-elemzés módszerének lényege, hogy a megfigyelt személyeket (vagy háztartásokat) a megfigyelt tényező szerint (példánkban a háztartások taglétszáma szerint) rétegekre bontják, s kiszámítják a különböző rétegek lineárisnak feltételezett, vagyis $y_i = a_i + b_i\ x$ alakú Engel görbéit. A módszer alkalmazható akkor is, ha az Engel görbe hatvány függvény vagy logaritmikus függvény, ilyenkor a lineárisra transzformált változók közötti kapcsolatot kell hasonlóképpen elemezni. A vizsgálat elvégezhetőségének feltétele mindössze az hogy valamennyi rétegben és rétegezés nélkül is azonos típusú függvénnyel dolgozzunk s ez a függvény lineárissá transzformálható legyen. Miután az Engel görbéket meghatározta a vizsgálat az Engel görbék eltéréseiből illetve paramétereinek különbözőségéből következtet a megfigyelt tényező keresletre gyakorolt hatására. Először is azt állapítja meg hogy a paraméterek eltérése véletlenszerű-e vagypedig szabályszerű és lényegesnek tekinthető. Ha az x változó együtthatójának rétegenkénti eltérése szabályszerű, az azt mutatja, hogy a különböző rétegek az x tényező %-os változására nem homogén módon reagálnak. Ha pedig az Engel görbék konstans tagja mutat szabályszerű eltérést az azt jelenti, hogy a fogyasztás a különböző rétegekben nem azonos színvonalú.

A további fejezetekben a szerző a számítási eredmények megbízhatóságának matematikai-statisztikai vizsgálatával, továbbá a fogyasztás alakulásának idősor alapján való vizsgálatával foglalkozik.

A könyvhöz függelékszerűen csatlakoznak a számítások eredményeit feltüntető táblázatok és grafikonok. A számításokhoz felhasznált adatforrások statisztikai tartalmat Benedecki Jánosné 10 oldalas tanulmánya ismerteti.

A könyv igen hasznos mindazoknak, akik a matematikai statisztika keresletkutatásban való alkalmazása iránt érdeklődnek. Amellett, hogy a lehetőségekhez képest teljes áttekintést ad, rövid, érthető, logikusan felépített szerkezetű munka.

ILA BÁLINT—KOVACSICS JÓZSEF: VESZPRÉM MEGYE HELYTÖRTÉNETI LEXIKONA*

D-NÉ NAGY KATALIN

I.

A helytörténeti lexikonok kiadásának gondolata nem újkeletű. Tudósaink, köztük történészek (Tagányi Károly, Szabó István, Mályusz Elemér) földrajztudósok (Mendöl Tibor, Irmédi Molnár László), nyelvészek (Pais Dezső, Kniezsa István) régóta hangoztatják azt a véleményüket, hogy el kell készíteni hazánk komplex helytörténeti feldolgozását.

A szerzők, akik az Országos Községi Törzskönyvbizottság munkájában hosszú éveken keresztül irányítóan vettek részt, 1948-ban, — amikor az említett Bizottság 50 éves fennállását ünnepelte — készítettek egy tervezetet a törzskönyvezési munkák során összegyűlt helynevek történeti változatainak, valamint a községek fejlődését bemutató adatoknak a publikálására vonatkozóan. A tervezet több átalakítás után 1955-ben került a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományok, a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Településtudományi Bizottsága elé, ahol a tervet — megvitatása után — jóváhagyták. A szerzők több mint tíz esztendei szakadatlan kutató és feldolgozó munkájukkal valósították meg a jóváhagyott programot. A Magyar Tudományos Akadémia I. illetve II. Osztálya több éven keresztül célhitellel is támogatta a veszprém-megyei helytörténeti lexikonnal kapcsolatos kutató munkákat.

A helytörténeti kutató munka, a helytörténetírás a történettudománynak fellendülőben lévő ága napjainkban. Az oktatásban a szülőföldismeret című tárgy színvonalának emelése, az igazgatásban a községfejlesztés, a szocialista községpolitika helyes kialakítása teszi elsősorban szükségessé és sürgőssé az ilyen irányú kutatásokat. Több dícsérendő munka jelent meg már e tárgykörben, úgy véljük azonban, hogy az a munka, amely Kovacsics József szerkesztésében, Ila Bálint és Kovacsics József tollából az Akadémiai Kiadónál Veszprém megyéről napjainkban jelent meg, különbözik minden eddigi munkától.

Különbözik abban, hogy ez a kötet több tudományágat, a helytörténetet, a statisztikát, a jogot, a közgazdaságtudományt, a levéltári és könyvtári forrásokat átfogó rendszerezett adatközlésével fundamentális forráskiadvány.

* Szerkesztette: Kovacsics József, Akadémiai Kiadó, 1964. Budapest, 438 + XXII o.

Szigorú rendszer érvényesült a rendelkezésre álló hatalmas forrásanyag megválogatásánál is, s a feldolgozott források jegyzéke tanúsítja, a szerzőknek arra is gondjuk volt, hogy utat mutassanak: milyen forrástípusok azok, amelyeknek feldolgozása nélkülözhetetlen bármelyik megye településtörténetének a megírásához. Kiérlelt tudományos elvek, hozzáértő, szakszerű feldolgozási rendszer szigorú érvényesítése tették lehetővé, hogy a szerzők lexikális sűrűséggel és pontossággal több mint 400 esztendőt fogjanak át időben, — s mintegy Csánki Dezső folytatásaképpen — 1527-től szinte napjainkig kezünkbe adják egy egész megye minden számba jövő települése demográfiai adatkincsének legjavát, a forrásjegyzékekben ugyanakkor szinte kimeríthetetlen lehetőséget adva az egyes településekre vonatkozó további, monografikus jellegű feldolgozásokat lehetővé tevő kutató munkához.

II.

A kötet bevezetésre és két fő részre tagolódik. A bevezetésben a helytörténeti lexikon céljáról, forrásanyagáról és rendszeréről tájékoztatnak a szerzők. Áttekintést adnak a magyar helytörténetírás múltjáról, a helységnévtári irodalomról, a helytörténeti monográfiákról s a különböző településtudományi munkákról. A lexikon célkitűzéseit a szerzők után így foglalhatjuk össze:

a) a helytörténetírás előmozdítása;

b) szülőföldünk és hazánk története megismerésének előkészítése;

c) gyakorlati államigazgatási célok szolgálata;

d) a történeti statisztikai módszer és megfigyelés megalapozása és kifejlesztése;

e) Magyarország újkori történeti földrajzának elkészítése.

Majd a kutató munkáról és a forrásokról adnak számot a szerzők, végül pedig a sorozat (a megjelent kötet s a készülő) rendszeréről, — arról a sémáról, mely szerint a feldolgozott, illetve feldolgozandó anyagot közlik településenként, — tájékoztatnak bennünket. Az egyes településekről szóló szövegeket, adatokat, statisztikai számsorokat és táblázatokat ebben a keretben közlik a szerzők, s magától értetődően e keret címei szabták meg e kutató munka vezérszempontjait is.

E bevezetést követi a kötet első fő része, mely „Veszprém megye történetének összefoglalása" címet viseli. E tanulmány a megye mai közigazgatási szervezetének a kialakulását, majd a megye falvainak és a megye népének életét jellemző birtoklási és társadalmi viszonyokat tárgyalja. Veszprém megye mai határai és községszervezete nagyban és egészben az 1950. évi megyerendezés során alakultak ki. A megyei reform alkalmával csatolták Veszprém

megyéhez Zalából a keszthelyi, a sümegi és a tapolcai járásokat, ezenkívül Vas megyéből a celldömölki járásból Kemeneshőgyész, Magyargencs, Egyházaskesző és Várkesző községeket. Ugyanakkor elcsatolta a reform a zirci járás néhány községét Komárom megyéhez, az enyingi járás néhány községét Fejér megyéhez, Siófok, Balatonszabadi és Siómaros községeket pedig Somogy megyéhez. Bakonycsernye község 1958-ban Fejér megyéhez került.

E reformok eredményeképpen alakult ki a megye mai területe, mely 5 185 négyzet-kilométer. A megyében ma hét járás van, a 270 község igazgatására. A felszabadulás előtti két várossal szemben ma öt város van a megyében: Várpalota 1951. októberében, Keszthely 1954 februárjában, és Ajka 1959 novemberében lett várossá. A kötet csupán a bevezető tanulmányban tárgyalja a mai Veszprém megyét, a községi részben csupán a történeti Veszprém megyével foglalkoznak a szerzők. Indoklásképpen azt említik, hogy a források az 1950 előtt kialakult határok szerint álltak rendelkezésre és a kutató munka reális határidőben való elvégzése, a több tízezer forrás átnézése, kicédulázása, a helységek hovatartozásának a megfejtése csak így volt lehetséges. Bár ezt az érvet el tudjuk fogadni, és tudjuk, hogy az enyingi járással már Fejér megyének egy mai járása is feldolgozást nyert, mégis megjegyezzük, hogy a megye mai vezetői számára fontos volna a hiányzó járások anyagának a feldolgozása is.

A közigazgatási szervezet rövid ismertetése után a megye népességi, társadalmi és települési viszonyaival foglalkoznak a szerzők. Ismertetik azokat a forrásokat, adóösszeírásokat, melyek alapul szolgáltak a megye XVI—XVIII. századi népességének a megállapításához. Ezt követően az egyházi összeírások és néhány más forrás segítségével 1768 és 1780 közötti időszakra vonatkozóan közlik a megye becsült népességszámát.

Módszertanilag igen érdekes az a fejezet, mely a megye népességszámát 1785-től, a II. József-féle népszámlálástól a különböző népösszeírások, Tafelnkötetek, és a korabeli irodalomból származó adatok alapján az első hivatalos népszámlálásig kíséri nyomon. E fejezetben a sokféle és egymásnak ellentmondó adatot lineáris és exponenciális interpolációval, továbbá trendszámítással is vizsgálják, illetve korrigálják.

Ezt követően a birtoklási viszonyokról adnak képet a szerzők. 1531-ben a megye összes jobbágyporta állományának 84%-a a nagybirtokosoké, éspedig a devecseri Csoronoké, a Podmaniczkyaké, a vázsonyi Horváthoké, az Erdődieké, a veszprémi és győri püspöké, a pálosrendé. 57% a világi nagyurak, 27% pedig az egyházi méltóságok részesedése, s mindössze 16% volt a közép- és kisbirtokos nemesség kezén, amely így alig képviselt valaminő súlyt. 1696-ra az arány még tovább romlik és a nagybirtok javára tolódik el. Csak egy adat a nagybirtok súlyának és mindenhatóságának jellemzésére: az Eszterházyak 4 uradalmához Veszprém megyében 34 helység tartozott, közöttük ilyen nagy helyek mint Pápa, Devecser; Fejér és Győr megyéből 11 helység, összesen 45

település. A megyében fekvő Eszterházy helységekben 1768-ban összesen 2 818 úrbéres család élt, ami azt jelenti, hogy az ebben az évben az úrbéri tabellában összeírt teljes adózó és szolgáló népesség minden negyedik úrbéres családja az Eszterházyak jobbágya, nekik adózik, nekik robotol.

Ezek a nagybirtokok önálló testet képeztek nemcsak a megyén belül, hanem az ország kebelében is. Foglalkozik a kötet ennek a nagybirtoknak az igazgatásával és jogszolgáltatásával, mert ez a két tényező az, amely a nagyuraknak, az oligarcháknak birtokaik és az azokon élő népek felett teljhatalmat adott. A földesúr akarata irányítja uradalmai életét, őt illeti „alattvalói" felett a teljes bíráskodási jog. Az úriszéken halálra ítélt is csak a földesurától kaphatott kegyelmet. A nép az elnyomó hatalom leggyűlöletesebb eszközét látta az úriszékben, tudta, hogy attól csak rosszat várhat, hiszen — mint Várpalota írja 1781. évi felségfolyamodványában — az úriszéken a felperes és a bíró egyszemélyben az uraság, tehát eleve övé lehet csak az igazság. Talán legkirívóbb bizonyítéka ennek, hogy az úriszéken az úr nem tartozott bizonyítani. Vádat emelhetett tetszése szerint, a „vádlottnak" kellett azután magát tisztáznia, különben elítélték.

A jobbágyok „csendességben tartását" az uradalmi igazgatás végezte, amelynek élén a prefektus vagy tiszttartó állott. Alatta az uradalmi tisztek egész hierarchiája tevékenykedett, egészen a falusi bíróig, e szervezetnek egyetlen célja volt: az úr parancsainak és akaratának végrehajtása és az úr hasznának keresése. A veszprém-megyei földesurak mindenhatóságának jellemzésére hadd idézzük Batthyány Ádám földesúr kijelentését: „Ich bin euer Herr und Gott, ihr habt nur zu gehorchen", — mondotta panaszkodó jobbágyainak. Beleszól a földesúr az igazgatási gépezet kapcsán az egyes falvak és azok lakosságának legbelsőbb ügyeibe, egyéni életébe is, bírája, papja, tanítója megválasztásába, megtiltja a kártyázást, a vigadozást, meghatározza mely malomban őrölhetnek és még azt is megtilthatja jobbágyainak — pl. a Nádasdy uraság Dáka lakóinak, — hogy intézkedéseire egymásközt bíráló megjegyzéseket merjenek tenni. Tehát tilos még a „ius murmurandi" is.

A népnyúzó prefektus típusa a német Landgraf Ádám, Zichy János özvegye és a német Schmidegg Friderika várpalotai tiszttartója, aki annyira elnyomta a XVIII. század közepén Palota népét, hogy az felzendült ellene.

Az urak egyik további eszköze volt a nép elnyomására az úrbéri terhek folyamatos emelése. Ezzel egyrészt gazdaságilag akarták gyengíteni a földesurak a jobbágyokat, másrészt saját hasznukat kívánták növelni. Ez a folyamat megindult már a XVI. sz. végén és csúcspontját a XVIII. században érte el. Bevonják a robotteljesítésbe a jobbágyok feleségeit és leányait, pl. Papkeszin a Zichy uraság kényszeríti őket, hogy Palota várába bejárjanak mosni, rostálni és tollat fosztani.

Nagyon súlyosbítják a jobbágyság helyzetét a XVI. században a teljesen bizonytalan termelési helyzet mellett a germán zsoldosok és az oligarchák

támadásai, fosztogatásai. A vári központokból, Bakonyújvár, Devecser, Somló, stb. várakból rohanták meg a környező falvak népét, hajtották saját munkájukra, házaikat kifosztották és állataikat elvitték. A tisztek rossz bánásmódja is ebben a korban a legsúlyosabb. A földesurak a legkisebb vétség miatt is börtönbe vetik jobbágyaikat és amikor hosszabb fogság után kitűnik, hogy hamis volt a vád, az úr még reverzális adására is kötelezi őket, hogy a szenvedett jogtalanság után ne szökhessenek el tőle, hanem mint örökös jobbágyok továbbra is szolgálják. A legsivárabb a helyzet a megyében, a 15 éves háború idején, 1592—1606 között szinte teljesen kihal az élet, üresek a falvak, csak puszta faluhelyek állanak az egykori települések helyén. A XVII. század végén a legnagyobb bajt a germán zsoldosok beszállásolása jelenti, a népet mindenétől megfosztják, 1704-ben pedig Heister német generális hadai égették fel szinte az egész megyét. Viszonylagos nyugalom csak 1718 után köszönt a népre, ekkor viszont az aktivitásra ébredt főurak és tisztjeik rontják meg az életet úgy, hogy ilyen kijelentésekre fakad a nép: „Ezt még a pogány török sem tette velünk!"

A feudális falupusztulás mérvének jellemzésére is statisztikai adatokat hoznak fel a kötet szerzői. Míg 1488-ban a megye lakott helyeinek száma 279, addig 1768-ban csak 165, tehát a középkor végéhez viszonyítva az akkor lakott helyek csaknem 40%-a esett áldozatul a pusztításoknak nem egészen három évszázad alatt. Az eltűnt falvak nagyobb része a sűrűn lakott Tapolca-völgyére esik, Gerlisch megyei mérnök 1797-ben készült térképén ezen a vidéken 22 puszta tüntet fel sűrűn egymás mellett.

A puszták egy részét a XVIII. században a földesurak betelepítették. A puszták helyén összesen 67 új helység keletkezett és ezekből 52, azaz 77,6% a világi és egyházi nagybirtokosok telepítése. A hatalmas méretű, hatásaiban máig megmutatkozó nagy telepítési akció során 40 helységbe, azaz az új települések 70%-ba németeket telepítettek, magyar 11 faluba települt és 7 szlovákokkal népesült be. A legnagyobb telepítők, az Eszterházyak és Zichyek együtt összesen 26 falut létesítettek. Világosan látszik az egész telepítő akcióból, hogy a nagybirtokosok ezt is elnyomó politikájuk szolgálatába állították, amelynek nem felelt meg magyarok telepítése, hiszen ez szerintük „nyakas, ura ellen tusakodó" nép, hanem helyettük rk. hitű németeket és szlovákokat hoztak abban a feltevésben, hogy ezek engedelmesek lesznek. E feltevésük persze csak részben vált valóra, mert pl. a márkói svábok és az ösküi szlovákok ugyancsak kemény úrbéri harcokba keveredtek uraikkal.

1768-ban, — az addigi telepítések figyelembevételével — így oszlik meg a megye a beszélt nyelv szempontjából: magyar 115, német 35, szlovák 7, magyar—német 7, magyar—német—szlovák 1 helység.

A tanulmány végigkíséri a birtokviszonyokban bekövetkezett változást és a lakosság életét egészen a felszabadulásig, illetve a szocialista mezőgazdasági üzemek kialakulásának és terméseredményeinek a bemutatásával nap-

jainkig. A szerzők igen érdekesen és tanulságosan mutatják be a mezőgazdasági kultúra és a községek fejlődése közötti kapcsolatot. Adalékként néhány gondolatot idézek:

„Sem az Eszterházy birtok községei (Ácsteszér, Magyar- és Németbarnag, Magyar- és Németszentlászló, Magyar- és Németszentkirály), sem a papi és egyéb birtokok községei nem tudtak fejlődni, mert megélhetést, munkaalkalmat nem találtak. Különösen kétségbeejtő helyzetben voltak az ún. eszmei vagy uradalmi községek lakói: Dégen a XX. század első évtizedeiben a gazdasági cselédek és eltartottak száma a 7 és fél ezret is meghaladta. Gic község lakosságának 97%-a, Békás község lakosságának a 75%-a volt az uradalomtól függő helyzetben. A községek többségében egyébként is kicsi és terméketlen volt a határ. Pl. Adorjánházán a múlt század közepén egy keresőre alig 3 kh jutott. Ácsteszér szántóterülete 1857-ben mindössze 337 kh. Határainak több mint a felét erdő borította. A kis szántóterület, az egészségtelen birtokmegosztás következtében és az ipari munkalehetőség hiánya miatt Somlójenőn 1921—30 között 170 lakossal csökkent a népesség. A mezőgazdaságilag művelhető terület kis terjedelme miatt nem fejlődött Egeralja sem. A község lakosságának természetes szaporodása 1921—30 között a járás 9,8%-os átlagával szemben mindössze 3,5%. Rossz a közlekedési összeköttetése — vasút 7 km-re, — továbbá kedvezőtlenek az értékesítési viszonyai és ezek tették indokolttá a vele majdnem teljesen összeépült Adorjánházával 1949-ben történt egyesítését."

A veszprém-megyei községek visszafejlődésének további okaként a nagybirtok, az ipari munkaalkalom hiánya mellett a községek rossz talajviszonyait és a kedvezőtlen közlekedés földrajzi helyzetét jelölik meg a szerzők. Igy pl. Somlószőllős, mely a XVIII. században még a megye népes községei közé számított, két országos vásárja volt, opidumnak nevezték, Somlóvecse, mely a megyében lakó egyházi nemesek székhelye volt, továbbá Sikátor, Mencshely, Kisganna és Kiscsősz fejlődését is rossz közlekedésföldrajzi fekvése befolyásolta.

A felszabadulás a földosztással nemcsak a kizsákmányolást szüntette meg, hanem ezzel egyidejűleg megteremtette az alapját az egészséges népességi fejlődésnek is. Pl. Balháson, ahonnan a XX. század elejétől kezdve tömegesen vándorolt el a lakosság, — a külterületi népesség 1910 után 600 fővel csökkent — Eszterházy 6000 holdjának a felosztása után betelepítés történik. Hasonló fejlődés indul meg Bársonyoson, Keréktelkin, ahol a mezőgazdasági lakosság 93%-a nincstelen volt, a földosztás, a betelepítés hatására növekszik meg a falu. A földosztás után indult fejlődésnek Dég és Mátyásdomb lakossága is.

Néhány kiemelt adatot szeretnék a szerzők munkájából az ipari fejlődés és a településfejlődés összefüggéseiről ismertetni. A megye iparát a XIX. század első felében elsősorban a pápai, veszprémi, várpalotai és herendi gyárak

jelentették. Ezek között is jelentőségre nézve még csak a pápai félporcelángyár emelkedett ki. De működött már a városban papírgyár, posztógyár és könyvnyomda is. Számottevő iparos-kereskedő népesség is csak a városokban volt, elsősorban Pápán, melynek 7 országos vásárja igen élénk forgalmat bonyolított le. Nemcsak a veszprémmegyei települések lakói jártak ide, hanem ide hozták áruikat, illetve itt vásárolt a szomszédos Vas, Győr és Sopron megye lakóinak egy része is.

Várpalotán 1828-ban már 275 iparost írtak össze. A XIX. század első felében a kézművesek száma tovább növekszik. Pápán a szabadságharc idején 1000 főre emelkedik a kézművesek száma. A városok mellett Ajkarendek, Bakonyság, Bakonynána, Bakonyszűcs, Csehbánya, Csetény, Leányfalu, Herend, Eplény, Németbánya, Sóly, Pénzeskút, Vasbánya, Vázsonykő, továbbá az úrkúti és ugodi üvegbánya jelentik az ipari településeket.

A XIX. század végén a kisipar jelentősen háttérbe szorult. Megszűntek a céhek, a helyükbe lépő ipartestületek és ipartársulatok nem tudták megvédeni a kisipart a tőkeerős nagyiparral szemben. A megye városaiból tömegesen költöznek el az iparosok és kereskedők. A század utolsó évtizedeiben szünteti be működését a pápai porcelángyár s a papírgyár is, visszafejlődik a csapó- és tímáripar A kézművesség helyét a vasút kiépülése után átveszi a gyáripar. Elképzelhető, milyen lehetett a megye városainak kommunális fejlettsége, mikor egyik városban sem volt csatornázás. Veszprémbe csak 1908-ban vezették be a villanyt. A századforduló táján történt gyér iparosítás mindkét város életét formálta, bár Veszprém fejlődését a vasút hiánya továbbra is nagymértékben hátráltatta. Pápa fejlődését centrális fekvése, kultúrális, vasúti- és mezőgazdasági-birtokigazgatási-központ jellege segítette elő.

Veszprém iparosodását és fejlődését a felszabadulás alapozta meg. Miután a megyében több vegyipari létesítmény volt, itt épült ki a magyar vegyipar központja. Itt létesült a Vegyipari Egyetem, és több vegyipari kutató intézet. A városban új városnegyedek alakultak ki. Korszerű városrendezéssel, közművesítéssel a város képe átformálódott. A felszabadulás után Pápa is jelentős új ipari létesítményekkel gazdagodott. Veszprém, Pápa és Várpalota iparosítása mellett a felszabadulás utáni iparosítás eredményeképpen más új ipari települések is alakultak. Ezek közül jelentőségre mindenekelőtt a várossá fejlesztett Ajka emelkedik ki.

Az ajkai iparvidéken fejlődött városias településsé Úrkút is, ez a bakonyi kis falucska, amely talán a legjobban példázza az ipar nagy településfejlesztő erejét. Úrkut a múlt század közepén még Nagyvázsony kataszterében szerepelt, önálló határa sem volt. Az Ajkacsinger-völgyi bányászat megindulása, de legfőképpen a magánércbányászat kifejlesztése következtében Úrkútnak 1960-ban már közel 3000 lakosa volt. Hasonló — bár kisebb méretű — iparosítás ment végbe a felszabadulás után a Veszprémtől délre és délkeletre el-

terülő iparvidéken, Litér, Papkeszi, Balatonfűzfő, Zirc-Dudar környékén és Herenden.

A megye iparosodása napjainkban is nagy lendülettel folyik tovább. Ennek következtében a lakosság száma, életszínvonala, de a települések külső képe is napról-napra formálódik, korszerűsödik. A történet kutatója tehát a 17 év iparosodásával nem egy befejezett, hanem egy most kibontakozó új korszak képét rajzolhatta fel abban a biztos tudatban, hogy Veszprém megye sokat szenvedett népe megszabadult a munkanélküliségtől, és a nincsetlenségtől. Az iparosodás megteremtette a lehetőséget a népességfejlődés, valamint a településfejlesztés egészséges összhangjának a kialakításához.

Végül a tanulmány a megye lakóinak természetes népmozgalmi adatait, a tényleges népszaporodást, és a községek népességfejlődésének évi átlagos ütemét teszi tanulmányozás tárgyává. A megyéről adott képet a felszabadulás után végbement fejlődés illusztrálásával zárják le a szerzők.

III.

A kötet második fő része a tulajdonképpeni helytörténeti lexikon, melyben a szerzők a megye egyes településeire, lakott helyeire és pusztáira összeállított szövegeiket, adataikat, statisztikai számsoraikat, valamint táblázataikat azonos séma, azonos keret szerint közlik. A címszavak a települések neveinek a—b—c rendjében követik egymást. Összesen 481 címszó szerepel a kötetben. Önálló címszó alatt szerepelnek a puszták, az elpusztult falvak területén keletkezett és más prédiumok, a külterületi lakotthelyek és minden egyéb névvel nevezett önálló határú terület, — még abban az esetben is, ha lakottságuk nem volt bizonyítható, — feltéve, hogy azok 1800 előtti forrásokban előfordultak. Ellenkező esetben csak akkor szerepelnek önálló címszóként, ha az mai jelentőségüknél fogva indokoltnak látszott.

A címszavak után következő római számokkal jelölt fejezetek tartalmazzák a települések és puszták adatait, lexikális összefoglalásban. Az egyes fejezetek, rovatok tartalma az alábbi felépítésű:

I.1. A települések nevének történelmi formái és változatai

A névalakok időrendben vannak felsorolva a Csánki által közölt rend szerint, legkorábbi előfordulástól addig az időpontig, amikor a mai nevet hivatalosan megállapították.

I.2. Névfejtés, névmagyarázat

E rovatban csak a ma is élő helyiségek neveinek magyarázatát közlik a szerzők.

II. Települések, lakotthelyek és puszták életrajza

A helynév megfejtés után következik az egyes helységek rövid életrajza. E szövegek nem kívánják a községi monográfiákat helyettesíteni, csupán olyan vázak, melyekre a megye egyes helységeinek története ráépíthető. A szerzők az életrajzok elkészítésénél a lexikon tájékoztató jellegét tartották szem előtt. A biográfiák tartalmazzák a főbb birtokosok nevét, a települések uradalmi hovatartozását, valamint a település alakító erőket és a nyomukban jelentkező fejlődést vagy esetleges pusztulást. Szólnak az elpusztult helyek újralétesítéséről. Tájékoztatnak a létfenntartási és megélhetési forrásokról, az úrbéri viszonyokról és a jobbágyi ellenállásról. Az életrajzok kitérnek a települések és népeik életét szabályozó feudális kori status- és jogszolgáltatási viszonyokra, a falu és mezőváros közti jogi különbségekre, az úriszéki illetékességre, stb. Végül a lakosság nemzeti hovatartozása, az egyházi és iskolai viszonyok vannak említve, rendszerint ugyanazon időpontokból és ugyanazon források alapján. Az életrajzokat eredeti forrásokra építették a szerzők.

III. A település területére és művelési ágak szerinti megoszlására vonatkozó adatok az 1857., 1895. és 1935. évekből

E táblázatok a kataszteri ágakban bekövetkezett változások áttekinthetősége érdekében az egyes művelési ágak szerinti területeket abszolút számok mellett megoszlási viszonyszámok formájában is bemutatják.

IV. 1. A népesedés és társadalmi megoszlás adatai a feudális korból

A jobbágynépesség számát az 1531—1828 közötti időből hat keresztmetszetben közlik, még pedig 1531., 1570. és 1696. évekből a dikalajstromokból, 1720. és 1828-as évekből az országos összeírásokból, továbbá 1768-ból az úrbéri tabella alapján. A nemesi falvakról 1550., 1666., 1715., 1754. és az 1780-as évekből voltak közölhető adatok.

IV. 2. A népesség számának adatai 1785—1960 között

1785-ből a II. József népszámlálása, 1829-ből Ludovicus Nagy, 1857-ből az osztrák népszámlálás és 1869., 1890., 1910., 1930., 1941., 1949. és 1960-ból a hivatalos magyar népszámlálások adatait sorolják fel a szerzők. Az 1869. és 1890. évi népszámlálás adataiban csak a polgári népesség száma szerepel. A népességi adatok közül az 1869—1930 közti adatok a község 1930. évi területére vannak átszámítva, a többi adatok a korabeli területre vonatkoznak. A népességszám változását az 1785. évre számított bázisviszonyszámok teszik szemléletesebbé. A népesség társadalmi kategóriák szerinti megoszlását az 1785. évre vonatkozóan minden községnél a táblázat alján* alatt közlik, éspedig

— kisebb összevonásoktól eltekintve — az eredeti forrásban szereplő csoportok szerint.

IV. 3. Foglalkozási adatok

A táblázat az 1910., 1941. és 1960. évi népszámlálás foglalkozási adatait közli három fő csoportba összevontan: mezőgazdaságból élő népesség, ipar, bányászat, közlekedés és kereskedelemből élő népesség és egyéb foglalkozásból élő népesség. Mindhárom fő csoportnál, mindhárom időszakban a népesség száma mellett a keresők számát is feltüntetik. Az adatok áttekinthetőségét a fő csoportok szerinti megoszlási viszonyszámok teszik könnyebbé.

IV. 4. Az őstermeléshez tartozó népesség foglalkozási alcsoportok szerinti megoszlása

A táblázat az 1910. és 1941. évre vonatkozóan közöl adatokat, éspedig az egyes kategóriák népességszáma mellett a kategória keresőinek és eltartottainak számát is közli. Az egész népesség tagozódását a közölt megoszlási viszonyszámok világítják meg. Kár, hogy az 1910. évi népszámlálás kézirati anyaga nem állt a szerzők rendelkezésére, s így erre az évre nem állt módjukban olyan részletes adatokat közölni, mint 1941-re.

V. Népmozgalom

E táblázatban az 1900—1940 közötti időszakra vonatkozóan 10 éves periódusokban közlik az átlagos élveszületési, házasságkötési és halálozási arányszámokat.

VI. Lakóházak

Az 1785. évi adat II. József népszámlálásából, az 1828. évi az országos összeírás adata, az 1785 előtti adatok forrását jegyzet tünteti fel. A táblázat csak a hivatalos magyar népszámlálások adatait tartalmazza, az 1869., 1890., 1910., 1930., 1941. és 1949. évekre vonatkozóan. Az adatokat, — az 1869. évi bázishoz viszonyított — bázisviszonyszámok egészítik ki.

VII. A megyére vonatkozó kéziratos és nyomtatott térképek, látképek és tervrajzok katalógusa

A közlés alapja az időrend. Minden térkép mellett zárójelben található őrző helyének a jelzése és jelzete.

VIII. Bibliográfia

Magában foglalja a történeti Veszprém megyére vonatkozó nyomtatott és az egyes tudományos intézetek birtokában levő fontosabb kéziratos irodal-

mat. Tartalmazza mindazon tudományágak és tárgykörök bibliográfiáját, melyek a helytörténet fogalma alá tartoznak.

A kötethez öt értékes térkép tartozik:

1. Veszprém megye települési képe 1531-ben
2. Veszprém megye közigazgatási területváltozásai
3. Községalakulások és községegyesítések az egykori Veszprém megye területén 1785 és 1962 között
4. Az egykori Veszprém megye területén levő városok és községek népességszámának alakulása 1785 és 1960 között
5. Az egykori Veszprém megye népességének foglalkozási megoszlása 1960-ban

Ugyancsak gazdagítja, élénkíti a kötetet a megye műemlékeiről, tájairól összegyűjtött és elkészített fényképanyag és a községi szövegekhez csatlakozó sok facsimile. (Bélyegzőkről, adóösszeírásokról, robotlajstromokról, községek térképeiről, stb.) A képek összeállítását a szerkesztővel dr. Dobó Zoltán végezte.

A kötetet helynévmutató és három nyelvű rezümé (orosz, német, angol) egészíti ki

IV.

A magyar falu soha olyan nagy átalakuláson nem ment keresztül mint napjainkban, a mezőgazdaság szocialista átszervezése idején. Falvak egyesülnek, lakott helyek megszűnnek, eltűnnek s míg a községek neveit nyilvántartják továbbra is, a lakott helyek feledésbe merülnek még sokszor akkor is, ha nagy történeti múltú helyekről van szó. De nemcsak a helynevek megőrzése szempontjából jelentős ez a tudományos vállalkozás. Jelentős azért is, mert a jogtörténet, a gazdaságtörténet, a szülőföldismeret, a nyelvtudomány, a földrajztudomány számára olyan gazdag új ismeretanyagot tár fel, amely nélkül hazánk történetének átfogó, részletekben is elemző feldolgozása nem végezhető el egy tudomány területén sem.

Az emberek adott földrajzi környezetben élik életüket. Sorsukra befolyással vannak az olyan életfeltételek, mint a talajviszonyok, a klíma, a kereseti lehetőségek, a közlekedési-, jog- és művelődési viszonyok stb. A népességfejlődés, a falufejlődés vagy pusztulás okaira nyilvánvalóan csak akkor tudunk feleletet adni, ha részleteiben, apró mozaikjaiban vesszük vizsgálat alá azokat az adatokat, amelyeket a különböző levéltári és statisztikai forrásokban elszórtan találhatunk meg, melyek egy-egy évre vagy egy-egy községre legfeljebb egy adatot szolgáltatnak.

A szerzőknek nem lehetett könnyű munkája akkor, amikor arra vállalkoztak, hogy mindazokat a levéltári, múzeumi, könyvtári és statisztikai forrásokat értékelik, melyekből a Veszprémmegyei községek múltjára vonatkozóan

hasznosítható adatokat nyernek. De talán nem is a források átnézése okozhatta a nagyobb nehézséget, hanem a források kritikája, és a felhasználandó anyag selejtezése. Egy ilyen lexikális munkánál nem könnyű eldönteni, hogy milyen anyag maradjon ki és melyik kerüljön bele okvetlen a kötetbe. Szinte ahány tudományterület, annyiféle adatbővítési igény jelentkezhet. A nyelvész nyilván szívesen vette volna, ha a községnevek mellett megtalálja a lakott helyek etimológiáját is, a néprajzos örült volna bővebb néprajzi közlésnek, a földrajzkutató pedig szívesen vette volna, ha minden egyes község természeti földrajzi viszonyairól, esetleg e viszonyok történeti alakulásáról is kapott volna rendszeres tájékoztatást a kötetben. Nos, ha még ezekhez hozzávesszük azokat a jogosnak látszó statisztikus igényeket, amelyek a népmozgalmi adatok kiegészítésére, a lakóházadatok napjainkig történő továbbvezetésére vonatkoznak, akkor látjuk, hogy a szerzők nem könnyű feladatra vállalkoztak

Végül — kifejezve elismerésünket az Akadémiai Kiadónak a kötet tetszetős kiállításáért, a szép és értékes térképekért, a kitűnő fényképanyagért — meg kell jegyeznünk, hogy a kötet talán még színesebb, változatosabb lehetett volna, ha a képeket nem a végén, hanem a szövegek között helyezik el. Ezáltal az illusztráció is modernebb lett volna. Kár, hogy a képanyag közé néhány nagyon csúnya sajtóhiba becsúszott (Nagyimót, 47. kép; A váromjai, 17. kép).

Nehéz volna már most, a kötet megjelenése utáni második hónapban megvonni a munka mérlegét. A munka sikerét, szükségességét úgy gondolom, mi sem jelzi jobban, mint az a tény, hogy a kinyomtatott 1800 példányból kb. 1300 példány máris elfogyott.

Magunk részéről a nagy tudományos vállalkozást ,— amint ezt Erdei Ferenc akadémikus teszi a kötet előszavában, — szívesen hasonlítjuk Fényes Elek teljesítményéhez. Fényes a maga idejében még nem tudott támaszkodni a Statisztikai Hivatalra, egyrészt ilyen még nem volt, másrészt a meglevő adatok is „státus titok gyanánt őriztettek" az osztrák kormányszerveknél. Ilyen körülmények között készült Fényes Geográfiai Szótára, melyet a Magyar Tudományos Akadémia nagydíjban részesített. Fényes munkája azóta is a legtöbbet idézett helytörténeti forrásmunka. Bár Fényes Elek óta nagyot változott a világ, állami statisztikák készülnek, mégis úgy véljük, hogy a több tízezer eddig ismeretlen vagy kritikailag kellőképpen nem értékelt forrást áttekinteni, rendezni, megválogatni, ellenőrizni, s az adatdokumentáción túlmenően indikátorokat számítani, teljes helynévkatasztert készíteni, összegyűjteni a helységekre vonatkozó irodalmat, a helységek térképanyagait, és a községek fejlődését főbb vonalakban megrajzolni egy egész hivatalnak is dícséretére váló, Fényes örökbecsű munkájához hasonló igen hasznos, bizonyára sokat idézendő forrásmunkát eredményezett.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor
A kézirat nyomdába érkezett: 1964. VI. 11. — Terjedelem: 8 (A/5) ív, 1 ábra (színes) melléklet

64.59045 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 18,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának kibővített osztályülése (1964. április 15.). 389

Kretzoi Miklós—Vértes László: A vértesszőllősi alsópaleolit őstelep 421

Peschka Vilmos: A magyar állam- és jogtudományok és a társadalmi gyakorlat (vitaülés) 429

Soproni Sándor: A Tabula Imperii Romani budapesti konferenciája 443

Pécsi Márton: A Nemzetközi Földrajzi Unió két bizottsági ülése Magyarországon 445

Enyedi György: A Nemzetközi Földrajzi Unió Földhasznosítási Bizottságának ülése Magyarországon 451

Schweitzer Iván: Sóky Dezső: A nemzeti jövedelem nemzetközi összemérésének főbb problémái 457

Radnóti Éva: A keresletvizsgálat néhány módszertani kérdése (könyvismertetés) 463

D-né Nagy Katalin: Ila Bálint — Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona 467

Index: 26.502